К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори

4

4

К. МАРКС Ф. ЕНГЕЛЬС

ИНСТИТУТ
МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Избранные сочинения в 9 томах

МОСКВА
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
1986

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
при ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
філіал ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори в 9 томах

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
УКРАЇНИ
1989

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори

том 4

ПЕРЕДМОВА

До 4-го тому Вибраних творів К. Маркса і Ф. Енгельса увійшли найважливіші праці і листи основоположників марксизму, написані в 1852—1874 рр., а також передмови та післямови Енгельса пізніших років, що належать до цих праць.

Хронологічні межі тому охоплюють роки реакції, що настала після поразки революцій 1848—1849 рр., і нового піднесення демократичного і робітничого рухів, створення і діяльності першої масової міжнародної організації пролетаріату — Міжнародного Товариства Робітників. Це був час завершення буржуазних перетворень у Західній Європі, першої героїчної спроби пролетаріату встановити своє політичне панування — Паризької Комуни 1871 р. Після придушення Комуни почався новий історичний період — період зростання і зміцнення робітничого руху, повільної підготовки його сил для нових битв проти капіталізму. В охоплювані томом роки відбувається бурхливий, сповнений суперечностей розвиток капіталізму, посилюються національно-визвольні рухи італійського, ірландського і польського народів, спалахують антиколоніальні виступи (тайпінська революція в Китаї, повстання сипаїв в Індії). Відбувається у формі громадянської війни буржуазно-демократична революція в США. Під тиском зростаючого революційного руху проводиться селянська реформа в Росії.

Маркс і Енгельс, аналізуючи ці процеси і події, розробляють стратегію і тактику боротьби пролетаріату. На основі вивчення й узагальнення нового матеріалу збагачуються і розвиваються всі сторони революційної теорії. Ці роки ознаменувалися розробкою Марксом теорії додаткової вартості — наріжного каменя пролетарської політичної економії. Виходить у світ I том «Капіталу», здійснюються російський і французький його переклади. На основі узагальнення досвіду революцій 1848—1849 рр., масового робітничого руху, Паризької Комуни набуває дальшого розвитку марксистське вчення про державу і пролетарську революцію, про диктатуру пролетаріату, про партію робітничого класу, її тактику і стратегію.

Том відкривається одним із шедеврів наукової творчості Маркса — працею «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», в якій висвітлено соціальні й політичні явища, що призвели до перевороту у Франції 2 грудня 1851 р., розкрито справжній характер і класову суть бонапартизму.

В режимі Луї Бонапарта Маркс побачив особливий тип диктатури верхівки фінансових та промислових кіл. Він показав, що бонапартистський переворот був зумовлений розвитком класових антагонізмів у Франції, реальною перспективою посилення революційних потенцій пролетаріату.

Бонапартизм є специфічна форма вияву контрреволюційності буржуазії. Маркс розкрив відмітні риси бонапартизму: політику лавірування між класами, посилення вояччини і зростання мілітаризму, грубу демагогію, продажність і корупцію, пошук підтримки верств суспільства, які розклалися. Спираючись на праці Маркса і Енгельса, В. І. Ленін писав: «Бонапартизм є лавірування монархії... яка змушена еквілібрувати, щоб не впасти,— загравати, щоб управляти,— підкупляти, щоб подобатися,— братитися з покидьками суспільства, з прямими злодіями і шахраями, щоб триматися не тільки на штику» (Повне зібрання творів, т. 17, с. 257).

Бонапартизм, що виступив у Франції в своєму класичному вигляді, як показали Маркс і Енгельс, зокрема аналізуючи політику Бісмарка, був явищем, характерним для еволюції монархії на певній стадії розвитку класової боротьби.

Аналіз конкретних подій дав Марксу можливість зробити узагальнення, важливі для розвитку теорії наукового комунізму. Саме у «Вісімнадцятому брюмера» Маркс робить висновок про необхідність зламу державної машини буржуазії як найважливішої умови перемоги пролетарської революції. «...Всі попередні революції удосконалювали державну машину, а її треба розбити, зламати». «Цей висновок,— зазначав В. І. Ленін,— є головне, основне в ученні марксизму про державу» (Повне зібрання творів, т. 33, с. 27).

У «Вісімнадцятому брюмера» на прикладі Франції Маркс розкрив ряд загальних закономірностей буржуазних революцій. Він констатував, що можливі два варіанти розвитку буржуазної революції: по «висхідній лінії» (як було у випадку французької революції кінця XVIII ст., коли буржуазія далеко ще не вичерпала своїх революційних можливостей) і по «низхідній лінії», коли буржуазія поступово стає контрреволюційною. У цьому випадку при кожному новому повороті подій влада переходила до більш правої, більш реакційної фракції буржуазії.

Велика увага в праці приділена аналізу економічного і політичного становища селянства при капіталізмі, його ролі в буржуазній і пролетарській революції. Позиція селянства в роки рево-

люції 1848 р. і його ставлення до державного перевороту 1851 р. підтверджували й поглиблювали марксистське положення про те, що двоїста соціальна природа селянства неминуче виявляється і в його світогляді і в політичній позиції. У свідомості цього класу йде постійна боротьба двох тенденцій — революційної і консервативної. Маркс показує, що неабияку роль у розвитку консервативної тенденції селянства відігравали історичні традиції, відірваність від міста і певна ізольованість села, політична відсталість і затурканість основної маси сільського населення. Проте ця тенденція, як підкреслював Маркс, є виявом не розуму, а забобонів селянства, «не його майбутнього, а його минулого...» (див. цей том, с. 81). Корінні інтереси селян, яких розорює зростання капіталізму, заходять у непримиренну суперечність з інтересами буржуазії. Вони через те «знаходять свого природного союзника і вождя в *міському пролетаріаті*, покликаному повалити буржуазний лад» (див. цей том, с. 84). У свою чергу, перемога пролетарської революції, вказує Маркс, неможлива без підтримки трудового селянства.

Важливе значення мають думки Маркса про роль політичних партій у суспільному житті, про ставлення політичних представників того чи іншого класу до маси цього класу. Маркс показав, що треба розрізняти фрази і лозунги партій та їх лідерів і їхню справжню політику, класове обличчя ідеолога визначається не його походженням, а колом ідей, що відповідають інтересам певного класу.

Праця Маркса робить значний внесок у розробку з матеріалістичних позицій проблем соціальної психології. Крім економічних умов, указує Маркс, на суспільне життя справляють той чи інший вплив певні настрої мас, «почуття і погляди», що передаються за традицією і в результаті виховання, старі спогади, передсуди, ілюзії і т. д. (див. цей том, с. 27).

Підводячи підсумки розвиткові революційної теорії про класи і класову боротьбу, підсумовуючи висновки, що були зроблені на основі аналізу досвіду революцій 1848—1849 рр., Маркс писав своєму соратникові Й. Вейдемейєру: «Те, що я зробив нового, полягало в доказі ось чого: 1) що *існування класів* зв'язане лише з *певними історичними фазами розвитку виробництва*, 2) що класова боротьба неминуче веде до *диктатури пролетаріату*, 3) що ця диктатура сама є лише перехід до *знищення всяких класів* і до *суспільства без класів*» (див. цей том, с. 485).

В. І. Ленін підкреслював: «В цих словах Марксові вдалося виразити з надзвичайною рельєфністю, по-перше, головну і корінну відмінність його вчення від учення передових і найбільш глибоких мислителів буржуазії, а по-друге, суть його вчення про державу» (Повне зібрання творів, т. 33, с. 32). Розкриваючи принципову важливість висунутих Марксом положень, їх ролі в

ідейній боротьбі, В. І. Ленін відзначав, що опортунізм «*не доводить* визнання класової боротьби якраз до найголовнішого... Перехід від капіталізму до комунізму, звичайно, не може не дати величезного багатства і різноманітності політичних форм, але суть буде при цьому неминуче одна: *диктатура пролетаріату*» (там же, с. 33—34).

В роки європейської реакції, коли видання робітничих і соціалістичних газет зазнавало великих труднощів через поліцейські переслідування і відсутність матеріальних засобів, Маркс і Енгельс використовували будь-яку можливість для публікації своїх статей у буржуазно-демократичній і радикальній пресі. Із серпня 1851 по березень 1862 р. Маркс і Енгельс регулярно писали для великої американської прогресивної газети «New-York Tribune» огляди зовнішньої і внутрішньої політики провідних європейських країн, викриваючи в них невиліковні болячки й непримиренні суперечності капіталістичного суспільства.

Велику увагу основоположники наукового комунізму приділяли колоніальним прагненням капіталістичних держав, особливо Англії, пограбуванню Азії і Африки. У статтях «Британське панування в Індії» та «Майбутні результати британського панування в Індії» Маркс уперше розглядає проблему колоніалізму в світлі історичного матеріалізму, у зв'язку з перспективами пролетарської революції. У цих статтях Маркс затаврував англійську колоніальну політику, викрив справжнє обличчя буржуазної цивілізації, яка лицемірно піклується про демократію у себе вдома і виявляє жахливу жорстокість у поневолених країнах, докладно проаналізував економічні наслідки закабалення Індії. Водночас він виступає проти консервативних і утопічних ідей про можливість повернення назад, до старих замкнутих цехів та ізольованих сільських общин, проти ідеалізації колишніх феодальних порядків і кастового ладу.

У цих та інших статтях переконливо розкривається суперечливий, антагоністичний характер капіталістичного прогресу. Буржуазна цивілізація, розвиваючи продуктивні сили, неспроможна дати трудящим масам ні соціальної рівності, ні свободи. Вона лише створює матеріальні передумови для побудови нового світу, породжує й силу, здатну покінчити з усіма видами гніту й експлуатації,— пролетаріат. «Лише після того як велика соціальна революція оволодіє досягненнями буржуазної епохи...— пише Маркс,— людський прогрес перестане уподібнюватися тому огидному язичеському ідолу, який не хотів пити нектар інакше, як з черепів убитих» (див. цей том, с. 103).

Основну увагу в 50-і — першій половині 60-х рр. Маркс приділяє розробленню своєї економічної теорії. У 1857—1858 рр. він створює первісний варіант «Капіталу» — «Економічні рукописи 1857—1858 років». У 1867 р. виходить у світ перший том «Капі-

талу» К. Маркса. У Вступі з «Економічних рукописів 1857—1858 років» Маркс розкриває суть предмета і методу політичної економії. Виходячи із загального відношення виробництва до розподілу, обміну та споживання, підкреслюючи їх діалектичну єдність, Маркс говорить, що предметом його дослідження є насамперед матеріальне виробництво; розкриває метод переходу від абстрактного до конкретного, від простого до складного як основу наукового пізнання, цілісного і всебічного відтворення дійсності. Вступ містить також глибокі міркування, що відображають розвиток марксистського вчення про суспільство, про співвідношення базису й надбудови, про мистецтво як одну з форм суспільної свідомості.

Розраховуючи видати свою працю у вигляді окремих випусків, Маркс підготував перший з них до друку під заголовком «До критики політичної економії». Книга вийшла у світ навесні 1859 р.

У публікованій у цьому томі Передмові Маркса до цієї книги є цілісне формулювання «основних положень матеріалізму, поширеного на людське суспільство і його історію» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 26, с. 49). Виділивши з усіх відносин між людьми виробничі відносини як основні й визначальні, Маркс дає класичне формулювання відкритого ним закону діалектичного зв'язку і взаємодії між виробничими відносинами і продуктивними силами. Він показує, що внаслідок об'єктивного розвитку «продуктивні сили суспільства заходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами... З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їхні окови. Тоді настає епоха соціальної революції» (див. цей том, с. 131).

Це положення мало першорядне значення для практики революційного руху. Проте, оскільки до робітничого читача книга, видана тиражем усього в 1000 прим., могла б і не дійти, Маркс умістив Передмову з невеликими скороченнями у видаваній у Лондоні в 1859 р. за його участю німецькій емігрантській газеті «Das Volk», звідки вона була передрукована німецькими робітничими газетами в Америці.

У тій же газеті з'явилася включена до цього тому рецензія Енгельса на книгу «До критики політичної економії». У ній Енгельс популярно висвітлив революційний характер економічного вчення Маркса. Саме виникнення марксистського економічного вчення в Німеччині він пов'язав з появою «німецької пролетарської партії», зазначивши, що весь зміст її економічної теорії виник на основі критики буржуазної політичної економії. Він підкреслив далі, що марксистська політична економія «грунтується по суті на *матеріалістичному розумінні історії*», яка є «теоретичною основою», «науковим світоглядом» пролетарської партії (див. цей том, с. 135). Сформульоване в праці Маркса поло-

ження, що «спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі», зазначає Енгельс у своїй рецензії, стало революціонізуючим відкриттям «не для самої тільки політичної економії, а для всіх історичних наук (а історичні науки — це ті, які не є науками про природу)» (див. цей том, с. 135).

У другій частині рецензії Енгельс викладає суть застосованої в книзі матеріалістичної діалектики. «Вироблення методу, який лежить в основі марксової критики політичної економії,— пише Енгельс,— ми вважаємо результатом, який за своїм значенням навряд чи поступається перед основним матеріалістичним світоглядом» (див. цей том, с. 140). Відводячи Гегелю видатне місце в розвитку філософської думки, він підкреслює, що один тільки Маркс виявився здатним звільнити гегелівський діалектичний метод від його ідеалістичної оболонки, від його абсолютно абстрактного і «спекулятивного» вигляду і подати його в тому вигляді, в якому він і стає «єдино правильною формою розвитку думки» (див. цей том, с. 140). Один тільки Маркс виявився здатним «звільнити з гегелівської логіки те ядро, яке містить у собі дійсні відкриття Гегеля в цій сфері» (див. цей том, с. 140). Істотною рисою марксового методу політичної економії є єдність логічного й історичного аспектів у розробленні економічної теорії. При цьому логічний метод дослідження по суті своїй є тим самим історичним методом, але звільненим від історичної форми і випадковостей. «З чого починає історія, з того ж повинен починатися й хід думок, і його дальший рух являтиме собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображення виправлене, але виправлене відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес» (див. цей том, с. 140).

Як і передбачали Маркс і Енгельс, торжество реакції, що настало після поразки революцій 1848—1849 рр., було недовгим. У кінці 50-х рр. розпочалося нове піднесення робітничого руху, яке привело у вересні 1864 р. до створення Міжнародного Товариства Робітників.

Завдяки діяльності Маркса і Енгельса, як зазначав В. І. Ленін, «Перший Інтернаціонал (1864—1872) заклав фундамент міжнародної організації робітників для підготовки їх революційного натиску на капітал» (Повне зібрання творів, т. 38, с. 292). Маркс був, за висловом В. І. Леніна, «душею» цієї першої масової міжнародної організації робітників. Величезну допомогу в керівництві і спрямуванні діяльності Товариства йому подав Енгельс.

До цього тому увійшли написані Марксом найважливіші документи Міжнародного Товариства Робітників (І Інтернаціоналу), насамперед Установчий Маніфест і Статут.

Маркс і Енгельс спиралися на піднесення пролетарського руху, зростання стихійного потягу робітників до об'єднання своїх сил, усвідомлення ними протилежності своїх інтересів політиці буржуазії. Центральним напрямом діяльності основоположників наукового комунізму як вождів Інтернаціоналу було згуртування різних за своїм ідейним рівнем загонів робітничого класу, організація єдності їх дій і поступове залучення передових робітників до найважливіших положень наукової теорії, до вироблення єдиної лінії боротьби за соціалізм. Була потрібна справжня майстерність, щоб у перших програмних документах щойно створеної організації так викласти основні положення наукового комунізму, щоб вони були доступними для пролетарських мас, які перебували, як правило, ще під впливом різних утопічних чи буржуазно-демократичних систем, щоб об'єднати ці маси (див.: Маркс — Енгельсу, 4 листопада 1864 р.— цей том, с. 493—494).

У Маніфесті і в Статуті цілі і шляхи пролетарського руху були сформульовані ще в найзагальнішій формі. Проте і в тому і в іншому документі формулюються положення, які безпосередньо підводять до розуміння корінних завдань робітничого руху, вчення про партію пролетаріату, про необхідність завоювання пролетаріатом політичної влади. З особливою силою в цих документах підкреслена необхідність єдності робітничого руху, братерського союзу, «який повинен існувати між робітниками різних країн і спонукати їх у своїй боротьбі за визволення міцно стояти один за одного» (див. цей том, с. 149).

Маркс був упевнений, що спільні дії, обмін досвідом на сторінках робітничої преси і «безпосередні дискусії на загальних конгресах повинні поступово привести до створення спільної теоретичної програми» (див. цей том, с. 303).

У написаних Марксом і Енгельсом документах Інтернаціоналу відображено різні етапи вироблення цієї програми. В них послідовно проводилась лінія на подолання в Інтернаціоналі впливу ліберального тред-юніонізму і різних форм дрібнобуржуазного соціалізму, витіснення їх ідеями наукового комунізму. Вирішальним фактором процесу формування класової свідомості міжнародного пролетаріату була невтомна і терпляча роз'яснювальна і виховна робота основоположників марксизму та їх найближчих соратників — однодумців серед робітників; нещадна критика буржуазних і дрібнобуржуазних діячів і течій, які намагалися нав'язати робітничому рухові чужу йому програму і тактику.

У томі публікується доповідь «Заробітна плата, ціна і прибуток», прочитана Марксом на засіданні Генеральної Ради Інтернаціоналу навесні 1865 р. Тут висновки економічної теорії використані для визначення тактики робітничого класу. Серед робітників існувало фальшиве уявлення буржуазних і дрібнобуржуазних економістів, у тому числі Прудона, про пряму залежність товар-

них цін від заробітної плати і, в зв'язку з цим, про безперспективність страйкової боротьби. Щоб розвіяти цю помилкову думку, Маркс коротко виклав суть свого вчення про додаткову вартість і сформулював випливаючі з нього вимоги невпинної боротьби робітничого класу з класом капіталістів за підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня. Це був один з найважливіших висновків I тому «Капіталу», який у той час існував ще тільки в рукопису. Маркс показав, що боротьба робітничого класу сама є фактором, що істотно впливає на характер дії і форму вияву об'єктивних економічних законів капіталізму, зокрема на тенденцію до погіршання становища робітників. Лише невтомний і впертий опір пролетарів стримує наступ капіталістів на умови їх життя і праці. «Справа зводиться до питання про співвідношення сил сторін, які ведуть боротьбу» (див. цей том, с. 204).

Одним з найважливіших документів, що утверджували ідеї наукового комунізму в робітничому русі, була складена Марксом «Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань».

Підносячи робітників від повсякденних, часткових вимог до розуміння їх корінних класових завдань, Маркс дав в Інструкції розгорнуту програму соціально-економічної боротьби пролетаріату: у ній зафіксовані вимоги 8-годинного робочого дня, обмеження жіночої і дитячої праці, висловлені глибокі думки про трудову політехнічну освіту і про кооперацію. Окремий розділ Інструкції присвячено суті і завданням профспілок як найбільш масових робітничих організацій, покликаних боротися за «спільні інтереси мільйонів», а не тільки цехові інтереси окремих категорій трудящих. Вона містила критику вузького практицизму, властивого ватажкам англійських тред-юніонів, які перебували під ідейним впливом буржуазних радикалів. В Інструкцію також увійшов ряд загальнодемократичних вимог. Їх включення в платформу Інтернаціоналу орієнтувало робітників на боротьбу за загальнодемократичні права.

Інструкція стала основою прийнятих Женевським конгресом (1866 р.) резолюцій. Ці резолюції, що міцно зв'язали в одне нерозривне ціле економічну й політичну боротьбу пролетаріату, точно вказали, писав В. І. Ленін, «значення економічної боротьби, застерігаючи соціалістів і робітників, з одного боку, від перебільшення її значення (помітного в англійських робітників у той час), з другого боку, від недостатньої оцінки її значення (що помічалося у французів і у німців, особливо у лассальянців)» (Повне зібрання творів, т. 4, с. 162).

Маркс і Енгельс виділили як одне з головних завдань робітничого руху боротьбу проти тієї зовнішньої політики правлячих класів, яка, «маючи на меті злочинні цілі, грає на національних забобонах і в грабіжницьких війнах проливає кров і марнує ба-

гатство народу» (див. цей том, с. 150). Робітники, писав Маркс, повинні об'єднатися для викриття дипломатичних підступів великих держав. Їм треба домагатися того, щоб «звичайні закони моралі і справедливості, якими повинні керуватись у своїх взаємовідносинах приватні особи, стали найвищими законами і у відносинах між народами» (див. цей том, с. 150). Боротьба за таку зовнішню політику становить частину загальної боротьби за визволення робітничого класу.

У тривожній міжнародній обстановці другої половини 60-х рр. XIX ст., багатій на воєнні сутички, члени Інтернаціоналу в різних країнах не раз виступали з відозвами і демонстраціями, спрямованими проти мілітаризму та воєн. До цього тому увійшло «Звернення до Національного робітничого союзу Сполучених Штатів», опубліковане у зв'язку із загрозою війни між Англією і США в 1869 р.; у ньому Маркс, оцінюючи дії Інтернаціоналу, писав: «...тепер, нарешті, робітничий клас виходить на арену історії вже не як покірний виконавець, а як незалежна сила, яка усвідомлює свою власну відповідальність і здатна диктувати мир там, де його так звані хазяї кричать про війну» (див. цей том, с. 218).

Погляди основоположників марксизму на ставлення пролетаріату до проблем війни і миру набули свого дальшого розвитку у Першій і Другій відозвах з приводу франко-прусської війни 1870—1871 рр., написаних Марксом за дорученням Генеральної Ради Інтернаціоналу. У них ще раз підкреслювалося, що робітничий клас виступає проти загарбницьких воєн і мілітаризму. На прикладі конкретного конфлікту Маркс переконливо обгрунтовує найважливіше положення марксистського вчення про соціальні причини завойовницьких воєн. Маркс показує, що ці війни також мають на меті придушення революційного руху, насамперед визвольної боротьби пролетаріату. Бонапартистській демагогії і буржуазному шовінізмові робітничий клас протиставляє принципи пролетарського інтернаціоналізму. Маркс побачив у демонстрації французькими і німецькими робітниками братерської солідарності провісник того, що перемога пролетаріату приведе до створення нового суспільства, «міжнародним принципом якого буде — *мир*, бо у кожного народу буде один і той самий володар — *праця!*» (див. цей том, с. 229).

З тривогою стежачи за подіями у Франції, Маркс і Енгельс бачили неминучість класової битви, до якої пролетаріат не був ще підготовлений, попереджали про надто несприятливі умови для його самостійного виступу. Але коли 18 березня 1871 р. паризькі робітники, спровоковані урядом Тьєра, піднялись на повстання і взяли владу в свої руки, Маркс і Енгельс захоплено його вітали. Опубліковані в томі листи Маркса до Л. Кугельмана, в яких дається блискучий аналіз подій у Парижі, виражають почуття пролетарського інтернаціоналізму, повної, беззастережної

підтримки пролетарської революції, захоплення історичною ініціативою мас (див. цей том, с. 521—523). Високо оцінюючи ці документи Маркса, В. І. Ленін писав, що Маркс ставився до революції в Парижі «як *учасник* масової боротьби, яку він переживав з усім властивим йому запалом і пристрастю...» (Повне зібрання творів, т. 14, с. 350).

До тому увійшла праця Маркса «Громадянська війна у Франції», яка належить до основоположних документів наукового комунізму. Аналізуючи в ній практичну діяльність Паризької Комуни 1871 р. протягом 72 днів її існування, Маркс робить ряд теоретичних висновків, що розвивають далі вчення марксизму про пролетарську революцію і державу, про диктатуру пролетаріату. Тут знаходить підтвердження і обгрунтування висловлене в загальній формі у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» положення про необхідність зламу державної машини буржуазії: «робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей» (див. цей том, с. 256). Завдання полягає в тому, пише Маркс, щоб «відсікти суто гнобительські органи старої урядової влади, а її правомірні функції... передати відповідальним слугам суспільства» (див. цей том, с. 260). Таким чином, мова йде аж ніяк не про анархістську вимогу «скасування» чи «усунення» держави, а про створення принципово нового типу держави.

Паризька Комуна показала на ділі, зазначає Маркс, яким має бути робітничий уряд, що виник у результаті «боротьби продуктивного класу проти класу привласнюючого; вона була відкритою, нарешті, політичною формою, при якій могло відбутись економічне визволення праці» (див. цей том, с. 261). Така була відповідь, дана самою практикою класової боротьби на питання: чим замінити гнобительську машину буржуазної держави.

Маркс і Енгельс підкреслювали, що встановлення диктатури пролетаріату необхідне як для придушення опору експлуататорських класів, так і для соціалістичного перетворення суспільства, розкрили глибоко демократичний характер цієї влади, те, що держава робітничого класу здійснює «управління народу за допомогою самого народу» (див. цей том, с. 265).

У статті «Про авторитет», розглядаючи процес розвитку пролетарської держави, Енгельс пише, що на другій фазі комуністичної формації, у власне комуністичному суспільстві, «суспільні функції втратять свій політичний характер і перетворяться на звичайні адміністративні функції, функції нагляду за соціальними інтересами» (див. цей том, с. 435).

У нових історичних умовах, насамперед у ході підготовки і проведення соціалістичної революції в Росії, узагальнюючи її досвід і досвід будівництва соціалізму в нашій країні, В. І. Ленін, КПРС всебічно розвинули положення основоположників марксиз-

му про диктатуру пролетаріату. Революційна практика підтвердила, що принципові висновки, зроблені Марксом на основі досвіду Комуни, є непорушними програмними положеннями.

Марксизм-ленінізм обгрунтував необхідність завоювання пролетаріатом політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату, можливість різноманітних її форм. Дальшого розвитку набули положення Маркса і Енгельса про те, що диктатура пролетаріату є найбільш демократичною державою, яка захищає інтереси абсолютної більшості народу, про те, що в ході будівництва соціалізму і комунізму постійно зростають господарсько-організаційні та виховні функції держави диктатури пролетаріату, а вона сама зазнає змін, поступово перетворюючись у загальнонародну державу.

Досвід революційної боротьби, практика будівництва соціалізму показують, що забуття корінних положень марксизму-ленінізму про природу, функції і методи дії пролетарської влади може призвести до важких наслідків у соціально-економічній сфері, сприяти діям контрреволюційних сил.

Паризька Комуна підтвердила положення про історичну визвольну місію пролетаріату, положення, яке В. І. Ленін розглядав як головне в ученні Маркса (див. Повне зібрання творів, т. 23, с. 1). Маркс зазначає, що робітничий клас під час Комуни вперше був відкрито визнаний «єдиним класом, здатним до суспільної ініціативи» (див. цей том, с. 263), він показав свою здатність згуртувати навколо себе непролетарські маси трудящих; його підтримали «широкі верстви паризького середнього класу... за винятком багачів-капіталістів» (там же). Як представниця «кращих елементів нації», Комуна була по-справжньому національним урядом і водночас, підкреслює Маркс, будучи урядом робітників, вона була сміливою поборницею визволення праці, була інтернаціональною в повному розумінні цього слова (див. цей том, с. 265).

Написана як Відозва Генеральної Ради до всіх членів Інтернаціоналу в Європі і Америці «Громадянська війна у Франції» вийшла в світ у Лондоні влітку 1871 р. і протягом двох років видавалася 30 разів, була перекладена 9 мовами. Розкривши інтернаціональне, всесвітньо-історичне значення подвигу комунарів, цей твір Маркса зробив досвід Комуни надбанням усього міжнародного пролетаріату.

У Вступі до «Громадянської війни у Франції», написаному в 1891 р., Енгельс особливо підкреслив, що Паризька Комуна була за своєю суттю диктатурою пролетаріату. Торкаючись уроків першого в історії робітничого уряду, Енгельс показує, що його слабкість полягала в тому, що він складався з представників двох течій тогочасного французького робітничого руху — прудоністів і бланкістів, не був озброєний справді революційною науковою теорією. Необхідність такої теорії, приреченість на практиці будь-

яких форм утопічного соціалізму підтверджувались усім ходом класової боротьби, тими помилками керівництва Комуни, які значно полегшили дії контрреволюції.

У Вступі розкривається справжня суть буржуазної демократії. На прикладі двопартійної системи США Енгельс показує, як «дві великі банди політичних спекулянтів» навперемінно експлуатують державну владу «з допомогою найбрудніших засобів і для найбрудніших цілей» (див. цей том, с. 291).

«Боротьба робітничого класу з класом капіталістів і його державою вступила завдяки Паризькій Комуні в нову фазу,— писав Маркс ще в квітні 1871 р.— Як би не скінчилася справа безпосередньо цього разу, новий вихідний пункт всесвітньо-історичної ваги все-таки завойовано...» (див. цей том, с. 523). Це завоювання треба було відобразити в програмних документах Інтернаціоналу. Тепер можна було, спираючися на досвід Комуни, чіткіше, ніж в Установчому Маніфесті і Статуті, сформулювати кінцеву мету боротьби пролетаріату, визначити шляхи і засоби для її досягнення, завершити розробку політичної програми Інтернаціоналу.

Найважливішою віхою в боротьбі Маркса і Енгельса за поєднання наукової теорії з робітничим рухом, доведення до свідомості передових робітників уроків, здобутих з досвіду Комуни, була Лондонська конференція 1871 р., яка проголосила необхідність створення в кожній країні політичної партії пролетаріату, що протистояла б усім партіям буржуазії, ставила б собі за мету встановлення диктатури пролетаріату і побудову комуністичного суспільства.

Лондонська конференція також прийняла важливі рішення організаційного порядку, які мали на меті зміцнити ряди Інтернаціоналу, захистити його від проникнення чужих пролетаріатові елементів. Вони були спрямовані як проти реформізму, так і проти анархістського сектантства. Після поразки Комуни діяльність анархістів-бакуністів, що намагалися захопити керівництво Товариством, набула особливої небезпеки. У томі публікується ряд праць Маркса і Енгельса, в яких розкривається класова природа анархізму, дається всебічна критика бакуністських догм, насамперед заперечення ними необхідності пролетарської партії і встановлення диктатури пролетаріату, розкривається розкольницька діяльність бакуністів в Інтернаціоналі.

Відстоюючи організаційні принципи пролетарської партії, Маркс і Енгельс показали, що вони визначаються завданням згуртування сил пролетаріату в національному і міжнародному масштабі та координації його зусиль для боротьби проти централізованого панування експлуататорських класів, що спирається на насильство. Боротьба пролетаріату проти буржуазії неминуче набирає політичного характеру, а проповідуване бакуністами утримання від участі в політиці позбавляє робітничий клас його

головної зброї. Повна автономія секцій, якої вимагали бакуністи, перетворила б бойову пролетарську організацію на випадкове збіговисько сект, що суперничають одна з одною.

Секти і сектантство, підкреслюють Маркс і Енгельс, були характерні для робітничого руху в період його зародження, вони виражали невиразне прагнення представників нового класу, пролетаріату, до усвідомлення свого місця в суспільстві. Це були перші кроки на шляху формування його класової самосвідомості, «дитинство пролетарського руху, подібно до того, як астрологія і алхімія являють собою дитинство науки» (див. цей том, с. 319). Відродження сектантства в рядах робітничого руху означає крок назад, фактично роззброює пролетаріат перед лицем його класового противника.

Гостра ідейна боротьба з усіх цих питань розгорнулась на Гаагському конгресі Інтернаціоналу 1872 р.; вона закінчилась поразкою ідейних противників марксизму в Товаристві. У резолюціях конгресу були підтверджені рішення Лондонської конференції 1871 р. про необхідність завоювання пролетаріатом політичної влади і створення партії пролетаріату, її завдання та загальні принципи побудови (див. цей том, с. 343).

У промові «Про Гаагський конгрес» Маркс розкрив значення вимоги завоювання пролетаріатом політичної влади як необхідного етапу в боротьбі робітників за побудову нового суспільства, відзначив можливість різних — мирних і немирних — шляхів роз'язання цього завдання. Проте в більшості країн, констатував він, доведеться вдатися до сили (див. цей том, с. 353).

У гострій ідейній боротьбі на самому конгресі і після нього Марксу й Енгельсу вдалося згуртувати навколо себе більшість Товариства. Анархісти і реформісти, що виступили проти гаагських рішень, були виключені з Інтернаціоналу.

Гаагський конгрес фактично був останнім конгресом Міжнародного Товариства Робітників. В. І. Ленін зазначав, що «діяльність першого Інтернаціоналу зробила великі послуги робітничому рухові всіх країн і лишила тривкі сліди» (Повне зібрання творів, т. 16, с. 75). Завдяки керівництву Маркса і Енгельса І Інтернаціонал заклав ідейні та організаційні основи для створення самостійних партій робітничого класу. Це завдання стало основним на новому етапі розвитку робітничого руху, який настав після Паризької Комуни. У нових умовах Маркс і Енгельс особливу увагу приділяли боротьбі за чистоту теорії проти впливу анархістської та реформістської ідеології на робітничий рух. Вони пильно стежили за діяльністю єдиної в той час пролетарської партії — німецької Соціал-демократичної робітничої партії.

Опублікована в томі праця Енгельса «До житлового питання» була створена ним у зв'язку з тенденцією до реформізму, що виявилася в німецькій соціал-демократії.

Написана за формою як критика дрібнобуржуазних і буржуазно-філантропічних проектів розв'язання житлової проблеми, праця була спрямована проти дрібнобуржуазного соціалізму та реформізму в цілому. Енгельс показав, що характерна для дрібнобуржуазного соціалізму ідея відродження дрібної приватної власності як засобу розв'язання соціального питання реакційна й утопічна за своєю суттю. Лише революційне повалення капіталістичного способу виробництва, встановлення політичного панування робітничого класу, усуспільнення знарядь і засобів виробництва, всебічний розвиток продуктивних сил може привести до ліквідації всіх форм експлуатації та гноблення, розв'язати й інші соціальні проблеми, у тому числі й житлове питання. Енгельс підкреслив, що як буржуазний, так і дрібнобуржуазний соціалізм є ідейною зброєю в боротьбі проти справді революційної пролетарської теорії.

Цією працею Енгельс зробив значний внесок у розкриття важливих проблем наукового комунізму.

Він визначив буржуазну державу як організовану сукупну владу імущих класів. Буржуазна держава — це «*сукупний* капіталіст», і добитися від нього трудящі маси можуть лише часткових реформ. На противагу дрібнобуржуазному соціалізмові, що закликає відмовитися від класової політики, як підкреслював Енгельс, «*всяка* дійсно пролетарська партія... завжди виставляла першою умовою класову політику, організацію пролетаріату в самостійну політичну партію, а найближчою метою боротьби — диктатуру пролетаріату» (див. цей том, с. 406).

Торкаючись соціалістичних перетворень у сільському господарстві, Енгельс висловив важливе положення про недоцільність дроблення сформованих великих маєтків. З установленням політичної влади пролетаріату ці маєтки, перетворені на засадах асоціації, дозволять показати дрібним селянам переваги великого соціалістичного господарства, спроможного використати досягнення науки і техніки. Саме в соціалістичному перетворенні сільського господарства Енгельс вбачав шлях до поступового стирання протилежності між містом і селом. Цей твір Енгельса, що його високо цінував В. І. Ленін, відіграв важливу роль у боротьбі проти реформістських тенденцій.

Опублікована в томі стаття Енгельса «Бакуністи за роботою» спрямована проти теорії і практики анархізму. Аналізуючи уроки революції в Іспанії та анархістських виступів у кульмінаційний її період (1873 р.), Енгельс показав, що самé життя ухвалило вирок анархістським догмам. Спроба, всупереч реальним умовам, перестрибнути через об'єктивно необхідні етапи суспільного розвитку, ігнорування завдань пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, проповідування абсолютної автономії і децентралізації, у тому числі і в ході збройної боротьби, сектантство,

що призвело до розколу революційних сил, відсутність ясної і чіткої програми — усе це полегшило дії контрреволюції. Республіка в Іспанії була повалена, а пролетаріат зазнав тяжкої поразки.

«Бакуністи,— підсумовує Енгельс,— дали нам в Іспанії незрівнянний зразок того, як *не* слід робити революцію» (див. цей том, с. 454). На противагу анархістам Енгельс показав необхідність участі пролетаріату в буржуазно-демократичних революціях, підтримки прогресивних перетворень. Енгельс підкреслює, що при збереженні своєї організаційної та ідеологічної самостійності пролетарська партія в умовах, коли соціалістична революція ще не назріла, може брати участь у тимчасових революційних урядах. У статті розвиваються важливі положення про збройне повстання: необхідність ясної науково обгрунтованої програми дій, єдності всіх революційних сил, рішучих, наступальних дій, концентрації сил у вирішальному місці атаки. Уроки анархістських виступів свідчили про те, що для перемоги пролетаріат потребує згуртованої партії, озброєної науковою теорією.

У статті «Програма бланкістських емігрантів Комуни» Енгельс піддав критиці волюнтаристські концепції бланкістів, нерозуміння ними того, що переможна революція можлива лише за певних умов. Енгельс показав, що висунуте бланкістами положення про відмову від «всяких компромісів», про можливість, обминаючи проміжні стадії розвитку, негайно декретувати запровадження комунізму на ділі можуть призвести до поразки робітників. Послідовники Маркса, писав Енгельс, «через усі проміжні станції і компроміси, створені не ними, а ходом історичного розвитку, ясно бачать і постійно добиваються кінцевої мети: знищення класів і створення такого суспільного ладу, при якому не буде місця приватній власності на землю і на всі засоби виробництва» (див. цей том, с. 460). Боротьба за цю мету зовсім не означає відмови від використання пролетаріатом у своїх інтересах мирних періодів суспільного розвитку.

Матеріали, що увійшли в цей том, свідчать про велику увагу, яку основоположники марксизму приділяли Росії, революційному рухові, що розвивався в ній, його взаємозв'язку з перспективами революції в Західній Європі. З особливим інтересом стежили вони за селянськими заворушеннями, викликаними реформою 1861 р., в яких вбачали важливий фактор розвитку загального революційного процесу в Європі.

У листі до членів Російської секції Інтернаціоналу, заснованої в Женеві навесні 1870 р., Маркс вітає приєднання російських революціонерів до Інтернаціоналу, як символ єднання усіх революційних сил.

І Маркс, і Енгельс оволоділи російською мовою спеціально для того, щоб вивчати економічне і політичне становище царської імперії за російськими джерелами, статистичними матеріалами та

офіційними документами. Вони стежили за поточною політичною літературою, високо цінували твори М. Г. Чернишевського, «Становище робітничого класу в Росії» М. Флеровського. З кінця 60-х рр. установились їхні дружні стосунки з представниками російського революційного руху П. Л. Лавровим, Г. О. Лопатіним та ін., в 1868 р. зав'язалося листування Маркса, а потім і Енгельса з М. Ф. Даніельсоном, перекладачем «Капіталу» російською мовою.

Погляди основоположників марксизму на соціальні відносини і перспективи революції в Росії найповніше викладені в статті Енгельса «Про соціальне питання в Росії» та в Післямові, написаній у січні 1894 р. для її видання окремою брошурою. У цій узагальнюючій праці Енгельс дає глибокий аналіз економічного і соціального розвитку російського суспільства після реформи 1861 р., простежує проникнення капіталізму в село, відзначає появу реакційно настроєної великої буржуазії, яка робила дедалі більший вплив на державу, зростання впливу бюрократично-чиновницького апарату. У цій статті Енгельс піддав критиці волюнтаризм народників, ігнорування ними об'єктивних законів суспільного розвитку, їх містичну віру в селянську общину як основу соціалістичної перебудови Росії, заперечення ними певних успіхів капіталістичного розвитку. Енгельс доводить, що община не є специфічно російським явищем, її наявність у Росії — лише свідчення економічної відсталості країни. Для переходу до соціалізму потрібний робітничий клас, який цей перехід здійснить, для цього необхідний певний рівень розвитку продуктивних сил, і ці умови поступово створюються в Росії (див. цей том, с. 462—467).

У той же час Маркс і Енгельс висунули положення, що має величезне теоретичне і практичне значення, про можливість для ряду країн обминути шлях капіталістичного розвитку за умови перемоги соціалістичної революції в більш розвинутих країнах. Вирішальне значення в цьому процесі матиме сила прикладу утверджуваного соціалізму, допомога і підтримка з боку робітничого класу, який будує нове суспільство. Це положення було всебічно розвинуте В. І. Леніним у нових історичних умовах і дістало підтвердження в практиці революційної боротьби.

Опубліковані в томі праці основоположників наукового комунізму були добре відомі і високо цінувались В. І. Леніним. Висунуті в них ідеї, особливо з проблем соціалістичної революції і держави: про диктатуру пролетаріату, про союз з трудящим селянством, пролетарську партію, тактику робітничого класу в буржуазно-демократичній і пролетарській революції, були всебічно збагачені і розвинуті В. І. Леніним, стали теоретичною основою революційного перетворення світу.

Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

К. МАРКС

ВІСІМНАДЦЯТЕ БРЮМЕРА ЛУЇ БОНАПАРТА [1]

Написано К. Марксом у грудні 1851 — березні 1852 р.

*Надруковано у вигляді першого випуску неперіодичного журналу «Die Revolution». New-York, 1852 і окремого видання в Гамбурзі в 1869 р.
Підпис: Карл Маркс*

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 113—205

К. МАРКС

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ 1869 РОКУ

Мій передчасно померлий друг *Йосиф Вейдемейєр* * збирався видавати в Нью-Йорку з 1 січня 1852 р. політичний щотижневик. Він попросив мене написати для цього видання історію coup d'état [3]. Відповідно до цього прохання я писав для нього щотижня до середини лютого статті під заголовком: «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». Тим часом первісний план Вейдемейєра зазнав невдачі. Замість цього він навесні 1852 р. почав видавати щомісячний журнал *«Die Revolution»*, перший випуск якого і становить моє «Вісімнадцяте брюмера». Кілька сотень примірників цього твору проникли тоді до Німеччини, не з'явившись, однак, на справжньому книжковому ринку. Один німецький книготорговець **, який удавав з себе крайнього радикала і якому я запропонував узяти на себе збут мого твору, з непідробним моральним жахом відмовився від такої «несвоєчасної витівки».

Із сказаного видно, що пропонований твір виник під безпосереднім враженням подій і що його історичний матеріал не виходить за межі лютого (1852 року). Теперішнє його перевидання викликане почасти попитом на книжковому ринку, почасти наполяганнями моїх друзів у Німеччині.

З творів, які з'явилися майже *одночасно* з моїм і присвячені тому самому питанню, варті уваги тільки два: *«Наполеон Малий» Віктора Гюго* [4] і *«Державний переворот» Прудона* [5].

Віктор Гюго обмежується їдкими й дотепними випадами проти відповідального видавця державного перевороту. Сама подія зображується в нього, як грім серед ясного неба. Він вбачає у ній тільки акт насильства з боку окремої особи. Він не помічає, що зображує цю особу великою замість малої, приписуючи їй безприкладну у всесвітній історії міць особистої ініціативи. Прудон,

* Під час Громадянської війни [2] в Америці займав пост військового начальника округу Сент-Луїс. *(Примітка Маркса.)*
** — мабуть, О. Віганд. *Ред.*

із свого боку, намагається зобразити державний переворот як результат попереднього історичного розвитку. Але історична конструкція державного перевороту непомітно перетворюється у нього в історичну апологію героя цього перевороту. Він допускається, таким чином, помилки наших так званих *об'єктивних* істориків. Я, навпаки, показую, як *класова боротьба* у Франції створила умови і обставини, що дали можливість звичайній і смішній особі відіграти роль героя.

Переробка пропонованого твору позбавила б його своєрідного забарвлення. Тому я обмежився тільки виправленням друкарських помилок та усуненням незрозумілих уже тепер натяків.

Заключні слова мого твору: «Але якщо імператорська мантія спаде, нарешті, на плечі Луї Бонапарта, бронзова статуя Наполеона впаде з висоти Вандомської колони» [6] — вже збулися *.

Полковник Шаррас розпочав атаку на культ Наполеона в своєму творі про похід 1815 року [7]. З того часу, і особливо останніми роками, французька література за допомогою зброї історичного дослідження, критики, сатири й гумору назавжди покінчила з наполеонівською легендою. За межами Франції цей різкий розрив з традиційною народною вірою, ця величезна духовна революція, мало привернула до себе уваги і ще менше її зрозуміли.

На закінчення висловлюю надію, що мій твір сприятиме усуненню ходячої — особливо тепер у Німеччині — школярської фрази про так званий *цезаризм*. При цій поверховій історичній аналогії забувають найголовніше, а саме, що в Стародавньому Римі класова боротьба відбувалася лише всередині привілейованої меншості, між вільними багачами і вільними бідняками, тоді як величезна продуктивна маса населення, раби, була лише пасивним п'єдесталом для цих борців. Забувають влучне зауваження *Сісмонді*: римський пролетаріат жив коштом суспільства, тоді як сучасне суспільство живе коштом пролетаріату [8]. При такій докорінній відмінності між матеріальними, економічними умовами античної і сучасної боротьби класів і політичні фігури, породжені цією боротьбою, можуть мати між собою не більше спільного, ніж архієпископ Кентерберійський і первосвященик Самуїл.

Карл Маркс

Лондон, 23 червня 1869 р.

Надруковано в книзі:
Karl Marx. Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. Hamburg, 1869

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 359—360

* Див. цей том, с. 89. *Ред.*

К. МАРКС

ВІСІМНАДЦЯТЕ БРЮМЕРА ЛУЇ БОНАПАРТА [1]

I

Гегель десь відзначає, що всі великі всесвітньо-історичні події і особи з'являються, так би мовити, двічі. Він забув додати: перший раз як трагедія, другий раз як фарс. Коссідьєр замість Дантона, Луї Блан замість Робесп'єра, Гора 1848—1851 рр. замість Гори 1793—1795 рр.[9], племінник замість дядька. І та ж сама карикатура в обставинах, за яких було друге видання вісімнадцятого брюмера! *

Люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, за обставин, які не самі вони вибрали, а які безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого. Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих. І якраз тоді, коли люди нібито тільки тим і зайняті, що переробляють себе та навколишній світ і створюють щось ще небувале, якраз у такі епохи революційних криз вони боязко вдаються до заклинань, викликаючи собі на допомогу духів минулого, запозичають у них імена, бойові лозунги, костюми, щоб у цьому освяченому давниною вбранні, цією запозиченою мовою розіграти нову сцену всесвітньої історії. Так, Лютер переодягався апостолом Павлом, революція 1789—1814 рр. драпірувалася по черзі то в костюм Римської республіки, то в костюм Римської імперії, а революція 1848 р. не знайшла нічого кращого, як пародіювати то 1789 рік, то революційні традиції 1793—1795 років. Так, новачок, що вивчив іноземну мову, завжди перекладає її в думці на свою рідну мову; але дух нової мови він доти собі не засвоїв і доти не

* У виданні 1852 р. цей абзац надруковано так: «Гегель десь відзначає, що всі великі всесвітньо-історичні події і особи з'являються, так би мовити, двічі. Він забув додати: перший раз як велика трагедія, другий раз як жалюгідний фарс. Коссідьєр замість Дантона, Луї Блан замість Робесп'єра, Гора 1848—1851 рр. замість Гори 1793—1795 рр., лондонський констебль з дюжиною випадкових лейтенантів, що заплуталися в боргах, замість маленького капрала, з його оточенням з маршалів [10]. Вісімнадцяте брюмера ідіота замість вісімнадцятого брюмера генія! І та ж сама карикатура в обставинах, за яких було друге видання вісімнадцятого брюмера». *Ред.*

володіє нею вільно, поки він не може обійтись без мисленого перекладу, поки він у новій мові не забуває рідної.

При розгляді цих всесвітньо-історичних заклинань мертвих відразу ж впадає в очі різка відмінність між ними. Камілль Демулен, Дантон, Робесп'єр, Сен-Жюст, Наполеон, як герої, так і партії і народні маси старої французької революції здійснювали в римському костюмі і з римськими фразами на устах завдання свого часу — звільнення від оков і встановлення сучасного *буржуазного* суспільства. Одні вщент розбили основи феодалізму і скосили феодальні голови, що виростали на його грунті. Другий створив усередині Франції умови, за яких тільки й став можливим розвиток вільної конкуренції, експлуатація парцельованої земельної власності, застосування звільнених від оков промислових продуктивних сил нації, а за межами Франції він скрізь руйнував феодальні форми в тій мірі, в якій це було потрібно, щоб створити для буржуазного суспільства у Франції належне, відповідне потребам часу оточення на європейському континенті. Але як тільки нова суспільна формація склалася, зникли допотопні гіганти і з ними вся воскресла з мертвих римська старовина — всі ці Брути, Гракхи, Публіколи, трибуни, сенатори і сам Цезар. Тверезо-практичне буржуазне суспільство знайшло собі справжніх тлумачів і глашатаїв в особі Сеїв, Кузенів, Руайє-Колларів, Бенжаменів Констанів і Гізо; його справжні полководці сиділи за конторськими столами, його політичним главою був жирноголовий Людовік XVIII. Цілком захоплене створюванням багатства і мирною конкурентною боротьбою, воно вже не згадувало, що його колиску охороняли староримські привиди. Та хоч яке мало героїчне буржуазне суспільство, для його появи на світ потрібні були героїзм, самопожертва, терор, громадянська війна і битви народів. У класично строгих традиціях Римської республіки гладіатори буржуазного суспільства знайшли ідеали і художні форми, ілюзії, необхідні їм для того, щоб приховати від самих себе буржуазно-обмежений зміст своєї боротьби, щоб стримати свій запал на висоті великої історичної трагедії. Так, на одне століття раніше, на іншому ступені розвитку, Кромвель і англійський народ скористалися для своєї буржуазної революції мовою, пристрастями та ілюзіями, запозиченими із Старого завіту. А коли справжня мета була досягнута, коли буржуазне перетворення англійського суспільства відбулося, Локк витіснив пророка Аввакума.

Таким чином, у цих революціях воскрешення мертвих служило для звеличення нової боротьби, а не для пародіювання старої, служило для того, щоб звеличити дане завдання в уяві, а не для того, щоб ухилитися від розв'язання його в дійсності,— для того, щоб знайти знову дух революції, а не для того, щоб змусити знову бродити її привид.

У 1848—1851 рр. бродив тільки привид старої революції, починаючи з Марраста, цього républicain en gants jaunes *, переодягненого в костюм старого Байї, і кінчаючи авантюристом, що ховає своє вульгарно-огидне обличчя під залізною маскою мертвого Наполеона. Цілий народ, який вважав, що він за допомогою революції прискорив свій поступальний рух, раптом виявляється перенесеним назад, у померлу епоху. А щоб не було ніякого сумніву щодо цього, знову воскресають старі дати, старе літочислення, старі імена, старі едикти, які давно стали здобутком учених антикварів, і старорежимні, здавалось, давно зотлілі, жандарми. Нація почуває себе так само, як той збожеволілий англієць у Бедламі [11], який уявляв себе сучасником стародавніх фараонів і щодня гірко скаржився на тяжку працю рудокопа, яку він мусить виконувати в золотих рудниках Ефіопії, в цій підземній тюрмі, куди він ув'язнений, при тьмяному світлі лампи, прикріпленій на його власній голові, під наглядом наглядача за рабами з довгим батогом у руці і варварів-солдатів, що товпляться біля виходів і не розуміють ні каторжників-рудокопів, ні один одного, бо всі говорять різними мовами. «І все це доводиться терпіти мені, вільнонародженому бриттові»,— зітхає збожеволілий англієць,— «щоб добувати золото для стародавніх фараонів». «Щоб сплачувати борги родини Бонапарта»,— зітхає французька нація. Англієць, поки він був при здоровому розумі, не міг позбутися настирливої ідеї добування золота. Французи, поки вони робили революцію, не могли позбутися спогадів про Наполеона, як це довели вибори 10 грудня [12]. Від небезпек революції їх потягло назад до єгипетських казанів з м'ясом [13],— і відповіддю стало 2 грудня 1851 року [3]. Вони дістали не тільки карикатуру на старого Наполеона,— вони дістали самого старого Наполеона в карикатурному вигляді, дістали його таким, яким він має мати вигляд у середині XIX століття.

Соціальна революція XIX століття може черпати свою поезію тільки з майбутнього, а не з минулого. Вона не може почати здійснювати своє власне завдання раніше, ніж вона не покінчить з усякою забобонною пошаною до старовини. Попереднім революціям потрібні були спогади про всесвітньо-історичні події минулого, щоб обманути себе щодо свого власного змісту. Революція XIX століття повинна дати змогу мерцям ховати своїх мертвих, щоб усвідомити собі власний зміст. Там фраза переважала зміст, тут зміст переважає фразу.

Лютнева революція була *несподіванкою* для старого суспільства, вона захопила його зненацька, і народ проголосив цей раптовий *удар* всесвітньо-історичною подією, яка відкриває нову еру. 2 грудня лютнева революція зникає в руках спритного шулера,

* — республіканця в лайкових рукавичках. *Ред.*

і в результаті знищеною виявляється вже не монархія, а ті ліберальні поступки, які були відвойовані в неї віковою боротьбою. Замість того щоб самé *суспільство* завоювало собі новий зміст, тільки *держава* начебто повертається до своєї найдавнішої форми, до безсоромно-примітивного панування меча і ряси. На лютневий coup de main 1848 року відповідає грудневий coup de tête * 1851 року. Як нажито, так і прожито. Проте час між цими подіями не минув марно. Протягом 1848—1851 рр. французьке суспільство засвоїло,— за способом скороченим, бо він був революційним,— уроки і досвід, які при правильному, так би мовити методичному, ході розвитку повинні були б передувати лютневій революції, якби вона була чимсь серйознішим, ніж звичайний струс поверхні. Здається, що суспільство опинилось тепер позаду свого вихідного пункту, насправді ж йому доводиться ще тільки створювати собі вихідний пункт для революції, створювати становище, відносини, умови, за яких сучасна революція тільки й може набрати серйозного характеру.

Буржуазні революції, як, наприклад, революції XVIII століття, швидко мчать від успіху до успіху, драматичні ефекти в них сліпучістю перевершують один одного, люди й речі ніби освітлені бенгальським вогнем, кожний день пройнятий екстазом, але вони скороминущі, швидко досягають свого апогею, і суспільство охоплює тривале похмілля, перш ніж воно встигне тверезо освоїти результати свого періоду бурі й натиску. Навпаки, пролетарські революції, революції XIX століття, постійно критикують самі себе, раз у раз спиняються в своєму русі, повертаються до того, що здається вже виконаним, щоб ще раз почати це знову, з нещадною грунтовністю висміюють половинчатість, слабкі сторони й непридатність своїх перших спроб, звалюють свого противника з ніг наче тільки для того, щоб той увібрав із землі свіжі сили і знов піднявся на весь зріст проти них ще могутніший, ніж раніше, все знов і знов відступають перед невизначеною величезністю своїх власних цілей, поки не створюється становище, яке робить неможливим усякий відступ, поки саме життя не заявить владно:

Hic Rhodus, hic salta!
Тут роза, тут танцюй! [14]

А втім, всяка хоч трохи спостережлива людина, яка навіть і не стежила крок за кроком за розвитком подій у Франції, мусила передчувати, що цю революцію чекає нечувана ганьба. Досить було послухати самовдоволене переможне дзявкання панів демократів, що поздоровляли один одного з благодатними наслідками, яких чекали від другої неділі травня 1852 року [15]. Друга неділя

* Гра слів: «coup de main» — «сміливий удар», «coup de tête»— «необачний вчинок». *Ред.*

травня 1852 р. стала в їх головах настирливою ідеєю, догматом, як день другого пришестя Христа і настання тисячолітнього царства у хіліастів [16]. Слабість завжди рятувала себе вірою в чудеса; вона вважала ворога переможеним, якщо їй вдавалось подолати його в своїй уяві заклинаннями, і втрачала всяке почуття реальності через бездіяльне піднесення до небес майбутнього, яке її чекає, і подвигів, що вона має намір зробити, але про які поки що вважає передчасним повідомляти. Ці герої, які стараються спростувати думку про свою явну бездарність тим, що вони взаємно висловлюють один одному своє співчуття і згуртовуються в окрему групу, вже зібрали свої пожитки і, захопивши авансом свої лаврові вінки, якраз збирались дисконтувати на біржі свої республіки in partibus [17], урядовий персонал для яких нишком, з властивою їм невибагливістю, було вже ними передбачливо організовано. 2 грудня вразило їх, як грім серед ясного неба. І народи, які в періоди малодушності охоче дають заглушити свій внутрішній страх найголоснішим крикунам, цього разу, може, переконалися в тому, що минули ті часи, коли гелготання гусей могло врятувати Капітолій [18].

Конституція, Національні збори, династичні партії [19], сині й червоні республіканці [20], африканські герої *, грім трибуни, блискавиці преси, вся література, політичні імена й учені репутації, цивільний закон і кримінальне право, liberté, égalité, fraternité ** і друга неділя травня 1852 р.— все зникло, як фантасмагорія, перед магічною формулою людини, яку навіть її вороги не вважають за чарівника. Загальне виборче право, здавалося, протрималось ще одну мить тільки для того, щоб перед очима всього світу власноручно скласти свій заповіт і заявити від імені самого народу: «Все, що виникає, варте загибелі» ***.

Не досить сказати, за прикладом французів, що їхня нація була захоплена зненацька. Нації, як і жінці, не прощається хвилина необачності, коли перший-ліпший авантюрист може вчинити над нею насильство. Такі фрази не розв'язують загадки, а тільки інакше її формулюють. Адже треба ще пояснити, як можуть три пройдисвіти захопити зненацька і без опору взяти в полон 36-мільйонну націю.

Резюмуємо в загальних рисах фази, через які пройшла французька революція від 24 лютого 1848 до грудня 1851 року.

Ось три головні періоди, що не викликають сумніву: *лютневий період*; від 4 травня 1848 до 28 травня 1849 р.— *період установлення республіки*, або *Установчих національних зборів*; від 28 травня 1849 до 2 грудня 1851 р.— *період конституційної республіки*, або *Законодавчих національних зборів*.

---

* — Л.-Е. Кавеньяк, К.-Л.-Л. Ламорісьєр, М.-А. Бедо. *Ред.*
** — свобода, рівність, братерство. *Ред.*
*** Гете. «Фауст», частина 1, сцена третя («Кабінет Фауста»). *Ред.*

Перший період, від 24 лютого, тобто від падіння Луї-Філіппа, до 4 травня 1848 р., тобто до відкриття засідань Установчих зборів,— *лютневий період* у власному розумінні слова,— можна назвати *прологом* революції. Характер цього періоду виявився офіційно в тому, що уряд, створений ним експромтом, сам себе оголосив *тимчасовим*. Так як і уряд, все, що було зроблене, спробуване й висловлене в цей період, видавало себе лише за щось *тимчасове*. Ніхто і ніщо не наважувалось визнати за собою право на постійне існування і на справжнє діло. Всі елементи, які підготували або визначили собою революцію: династична опозиція [21], республіканська буржуазія, демократично-республіканська дрібна буржуазія, соціалістично-демократичні робітники — всі ці елементи тимчасово дістали місце в лютневому *уряді*.

Інакше й бути не могло. Лютневі дні спочатку мали на меті добитися виборчої реформи, яка розширила б коло політично привілейованих серед самих імущих класів і повалила б виключне панування фінансової аристократії. Проте коли дійшло до справжньої сутички, коли народ піднявся на барикади, коли національна гвардія [22] зайняла позицію пасивного вичікування, армія не вчинила серйозного опору і монархія втекла, то встановлення республіки стало здаватися ніби само собою зрозумілим. Кожна партія тлумачила її по-своєму. Пролетаріат, завоювавши республіку із зброєю в руках, наклав на неї свою печать і проголосив її *соціальною республікою*. Так був намічений загальний зміст сучасної революції — зміст, який перебував у найдивнішій суперечності з усім тим, що можна було здійснити зараз же, безпосередньо, з даного матеріалу, на досягнутому масою ступені розвитку, за даних обставин і умов. З другого боку, домагання всіх інших елементів, які сприяли успіхові лютневої революції, були задоволені наданням їм левової пайки в уряді. Ось чому ні в якому іншому періоді не можна знайти більш строкатої суміші пишномовних фраз і фактичної непевності й безпорадності, більш захопленого прагнення до нововведень і більш тривкого панування старої рутини, більш обманливої видимості гармонії суспільства в цілому і більш глибокого відчуження його елементів. У той час як паризький пролетаріат ще був захоплений великою перспективою, що відкрилася перед ним, і серйозно віддавався дискусіям із соціальних проблем, старі суспільні сили згрупувались, зімкнулись, опам'ятались і знайшли несподівану опору в масі нації — в селянах і дрібних буржуа, що разом ринули на політичну сцену, після того як упали перепони, що існували за Липневої монархії [23].

Другий період — від 4 травня 1848 до кінця травня 1849 р.— це період *установлення, заснування буржуазної республіки*. Безпосередньо після лютневих днів не тільки династична опозиція була захоплена зненацька республіканцями, а республіканці —

соціалістами, а й уся Франція була захоплена зненацька Парижем. Обрані нацією Національні збори, що відкрили свої засідання 4 травня 1848 р., представляли націю. Ці Збори були живим протестом проти домагань лютневих днів і мали звести результати революції до буржуазних масштабів. Даремно намагався паризький пролетаріат, що відразу розгадав характер цих Національних зборів, через кілька днів після їх відкриття, 15 травня [24], силою припинити їх існування, розігнати їх, знов розкласти на складові частини органічну форму, в якій йому загрожував протидіючий дух нації. День 15 травня, як відомо, призвів тільки до усунення з громадської арени Бланкі та його однодумців, тобто справжніх вождів пролетарської партії *, на весь час циклу, який ми розглядаємо.

За *буржуазною монархією* Луї-Філіппа може йти тільки *буржуазна республіка*, тобто якщо, прикриваючись ім'ям короля, панувала незначна частина буржуазії, то віднині пануватиме, прикриваючись ім'ям народу, вся буржуазія в цілому. Вимоги паризького пролетаріату, це — безглузді утопії, яким треба покласти край. На цю заяву Установчих національних зборів паризький пролетаріат відповів *червневим повстанням* [25], цією найграндіознішою подією в історії європейських громадянських воєн. Перемогла буржуазна республіка. На її боці стояли фінансова аристократія, промислова буржуазія, середні верстви, дрібні буржуа, армія, організований у мобільну гвардію люмпен-пролетаріат [26], інтелігенція, попи і сільське населення. Паризький пролетаріат мав на своєму боці тільки самого себе. Після перемоги над ним понад три тисячі повстанців було вбито, п'ятнадцять тисяч заслано без суду. З часу цієї поразки пролетаріат відходить на *задній план* революційної сцени. Він знов намагається пробитися вперед щоразу, коли здається, що рух набрав нового піднесення, але ці спроби стають все слабкішими і дають все мізерніші результати. Як тільки в якій-небудь із суспільних верств, що стоять над ним, починається революційне заворушення, пролетаріат вступає з нею в союз і таким чином поділяє всі поразки, яких послідовно зазнають різні партії. Але ці пізніші удари дедалі слабшають у міру того, як вони поширюються на все більшу поверхню суспільства. Більш видатні вожді пролетаріату в Зборах і в пресі один за одним стають жертвою суду, і їх місце займають все більш сумнівні особи. Частина пролетаріату пускається на *доктринерські експерименти, створення мінових банків і робітничих асоціацій,— інакше кажучи, в такий рух, в якому він відмовляється від думки вчинити переворот у старому світі, користуючись сукупністю закладених у самому старому світі могутніх засобів, а намагається здійснити своє визволення за спиною суспільства, при-*

* У виданні 1852 р. після слова «партії» додано: «революційних комуністів». *Ред.*

ватним способом, у рамках обмежених умов свого існування і через це неминуче зазнає невдачі. Пролетаріат, очевидно, неспроможний ні знайти свою колишню революційну велич у самому собі, ні почерпнути нову енергію з новоукладених союзів, поки *всі класи*, з якими він боровся у червні, не будуть так само повалені, як і він сам. Але пролетаріат, принаймні, упав з честю, гідною великої всесвітньо-історичної боротьби; не тільки Франція — вся Європа тремтить від червневого землетрусу, тимчасом як наступні поразки вищестоящих класів купуються такою дешевою ціною, що перемагаючій партії доводиться вдаватися до зухвалих перебільшень, щоб взагалі надати їм характеру подій, причому ці поразки стають тим ганебніші, чим далі переможена партія стоїть від пролетарської.

Поразка червневих повстанців, правда, підготувала, розчистила грунт, на якому могла бути споруджена буржуазна республіка, але водночас вона показала, що в Європі йдеться не про спір на тему: «республіка чи монархія», а про щось інше. Ця поразка виявила, що *буржуазна республіка* означає тут необмежене деспотичне панування одного класу над іншими. Вона показала, що в країнах старої цивілізації з розвинутим поділом на класи, з сучасними умовами виробництва і з духовною свідомістю, в якій завдяки віковій роботі розчинилися всі успадковані по традиції ідеї, що в таких країнах *республіка* означає *взагалі тільки політичну форму революційного перетворення буржуазного суспільства*, а не *консервативну форму* його *існування*, як, наприклад, у Сполучених Штатах Північної Америки, де класи хоч уже й існують, але ще не усталились і в безперервному русі весь час поновлюють свої складові частини і передають їх один одному, де сучасні засоби виробництва не тільки не поєднуються з хронічним перенаселенням, а, навпаки, надолужують відносну недостачу голів і рук і де, нарешті, гарячковий, повний юнацьких сил рух матеріального виробництва, що має освоїти новий світ, не дав ні часу, ні нагоди покінчити із старим світом привидів.

Усі класи і партії під час червневих днів згуртувалися в *партію порядку* [27] проти класу пролетарів — *партії анархії*, соціалізму, комунізму. Вони «врятували» суспільство від *«ворогів суспільства»*. Вони взяли за пароль для своїх військ девіз старого суспільства: *«Власність, сім'я, релігія, порядок»*, і підбадьорювали контрреволюційних хрестоносців словами: «Сим переможеш!» [28] Починаючи з цього моменту, як тільки одна з численних партій, що згуртувалися під цим прапором проти червневих повстанців, намагається в своїх власних класових інтересах утриматись на революційній арені, їй завдають поразки під лозунгом: «Власність, сім'я, релігія, порядок!» Суспільство виявляється врятованим щоразу, коли звужується коло його повелителів, коли вужчі інтереси беруть гору над більш спільними інтересами. Вся-

ка вимога найпростішої буржуазної фінансової реформи, найшаблоннішого лібералізму, найформальнішого республіканізму, найбанальнішого демократизму одночасно карається як «замах на суспільство» і таврується як «соціалізм». Під кінець самих верховних жерців «релігії і порядку» стусанами зганяють з їхніх піфійських триножників, серед ночі стягають з ліжка, запихають в арештантську карету, кидають у в'язницю або відправляють на вигнання, їхній храм зрівнюють з землею, затуляють їм рота, ламають їхні пера, рвуть їхній закон — в ім'я релігії, власності, сім'ї і порядку. Юрби п'яних солдатів розстрілюють буржуа, що стоять на своїх балконах,— фанатиків порядку, оскверняють їхню сімейну святиню, бомбардують для розваги їхні будинки — в ім'я власності, сім'ї, релігії і порядку. На довершення всього покидьки буржуазного суспільства утворюють *священну фалангу порядку* і герой Крапюлінський * вступає в Тюїльрійський палац [29] як *«рятівник суспільства»*.

II

Повернемось до перерваної нитки викладу.

Історія *Установчих національних зборів* з часу червневих днів — це *історія панування і розкладу республіканської фракції буржуазії*, фракції, відомої під назвою триколірних республіканців, чистих республіканців, політичних республіканців, формальних республіканців і так далі.

Ця фракція становила за буржуазної монархії Луї-Філіппа *офіційну* республіканську *опозицію* і через це була загальновизнаною складовою частиною тодішнього політичного світу. Вона мала своїх представників у палатах і мала значний вплив на пресу. Її паризький орган «National» [30] вважався в своєму роді таким же респектабельним, як «Journal des Débats» [31]. Цьому її становищу за конституційної монархії відповідав і її характер. Вона не була згуртованою якими-небудь великими спільними інтересами і відособленою специфічними умовами виробництва фракцією буржуазії. Це була кліка, яка складалася з по-республіканському настроєних буржуа, письменників, адвокатів, офіцерів і чиновників, вплив якої спирався на антипатію країни до особи Луї-Філіппа, на спогади про першу республіку, на республіканські вірування купки мрійників, а головне — на *французький націоналізм*, ненависть якого до Віденських трактатів [32] і до союзу з Англією вона весь час підігрівала. За Луї-Філіппа «National» був зобов'язаний приєднанням до нього значної частини його прихильників тому прихованому імперіалізмові, який саме тому зміг пізніше, під час республіки, виступити в особі Луї Бонапар-

* Мається на увазі Луї Бонапарт. *Ред.*

та проти самого «National» як переможний конкурент. Проти фінансової аристократії «National» боровся, як і вся інша буржуазна опозиція. Полеміка проти бюджету, яка у Франції цілком збігалася з боротьбою проти фінансової аристократії, давала надто дешеву популярність і надто багатий матеріал для пуританських leading articles *, щоб її не експлуатувати. Промислова буржуазія була вдячна «National» за його холопський захист французької протекційної системи,— захист, з яким він, зрештою, виступив більше з національних, ніж політико-економічних мотивів, а вся буржуазія в цілому була йому вдячна за його злісні наклепи на комунізм і соціалізм. А втім, партія «National» була *суто республіканською*, тобто вона вимагала республіканської форми буржуазного панування замість монархічної і, насамперед, для себе левової пайки участі в цьому пануванні. Про умови цієї політичної переміни вона мала зовсім невиразні уявлення. Зате їй було ясно як божий день,— і на банкетах на користь реформи під кінець царювання Луї-Філіппа це явно виявилось,— що вона непопулярна в середовищі демократичних дрібних буржуа, і особливо в середовищі революційного пролетаріату. Ці справжні республіканці, як і личить справжнім республіканцям, були вже зовсім готові задовольнитися поки що регентством герцогині Орлеанської, коли спалахнула лютнева революція, що дала їхнім найвизначнішим представникам місця в тимчасовому уряді. Вони, звичайно, з самого початку мали довір'я буржуазії і більшість в Установчих національних зборах. *Соціалістичні* елементи тимчасового уряду були відразу ж виведені з Виконавчої комісії, утвореної Національними зборами після їх відкриття; а з вибуху червневого повстання партія «National» скористалася для того, щоб дати відставку й самій *Виконавчій комісії* і таким чином позбутися своїх найближчих суперників, *дрібнобуржуазних*, або *демократичних, республіканців* (Ледрю-Роллена та інших). Кавеньяк, генерал буржуазно-республіканської партії, який командував червневою бойнею, зайняв місце Виконавчої комісії, здобувши своєрідну диктаторську владу. Марраст, колишній головний редактор «National», став беззмінним головою Установчих національних зборів; міністерські портфелі, як і всі інші найважливіші пости, дісталися справжнім республіканцям.

Таким чином, дійсність перевершила найсміливіші сподівання фракції буржуазних республіканців, яка здавна вважала себе законною спадкоємницею Липневої монархії. Але ця фракція досягла панування не так, як вона мріяла за Луї-Філіппа,— не шляхом ліберального бунту буржуазії проти трону, а в результаті розгромленого за допомогою картечі повстання пролетаріату проти капіталу. Те, що вона вважала за *найбільш революційну*

* — передовиць. *Ред.*

подію, в дійсності виявилось *найбільш контрреволюційною* подією. Плід упав до її ніг, але він упав з дерева пізнання, а не з дерева життя.

Виключне *панування буржуазних республіканців* тривало тільки від 24 червня до 10 грудня 1848 року. Результатом його було *складення республіканської конституції* і *оголошення Парижа в стані облоги.*

Нова *конституція* була по суті не більш як республіканізованим виданням конституційної хартії 1830 року [33]. Високий виборчий ценз Липневої монархії, який усував від політичної влади навіть значну частину самої буржуазії, був несумісний з існуванням буржуазної республіки. Лютнева революція замість цього цензу негайно проголосила пряме загальне виборче право. Буржуазні республіканці не могли закреслити цю подію. Їм довелося задовольнитися доданням обмежувального пункту, на підставі якого від виборця вимагалось 6-місячне проживання в тій місцевості, де він обирає. Стара організація управління, муніципалітетів, суду, армії і т. д. лишилась незайманою; деякі зміни, внесені конституцією, стосувалися не змісту, а оглаву, не речей, а назв.

Свобода особи, друку, слова, спілок, зборів, викладання, совісті і т. д.— неодмінний генеральний штаб свобод 1848 р.— були одягнені в конституційний мундир, що робив їх невразливими. Кожна з цих свобод проголошується *безумовним* правом французького громадянина, але з незмінним застереженням, що вона безмежна лише в тій мірі, в якій її не обмежують *«рівні права інших* і *громадська безпека»* або «закони», які саме і повинні опосереднити цю гармонію індивідуальних свобод одну з одною і з громадською безпекою. Наприклад: «Громадяни мають право об'єднуватися в спілки, організовувати мирні і неозброєні збори, подавати петиції і висловлювати свою думку через пресу і будь-яким іншим способом. *Користування цими правами не знає інших обмежень, крім рівних прав інших* і *громадської безпеки»*. (Розділ II французької конституції, стаття 8.) — «Викладання вільне. Свободою викладання можна *користуватися* на умовах, передбачених законом, і під верховним наглядом держави». (Там же, стаття 9.) — «Житло кожного громадянина недоторканне. Недоторканність ця може бути порушена *тільки* з дотриманням форм, установлених законом». (Розділ II, стаття 3.) І так далі.— Тому конституція постійно посилається на майбутні *органічні* закони, які мають докладно витлумачити ці застереження і так урегулювати користування цими необмеженими свободами, щоб вони не заходили в суперечність ні одна з одною, ні з громадською безпекою. Пізніше ці органічні закони були створені друзями порядку, і всі ці свободи були так урегульовані, що буржуазія може ними користуватися, не зустрічаючи ніякої перешкоди з боку рівних прав інших класів. Там, де вона зовсім заборонила ці сво-

боди «іншим» або дозволила ними користуватися за умов, кожна з яких була поліцейською пасткою, це завжди робилось тільки в інтересах *«громадської безпеки»*, тобто безпеки буржуазії, як це й приписує конституція. Тому згодом на конституцію з повним правом посилались обидві сторони: як друзі порядку, що скасували всі ці свободи, так і демократи, що вимагали повернення всіх цих свобод. Кожний параграф конституції містить у самому собі свою власну протилежність, свою власну верхню і нижню палату: свободу — в загальній фразі, скасування свободи — в застереженні. Отже, поки *ім'я* свободи було в пошані і тільки ставилися перешкоди її справжньому здійсненню,— зрозуміло, на законній підставі,— доти конституційне існування свободи залишалося неушкодженим, недоторканним, як би грунтовно не було знищено її існування в *повсякденній* дійсності.

Ця конституція, зроблена таким хитромудрим способом недоторканною, мала, проте, як Ахіллес, одне вразливе місце, тільки цим місцем була не п'ята, а голова або, краще сказати, дві її голови, якими увінчувалась уся будова: *Законодавчі збори*, з одного боку, і *президент* — з другого. Досить тільки побіжно ознайомитися з конституцією, щоб побачити, що лише ті статті безумовні, мають позитивний характер, позбавлені суперечностей, виключають будь-які неправдиві тлумачення, в яких визначається ставлення президента до Законодавчих зборів. Адже тут для буржуазних республіканців ішлося про те, щоб створити надійну позицію самим собі. Статті 45—70 конституції так складено, що Національні збори можуть усунути президента конституційним шляхом, тоді як президент може усунути Національні збори тільки неконституційним шляхом, тільки усуваючи саму конституцію. Отже, тут конституція сама закликає до свого насильственого знищення. Конституція не тільки, подібно до хартії 1830 р., канонізує поділ влад, а й доводить цей поділ до нестерпної суперечності. *Гра конституційних сил*, як Гізо називав парламентську гризню між законодавчою і виконавчою владою, за конституцією 1848 р. весь час ведеться ва-банк. З одного боку — 750 народних представників, які обрані загальним голосуванням і користуються правом переобрання, утворюють безконтрольні, непідлеглі розпускові, неподільні Національні збори, що наділені необмеженою законодавчою владою, остаточно вирішують питання про війну, мир і торговельні договори, одні тільки мають право амністії і завдяки безперервності своїх засідань постійно залишаються на авансцені. З другого боку — президент з усіма атрибутами королівської влади, з правом призначати і усувати своїх міністрів незалежно від Національних зборів, з усіма засобами виконавчої влади в руках, який роздає всі посади і тим самим вирішує у Франції долю щонайменше півтора мільйона людей, бо саме така кількість осіб матеріально залежить від 500 тисяч чиновників і

від офіцерів усіх рангів. Йому підпорядковані всі збройні сили. Він користується привілеєм помилування окремих злочинців, розпуску частин національної гвардії і усунення — за згодою Державної ради — обраних самими громадянами генеральних, кантональних і муніципальних рад. Йому ж надано право почину і керівну роль при укладанні всіх договорів з іноземними державами. В той час як Збори, залишаючись вічно на підмостках, стають об'єктом повсякденної публічної критики, президент живе прихованим від поглядів життям на Єлісейських полях [34], маючи, однак, перед очима і в серці статтю 45 конституції, яка щодня нагадує йому: «frère, il faut mourir!» *. Твоя влада кінчається на четвертому році твого обрання, у другу неділю чудового місяця травня! Тоді кінець твоїй величі: другої вистави цієї п'єси не буде, і якщо у тебе є борги, подбай сплатити їх вчасно з призначених тобі конституцією 600 тисяч франків платні, якщо, звичайно, ти не вважаєш за краще вирушити в Кліші [35] у другий понеділок чудового місяця травня! — Якщо конституція, таким чином, дає президентові фактичну владу, вона зате намагається забезпечити Національним зборам моральну силу. Але, не кажучи про те, що моральну силу неможливо створити параграфами закону, конституція в даному разі знову сама себе спростовує, приписуючи, що президента обирають усі французи прямим голосуванням. У той час як голоси всієї Франції розбиваються між 750 членами Національних зборів, у цьому разі вони, навпаки, зосереджуються на одній особі. В той час як кожний окремий депутат є представником лише тієї чи іншої партії, того чи іншого міста, того чи іншого пункту або навіть просто представляє необхідність обрати одного з 750 депутатів, коли не приділяється особливої уваги ні суті справи, ні самій особі, яку обирають,— *президент* є обранець нації, і його вибори — великий козир, якого пускає в хід суверенний народ раз на чотири роки. Виборні Національні збори зв'язані з нацією метафізично, а виборний президент зв'язаний з нею особисто. Національні збори, правда, відображають в особі своїх окремих представників різноманітні сторони національного духу, зате у президенті національний дух є у плоті. В порівнянні з Національними зборами президент є носієм своєрідного божественного права: він — правитель з ласки народу.

Фетіда, морська богиня, напророкувала Ахіллесові смерть у розквіті віку. Конституція, яка має, як Ахіллес, вразливе місце, теж як Ахіллес передчувала, що їй судилося передчасно вмерти. Фетіді не треба було покидати море, щоб виказати цю таємницю засновникам республіки, чистим республіканцям; їм варто було тільки кинути погляд з надхмарних висот своєї ідеальної респуб-

* — «брате, готуйся до смерті!» — вітання, з яким звертаються один до одного при зустрічі члени католицького чернечого ордену трапістів, що виник у 1664 р. *Ред.*

ліки на грішну землю, щоб побачити, що зухвальство роялістів, бонапартистів, демократів, комуністів і їх власна непопулярність зростали з кожним днем, у міру того як вони наближалися до завершення свого великого законодавчого твору мистецтва. Вони намагалися перехитрити долю конституційним викрутом, з допомогою статті 111 конституції, за якою всяка пропозиція про *перегляд конституції* підлягає триразовому обговоренню з перервою між цими обговореннями на цілий місяць і має бути прийнята щонайменше трьома чвертями голосів, причому необхідно, щоб голосувало не менш як 500 членів Національних зборів. Але це було тільки безсилою спробою забезпечити за собою силу на той пророчо вже передбачуваний ними випадок, коли вони стануть парламентською меншістю,— забезпечити силу, яка з кожним днем все більше вислизала з їхніх слабких рук уже тепер, коли вони мали парламентську більшість і всі засоби урядової влади.

Нарешті, в окремому мелодраматичному параграфі конституція ввіряє себе «пильності й патріотизмові всього французького народу і кожного окремого француза», після того як вона в одній з попередніх статей ввірила «пильних» і «патріотичних» французів ніжному карному піклуванню навмисне для того винайденого нею «haute cour», Верховного суду.

Така була конституція 1848 р., що 2 грудня 1851 р. була повалена не головою людини, а дотиком самого тільки капелюха; правда, це був наполеонівський трикутний капелюх.

У той час як буржуазні республіканці в Зборах вигадували, обговорювали й голосували цю конституцію, Кавеньяк поза Зборами тримав *Париж у стані облоги*. Стан облоги Парижа був акушером Установчих зборів під час їх родових мук при народженні республіки. Якщо конституція пізніше була відправлена на той світ штиками, то не треба забувати, що штики, повернені при цьому проти народу, були покликані охороняти її ще в утробі матері і допомогти їй з'явитися на світ. Предки «добропорядних республіканців» пройшли з символом конституції, триколірним прапором [36], по всій Європі. «Добропорядні республіканці», в свою чергу, зробили винахід, який сам проклав собі дорогу по всьому континенту, але з неослабною любов'ю все знову повертався у Францію, поки він не здобув тепер права громадянства в половині французьких департаментів. Цей винахід — *стан облоги.* Чудовий винахід, періодично застосовуваний при кожній наступній кризі в ході французької революції. Але казарма й бівуак, тягар яких таким чином періодично звалювався на французьке суспільство, щоб придушити його свідомість і втихомирити його; шабля й рушниця, яким періодично давали чинити суд і управляти, опікати і піддавати цензурі, виконувати обов'язки поліцая і нічного сторожа; вуса й солдатський мундир, яких періодично проголошували найвищою мудрістю суспільства і його наставниками,—

як могли казарма й бівуак, шабля й рушниця, вуса й солдатський мундир не прийти, нарешті, до висновку: краще врятувати суспільство раз назавжди, проголосивши свій власний режим пануючим і цілком звільнивши буржуазне суспільство від турбот самоуправління! Казарма й бівуак, шабля й рушниця, вуса й солдатський мундир тим більше повинні були прийти до такої думки, що вони могли розраховувати в цьому разі на кращу плату готівкою за свої серйозніші заслуги, тоді як при тільки періодичному стані облоги і тимчасовому рятуванні суспільства за наказом тієї чи іншої фракції буржуазії на їх долю перепадало мало істотного, крім кількох убитих та поранених і кількох кривих усмішок буржуа. Чому б війську не спробувати, нарешті, розіграти стан облоги у власних інтересах і на свою власну користь, взявши в облогу разом з тим гаманці буржуа? А втім, не треба забувати,— зауважимо мимохідь,— що *полковник Бернар*, той самий голова військових комісій, який при Кавеньяку заслав без суду 15 000 повстанців, у цей момент знов перебуває на чолі діючих у Парижі військових комісій.

Якщо «добропорядні», справжні республіканці, оголосивши Париж у стані облоги, цим самим заклали розсадник, де згодом мали вирости преторіанці 2 грудня 1851 р.[37], то їм зате належить інша заслуга: замість того щоб розпалювати національне почуття, як вони це робили за Луї-Філіппа, тепер, коли в їх розпорядженні опинилася вся сила нації, вони плазують перед іноземними державами і, замість того щоб визволити Італію, дозволяють австрійцям і неаполітанцям[38] знов поневолити її. Обрання Луї Бонапарта президентом 10 грудня 1848 р. поклало край диктатурі Кавеньяка і Установчим зборам.

У статті 44 конституції сказано: «Президентом французької республіки не може бути той, хто коли-небудь втрачав своє звання французького громадянина». Перший президент французької республіки, Луї-Наполеон Бонапарт, не тільки втратив своє звання французького громадянина, не тільки був спеціальним констеблем в Англії — він був до того ж натуралізованим швейцарцем[39].

Про значення виборів 10 грудня я докладно говорив в іншому місці[40]. Тут я не буду до цього повертатися. Досить зауважити, що вони представляли *реакцію селян*, яким довелось оплачувати витрати лютневої революції, проти інших класів нації,— *реакцію села проти міста*. Вони знайшли велике співчуття в армії, якій республіканці з «National» не дали ні слави, ні прибавки до платні, серед великої буржуазії, що вітала Бонапарта як перехідний ступінь до монархії, серед пролетарів і дрібних буржуа, що вітали його як кару за Кавеньяка. Нижче я матиму нагоду докладніше спинитися на ставленні селян до французької революції.

Період від 20 грудня 1848 р. до розпуску Установчих зборів у травні 1849 р. охоплює історію загибелі буржуазних республі-

канців. Після того як вони заснували республіку для буржуазії, прогнали з арени революційний пролетаріат і на якийсь час заткнули рота демократичній дрібній буржуазії, їх самих усунула маса буржуазії, яка з повним правом заволоділа цією республікою як *своєю власністю*. Але ця буржуазна маса була *роялістською*. Одна частина її — великі земельні власники — панувала під час *Реставрації* [41] і тому була *легітимістською*. Друга частина — фінансові тузи і великі промисловці — панувала під час Липневої монархії і тому була *орлеаністською*. Вищі чини армії, університету, церкви, адвокатури, академії і преси розподілялись, хоч і в різній пропорції, між тими і другими. Обидві ці частини буржуазії знайшли тут у буржуазній республіці, що не мала ні імені *Бурбонів*, ні імені *Орлеанів*, а ім'я *Капіталу*, державну форму, при якій вони могли панувати *разом*. Уже червневе повстання об'єднало їх у «партію порядку». Тепер настав час усунути кліку буржуазних республіканців, які утримували ще позиції в Національних зборах. Наскільки по-звірячому ці справжні республіканці зловживали фізичною силою щодо народу, настільки полохливими, боязкими, малодушними, безпорадними, нездатними до боротьби виявились вони тепер, відступивши, коли треба було відстояти свій республіканізм і свої права законодавців проти виконавчої влади і роялістів. Мені нема чого розповідати тут ганебну історію їх розкладу. Вони зникли, а не загинули. Вони назавжди відіграли свою роль. У наступному періоді вони фігурують і в Зборах і поза ними лише як тіні минулого — тіні, що, здається, знов оживають, як тільки знову йдеться про саму лише назву республіки і як тільки революційний конфлікт загрожує опуститися до найнижчого рівня. Зауважу мимохідь, що газета «National», яка дала цій партії своє ім'я, в наступному періоді переходить на бік соціалізму *.

Перш ніж покінчити з цим періодом, ми повинні ще кинути ретроспективний погляд на ті дві сили, які жили в шлюбному союзі від 20 грудня 1848 р. до кінця Установчих зборів і з яких одна знищила другу 2 грудня 1851 року. Я маю на увазі Луї Бонапарта, з одного боку, і партію об'єднаних роялістів, партію порядку, партію великої буржуазії, з другого. Приступивши до обов'язків президента, Бонапарт відразу ж створив міністерство з партії порядку з Оділоном Барро на чолі,— зауважте, із старим вождем найліберальнішої фракції парламентської буржуазії. Пан

* У виданні 1852 р. далі йде: «Отже, період установлення, або заснування Французької республіки, розпадається на три етапи: від 4 травня до 24 червня 1848 р.— боротьба всіх об'єднаних у лютому класів і класових прошарків під керівництвом буржуазних республіканців проти пролетаріату, страшенна поразка пролетаріату; від 25 червня до 10 грудня 1848 р.— панування буржуазних республіканців, вироблення конституції, стан облоги в Парижі, диктатура Кавеньяка; від 20 грудня 1848 до кінця травня 1849 р.— боротьба Бонапарта і партії порядку з республіканськими Установчими зборами, поразка Установчих зборів, загибель буржуазних республіканців». *Ред.*

Барро піймав-таки, нарешті, міністерський портфель, привид якого переслідував його з 1830 р.,— більше того, портфель прем'єрміністра в цьому міністерстві. Але він досяг цього не так, як він мріяв за Луї-Філіппа,— не як найпередовіший лідер парламентської опозиції, а як союзник усіх своїх запеклих ворогів, єзуїтів і легітимістів, і до того ж із завданням звести в могилу парламент. Він повів, нарешті, наречену до шлюбу, але тільки після того як вона була збезчещена. Сам Бонапарт ніби зовсім знітився. За нього діяла партія порядку.

Вже на першому засіданні ради міністрів було вирішено відправити експедицію в Рим, причому домовилися зробити це за спиною Національних зборів, а кошти вирвати у них під фальшивим приводом [42]. Таким чином, міністерство почало свою діяльність з обману Національних зборів і з таємної змови з іноземними абсолютистськими державами проти революційної Римської республіки. Таким же способом і з допомогою тих самих прийомів Бонапарт підготував свій переворот 2 грудня проти роялістських Законодавчих зборів і їх конституційної республіки. Не забудемо, що та сама партія, яка 20 грудня 1848 р. створила бонапартівське міністерство, 2 грудня 1851 р. становила більшість Законодавчих національних зборів.

У серпні Установчі збори прийняли рішення розійтися не раніше, ніж буде вироблено і обнародувано цілий ряд органічних законів, які повинні були доповнити конституцію. 6 січня 1849 р. партія порядку устами депутата Рато запропонувала Зборам дати спокій органічним законам і краще прийняти рішення про свій *власний розпуск*. Не тільки міністерство з паном Оділоном Барро на чолі, а й усі роялістські депутати Національних зборів тепер владно заявляли їм, що їх розпуск необхідний для відновлення кредиту, для зміцнення порядку, для того щоб покласти край непевному тимчасовому станові і заснувати щось остаточне; що Збори заважають продуктивній роботі нового уряду і хочуть продовжувати своє існування тільки із злісної упертості і що вони набридли країні. Ці вихватки проти законодавчої влади Бонапарт намотав собі на вус, вивчив їх напам'ять і 2 грудня 1851 р. довів парламентським роялістам, що він дечого навчився у них. Він обернув проти них їхні власні лозунги.

Міністерство Барро і партія порядку пішли далі. Вони інспірували по всій Франції *петиції до Національних зборів*, в яких їх люб'язно просили зникнути. Таким чином, вони повели в бій проти Національних зборів, цього конституційно організованого вираження народної волі, неорганізовані народні маси. Вони навчили Бонапарта апелювати проти парламентських зборів до народу. 29 січня 1849 р. настав, нарешті, день, коли Установчим зборам довелось розв'язувати питання про свій власний розпуск. У цей день будинок, де відбувались їх засідання, зайняли війська;

генерал партії порядку Шангарньє, в руках якого було поєднане верховне командування національною гвардією і лінійними військами, проводив великий огляд військ у Парижі немов напередодні бою, а об'єднані роялісти погрожували Зборам застосувати силу, якщо вони не виявлять згідливості. Збори виявилися згідливими, виторгувавши собі тільки дуже короткочасну відстрочку. Чим же було 29 січня, як не coup d'état * 2 грудня 1851 р., тільки учиненим роялістами в союзі з Бонапартом проти республіканських Національних зборів? Пани роялісти не помітили чи не захотіли помітити, що Бонапарт скористався з подій 29 січня 1849 р., щоб примусити частину війська продефілювати перед собою біля Тюїльрійського палацу, що він жадібно вхопився якраз за цей перший відкритий заклик до військової сили проти сили парламенту, щоб натякнути їм про Калігулу. Вони, звичайно, бачили тільки свого Шангарньє.

Одним з мотивів, які особливо спонукали партію порядку насильно вкоротити життя Установчих зборів, були *органічні* закони, що доповнювали конституцію,— закон про освіту, закон про віросповідання та інші. Об'єднаним роялістам було дуже важливо виробити ці закони самим, не допустивши, щоб вони були видані республіканцями, які стали недовірливими. Однак серед цих органічних законів був також закон про відповідальність президента республіки. В 1851 р. Законодавчі збори якраз були зайняті розробкою такого закону, коли Бонапарт випередив цей coup ** своїм coup 2 грудня. Чого б тільки не дали об'єднані роялісти під час своєї парламентської зимової кампанії 1851 р. за те, щоб мати готовий закон про відповідальність президента, і до того ж закон, вироблений недовірливими, ворожими республіканськими Зборами!

Після того як Установчі збори 29 січня 1849 р. самі зламали свою останню зброю, міністерство Барро і друзі порядку почали нещадно цькувати їх. Вони не пропускали жодної нагоди, щоб принизити їх, і добилися від безсилих Зборів, що зневірилися в самих собі, законів, які позбавили їх останньої краплі поваги з боку громадянства. У Бонапарта, захопленого своєю настирливою наполеонівською ідеєю [43], вистачило зухвальства публічно використати це приниження парламентської влади. А саме, коли Національні збори 8 травня 1849 р. висловили догану міністерству за те, що генерал Удіно зайняв Чівіта-Веккію, і наказали повернути римську експедицію до приписуваної їй мети,— Бонапарт того ж вечора опублікував у «Moniteur» [44] листа до Удіно, в якому він поздоровляв генерала з його геройськими подвигами і, на противагу писакам-парламентаріям, уже набирав пози великодушного покровителя армії. Роялісти посміювалися з цього: вони

* — державним переворотом. *Ред.*
** — удар, рішучу дію. *Ред.*

були певні, що вони дурять його. Нарешті, коли Марраст, голова Установчих зборів, узявши на мить під сумнів безпеку Національних зборів, на підставі конституції викликав одного полковника з його полком, той відмовився з'явитися на виклик, посилаючись на дисципліну, і запропонував Маррасту звернутися до Шангарньє, який відмовив Маррасту, уїдливо зауваживши, що він не любить baïonnettes intelligentes *. У листопаді 1851 р. об'єднані роялісти, готуючись до рішучої боротьби з Бонапартом, намагалися в своєму горезвісному *законопроекті квесторів* [45] провести принцип безпосереднього виклику військ головою Національних зборів. Один з їх генералів, Лефло, підписав законопроект. Але марно голосував за нього Шангарньє, марно Тьєр вихваляв обачну мудрість покійних Установчих зборів. *Військовий міністр Сент-Арно* відповів йому так, як Шангарньє відповів Маррасту, і відповідь його була вкрита оплесками Гори!

Так *партія порядку*, ще бувши тільки міністерством, а не Національними зборами, сама затаврувала *парламентарний режим*. І вона здіймає крик, коли переворот 2 грудня 1851 р. виганяє його з Франції!

Побажаємо йому щасливої дороги!

III

28 травня 1849 р. Законодавчі національні збори відкрили свої засідання, 2 грудня 1851 р. вони були розігнані. Цей період охоплює час існування *конституційної, або парламентарної, республіки* **.

У першій французькій революції за пануванням *конституціоналістів* іде панування *жирондистів*, за пануванням *жирондистів* іде панування *якобінців*. Кожна з цих партій спирається на більш передову. Як тільки дана партія просунула революцію настільки далеко, що вже не може ні йти за нею, ні тим більше очолювати її,— цю партію відстороняє і посилає на гільйотину сміливіший союзник, який стоїть за нею. Революція рухається, таким чином, по висхідній лінії.

Протилежне відбувається в революції 1848 року. Пролетарська партія виступає як придаток дрібнобуржуазної демократичної партії. Остання зраджує її і сприяє її поразці 16 квітня, 15 травня і в червневі дні [46]. Демократична партія, в свою чергу,

* — мислячих штиків. *Ред.*

** У виданні 1852 р. далі йде абзац: «Він розпадається на три головні етапи: *від 28 травня до 13 червня 1849 р.*— боротьба демократії з буржуазією, *поразка дрібнобуржуазної, або демократичної партії; від 13 червня 1849 до 31 травня 1850 р.*— парламентська диктатура буржуазії, іншими словами, об'єднаних орлеаністів і легітимістів, або партії порядку; ця диктатура завершується *скасуванням загального виборчого права; від 31 травня 1850 до 2 грудня 1851 р.*— боротьба буржуазії з Бонапартом, *повалення панування буржуазії, загибель конституційної, або парламентарної, республіки*». *Ред.*

спирається на плечі буржуазно-республіканської партії. Не встигли буржуазні республіканці відчути себе твердо на ногах, як вони скидають з себе докучливих товаришів і самі спираються на плечі партії порядку. Партія порядку поводить плечима, скидає буржуазних республіканців і сама поспішає сісти на плечі збройної сили. Вона все ще думає, що сидить у неї на плечах, коли одного чудового ранку виявляє, що ці плечі перетворилися в штики. Кожна партія б'є ту партію, яка напирає на неї ззаду, і упирається в спину тієї партії, яка штовхає її назад. Недивно, що в цій смішній позі вона втрачає рівновагу і падає, викривляючись і виробляючи дивовижні курбети. Революція рухається, таким чином, по низхідній лінії. Вона виявляється втягнутою в цей назадній рух ще раніше, ніж була прибрана остання лютнева барикада і встановлена перша революційна влада.

Період, з яким ми маємо справу, містить у собі найстрокатішу суміш кричущих суперечностей: перед нами конституціоналісти, що відкрито організовують змови проти конституції, революціонери, що відкрито визнають себе прихильниками конституційних дій, Національні збори, що хочуть бути всесильними і весь час поводяться по-парламентському; Гора, що вбачає своє покликання в терпінні і надолужує свої поразки в сучасному пророкуваннями перемог у майбутньому; роялісти в ролі patres conscripti * республіки, змушені обставинами утримувати за кордоном ворогуючі між собою королівські династії, прихильниками яких вони є, а у Франції підтримувати республіку, яку вони ненавидять; виконавча влада, що вбачає силу в своїй слабості і свій престиж у презирстві, яке вона викликає; республіка, яка є не що інше, як поєднання найпідліших сторін двох монархій — Реставрації і Липневої монархії — під ярликом імперії; союзи, в основі яких лежить роз'єднання; боротьба, основний закон якої — не доводити боротьбу до кінця; розгнуздана беззмістовна агітація — в ім'я спокою; найурочистіша проповідь спокою — в ім'я революції; пристрасті, позбавлені істини; істини, позбавлені пристрасті; герої без подвигів; історія без подій; розвиток, єдиною рушійною силою якого є, мабуть, календар і який втомлює монотонним повторенням одних і тих самих станів напруженості і розрядки; протилежності, які періодично доходять до найвищої точки ніби тільки для того, щоб притупитись і зійти нанівець, не будучи спроможними розв'язатися; претензійно виставлювані напоказ зусилля і міщанський страх перед небезпекою загибелі світу в той час, коли рятівники світу займаються найдріб'язковішими інтригами і придворним комедіантством, нагадуючи своєю безтурботністю скоріше часи Фронди [47], ніж страшний суд; офіційний сукупний геній усієї Франції, осоромлений лукавою тупістю однієї людини; за-

* — обраних отців (почесне найменування сенаторів у Стародавньому Римі). *Ред.*

гальна воля нації, яка шукає собі — щоразу, коли вона виявляється у загальному голосуванні,— гідного вираження в особі закоренілих ворогів інтересів мас, поки вона, нарешті, не знаходить його у сваволі одного флібустьєра. Якщо якась сторінка історії написана суцільно сірими фарбами, то саме ця. Люди і події здаються Шлемілями навиворіт — тінями, які втратили тіло. Революція сама паралізує своїх власних носіїв і наділяє пристрасною енергією насильства лише своїх ворогів. Якщо «червоний привид», який постійно викликають і заклинають контрреволюціонери, з'являється нарешті, то з'являється він не з анархічним фрігійським ковпаком на голові, а в мундирі порядку, в *червоних шароварах* [48].

Ми бачили, що міністерство, створене Бонапартом у день свого вознесіння, 20 грудня 1848 р., було міністерством партії порядку, міністерством легітимістської й орлеаністської коаліції. Це міністерство Барро — Фаллу, яке більш чи менш насильно вкоротило життя республіканських Установчих зборів, пережило їх і було ще при владі. Шангарньє, генерал об'єднаних роялістів, усе ще поєднував у своїх руках верховне командування першою армійською дивізією і паризькою національною гвардією. Нарешті, загальні вибори забезпечили партії порядку величезну більшість у Законодавчих зборах. Тут зійшлися депутати і пери Луї-Філіппа із священною фалангою легітимістів, для яких численні виборчі бюлетені нації перетворились у вхідні квитки на політичну сцену. Бонапартистських депутатів було надто мало для утворення самостійної парламентської партії. Вони становили лише mauvaise queue * партії порядку. Таким чином, партія порядку мала в своїх руках урядову владу, армію і законодавчий корпус — словом, усю державну владу, морально підкріплену загальними виборами, що виставляли її панування як вияв народної волі, і одночасно перемогою контрреволюції на всьому європейському континенті.

Ще ніколи жодна партія не починала кампанії з більш могутніми засобами і за сприятливіших ознак.

Від *справжніх республіканців*, що зазнали краху, в Законодавчих національних зборах уціліла лише кліка чоловік у 50 з африканськими генералами Кавеньяком, Ламорісьєром і Бедо на чолі. Проте велику опозиційну партію становила *Гора* — цим парламентським ім'ям охрестила себе *соціально-демократична* партія. Із 750 місць Національних зборів вона мала більше ніж двісті і була таким чином принаймні така ж сильна, як кожна з трьох фракцій партії порядку, взята окремо. Її відносна меншість у порівнянні з усією роялістською коаліцією врівноважувалася, здавалось, особливими обставинами. Не тільки департаментські

* — жалюгідний придаток. *Ред.*

вибори показали, що вона здобула значну кількість прихильників серед сільського населення; майже всі депутати Парижа були в її рядах; армія обранням трьох унтер-офіцерів * виявила демократичні переконання, а вождь Гори Ледрю-Роллен — на відміну від усіх представників партії порядку — був піднятий до парламентської гідності обранням у п'ятьох департаментах, що подали голос за нього. Таким чином, 28 травня 1849 р. Гора — при неминучих сутичках між самими роялістами і між усією партією порядку і Бонапартом — мала, здавалось, на своєму боці всі шанси на успіх. Через два тижні вона втратила все, в тому числі і честь [49].

Перш ніж продовжувати виклад парламентської історії, треба зробити деякі зауваження, щоб уникнути звичайних помилок при оцінці загального характеру епохи, яку ми розглядаємо. На думку демократів, і в період Установчих і в період Законодавчих національних зборів йшлося про одне й те саме: про звичайну боротьбу між республіканцями і роялістами. А самий рух вони резюмують в одному слові: *«реакція»* — ніч, коли всі коти сірі і коли демократам можна вільно вирікати гідні нічного сторожа банальності. Звичайно, на перший погляд партія порядку здається клубком різних роялістських фракцій, які не тільки інтригують одна проти одної, щоб посадити на трон власного претендента й усунути претендента супротивної сторони, а і об'єднуються всі у спільній ненависті до «республіки» і в спільній боротьбі проти неї. На противагу цим роялістським змовникам Гора із свого боку має вигляд захисниці «республіки». Партія порядку видається вічно зайнятою «реакцією», яка — точнісінько як у Пруссії — спрямована проти преси, спілок і т. ін. і — знов-таки як у Пруссії — здійснюється як грубе поліцейське втручання бюрократії, жандармерії і суду. «Гора», із свого боку, так само безперервно зайнята відбиттям цих атак, захистом «вічних прав людини», як це більш або менш робила протягом останніх півтораста років усяка так звана народна партія. Однак при більш уважному аналізі ситуації і партій зникає ця обманлива видимість, що приховує *класову боротьбу* і своєрідну фізіономію цього періоду **.

Легітимісти і орлеаністи становили, як сказано, дві великі фракції партії порядку. Що ж прив'язувало ці фракції до їх претендентів і взаємно роз'єднувало їх? Невже тільки лілії [50] і триколірний прапор, дім Бурбонів і дім Орлеанів, різні відтінки роялізму, та й чи роялістське віросповідання взагалі? За Бурбонів володарювала *велика земельна власність* із своїми попами і лакеями, за Орлеанів — фінансова аристократія, велика промисловість, велика торгівля, тобто *капітал* із своїм почтом адвокатів,

* — Ж.-Б. Буашо, Ф.-Е. Ратьє і С. Коміссера. *Ред.*

** У виданні 1852 р. далі додано: «і яка перетворює її в золотоносну жилу для політиканствуючих базік і благомислячих республіканців». *Ред.*

професорів і красномовців. Легітимна монархія була лише політичним вираженням спадкової влади власників землі, подібно до того як Липнева монархія — лише політичним вираженням узурпаторської влади буржуазних вискочок. Таким чином, ці фракції були роз'єднані зовсім не так званими принципами, а матеріальними умовами свого існування, двома різними видами власності, вони були роз'єднані старою протилежністю між містом і селом, суперництвом між капіталом і земельною власністю. Що їх разом з тим зв'язували з тією чи іншою династією старі спогади, особиста ворожнеча, побоювання і надії, передсуди і ілюзії, симпатії і антипатії, переконання, символи віри і принципи,— хто це заперечуватиме? Над різними формами власності, над соціальними умовами існування підноситься ціла надбудова різних і своєрідних почуттів, ілюзій, образів думки і поглядів на життя. Весь клас творить і формує все це на грунті своїх матеріальних умов і відповідних суспільних відносин. Окремий індивід, якому ці почуття і погляди передаються за традицією і в результаті виховання, може уявити, що саме вони й становлять справжні мотиви й вихідну точку його діяльності. Якщо орлеаністи, легітимісти, кожна фракція намагалась запевнити себе й інших, що їх роз'єднує прив'язаність до двох різних династій, то факти пізніше довели, що, навпаки, протилежність їх інтересів робила неможливим злиття двох династій. І подібно до того як у повсякденному житті відрізняють те, щò людина думає й говорить про себе, від того, щò вона є і щò вона робить насправді, так тим більш в історичних битвах треба відрізняти фрази й ілюзії партій від їх дійсної природи, їх дійсних інтересів, їх уявлення про себе від їх реальної суті. Орлеаністи і легітимісти опинилися в республіці одні біля одних з однаковими домаганнями. Якщо кожна сторона, наперекір другій, добивалася *реставрації* своєї *власної* династії, то це лише означало, що кожна з *двох великих фракцій*, на які поділяється *буржуазія*,— земельна власність і фінансовий капітал,— добивалася реставрації власної зверхності і підлеглого становища другого. Ми говоримо про дві фракції буржуазії, тому що велика земельна власність, незважаючи на своє кокетування феодалізмом і свою родову пиху, наскрізь обуржуазилась під впливом розвитку сучасного суспільства. Так, англійські торі довго думали, що вони пристрасно віддані королівській владі, церкві й принадам старовинної англійської конституції, поки в час небезпеки у них не вирвалося признання, що вони пристрасно віддані самій тільки *земельній ренті*.

Об'єднані роялісти інтригували одні проти одних у пресі, в Емсі [51], в Клермонті [52], поза парламентом. За кулісами вони знов надівали свої старовинні орлеаністські й легітимістські лівреї і відновляли свої старовинні турніри. Але на публічній сцені, у своїх лицедійствах, у ролі великої парламентської партії, вони

відбувалися від своїх династій самими реверансами і відкладали реставрацію монархії in infinitum *. Вони робили своє справжнє діло як *партія порядку*, тобто під *соціальним*, а не під *політичним* прапором, як представники буржуазного світопорядку, а не як рицарі мандруючих принцес, як буржуазний клас на противагу іншим класам, а не як роялісти на противагу республіканцям. І як партія порядку вони користувалися більш необмеженою і твердою владою над іншими суспільними класами, ніж будь-коли раніше, за часів Реставрації чи за Липневої монархії; така влада можлива була взагалі тільки у формі парламентарної республіки, тому що тільки при цій формі могли об'єднатися обидві великі фракції французької буржуазії і тим самим поставити на порядок денний панування свого класу замість панування однієї привілейованої фракції цього класу. Проте якщо вони також і як партія порядку ганьблять республіку і не приховують своєї огиди до неї, то це пояснюється не тільки роялістськими спогадами. Інстинкт підказував їм, що республіка, хоч і увінчує їх політичне панування, разом з тим підриває його соціальну основу, бо тепер їм доводиться стояти віч-на-віч з поневоленими класами і боротися з ними безпосередньо, не користуючись короною як прикриттям, не відвертаючи уваги нації другорядною боротьбою між собою і з королівською владою. Саме почуття слабкості змушувало їх відступати перед чистими умовами їхнього власного класового панування і пориватися назад, до менш повних, менш розвинутих, але саме тому більш безпечних форм цього панування. Навпаки, щоразу, коли об'єднані роялісти заходять у сутичку з ворожим їм претендентом, з Бонапартом, щоразу, коли вони побоюються нападків на свою парламентську всемогутність з боку виконавчої влади, отже, коли їм доводиться висувати на перший план політичну правомірність свого панування,— вони виступають як *республіканці*, а не як *роялісти*, починаючи від орлеаніста Тьєра, який запевняє Національні збори, що питання про республіку їх роз'єднує найменше, і кінчаючи легітимістом Бер'є, який 2 грудня 1851 р., оперезавшись триколірним шарфом, у ролі трибуна звертається до народу, що зібрався перед мерією десятого округу, з промовою від імені республіки. Правда, йому вторить насмішкувата луна: Генріх V! Генріх V!

На противагу буржуазній коаліції утворилася коаліція дрібних буржуа і робітників, так звана *соціально-демократична* партія. Після червневих днів 1848 р. дрібна буржуазія побачила, що її обдурили, що її матеріальним інтересам було завдано шкоди, а демократичні гарантії, які мали забезпечити їй можливість відстоювати ці інтереси, контрреволюція поставила під знак питання. Тому вона зблизилася з робітниками. З другого боку, її пар-

* — до безконечності. *Ред.*

ламентське представництво, *Гора*, відсунута під час диктатури буржуазних республіканців на задній план, у другій половині існування Установчих зборів знов здобула втрачену популярність завдяки боротьбі з Бонапартом і з роялістськими міністрами. Гора уклала союз із соціалістичними вождями. Примирення відсвяткували на банкетах у лютому 1849 року. Була складена спільна програма, було створено спільні виборчі комітети і висунуто спільних кандидатів. Соціальні вимоги пролетаріату були позбавлені революційної гостроти і дістали демократичне забарвлення, а демократичні вимоги дрібної буржуазії позбулися суто політичної форми і дістали соціалістичне забарвлення. Так виникла *соціально-демократична партія.* Нова *Гора*, результат цього компромісу, складалася, якщо не рахувати кількох статистів з робітничого класу та кількох соціалістичних сектантів, з тих самих елементів, що й стара Гора, тільки в більшій кількості. Але з часом вона змінилася разом з тим класом, який вона представляла. Своєрідний характер соціально-демократичної партії виявляється в тому, що вона вимагає демократично-республіканських установ не для того, щоб знищити обидві крайності — капітал і найману працю, а для того, щоб ослабити і перетворити в гармонію існуючий між ними антагонізм. Хоч би які заходи пропонували для досягнення цієї мети, хоч би якими більш чи менш революційними уявленнями прикрашали її,— суть лишається та сама: перебудова суспільства демократичним шляхом, але перебудова, що залишається в рамках дрібнобуржуазності. Не треба тільки допускатися того обмеженого уявлення, ніби дрібна буржуазія принципово прагне здійснити свої егоїстичні класові інтереси. Вона вірить, навпаки, що *спеціальні* умови її визволення є водночас ті *загальні* умови, за яких тільки й може бути врятоване сучасне суспільство і усунута класова боротьба. Так само не треба думати, що всі представники демократії — крамарі або прихильники крамарів. Своєю освітою та індивідуальним становищем вони можуть бути далекі від них, як небо від землі. Представниками дрібного буржуа робить їх та обставина, що їхня думка не може вийти за ті межі, за які не виходить життя дрібних буржуа, і тому теоретично вони приходять до тих самих завдань і рішень, до яких дрібного буржуа приводить практично його матеріальний інтерес і його суспільне становище. Такі взагалі відносини між *політичними* й *літературними представниками* класу і тим класом, який вони представляють.

Після сказаного стає ясним само собою, що, коли Гора веде проти партії порядку невпинну боротьбу за республіку і так звані права людини, ні республіка, ні права людини не є її кінцевою метою, подібно до того як армія, яку хочуть роззброїти, чинить опір і вступає в бій не тільки заради збереження своєї зброї.

Партія порядку почала провокувати Гору, як тільки відкрилися Національні збори. Буржуазія відчувала тепер необхідність покінчити з демократичною дрібною буржуазією, так само як рік тому вона відчувала необхідність покінчити з революційним пролетаріатом. Тільки цього разу становище противника було інше. Сила пролетарської партії була на вулиці, а сила дрібної буржуазії — в самих Національних зборах. Отже, треба було виманити її з Національних зборів на вулицю і примусити її саму зламати свою парламентську силу, поки час і обставини ще не зміцнили цю силу. Гора стрімголов кинулась у пастку.

Принадою для неї стало бомбардування Рима французькими військами. Це бомбардування порушувало статтю V конституції, яка забороняє Французькій республіці застосовувати свої військові сили проти свободи іншого народу [53]. Крім того, стаття 54 забороняє виконавчій владі оголошувати війну без згоди Національних зборів, а Установчі збори своїм рішенням від 8 травня засудили римську експедицію. На цій підставі Ледрю-Роллен подав 11 червня 1849 р. обвинувальний акт проти Бонапарта і його міністрів. Роздратований шпильковими уколами Тьєра, він дійшов до погрози захищати конституцію всіма засобами, навіть із зброєю в руках. Гора піднялась, як один, і повторила цей заклик до зброї. 12 червня Національні збори відхилили обвинувальний акт, і Гора залишила парламент. Події 13 червня відомі: прокламація частини Гори, що оголошувала Бонапарта і його міністрів «поза конституцією»; вулична процесія демократичних національних гвардійців, що прийшли без зброї і розбіглися при зустрічі з військами Шангарньє, і так далі. Частина Гори втекла за кордон, друга частина була віддана під Верховний суд у Буржі [54], а рештки Гори, наче школярів, віддано було за парламентським регламентом під дріб'язковий нагляд голови Національних зборів *. Париж знову був оголошений у стані облоги, а демократична частина паризької національної гвардії була розпущена. Так були знищені вплив Гори в парламенті і сила дрібної буржуазії в Парижі.

Ліон, де події 13 червня стали сигналом до кривавого повстання робітників [55], був разом з п'ятьма сусідніми департаментами так само оголошений у стані облоги. Стан облоги триває там аж до цього моменту.

Більшість Гори зрадила свій авангард, відмовившись підписатися під його прокламацією. Дезертирувала і преса; тільки дві газети [56] наважились опублікувати це пронунціаменто. Дрібні буржуа зрадили своїх представників: національні гвардійці були відсутні, а якщо де і з'являлись, то заважали будувати барикади. Представники обдурили дрібних буржуа: мнимі союзники з армії

* — А. Дюпена. *Ред.*

ніде не показувались. Нарешті, демократична партія, замість того щоб запозичити сили у пролетаріату, заразила його своєю власною слабкістю, і, як це буває при всіх великих діяннях демократів, вожді могли для свого задоволення обвинувачувати свій «народ» у зраді, а народ міг для свого задоволення обвинувачувати своїх вождів в ошуканстві.

Рідко про якусь справу оголошувалося з більшим шумом, ніж про наступний похід Гори; рідко про яку-небудь подію трубили з більшою певністю і так завчасно, як у даному випадку про неминучу перемогу демократії. Немає сумніву, демократи вірять у силу сурм, від звуків яких упали єрихонські стіни [57]. І щоразу, коли вони стоять перед стіною деспотизму, вони намагаються повторити це чудо. Якщо Гора хотіла перемогти в парламенті, їй не треба було закликати до зброї. Якщо вона в парламенті заклика́ла до зброї, їй не треба було поводитися на вулиці по-парламентському. Якщо вона серйозно думала про мирну демонстрацію, то безглуздям було не передбачити, що демонстрацію зустрінуть по-воєнному. Якщо вона думала про справжню боротьбу, то дивно було складати зброю, необхідну для боротьби. Але річ у тому, що революційні погрози дрібних буржуа та їхніх демократичних представників — це не більш як спроба залякати противника. І якщо вони потрапляють у безвихідь, якщо вони так далеко заходять, що змушені приступити до виконання своїх погроз,— то вони це роблять двозначно, уникаючи найбільше засобів, які ведуть до мети, і ганяючись за приводом до поразки. Оглушлива увертюра, що провіщала боротьбу, перетворюється в несміливе бурчання, як тільки діло доходить до самої боротьби; актори перестають сприймати себе серйозно, і дія завмирає, спадає, як надута повітрям бульбашка, яку прокололи голкою.

Жодна партія не перебільшує так своїх засобів, не обманюється легковажніше щодо наявної ситуації, ніж демократична партія. Якщо частина армії голосувала за Гору, то Гора переконалася, що армія піде за неї і на бунт. І з якого приводу? З приводу, який з точки зору армії мав тільки один смисл,— саме, що революціонери стали на бік римських солдатів проти французьких. З другого боку, спогади про червневі дні 1848 р. були ще надто свіжі, щоб пролетаріат не відчував глибокої огиди до національної гвардії і щоб вожді таємних товариств не були пройняті великим недовір'ям до демократичних вождів. Для того щоб згладити ці суперечності, потрібні були спільні серйозні інтереси, що перебували під загрозою. Порушення якогось абстрактного параграфа конституції не могло збудити такий інтерес. Хіба конституція, як запевняли самі демократи, не була вже порушена багато разів? Хіба найпопулярніші газети не затаврували конституцію як діло рук контрреволюціонерів? Але демократ, представляючи дрібну буржуазію, тобто *перехідний клас*, в якому взаємно

притупляються інтереси двох класів,— уявляє тому, що він взагалі стоїть вище класового антагонізму. Демократи допускають, що проти них стоїть привілейований клас, але разом з усіма іншими верствами нації вони становлять *народ*. Вони відстоюють *народне право*; вони представляють *народні інтереси*. Через те їм немає потреби перед наступною боротьбою вивчати інтереси і становище різних класів. Їм немає потреби надто суворо зважувати свої власні засоби. Адже досить їм тільки подати сигнал — і *народ* з усіма своїми невичерпними засобами кинеться на *гнобителів*. А коли виявляється, що їх інтереси не зацікавлюють, що їх сила є безсилля, то винні тут або шкідливі софісти, які розколюють *єдиний народ* на різні ворожі табори, або армія надто озвіріла, надто була засліплена, щоб бачити в чистих цілях демократії своє власне благо, або все загинуло через яку-небудь деталь виконання, або, нарешті, непередбачена випадковість на цей раз призвела до невдачі. В усякому разі демократ виходить з найганебнішої поразки настільки ж незаплямованим, наскільки невинним він туди ввійшов, виходить із зміцнілим переконанням, що він повинен перемогти, що не він сам і його партія повинні залишити стару точку зору, а, навпаки, обставини повинні дорости до нього.

Через це не слід уявляти собі дуже поріділу, зламану і принижену новим парламентським регламентом Гору надто вже нещасною. Якщо 13 червня усунуло її вождів, то цей же день, з другого боку, очистив місце другорядним «талантам», яким це нове становище лестило. Якщо не могло бути вже сумніву в їхньому парламентському безсиллі, то вони мали тепер право обмежувати свою діяльність вибухами морального обурення й тріскучою декламацією. Якщо партія порядку виставляла їх, як останніх офіційних представників революції, як втілення всіх страхіть анархії, то тим вульгарнішими й поміркованішими могли вони бути на ділі. А щодо поразки 13 червня вони втішали себе глибокодумним вигуком: «Нехай тільки наважаться зачепити загальне виборче право, нехай тільки! Ми покажемо тоді, хто ми такі! Nous verrons! *».

Щодо монтаньярів, які втекли за кордон, то тут досить зауважити, що Ледрю-Роллен, який ухитрився за які-небудь два тижні безнадійно погубити могутню партію, на чолі якої він стояв, визнав себе після цього покликаним утворити французький уряд in partibus, що його постать на віддалі, осторонь від арени дій, наче зростала в міру того, як рівень революції падав і офіційні величини офіційної Франції набирали все більш карликових розмірів; що він міг виступити як республіканський претендент на виборах, які мали відбутися в 1852 р.; що він час від часу розси-

* — Побачимо! *Ред.*

лав циркуляри до волохів та інших народів, де він погрожував континентальним деспотам своїми подвигами і подвигами своїх союзників. Хіба Прудон зовсім не мав рації, звертаючись до цих панів із словами: «Vous n'êtes que des blagueurs!» [58]?

13 червня партія порядку не тільки зламала силу Гори, а й провела в той же час принцип *підпорядкування конституції рішенням більшості Національних зборів*. Вона розуміла республіку так: у республіці буржуазія панує в парламентських формах, не будучи обмежена, як це буває при монархії, ні правом вето виконавчої влади, ні правом останньої розпускати парламент. Така є, за визначенням Тьєра, *парламентарна республіка*. Але якщо буржуазія 13 червня забезпечила собі необмежену владу в стінах парламенту, то чи не завдала вона усуненням з парламенту найбільш популярних депутатів нищівного удару самому ж парламентові, дуже ослабивши його перед лицем виконавчої влади й народу. Без усяких церемоній видаючи судові численних депутатів, вона скасувала свою власну парламентську недоторканність. Принизливий регламент, якому вона підпорядкувала депутатів Гори, настільки ж підняв президента республіки, наскільки він принизив кожного окремого представника народу. Затаврувавши повстання на захист конституції як анархістську дію, що мала на меті повалення суспільства, вона сама позбавила себе можливості закли́кати до повстання в тому разі, якщо виконавча влада схоче порушити конституцію проти неї. І яка іронія історії! 2 грудня 1851 р. партія порядку слізно, але марно пропонує народові як захисника конституції проти Бонапарта генерала *Удіно*, того генерала, який, за дорученням Бонапарта, бомбардував Рим і тим самим дав безпосередній привід до конституційного заколоту 13 червня. Інший герой 13 червня, *Вієйра*, що удостоївся похвали з трибуни Національних зборів за безчинства, які він учинив у приміщеннях демократичних газет на чолі зграї національних гвардійців, що належала до фінансової аристократії,— цей самий Вієйра знав про змову Бонапарта і значною мірою сприяв тому, щоб позбавити Національні збори в їх смертний час усякої допомоги з боку національної гвардії.

13 червня мало ще інший смисл. Гора добивалася віддання Бонапарта під суд. Отже, її поразка була прямою перемогою Бонапарта, його особистим тріумфом над його демократичними ворогами. Партія порядку здобула цю перемогу — Бонапартові лишалося тільки записати її на свій рахунок. Він це і зробив. 14 червня на стінах Парижа можна було прочитати прокламацію, в якій президент, ніби непричетний до всього цього, ніби нехотя, тільки під тиском подій, виходить із свого монастирського відлюддя, тоном невизнаної чесноти скаржиться на наклепи своїх противників і, немов ототожнюючи свою персону із справою порядку, насправді ототожнює справу порядку із своєю персоною.

До того ж, хоч Національні збори й санкціонували заднім числом римську експедицію, ініціатором її був Бонапарт. Відновивши владу первосвященика Самуїла у Ватікані, Бонапарт міг сподіватися увійти царем Давідом в Тюїльрі [59]. Він привернув на свій бік попів.

Заколот 13 червня обмежився, як ми бачили, мирною вуличною процесією. Отже, про воєнні лаври в боротьбі проти нього не могло бути й мови. Проте в цей бідний на героїв і на події час партія порядку перетворила цей безкровний бій у другий Аустерліц [60]. З трибуни і в пресі звеличували армію як силу порядку на противагу народним масам, що являють безсилля анархії, а Шангарньє вихваляли як «оплот суспільства» — містифікація, в яку він кінець кінцем сам повірив. Тим часом військові частини, що здавалися підозрілими, були нишком виведені з Парижа; полки, що виявили під час виборів найсильніші демократичні симпатії, вислані з Франції до Алжіру; неспокійні елементи серед солдатів віддані в дисциплінарні батальйони; нарешті, пресу систематично відгороджували від казарми, а казарму — від цивільного суспільства.

Ми тепер підійшли до вирішального поворотного пункту в історії французької національної гвардії. В 1830 р. національна гвардія вирішила долю Реставрації. За Луї-Філіппа всякий бунт кінчався невдачею, якщо національна гвардія діяла заодно з військами. Коли вона в лютневі дні 1848 р. зайняла пасивну позицію щодо повстання і двозначну позицію щодо Луї-Філіппа, він визнав себе загиблим, і справді це було так. Так укоренилося переконання, що революція не може перемогти *без* національної гвардії, а армія не може перемогти, маючи національну гвардію *проти* себе. Таке було марновірне уявлення армії про всемогутність цивільного населення. Червневі дні 1848 р., коли вся національна гвардія з лінійними військами придушила повстання, зміцнили це марновірство. Після того, як президентом став Бонапарт, значення національної гвардії трохи зменшилося внаслідок протиконституційного об'єднання командування національною гвардією і командування першою армійською дивізією в руках Шангарньє.

Подібно до того як командування національною гвардією стало в цьому разі ніби атрибутом верховного військового командування, так і сама вона набрала характеру лише придатка лінійних військ. Нарешті, 13 червня вона була зламана — не тільки тому, що, починаючи з цього дня, її почали поступово частинами розпускати в усіх кінцях Франції, поки від неї лишилися самі уламки. Демонстрація 13 червня була, насамперед, демонстрацією демократичної частини національної гвардії. Правда, вона протиставила армії не свою зброю, а лише свій мундир; але саме в цьому мундирі й був талісман. Армія переконалася, що цей мун-

дир така сама шерстяна ганчірка, як і всякий інший мундир. Чари зникли. В червневі дні 1848 р. буржуазія і дрібна буржуазія в особі національної гвардії об'єдналися з армією проти пролетаріату. 13 червня 1849 р. буржуазія розігнала дрібнобуржуазну національну гвардію за допомогою армії, 2 грудня 1851 р. буржуазної національної гвардії також уже не існувало, і Бонапарт лише констатував доконаний факт, коли підписував пізніше декрет про її розпуск. Так буржуазія сама зламала свою останню зброю проти армії, але вона мусила її зламати з того моменту як дрібна буржуазія перестала стояти за її спиною як покірний васал, а повстала проти неї як бунтар. Та й узагалі буржуазія змушена була власними руками зруйнувати всі свої засоби оборони проти самодержавства, як тільки сама стала самодержавною.

Тим часом партія порядку відсвяткувала повернення в її руки влади — цю владу вона втратила в 1848 р. наче тільки для того, щоб у 1849 р. знову знайти її вже вільною від усяких пут — зневаженням республіки і конституції, прокльонами на адресу всіх майбутніх, теперішніх і минулих революцій, у тому числі й тієї, яка була здійснена її власними вождями, і, нарешті, виданням законів, що сковували пресу, знищували свободу спілок і санкціонували стан облоги як нормальний інститут. Потім Національні збори припинили свої засідання з половини серпня до половини жовтня, призначивши на час своєї відсутності постійну комісію. Під час цих канікул легітимісти інтригували з Емсом, орлеаністи — з Клермонтом, Бонапарт інтригував за допомогою обставлених по-царському поїздок, а департаментські ради інтригували на нарадах з приводу перегляду конституції,— факти, що незмінно повторювалися під час періодичних канікул Національних зборів. Докладніше я зупинюся на них лише тоді, коли вони наберуть характеру подій. Тут треба ще тільки зауважити, що Національні збори діяли неполітично, зникаючи на досить довгий час зі сцени і залишаючи на чолі республіки, у всіх перед очима, тільки одну, хоча б і жалюгідну постать Луї Бонапарта, тоді як партія порядку скандалізувала публіку розпадом на свої рояліс-тські складові частини з їхніми ворожими одне одному реставраторськими прагненнями. Щоразу, коли під час цих канікул замовкав оглушливий шум *парламенту* і його тіло розчинялося в нації, ставало очевидним, що цій республіці бракувало тільки одного, щоб з'явитися у своєму справжньому вигляді,— зробити *парламентські* канікули безперервними і замінити *свій* девіз: Liberté, égalité, fraternité *, недвозначними словами: Infanterie, Cavalerie, Artillerie! **

* — Свобода, рівність, братерство. *Ред.*
** — Піхота, Кавалерія, Артилерія! *Ред.*

IV

У середині жовтня 1849 р. Національні збори відновили свої засідання. 1 листопада Бонапарт вразив Збори посланням про відставку міністерства Барро — Фаллу і про утворення нового міністерства. Лакея не проганяють із служби більш безцеремонно, ніж Бонапарт прогнав своїх міністрів. Стусани, призначені Національним зборам, дісталися поки що Барро і компанії.

Міністерство Барро складалося, як ми бачили, з легітимістів і орлеаністів. Це було міністерство партії порядку. Бонапартові потрібне було таке міністерство, щоб розпустити республіканські Установчі збори, здійснити експедицію проти Рима і зламати силу демократичної партії. Тоді він, здавалося, стушувався за спиною цього міністерства, віддав урядову владу партії порядку і надів скромну маску, яку в Парижі носили відповідальні видавці газет за часів Луї-Філіппа, типову маску homme de paille *. Тепер він скинув личину, яка з легкої вуалі, що давала йому можливість приховувати свої риси, перетворилась у залізну маску, що заважала йому показати своє власне обличчя. Він заклúкав до влади міністерство Барро, щоб від імені партії порядку розігнати республіканські Національні збори; він дав відставку цьому міністерству, щоб оголосити своє власне ім'я незалежним від Національних зборів цієї партії порядку.

Пристойних приводів до цієї відставки не бракувало. Міністерство Барро нехтувало навіть правилами пристойності, яких належало дотримувати щодо президента республіки, як до влади, що існує поряд з Національними зборами. Під час парламентських канікул Бонапарт опублікував лист до Едгара Нея, в якому він, здавалося б, негативно відзивався про ліберальний виступ папи **, подібно до того як, наперекір Установчим зборам, він опублікував лист, в якому вихваляв Удіно за напад на Римську республіку. І коли Національні збори затвердили асигнування на римську експедицію, Віктор Гюго з показного лібералізму порушив питання про цей лист. Партія порядку поховала під зневажливо-недовірливими вигуками саму думку про те, ніби безглузді витівки Бонапарта можуть мати якесь політичне значення. І ніхто з міністрів не підняв рукавички, кинутої Бонапарту. Іншим разом Барро з властивим йому пустим пафосом дозволив собі з трибуни говорити з обуренням про «огидні підступи», що були, за його словами, серед найближчого оточення президента. Нарешті, міністерство, яке виклопотало у Національних зборів удовину пенсію для герцогині Орлеанської, рішуче відмовлялося вносити будь-які пропозиції збільшити утримання президента. А в особі

* — підставної особи. *Ред.*

** — Пія IX. У виданні 1885 р., підготовленому до друку Енгельсом, надруковано: «неліберальному виступі папи». *Ред.*

Бонапарта претендент на імператорську корону так щільно зрісся з розореним авантюристом, що велика ідея про його покликання відновити імперію завжди доповнювалась у нього другою великою ідеєю — про покликання французького народу платити його борги.

Міністерство Барро — Фаллу було першим і останнім *парламентським міністерством*, створеним Бонапартом. Тому його відставка є вирішальним поворотним пунктом. Разом з ним партія порядку безповоротно втратила необхідний оплот для збереження парламентарного режиму — керівництво виконавчою владою. А в такій країні, як Франція, де виконавча влада має в своєму розпорядженні більш як півмільйонну армію чиновників, тобто постійно тримає в найбезумовнішій залежності від себе величезну масу інтересів та осіб, де держава обплутує, контролює, спрямовує, тримає під своїм наглядом і опікає громадянське суспільство, починаючи з найбільших і кінчаючи найнезначнішими проявами його життя, починаючи з його найзагальніших форм існування і кінчаючи приватними існуваннями окремих індивідів, де цей паразитичний організм унаслідок надзвичайної централізації став всюдисущим, всевідаючим і набув підвищеної еластичності та рухливості, які мають собі паралель тільки в безпорадній несамостійності, крихкості й безформності справжнього суспільного організму,— в такій країні само собою ясно, що Національні збори разом з правом роздачі міністерських портфелів втрачають всякий справжній вплив, якщо вони в той же час не спрощують державного управління, не зменшують, наскільки це можливо, армію чиновників, не дають, нарешті, громадянському суспільству і громадській думці створити свої власні, незалежні від урядової влади, органи. Але *матеріальний інтерес* французької буржуазії якнайтісніше сплітається із збереженням цієї великої й дуже розгалуженої державної машини. Сюди збуває вона своє надлишкове населення і поповнює у формі казенної платні те, чого вона не змогла дістати у формі прибутку, процентів, ренти і гонорарів. З другого боку, *політичний інтерес* буржуазії змушував її з кожним днем усе більше посилювати репресії, тобто щодня збільшувати засоби та особовий склад державної влади, і водночас вести безперервну війну проти громадської думки та через недовір'я калічити і паралізувати самостійні органи суспільного руху, якщо їй не вдавалося їх цілком ампутувати. Таким чином, класове становище французької буржуазії змушувало її, з одного боку, знищувати умови існування всякої, а отже, і своєї власної парламентської влади, а з другого боку, робити нездоланною ворожу їй виконавчу владу.

Нове міністерство називалося міністерством д'Опуля. Це зовсім не означає, що генерал д'Опуль дістав пост прем'єра. Після відставки Барро Бонапарт навіть анулював цей пост, який фак-

тично прирікав президента республіки на узаконено мізерну роль конституційного короля, але конституційного короля без трону й корони, без скіпетра й меча, без привілею недоторканності, без спадкового володіння найвищим державним саном і — що найгірше — без цивільного листа. Міністерство д'Опуля мало в своєму складі тільки одну людину з парламентським ім'ям, лихваря *Фульда*, одного з найбільш знеславлених членів фінансової аристократії. Йому дістався портфель міністра фінансів. Досить заглянути в курсові бюлетені паризької біржі, щоб переконатися, що з 1 листопада 1849 р. французькі цінні папери піднімаються й падають разом з підвищенням і падінням акцій Бонапарта. Отже, знайшовши собі союзника на біржі, Бонапарт одночасно забрав до своїх рук і поліцію, призначивши Карльє префектом паризької поліції.

Проте наслідки зміни міністерства могли виявитися лише в ході дальшого розвитку. Поки що Бонапарт зробив тільки один крок уперед, щоб тим очевидніше бути відкинутим назад. За його грубим посланням настало надзвичайно холопське виявлення покірності Національним зборам. Щоразу, коли міністри наважувалися зробити несміливу спробу надати його особистим примхам форми законопроектів, вони, здавалось, нехотя, тільки через своє становище, виконували комічні доручення, в безуспішності яких були переконані наперед. Щоразу, коли Бонапарт за спиною міністрів вибовкував свої наміри і грався своїми «наполеонівськими ідеями», його власні міністри відрікалися від нього з трибуни Національних зборів. Здавалося, що його узурпаторські прагнення висловлювались тільки для того, щоб не стихав злорадний сміх його противників. Він удавав із себе невизнаного генія, якого весь світ виставляє бевзем. Ніколи ще не був він об'єктом більшого презирства з боку всіх класів, ніж у цей період. Ніколи ще буржуазія не панувала більш безумовно; ніколи ще вона не виставляла напоказ знаки свого панування з більшим чванством.

До мого завдання не входить писати тут історію її законодавчої діяльності, яка вичерпується в цей період двома законами: законом, що відновлював *податок на вино*, і *законом про освіту*, що скасовував невір'я [61]. Утруднюючи французам споживання вина, буржуазія зате щедріше частувала їх водицею праведного життя. Оголошуючи податком на вино недоторканною стару, ненависну податкову систему, буржуазія намагалася законом про освіту зберегти в масах старий стан умів, який давав їм змогу терпіти цю податкову систему. Дивуються, що орлеаністи, ліберальні буржуа — ці старі апостоли вольтер'янства й еклектичної філософії,— ввіряють духовне керівництво французами своїм закоренілим ворогам — єзуїтам. Але ж і орлеаністи і легітимісти при всіх їхніх розходженнях у питанні про претен-

дента на корону розуміли, що їхнє спільне панування вимагало поєднання знарядь гніту двох епох, що треба було доповнити і посилити засоби поневолення Липневої монархії засобами поневолення Реставрації.

Селяни, які були обдурені в усіх своїх сподіваннях і більше ніж будь-коли терпіли через низькі ціни на хліб, з одного боку, і через зростаючий тягар податків та іпотечного боргу — з другого, заворушилися в департаментах. Їм відповіли цькуванням шкільних учителів, підпорядкувавши їх духовенству, цькуванням мерів, підпорядкувавши їх префектам, нарешті, системою шпигунства, якій були підпорядковані всі. У Парижі і у великих містах сама реакція носить відбиток своєї епохи і скоріше дратує, ніж пригнічує. На селі вона стає вульгарною, підлою, дріб'язковою, втомливою, надокучливою, одним словом — жандармом. Зрозуміло, наскільки трирічний режим жандарма, освячений режимом попа, мусив деморалізувати незрілі маси.

Незважаючи на всю пристрасність і декламацію, які партія порядку пускала в хід з трибуни Національних зборів проти меншості, її мова лишалась односкладовою, як мова християнина, чиє слово повинно бути: так-так, ні-ні! Односкладовою і на трибуні і в пресі; заяложеною, як загадка, розв'язання якої відоме наперед. Чи йшлося про право подавати петиції чи про податок на вино, про свободу друку чи про свободу торгівлі, про клуби чи муніципальний устрій, про забезпечення свободи особи чи про встановлення державного бюджету,— один і той самий пароль повторювався незмінно, тема завжди лишалася та сама, вирок був завжди готовий і незмінно гласив: *«Соціалізм!» Соціалізмом* оголошувався навіть буржуазний лібералізм, соціалізмом — буржуазна освіта, соціалізмом — буржуазна фінансова реформа. Соціалізм — будувати залізницю там, де вже є канал, соціалізм — оборонятися палицею від нападаючого із шпагою.

Це не було тільки голою фразою, модою, прийомом у партійній боротьбі. Буржуазія правильно зрозуміла, що всі види зброї, викувані нею проти феодалізму, поверталися своїм вістрям проти неї самої, що всі створені нею засоби освіти повставали проти її власної цивілізації, що всі витворені нею боги відреклись від неї. Вона зрозуміла, що всі так звані громадянські свободи і органи прогресу посягали на її *класове панування* і загрожували йому як з боку його соціальної основи, так і з боку його політичної верхівки, отже, стали *«соціалістичними»*. В цій загрозі і в цьому посяганні вона справедливо вбачала таємницю соціалізму, оцінюючи його смисл і тенденцію точніше, ніж оцінює сам себе так званий соціалізм, який через це не може зрозуміти, чому буржуазія уперто відвертається від нього,— все одно, чи оплакує він сентиментально страждання людства, чи проголошує християнське тисячолітнє царство і загальну братерську любов, чи гу-

маністичне базікання про дух, освіту, свободу, чи вигадує доктринерську систему примирення й благополуччя всіх класів. Не зрозуміла буржуазія одного — що, послідовно міркуючи, її *власний парламентарний режим*, її *політичне панування* взагалі мусить тепер так само зазнати загального осуду як щось *соціалістичне*. Поки панування буржуазії не організувалося цілком, не набуло свого чистого політичного вираження, антагонізм між іншими класами і буржуазією також не міг виступити в чистому вигляді, а там, де він виступав, не міг набрати того небезпечного обороту, при якому всяка боротьба проти державної влади перетворюється в боротьбу проти капіталу. Якщо буржуазія вбачала в кожному прояві громадського життя небезпеку для «спокою»,— як же вона могла бажати зберегти на чолі суспільства *режим неспокою*, свій власний режим, *парламентарний режим*, що живе — за висловом одного з її ораторів — у боротьбі і за допомогою боротьби? Як може парламентарний режим, що живе дебатами, заборонити дебати? Усякий інтерес, усякий громадський захід перетворюється тут у загальну ідею і трактується як ідея,— як же може за таких умов який-небудь інтерес, який-небудь захід ставитися вище від мислення і нав'язуватися як символ віри? Ораторська боротьба на трибуні викликає боротьбу газетних писак, дискусійний клуб парламенту неминуче доповнюється дискусійними клубами в салонах і трактирах; депутати, що завжди апелюють до народної думки, дають тим самим право народній думці висловлювати свою справжню думку в петиціях. Парламентарний режим віддає все на вирішення більшості,— як же не захотіти величезній більшості поза парламентом теж виносити рішення? Якщо ви на вершині держави граєте на скрипці, то чи можете ви дивуватися, що ті, які стоять унизу, танцюють?

Отже, осуджуючи як *«соціалізм»* те, що вона раніше вихваляла як *«лібералізм»*, буржуазія визнає, що її власні інтереси наказують їй врятуватися від небезпеки *власного правління*; що для відновлення спокою в країні треба насамперед заспокоїти її буржуазний парламент; що для збереження в цілості її соціальної влади повинна бути зламана її політична влада; що окремі буржуа можуть продовжувати експлуатувати інші класи і незворушно втішатися благами власності, сім'ї, релігії і порядку лише за умови, що буржуазія як клас, поряд з іншими класами, буде засуджена на однакову з ними політичну нікчемність; що для врятування її гаманця з неї повинна бути зірвана корона, а меч, який її захищає, повинен разом з тим повиснути, як дамоклів меч, над її власною головою.

В галузі спільних інтересів буржуазії Національні збори виявились такими бездіяльними, що, наприклад, дебати про будівництво залізниці між Парижем і Авіньйоном, початі взимку

1850 р., не були доведені до кінця ще 2 грудня 1851 року. Там, де Збори не пригнічували, не діяли реакційно, вони страждали на невиліковну безплідність.

У той час як міністерство Бонапарта почасти було ініціатором законів у дусі партії порядку, почасти ще посилювало жорстокість застосування цих законів на практиці,— Бонапарт із свого боку намагався здобути популярність дитячо-безглуздими проектами, підкреслюючи свою ворожість до Національних зборів і натякаючи на якийсь таємничий клад і на те, що тільки обставини поки що заважають розкрити сховані в ньому скарби для французького народу. Сюди належить пропозиція підвищити платню унтер-офіцерам на чотири су в день і проект «позичкового банку честі» для робітників. Грошові подачки і грошові позички — така була перспектива, якою він сподівався спокусити маси. Дарувати і давати в позику — в цьому вся фінансова майстерність люмпен-пролетаріату, знатного і незнатного. Тільки ці пружини Бонапарт і вмів пускати в хід. Ніколи ще жоден претендент не спекулював так вульгарно на вульгарності юрби.

Національні збори не раз лютували від цих безсумнівних спроб Бонапарта здобути популярність за їх рахунок, при все зростаючій небезпеці, що цей авантюрист, якого підхльостують борги і який зовсім не здобув собі репутації, яку варто було б берегти, зважиться на якусь відчайдушну витівку. Незгоди між партією порядку і президентом уже набрали було загрозливого характеру, коли несподівана подія примусила його знов покаянно кинутися в її обійми. Ми говоримо про *додаткові вибори 10 березня 1850 року.* Ці вибори відбулися для заміни депутатів, які після 13 червня потрапили в тюрму або у вигнання. Париж обрав тільки кандидатів соціально-демократичної партії *. Більше того: він дав найбільшу кількість голосів учасникові червневого повстання 1848 року Дефлотту. Так паризька дрібна буржуазія, що об'єдналася з пролетаріатом, помстилася за свою поразку 13 червня 1849 року. Дрібна буржуазія, здавалося, зникла у хвилину небезпеки з арени боротьби лише для того, щоб за сприятливих обставин знов з'явитися на ній з більшими бойовими силами і з сміливішим бойовим лозунгом. Одна обставина, здавалося, ще більше посилювала небезпечний характер цієї виборчої перемоги: армія в Парижі голосувала за червневого повстанця проти Бонапартового міністра Лаїта, а в департаментах — здебільшого за монтаньярів, які й тут, хоч і не з такою рішучою перевагою, як у Парижі, взяли гору над противниками.

Бонапарт раптом побачив себе знову віч-на-віч з революцією. Як 29 січня 1849 р., як 13 червня 1849 р., так і 10 березня

* — Ф. Відаля, І. Карно і П. Дефлотта. *Ред.*

1850 р. він сховався за спину партії порядку. Він змирився, малодушно просив прощення, висловлював готовність скласти яке завгодно міністерство за наказом парламентської більшості, більше того: благав орлеаністських і легітимістських ватажків — Тьєрів, Бер'є, Брольї, Моле — словом, так званих бургграфів [62], особисто стати при державному кермі. Партія порядку не зуміла скористатися з цього неповторного моменту. Замість того щоб сміливо оволодіти запропонованою владою, вона навіть не примусила Бонапарта повернути усунуте ним 1 листопада міністерство; вона задовольнилася тим, що принизила його своїм прощенням і ввела в міністерство д'Опуля пана *Бароша*. Цей Барош як прокурор у свій час лютував перед Верховним судом у Буржі проти революціонерів 15 травня, пізніше — проти демократів 13 червня, в обох випадках обвинувачуючи їх у замаху на Національні збори [63]. Пізніше жоден з міністрів Бонапарта не зробив більше ніж Барош для того, щоб принизити Національні збори, а після 2 грудня 1851 р. ми бачимо його знову на високопоставленій і високооплачуваній посаді віце-президента сенату. Він наплював революціонерам у суп, щоб Бонапарт з'їв його.

Соціально-демократична партія із свого боку, здавалося, шукала тільки нагоди, щоб знов поставити на карту свою перемогу і ослабити її значення. Відаль, один з новообраних паризьких депутатів, був одночасно обраний і в Страсбурзі. Його перекопали відмовитись від паризького мандата на користь страсбурзького. Отже, замість того щоб надати своїй перемозі на виборах остаточного характеру і тим самим викликати партію порядку на негайну боротьбу в парламенті, замість того щоб примусити противника до боротьби в момент народного ентузіазму і сприятливого настрою армії,— демократична партія втомлювала Париж протягом березня і квітня новою виборчою агітацією; вона дала збудженим народним пристрастям охолонути в цій новій тимчасовій виборчій грі, приглушила революційну енергію конституційними успіхами, розтратила її на дрібні інтриги, пусту декламацію і видимість руху, дала буржуазії час опам'ятатися і вжити своїх заходів, ослабила, нарешті, значення березневих виборів сентиментальним коментарем додаткових квітневих виборів — обранням Ежена Сю. Одним словом, вона утнула над 10 березня першоквітневий жарт.

Парламентська більшість зрозуміла слабкість свого противника. Сімнадцять бургграфів партії порядку — бо Бонапарт полишив їй керівництво й відповідальність за атаку — виробили новий виборчий закон, доповідати про який доручено було панові Фоше, що випросив собі цю честь. 8 травня Фоше подав закон, який скасовував загальне виборче право і вимагав від виборців трирічного проживання в тій місцевості, де вони обирали, причому встановлення строку проживання робітників у цій місце-

вості було поставлене в залежність від свідчення їх роботодавців.

Демократи, які так революційно хвилювалися й кипіли під час конституційної виборчої боротьби, тепер, коли треба було із зброєю в руках довести серйозне значення своєї виборчої перемоги, настільки ж конституційно проповідували порядок, величний спокій (calme majestueux), законний спосіб дій, тобто сліпу покору волі контрреволюції, що називала себе законом. Під час дебатів Гора соромила партію порядку, протиставляючи її революційній пристрасності безстрасність чесного обивателя, який залишається на законному грунті, і вражаючи її на смерть страшним закидом, що вона діє революційно. Навіть новообрані депутати намагалися пристойною й розсудливою поведінкою показати, наскільки несправедливо було паплюжити їх як анархістів і тлумачити їх обрання як перемогу революції. 31 травня пройшов новий виборчий закон. Гора задовольнилася тим, що сунула потай протест президентові. За виборчим законом вийшов новий закон про пресу, який остаточно знищив революційну пресу [64]. Вона заслужила свою долю. Після цього потопу найбільш крайніми форпостами революції залишилися два буржуазні органи: «National» і «Presse» [65].

Ми бачили, що демократичні вожді в березні і в квітні зробили все, щоб втягти паризький народ в уявну боротьбу, подібно до того як вони після 8 травня робили все, щоб стримати його від справжньої боротьби. До того ж не треба забувати, що 1850 рік був часом виняткового промислового й торговельного розквіту, так що паризький пролетаріат мав роботи вдосталь. Але виборчий закон 31 травня 1850 р. відсторонив пролетаріат від усякої участі в політичній владі, відрізав йому навіть доступ до поля битви. Цей закон повернув робітників до становища паріїв, яке вони займали до лютневої революції. Віддаючи, в момент таких подій, керівництво собою демократичним вождям, забуваючи про революційні інтереси свого класу заради хвилинного благополуччя, вони відмовились від честі бути завойовною силою, скорилися своїй долі, показали, що червнева поразка 1848 р. на довгі роки зробила їх небоєздатними, що історичний процес у найближчий час знов мав відбуватися *без* них. Що ж до дрібнобуржуазної демократії, яка 13 червня кричала: «Нехай тільки насміляться зачепити загальне виборче право, нехай тільки!», то тепер вона втішала себе тим, що удар, завданий їй контрреволюціонерами,— зовсім не удар, а закон 31 травня — зовсім не закон. Другої неділі травня 1852 р. кожний француз з'явиться на місце виборів з виборчим бюлетенем в одній руці і з мечем у другій. Цим пророкуванням вона сама себе втішала. Нарешті, армія була покарана начальством за березневі і квітневі вибори 1850 р. так само, як за вибори 28 травня 1849 року. Але цього

разу вона рішуче сказала собі: «Втретє революція нас не обдурить!».

Закон 31 травня 1850 р. був coup d'état* буржуазії. Всі її попередні перемоги над революцією мали тільки тимчасовий характер. Вони ставали сумнівними, як тільки існуючі в даний момент Національні збори сходили зі сцени. Вони залежали від випадковостей нових загальних виборів, а історія виборів після 1848 р. незаперечно довела, що моральна влада буржуазії над народними масами слабшала в міру того, як міцнішала її фактична влада. Загальне виборче право 10 березня прямо висловилось проти панування буржуазії,— буржуазія відповіла на це скасуванням загального виборчого права. Отже, закон 31 травня був одним з необхідних проявів класової боротьби. З другого боку, конституція вимагала, для того щоб вибори президента республіки були визнані за дійсні, мінімуму в два мільйони голосів. У разі якби ніхто з кандидатів у президенти не дістав цього мінімуму голосів, Національним зборам надавалося право обрати президентом одного з п'яти кандидатів, які дістали найбільшу кількість голосів. У той час, коли Установчі збори виробляли цей закон, у виборчих списках налічувалось 10 мільйонів виборців. Отже, за змістом закону, для того щоб вибори президента були визнані дійсними, досить було п'ятої частини всіх, хто мав право обирати. Закон 31 травня викреслив з виборчих списків щонайменше 3 мільйони голосів, скоротив кількість виборців до 7 мільйонів, проте залишив чинним законний мінімум у 2 мільйони для обрання президента. Таким чином законний мінімум від однієї п'ятої підвищився майже до однієї третини всіх виборчих голосів. Інакше кажучи, цей закон зробив усе, щоб передати контрабандою вибори президента з рук народу в руки Національних зборів. Отже, партія порядку, здавалось, удвоє зміцнила свою владу виборчим законом 31 травня, передавши вибори депутатів Національних зборів і вибори президента республіки в руки консервативної частини суспільства.

V

Боротьба між Національними зборами і Бонапартом спалахнула знов, як тільки минула революційна криза і було скасовано загальне виборче право.

Конституція встановила Бонапартові утримання в 600 000 франків. Не минуло й півроку від часу його вступу на пост президента, як йому вдалося збільшити цю суму вдвоє. Оділон Барро добився від Установчих зборів щорічної прибавки в 600 000 франків на так звані видатки на представництво. Після 13 червня

* — державним переворотом. *Ред.*

Бонапарт виступив з подібними ж претензіями, на які, однак, Барро цього разу не відгукнувся. Тепер, після 31 травня, Бонапарт відразу скористався сприятливим моментом і через своїх міністрів зажадав від Національних зборів цивільний лист у 3 мільйони франків на рік. Довге бродяжницьке життя авантюриста наділило його надзвичайно тонким чуттям до критичних моментів, коли можна було вимагати гроші у буржуа. Він займався форменим шантажем. Національні збори, з його допомогою і з його відома, осквернили суверенітет народу. Він погрожував віддати цей злочин на суд народу, якщо Збори не розщедряться і не куплять його мовчання за 3 мільйони франків на рік. Збори відібрали у 3 мільйонів французів право голосу,— він вимагав за кожного політично знеціненого француза повноцінний франк, разом 3 мільйони франків. Він, обранець 6 мільйонів, вимагав відшкодування за голоси, відібрані у нього заднім числом. Комісія Національних зборів відмовила нахабі. Бонапартистська преса почала погрожувати. Чи могли Національні збори порвати з президентом республіки в такий момент, коли вони принципово й остаточно порвали з масою нації? Вони, правда, відхилили щорічний цивільний лист, але зате вотували одноразову додаткову суму в 2 160 000 франків. Погодившись дати гроші, але разом з тим показуючи своїм роздратуванням, що вони роблять поступку проти волі, Збори виявили цим подвійну слабкість. Навіщо Бонапартові потрібні були ці гроші, ми побачимо далі. Після цього прикрого епілога, який відбувся безпосередньо за скасуванням загального виборчого права і в якому Бонапарт змінив щодо узурпаторського парламенту свій покірний тон часів березневої та квітневої кризи на визивно-нахабний тон,— Національні збори припинили свої засідання на три місяці, з 11 серпня до 11 листопада. Вони залишили замість себе постійну комісію з 28 членів, серед яких не було жодного бонапартиста, зате було кілька поміркованих республіканців. Постійна комісія 1849 р. складалася виключно з представників партії порядку і бонапартистів. Але тоді партія порядку оголосила себе постійною противницею революції,— тепер парламентарна республіка оголосила себе постійною противницею президента. Після проведення закону 31 травня партія порядку повинна була зважати тільки на цього суперника.

Коли Національні збори знов зібралися в листопаді 1850 р., становище було таке, що, здавалося, замість колишніх дрібних сутичок між парламентом і президентом неминуче має розпочатися великий бій, нещадна боротьба двох влад не на життя, а на смерть.

Як у 1849 р., так і цього разу під час парламентських канікул партія порядку розпалася на окремі фракції, кожна з яких займалася власними реставраторськими інтригами, які через

смерть Луї-Філіппа дістали нову поживу. Король легітимістів, Генріх V, призначив навіть сформоване за всіма правилами міністерство, яке перебувало в Парижі і до складу якого входили деякі члени постійної комісії. Отже, Бонапарт мав право, із свого боку, здійснювати турне по французьких департаментах і, залежно від настрою міста, яке він ощасливив своїми відвідинами, більш або менш відверто вибовкувати свої власні реставраторські плани і вербувати голоси на свою користь. Під час цих поїздок, що їх, звичайно, прославляли як тріумфальні походи великий офіційний вісник — газета «Moniteur» і маленькі приватні вісники Бонапарта, його всюди супроводили члени *Товариства 10 грудня.* Це товариство виникло в 1849 році. Під виглядом створення благодійного товариства паризький люмпен-пролетаріат був організований у таємні секції, кожною з яких керували агенти Бонапарта, а на чолі всього в цілому стояв бонапартистський генерал *. Поряд з прогорілими гуляками сумнівного походження і з підозрілими засобами існування, поряд з авантюристами з розбещених покидьків буржуазії в цьому товаристві були бродяги, відставні солдати, випущені на волю карні злочинці, збіглі каторжники, шахраї, фіглярі, лаццароні [66], кишенькові злодії, фокусники, картярі, звідники, власники домів розпусти, носильники, писаки, шарманщики, ганчірники, точильники, лудильники, жебраки — словом, уся невизначена, різношерста маса, яку обставини кидають то в один, то в другий бік і яку французи називають la bohème **. З цих споріднених йому елементів Бонапарт утворив ядро Товариства 10 грудня, «благодійного товариства», оскільки всі його члени, подібно до Бонапарта, відчували потребу ублаготворити себе за рахунок трудящої маси нації. Бонапарт, що стає *на чолі люмпен-пролетаріату*, що тільки в ньому знаходить масове відображення своїх особистих інтересів, що в цих покидьках, у цій потолочі, в цьому накипу всіх класів вбачає єдиний клас, на який він безумовно може спертися,— такий є справжній Бонапарт, Бонапарт sans phrases ***. Старий, бувалий гуляка, він дивиться на історичне життя народів і на всі драми, що розігруються в ньому, як на комедію в самому вульгарному розумінні слова, як на маскарад, де пишні костюми, слова і пози служать лише маскою для найдрібнішої пакості. Так, у поході на Страсбург приручений швейцарський шуліка грав роль наполеонівського орла. Під час своєї висадки в Булоні він натяг на кількох лондонських лакеїв французькі мундири; вони представляли армію [68]. В своєму Товаристві 10 грудня він збирає 10 000 гультяїв, які повинні удавати з себе народ, як ткач Осно-

* — Ж.-П. Піа. *Ред.*

** — богемою. *Ред.*

*** — без прикрас. У виданні 1852 р. далі йшло: «який навіть пізніше, коли він у всемогутності своєї влади, разом з революціонерами заслав у Кайєнну [67] і частину своїх старих спільників, сплативши їм тим самим свій борг». *Ред.*

ва збирався удавати лева. В такий момент, коли буржуазія сама грала чистісіньку комедію, правда, з найсерйознішим виглядом, не порушуючи жодного з педантичних правил французького драматичного етикету, коли вона сама була наполовину одурена, наполовину переконана в урочистості свого власного лицедійства,— в такий момент авантюрист, що дивився на комедію просто як на комедію, повинен був перемогти. Тільки після того, як він справився з своїм пихатим противником і, в свою чергу, прийняв серйозно свою імператорську роль, уявляючи себе під наполеонівською маскою справжнім Наполеоном,— тільки тоді він стає жертвою свого власного світогляду, перетворюється в серйозного блазня, який тепер уже не всесвітню історію вважає за комедію, а свою комедію — за всесвітню історію. Чим для соціалістичних робітників були національні майстерні [69], а для буржуазних республіканців мобільна гвардія, тим було для Бонапарта Товариство 10 грудня, ця характерна для нього партійна бойова сила. Під час його поїздок члени цього товариства, розміщені групами по залізничних станціях, повинні були бути для нього імпровізованою публікою, удавати народний ентузіазм, ревти: «Vive l'Empereur!» *, ображати й бити республіканців — зрозуміло, під охороною поліції. При його поверненнях до Парижа вони повинні були становити авангард, вони повинні були відвертати або розганяти ворожі демонстрації. Товариство 10 грудня належало йому, було *його* витвором, його справді-таки власною ідеєю. В усьому іншому те, що він приписує собі, дісталося йому внаслідок обставин, те, що він робить, роблять за нього обставини або ж він задовольняється тим, що копіює вчинки інших; але відкрито сипати перед буржуа офіційними фразами про порядок, релігію, сім'ю, власність, а потай спиратися на товариство Шуфтерле і Шпігельбергів, на товариство безладдя, проституції і злодійства — тут Бонапарт оригінальний, і історія Товариства 10 грудня — його власна історія. Стався навіть такий винятковий випадок: під палиці членів Товариства 10 грудня потрапило кілька депутатів з партії порядку. Більше того: поліцейський комісар Йон, якому була доручена охорона безпеки Національних зборів, доповів постійній комісії на підставі свідчень якогось Але, що одна з секцій Товариства 10 грудня ухвалила вбити генерала Шангарньє і голову Національних зборів Дюпена і вже призначила для виконання цього певних осіб. Можна собі уявити, як перелякався пан Дюпен. Парламентське обстеження Товариства 10 грудня, тобто викриття бонапартівського таємного світу, здавалося неминучим. І ось перед самим відкриттям Національних зборів Бонапарт передбачливо розпустив своє товариство, але, звичайно, тільки на папері, бо ще в кінці 1851 р. префект

* — «Хай живе імператор!». *Ред.*

поліції Карльє марно намагався в грунтовній доповідній записці спонукати його дійсно розігнати Товариство 10 грудня.

Товариство 10 грудня мало залишатися приватною армією Бонапарта до того часу, поки йому не вдасться перетворити державну армію в Товариство 10 грудня. Першу спробу в цьому напрямі Бонапарт зробив невдовзі після закриття засідань Національних зборів, і до того ж на вирвані саме у них гроші. Як фаталіст він вірить, що існують якісь вищі сили, яким людина, а особливо солдат, протистояти не може. До цих сил він насамперед зараховує сигари й шампанське, холодну дичину і ковбасу з часником. Тому він почав з того, що почастував офіцерів та унтер-офіцерів сигарами й шампанським, холодною дичиною і ковбасою з часником у залах Єлісейського палацу. 3 жовтня він повторив цей маневр з військами на огляді в Сен-Море, а 10 жовтня — той самий маневр у ще більшому масштабі на генеральному огляді в Саторі. Дядько згадував про воєнні походи Александра в Азії, племінник — про завойовницькі походи Вакха в тій самій країні. Александр був, правда, напівбог, але ж Вакх був справжній бог, і до того ж бог-покровитель Товариства 10 грудня.

Після огляду 3 жовтня постійна комісія закли́кала до відповідальності військового міністра д'Опуля. Він обіцяв, що такі порушення дисципліни більше не повторяться. Відомо, як Бонапарт 10 жовтня дотримав слова, даного д'Опулем. На обох оглядах командував Шангарньє як верховний командуючий військами Парижа. Цей Шангарньє, одночасно член постійної комісії, командуючий національною гвардією, «рятівник» 29 січня і 13 червня, «оплот суспільства», кандидат партії порядку на президента, передбачуваний Монк двох монархій, до цього часу ніколи не визнавав себе підлеглим військовому міністрові, завжди відверто знущався з республіканської конституції, переслідував Бонапарта двозначно-зарозумілим протегуванням. А тепер він палко став на захист дисципліни проти військового міністра і конституції проти Бонапарта. В той час як 10 жовтня частина кавалерії кричала: «Vive Napoléon! Vivent les saucissons!» *, Шангарньє зумів так розпорядитися, що принаймні піхота, яка дефілювала під командою його друга Неймейєра, дотримувала гробового мовчання. Військовий міністр, з намови Бонапарта, покарав генерала Неймейєра тим, що звільнив його з паризького поста під приводом призначення його командуючим 14-ю і 15-ю армійськими дивізіями. Неймейєр відмовився від переміни поста і мусив через це піти у відставку. Шангарньє, із свого боку, 2 листопада видав наказ, який забороняв військам усякі політичні вигуки і демонстрації в строю. Єлісейські газети напали на Шангарньє, газети партії порядку — на Бонапарта, постійна ко-

* — «Хай живе Наполеон! Хай живе ковбаса!». *Ред.*

місія призначала одне за одним закриті засідання, на яких знов і знов вносилася пропозиція оголосити вітчизну в небезпеці; армія, здавалося, поділилася на два ворожі табори з двома ворожими генеральними штабами, з яких один засідав в Єлісейському палаці — резиденції Бонапарта, а другий в Тюїльрі — резиденції Шангарньє. Відкриття Національних зборів повинно було, очевидно, подати сигнал до бойових дій. Французька публіка судила про ці сутички між Бонапартом і Шангарньє так само, як той англійський журналіст, що охарактеризував становище такими словами:

«Політичні покоївки Франції вимітають розпечену лаву революції старими віниками і при цьому між собою сваряться».

Тим часом Бонапарт поспішив дати відставку військовому міністрові д'Опулю, негайно відправити його в Алжір і призначити замість нього військовим міністром генерала Шрамма. 12 листопада він звернувся до Національних зборів з посланням, поамериканському надто докладним, переобтяженим дрібницями, пройнятим запахом порядку, жадобою примирення, покорою конституції, посланням, яке трактувало про все чисто, тільки не про questions brûlantes * поточного моменту. Наче мимохідь кинув він зауваження, що, відповідно до точного змісту конституції, армією розпоряджається виключно президент. Послання кінчалося такими високоурочистими словами:

«*Франція потребує насамперед спокою... Я один зв'язаний присягою, я триматимусь у вузьких межах, приписаних мені нею...* Щодо мене, я, обраний народом і зобов'язаний моєю владою йому одному, завжди коритимусь його законно виявленій волі. Якщо ви на цій сесії приймете рішення про перегляд конституції,— то тоді Установчі збори врегулюють становище виконавчої влади. Якщо ж ні,— народ у 1852 р. урочисто проголосить своє рішення. Але хоч би які були рішення, що криються в майбутньому, прийдімо до згоди, щоб пристрасть, несподіванка чи насильство ніколи не були вершителями долі великої нації... Моя увага насамперед звернена не на те, хто управлятиме Францією в 1852 р., а на те, щоб час, який є в моєму розпорядженні, використати так, щоб перехідний період минув без тривог і заворушень. Я щиро відкрив перед вами своє серце. Ви відповісте на мою відвертість вашим довір'ям, на мої добрі наміри — вашою допомогою, а бог подбає про все інше».

Добропорядна, лицемірно-поміркована, доброчесно-банальна мова буржуазії виявляє свій найглибший смисл в устах самодержця Товариства 10 грудня і героя пікніків у Сен-Море і Саторі.

Бурграфи партії порядку ні хвилини не помилялися щодо того, на яке довір'я заслуговують ці сердечні звірення. Присяги їм уже давно набридли, вони налічували у своєму середовищі ветеранів, віртуозів політичного клятвопорушення, а слова, що сто-

* — пекучі питання. *Ред.*

сувалися армії, не випали з їхньої уваги. Вони з обуренням помітили, що послання, яке докладно перелічувало недавно видані закони, навмисне обминало мовчанням найважливіший з них — виборчий закон; більше того: в разі відмови від перегляду конституції воно полишало обрання президента в 1852 р. народові. Виборчий закон був свинцевим тягарем на ногах партії порядку, який заважав їй рухатись, а тим більше штурмувати! До того ж Бонапарт офіційним розпуском Товариства 10 грудня і звільненням військового міністра д'Опуля власними руками приніс у жертву на вівтар вітчизни козлів відпущення. Він усунув найгостріший пункт очікуваної сутички. Нарешті, сама партія порядку боягузливо намагалась обминути, пом'якшити, зам'яти будь-який рішучий конфлікт з виконавчою владою. Боячись втратити завойоване в боротьбі з революцією, вона дала суперникові присвоїти собі плоди її завоювань. «Франція потребує насамперед спокою». Так кричала революції партія порядку, починаючи з лютого *, так само кричав тепер партії порядку Бонапарт у своєму посланні. «Франція потребує насамперед спокою». Бонапарт розпочав дії, спрямовані до узурпації, але партія порядку була причиною «неспокою», коли вона зчиняла галас з приводу цих вчинків і витлумачувала їх іпохондрично. Саторійські ковбаси були німі, як риби, якщо тільки про них ніхто не говорив. «Франція потребує насамперед спокою». Через це Бонапарт вимагав, щоб йому дали спокійно влаштовувати свої справи, а парламентська партія була паралізована подвійним страхом — страхом знову ви́кликати революційний неспокій і страхом виявитися винуватцем неспокою в очах свого власного класу, в очах буржуазії. Оскільки Франція потребувала, насамперед, спокою, то партія порядку не наважилася відповісти «війною» на «мир» бонапартівського послання. Публіка, що розраховувала на великі скандали при відкритті Національних зборів, була обманута в своїх сподіваннях. Вимога опозиційних депутатів, щоб постійна комісія подала свої протоколи щодо жовтневих подій, була відхилена більшістю. Збори принципово уникали всяких дебатів, які могли ви́кликати збудження. Діяльність Національних зборів у листопаді і грудні 1850 р. позбавлена будь-якого інтересу.

Тільки під кінець грудня почався ряд дрібних сутичок з приводу окремих прерогатив парламенту. Рух здрібнів, зійшов до нікчемних сварок з приводу прерогатив обох влад, відколи буржуазія скасуванням загального виборчого права на найближчий час покінчила з класовою боротьбою.

Одному депутатові, Могену, за борги було винесено судовий вирок. На запит голови суду міністр юстиції Руе заявив, що треба без дальших церемоній видати наказ про арешт боржни-

* — 1848 р. *Ред.*

ка,— і Моген був ув'язнений у боргову тюрму. Національні збори обурились, дізнавшися про це посягання на недоторканність депутатів. Вони не тільки ухвалили негайно звільнити заарештованого, але того ж вечора з допомогою свого пристава силою вивели його з Кліші. Проте, з другого боку, щоб довести свою віру в святість приватної власності, а також з прихованою думкою, в разі потреби, мати готовий притулок для надокучливих монтаньярів, Збори оголосили арешт депутатів за борги дозволеним після попередньо одержаної від них згоди. Вони забули декретувати, що і президент може бути ув'язнений за борги. Вони знищили останній натяк на недоторканність своїх власних членів.

Як уже було сказано, поліцейський комісар Йон на підставі свідчень якогось Але доніс про замір однієї з секцій Товариства 10 грудня убити Дюпена і Шангарньє. Зважаючи на це, квестори на першому ж засіданні внесли пропозицію утворити особливу парламентську поліцію, утримувану на кошти власного бюджету Національних зборів і цілком незалежну від префекта поліції. Міністр внутрішніх справ Барош заявив протест проти цього втручання в його відомство. Тоді було укладено жалюгідний компроміс, за яким поліцейський комісар парламенту хоч і мав утримуватися за рахунок бюджету парламенту, а також призначатися й звільнятися парламентськими квесторами, але тільки після попереднього погодження з міністром внутрішніх справ. Тим часом уряд розпочав проти Але судове переслідування, а тут уже було неважко оголосити його свідчення містифікацією і устами прокурора виставити в смішному вигляді Дюпена, Шангарньє, Йона й усі Національні збори. Після цього, 29 грудня, міністр Барош пише Дюпену листа, в якому вимагає усунення Йона. Бюро Національних зборів ухвалює залишити Йона на посаді, але Національні збори, злякавшись своїх насильствених дій у справі Могена, звиклі після кожного удару, завданого ними виконавчій владі, діставати від неї два удари здачі, не санкціонують цієї ухвали. Збори дають Йону відставку в нагороду за його старанну службу і позбавляють себе парламентської прерогативи, абсолютно необхідної, коли доводиться мати справу з людиною, яка не обмірковує вночі, що вона робитиме вдень, а навпаки, вдень обмірковує і вночі [70] виконує свої плани.

Ми бачили, як Національні збори протягом листопада і грудня ухилялися і всіляко утримувались від боротьби з виконавчою владою, коли для цього були серйозні, цілком грунтовні причини. Тепер ми бачимо, як вони змушені приймати бій з найдрібніших приводів. У справі Могена вони в принципі дозволили арешт депутатів за борги, лишивши за собою, однак, можливість застосовувати цей принцип тільки до ненависних депутатів, і за цей ганебний привілей почали сперечатися з міністром юстиції. Замість того щоб, скориставшись повідомленням про те, що

готується вбивство, зажадати розслідування діяльності Товариства 10 грудня і остаточно викрити Бонапарта перед лицем Франції і Європи, виставивши його в справжньому світлі як голову паризького люмпен-пролетаріату, Збори звели конфлікт до суперечки з міністром внутрішніх справ у питанні про те, кому належить право призначати і звільняти поліцейського комісара. Таким чином, ми бачимо, що партія порядку протягом усього цього періоду змушена була через двозначність свого становища розпорошувати, перетворювати в пусту тріскотню свою боротьбу проти виконавчої влади, зводячи її до дріб'язкових сварок за компетенцію, до причіпок, сутяжництва, суперечок про розмежування і роблячи питання пустої формалістики змістом своєї діяльності. Вона не наважується прийняти бій у той момент, коли боротьба має принципове значення, коли виконавча влада дійсно скомпрометувала себе, коли справа Національних зборів була б національною справою: адже партія порядку цим подала б нації сигнал до виступу, а вона нічого так не боїться, як привести в рух націю. Через це в таких випадках вона відхиляє пропозиції Гори і переходить до чергових справ. Після того як партія порядку відмовилась від боротьби у великому масштабі, виконавча влада спокійно вичікує моменту, коли вона знов зможе почати її з дрібних, незначних приводів, коли боротьба становить, так би мовити, лише парламентський, місцевий інтерес. Тоді проривається затаєна лють партії порядку, тоді вона скидає запону з куліс, зриває маску з президента, оголошує республіку в небезпеці, але тоді і її пафос здається недоладним, привід до боротьби — лицемірним приводом або взагалі не вартим боротьби. Парламентська буря стає бурею в склянці води, боротьба — інтригою, конфлікт — скандалом. У той час як революційні класи зловрадно стежать за приниженням Національних зборів, бо вони беруть до серця їх парламентські прерогативи так само, як Збори — громадські свободи, буржуазія поза парламентом не розуміє, як це буржуазія всередині парламенту може марнувати час на такі дріб'язкові сварки, наражати на небезпеку спокій таким жалюгідним суперництвом з президентом. Вона збита з пантелику такою стратегією, при якій укладається мир, коли всі чекають війни, і починається атака в той момент, коли всі думають, що укладено мир.

20 грудня Паскаль Дюпра зробив запит міністрові внутрішніх справ з приводу лотереї золотих зливків. Ця лотерея була «дочка Елізіума» *. Бонапарт із своїми поплічниками подарував її світові, а префект поліції Карльє взяв її під свою офіційну охорону, незважаючи на те, що французькі закони забороняють будь-які лотереї, за винятком лотерей з благодійною метою. Ви-

---

* Натяк на вірш Шіллера «До радості». *Ред.*

пущено було сім мільйонів квитків, по одному франку кожний, а виручка призначалася нібито на відправлення паризьких бродяг у Каліфорнію. Почасти мали на увазі витіснити соціалістичні мрії паризького пролетаріату золотими мріями, доктринерське право на працю — спокусливою перспективою великого виграшу. Зрозуміло, паризькі робітники не впізнали в блискучих каліфорнійських золотих зливках непоказних франків, вивуджених з їхньої кишені. Взагалі ця лотерея була простим шахрайством. Бродягами, що хотіли відкрити золотоносні рудники в Каліфорнії, не залишаючи Парижа, були сам Бонапарт та його заборгований почет. Вотовані Національними зборами 3 мільйони були розтрачені,— так чи інакше треба було знов наповнити спорожнілу касу. Даремно Бонапарт відкрив був для влаштування так званих cités ouvrières * національну підписку і перший підписався на велику суму. Жорстокосерді буржуа недовірливо вичікували, поки він сплатить суму, на яку підписався, оскільки ж він її, звичайно, не сплатив, то спекуляція на соціалістичних надхмарних замках лопнула як мильна бульбашка. Золоті зливки мали більший успіх. Бонапарт та його спільники не задовольнялися тим, що поклали собі в кишеню частину виручки, яка залишилася після відрахування з семи мільйонів франків вартості зливків, що мали бути розіграні: вони фабрикували фальшиві лотерейні білети, випускаючи на один і той самий номер десять, п'ятнадцять і навіть двадцять білетів — фінансова операція в дусі Товариства 10 грудня! Тут Національні збори мали перед собою не фіктивного президента республіки, а справжнього Бонапарта у плоті. Тут вони могли спіймати його на місці злочину, злочину не проти конституції, а проти Code pénal [71]. Якщо Збори відповіли на запит Дюпра переходом до чергових справ, то вони це зробили не тільки тому, що пропозиція Жірардена оголосити себе «задоволеними» нагадувала партії порядку про пануючу в її власному середовищі систематичну корупцію. Буржуа, а особливо буржуа, піднесений до сану державного мужа, доповнює свою низькість у практичних ділах теоретичною пишномовністю. В ролі державного мужа він, як і державна влада, що протистоїть йому, стає вищою істотою, з якою можна боротися тільки високим, урочистим способом.

Бонапарт, як син богеми, як царствений люмпен-пролетар мав перед буржуазними шахраями ту перевагу, що міг боротися підлими засобами, побачив тепер — після того як Збори власними руками допомогли йому благополучно уникнути слизького грунту військових банкетів, оглядів, Товариства 10 грудня і, нарешті, Code pénal,— що настав момент, коли він може перейти від уявної оборони до наступу. Його мало турбували маленькі

* — робітничих селищ. *Ред.*

поразки, яких тим часом зазнавали міністр юстиції, військовий міністр, морський міністр, міністр фінансів *,— поразки, в яких Національні збори виявляли своє буркотливе незадоволення. Він не тільки перешкодив міністрам піти у відставку і тим самим визнати підлеглість виконавчої влади парламентові. Він тепер міг закінчити те, що почав під час канікул Національних зборів,— відокремлення військової влади від парламенту: він *звільнив Шангарньє*.

Одна єлісейська газета опублікувала [72] виданий у травні нібито по першій армійській дивізії наказ,— отже, наказ, виданий Шангарньє,— в якому офіцерам рекомендувалось у разі заколоту не щадити зрадників у власних рядах, негайно їх розстрілювати і не посилати військ на вимогу Національних зборів. 3 січня 1851 р. кабінетові міністрів було зроблено запит з приводу цього наказу. Кабінет міністрів вимагає для розгляду справи спочатку три місяці, потім один тиждень, нарешті — тільки двадцять чотири години. Збори наполягають на негайних поясненнях. Шангарньє підводиться і заявляє, що такого наказу ніколи не було. Він додає, що завжди готовий виконати вимогу Національних зборів і що в разі конфлікту вони можуть розраховувати на нього. Збори зустрічають цю заяву шаленими оплесками і декретують вотум довір'я Шангарньє. Віддаючи себе під приватну охорону генерала, Збори відрікаються від влади, декретують своє власне безсилля і всемогутність армії; але генерал помиляється, віддаючи в розпорядження парламенту проти Бонапарта силу, яку він дістав від того ж Бонапарта тільки в ленне користування, і сподіваючись, у свою чергу, захисту з боку цього парламенту — з боку свого ж підопічного, який сам потребує захисту. Проте Шангарньє вірить у таємничу силу, якою буржуазія наділила його 29 січня 1849 року. Він вважає себе третьою владою поряд з двома іншими державними владами. Він поділяє долю всіх інших героїв чи, краще сказати, святих цієї епохи, велич яких полягає тільки в небезсторонньо високій думці, яку поширює про них їхня партія, і які виявляються звичайними фігурами, як тільки обставини вимагають від них чудес. Взагалі невір'я — смертельний ворог цих уявних героїв і справжніх святих. Звідси їх благородно-моральне обурення проти дотепників і насмішників, яким бракує ентузіазму.

Того ж вечора міністрів запрошують до Єлісейського палацу. Бонапарт наполягає на звільненні Шангарньє, п'ять міністрів відмовляються дати свій підпис. «Moniteur» оголошує про міністерську кризу, а преса партії порядку погрожує утворенням парламентської армії під командуванням Шангарньє. Партія порядку мала на це право за конституцією. Їй досить було тільки

* — Е. Руе, Ж.-П.-А. Шрамма, Р.-Й. Десфосьє, А. Фульда. *Ред.*

обрати Шангарньє головою Національних зборів і викликати для своєї безпеки яку завгодно кількість військ. Вона могла це зробити тим спокійніше, що Шангарньє дійсно стояв ще на чолі армії та паризької національної гвардії і тільки того й чекав, щоб його разом з армією покликали на допомогу. Бонапартистська преса ще не зважувалась навіть заперечувати право Національних зборів на безпосередній виклик військ — такий юридичний сумнів за даних обставин не обіцяв ніякого успіху. Покора армії наказам Національних зборів була дуже ймовірною, якщо взяти до уваги, що Бонапартові тільки через тиждень вдалося розшукати в Парижі двох генералів — Бараге д'Ільє і Сен-Жан д'Анжелі,— які виявили готовність ствердити своїм підписом наказ про звільнення Шангарньє. Але чи знайшла б партія порядку в своїх власних рядах і в парламенті необхідну для такого рішення кількість голосів, це більше ніж сумнівно, якщо взяти до уваги, що через тиждень від неї відокремились 286 депутатів і що Гора відхилила таку саму пропозицію навіть у грудні 1851 р., в останню вирішальну хвилину. Проте бургграфам у той момент ще вдалося б, може, підняти масу своєї партії на героїчний подвиг, який полягав у тому, щоб сховатися за лісом штиків і скористатися послугами армії, яка дезертирувала в її табір. Але замість цього пани бургграфи ввечері 6 січня вирушили в Єлісейський палац, сподіваючись дипломатичними прийомами й доводами відмовити Бонапарта від рішення усунути Шангарньє. Кого умовляють, того визнають господарем становища. Бонапарт, підбадьорений цією спробою бургграфів, призначає 12 січня нове міністерство, в якому залишаються керівники старого міністерства — Фульд і Барош. Сен-Жан д'Анжелі стає військовим міністром. «Moniteur» публікує декрет про усунення Шангарньє, обов'язки якого поділяються між Бараге д'Ільє, що дістає першу армійську дивізію, і Перро, що дістає національну гвардію. «Оплот суспільства» дістає відставку, і якщо від цього не падає з даху ні один камінь, то зате підвищуються курси на біржі.

Партія порядку, відштовхуючи від себе армію, яка в особі Шангарньє віддає себе в її розпорядження, і уступаючи її, таким чином, безповоротно президентові, тим самим довела, що буржуазія втратила здатність до панування. Парламентського міністерства вже не існувало. А тепер, коли партія порядку втратила владу над армією і національною гвардією,— які ще засоби примусу залишались у неї, щоб одночасно відстояти узурпаторську владу парламенту над народом і конституційну владу парламенту від посягань президента? Ніяких. Їй залишалось тільки звертатися до безсилих принципів, які вона сама завжди розглядала лише як загальні правила, приписувані третім особам, щоб тим вільніше діяти самій. Відставкою Шангарньє, переходом військової влади до рук Бонапарта закінчується перший відрізок роз-

глядуваного нами періоду, періоду боротьби між партією порядку і виконавчою владою. Тепер війна між обома владами офіційно оголошена і ведеться відкрито, але тільки після того, як партія порядку втратила і зброю і солдатів. Без міністерства, без армії, без народу, без громадської думки, переставши бути після виданого ним виборчого закону 31 травня представником суверенної нації, без очей, без вух, без зубів, без усього *, Національні збори мало-помалу перетворилися в *старофранцузький парламент* [73], що дає урядові діяти, а сам задовольняється буркотливими ремонстраціями post festum **.

Партія порядку зустрічає нове міністерство величезним обуренням. Генерал Бедо нагадує про лагідність постійної комісії під час канікул і про те, що вона виявила надмірну делікатність, відмовившись обнародувати свої протоколи. Тут міністр внутрішніх справ *** сам наполягає на опублікуванні цих протоколів, які тепер, звичайно, втратили всякий смак, як застояна вода, не викриваючи жодного нового факту і не справляючи ніякого враження на пересичену публіку. За пропозицією Ремюза, Національні збори після обговорення на комісіях призначають «Комітет надзвичайних заходів». Париж тим більше не виходить із своєї звичайної колії, що торгівля в цей час процвітає, промислові заклади працюють, ціни на хліб низькі, їстівних припасів є вдосталь, до ощадних кас щодня надходять нові вклади. «Надзвичайні заходи», про які парламент сповістив з таким шумом, вичерпуються винесеним 18 січня вотумом недовір'я міністрам, причому про генерала Шангарньє не було навіть згадано. Партія порядку була змушена так сформулювати свій вотум, щоб забезпечити собі голоси республіканців, які з усіх заходів міністерства схвалювали якраз тільки звільнення Шангарньє, тимчасом як партія порядку по суті не могла осуджувати всі інші заходи, продиктовані міністерству нею самою.

Вотум недовір'я 18 січня був прийнятий 415 проти 286 голосів,— отже, тільки завдяки *коаліції* крайніх легітимістів і орлеаністів із справжніми республіканцями і Горою. Цим було доведено, що партія порядку втратила не тільки міністерство, не тільки армію, але втратила — в своїх конфліктах з Бонапартом — і свою самостійну парламентську більшість; що частина депутатів дезертирувала з її табору з фанатичної схильності до компромісу, із страху перед боротьбою, із слабкості, з сімейної прив'язаності до рідних державних окладів, з розрахунку на міністерські портфелі, що звільнялись (Оділон Барро), з вульгарного егоїзму, який завжди спонукає звичайного буржуа жертвувати спільним інтересом свого класу заради того чи іншого особистого мотиву.

---

* Шекспір. «Як вам це сподобається», акт II, сцена сьома. *Ред.*
** — після свята, тобто після того, як подія відбулася, заднім числом. *Ред.*
*** — П.-Ж. Барош. *Ред.*

Бонапартистські депутати з самого початку йшли заодно з партією порядку лише в боротьбі проти революції. Глава католицької партії, Монталамбер, уже тоді кинув свій особистий вплив на терези Бонапарта, бо він зневірився в життєздатності парламентської партії. Нарешті, проводирі цієї партії, орлеаніст Тьєр і легітиміст Бер'є, змушені були відкрито оголосити себе республіканцями, визнати, що хоч вони серцем монархісти, але головою — республіканці, що парламентарна республіка — єдино можлива форма панування буржуазії в цілому. Словом, вони змушені були затаврувати перед очима самого класу буржуазії реставраторські плани, над якими вони продовжували невтомно працювати за спиною парламенту, як інтригу стільки ж небезпечну, скільки й безглузду.

Вотум недовір'я 18 січня був ударом для міністерства, а не для президента. Але ж не міністерство, а президент скинув Шангарньє. Чи не слід було партії порядку притягти до відповідальності самого Бонапарта? Притягти до відповідальності за його реставраторські прагнення? Але ці прагнення тільки доповнювали її власні реставраторські прагнення. За його змовницькі дії на військових оглядах і в Товаристві 10 грудня? Але вона давно поховала ці питання під купою повсякденних чергових справ. За звільнення героя 29 січня і 13 червня, людини, яка в травні 1850 р. погрожувала в разі бунту підпалити Париж з чотирьох кінців? Але її союзники з Гори і Кавеньяк не дозволили їй навіть підтримати впалий «оплот суспільства» офіційним висловленням співчуття. Вона сама не могла заперечувати дане президентові конституцією право усувати генералів. Вона дратувалась тільки тому, що президент використовував своє конституційне право протипарламентськи. Але хіба сама вона не використовувала весь час свою парламентську прерогативу протиконституційно, особливо при скасуванні загального виборчого права? Отже, їй нічого іншого не лишалось, як триматися в строго парламентських рамках. І тільки своєрідною хворобою, що з 1848 р. лютувала на всьому континенті,— *парламентським кретинізмом*, який уражених ним тримає в полоні уявного світу і позбавляє всякого розуму, всякої пам'яті, всякого розуміння грубого зовнішнього світу,— тільки цим парламентським кретинізмом пояснюється, що партія порядку, яка власними руками знищила і в своїй боротьбі з іншими класами мусила знищити всі умови могутності парламенту, все ще вважала свої парламентські перемоги за перемоги і думала, що влучає в президента, завдаючи ударів його міністрам. Цим вона тільки дала президентові нагоду знов принизити Національні збори в очах нації. 20 січня «Moniteur» повідомив, що відставка всього міністерства прийнята. Під приводом, що жодна парламентська партія вже не має більшості,— як це довело голосування 18 січня, цей плід коаліції Гори з роялістами,—

і треба виждати утворення нової більшості, Бонапарт призначив так зване перехідне міністерство, яке не налічувало в своїх рядах жодного члена парламенту і складалося з зовсім невідомих і нікчемних осіб,— міністерство самих прикажчиків та писарів. Партія порядку могла тепер розтрачувати свої сили на возню з цими маріонетками, а виконавча влада не надавала більше ніякого значення тому, щоб мати серйозне представництво в Національних зборах. Бонапарт тим більш явно зосереджував у своїй особі всю виконавчу владу і тим легше йому було використати її для своїх цілей, чим більше його міністри ставали звичайними статистами.

Партія порядку в коаліції з Горою помстилася тим, що відхилила пропозицію піднести президентові дотацію в 1 800 000 франків, пропозицію, внесену за наказом голови Товариства 10 грудня його міністрами-прикажчиками. Цього разу питання було розв'язане більшістю всього в 102 голоси — отже, з 18 січня партія порядку втратила ще 27 голосів: її розклад прогресував. У той же час, щоб не дати виникнути ніяким сумнівам щодо значення її коаліції з Горою, вона не захотіла навіть розпочати дебати з приводу підписаної 189 членами Гори пропозиції про загальну амністію для політичних злочинців. Досить було заяви міністра внутрішніх справ, якогось Ваїса, що спокій — лише уявний, що розгортається велика підпільна агітація, що організовуються всюдисущі таємні товариства, що демократичні газети готуються знов з'явитися на світ, що з департаментів надходять несприятливі вісті, що емігранти в Женеві стоять на чолі змови, нитки якої поширюються через Ліон по всій Південній Франції, що Франція — напередодні промислової й торговельної кризи, що фабриканти міста Рубе скоротили робочий час, що арештанти в Бель-Ілі [74] збунтувалися,— досить було, щоб навіть якийсь Ваїс ви́кликав червоний привид, і партія порядку відхилила без дебатів пропозицію, яка мала принести Національним зборам величезну популярність і примусити Бонапарта знов кинутися в їх обійми. Замість того щоб дати себе залякати перспективами нових заворушень, змальованими виконавчою владою, партії порядку треба було б дати якийсь, хоч би незначний, простір класовій боротьбі і, таким чином, утримати виконавчу владу в залежному від себе становищі. Але вона не почувала себе спроможною справитися з цим завданням гри з вогнем.

Тим часом так зване перехідне міністерство животіло до середини квітня. Бонапарт утомлював, дурив Національні збори все новими міністерськими комбінаціями. Він виявляв намір утворити то республіканське міністерство з Ламартіном і Бійо, то парламентське міністерство з неминучим Оділоном Барро, ім'я якого неодмінно з'являється там, де потрібен бевзь, то легітимістське з Ватіменілем і Бенуа д'Азі, то орлеаністське з Мальвілем.

Настроюючи такими прийомами різні фракції партії порядку одну проти одної і лякаючи всю партію порядку перспективою республіканського міністерства і неминуче зв'язаного з цим відновлення загального виборчого права, Бонапарт у той же час вселяв буржуазії переконання, що його щирі намагання утворити парламентське міністерство розбиваються об непримиренність роялістських фракцій. А буржуазія тим голосніше вимагала «сильного уряду», вважала тим більш непрощенним залишати Францію «без адміністрації», чим більше загальна торговельна криза, що, здавалось, насувалася і вербувала соціалізмові прихильників у містах, а руйнівно низькі ціни на хліб — прихильників на селі. Застій у торгівлі з кожним днем посилювався, кількість незайнятих рук помітно зростала, у Парижі сиділо без хліба щонайменше 10 000 робітників, безліч фабрик припинила роботу в Руані, Мюлузі, Ліоні, Рубі, Туркуені, Сент-Етьєні, Ельбефі і в інших місцях. За таких обставин Бонапарт міг наважитися 11 квітня відновити міністерство 18 січня, приєднавши до пп. Руе, Фульда, Бароша та інших пана Леона Фоше, якого Установчі збори в останні дні свого існування одноголосно, за винятком п'яти міністерських голосів, затаврували вотумом недовір'я за поширення неправдивих телеграфних повідомлень. Отже, Національні збори здобули 18 січня перемогу над міністерством і протягом трьох місяців вели боротьбу з Бонапартом тільки для того, щоб 11 квітня Фульд і Барош могли прийняти третім у свій міністерський союз * пуританина Фоше.

В листопаді 1849 р. Бонапарт задовольнявся *непарламентським* міністерством, у січні 1851 р.— *позапарламентським*, а 11 квітня він відчув себе досить сильним, щоб утворити *антипарламентське* міністерство, яке гармонійно об'єднало в собі вотуми недовір'я обох зборів — Установчих і Законодавчих, республіканських і роялістських. Ця градація міністерств була тим термометром, по якому парламент міг судити про зниження власної життєвої температури. Ця температура в кінці квітня впала так низько, що Персіньї міг у приватній розмові запропонувати Шангарньє перейти на бік президента. Бонапарт, запевняв він його, вважає вплив Національних зборів остаточно знищеним, і вже готова прокламація, яка буде обнародувана після твердо задуманого, але випадково знов відкладеного coup d'état. Шангарньє повідомив ватажків партії порядку про цей смертний вирок. Але хто ж повірить, що укус клопа смертельний? Парламент при всій своїй немочі, при всьому своєму розкладі, майже конаючи, все ще не міг примусити себе вбачати у своєму поєдинку з блазенським шефом Товариства 10 грудня щось інше,

* Використано вислів «прийняти третім у союз» з вірша Шіллера «Порука». *Ред.*

як поєдинок з клопом. Але Бонапарт відповів партії порядку, як Агесілай цареві Агісу: *«Я здаюсь тобі мурашкою, але настане час, коли я буду левом»* [75].

VI

Коаліція з Горою і з справжніми республіканцями, до якої партія порядку мусила була вдатися, марно силкуючись вдержати в своїх руках військову владу і завоювати втрачене верховне керівництво виконавчою владою,— ця коаліція незаперечно довела, що партія порядку втратила самостійну *парламентську більшість*. Проста сила календаря, стрілка годинника подала 28 травня сигнал до її остаточного розкладу. 28 травня почався останній рік життя Національних зборів. Їм доводилось тепер розв'язувати питання, чи залишити конституцію незмінною, чи переглянути її. Але перегляд конституції — це означало не тільки вибір між пануванням буржуазії і пануванням дрібнобуржуазної демократії, між демократією і пролетарською анархією, між парламентарною республікою і Бонапартом: це означало також вибір між Орлеаном і Бурбоном! Так у середовище самого парламенту упало яблуко незгоди, навколо якого мала відкрито розгорітися боротьба інтересів, що розділяли партію порядку на ворожі фракції. Партія порядку була поєднанням різнорідних суспільних елементів. Питання про перегляд конституції створило політичну температуру, при якій ця сполука розклалася на свої первісні складові частини.

Заінтересованість бонапартистів у перегляді конституції пояснюється просто. Вони хотіли, насамперед, скасувати статтю 45, яка забороняла повторне обрання Бонапарта і продовження його влади. Не менш просто пояснювалась позиція республіканців. Вони безумовно заперечували всякий перегляд, вбачаючи в ньому загальну змову проти республіки. Оскільки вони мали *більше як чверть голосів* Національних зборів, а за конституцією потрібні були три чверті всіх голосів для прийняття правомірного рішення про перегляд і для скликання спеціальних зборів по перегляду, то їм досить було тільки підрахувати свої голоси, щоб бути упевненими в перемозі. І вони були упевнені в перемозі.

На противагу цим ясним позиціям партія порядку заплуталась у нерозв'язних суперечностях. Заперечуючи перегляд, вона ставила під загрозу існуючий порядок, бо залишала Бонапартові тільки один вихід — вихід насильствений, і віддавала Францію у вирішальний момент, у другу неділю травня 1852 р., на волю революційної анархії, з президентом, який втратив владу, з парламентом, який давно вже її не мав, з народом, який мав намір знов її відвоювати. Голосуючи за перегляд конституційним шляхом, вона знала, що голосує даремно, що її голосування, відпо-

відно до конституції, повинно розбитись об вето республіканців. Оголошуючи достатньою просту більшість голосів, усупереч конституції, вона могла сподіватися подолати революцію лише за умови свого цілковитого підкорення виконавчій владі; цим вона віддавала під владу Бонапарта конституцію, перегляд конституції і себе саму. Частковий перегляд, спрямований на продовження влади президента, підготовляв грунт для бонапартистської узурпації. Загальний перегляд, спрямований на скорочення життя республіки, неминуче призводив до конфлікту династичних домагань, бо умови і бурбонської і орлеаністської реставрації не тільки були різні, а й взаємно виключали одні одних.

Парламентарна республіка являла собою щось більше, ніж нейтральний грунт, на якому обидві фракції французької буржуазії, легітимісти і орлеаністи — велика земельна власність і промисловість — могли хазяйнувати поруч, на рівних правах. Вона була необхідною умовою їх *спільного* панування, єдиною державною формою, при якій їх спільні класові інтереси панували як над домаганнями окремих фракцій буржуазії, так і над усіма іншими класами суспільства. Як рояліcти вони знову впадали у свій старий антагонізм, у боротьбу за зверхність між земельною власністю і грішми, а найвищим вираженням цього антагонізму, його уособленням, були їхні королі, їхні династії. Цим пояснюється, чому партія порядку була проти *повернення Бурбонів*.

Орлеаніст і депутат Кретон у 1849, 1850 і 1851 рр. регулярно вносив пропозицію скасувати декрет про вигнання королівських сімей. Парламент так само регулярно являв видовище роялістських зборів, що вперто закривали своїм вигнаним королям шлях до повернення на батьківщину. Річард III убив Генріха VI, сказавши, що він надто хороший для цього світу і його місце на небі *. Роялісти вважали Францію надто поганою, щоб повернути їй вигнаних королів. Обставини примусили їх стати республіканцями і багато разів санкціонувати народне рішення, яке вигнало їхніх королів з Франції.

Перегляд конституції,— а обставини змушували ставити це питання на обговорення,— разом з республікою піддавав одночасно небезпеці й спільне панування обох фракцій буржуазії і разом з можливістю монархії воскрешав суперництво тих інтересів, які вона по черзі переважно представляла, воскрешав боротьбу за зверхність між обома фракціями буржуазії. Дипломати партії порядку сподівалися припинити боротьбу шляхом об'єднання обох династій, шляхом так званого *злиття* роялістських партій та їх королівських домів. Справжнім злиттям Реставрації і Липневої монархії була парламентарна республіка, в якій стирались орлеаністські й легітимістські кольори і різні види буржуа

* Пор.: Шекспір. «Річард III», акт I, сцена друга. *Ред.*

розчинялися в буржуа взагалі, в буржуа як представника роду. А тепер орлеаніст повинен перетворитися в легітиміста, а легітиміст — в орлеаніста. Монархія, що уособлювала їх антагонізм, мала стати втіленням їх єдності; вираження їх фракційних інтересів, що виключали одні одних, мало стати вираженням їх спільних класових інтересів; монархія мала виконати те, що могло бути і було виконано тільки скасуванням обох монархій, тільки республікою. Такий був філософський камінь, над відкриттям якого ламали собі голову алхіміки партії порядку. Наче легітимна монархія може коли-небудь стати монархією промислових буржуа або буржуазна монархія — монархією спадкової земельної аристократії. Наче земельна власність і промисловість можуть мирно уживатися під *однією* короною, в той час як корона може увінчати тільки одну голову — голову старшого або молодшого брата. Наче промисловість взагалі може помиритися з земельною власністю, поки земельна власність не зважиться сама стати промисловою. Якби завтра помер Генріх V, то граф Паризький все-таки не став би королем легітимістів,— хіба тільки, якби він перестав бути королем орлеаністів. Однак філософи злиття, які підносили свій голос у міру того, як питання про перегляд конституції висувалося на перший план, які створили собі з газети «Assemblée nationale»[76] офіційний щоденний орган і яких ми навіть у даний момент (у лютому 1852 р.) знов бачимо за роботою,— пояснювали всі труднощі опором і суперництвом обох династій. І ось спроби примирити дім Орлеанів з Генріхом V, що почалися після смерті Луї-Філіппа, але, як і всі взагалі династичні інтриги, що розігрувалися лише під час канікул Національних зборів, в антрактах, за кулісами, спроби, що являли собою скоріше сентиментальне кокетування із старим марновірством, ніж серйозну справу, тепер перетворювались в урочисте лицедійство, що розігрувалося партією порядку вже не як аматорська вистава, як це було досі, а на публічній сцені. Кур'єри раз у раз носилися з Парижа у Венецію[77], з Венеції в Клермонт, з Клермонта в Париж. Граф Шамбор видає маніфест, де він, «спираючись на підтримку всіх членів своєї сім'ї», заявляє не про свою, а про «національну» реставрацію. Орлеаніст Сальванді падає до ніг Генріха V. Ватажки легітимістів Бер'є, Бенуа д'Азі, Сен-Пріст вирушають у Клермонт, щоб умовити Орлеанів, але не мають успіху. Прихильники злиття надто пізно переконуються, що інтереси обох фракцій буржуазії, загострюючись у формі сімейних інтересів, інтересів двох королівських домів, не стають від того менш виключаючими одні одних і не ведуть до більшої поступливості. Припустімо, що Генріх V визнав би графа Паризького своїм наступником,— а це єдиний успіх, на який прихильники злиття могли в кращому разі розраховувати,— дім Орлеанів не здобув би від цього абсолютно ніяких прав, крім

тих, що йому і без того забезпечувала бездітність Генріха V, але зате він втрачав усі права, здобуті ним у результаті липневої революції. Він зрікся б своїх давніх домагань, усіх прав, відвойованих ним у старшої лінії Бурбонів у майже столітній боротьбі, він відмовився б від своєї історичної прерогативи, прерогативи сучасної монархії, на користь прерогативи, заснованої на його родовідному дереві. Отже, злиття було б не чим іншим, як добровільним зреченням дому Орлеанів, відмовою його від своїх прав на користь легітимізму, покаянним переходом з однієї державної церкви в іншу, з протестантизму в католицизм,— переходом, що дав би Орлеанам навіть не втрачений трон, а лише східець трону, на якому вони народилися. Старі орлеаністські міністри, Гізо, Дюшатель та інші, які так само подалися в Клермонт, щоб заздалегідь підготувати злиття, були насправді лише виразниками похмілля після липневої революції, розчарування в буржуазній монархії і монархії буржуа, марновірного схиляння перед легітимністю як останнім талісманом, що охороняє від анархії. Уявляючи себе посередниками між Орлеанами і Бурбонами, вони в дійсності були не більше як відступниками-орлеаністами, і як таких прийняв їх принц Жуанвіль. Зате життєздатна, войовнича частина орлеаністів, Тьєр, Баз та інші тим легше переконали сім'ю Луї-Філіппа в тому, що — коли усяка безпосередня монархічна реставрація передбачає злиття обох династій, а всяке таке злиття передбачає зречення дому Орлеанів своїх прав,— то цілком відповідає її сімейним традиціям тимчасово визнати республіку і чекати, поки події дадуть можливість перетворити президентське крісло в трон. Спочатку поширили чутку про кандидатуру Жуанвіля в президенти республіки, цікавість публіки була збуджена, а через кілька місяців, у вересні, коли перегляд конституції був відхилений, ця кандидатура була проголошена відкрито.

Таким чином, спроба роялістського злиття орлеаністів і легітимістів не тільки зазнала краху — вона зруйнувала їх *парламентське злиття*, республіканську форму їх об'єднання, і знов призвела до розкладу партії порядку на її первісні складові елементи. Однак, чим більше зростало відчуження між Клермонтом і Венецією, чим більше руйнувалась їх згода і посилювалась агітація на користь Жуанвіля, тим старанніше велися і тим серйознішими ставали переговори між Фоше, міністром Бонапарта, і легітимістами.

Розклад партії порядку не обмежився розпадом її на основні елементи. Кожна з обох великих фракцій у свою чергу розкладалася далі. Здавалось, ніби всі старі відтінки, які колись боролися між собою і відтісняли один одного всередині кожного з обох таборів, як легітимістського, так і орлеаністського, знов ожили, подібно до засохлих інфузорій, що потрапили у воду; здавалось,

вони знов здобули достатній приплив життєвої енергії, щоб утворити окремі групи з самостійними протилежними інтересами. Легітимісти переносилися думками назад, до часів суперечок між Тюїльрійським палацом і Марсанським павільйоном, між Віллелем і Поліньяком [78]. Орлеаністи знов переживали золоті часи турнірів між Гізо, Моле, Бролї, Тьєром і Оділоном Барро.

Частина партії порядку, яка обстоювала перегляд конституції, але знов-таки розходилася в поглядах щодо меж перегляду, і яка складалася з легітимістів під проводом Бер'є і Фаллу, з одного боку, Ларошжаклена, з другого, та втомлених боротьбою орлеаністів під проводом Моле, Бролї, Монталамбера і Оділона Барро, порозумілася з бонапартистськими депутатами на такій невиразній і багатоосяжній пропозиції:

«Нижчепідписані депутати, ставлячи собі за мету повернути нації можливість повного здійснення її суверенітету, вносять пропозицію переглянути конституцію».

Але водночас ці депутати через свого доповідача Токвіля одноголосно заявили, що Національні збори не мають права внести пропозицію про *скасування республіки*, що це право належить тільки палаті, скликаній для перегляду конституції. Крім того, конституція, заявляли вони, може бути переглянута лише *на «законній» підставі*, тобто якщо за перегляд буде подано три чверті всіх голосів, як того вимагає конституція. Після шестиденних бурхливих дебатів 19 липня перегляд, як і треба було чекати, був відхилений. За перегляд голосували 446, проти — 278 депутатів. Крайні орлеаністи, Тьєр, Шангарньє та інші, голосували заодно з республіканцями і Горою.

Таким чином, більшість парламенту висловилася проти конституції, а сама конституція висловилася за меншість, за обов'язковість її рішення. Та хіба партія порядку і 31 травня 1850 р. і 13 червня 1849 р. не поставила парламентську більшість над конституцією? Хіба вся дотеперішня її політика не грунтувалася на підпорядкуванні статей конституції рішенням парламентської більшості? Хіба вона не залишила старозавітне марновірне ставлення до букви закону демократам, хіба вона не покарала демократів за це марновірство? Але в даний момент перегляд конституції означав не що інше, як продовження строку президентської влади, а продовження строку конституції означало не що інше, як скинення Бонапарта. Парламент висловився за Бонапарта, але конституція висловилася проти парламенту. Отже, Бонапарт діяв у дусі парламенту, розриваючи конституцію, і діяв у дусі конституції, розганяючи парламент.

Парламент оголосив конституцію, а разом з нею своє власне панування «поза більшістю»; своїм рішенням він скасовував конституцію, продовжував строк влади президента і разом з тим

оголошував, що ні конституція не може вмерти, ні президентська влада не може жити, поки сам парламент ще існує. Його майбутні могильники стояли під дверима. В той час як парламент був зайнятий дебатами у питанні про перегляд конституції, Бонапарт звільнив генерала Бараге д'Ільє, що виявив нерішучість, з посади командуючого першою армійською дивізією і призначив на його місце генерала Маньяна, переможця Ліона, героя грудневих днів, одного із своїх ставлеників, який більш-менш скомпрометував себе як його прихильник ще за Луї-Філіппа у зв'язку з булонською експедицією.

Своїм рішенням щодо перегляду конституції партія порядку показала, що вона неспроможна ні володарювати, ні коритися, ні жити, ні вмерти, ні примиритися з республікою, ні повалити її, ні зберегти конституцію недоторканною, ні скасувати її, ні співробітничати з президентом, ні піти на розрив з ним. Від кого ж чекала вона розв'язання всіх суперечностей? Від календаря, від ходу подій. Вона перестала приписувати собі владу над подіями. Цим самим вона віддавала себе владі подій, тобто владі тієї сили, якій вона в своїй боротьбі з народом віддавала один атрибут влади за другим, поки вона сама не опинилася перед нею позбавленою всякої влади. А щоб дати можливість голові виконавчої влади більш безперешкодно обдумати план боротьби проти неї, посилити свої засоби нападу, вибрати свої знаряддя, зміцнити свої позиції, партія порядку в цей критичний момент вирішила зійти зі сцени і припинити засідання на три місяці, з 10 серпня до 4 листопада.

Мало того, що парламентська партія розпалася на свої дві великі фракції, мало того, що кожна з цих фракцій, у свою чергу, теж розпалася — партія порядку в парламенті розійшлася з партією порядку *поза* парламентом. Оратори і письменники буржуазії, її трибуна і преса,— словом, ідеологи буржуазії і сама буржуазія, представники і представляючі, стали одні одним чужими, перестали розуміти одні одних.

Легітимісти в провінції з їх обмеженим кругозором і безмежним ентузіазмом обвинувачували своїх парламентських вождів, Бер'є і Фаллу, в тому, що вони дезертирували в бонапартистський табір і зрадили Генріха V. Їх чистий, як лілії Бурбонів, розум вірив у гріхопадіння, але не в дипломатію.

Значно фатальнішим і рішучішим був розрив торговельної буржуазії з її політиками. В той час як легітимісти докоряли своїм політикам у зраді принципу, торговельна буржуазія, навпаки, докоряла своїм політикам у вірності принципам, що стали непотрібними.

Я вже раніше зазначав, що відколи Фульд вступив у міністерство, та частина торговельної буржуазії, яка за Луї-Філіппа мала левову пайку влади, *фінансова аристократія*, стала бона-

партистською. Фульд не тільки захищав на біржі інтереси Бонапарта,— він захищав перед Бонапартом інтереси біржі. Позицію фінансової аристократії найкраще характеризує уривок з її європейського органу, лондонського «Economist» [79]. У номері від 1 лютого 1851 р. цей журнал вміщує таку кореспонденцію з Парижа:

«Тепер звідусіль надходять заяви, що Франція насамперед потребує спокою. Президент заявляє про це в своєму посланні до Законодавчих зборів *, те ж саме відгукується луною з національної ораторської трибуни, про те саме твердять газети, те саме проголошується з церковної кафедри, *те ж саме доводиться чутливістю державних паперів до найменшої небезпеки порушення спокою, їх стійкістю при кожній перемозі виконавчої влади*».

У номері від 29 листопада 1851 р. «Economist» заявляє від свого власного імені:

«На всіх європейських біржах президента тепер визнано за стража порядку».

Отже, фінансова аристократія осуджувала парламентську боротьбу партії порядку з виконавчою владою як *порушення порядку* і вітала кожну перемогу президента над її, здавалося б, власними представниками як *перемогу порядку*. При цьому під фінансовою аристократією тут треба розуміти не тільки великих посередників у справі випуску позик і спекулянтів державними паперами, інтереси яких з цілком зрозумілих причин збігаються з інтересами державної влади. Вся сучасна грошова справа, все банківське господарство найтісніше зв'язане з державним кредитом. Частина банківського капіталу з необхідності вкладається в державні процентні папери, що легко реалізуються. Банківські вклади, капітали, що надаються банкам і розподіляються ними між купцями та промисловцями, частково мають своїм джерелом дивіденди державних кредиторів. Якщо за всіх часів стійкість державної влади становила старозавітну святиню для всього грошового ринку і жерців цього ринку, як же інакше могло бути тепер, коли всякий потоп загрожує знести з лиця землі разом із старими державами також і старі державні борги?

Промислова буржуазія, що фанатично жадає порядку, теж була роздратована незгодами парламентської партії порядку з виконавчою владою. Тьєр, Англас, Сент-Бев та інші після голосування 18 січня у зв'язку з відставкою Шангарньє дістали від своїх виборців, до того ж якраз із промислових округів, публічну догану, в якій їхній союз з Горою особливо таврувався як зрада справі порядку. Якщо, як ми бачили, хвалькувате дражніння, дріб'язкові інтриги, до яких зводилася боротьба партії порядку з президентом, і не заслуговували на краще ставлення до них,

* Див. цей том, с. 49—50. *Ред.*

то, з другого боку, ця частина буржуазії, що вимагала від своїх представників покірної передачі військової сили з рук свого власного парламенту в руки претендента-авантюриста, не варта навіть тих інтриг, до яких удавались в її інтересах. Вона показала, що боротьба за її *громадські* інтереси, за її власні *класові інтереси*, за її *політичну владу*, будучи перешкодою для її приватних дрібних справ, тільки обтяжує і дратує її.

Буржуазна знать департаментських міст, муніципальні радники, члени комерційних судів і т. ін. скрізь майже без винятку влаштовували Бонапарту надзвичайно холопські зустрічі під час його поїздок — навіть у Діжоні, де він нещадно нападав на Національні збори і особливо на партію порядку.

Поки торгівля йшла добре,— як це було ще на початку 1851 р.,— торговельна буржуазія лютувала проти всякої парламентської боротьби, побоюючись, як би торгівля від цього не постраждала. Коли торгівля йшла погано,— а це стало постійним явищем з кінця лютого 1851 р.,— торговельна буржуазія скаржилася на парламентську боротьбу як на причину застою і вимагала припинення її в інтересах пожвавлення торгівлі. Дебати з приводу перегляду конституції відбувались якраз у цей поганий час. Оскільки тут справа йшла про життя і смерть існуючого державного порядку, то буржуазія вважала, що вона тим більше має право вимагати від своїх представників припинення цього болісного перехідного стану і разом з тим збереження існуючого порядку речей. У цьому не було ніякої суперечності. Під припиненням перехідного стану вона розуміла якраз його продовження, відкладання остаточного рішення у довгий ящик. Існуючий порядок речей можна було зберегти тільки двояким способом: продовженням повноважень Бонапарта або його відставкою, відповідно до конституції, і обранням Кавеньяка. Частина буржуазії схилялась до останнього рішення, але не могла порадити своїм представникам нічого кращого, як мовчати і не порушувати цього пекучого питання. Вона уявляла, що коли її представники не говоритимуть, то Бонапарт не діятиме. Вона хотіла мати парламент страусів, які ховають голову, щоб їх не помітили. Друга частина буржуазії хотіла залишити Бонапарта на президентському кріслі, якщо він уже сидів на ньому, для того щоб усе лишилося по-старому. Вона обурювалася тим, що її парламент не хоче відкрито порушити конституцію і без церемоній зректися влади.

Департаментські генеральні ради — це провінціальне представництво великої буржуазії,— що засідали під час канікул Національних зборів, з 25 серпня, майже одноголосно висловилися за перегляд конституції, тобто проти парламенту і за Бонапарта.

Ще недвозначніше, ніж розрив із своїми *парламентськими представниками*, буржуазія продемонструвала своє обурення на

адресу своїх літературних представників і своєї власної преси. Не тільки Франція — вся Європа була вражена непомірними грошовими штрафами і ганебними вироками про тюремне ув'язнення, якими буржуазні суди карали всякий напад буржуазних журналістів на узурпаторські прагнення Бонапарта, всяку спробу преси захистити політичні права буржуазії від посягань виконавчої влади.

Якщо, як я показав, *парламентська партія порядку* своїми криками про необхідність спокою саму себе прирекла на спокій; якщо вона, знищуючи власною рукою в боротьбі з іншими суспільними класами всі умови свого власного режиму, парламентарного режиму, оголошувала політичне панування буржуазії несумісним з безпекою і існуванням буржуазії, то *позапарламентська маса буржуазії* своїм холопським ставленням до президента, ганьбленням парламенту, звірячим поводженням з власною пресою викликáла Бонапарта на придушення, на знищення тієї її частини, що говорить і пише, її політиків і літераторів, її ораторської трибуни і преси — і все це для того, щоб вона могла спокійно займатися своїми приватними справами під захистом сильного й необмеженого уряду. Вона недвозначно заявляла, що пристрасно хоче позбутися власного політичного панування, щоб позбутися зв'язаної з пануванням роботи і небезпек.

І ця позапарламентська буржуазія *, яка обурювалась навіть суто парламентською й літературною боротьбою за панування її власного класу і яка зрадила вождів, що очолювали цю боротьбу,— ця буржуазія наважується тепер заднім числом обвинувачувати пролетаріат у тому, що він не вступив за неї у криваву боротьбу, боротьбу не на життя, а на смерть! Буржуазія, яка щохвилини жертвувала своїми загальнокласовими, тобто своїми політичними інтересами заради найвужчих, найбрудніших приватних інтересів і вимагала такої самої жертви від своїх представників, тепер кричить про те, що пролетаріат приніс її ідеальні політичні інтереси в жертву своїм матеріальним інтересам. Вона удає з себе прекраснодушне створіння, яке не зрозумів і у вирішальний момент покинув пролетаріат, введений в оману соціалістами. І її крики знаходять відгук в усьому буржуазному світі. Я тут, зрозуміло, не говорю про німецьких дрібних політиканів і недоучок. Я маю на увазі, наприклад, той самий журнал «Economist», який ще 29 листопада 1851 р., тобто за чотири дні до державного перевороту, оголошував Бонапарта «стражем порядку», а Тьєрів і Бер'є — «анархістами», і який уже 27 грудня 1851 р., після того як Бонапарт утихомирив цих «анархістів», кричить, що «темні, невиховані, тупі пролетарські маси» зрадили «здібності, знання, дисципліну, духовний вплив, розумові ресурси

* У виданні 1852 р. початок фрази дано так: «І ця жалюгідна, боягузлива позапарламентська буржуазія...». *Ред.*

і моральний авторитет середніх і вищих верств суспільства». Тупою, темною й підлою масою була якраз сама буржуазна маса.

Правда, в 1851 р. Франція пережила щось подібне до невеликої торговельної кризи. В кінці лютого виявилося зменшення вивозу у порівнянні з 1850 р., в березні занепала торгівля і почали закриватися фабрики, у квітні становище промислових департаментів здавалося таким же безвихідним, як після лютневих днів, у травні справи все ще не поправилися, ще 28 червня портфель Французького банку величезним зростанням вкладів і таким же величезним зменшенням дисконтних операцій свідчив про застій у виробництві, і тільки в середині жовтня справи почали поступово поправлятися. Французька буржуазія пояснювала собі цей застій у торгівлі суто політичними причинами, боротьбою між парламентом і виконавчою владою, несталістю тимчасової форми правління, страшною перспективою другої неділі травня 1852 року. Я не буду заперечувати, що всі ці обставини вплинули на занепад деяких галузей промисловості в Парижі й департаментах. Але в усякому разі цей вплив політичної обстановки був лише місцевий і незначний. Найкращим доказом цього є те, що в торгівлі настало поліпшення саме в середині жовтня, якраз у такий момент, коли політичне становище погіршало, політичний горизонт укрився хмарами і щохвилини можна було чекати удару грому з Єлісейського палацу. Французький буржуа, «здібності, знання, проникливість та розумові ресурси» якого не сягають далі його носа, міг, зрештою, протягом усієї лондонської промислової виставки [80] носом натикатися на причину своїх торговельних бід. У той час як у Франції закривалися фабрики, в Англії спалахнули торговельні банкротства. Якщо у Франції в квітні і травні дійшла апогею промислова паніка, в Англії у квітні і травні досягла апогею торговельна паніка. Шерстяне виробництво, шовкова промисловість терпіли як у Франції, так і в Англії. Хоч англійські бавовняні фабрики і продовжували працювати, але вони одержували вже не ті прибутки, як у 1849 і 1850 роках. Вся різниця була тільки в тому, що у Франції була промислова криза, а в Англії — торговельна, що у Франції фабрики закривалися, а в Англії розширювали своє виробництво, але за менш вигідних умов, ніж у попередні роки, що у Франції найбільше потерпів вивіз, а в Англії — ввіз. Загальна причина цього, яку, звичайно, не треба шукати в межах французького політичного горизонту, впадала в очі. 1849 і 1850 роки були роками найвищого матеріального процвітання і надвиробництва, результати якого виявилися лише в 1851 році. Надвиробництво на початку цього року особливо посилилось тому, що передбачалася промислова виставка. До цього ще додалися такі особливі обставини: спочатку недорід бавовни в 1850 і 1851 рр., а потім упевненість у кращому врожаї бавовни, ніж того сподівалися, спочат-

ку підвищення, а потім раптове падіння цін на бавовну — словом, коливання цих цін. Збір шовку-сирцю виявився, принаймні у Франції, нижчий за середній. Нарешті, вовняна промисловість з 1848 р. так зросла, що виробництво вовни не могло встигати за нею, і ціни на необроблену вовну непомірно підвищилися проти цін на шерстяні вироби. Отже, ми вже бачимо в становищі з сировиною для трьох світових галузей промисловості потрійну підставу для застою в торгівлі. А крім цих особливих обставин уявна криза 1851 р. являла собою не що інше, як затримку, яка постійно відбувається з надвиробництвом і надмірною спекуляцією протягом промислового круговороту, перш ніж, напруживши всі сили, вони гарячково не пробіжать останню частину циклу і знов не повернуться до своєї вихідної точки, *загальної торговельної кризи*. В такі проміжки історії торгівлі в Англії відбуваються торговельні банкротства, тимчасом як у Франції зупиняється сама промисловість — почасти тому, що вона витісняється з усіх ринків конкуренцією англійців, яку вона тоді вже неспроможна витримати, почасти ж тому, що вона як промисловість, що виробляє предмети розкоші, особливо чутлива до всякого застою в ділах. Таким чином, Франція крім загальних криз переживає ще свої власні, національні торговельні кризи, які, однак, значно більше визначаються й зумовлюються загальним станом світового ринку, ніж впливом місцевих французьких умов. Досить цікаво буде протиставити передсудові французького буржуа судження англійського. Одна з найбільших ліверпульських фірм пише у своєму річному торговельному звіті за 1851 рік:

«Мало який рік більше обманював надії, що покладалися на нього при його початку, ніж минулий. Замість великого процвітання, на яке одностайно сподівалися, цей рік виявився одним з найбільш тривожних за все останнє двадцятип'ятиріччя. Це, звичайно, стосується лише торговельних, а не промислових класів. І, проте, на початку цього року було, без сумніву, досить даних, щоб чекати протилежного: товарних запасів було мало, капіталів — дуже багато, харчові припаси були дешеві, можна було надіятися на багатий урожай; нічим не порушуваний мир на континенті і ніяких політичних чи фінансових утруднень у самій країні,— справді, здавалось, торгівля могла розправити крила ширше, ніж будь-коли... Чому ж приписати цей несприятливий результат? Ми вважаємо — *надмірному зростанню торгівлі* як предметами ввозу, так і предметами вивозу. Якщо наші купці самі не обмежать свою діяльність вужчими рамками, то ніщо не зможе втримати нас у рівновазі, крім паніки через кожні три роки».

Уявімо собі тепер серед цієї торговельної паніки французького буржуа з його схибленим на комерції мозком, який весь час терзають, шарпають, оглушують чутки про державні переворота й відновлення загального виборчого права, боротьба між парламентом і виконавчою владою, чвари фрондуючих одні проти одних орлеаністів і легітимістів, комуністичні змови в Південній Франції, уявні жакерії в департаментах Ньєвр і Шер, реклами різних кандидатів у президенти, широкомовні лозунги газет, по-

грози республіканців захищати конституцію і загальне виборче право із зброєю в руках, апостольські послання емігрантів-героїв in partibus, послання, які провіщають на другу неділю травня 1852 р. кінець світу,— і тоді ми зрозуміємо, чому буржуазія, задихаючись серед цього неймовірного оглушливого хаосу із злиття, перегляду, продовження, конституції, конспірації, коаліції, еміграції, узурпації і революції, ошалeнівши, кричить своїй парламентарній республіці: *«Краще жахливий кінець, ніж жах без кінця!»*.

Бонапарт зрозумів цей крик. Його тямучість посилювалася зростаючим нетерпінням кредиторів, яким здавалося, що з кожним заходом сонця, який наближав останній день президентства, другу неділю травня 1852 р., рух небесних світил опротестовує їх земні векселі. Вони стали справжніми астрологами. Національні збори позбавили Бонапарта надії на конституційне продовження його влади; кандидатура принца Жуанвіля не допускала дальших вагань.

Якщо коли-небудь подія ще задовго до свого настання кидала свою тінь поперед себе, то це був державний переворот Бонапарта. Уже 29 січня 1849 р., всього лише через місяць після свого обрання, Бонапарт зробив Шангарньє пропозицію щодо цього. Його власний прем'єр-міністр Оділон Барро влітку 1849 р. в завуальованій формі, а Тьєр взимку 1850 р. відкрито говорили про політику державного перевороту. В травні 1851 р. Персіньї ще раз спробував заручитися підтримкою Шангарньє на користь перевороту, а «Messager de l'Assemblée» [81] опублікував ці переговори. Бонапартистські газети при кожній парламентській бурі погрожували державним переворотом; і чим ближче насувалася криза, тим сміливішим ставав їх тон. На оргіях, які Бонапарт улаштовував щоночі з фешенебельними шахраями чоловічої і жіночої статі, щоразу, як тільки наближалася північ і велика випивка розв'язувала язики й розпалювала фантазію, державний переворот призначався на наступний ранок. Видобувалися з піхов шаблі, дзеніли склянки, депутатів викидали через вікна, імператорська мантія спадала на плечі Бонапарта, поки наступаючий ранок не розганяв привидів і здивований Париж не довідувався від нестриманих весталок і нескромних паладинів про небезпеку, якої він ще раз уникнув. У вересні й жовтні чутки про coup d'état * не стихали ні на хвилину. Тінь уже вкривалася фарбами, як кольоровий дагеротип. Досить тільки переглянути європейські газети за вересень і жовтень, щоб знайти в них буквально такі повідомлення: «Париж сповнений чуток про державний переворот. Кажуть, що столиця вночі буде зайнята військами, а ранком з'являться декрети, які розпустять Національні

* — державний переворот. *Ред.*

збори, оголосять департамент Сени в стані облоги, відновлять загальне виборче право, апелюватимуть до народу. Кажуть, що Бонапарт шукає міністрів для проведення цих незаконних декретів». Ці повідомлення незмінно кінчаються фатальним: *«Відкладено»*. Державний переворот завжди був настирливою ідеєю Бонапарта. З цією ідеєю він повернувся у Францію. Він був настільки захоплений нею, що постійно виказував, вибовкував її. Він був настільки слабкий, що так само постійно відмовлявся від своєї ідеї. Парижани так звикли ставитись до тіні цього державного перевороту як до примари, що не хотіли вірити в нього, коли він, нарешті, з'явився в плоті і крові. Таким чином, державний переворот удався зовсім не тому, що шеф Товариства 10 грудня дотримувався суворої конспірації і Національні збори були захоплені зненацька. Якщо він і вдався, то це сталося незважаючи на балакучість *Бонапарта* і з повного відома *Зборів* як необхідний, неминучий результат попереднього ходу подій.

10 жовтня Бонапарт заявив міністрам про своє рішення відновити загальне виборче право, 16 жовтня міністри подали у відставку, 26 жовтня Париж довідався про утворення міністерства Торіньї. В той же час префект поліції Карльє був замінений Мопа, а начальник першої армійської дивізії Маньян стягнув у столицю найнадійніші полки. 4 листопада Національні збори відновили свої засідання. Зборам нічого більше не залишалось робити, як повторити пройдений курс за коротким, стислим конспектом і констатувати, що їх поховали тільки після того, як вони померли.

Першою позицією, яку Збори втратили в боротьбі з виконавчою владою, було міністерство. Їм довелось урочисто розписатися в цій втраті повним визнанням суто фіктивного міністерства Торіньї. Постійна комісія сміхом зустріла пана Жіро, який представився їй від імені нового кабінету. Таке слабке міністерство для такого сильного заходу, як відновлення загального виборчого права! Але все зводилося саме до того, щоб нічого не робити *через* парламент і робити все *наперекір* парламентові.

Саме в день свого відкриття Національні збори одержали від Бонапарта послання, в якому він вимагав відновлення загального виборчого права і скасування закону 31 травня 1850 року. У той же день його міністри внесли відповідний декрет. Збори негайно відхилили пропозицію міністрів про невідкладність декрету, а самий закон вони відхилили 13 листопада 355 голосами проти 348. Таким чином, вони ще раз розірвали свій мандат, зайвий раз підтвердивши, що вони з вільно обраного представництва народу перетворилися в узурпаторський парламент одного класу, ще раз визнали, що вони самі розрізали м'язи, які з'єднували парламентську голову з тілом нації.

Якщо виконавча влада своєю пропозицією відновити загаль-

не виборче право апелювала від Національних зборів до народу, то законодавча влада своїм законопроектом квесторів апелювала від народу до армії. Цим законопроектом Національні збори мали на увазі твердо встановити своє право на безпосередній виклик військ, на створення парламентської армії. Призначаючи, таким чином, армію третейським суддею між собою і народом, між собою і Бонапартом, визнаючи армію вирішальною силою в державі, Національні збори, з другого боку, повинні були підтвердити, що вони давно вже відмовились від претензії панувати над цією силою. Дебатуючи своє право виклика́ти війська, замість того щоб ви́кликати їх негайно, вони виявили сумнів щодо своєї власної сили. Відхиливши законопроект квесторів, вони відкрито визнали своє безсилля. Цей законопроект провалився, зібравши меншість у 108 голосів: Гора вирішила його долю. Гора перебувала в становищі буріданового осла з тією різницею, зрештою, що їй доводилось вибирати не з-поміж двох оберемків сіна, вирішуючи, який з них привабливіший, а з-поміж двох видів стусанів, вирішуючи, який з них буде дошкульнішим. З одного боку, страх перед Шангарньє, з другого — страх перед Бонапартом: треба признатися, становище було зовсім не героїчне.

18 листопада до запропонованого самою партією порядку закону про комунальні вибори була внесена поправка, згідно з якою від комунальних виборців вимагалося замість трирічного тільки однорічне проживання на місці виборів. Ця поправка була провалена більшістю тільки в один голос, але й цей голос, як зараз же виявилось, був зарахований помилково. Розпавшись на ворожі фракції, партія порядку давно вже втратила свою самостійну парламентську більшість. Тепер вона показала, що в парламенті взагалі не було вже ніякої більшості. Національні збори *втратили здатність ухвалювати рішення*. Атоми, з яких вони складалися, не були більше зв'язані ніякою силою зчеплення. Збори сконали, вони були мертві.

Нарешті, позапарламентській масі буржуазії за кілька днів до катастрофи ще раз довелось урочисто засвідчити свій розрив з парламентською буржуазією. Тьєр, що як парламентський герой дуже слабував на невиліковну хворобу парламентського кретинізму, після смерті парламенту вигадав нову парламентську інтригу з Державною радою — закон про відповідальність, який мав на меті міцно утримати президента в рамках конституції. Подібно до того як 15 вересня, з нагоди закладин нового критого ринку в Парижі, Бонапарт очарував базарних дам, рибних торговок, не гірше від Мазаньєлло — правда, одна рибна торговка щодо реальної сили дорівнювала сімнадцятьом бургграфам,— подібно до того як він після внесення законопроекту квесторів ви́кликав захоплення в лейтенантів, яких частував в Єлісейському палаці,— Бонапарт тепер, 25 листопада, привернув до себе

промислову буржуазію, яка зібралася в цирку, щоб з його рук одержати медалі за лондонську промислову виставку. Подаю характерну частину його промови з «Journal des Débats»:

«Такі несподівані успіхи дають мені право повторити, якої величі досягла б Французька республіка, якби їй дана була можливість дбати про свої реальні інтереси і реформувати свої установи, замість того щоб безперервно зазнавати шкоди від турбот, спричинюваних, з одного боку, демагогами, а з другого — монархічними галюцинаціями. (Гучні, бурхливі й тривалі оплески з усіх сторін амфітеатру.) Монархічні галюцинації перешкоджають всякому прогресові і всім серйозним галузям промисловості. Замість прогресу — тільки боротьба. Ми бачимо, як люди, що були раніше найпалкішими захисниками королівської влади й королівських прерогатив, діють у дусі Конвенту, аби тільки ослабити владу, яка виникла із загального виборчого права. (Гучні й тривалі оплески.) Ми бачимо, як люди, що найбільше потерпіли від революції і найбільше скаржились на неї, провокують нову революцію, і все це тільки для того, щоб скувати волю нації... Я вам обіцяю спокій на майбутнє» та ін. та ін. (Вигуки: «Браво, браво», бурхливі крики: «Браво».)

Так промислова буржуазія по-холопському аплодує державному переворотові 2 грудня, знищенню парламенту, загибелі свого власного панування, диктатурі Бонапарта. Відповіддю на грім оплесків 25 листопада був грім гармат 4 грудня, і будинок пана Салландруза, який найстаранніше бив у долоні, був особливо старанно розбитий спарядами [82].

Кромвель, розпускаючи Довгий парламент [83], прийшов один до залу засідань, витяг годинник, щоб не дати парламентові проіснувати жодної хвилини понад призначений ним строк, і випроваджував кожного члена парламенту веселими гумористичними насмішками. Наполеон, дрібніший, ніж його прототип, усе ж відправився 18 брюмера * до Законодавчого корпусу і прочитав йому — правда, уриваним голосом — його смертний вирок. Другий Бонапарт, який до того ж мав у своєму розпорядженні виконавчу владу зовсім іншого роду, ніж Кромвель або Наполеон, шукав собі зразок не в літописах всесвітньої історії, а в літописах Товариства 10 грудня, в літописах кримінального суду. Він украв у Французького банку 25 мільйонів франків, купив генерала Маньяна за один мільйон, солдатів — по 15 франків за штуку, з горілкою на додачу, таємно, як нічний злодій, зустрівся із своїми спільниками, наказав вдертися в житла найнебезпечніших парламентських ватажків, стягти з ліжка й відвезти в тюрму Кавеньяка, Ламорісьєра, Лефло, Шангарньє, Шарраса, Тьєра, База та ін., зайняти військами головні пункти Парижа та будинок парламенту і рано-вранці розклеїти по всій столиці рекламні плакати, в яких сповіщалося про розпуск Національних зборів і Державної ради, про відновлення загального виборчого права й про оголошення департаменту Сени в стані облоги. А трохи

* — 9 листопада 1799 р. *Ред.*

згодом він вмістив у «Moniteur» підроблений документ про те, ніби навколо нього згрупувався ряд впливових парламентських діячів, що утворили якусь надзвичайну Державну раду.

Рештки парламенту, головним чином легітимісти і орлеаністи, зібравшись у будинку мерії десятого округу, вотують під багато разів повторювані крики: «Хай живе республіка!», усунення Бонапарта, марно волають до юрби роззяв перед будинком, поки їх, нарешті, не відводять під конвоєм африканських стрільців спочатку в казарму Орсе, а звідти, в арештантських каретах, не відвозять у тюрму Мазас і тюрми в Амі й Венсенні. Такий був кінець партії порядку, Законодавчих зборів і лютневої революції.

Перш ніж перейти до висновку, накреслимо коротку схему історії лютневої революції.

I. *Перший період.* Від 24 лютого до 4 травня 1848 року. Лютневий період. Пролог. Комедія загального братання.

II. *Другий період.* Період заснування республіки і Установчих національних зборів.

1) Від 4 травня до 25 червня 1848 року. Боротьба всіх класів проти пролетаріату. Поразка пролетаріату в червневі дні.

2) Від 25 червня до 10 грудня 1848 року. Диктатура справжніх буржуазних республіканців. Вироблення конституції. Оголошення Парижа в стані облоги. Усунення буржуазної диктатури обранням Бонапарта на президента 10 грудня.

3) Від 20 грудня 1848 до 28 травня 1849 року. Боротьба Установчих зборів з Бонапартом і з партією порядку, що з'єдналася з ним. Загибель Установчих зборів. Поразка республіканської буржуазії.

III. *Третій період.* Період *конституційної республіки* і *Законодавчих національних зборів.*

1) Від 28 травня 1849 до 13 червня 1849 року. Боротьба дрібної буржуазії з буржуазією і Бонапартом. Поразка дрібнобуржуазної демократії.

2) Від 13 червня 1849 до 31 травня 1850 року. Парламентська диктатура партії порядку. Партія порядку завершує своє панування скасуванням загального виборчого права, але втрачає парламентське міністерство.

3) Від 31 травня 1850 до 2 грудня 1851 року. Боротьба між парламентською буржуазією і Бонапартом.

a) Від 31 травня 1850 до 12 січня 1851 року. Парламент втрачає головне командування армією.

b) Від 12 січня до 11 квітня 1851 року. Парламент зазнає поразки в своїх спробах знов підпорядкувати собі адміністративну владу. Партія порядку втрачає самостійну парламентську більшість. Її коаліція з республіканцями і Горою.

c) Від 11 квітня до 9 жовтня 1851 року. Спроби перегляду, злиття, продовження повноважень. Партія порядку розкладає-

ться на свої окремі складові частини. Остаточний розрив буржуазного парламенту і буржуазної преси з масою буржуазії.

d) Від 9 жовтня до 2 грудня 1851 року. Відкритий розрив між парламентом і виконавчою владою. Парламент умирає, він упав, покинутий своїм власним класом, армією, всіма іншими класами. Загибель парламентарного режиму і панування буржуазії. Перемога Бонапарта. Пародія реставрації Імперії.

VII

Соціальна республіка з'явилась як фраза, як пророкування на порозі лютневої революції. В червневі дні 1848 р. вона була задушена в крові *паризького пролетаріату*, але як привид вона виступає в наступних актах драми. На сцені з'являється *демократична республіка*. Вона зникає 13 червня 1849 р. разом із своїми *дрібними буржуа*, що порозбігались, але, тікаючи, вона розкидає за собою сугубо крикливі реклами. *Парламентарна республіка* разом з буржуазією заволодіває всією сценою, розгортається на всю широчінь, але 2 грудня 1851 р. справляє їй похорон під вигуки жаху об'єднаних роялістів: «Хай живе республіка!» *

Французька буржуазія чинила опір пануванню трудящого пролетаріату — вона дала владу люмпен-пролетаріатові з шефом Товариства 10 грудня на чолі. Буржуазія не давала Франції отямитися від страху перед майбутнім жахом червоної анархії — Бонапарт дисконтував їй це майбутнє, коли натхнена горілкою армія порядку, за його наказом, 4 грудня розстрілювала іменитих буржуа з бульвару Монмартр та Італійського бульвару, що стояли біля своїх вікон. Вона обоготворила шаблю — шабля панує над нею. Вона знищила революційну пресу — її власна преса знищена. Вона віддала народні збори під нагляд поліції — її салони перебувають під поліцейським наглядом. Вона розпустила демократичну національну гвардію — її власна національна гвардія розпущена. Вона запровадила стан облоги — стан облоги запроваджено щодо неї. Вона замінила суди присяжних військовими комісіями — її суди присяжних замінені військовими комісіями. Вона віддала народну школу під владу попів — попи панують над її власною школою. Вона засилала без суду — її засилають без суду. Вона придушувала всякий рух суспільства з допомогою державної влади — державна влада придушує всякий рух її суспільства. Вона бунтувала проти своїх власних політиків і письменників з пристрасті до свого грошового мішка — її політиків і письменників усунуто, а її грошовий мішок гра-

* У виданні 1852 р. далі йде абзац: «Як соціальна, так і демократична республіка зазнали поразки, але парламентарна республіка, республіка роялістської буржуазії, загинула так само, як загинула чиста республіка, республіка буржуазних республіканців». *Ред.*

бують, після того як їй заткнули рота і поламали її перо. Буржуазія невтомно кричала революції, як святий Арсеній християнам: «Fuge, tace, quiesce! Тікай, замовкни, заспокойся!»,— Бонапарт кричить буржуазії: «Fuge, tace, quiesce! Тікай, замовкни, заспокойся!».

Французька буржуазія давно розв'язала дилему Наполеона: «Dans cinquante ans, l'Europe sera républicaine ou cosaque» *. Вона її розв'язала як «république cosaque» **. Не треба було злих чарів Цірцеї, щоб перетворити шедевр буржуазної республіки в огидну потвору. Ця республіка не втратила нічого, крім зовнішньої пристойності. Сьогоднішня Франція містилася в готовому вигляді в парламентарній республіці. Досить було одного уколу багнетом, щоб бульбашка лопнула і перед очима стала потвора ***.

Чому паризький пролетаріат не повстав після 2 грудня?

Повалення буржуазії було поки що тільки декретоване, декрет ще не був виконаний. Усяке серйозне повстання пролетаріату негайно знов оживило б буржуазію, примирило б її з армією і уготувало б робітникам другу червневу поразку.

4 грудня буржуа й крамарі підбурювали пролетаріат до боротьби. Увечері того ж дня кілька легіонів національної гвардії обіцяли з'явитися на поле битви із зброєю і в мундирах. Справа в тому, що буржуа й крамарі дізналися, що Бонапарт в одному

* — «Через п'ятдесят років Європа буде республіканською або козацькою». *Ред.*

** — «козацьку республіку». *Ред.*

*** У виданні 1852 р. далі йде:

«Найближчою метою лютневої революції було повалення Орлеанської династії і тієї частини буржуазії, яка при ній панувала. Цієї мети було досягнуто тільки 2 грудня. Тоді були конфісковані колосальні володіння Орлеанського дому, реальна основа його впливу. Те, чого чекали після лютневої революції, зроблено було тільки після грудня: тюрма, втеча, усування, вигнання, обеззброєння, знущання над людьми, які з 1830 р. втомлювали Францію своєю репутацією. Але за Луї-Філіппа панувала тільки частина торговельної буржуазії. Інші її фракції утворили династичну опозицію і республіканську опозицію або були взагалі позбавлені політичних прав. Тільки парламентарна республіка прийняла до свого державного кола всі фракції торговельної буржуазії. До того ж за Луї-Філіппа торговельна буржуазія виключала землевласницьку. Тільки парламентарна республіка поставила їх поряд як рівноправних членів, з'єднала шлюбом Липневу монархію з легітимною і злила дві епохи панування власності в одну. За Луї-Філіппа привілейована частина буржуазії приховувала своє панування під короною; у парламентарній республіці панування буржуазії після того, як вона об'єднала всі свої елементи і зробила державу державою свого класу, стало явним. Таким чином, тільки революція створила форму, в якій панування класу буржуазії знайшло своє найбільш всебічне, загальне і останнє вираження і, отже, могло бути повалене, втративши всяку можливість відродитися.

Тільки тепер було виконано ухвалений лютневою революцією вирок над орлеаністською буржуазією, тобто найбільш життєдіяльною фракцією французької буржуазії. Тільки тепер завдано було смертельного удару її парламенту, її адвокатському станові, її торговельним суднам, її провінційному представництву, її нотаріату, її університетам, її трибуні і трибуналам, її пресі і літературі, її адміністративним доходам і судовим митам, її платні в армії і державній ренті, її духові і її тілу. *Бланкі* виставив розпуск буржуазної гвардії як першу вимогу революції, і буржуазні гвардійці, які в лютому запропонували руку революції, щоб перешкодити їй просуватися вперед, у грудні зникли зі сцени. Сам Пантеон перетворюється знову в звичайну церкву. Разом з останньою формою буржуазного панування зникає і зачарування, яке надавало його ініціаторам у XVIII столітті ореолу святості.

Ось чому, коли Гізо 2 грудня дізнався про успішне здійснення державного перевороту, він вигукнув: «C'est le triomphe complet et définitif du Socialisme!» «Це повне і остаточне торжество соціалізму!», що означає: це остаточне і повне повалення панування буржуазії». *Ред.*

із своїх декретів від 2 грудня скасував таємне голосування і наказував їм писати своє «так» чи «ні» в офіційних списках виборців поряд із своїми іменами. Опір 4 грудня налякав Бонапарта. Вночі, за його наказом, на всіх перехрестях Парижа були розклеєні плакати, в яких оголошувалося про відновлення таємного голосування. Буржуа й крамарі вирішили, що досягли своєї мети. Наступного ранку залишилися вдома саме крамарі й буржуа.

У ніч з 1 на 2 грудня паризький пролетаріат внаслідок раптового нападу Бонапарта втратив своїх вождів, командирів барикад. Ставши армією без офіцерів, не маючи ні найменшого бажання після пам'ятних червневих днів 1848 і 1849 рр. і травневих днів 1850 р. боротися під прапором Гори, пролетаріат * залишив своєму авангардові, таємним товариствам, рятувати повстанську честь Парижа, честь, яку буржуазія віддала на волю солдатні так покірно, що Бонапарт міг згодом роззброїти національну гвардію з уїдливим мотивуванням: він побоюється, як би анархісти не зловжили її зброєю проти неї самої!

«*C'est le triomphe complet et définitif du socialisme!*» ** — так характеризував Гізо переворот 2 грудня. Але якщо повалення парламентарної республіки містить у собі в зародку торжество революції пролетаріату, то його найближчим відчутним результатом була *перемога Бонапарта над парламентом, перемога виконавчої влади над законодавчою, перемога не прикритої фразами сили над силою фрази* ***. В парламенті нація зводила в закон свою загальну волю, тобто зводила закон пануючого класу в свою загальну волю. Перед лицем виконавчої влади вона зрікається всякої власної волі і підкоряється наказові чужої волі, авторитетові. Виконавча влада на протилежність законодавчій виражає гетерономію нації на протилежність її автономії. Таким чином, Франція звільнилась від деспотизму цілого класу ніби тільки для того, щоб підкоритися деспотизмові одного індивіда, і притому авторитетові індивіда, який не має ніякого авторитету. Боротьба, здавалось, кінчилася тим, що всі класи однаково безсило і однаково безмовно схилилися перед приклáдом рушниці.

Але революція грунтовна. Вона ще перебуває в подорожі через чистилище. Вона виконує свою справу методично. До 2 грудня 1851 р. вона закінчила половину своєї підготовчої роботи, тепер вона закінчує другу половину. Спочатку вона доводить до досконалості парламентарну владу, щоб мати можливість повалити її. Тепер, коли вона цього досягла, вона доводить до досконалості *виконавчу владу*, зводить її до її найчистішого ви-

* У виданні 1852 р. після слова «пролетаріат» додано: «правильно зважив свої сили і оцінив загальну обстановку, коли...». *Ред.*

** — «Це повне і остаточне торжество соціалізму!». *Ред.*

*** У виданні 1852 р. далі йде: «Отже одна із сил старої державної влади насамперед звільнилася від своїх меж, перетворившись у необмежену абсолютну силу». *Ред.*

раження, ізолює її, протиставляє її собі як єдиний об'єкт, щоб сконцентрувати проти неї всі свої сили руйнування. І коли революція закінчить цю другу половину своєї попередньої роботи, тоді Європа підведеться із свого місця і скаже торжествуючи: Ти добре риєш, старий кроте! *

Ця виконавча влада з її величезною бюрократичною і військовою організацією, з її дуже складною і штучною державною машиною, з цим військом чиновників у півмільйона чоловік поруч з армією ще в півмільйона, цей жахливий організм-паразит, який обвиває наче сіттю все тіло французького суспільства і затикає всі його пори, виник в епоху абсолютної монархії, під час занепаду феодалізму, занепаду, який цей організм допомагав прискорювати. Сеньйоріальні привілеї земельних власників і міст перетворилися в такі ж численні атрибути державної влади, феодальні сановники — в оплачуваних чиновників, а строката, як набір зразків, карта перехресних середньовічних суверенних прав — у точно встановлений план державної влади, де панує такий самий поділ праці і така сама централізація, як на фабриці. Перша французька революція, що поставила собі завдання знищити всі місцеві, територіальні, міські і провінційні окремі власті, щоб створити громадянську єдність нації, повинна була розвинути далі те, що почала абсолютна монархія,— централізацію, але разом з тим вона розширила обсяг, атрибути і кількість пособників урядової влади. Наполеон завершив цю державну машину. Легітимна монархія і Липнева монархія не додали нічого нового, крім більшого поділу праці, що збільшувався в міру того, як поділ праці всередині буржуазного суспільства створював нові групи інтересів, отже — нові об'єкти державного управління. Всякий *спільний* інтерес негайно відривався від суспільства, протиставився йому як вищий, *загальний* інтерес, виривався із сфери самодіяльності членів суспільства і ставав предметом урядової діяльності,— починаючи від моста, шкільного будинку та комунального майна якої-небудь сільської громади і кінчаючи залізницями, національним майном та державними університетами Франції. Нарешті, парламентарна республіка у своїй боротьбі проти революції була змушена посилити, разом із заходами репресії, засоби і централізацію урядової влади. Всі перевороти удосконалювали цю машину замість того, щоб зламати її. Партії, які, змінюючи одна одну, боролися за панування, розглядали захоплення цієї величезної державної будови, як головну здобич при своїй перемозі.

Але при абсолютній монархії, під час першої революції, за Наполеона, бюрократія була лише засобом підготовки класового панування буржуазії. Під час Реставрації, за Луї-Філіппа, за

* Шекспір. «Гамлет», акт I, сцена п'ята. *Ред.*

парламентарної республіки, бюрократія при всьому своєму прагненні до самовладдя була знаряддям пануючого класу.

Тільки за другого Бонапарта держава нібито стала цілком самостійною *. Державна машина настільки зміцнила своє становище стосовно громадянського суспільства, що вона може тепер мать на чолі шефа Товариства 10 грудня, якогось прибулого з чужини авантюриста, піднятого на щит п'яною солдатнею, яку він купив горілкою й ковбасою і яку йому все знов і знов доводиться ублажати ковбасою. Звідси малодушний відчай, почуття невимовного приниження, ганьби, що стискає груди Франції і не дає їй вільно зітхнути. Вона почуває себе ніби збезчещеною.

І проте державна влада не висить у повітрі. Бонапарт — представник класу, і до того ж найчисленнішого класу французького суспільства, представник *парцельного селянства.*

Так само як Бурбони були династією великої земельної власності, а Орлеани — династією грошей, Бонапарти є династією селян, тобто французької народної маси. Обранцем селян є не той Бонапарт, який підкорявся буржуазному парламентові, а той, який розігнав буржуазний парламент. Містам удавалося протягом трьох років перекручувати смисл виборів 10 грудня і обманювати селян в їх надії на відновлення імперії. Вибори 10 грудня 1848 р. знайшли своє здійснення тільки в перевороті 2 грудня 1851 року.

Парцельні селяни становлять величезну масу, члени якої живуть в однакових умовах, не вступаючи, проте, в різноманітні відносини між собою. Їх спосіб виробництва ізолює їх один від одного, замість того щоб викликáти взаємні зносини між ними. Ця ізольованість ще посилюється через погані французькі шляхи сполучення і через бідність селян. Їх поле виробництва, парцела, не допускає ніякого поділу праці при її обробітку, ніякого застосування науки, а, отже, і ніякої різноманітності розвитку, ніякої відмінності талантів, ніякого багатства суспільних відносин. Кожна окрема селянська сім'я майже задовольняє сама себе, безпосередньо виробляє більшу частину того, що вона споживає, здобуваючи таким чином свої засоби до життя більше в обміні з природою, ніж у зносинах з суспільством. Парцела, селянин і сім'я; поряд друга парцела, другий селянин і друга сім'я. Купка цих одиниць становить село, а купка сіл — департамент. Таким чином, величезна маса французької нації утворюється простим додаванням однойменних величин, на зразок того як мішок картоплин становить мішок з картоплею. Оскільки мільйони сімей живуть в економічних умовах, що відрізняють і вороже протиставляють їхній спосіб життя, інтереси і освіту способові життя, інтересам

* У виданні 1852 р. після слова «самостійною» додано: «щодо суспільства і підкорила його. Самостійність виконавчої влади відкрито виступає з того моменту, коли для самоутвердження її голові вже не потрібен геній, її армії — слава, а її бюрократії — моральний авторитет». *Ред.*

і освіті інших класів,— вони становлять клас. Оскільки між парцельними селянами існує лише місцевий зв'язок, оскільки тотожність їхніх інтересів не створює між ними ніякої спільності, ніякого національного зв'язку, ніякої політичної організації,— вони не становлять класу. Через те вони нездатні захищати свої класові інтереси від свого власного імені, чи то через парламент, чи через конвент. Вони не можуть представляти себе, їх повинні представляти інші. Їх представник повинен разом з тим бути їх паном, авторитетом, що стоїть над ними, необмеженою урядовою владою, що захищає їх від інших класів і посилає їм згори дощ та сонячне світло. Отже, політичний вплив парцельного селянства кінець кінцем виражається в тому, що виконавча влада підпорядковує собі * суспільство.

Історична традиція породила містичну віру французьких селян у те, що людина на ім'я Наполеон поверне їм усі втрачені блага. І ось знайшовся хтось, що видає себе за цю людину тільки тому, що він — на підставі статті Code Napoléon: «La recherche de la paternité est interdite» ** — носить ім'я Наполеон. Після двадцятирічного бродяжництва і цілого ряду безглуздих пригод збувається пророцтво і людина стає імператором французів. Настирлива ідея племінника здійснилась, тому що вона збігалася з настирливою ідеєю найчисленнішого класу французького суспільства.

Але тут мені можуть заперечити: а селянські повстання не менш як у половині Франції, а облави армії на селян, а масові арешти, масове заслання селян?

З часів Людовіка XIV Франція не знала подібного переслідування селян «за демагогічні підступи» [84].

Але прошу мене зрозуміти. Династія Бонапарта є представницею не революційного, а консервативного селянина, не того селянина, який прагне вирватися із своїх соціальних умов існування, визначуваних парцелою, а того селянина, який хоче зміцнити ці умови і цю парцелу,— не того сільського населення, яке прагне приєднатися до міст і силою своєї власної енергії повалити старий порядок, а того, яке, навпаки, тупо замикається в цей старий порядок і чекає від привида імперії, щоб він урятував його та його парцелу і дав йому привілейоване становище. Династія Бонапарта є представницею не освіти селянина, а його марновірства, не його розуму, а його забобонів, не його майбутнього, а його минулого, не його сучасних Севеннів [85], а його сучасної Вандеї [86].

Трирічне суворе панування парламентарної республіки звільнило від наполеонівської ілюзії і революціонізувало — правда, поки що лише поверхово — частину французьких селян; але щора-

* У виданні 1852 р. після слів: «виконавча влада підпорядковує собі» додано: «парламент, а держава — суспільство». *Ред.*
** — Кодексу Наполеона: «Відшукування батьківства заборонено». *Ред.*

зу, як тільки вони приходили в рух, буржуазія силою відкидала їх назад. За парламентарної республіки у свідомості французького селянина відбувалася боротьба між новими ідеями і традицією; цей процес проходив у формі невпинної боротьби шкільних учителів проти попів — буржуазія приборкувала учителів. Селяни вперше робили зусилля, щоб зайняти самостійну позицію щодо урядової діяльності; це виявлялось у безперестанних сутичках між мерами і префектами — буржуазія усувала мерів. Нарешті, в різних місцевостях Франції селяни в період парламентарної республіки повставали проти свого власного дітища, проти армії,— буржуазія карала їх станом облоги та екзекуціями. І ця сама буржуазія кричить тепер про тупість мас, цієї vile multitude *, яка нібито видала її Бонапарту. Вона сама насильно зміцнювала прихильність класу селян до імперії, вона старанно зберігала стан речей, що утворює той грунт, на якому виростає ця селянська релігія. Правда, буржуазія мусить однаково боятися темноти мас, поки вони лишаються консервативними, і свідомості мас, як тільки вони стають революційними.

У повстаннях, що відбувалися після coup d'état, частина французьких селян із зброєю в руках протестувала проти свого ж власного вотуму від 10 грудня 1848 року [87]. Школа, пройдена ними з 1848 р., навчила їх уму-розуму. Але вони продали свою душу пекельній історії, історія піймала їх на слові, а більшість їх була ще до такої міри спантеличена, що якраз у найчервоніших департаментах селянське населення відкрито голосувало за Бонапарта. На їх думку, Національні збори заважали Бонапартові щонебудь зробити. Бонапарт тільки тепер розбив кайдани, якими міста скували волю села. Подекуди селяни носилися навіть з безглуздою думкою поставити поруч з Наполеоном конвент.

Після того як перша революція перетворила напівкріпаків у вільних земельних власників, Наполеон зміцнив і врегулював умови, за яких селяни могли без перешкод користуватися французькою землею, яка щойно дісталась їм, і задовольнити свою юнацьку пристрасть до власності. Але причина теперішнього зубожіння французького селянина — це якраз його парцела, роздроблення землеволодіння, форма власності, зміцнена у Франції Наполеоном. Це саме ті матеріальні умови, які зробили французького феодального селянина власником парцели, а Наполеона — імператором. Двох поколінь було досить, щоб привести до неминучого результату — до прогресивного погіршення землеробства і до прогресивного збільшення заборгованості землероба. «Наполеонівська» форма власності, яка на початку XIX століття була умовою визволення і збагачення сільського населення Франції, протягом цього століття перетворилася в закон, що стверджує

* — огидної юрби. *Ред.*

його рабство і злидні. І саме цей закон і є перша з «наполеонівських ідей», яку доводиться відстоювати другому Бонапартові. Якщо він разом з селянами ще поділяє ілюзію, ніби причину селянського розорення треба шукати не в самій парцельній власності, а поза нею, у впливі другорядних обставин, то його експерименти, зіткнувшись з виробничими відносинами, лопнуть як мильні бульбашки *.

Економічний розвиток парцельної власності докорінно змінив ставлення селян до інших суспільних класів. За Наполеона роздроблення землеволодіння на парцели на селі доповнювало собою вільну конкуренцію і велику промисловість, що починала виникати в містах **. Селянський клас усюди був протестом проти тільки що поваленої земельної аристократії ***. Корені, які пустила у французьку землю парцельна власність, позбавили феодалізм будь-яких поживних соків. Межові знаки парцели становили природний оплот буржуазії проти всякого нападу з боку її колишніх володарів. Але протягом XIX століття місце феодала зайняв міський лихвар, місце феодальних повинностей, що тяжіли на землі, зайняли іпотеки, місце аристократичної земельної власності зайняв буржуазний капітал. Парцела селянина є тільки привід, що дає змогу капіталістові добувати із землі прибуток, процент і ренту, залишаючи самому землеробові виручати, як йому завгодно, свою заробітну плату. Іпотечний борг, що тяжіє на французькій землі, накладає на французьке селянство такі проценти, які дорівнюють сумі щорічних процентів по всьому державному боргу Англії. Парцельна власність, така поневолена капіталом,— а її розвиток неминуче веде до цього поневолення,— перетворила більшість французької нації в троглодитів. 16 мільйонів селян (рахуючи жінок і дітей) живуть у барлогах, більша частина яких має всього одне віконце, решта ж — два, а в найкращому разі — три віконця. А вікна в домі — те саме, що п'ять органів чуттів для голови. Буржуазний лад, який на початку століття поставив державу охоронцем біля щойно виниклої парцели і удобрював її лаврами, став вампіром, який висмоктує кров її серця та мозок її голови і кидає її в алхімічну реторту капіталу. Code Napoléon являє собою тепер не більше, як кодекс виконання судових рішень, накладання арешту на майно і продажу з молотка. Крім чотирьох мільйонів (рахуючи дітей і т. д.) жебраків, бродяг, злочинців і проституток, які офіційно налічуються, у Франції є п'ять мільйонів людей, що перебувають на краю загибелі і або живуть у самому селі, або весь час перекочовують

* У виданні 1852 р. далі йде: «позбавлять цю ілюзію її останнього пристановища і в кращому разі зроблять хворобу гострішою». *Ред.*

** У виданні 1852 р. йде два речення: «Надання особливих переваг селянству було навіть в інтересах нового буржуазного ладу. Цей новостворений клас виражав усебічне поширення буржуазного режиму за межі міста, його утвердження в національному масштабі». *Ред.*

*** У виданні 1852 р. далі додана фраза: «Але, користуючись особливими перевагами, селянство насамперед підпадало під удари феодальної реставрації». *Ред.*

із своїм лахміттям та дітьми з села до міста і з міста на село. Словом, інтереси селян перебувають уже не в гармонії з інтересами буржуазії, з капіталом, як це було за Наполеона, а в непримиренній суперечності з ними. Тому селяни знаходять свого природного союзника і вождя в *міському пролетаріаті*, покликаному повалити буржуазний лад. Але *сильний і необмежений уряд*,— і це друга «наполеонівська ідея», яку повинен здійснити другий Наполеон,— покликаний силою захищати цей «матеріальний» порядок. І дійсно, головним лейтмотивом в усіх прокламаціях Бонапарта проти бунтуючих селян є цей «ordre matériel».

Крім іпотечного боргу, яким капітал обтяжує парцелу, над нею тяжіє ще *податок*. Податок — це джерело життя для бюрократії, армії, попів та двору — словом, для всього апарату виконавчої влади. Сильний уряд і високий податок — тотожні поняття. Парцельна власність своєю природою становить грунт для всемогутньої й незліченної бюрократії. Вона створює однаковий рівень відносин та осіб на всьому просторі країни. Тому вона робить можливим рівномірний вплив на всі частини цієї одноманітної маси з одного вищого центру. Вона знищує аристократичні проміжні ступені між народними масами і державною владою. Тому вона викликає всебічне пряме втручання цієї державної влади і проникнення всюди її безпосередніх органів. Вона створює, нарешті, незайняте надлишкове населення, яке не знаходить собі місця ні на селі, ні в місті і тому хапається за державні посади як за свого роду почесну милостиню, і змушує збільшувати кількість державних посад *. Наполеон з процентами повертав установлений ним примусовий податок за допомогою нових ринків, які він відкривав штиками, шляхом грабування континенту. Наполеонівський податок був стимулом для розвитку селянських промислів, тоді як тепер податок позбавляє ці промисли останніх ресурсів, останньої можливості чинити опір зубожінню. А численна розшита галунами і відгодована бюрократія, це — «наполеонівська ідея», найближча серцю другого Бонапарта. Та і як могло бути інакше, коли Бонапарт змушений був створити поряд із справжніми класами суспільства штучну касту, для якої збереження його режиму — питання про хліб насущний? Ось чому однією з його перших фінансових операцій було підвищення раніше знижених чиновницьких окладів до старого рівня і створення нових синекур.

Друга «наполеонівська ідея» — це панування *попів* як знаряддя уряду. Та коли щойно виникла парцела, будучи в гармонії

* У виданні 1852 р. далі йдуть три речення: «За Наполеона цей численний урядовий персонал був не тільки безпосередньо продуктивний: у формі громадських робіт і т. д. він примусовими засобами держави створював для новоявиниклого селянства те, що буржуазія ще не була спроможна дати за допомогою приватної промисловості. Державні податки були необхідним примусовим засобом для підтримання обміну між містом і селом. Інакше власник парцели в своїй селянській автаркії обірвав би, як у Норвегії, як у частині Швейцарії, зв'язок з містами». *Ред.*

з суспільством, перебуваючи в залежності від сил природи і підкоряючись владі — своїй верховній охороні, природно, була релігійна, то кругом заборгована парцела, що порвала з суспільством і владою і змушена виходити за межі власної обмеженості, природно, стає антирелігійною. Небо було непоганим додатком до тільки що здобутого клаптика землі, тим більше, що воно робить погоду; але небо стає наругою, як тільки його нав'язують взамін парцели. Тоді піп уже виступає як миропомазаний шпиг земної поліції — теж «наполеонівська ідея» *. Експедиція проти Рима наступного разу відбуватиметься в самій Франції, тільки в напрямі протилежному тому, що думає пан Монталамбер.

Нарешті, кульмінаційний пункт «наполеонівської ідеї» — це переважаюче значення *армії*. Армія була point d'honneur ** парцельних селян: вона з них робила героїв, які захищали від зовнішніх ворогів нову власність, звеличували щойно здобуту ними національну єдність, грабували й революціонізували світ. Військовий мундир був їх власним парадним костюмом, війна — їх поезією, збільшена й округлена в уяві парцела — вітчизною, а патріотизм — ідеальною формою почуття власності. Але вороги, від яких французькому селянинові доводиться тепер захищати свою власність,— це не козаки, а судові пристави і збирачі податків. Парцела вже не лежить у так званій вітчизні, а заставлена в іпотечній книзі. Сама армія уже не цвіт селянської молоді, а болотяна квітка селянського люмпен-пролетаріату. Вона складається здебільшого з підставних рекрутів, із заступників, подібно до того як другий Бонапарт сам — тільки підставна особа, заступник Наполеона. Геройські подвиги вона робить тепер під час облав на селян, при виконанні жандармських обов'язків; і якщо внутрішні суперечності системи шефа Товариства 10 грудня поженуть його за межі Франції, армія після кількох бандитських витівок пожне не лаври, а стусани.

Отже, ми бачимо: *всі* «наполеонівські ідеї» — це *ідеї нерозвинутої, по-юнацьки бадьорої парцели;* для віджилої парцели вони — безглуздя, не більше як галюцинації її передсмертної агонії, слова, що стали фразами, духи, що стали привидами. Але пародія на імперію була необхідна для того, щоб звільнити масу французької нації від ярма традиції і виявити в чистому вигляді протилежність між державною владою і суспільством. Разом із зростаючою деградацією парцельної власності руйнується зведена на ній державна будова. Державна централізація, якої потребує сучасне суспільство, може виникнути лише на руїнах військово-бю-

---

* У виданні 1852 р. далі йде: «яка за другого Бонапарта, на відміну від правління Наполеона, покликана здійснювати нагляд не за ворогами селянського режиму в містах, а за ворогами Бонапарта на селах». *Ред.*

** — справою честі, особливими гордощами. *Ред.*

рократичної урядової машини, викуваної в боротьбі з феодалізмом *.

У становищі французьких селян лежить розгадка *загальних виборів 20 і 21 грудня*, які звели другого Бонапарта на гору Синай [88] не для того, щоб одержувати, а для того, щоб видавати закони **.

У буржуазії тепер явно не було іншого вибору, як голосувати за Бонапарта ***. Коли поборники суворості звичаїв на Констанцському соборі [89] скаржилися на порочне життя пап і кричали про необхідність реформи звичаїв, кардинал П'єр д'Айї гримнув їм у відповідь: «Тільки сам чорт може ще врятувати католицьку церкву, а ви вимагаєте ангелів!». Так і французька буржуазія кричала після державного перевороту. Тільки шеф Товариства 10 грудня може ще врятувати буржуазне суспільство! Тільки злодійство може ще врятувати власність, клятвопорушення — релігію, незаконнонародженість — сім'ю, безладдя — лад!

Бонапарт як виконавча влада, що стала самостійною силою, вважає себе покликаним забезпечити «буржуазний лад». А сила цього буржуазного ладу — в середньому класі. Через те він вважає себе представником середнього класу і видає відповідні декрети. Але, з другого боку, він став чимсь тільки тому, що зламав і щодня знов ламає політичну могутність цього середнього класу. Через те він вважає себе противником політичної й літературної сили середнього класу. Але, охороняючи його матеріальну силу, він тим самим знов викликає до життя його політичну могутність. Тому треба оберігати причину і стирати з лиця землі наслідок усюди, де він виявляється. Але без деякого сплутання причини з наслідком справа обійтись не може, бо причина і наслідок у взаємодіянні втрачають свої відмітні ознаки. Видаються нові декрети, які стирають прикордонну лінію. Водночас Бонапарт вважає себе на противагу буржуазії представником селян і народу взагалі, який хоче ощасливити нижчі класи народу в межах буржуазного суспільства. Видаються нові декрети, які авансом плагіюють урядову мудрість «істинних соціалістів» [90]. Але

* У виданні 1852 р. замість двох останніх фраз подано такий текст: «Злам державної машини не наражає ні на яку небезпеку централізацію. Бюрократія є тільки нижча і груба форма централізації, яка ще обтяжена своєю протилежністю, феодалізмом. Розчарувавшись у наполеонівській реставрації, французький селянин розлучиться і з вірою в свою парцелу; вся зведена на цій парцелі державна будова повалиться, і *пролетарська революція дістане той хор, без якого її соло в усіх селянських країнах перетвориться в лебедину пісню*». *Ред.*

** У виданні 1852 р. далі йде: «і втілювати їх у життя. У ті вирішальні дні французький народ, безперечно, учинив смертний гріх щодо демократії, яка день у день благає на колінах: святе загальне виборче право, молися за нас! Віруючі в загальне виборче право не хочуть, зрозуміло, відмовитися від тієї чудодійної сили, якою вони так багатьом зобов'язані, яка Бонапарта II перетворила в Наполеона — Савла в Павла, Сімона в Петра. Дух народу глаголить їм з глибини виборчих урн, як бог пророка Ієзекіїла мертвим кісткам: «Haec dicit dominus deus ossibus suis: Ecce, ego intromittam in vos spiritum et vivetis» «Так говорить господь бог кісткам цим: ось я введу дух у вас, і оживете»». *Ред.*

*** У виданні 1852 р. далі додано: «Деспотія чи анархія? Природно, вона голосувала за деспотію». *Ред.*

Бонапарт почуває себе насамперед шефом Товариства 10 грудня, представником люмпен-пролетаріату, до якого належать він сам, його прибічники, його уряд та його армія і для якого справа полягає, насамперед, у тому, щоб жити собі на втіху і витягати каліфорнійські виграші з казенної скрині. І він виправдує своє звання шефа Товариства 10 грудня декретами, крім декретів і всупереч декретам.

Така повна суперечностей місія цієї людини пояснює суперечливі дії її уряду, який, діючи навмання, навпомацки, намагається то привернути, то принизити то той, то інший клас і однаково збуджує проти себе всі класи,— уряду, практична невпевненість якого становить надзвичайно комічний контраст з владним, категоричним стилем урядових актів, по-рабському скопійованим з указів дядька *.

Промисловість і торгівля, тобто діла середнього класу, повинні при сильному уряді розквітнути, як рослини в теплицях. Роздається безліч залізничних концесій. Але бонапартистський люмпен-пролетаріат повинен збагачуватися. Починається шахрайська гра на біржі осіб, які наперед обізнані з таємницею залізничних концесій. Однак капіталів для залізниць нема. Банк зобов'язують позичати гроші під заставу залізничних акцій. Але банк у той же час повинен бути експлуатований Бонапартом особисто — отже, з банком треба обійтися ласкаво. Банк звільняється від зобов'язання публікувати щотижневий звіт, він укладає з урядом договір, який забезпечує йому левову пайку. Народ повинен мати роботу. Розпочинаються громадські роботи. Але громадські роботи обтяжують народ ще більшими податками. Отже, треба знизити податки, наклавши руку на доходи рантьє конверсією 5-процентної ренти в $4^1/_2$-процентну. Але буржуазії треба знов підсолодити пілюлю; через те податок на вино подвоюється для народу, який купує вино en detail **, і зменшується вдвоє для середнього класу, який п'є en gros ***. Існуючі робітничі асоціації розпускаються, зате уряд обіцяє чудеса з асоціаціями в майбутньому. Треба допомогти селянам. Засновуються іпотечні банки, що посилюють заборгованість селян і концентрацію власності. Але ці банки треба використати для того, щоб вижати гроші з конфіскованих маєтків дому Орлеанів. Проте жоден капіталіст не погоджується на останню умову, якої немає в декреті,— і іпотечний банк лишається тільки декретом, і т. д. і т. д.

Бонапартові хотілося б відігравати роль патріархального благодійника всіх класів. Але він не може дати жодному класові, не

* У виданні 1852 р. далі йде: «Так поспішним і необачним нагромадженням цих суперечностей по-мавпячому наслідували всебічну діяльність і рішучість імператора». *Ред.*

** — вроздріб. *Ред.*

*** — оптом. *Ред.*

відбираючи в іншого. Подібно до герцога Гізо, якого за часів Фронди вважали найзобов'язанішою людиною у Франції, бо він перетворив усі свої маєтки в боргові зобов'язання своїх прибічників на себе, і Бонапарт хотів би бути найзобов'язанішою людиною у Франції і перетворити всю власність, всю працю Франції в боргове зобов'язання на себе особисто. Йому хотілося б украсти всю Францію, щоб подарувати її Франції або, точніше, щоб знов купити потім Францію на французькі гроші, бо як шеф Товариства 10 грудня він змушений купувати те, що йому повинно належати. І предметом торгівлі стають усі державні установи, сенат, Державна рада, Законодавчий корпус, орден Почесного легіону, солдатська медаль, пральні, громадські роботи, залізниці, генеральний штаб національної гвардії без рядових, конфісковані маєтки Орлеанського дому. Засобом підкупу стає всяке місце в армії та в урядовій машині. Але найважливіше в цьому процесі, який полягає в тому, що Францію забирають, щоб подарувати її їй же самій,— це проценти, які під час обороту перепадають у кишеню шефові і членам Товариства 10 грудня. Дотепне слівце графині Л.*, коханки пана де Морні, з приводу конфіскації орлеанських маєтків: «C'est le premier vol de l'aigle» [«Це перший політ орла»] **, можна застосувати до кожного польоту цього *орла*, більше схожого на *ворона*. Він і його прибічники щодня самі собі говорять слова, які один італійський картезіанський чернець сказав скнарі, що хвалькувато перелічував свої багатства, яких йому має вистачити ще на довгі роки життя: «Tu fai conto sopra i beni, bisogna prima far il conto sopra gli anni» ***. Щоб не помилитися в роках, вони підраховують хвилини. До двору, в міністерства, на вершину адміністрації й армії протовплюється юрба молодчиків, про кращого з яких доводиться сказати, що невідомо, звідки він з'явився,— шумна, з поганою славою, хижацька богема, яка напинає на себе обшиті галунами мундири з такою смішною важністю, як сановники Сулука. Можна дістати наочне уявлення про цю вищу верству Товариства 10 грудня, коли взяти до уваги, що *Верон-Кревель* **** — її охоронець звичаїв, а *Граньє де Кассаньяк* — її мислитель. Гізо за часів свого міністерства, використовуючи в одній темній газеті цього Граньє як знаряддя проти династичної опозиції, звичайно давав про нього такий схвальний відзив: «C'est le roi des drôles», «Це король блазнів». Було б несправедливо порівнювати двір і кліку Луї Бонапарта з двором часів Регентства [91] або Людовіка XV. Бо «Франція вже

---

* — Леон. *Ред.*

** Слово «vol» означає «політ» і «крадіжку». *(Примітка Маркса.)*

*** — «Ти лічиш свої багатства, а тобі треба було б раніше полічити свої роки». *(Примітка Маркса.)*

**** У своєму романі «Кузина Бетта» Бальзак змальовує Кревеля, списаного з д-ра Верона, власника газети «Constitutionnel», як найрозпуснішого паризького філістера. *(Примітка Маркса.)*

не раз переживала правління метрес, але ніколи ще не переживала правління альфонсів» *.

Під тиском суперечливих вимог свого становища і до того ж перебуваючи в ролі фокусника, змушеного все новими несподіванками привертати увагу публіки до себе, як до заступника Наполеона, інакше кажучи — чинити щодня державний переворот у мініатюрі, Бонапарт кидає все буржуазне господарство в цілковитий хаос, посягає на все, що революції 1848 р. здавалося недоторканним, одних привчає байдуже ставитися до революції, а інших заохочує до революції, створює справжню анархію в ім'я порядку і в той же час зриває священний ореол з державної машини, профанує її, робить її водночас огидною і смішною. Він влаштовує в Парижі пародію на культ трірського священного хітона [93] у вигляді культу наполеонівської імператорської мантії. Але якщо імператорська мантія спаде, нарешті, на плечі Луї Бонапарта, бронзова статуя Наполеона впаде з висоти Вандомської колони [6].

---

* Слова пані де Жірарден [92]. *(Примітка Маркса.)* У виданні 1852 р. після слова «альфонсів» додано: «Адже Катон позбавив себе життя, щоб прилучитися до сонму героїв у Єлісейських полях! Бідний Катон!». *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ ПРАЦІ К. МАРКСА «ВІСІМНАДЦЯТЕ БРЮМЕРА ЛУЇ БОНАПАРТА» 1885 РОКУ [1]

Потреба в новому виданні «Вісімнадцятого брюмера» через тридцять три роки після його першої появи доводить, що цей твір до цього часу нітрохи не втратив свого значення.

І справді, це була геніальна праця. Безпосередньо після події, яка наче грім з ясного неба вразила весь політичний світ, яку одні проклинали з голосними криками морального обурення, а інші приймали як порятунок від революції і як кару за її помилки, події, яка, проте, всіх тільки здивувала і якої ніхто не зрозумів,— безпосередньо після цієї події Маркс виступив з коротким, епіграматичним твором, в якому виклав увесь хід французької історії від лютневих днів у його внутрішньому зв'язку і розкрив у чуді 2 грудня [3] природний, неминучий результат цього зв'язку, причому для цього йому зовсім не треба було ставитися до героя державного перевороту інакше, як з цілком заслуженим презирством. Картина була намальована Марксом з такою майстерністю, що кожне зроблене пізніше нове викриття давало тільки нові докази того, як правильно відображена була в ній дійсність. Таке прекрасне розуміння живої історії сучасності, таке ясне проникання у смисл подій в той самий момент, коли вони відбувалися, дійсно безприкладне.

Але для цього потрібне було таке глибоке знання французької історії, яке було у Маркса. Франція — та країна, в якій історична класова боротьба більше, ніж в інших країнах, доходила кожного разу до рішучого кінця. У Франції в найрізкіших обрисах виковувалися ті мінливі політичні форми, всередині яких рухалась ця класова боротьба і в яких знаходили своє вираження її результати. Осередця феодалізму в середні віки, зразкова країна однорідної станової монархії з часів Ренесансу, Франція розгромила під час великої революції феодалізм і заснувала справжнє панування буржуазії з такою класичною ясністю, як ні одна інша европейська країна. І боротьба пролетаріату, що піднімає голову,

проти пануючої буржуазії теж виступає тут у такій гострій формі, якої інші країни не знають. Ось чому Маркс віддавав особливу перевагу вивченню не тільки минулої історії Франції, а й стежив в усіх деталях за її поточною історією, збираючи матеріал для використання його в майбутньому. Через це події ніколи не заставали його зненацька.

До цього додалася ще одна обставина. Саме Маркс уперше відкрив великий закон руху історії, закон, за яким усяка історична боротьба — відбувається вона в політичній, релігійній, філософській чи в якійсь іншій ідеологічній сфері — в дійсності є тільки більш або менш ясним вираженням боротьби суспільних класів, а існування цих класів і разом з тим і їхні сутички між собою в свою чергу зумовлюються ступенем розвитку їхнього економічного становища, характером і способом виробництва і обміну, що ним визначається. Цей закон, що має для історії таке саме значення, як закон перетворення енергії для природознавства, був для Маркса і тут ключем до розуміння історії французької Другої республіки. На цій історії він у даній праці перевірив правильність відкритого ним закону, і навіть через тридцять три роки все ще потрібно визнати, що це випробування дало блискучі результати.

Ф. Е

Написано в кінці травня — червні 1885 р.

Надруковано в книзі: Karl Marx. Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. Hamburg, 1885

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 245—246

К. МАРКС

БРИТАНСЬКЕ ПАНУВАННЯ В ІНДІЇ [94]

...Індостан — це Італія азіатських масштабів. Гімалайські гори відповідають Альпам, рівнини Бенгалії — рівнинам Ломбардії, Деканський хребет — Апеннінам, а острів Цейлон — острову Сіцілії. Те саме багатство і різноманітність дарів землі і та сама роздробленість у політичному устрої. І подібно до того як в Італії час від часу меч завойовника тільки насильно об'єднував різні національні маси, так само ми бачимо Індостан — у ті періоди, коли він не перебуває під гнітом мусульман, чи моголів [95], чи британців — поділеним на стільки ж незалежних і ворогуючих між собою держав, скільки він налічує міст чи навіть сіл. Проте в соціальному відношенні Індостан являє собою не Італію, а Ірландію Сходу. І це дивне поєднання Італії й Ірландії, світу сластолюбства і світу печалі, було передбачене в старовинних традиціях релігії Індостану. Ця релігія одночасно є релігією почуттєвих надмірностей і релігією аскетизму, що умертвляє плоть, релігією Лінгама [96] і релігією Джаггернаута, релігією ченця і релігією баядерки [97].

Я не поділяю думки тих, хто вірить в існування золотого віку Індостану, хоч для підтвердження свого погляду і не стану наводити, як це робить сер Чарлз Вуд, як доказ Кулі-хана. Але візьміть для прикладу часи Аурангзеба, або епоху, коли моголи з'явилися на півночі, а португальці — на півдні, або період вторгнення мусульман і період гептархії в Південній Індії [98], або, якщо ви хочете йти назад до ще глибшої давнини, візьміть міфологічну хронологію самих брахманів [99], що відносить початок злиднів Індії до епохи більш віддаленої, ніж навіть та, до якої християнство відносить створення світу.

Та не підлягає ніякому сумніву, що злигодні, завдані Індостану британцями, по суті іншого роду і незмірно глибші, ніж усі лиха, яких зазнав Індостан раніше. Я не говорю тут про європейський деспотизм, вирощений британською Ост-Індською компа-

нією[100] на грунті азіатського деспотизму, що дає в результаті поєднання страхітливіше, ніж священні страхіття, які вражають нас у храмі Сальсетти[101]. Таке поєднання є не специфічною рисою англійської системи управління колоніями, а тільки наслідуванням голландської системи, і це в такій мірі правильно, що для характеристики діяльності британської Ост-Індської компанії досить навести дослівно те, що сер Стамфорд Рафлс, *англійський* губернатор Яви, говорив про стару голландську Ост-Індську компанію:

«Голландська компанія, яка спонукує тільки дух наживи і яка менше жалує своїх підданих, ніж колись вест-індський плантатор жалував натовп рабів, що працювали на його плантації,— бо цей плантатор заплатив гроші за людей, яких він придбав у власність, тимчасом як компанія нічого не платила,— ця компанія пустила в хід весь існуючий апарат деспотизму для того, щоб вижати з населення останню копійку поборами і примусити його працювати до цілковитого виснаження. Таким чином, вона збільшила зло, якого завдає країні капризний і напівварварський уряд, поєднуючи в своїй діяльності все практичне мистецтво політика з усім монополістським егоїзмом купця».

Громадянські війни, вторгнення, перевороти, завоювання, голодні роки — всі ці злигодні, що змінювали одні одних, яким би безмірно складним, бурхливим і руйнівним не здавався їх вплив на Індостан, зачіпали його лише поверхово, а Англія підірвала саму основу індійського суспільства, не виявивши досі ніяких спроб його перебудувати. Втрата старого світу без придбання нового надає сучасним злигодням жителя Індії особливо гнітючого характеру і перериває зв'язок Індостану, яким управляє Британія, з усіма його стародавніми традиціями, з усією його минулою історією.

В Азії з давніх-давен, як правило, існували тільки три галузі управління: фінансове відомство, або відомство по грабуванню свого власного народу, військове відомство, або відомство по грабуванню інших народів, і, нарешті, відомство громадських робіт. Кліматичні умови і своєрідність поверхні, особливо наявність величезних просторів пустелі, що простягається від Сахари через Аравію, Персію, Індію і Татарію аж до найвищих областей Азіатського плоскогір'я, зробили систему штучного зрошення за допомогою каналів та іригаційних споруд основою східного землеробства. Як в Єгипті й Індії, так і в Месопотамії, Персії та інших країнах поводі використовують для удобрювання полів: високим рівнем води користуються для того, щоб наповнювати живильні іригаційні канали. Ця елементарна необхідність економного і спільного використання води, яка на Заході примусила приватних підприємців об'єднуватися в добровільні асоціації, як у Фландрії і в Італії, на Сході,— де цивілізація була на надто низькому рівні і де розміри території надто великі, щоб викликати до життя добровільні асоціації,— владно вимагала втручання централізую-

чої влади уряду. Звідси та економічна функція, яку змушені були виконувати всі азіатські уряди, а саме функція організації громадських робіт. Така система штучного підвищення родючості грунту, що залежала від центрального уряду і негайно занепадала при недбалому ставленні цього уряду до іригаційних і осушувальних робіт, пояснює той факт, який не можна пояснити інакше, що ми бачимо тепер безплідними і пустинними цілі території, які були колись чудово обробленими, як, наприклад, Пальміра, Пётра, руїни Йємену і великі провінції Єгипту, Персії й Індостану. Цим також пояснюється той факт, що одна спустошлива війна виявлялась здатною збезлюдити країну на цілі століття і позбавити її всієї її цивілізації.

І ось британці в Ост-Індії перейняли від своїх попередників відомство фінансів і відомство війни, але вони зовсім занедбали відомство громадських робіт. Звідси занепад землеробства, не здатного розвиватися відповідно до британського принципу вільної конкуренції — принципу laissez faire, laissez aller *. Проте, як це звичайно буває, в азіатських державах землеробство занепадає за одного уряду і знову відроджується за якого-небудь іншого. Тут урожай так само залежить від хорошого чи поганого уряду, як в Європі — від хорошої чи поганої погоди. Тому, яким би злом не були самі по собі шкода, якої завдають землеробству, і недбале до нього ставлення, все ж не можна було б вважати, що саме цим британський завойовник завдав остаточного удару індійському суспільству, якби усе це не супроводилося значно важливішими обставинами, що являють собою щось нове в літописах усього азіатського світу. Хоч які значні були політичні зміни в минулому Індії, її соціальні умови лишалися незмінними з найдавніших часів до першого десятиріччя XIX століття. Ручний ткацький верстат і ручна прядка, що породили незліченну армію прядильників і ткачів, були головними стрижнями в структурі індійського суспільства. З давніх-давен Європа одержувала чудові тканини — продукт індійської праці — і посилала взамін свої дорогоцінні метали, постачаючи, таким чином, матеріалом місцевого золотаря, цього необхідного члена індійського суспільства, любов якого до прикрас така велика, що навіть представники нижчого класу, які ходять майже голі, мають звичайно пару золотих сережок і яку-небудь золоту прикрасу на шиї. Загальне поширення мали також персні, які надівались на пальці рук і ніг. Жінки, так само як і діти, часто носили масивні ручні і ножні браслети з золота чи срібла, а золоті або срібні статуетки богів зустрічалися серед домашнього добра. Британський завойовник знищив індійський ручний ткацький верстат і зруйнував ручну прядку. Англія спо-

* — дайте свободу дій (формула буржуазних економістів-фритредерів, прихильників свободи торгівлі і невтручання держави в сферу економічних відносин). *Ред.*

чатку витіснила індійські бавовняні вироби з європейських ринків, потім почала ввозити в Індостан пряжу і кінчила тим, що почала наводняти батьківщину бавовняних виробів бавовняними товарами. За період з 1818 по 1836 р. експорт пряжі з Великобританії в Індію зріс у відношенні 1 до 5200. У 1824 р. ввіз англійського мусліну в Індію ледве досягав 1 000 000 ярдів, тимчасом як у 1837 р. він уже перевищував 64 000 000 ярдів. Але за цей же самий період населення Дакки зменшилося з 150 000 жителів до 20 000. Однак цей занепад індійських міст, що славилися раніше своїми виробами, не можна вважати найгіршим результатом англійського панування. Британська пара і британська наука остаточно знищили на всій території Індостану зв'язок між сільськогосподарським і ремісничим виробництвом.

Обидві ці обставини — з одного боку, те, що жителі Індії, як і всі східні народи, полишають центральному урядові піклування про великі громадські роботи, які є основною умовою їх землеробства і торгівлі, з другого — те, що населення Індії, розкидане по всій території країни, зосереджується в маленьких центрах завдяки патріархальному зв'язку між землеробською і ремісничою працею,— ці дві обставини викликали до життя з найдавніших часів своєрідну соціальну систему, так звану *систему сільських общин*, яка надавала кожній з цих маленьких спілок незалежного характеру і прирікала її на відокремлене існування. З своєрідними рисами цієї системи знайомить нас такий опис, який міститься в одному старому офіційному звіті англійської палати громад про індійські справи:

«Село в географічному відношенні являє собою простір у кілька сот чи тисяч акрів обробленої і пустуючої землі; в політичному відношенні воно схоже на корпорацію чи міську общину. Звичайно воно має такий штат службових осіб і службовців: *патель*, або староста, як правило, здійснює нагляд за справами села, улагоджує суперечки між його жителями, має поліцейські функції і виконує обов'язок збирача податків усередині села, обов'язок, для виконання якого він є найбільш підходящою постаттю внаслідок особистого впливу і детальної обізнаності з становищем і справами жителів; *карнам* стежить за станом землеробства і веде облік усього, що його стосується. Далі йдуть *тальарі* і *тоті:* обов'язок першого полягає в збиранні відомостей про злочини й провини і в супроводі і захисті осіб, що переїжджають з одного села в друге; а коло обов'язків другого, мабуть, більш обмежене рамками села і полягає, крім усього іншого, в охороні врожаю і в сприянні його облікові. *Прикордонний сторож* охороняє кордони села чи дає свідчення про них у разі суперечки. Особа, що наглядає за водосховищами і водостоками, розподіляє воду для потреб землеробства. Особливий брахман відає в селі справами культу. Далі йдуть шкільний учитель, якого можна бачити в селі, коли він учить дітей читати і писати на піску, брахман, що стежить за календарем, або астролог, і т. д. Ці службові особи і службовці становлять адміністрацію села, але в деяких частинах країни кількість їх менша, бо деякі з описаних вище обов'язків і функцій об'єднуються і виконуються однією й тією ж особою, а в інших місцевостях, навпаки, кількість їх перевищує кількість названих вище осіб. Під цією примітивною формою общинного управління населення жило з давніх-

давен. Межі сіл рідко змінювались, і, хоч самі села іноді зазнавали великої шкоди і навіть спустошення в результаті війни, голоду і хвороб,— ті самі назви, ті самі межі, ті самі інтереси і навіть ті самі сім'ї існували століттями. Жителі цих сіл нітрохи не турбувалися з приводу загибелі і поділу цілих монархій; поки їх село лишається цілим і неушкодженим, їх мало цікавить, під владу якої держави воно підпало і якому государеві воно підлягає, бо їх внутрішнє господарське життя лишається незмінним. Патель і далі лишається старостою общини і діє на селі як мировий суддя і збирач чи відкупник податків».

Ці маленькі стереотипні форми соціального організму здебільшого зруйновані і зникають назавжди не стільки внаслідок грубого втручання британського податкового чиновника і британського солдата, скільки в результаті дії англійської парової машини і англійської свободи торгівлі. Ці організовані по-сімейному общини спиралися на домашню промисловість, на своєрідну комбінацію ручного ткацтва, ручного прядіння і ручного способу обробітку землі — комбінацію, що надавала їм самодостатнього характеру. Англійське втручання — в результаті якого прядильники опинились у Ланкаширі, а ткачі в Бенгалії, чи взагалі як індійські прядильники, так і індійські ткачі були зметені з лиця землі,— зруйнувало ці маленькі напівварварські, напівцивілізовані общини, знищивши їх економічний базис, і таким чином зробило найбільшу і, треба сказати правду, єдину *соціальну* революцію, яку будь-коли переживала Азія.

Проте хоч яке сумне з точки зору суто людських почуттів видовище руйнування і розпаду на складові елементи цієї незліченної кількості працьовитих, патріархальних, мирних соціальних організацій, хоч як прикро бачити їх кинутими у вир злигоднів, а кожного з їх членів позбавленим одночасно як своїх стародавніх форм цивілізації, так і своїх споконвічних джерел існування,— ми все ж не повинні забувати, що ці ідилічні сільські общини, якими б невинними вони не здавалися, завжди були міцною основою східного деспотизму, що вони обмежували людський розум найвужчими рамками, роблячи з нього покірне знаряддя забобонів, накладаючи на нього рабські кайдани традиційних правил, позбавляючи його всякої величі, всякої історичної ініціативи. Ми не повинні забувати егоїзму варварів, які, зосередивши всі свої інтереси на мізерному клаптику землі, спокійно спостерігали, як руйнувалися цілі імперії, як чинилися неймовірні жорстокості, як винищували населення великих міст,— спокійно спостерігали все це, приділяючи цьому не більше уваги, ніж явищам природи, і самі ставали безпорадною жертвою будь-якого загарбника, що зволив звернути на них свою увагу. Ми не повинні забувати, що це позбавлене гідності, нерухоме, рослинне життя, ця пасивна форма існування викликáла, з другого боку, на противагу собі дикі, сліпі і неприборкані сили руйнування і зробила в Індостані навіть вбивство релігійним ритуалом. Ми не повинні

забувати, що ці маленькі общини мали на собі тавро кастових відмінностей і рабства, що вони підкоряли людину зовнішнім обставинам, замість того щоб підняти її до становища господаря цих обставин, що вони перетворили стан суспільства, якому властивий саморозвиток, у незмінний, наперед визначений природою фатум і тим створили грубий культ природи, принизливість якого особливо виявляється в тому факті, що людина, цей володар природи, благоговійно падає на коліна перед мавпою Ханумані і перед коровою Сабалою.

Викликаючи соціальну революцію в Індостані, Англія, правда, керувалася найпідлішими цілями і виявила тупість у тих способах, за допомогою яких вона їх добивалася. Та не в цьому справа. Питання полягає в тому, чи може людство виконати своє призначення без корінної революції в соціальних умовах Азії. Якщо ні, то Англія, незважаючи на всі свої злочини, була несвідомим знаряддям історії, викликаючи цю революцію. Але в такому разі, хоч і яке сумне для наших особистих почуттів видовище руйнування стародавнього світу, з точки зору історії, ми маємо право вигукнути разом з Гете:

«Sollte diese Qual uns quälen
Da sie unsre Lust vermehrt,
Hat nicht Myriaden Seelen
Timur's Herrschaft aufgezehrt?» *

Написано К. Марксом 10 червня 1853 р.

Вперше надруковано в газеті «New-York Daily Tribune» № 3804, 25 червня 1853 р.
Підпис: Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 9, с. 127—133

* — «Коли мука — ключ відради,
Хто б терзатись нею став?
Чи життів тих міріади
Тамерлан не розтоптав?»
(З вірша «До Зулейки», цикл «Західно-Східний Діван»). *Ред.*

К. МАРКС

МАЙБУТНІ РЕЗУЛЬТАТИ БРИТАНСЬКОГО ПАНУВАННЯ В ІНДІЇ [94]

Лондон, п'ятниця, 22 липня 1853 р.

У цій статті я маю намір підбити підсумки своїм зауваженням про Індію.

Яким чином установилось англійське панування в Індії? Верховна влада Великого Могола [95] була повалена його намісниками. Могутність намісників була зламана маратхами [102]. Могутність маратхів була зламана афганцями, і поки всі воювали проти всіх, нагрянув британець і зумів покорити їх усіх. Країна, де існує ворожнеча не тільки між мусульманами і індусами, а й між одним племенем і другим, між однією кастою і другою; суспільство, весь кістяк якого базується на свого роду рівновазі, зумовленій загальним взаємним відштовхуванням і органічною відокремленістю всіх його членів,— хіба така країна і таке суспільство не були приречені на те, щоб стати здобиччю завойовника? Якби ми навіть нічого не знали про минулу історію Індостану, то хіба нам не досить було б того важливого і безспірного факту, що навіть тепер Англія тримає Індію в рабстві з допомогою індійської армії, яка утримується за рахунок Індії? Індія, таким чином, не могла уникнути долі бути завойованою, і вся її минула історія, якщо чим-небудь і є, то тільки історією послідовних завоювань, яких вона зазнавала. Історії індійського суспільства немає, принаймні, нам вона невідома. Те, що ми називаємо його історією, є тільки історія завойовників, що змінювали один другого і засновували свої імперії на пасивному базисі цього нерухомого суспільства, яке не чинило ніякого опору. Через те питання полягає не в тому, чи мала Англія право завоювати Індію, а в тому, чи вважали б ми за краще, щоб Індія була завойована турками, персами, росіянами, а не британцями.

Англії належить виконати в Індії двояку місію: руйнівну і творчу,— з одного боку, знищити старе азіатське суспільство, а з другого боку, закласти матеріальну основу західного суспільства в Азії.

Араби, турки, татари, моголи, що одні за другими завойовували Індію, швидко *асимілювалися* з корінним населенням. Згідно з непорушним законом історії, варвари-завойовники самі виявлялися завойованими більш високою цивілізацією підкорених ними народів. Британці були першими завойовниками, що стояли на вищому ступені розвитку, і тому вони виявилися недоступними впливу індійської цивілізації. Вони знищили її, зруйнувавши місцеві общини, викорінивши місцеву промисловість і нівелювавши все велике і піднесене в індійському суспільстві. Сторінки історії панування англійців в Індії навряд чи говорять про що-небудь, крім руйнування; їх творча робота ледве помітна за купою руїн. Однак ця робота почалась.

Політичне об'єднання Індії, що відзначається більшою консолідацією і охоплює більшу територію, ніж будь-коли за Великих Моголів, було першою передумовою її відродження. Це об'єднання, здійснене англійським мечем, буде тепер зміцнене і назавжди закріплене електричним телеграфом. Індійська армія, організована і вимуштрувана британським сержантом, була sine qua non * для того, щоб Індія визволилася власними силами і перестала бути здобиччю першого ж іноземного загарбника. Вільна преса, вперше введена в азіатське суспільство і керована переважно нащадками змішаних шлюбів індійців з європейцями, є новим і могутнім фактором перебудови цього суспільства. Навіть системи заміндарі і райятварі [103], хоч які вони мерзенні, являють собою дві різні форми приватної власності на землю, тобто того, чого так прагне азіатське суспільство. З корінних жителів Індії, яким неохоче і в дуже мізерних розмірах дають освіту під англійським наглядом у Калькутті, виростає нова категорія людей, що мають знання, необхідні для управління країною, і прилучились до європейської науки. Пара зробила можливим регулярне і швидке сполучення між Індією та Європою, зв'язала головні порти Індії з усіма портами південних і східних морів і таким чином вивела Індію з того ізольованого становища, що було головною основою застою, який панував у ній. Недалеко вже той день, коли з допомогою поєднання залізниць і пароплавних рейсів віддаль між Англією та Індією, що вимірюється часом, скоротиться до восьми днів шляху, і ця колись легендарна країна буде, таким чином, дійсно приєднана до західного світу.

Пануючі класи Великобританії досі тільки час від часу, тимчасово і в порядку винятку були зацікавлені в розвитку Індії. Аристократія бажала її покорити, плутократія хотіла її грабувати, а промислові магнати прагнули підкорити її дешевизною своїх товарів. Але тепер становище змінилося. Промислові магнати відкрили, що їх життєві інтереси вимагають перетворення Індії у

* — conditio sine qua non — неодмінною умовою. *Ред.*

виробляючу країну і що для цього треба, насамперед, забезпечити її іригаційними спорудами і внутрішніми шляхами сполучення. Промисловці мають намір тепер покрити Індію мережею залізниць. І вони це зроблять, а це має дати неоцінимі результати.

Відомо, що продуктивні сили Індії паралізовані цілковитою відсутністю транспортних засобів, необхідних для перевезення і обміну її різноманітних продуктів. Ніде в світі не можна зустріти такого тяжкого стану суспільства серед природного багатства, який існує в Індії, і це викликається відсутністю достатніх засобів обміну. В 1848 р. в комітеті англійської палати громад було встановлено, що

«в той час як зерно продавалося від 6 до 8 шил. за квартер у Хандеші, в Пуні воно продавалося від 64 до 70 шил. за квартер, і люди там помирали на вулицях від голоду, не маючи можливості одержати їстівні припаси з Хандеша, бо глинисті дороги були непрохідними».

Прокладення залізниць може бути легко використане для сільськогосподарських цілей, а саме для влаштування водосховищ там, де потрібно вибирати землю при спорудженні залізничного насипу, а також для постачання водою місцевостей, розташованих уздовж залізничних ліній. Таким чином можна дуже розширити систему штучного зрошення, цієї sine qua non для землеробства на Сході, і запобігти частому повторенню місцевих голодувань, що викликаються нестачею води. Універсальне значення залізниць стане з цієї точки зору очевидним, коли згадати, що навіть у районах, які прилягають до гірського хребта Гатів, за зрошувані землі платять у три рази більше податків, що на них зайнято в десять — дванадцять разів більше людей і вони дають у дванадцять—п'ятнадцять разів більше прибутку, ніж незрошувані землі такої ж площі.

Залізниці дадуть можливість скоротити військовий апарат і видатки на його утримання. Полковник Уоррен, начальник Форт-Уїльяма, так висловився у спеціальному комітеті палати громад:

«Можливість одержувати відомості з віддалених частин країни через стільки ж годин, скільки тепер для цього треба днів і навіть тижнів, можливість протягом коротшого часу присилати інструкції разом з військами і припасами — значення цих важливих обставин навряд чи можна переоцінити. Гарнізони можна було б розташувати на дальшій відстані і в здоровіших місцевостях, ніж тепер, і цим зберігалося б життя багатьох людей, що гинуть тепер від хвороб. Потрібно було б менше запасів на різних складах, і тому можна було б уникнути втрат від гниття і руйнівних кліматичних впливів. Чисельність військ можна було б зменшити в такій самій пропорції, в якій зросла б їх ефективність».

Відомо, що організація, яка базувалася на самоврядуванні, і економічна основа сільських общин були зруйновані, але їх найгірша риса, а саме розпад суспільства на однорідні, не зв'язані між собою атоми, пережила їх. Ізольованість сільських общин по-

родила відсутність доріг в Індії, а відсутність доріг увічнила ізольованість общин. За такого порядку речей община існувала на даному низькому життєвому рівні, майже не вступаючи в зносини з іншими общинами, не виявляючи ніяких прагнень до соціального прогресу і не роблячи ніяких необхідних для цього зусиль. Тепер, коли британці зламали самодостатню *інерцію* сільських общин, залізниці створять нову потребу в зносинах і обміні. Крім того,

«одним з наслідків залізничної системи буде те, що вона внесе в кожне село, де вона проходить, таке знання удосконалень і практичних пристосувань, запроваджених в інших країнах, і так полегшить їх запозичення, що це дасть можливість потомственим ремісникам Індії, які оплачуються сільською общиною, по-перше, повною мірою виявити свої здібності, а подруге, поповнити свої прогалини» (*Чапмен,* «Бавовна і торгівля Індії»).

Я знаю, що англійські промислові магнати в своєму прагненні вкрити Індію залізницями керуються тільки бажанням здешевити доставку бавовни та іншої сировини, необхідної для їхніх фабрик. Та коли ви запровадили машину як засіб пересування в країну, що має залізо і вугілля, ви не зможете перешкодити цій країні самій виробляти такі машини. Ви не можете зберігати мережу залізниць у величезній країні, не організувавши в ній тих виробничих процесів, які потрібні для задоволення безпосередніх і поточних потреб залізничного транспорту, а це спричинить застосування машин і в тих галузях промисловості, що безпосередньо не зв'язані з залізницями. Тому залізниці стануть в Індії справжнім провісником сучасної промисловості. Це тим більш правильно, що жителі Індії, за визнанням самих англійських властей, мають особливу здатність пристосовуватися до зовсім нових видів праці і засвоювати знання, необхідні для того, щоб управляти машиною. Переконливим підтвердженням цього факту є здібності і знання справи, виявлені індійськими механіками, що обслуговують протягом багатьох років парові машини на монетному дворі в Калькутті, а також праця місцевих жителів, зайнятих на роботі коло різних парових машин у вугільних районах Бурдвайну *, та інші приклади. Сам пан Кемпбелл, хоч як він заражений забобонами Ост-Індської компанії [100], змушений визнати, що

«широкі маси індійського народу мають велику *промислову енергію,* дуже здібні до нагромадження капіталу, відзначаються математичним складом розуму і неабиякими здібностями до обчислень і до точних наук». «Їх інтелект»,— говорить він,— «чудовий» [104].

Сучасна промисловість, що буде результатом прокладення залізниць, призведе до розкладу системи спадкового поділу праці, на якій грунтуються індійські касти — це основна перешкода на шляху прогресу і могутності Індії.

* У газеті помилково: Хардвара. *Ред.*

Все, що англійська буржуазія буде, певно, змушена зробити в Індії, не дасть свободи народним масам і не поліпшить істотно їхнього соціального становища, бо і те і друге залежить не тільки від розвитку продуктивних сил, а й від того, чи володіє ними народ. Але що буржуазія неодмінно робитиме,— це створювати матеріальні передумови для здійснення як того, так і другого завдання. Хіба буржуазія коли-небудь робила більше? Хіба вона коли-небудь досягала прогресу, не примушуючи як окремих людей, так і цілі народи йти тяжким шляхом крові і бруду, злиднів і принижень?

Населення Індії не зможе пожати плодів дозрівання тих елементів нового суспільства, які посіяла серед нього британська буржуазія, поки в самій Великобританії нині правлячі класи не будуть витіснені промисловим пролетаріатом, або поки самі індійці не стануть досить сильними, щоб назавжди скинути з себе англійське ярмо. В усякому разі ми з певністю можемо чекати, в більш чи менш віддаленому майбутньому, відродження цієї великої і цікавої країни, благородні жителі якої навіть у своїх найнижчих класах, як сказав князь Салтиков, «sont plus fins et plus adroits que les italiens» *, — країни, уродженці якої навіть свою покірність урівноважують якимсь спокійним благородством і, незважаючи на свою природну млявість, вражали англійських офіцерів своєю хоробрістю,— країни, яка є колискою наших мов, наших релігій і яка в джаті [106] дає нам тип стародавнього германця, а в брахмані [99] — тип стародавнього грека.

Я не можу розстатися з темою про Індію без деяких заключних зауважень.

Глибоке лицемірство і властиве буржуазній цивілізації варварство постають перед нашими очима в оголеному вигляді, коли ми цю цивілізацію спостерігаємо не в себе дома, де вона набирає респектабельних форм, а в колоніях, де вона виступає без усяких покровів. Буржуазія видає себе за захисницю власності, та хіба яка-небудь революційна партія робила коли-небудь аграрні революції, такі, як ті, що відбулись у Бенгалії, в Мадрасі і в Бомбеї? Хіба в Індії вона не вдавалася,— кажучи словами самого лорда Клайва, цього великого хижака,— до нещадного здирства там, де простий підкуп виявлявся недостатнім для досягнення її грабіжницьких цілей? Хіба в той час, коли вона в Європі базікала про непорушну святість державного боргу, вона не конфіскувала в Індії дивідендів раджів, що вклали свої приватні заощадження в цінні папери самої Компанії? Хіба в той час, коли вона боролася проти французької революції під приводом захисту «нашої священної релігії», вона не заборонила поширення християнства в Індії, і хіба вона для одержання доходів від паломництва палі-

* — «є більш витонченими і більш вправними, ніж італійці» [105]. *Ред.*

гримів у храми Орісси і Бенгалії не перетворила в промисел убивство і проституцію в храмі Джаггернаута? [97] Ось які ці захисники «власності, порядку, сім'ї і релігії»!

Спустошливий вплив англійської промисловості на Індію — країну, що своїми розмірами не менша від Європи і має територію в 150 мільйонів акрів,— абсолютно очевидний, і він жахливий. Та ми не повинні забувати, що цей вплив є тільки органічним результатом усієї існуючої нині системи виробництва. Це виробництво грунтується на всесильному пануванні капіталу. Централізація капіталу абсолютно необхідна для існування капіталу як незалежної сили. Руйнівний вплив цієї централізації на ринки всіх країн тільки виявляє в гігантських розмірах внутрішні органічні закони політичної економії, що нині діють у будь-якому цивілізованому місті. Буржуазний період історії покликаний створити матеріальний базис нового світу: з одного боку, розвинути світові зносини, засновані на взаємній залежності всього людства, а також і засоби цих зносин; з другого боку — розвинути продуктивні сили людини і забезпечити перетворення матеріального виробництва в панування з допомогою науки над силами природи. Буржуазна промисловість і торгівля створюють ці матеріальні умови нового світу подібно до того, як геологічні революції створили поверхню землі. Лише після того як велика соціальна революція оволодіє досягненнями буржуазної епохи, світовим ринком і сучасними продуктивними силами і підпорядкує їх загальному контролю найпередовіших народів,— лише тоді людський прогрес перестане уподібнюватися тому огидному язичеському ідолу, який не хотів пити нектар інакше, як з черепів убитих.

Написано К. Марксом 22 липня 1853 р.

Надруковано в газеті «New-York Daily Tribune» № 3840, 8 серпня 1853 р.
Підпис: Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 9, с. 216—222

К. МАРКС

ВСТУП

(З «ЕКОНОМІЧНИХ РУКОПИСІВ 1857—1858 РОКІВ») [107]

I. ВИРОБНИЦТВО, СПОЖИВАННЯ, РОЗПОДІЛ, ОБМІН (ОБІГ) [108]

1. ВИРОБНИЦТВО

[М — 1] * a) Предмет дослідження — це насамперед *матеріальне виробництво.*

Індивіди, які виробляють у суспільстві,— а отже суспільно-визначене виробництво індивідів,— такий є, природно, вихідний пункт. Поодинокий і відособлений мисливець і рибалка, з яких починають Сміт і Рікардо, належать до позбавлених фантазії вигадок XVIII століття. Це — робінзонади, що аж ніяк не є — як уявляють історики культури — лише реакцією проти надмірної витонченості і поверненням до помилково зрозумілого природного, натурального життя. Ні в якій мірі не грунтується на такому натуралізмі і contrat social Руссо [109], який установлює шляхом договору взаємовідносини і зв'язок між суб'єктами, за своєю природою незалежними один від одного. Натуралізм тут — видимість, і тільки естетична видимість, створювана великими і малими робінзонадами. А насправді це, скоріше,— передбачення того «громадянського суспільства», яке підготовлялося з XVI століття і в XVIII столітті зробило гігантські кроки на шляху до своєї зрілості. У цьому суспільстві вільної конкуренції окрема людина виступає звільненою від природних зв'язків і т. д., які в попередні історичні епохи робили її приналежністю певного обмеженого людського конгломерату. Пророкам XVIII століття, на плечах яких ще цілком стоять Сміт і Рікардо, цей індивід XVIII століття — продукт, з одного боку, розкладу феодальних суспільних форм, а з другого — розвитку нових продуктивних сил, що почався з XVI століття,— уявляється ідеалом, існування якого належить до минулого; він уявляється їм не результатом історії, а її вихідним пунктом, бо саме він визнається у них індивідом, що відповідає природі, згідно з їхнім уявленням про людську природу, визнається не чимсь виникаючим у ході історії, а чимсь даним самою

* Літерою «М» позначається зошит рукопису К. Маркса, арабською цифрою — початок кожної сторінки. *Ред.*

природою. Ця ілюзія була досі властива кожній новій епосі. Стюарт, який у багатьох відношеннях перебуває в опозиції до XVIII століття і, як аристократ, більшою мірою стоїть на історичному грунті, уникнув цієї обмеженості.

Чим більше ми заглиблюємося в історію, тим у більшій мірі індивід, а отже і виробляючий індивід, виступає несамостійним, належним до більшого цілого: спочатку ще цілком природно він зв'язаний з сім'єю і з сім'єю, яка розвинулася в рід; пізніше — з общиною в її різних формах, яка виникає із зіткнення і злиття родів. Лише у XVIII столітті, в «громадянському суспільстві», різні форми суспільного зв'язку виступають у відношенні до окремої особи всього-на-всього як засіб для її приватних цілей, як зовнішня необхідність. Проте епоха, яка породжує цю точку зору — точку зору відособленого одинака,— є якраз епоха найбільш розвинутих суспільних (з цієї точки зору загальних) відносин. Людина є в найбуквальнішому розумінні ζῷον πολιτικόν [110], не тільки тварина, якій властиве спілкування, а тварина, яка тільки в суспільстві [М — 2] і може відособлюватися. Виробництво відособленого одинака поза суспільством — рідкісне явище, яке, звичайно, може трапитися з випадково закинутою в безлюдну місцевість цивілізованою людиною, яка потенціально вже має в собі суспільні сили,— таке ж безглуздя, як розвиток мови без індивідів, що *спільно* живуть і розмовляють між собою. На цьому можна більше не спинятися. Цього пункту можна було б зовсім не торкатися, якби нісенітниці, цілком зрозумілі у людей XVIII століття, не були знову серйозно привнесені в новітню політичну економію Бастіа, Кері [111], Прудоном [112] і т. д. Прудону та іншим, звичайно, приємно давати історико-філософське пояснення походженню якого-небудь економічного відношення, історичного виникнення якого він не знає, шляхом створення міфів про те, що Адамові або Прометею ця ідея з'явилася в готовому і викінченому вигляді, а потім вона була запроваджена і т. д. Немає нічого більш сухого і нудного, ніж фантазуюче locus communis *.

Отже, коли мова йде про виробництво, то завжди про виробництво на певному ступені суспільного розвитку — про виробництво суспільних індивідів. Тому може здатися, що для того, щоб взагалі говорити про виробництво, ми повинні або простежити процес історичного розвитку в його різних фазах, або з самого початку заявити, що ми маємо справу з певною історичною епохою, наприклад з сучасним буржуазним виробництвом, яке й справді є нашою справжньою темою. Однак усі епохи виробництва мають деякі спільні ознаки, спільні визначення. *Виробництво взагалі* — це абстракція, але абстракція розумна, оскільки вона дійсно виділяє загальне, фіксує його і тому звільняє нас від повто-

* — загальне місце, банальність. *Ред.*

рень. Однак це *загальне* або виділене шляхом порівняння спільне само є щось різноманітно розчленоване, що виражається в різних визначеннях. Дещо з цього належить усім епохам, інше є спільним *тільки* для деяких епох. Деякі визначення спільні і для новітньої і для найдавнішої епохи. Без них немислиме ніяке виробництво. Проте хоч найбільш розвинуті мови мають закони і визначення, спільні з найменш розвинутими, все-таки саме відмінність від цього загального і спільного і є те, що становить їх розвиток. Визначення, які мають силу для виробництва взагалі, повинні бути виділені саме для того, щоб через єдність, яка випливає вже з того, що суб'єкт, людство, і об'єкт, природа,— одні й ті самі, не були забуті істотні відмінності. В забутті цього полягає, наприклад, уся мудрість сучасних економістів, які доводять вічність і гармонійність існуючих соціальних відносин. Вони доводять, наприклад, що ніяке виробництво неможливе без знаряддя виробництва, хоч би цим знаряддям була тільки рука, що ніяке виробництво неможливе без попередньої, нагромадженої праці, хоч би ця праця була всього тільки вправністю руки дикуна, набутою і нагромадженою шляхом повторюваних [M — 3] тренувань. Капітал є, між іншим, також і знаряддя виробництва, також і попередня, об'єктивована праця. Отже [приходять до висновку сучасні економісти], капітал є загальне, вічне, природне відношення. Це тому так виходить, що відкидають саме те специфічне, що одне тільки і робить «знаряддя виробництва», «нагромаджену працю», капіталом. Тому вся історія виробничих відносин видається, наприклад у Кері, лише фальсифікацією, зловмисно вчиненою урядами.

Якщо не існує виробництва взагалі, то не існує також і загального виробництва. Виробництво завжди є та або інша *окрема* галузь виробництва, наприклад землеробство, тваринництво, обробна промисловість і т. д., або воно є *сукупність* їх. Однак політична економія — не технологія. Відношення загальних визначень виробництва на даному суспільному ступені розвитку до окремих форм виробництва треба розвинути в іншому місці (далі).

Нарешті, виробництво не є і тільки окреме виробництво: завжди є певний суспільний організм, суспільний суб'єкт, який діє в більш обширній або більш скудній сукупності галузей виробництва. Відношення наукового викладу до реального руху знов-таки цього ще не стосується. Виробництво взагалі. Окремі галузі виробництва. Виробництво як сукупне ціле.

Стало модою перед викладом політичної економії давати загальну частину, і саме таку, яка фігурує під заголовком «Виробництво» (дивись, наприклад, Дж.-Ст. Мілля [113]) і в якій розглядаються *загальні умови* всякого виробництва.

Ця загальна частина складається або повинна, як твердять, складатися:

1) З розгляду умов, без яких виробництво неможливе, тобто таких умов, які фактично тільки вказують на істотні моменти всякого виробництва. Проте це зводиться фактично, як ми побачимо, до небагатьох дуже простих визначень, які роздуваються в банальні тавтології.

2) З розгляду умов, які більшою або меншою мірою сприяють виробництву, як, наприклад, прогресуючий і стагнаційний стан суспільства в Адама Сміта[114]. Те, що про це говорить А. Сміт, має свою цінність як побіжне зауваження, але для того, щоб це піднести до наукового значення, були б необхідні дослідження про *ступені продуктивності*, за періодами, в ході розвитку окремих народів,— дослідження, що лежать за рамками нашої теми; та оскільки ці дослідження її стосуються, вони повинні бути викладені при розгляді конкуренції, нагромадження і т. д. В загальній постановці відповідь зводиться до загального положення, що промислова нація досягає високого рівня свого виробництва в той момент, коли вона взагалі перебуває на високому рівні свого історичного розвитку. І справді, високий рівень промислового розвитку народу буває доти, поки головним для нього є не прибуток [Gewinn], а добування [Gewinnen]. Остільки янкі стоять вище англійців. Або ж тут указують на те, що, наприклад, певні расові особливості, клімат, природні умови, як-от: близькість до моря, родючість грунту і т. д., більш сприятливі для виробництва, ніж інші. Це знов-таки зводиться до тавтології, що багатство створюється тим легше, чим у більшій мірі є в наявності його суб'єктивні і об'єктивні елементи.

[М — 4] Однак усе це не є тим, що для економістів становить справжню суть справи в цій загальній частині. Суть справи полягає скоріше в тому, що виробництво,— дивись, наприклад, Мілля[115],— на відміну від розподілу і т. д., зображується як замкнуте в рамки незалежних від історії вічних законів природи, щоб потім, користуючись цією нагодою, зовсім непомітно у вигляді непорушних природних законів суспільства in abstracto * підсунути *буржуазні* відносини. Такою є більш чи менш свідома мета всього цього прийому. При розподілі, навпаки, люди начебто справді дозволяють собі всіляку сваволю. Не кажучи вже про те, що тут грубо розривається дійсний зв'язок, який існує між виробництвом і розподілом, з самого початку повинно бути ясно, що, хоч би яким різним був розподіл на різних ступенях суспільного розвитку, в ньому, так само як і у виробництві, можуть бути виділені загальні визначення, і всі історичні відмінності так само можуть бути змішані і стерті в *загальнолюдських* законах. Наприклад, раб, кріпак, найманий робітник — усі вони одержують певну кількість їжі, яка дає їм можливість існувати як рабові, як кріпакові,

* — взагалі. *Ред.*

як найманому робітникові. Завойовник, що живе даниною, або чиновник, що живе податками, або земельний власник — рентою, або чернець — милостинею, або священнослужитель — десятиною,— всі вони одержують частку суспільного продукту, яка визначається іншими законами, ніж частка раба і т. д. Два основні пункти, які всі економісти ставлять під цією рубрикою,— це: 1) власність, 2) її охорона юстицією, поліцією і т. д.

На це треба дуже коротко відповісти:

ad 1) *. Всяке виробництво є привласнення індивідом предметів природи в межах певної форми суспільства і за її допомогою. В цьому розумінні буде тавтологією сказати, що власність (привласнення) є умова виробництва. Смішно, проте, робити звідси стрибок до певної форми власності, наприклад до приватної власності (що до того ж передбачало б як умову також ще й протилежну форму — *відсутність власності*). Історія, навпаки, показує нам спільну власність (наприклад, у індійців, слов'ян, стародавніх кельтів і т. д.) як більш первісну форму,— форму, яка ще довго відіграє значну роль як общинна власність. Ми тут ще зовсім не торкаємося питання про те, чи зростає багатство краще при тій або іншій формі власності. Але що ні про яке виробництво, а отже, і ні про яке суспільство, не може бути мови там, де не існує ніякої форми власності,— це тавтологія. Привласнення, яке нічого не привласнює, є contradictio in subjecto **.

ad 2). Охорона придбаного і т. д. Якщо ці тривіальності звести до їх справжнього змісту, то вони означають більше, ніж відомо їх проповідникам. А саме: що кожна форма виробництва породжує властиві їй правові відносини, форми правління і т. д. Грубість і поверховість поглядів у тому й полягає, що явища, органічно [М — 5] між собою зв'язані, ставляться у випадкові взаємовідношення і в суто абстрактний зв'язок. У буржуазних економістів тут на думці тільки те, що при сучасній поліції можна краще виробляти, ніж, наприклад, при кулачному праві. Вони забувають тільки, що і кулачне право є право і що право сильного в іншій формі продовжує існувати також і в їх «правовій державі».

Коли суспільні порядки, що відповідають певному ступеню виробництва, тільки виникають або коли вони вже зникають, природно відбуваються порушення виробництва, хоч і в різній мірі і з різним результатом.

Резюмуємо: є визначення, спільні для всіх ступенів виробництва, які фіксуються мисленням як загальні; проте так звані *загальні умови* всякого виробництва є не що інше, як ці абстрактні моменти, за допомогою яких не можна зрозуміти жодного дійсного історичного ступеня виробництва.

* — до пункту 1). *Ред.*
** — суперечність у самому предметі. *Ред.*

2. ЗАГАЛЬНЕ ВІДНОШЕННЯ ВИРОБНИЦТВА ДО РОЗПОДІЛУ, ОБМІНУ, СПОЖИВАННЯ

Перш ніж удаватися в дальший аналіз виробництва, необхідно розглянути ті різні рубрики, які економісти ставлять поряд з виробництвом.

Перше поверхове уявлення: в процесі виробництва члени суспільства пристосовують (створюють, перетворюють) продукти природи до людських потреб; розподіл встановлює частку кожного індивіда у виробленому; обмін дає йому ті певні продукти, на які він хоче обміняти частку, що припала йому при розподілі; нарешті, в споживанні продукти стають предметами споживання, індивідуального привласнення. Виробництво створює предмети, що відповідають потребам; розподіл розподіляє їх згідно з суспільними законами; обмін знову розподіляє вже розподілене згідно з окремими потребами; нарешті, в споживанні продукт випадає з цього суспільного руху, стає безпосередньо предметом і слугою окремої потреби і задовольняє її в процесі споживання. Таким чином, виробництво виступає як вихідний пункт, споживання — як кінцевий пункт, розподіл і обмін — як середина, яка, в свою чергу, містить у собі два моменти, оскільки розподіл визначається як момент, що йде від суспільства, а обмін — як момент, що йде від індивідів. У виробництві об'єктивується особа; у споживанні суб'єктивується річ; у розподілі суспільство бере на себе, у формі панівних загальних визначень, опосередкування між виробництвом і споживанням; в обміні вони опосередковуються випадковою визначеністю індивіда.

Розподіл визначає відношення (кількість), в якому продукти дістаються індивідам; обмін визначає ті продукти, в яких індивід [М — 6] вимагає собі свою частку, виділену йому розподілом.

Виробництво, розподіл, обмін, споживання утворюють, таким чином, правильний силогізм: виробництво становить у ньому загальність, розподіл і обмін — особливість, а споживання — одиничність, яка замикає собою ціле. Це, звичайно, зв'язок, але поверховий. Виробництво [згідно з політико-економами] визначається загальними законами природи, розподіл — суспільною випадковістю, і тому його вплив на виробництво може бути або більш сприятливим, або менш сприятливим; обмін є між ними обома як формально суспільний рух, а заключний акт — споживання, яке розглядається не тільки як кінцевий пункт, а також і як кінцева мета,— лежить, власне кажучи, поза політичною економією, за винятком того, що воно, в свою чергу, робить зворотний вплив на вихідний пункт і знову дає початок усьому процесові.

Противники політико-економів,— чи то противники з середовища цієї самої науки чи поза ним,— які роблять закид політико-економам за варварський розрив на частини єдиного цілого, або

стоять з ними на одному й тому ж грунті, або нижче їх. Немає нічого банальнішого, ніж закид, ніби політико-економи звертають надто велику, винятково велику увагу на виробництво, розглядаючи його як самоціль. Розподіл має, мовляв, таке саме велике значення. В основі цього закиду лежить якраз уявлення політико-економів, ніби розподіл існує як самостійна, незалежна сфера поряд з виробництвом. Або політико-економам роблять закид, що, мовляв, у них ці моменти не охоплюються в їх єдності. Начебто це розривання єдиного цілого на частини проникло не з дійсності в підручники, а навпаки, з підручників — у дійсність і начебто тут ідеться про діалектичне примирення понять, а не про розуміння реальних відношень!

а) [СПОЖИВАННЯ І ВИРОБНИЦТВО]

Виробництво є безпосередньо також і споживання. Двояке споживання — суб'єктивне і об'єктивне. [По-перше:] індивід, що розвиває свої здібності в процесі виробництва, в той же час витрачає, споживає їх в акті виробництва, так само як природний акт створення потомства являє собою споживання життєвих сил. По-друге: виробництво є споживання засобів виробництва, які використовуються, зношуються, а почасти (як наприклад при спалюванні палива) знову розпадаються на основні елементи. Так само виробництво є споживання сировини, яка не зберігає свого природного вигляду і властивостей, а, навпаки, втрачає їх. Тому сам акт виробництва, в усіх своїх моментах, є також і акт споживання. Але з усім цим економісти погоджуються. Виробництво, яке безпосередньо ідентичне із споживанням, споживання, яке безпосередньо збігається з виробництвом, вони називають *продуктивним споживанням.* Ця ідентичність виробництва і споживання зводиться до положення Спінози: «determinatio est negatio» [116].

[М — 7] Однак це визначення продуктивного споживання якраз і висувається економістами тільки для того, щоб відокремити споживання, ідентичне з виробництвом, від власне споживання, яке, навпаки, розуміється як знищуюча протилежність виробництва. Отже, розглянемо власне споживання.

Споживання є безпосередньо також і виробництво, подібно до того як у природі споживання хімічних елементів і речовин є виробництво рослини. Що, наприклад, у процесі харчування, яке являє собою одну з форм споживання, людина виробляє своє власне тіло,— це ясно; але це саме стосується і всякого іншого виду споживання, який з того чи іншого боку, кожний у своєму роді, виробляє людину. Це — споживне виробництво. Проте, говорить політична економія, це ідентичне із споживанням виробництво є другий вид виробництва, що випливає із знищення продукту першого. В першому виробник уречевлює себе, в другому — персоні-

фікується вироблена ним річ. Таким чином, це споживне виробництво,— хоч воно є безпосередня єдність виробництва і споживання,— істотно відрізняється від власне виробництва. Та безпосередня єдність, у якій виробництво збігається із споживанням і споживання — з виробництвом, зберігає їх безпосередню роздвоєність.

Отже, виробництво є безпосередньо споживання, споживання є безпосередньо виробництво. Кожне безпосередньо є своєю протилежністю. Але водночас між обома відбувається опосередковуючий рух. Виробництво опосередковує споживання, для якого воно створює матеріал, без чого у споживання не було б предмета. Проте і споживання опосередковує виробництво, бо тільки воно створює для продуктів суб'єкта, для якого вони і є продуктами. Продукт дістає своє останнє завершення тільки в споживанні. Залізниця, по якій не їздять, яку не використовують, не споживають, є залізниця тільки δυνάμει *, а не в дійсності. Без виробництва немає споживання, але й без споживання немає виробництва, бо виробництво було б у такому разі безцільним.

Споживання створює виробництво двояко:

1) Тим, що тільки в споживанні продукт стає дійсним продуктом. Наприклад, одяг стає дійсно одягом лише тоді, коли його носять; будинок, в якому не живуть, фактично не є дійсним будинком. Таким чином, продукт, на відміну від простого предмета природи, виявляє себе як продукт, *стає* продуктом тільки у споживанні. Споживання, знищуючи продукт, цим самим надає йому завершеності, бо продукт є [результат] виробництва не просто як уречевлена діяльність, а лише як предмет для діяльного суб'єкта.

2) Тим, що споживання створює потребу в *новому* виробництві, отже, ідеальний, внутрішньо спонукальний мотив виробництва, який є його передумовою. Споживання створює потяг до виробництва; воно створює також і той предмет, який діє в процесі виробництва, визначаючи його мету. І коли ясно, що виробництво дає споживанню предмет у його зовнішній формі, то [М — 8] так само ясно, що споживання *засновує* предмет виробництва *ідеально*, як внутрішній образ, як потребу, як потяг і як мету. Воно створює предмети виробництва в їх ще суб'єктивній формі. Без потреби немає виробництва. Але саме споживання відтворює потребу.

Цьому відповідає з боку виробництва те, що воно:

1) дає споживанню матеріал, предмет. Споживання без предмета не є споживання. Таким чином, з цього боку виробництво створює, породжує споживання.

---

* — в можливості. *Ред.*

2) Але виробництво створює для споживання не тільки предмет,— воно надає споживанню також його визначеність, його характер, його відшліфованість. Як споживання відшліфовує продукт як продукт, так само виробництво відшліфовує споживання. Насамперед, предмет не є предмет взагалі, а певний предмет, який повинен бути спожитий певним способом, знов-таки визначеним самим виробництвом. Голод є голод, проте голод, що вгамовується вареним м'ясом, яке їдять за допомогою ножа і виделки, це інший голод, ніж той, коли глитають сире м'ясо, з допомогою рук, нігтів і зубів. Тому не тільки предмет споживання, а також і спосіб споживання створюється виробництвом, не тільки об'єктивно, а й суб'єктивно. Таким чином, виробництво створює споживача.

3) Виробництво дає не тільки потребі матеріал, а й матеріалові потребу. Коли споживання виходить із своєї первісної природної грубості і безпосередності,— а тривале перебування його на цьому ступені само було б результатом закостенілого в природній грубості виробництва,— то воно само, як потяг, опосередковується предметом. Потреба, яку воно відчуває в тому або іншому предметі, створена сприйманням предмета. Твір мистецтва — те саме відбувається з будь-яким іншим продуктом — створює публіку, яка відчуває мистецтво і здатна втішатися красою. Виробництво створює через це не тільки предмет для суб'єкта, а також і суб'єкт для предмета.

Таким чином, виробництво створює споживання: 1) виробляючи для нього матеріал, 2) визначаючи спосіб споживання, 3) викликаючи у споживача потребу, предметом якої є створюваний ним продукт. Воно виробляє через це предмет споживання, спосіб споживання і потяг до споживання. Так само споживання породжує *здатності* виробника, викликаючи у ньому спрямовану на певну мету потребу.

Отже, ідентичність споживання і виробництва виявляється трояко:

1) *Безпосередня ідентичність:* виробництво є споживання; споживання є виробництво. Споживне виробництво. Продуктивне споживання. Політико-економи називають і те й друге [М — 9] продуктивним споживанням, але роблять ще одне розрізнення: перше фігурує як відтворення, друге — як продуктивне споживання. Всі дослідження відносно першого є дослідженнями про продуктивну і непродуктивну працю; дослідження відносно другого — дослідженнями про продуктивне і непродуктивне споживання.

2) Кожне з них виступає як засіб для другого, одне опосередковується другим, що знаходить своє вираження в їх взаємній залежності одне від одного. Це — такий рух, завдяки якому вони вступають у відношення одне до одного, виступають як настійно

необхідні одне для одного, але в якому вони залишаються проте ще зовнішніми у відношенні одне до одного. Виробництво створює матеріал як зовнішній предмет для споживання; споживання створює потребу як внутрішній предмет, як мету для виробництва. Без виробництва немає споживання, без споживання немає виробництва. Це положення фігурує в політичній економії в різних формах.

3) Виробництво — не тільки безпосередньо споживання, а споживання — безпосередньо виробництво; виробництво також — не тільки засіб для споживання, а споживання — мета для виробництва, тобто в тому розумінні, що кожне дає другому його предмет: виробництво — зовнішній предмет для споживання, споживання — мислено уявлюваний предмет для виробництва. Кожне з них є не тільки безпосередньо друге і не тільки опосередковує друге, а кожне з них, здійснюючись, створює друге, створює себе як друге. Тільки споживання і завершує акт виробництва, надаючи продуктові закінченості його як продукту, поглинаючи його, знищуючи його самостійно-речову форму, підвищуючи за допомогою потреби в повторенні здатність, розвинуту в першому акті виробництва, до ступеня майстерності; отже, воно не тільки той завершальний акт, завдяки якому продукт стає продуктом, але й той, завдяки якому виробник стає виробником. З другого боку, виробництво створює споживання, створюючи певний спосіб споживання і потім створюючи потяг до споживання, саму здатність споживання як потребу. Ця остання ідентичність, що стосується пункту 3-го, багато разів пояснюється в політичній економії як співвідношення попиту і пропозиції, предметів і потреб, потреб природних і створених суспільством.

Тому для гегельянця немає нічого простішого, як ототожнити виробництво і споживання. І це робиться не тільки соціалістичними белетристами [117], а й найбільш прозаїчними економістами, наприклад Сеєм, у тій формі, що коли розглядати який-небудь народ у цілому або також людство in abstracto, то його виробництво буде його споживанням. Шторх, указуючи на помилку Сея, нагадав, що, наприклад, народ не споживає свій продукт цілком, а створює і засоби виробництва, основний капітал і т. д.[118]. Крім того, розглядати суспільство як один-єдиний суб'єкт означає розглядати його неправильно, умоглядно. В одиничного суб'єкта виробництво і споживання виступають як моменти одного акту. Тут важливо [М — 9'] підкреслити тільки те, що, чи розглядатимемо ми виробництво і споживання як діяльність одного суб'єкта чи як діяльність багатьох індивідів, вони в усякому разі виступають як моменти такого процесу, в якому виробництво є дійсно вихідний пункт, а через це також і панівний момент. Як необхідність, як потреба, споживання само є внутрішній момент продуктивної діяльності. Але остання є вихідний пункт реалізації, а тому і її

панівний момент — акт, у який знову перетворюється весь процес. Індивід виробляє предмет і через його споживання повертається знову до самого себе, але вже як індивід, що виробляє і відтворює самого себе. Таким чином, споживання виступає як момент виробництва.

Але в суспільстві відношення виробника до продукту, коли він уже виготовлений, суто зовнішнє, і повернення продукту до суб'єкта залежить від відношення суб'єкта до інших індивідів. Він не вступає безпосередньо у володіння продуктом. Так само безпосереднє привласнення продукту не є його метою, якщо він виробляє в суспільстві. Між виробником і продуктом стає *розподіл*, який за допомогою суспільних законів визначає частку виробника в світі продуктів; отже, розподіл стає між виробництвом і споживанням.

А чи стоїть розподіл, як самостійна сфера, поряд з виробництвом і поза ним?

b) [РОЗПОДІЛ І ВИРОБНИЦТВО]

Якщо звернутися до звичайних творів з політичної економії, то насамперед не може не впасти у вічі, що все у них дається в подвійному вигляді. Наприклад, у розділі про розподіл фігурують земельна рента, заробітна плата, процент і прибуток, тимчасом як у розділі про виробництво як його фактори фігурують земля, праця, капітал. Відносно капіталу з самого початку ясно, що він фігурує двояко: 1) як фактор виробництва, 2) як джерело доходу, як фактор, що визначає певні форми розподілу. Процент і прибуток фігурують через це як такі також і у виробництві, оскільки вони являють собою ті форми, в яких збільшується, зростає капітал, отже являють собою моменти самого виробництва капіталу. Процент і прибуток як форми розподілу передбачають капітал як фактор виробництва. Вони — способи розподілу, що мають своєю передумовою капітал як фактор виробництва. Вони є також і способи відтворення капіталу.

Заробітна плата являє собою також найману працю, що розглядається під іншою рубрикою: та визначеність, яку праця має тут як фактор виробництва, виступає там як визначення розподілу. Якби праця не була визначена як наймана праця, то і той спосіб її участі в продуктах не виступав би як заробітна плата, як, наприклад, при рабстві. Нарешті, земельна рента — якщо взяти відразу ту найбільш розвинуту форму розподілу, в якій [М — 10] земельна власність бере участь у продуктах,— має передумовою велику земельну власність (власне кажучи, велике сільське господарство) як фактор виробництва, а не землю як таку, так само як заробітна плата не має своєю передумовою працю як таку. Тому відношення розподілу і способи розподілу

виступають лише як зворотний бік факторів виробництва. Індивід, який бере участь у виробництві у формі найманої праці, бере участь у продуктах, у результатах виробництва, у формі заробітної плати. Структура розподілу повністю визначається структурою виробництва. Розподіл сам є продукт виробництва — не тільки за розподілюваним предметом, бо розподілятися можуть тільки результати виробництва, а й за формою, бо певний спосіб участі у виробництві визначає особливі форми розподілу, ті форми, в яких люди беруть участь у розподілі. У цілковиту ілюзію впадають ті, хто у виробництві говорить про землю, в розподілі — про земельну ренту і т. д.

Тому такі економісти, як Рікардо, яким найчастіше докоряли за те, нібито вони звертають увагу тільки на виробництво, визначали розподіл як єдиний предмет політичної економії, бо вони інстинктивно розглядали форми розподілу як найточніше вираження, в якому фіксуються фактори виробництва в даному суспільстві.

Щодо окремого індивіда розподіл, звичайно, виступає як суспільний закон, що зумовлює те його становище у виробництві, в рамках якого він виробляє і яке через це передує виробництву. Наприклад, даний індивід з самого початку не має ні капіталу, ні земельної власності. З самого народження через суспільний розподіл йому призначена наймана праця. Однак це призначення само є результатом того, що капітал і земельна власність існують як самостійні фактори виробництва.

Якщо розглядати цілі суспільства, то здається, нібито розподіл ще з одного боку передує виробництву і визначає його як начебто доекономічний факт. Народ-завойовник ділить землю між учасниками завоювання і встановлює таким чином певний розподіл земельної власності і її форму, а тим самим визначає і виробництво. Або він перетворює переможених у рабів і робить таким чином рабську працю основою виробництва. Або народ шляхом революції розбиває велику земельну власність на парцели і, отже, цим новим розподілом надає виробництву нового характеру. Або законодавство увічнює земельну власність у руках певних сімей чи розподіляє працю як спадковий привілей і фіксує її таким способом у кастовому дусі. В усіх цих випадках — а всі вони є історичними — здається, що не розподіл організовується і визначається виробництвом, а, навпаки, виробництво організовується і визначається розподілом.

[M — 11] Розподіл у найповерховішому розумінні виступає як розподіл продуктів і, таким чином, уявляється віддаленим від виробництва і ніби самостійним у відношенні до нього. Однак перш ніж розподіл є розподіл продуктів, він є: 1) розподіл знарядь виробництва і 2) — що являє собою дальше визначення того ж відношення — розподіл членів суспільства по різних родах вироб-

ництва (підпорядкування індивідів певним виробничим відносинам). Розподіл продуктів є, очевидно, лише результат цього розподілу, який міститься в самому процесі виробництва і визначає структуру виробництва. Розглядати виробництво, не беручи до уваги цього розподілу, який міститься в ньому, є, очевидно, пуста абстракція, тимчасом як розподіл продуктів, навпаки, даний сам собою разом з цим розподілом, що становить з самого початку момент виробництва. Рікардо, який намагався зрозуміти сучасне виробництво в його певній соціальній структурі і який є економістом виробництва par excellence *, саме через це оголошує *не* виробництво, а розподіл справжнім предметом сучасної політичної економії. Звідси знов-таки випливає крайня обмеженість тих економістів, які зображають виробництво як вічну істину, тоді як історію вони відносять до сфери розподілу.

В якому відношенні до виробництва перебуває цей визначаючий його розподіл, є, очевидно, питання, яке стосується самого виробництва. Коли скажуть, що тоді, принаймні,— оскільки виробництво неодмінно виходить з певного розподілу знарядь виробництва,— розподіл у цьому розумінні передує виробництву і становить його передумову, то на це треба відповісти, що виробництво справді має свої умови і передумови, які становлять собою його моменти. Останні можуть спочатку виступати як природно вирослі. Самим процесом виробництва вони перетворюються з природно вирослих в історичні, і якщо для одного періоду вони виступають як природна передумова виробництва, то для іншого періоду вони були його історичним результатом. У самому процесі виробництва вони постійно змінюються. Наприклад, застосування машин змінило розподіл як знарядь виробництва, так і продуктів. Сучасна велика земельна власність сама є результат як сучасної торгівлі і сучасної промисловості, так і застосування останньої до сільського господарства.

Всі намічені вище питання зводяться кінець кінцем до впливу загальноісторичних умов на виробництво і до відношення між виробництвом і історичним розвитком взагалі. Питання, очевидно, стосується розгляду і аналізу самого виробництва.

[М — 12] Однак у тій тривіальній формі, в якій всі ці питання були поставлені вище, на них можна дати таку ж коротку відповідь. При всіх завоюваннях можливий троякий результат. Народ-завойовник нав'язує переможеним свій власний спосіб виробництва (наприклад, англійці в цьому столітті в Ірландії, почасти в Індії **); або він залишає старий спосіб виробництва і задовольняється даниною (наприклад, турки і римляни); або відбувається взаємодія, з якої виникає щось нове, якийсь синтез (почасти при германських завоюваннях). У всіх випадках саме спосіб виробни-

* — переважно. *Ред.*
** Див. цей том, с. 98—103. *Ред.*

цтва, чи то переможців, чи то переможених, чи то виниклий з поєднання обох, визначає той новий розподіл, який встановлюється. Хоч розподіл виступає як передумова для нового періоду виробництва, сам він знов-таки є продукт виробництва — і не тільки історичного взагалі, а певного історичного виробництва.

Наприклад, монголи, спустошуючи Росію, діяли відповідно до їхнього способу виробництва, пасовищного скотарства, для якого великі незаселені простори є головною умовою. Германські варвари, для яких землеробство за допомогою кріпаків було звичайним способом виробництва, так само як і ізольоване життя на селі, тим легше могли підкорити цим умовам римські провінції, що концентрація земельної власності, яка там відбулася, вже цілком розбила старі відносини землеробства.

Існує традиційне уявлення, нібито в певні періоди люди жили тільки грабежем. Однак, щоб можна було грабувати, повинно бути в наявності щось для грабежу, отже виробництво. І спосіб грабежу сам знов-таки визначається способом виробництва. Наприклад, яка-небудь stockjobbing nation * не може бути пограбована таким же способом, як пастуший народ.

Коли предметом грабежу є раб, то в його особі викрадається безпосередньо знаряддя виробництва. Однак у цьому випадку виробництво тієї країни, для якої він викрадається, повинно бути організоване так, щоб воно допускало застосування рабської праці, або (як у Південній Америці і т. д.) повинен бути створений відповідний рабській праці спосіб виробництва.

Закони можуть увічнити який-небудь засіб виробництва, наприклад землю, в руках певних сімей. Ці закони тільки тоді набувають економічного значення, коли велика земельна власність перебуває в гармонії з суспільним виробництвом, як, наприклад, в Англії. У Франції велося дрібне сільське господарство, незважаючи на велику земельну власність, через це остання і була розбита революцією. А увічнення парцеляції, наприклад за допомогою законів? Усупереч цим законам, власність знову концентрується. Вплив законів, спрямованих на закріплення відносин розподілу, і їх вплив цим шляхом на виробництво треба визначити окремо.

[M — 13] c) НАРЕШТІ, ОБМІН І ОБІГ

Обіг сам є тільки певний момент обміну або обмін, розглядуваний у цілому.

Оскільки *обмін* є тільки опосередковуючий момент між виробництвом і зумовленим ним розподілом, з одного боку, і споживанням, з другого боку, а споживання само виступає як момент

* — нація з розвинутою біржовою спекуляцією. *Ред.*

виробництва, остільки і обмін, очевидно, міститься у виробництві як його момент.

Ясно, по-перше, що обмін діяльностей і здатностей, який відбувається в самому виробництві, прямо в нього входить і становить його істотний зміст.

По-друге, те саме стосується і обміну продуктів, оскільки він є засіб для виробництва готового продукту, призначеного для безпосереднього споживання. Остільки сам обмін є акт, що входить у виробництво. По-третє, так званий обмін між діловими людьми і діловими людьми [119] за своєю організацією цілком визначається виробництвом, та й сам являє собою виробничу діяльність. Обмін виступає незалежним і індиферентним у відношенні до виробництва тільки в останній стадії, коли продукт обмінюється безпосередньо для споживання. Однак 1) не існує обміну без поділу праці, чи буде поділ чимсь первісним чи вже результатом історичного розвитку; 2) приватний обмін передбачає приватне виробництво; 3) інтенсивність обміну, його поширення, так само як і його форма, визначаються розвитком і структурою виробництва. Наприклад, обмін між містом і селом; обмін на селі, в місті і т. д. Обмін, таким чином, в усіх своїх моментах або безпосередньо міститься у виробництві, або визначається виробництвом.

Результат, до якого ми прийшли, полягає не в тому, що виробництво, розподіл, обмін і споживання ідентичні, а в тому, що всі вони становлять собою частини єдиного цілого, відмінності всередині єдності. Виробництво панує як над самим собою, якщо його брати у протиставленні до інших моментів, так і над цими іншими моментами. З нього кожного разу процес починається знову. Що обмін і споживання не можуть мати панівного значення — це ясно само собою. Те саме стосується розподілу як розподілу продуктів. А як розподіл факторів виробництва він сам є момент виробництва. Певне виробництво зумовлює, таким чином, певне споживання, певний розподіл, певний обмін і *певні відношення цих різних моментів один до одного.* Звичайно, і виробництво *в його односторонній формі,* із свого боку, визначається іншими моментами. Наприклад, коли розширюється ринок, тобто сфера обміну, зростають розміри виробництва і стає глибшою його диференціація. Із зміною розподілу змінюється виробництво,— наприклад, з концентрацією капіталу, з різним розподілом населення між містом і селом і т. д. Нарешті, потреби споживання визначають виробництво. Між різними моментами відбувається взаємодія. Це властиво всякому органічному цілому.

[М — 14] 3. МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Коли ми з точки зору політичної економії розглядаємо якунебудь дану країну, то ми починаємо з її населення, його поділу

на класи, розподілу населення між містом, селом і морськими промислами, між різними галузями виробництва, з вивозу і ввозу, річного виробництва і споживання, товарних цін і т. д.

Здається правильним починати з реального і конкретного, з дійсних передумов, отже, наприклад у політичній економії, з населення, яке є основа і суб'єкт усього суспільного процесу виробництва. Однак при ближчому розгляді це виявляється помилковим. Населення — це абстракція, якщо я залишу осторонь, наприклад, класи, з яких воно складається. Ці класи знов-таки пустий звук, якщо я не знаю тих основ, на яких вони грунтуються, наприклад найманої праці, капіталу і т. д. Ці останні передбачають обмін, поділ праці, ціни і т. д. Капітал, наприклад,— ніщо без найманої праці, без вартості, грошей, ціни і т. д. Таким чином, якби я почав з населення, то це було б хаотичне уявлення про ціле, і тільки шляхом детальніших визначень я аналітично підходив би до все більш і більш простих понять: від конкретного, даного в уявленні, до все більш і більш худих абстракцій, поки не прийшов би до найпростіших визначень. Звідси довелося б рушити у зворотну путь, поки я не прийшов би, нарешті, знову до населення, але цього разу не як до хаотичного уявлення про ціле, а як до якоїсь багатої сукупності численних визначень і відношень.

Перший шлях — це той, яким політична економія історично йшла в період свого виникнення. Наприклад, економісти XVII століття завжди починають з живого цілого, з населення, нації, держави, кількох держав і т. д., але вони завжди закінчують тим, що шляхом аналізу виділяють деякі визначаючі абстрактні загальні відношення, як поділ праці, гроші, вартість і т. д. Як тільки ці окремі моменти були більш або менш зафіксовані й абстраговані, почали виникати економічні системи, що піднімалися від найпростішого — праця, поділ праці, потреба, мінова вартість і т. д.— до держави, міжнародного обміну і світового ринку.

Останній метод є, очевидно, правильний у науковому відношенні. Конкретне тому конкретне, що воно є синтез багатьох визначень, отже єдність різноманітного. Тому в мисленні воно виступає як процес синтезу, як результат, а не як вихідний пункт, хоч воно являє собою дійсний вихідний пункт і, внаслідок цього, також вихідний пункт споглядання і уявлення. На першому шляху повне уявлення випарувалося шляхом перетворення його в абстрактні визначення, на другому шляху абстрактні визначення ведуть до відтворення конкретного за допомогою мислення.

Гегель через це впав в ілюзію, розуміючи реальне як результат мислення, що себе в собі синтезує, в себе заглиблюється і з самого себе розвивається, тимчасом як метод сходження від абстрактного до конкретного є лише той спосіб, за допомогою якого мислення засвоює собі конкретне, відтворює його як духовно кон-

кретне. Однак це ні в якому разі не є процес виникнення самого конкретного. Найпростіша економічна категорія, наприклад мінова вартість, передбачає населення — населення, що виробляє в певних умовах,— а також [М — 15] певні форми сім'ї, общини або держави і т. д. Мінова вартість може існувати тільки як абстрактне, одностороннє відношення якогось уже даного конкретного живого цілого.

Навпаки, як категорія, мінова вартість веде допотопне існування. Тому для такої свідомості (а філософська свідомість саме така), для якої осягаюче в поняттях мислення є дійсна людина і через це тільки осягнутий у поняттях світ як такий є дійсний світ,— рух категорій виступає як дійсний (хоч, на жаль, і такий, що дістає певний поштовх іззовні) акт виробництва, результатом якого є світ; і це — тут, однак, ми знову маємо тавтологію — остільки правильно, оскільки конкретна цілісність, як мислена цілісність, мислена конкретність, дійсно є продукт мислення, розуміння; але це ні в якому разі не продукт поняття, що породжує само себе і мислить поза спогляданням і уявленням, а перероблення споглядання і уявлення в поняття. Ціле, як воно уявляється в голові мислимим цілим, є продукт мислячої голови, яка освоює для себе світ єдино можливим для неї способом,— способом, що відрізняється від художньо-, релігійно-, практично-духовного освоєння цього світу. Реальний суб'єкт весь час лишається поза головою, існуючи в усій своїй самостійності, поки голова ставиться до нього тільки умоглядно, тільки теоретично. Тому і при теоретичному методі суб'єкт — суспільство — повинен постійно витати в нашому уявленні як передумова.

Проте чи не було також і незалежного історичного або природного існування цих простих категорій до появи більш конкретних категорій? Ça dépend *. Наприклад, Гегель правильно починає філософію права з володіння як найпростішого правового відношення суб'єкта. Але ніякого володіння не існує до сім'ї або до відносин панування і підкорення, які є значно конкретніші відносини. Навпаки, було б правильно сказати, що існують такі сім'ї, роди, які ще тільки *володіють*, але не мають *власності*. Простіша в порівнянні з власністю категорія виступає, таким чином, як відношення, властиве простішим сімейним або родовим угрупованням. У більш розвинутому суспільстві вона виступає як простіше відношення розвинутого організму. Однак той конкретніший субстрат, відношення якого є володіння, постійно припускається. Можна уявити собі одиничного дикуна володіючим. Але тоді володіння не є правовим відношенням. Неправильно, нібито володіння історично розвивається в сім'ю. Навпаки, воно завжди передбачає цю «конкретнішу правову категорію». При цьому, однак, тут є та частка істини, що прості категорії є вираженням

* — Залежно від обставин. *Ред.*

таких відношень, в яких менш розвинута конкретність могла знайти собі реалізацію ще до встановлення більш багатостороннього зв'язку або більш багатостороннього відношення, мислено вираженого в конкретнішій категорії,— тимчасом як більш розвинута конкретність зберігає простішу категорію як підпорядковане відношення.

Гроші можуть існувати й історично існували раніше від капіталу, раніше від банків, раніше від найманої праці і т. д. Отже, з цього боку можна сказати, що простіша категорія може виражати собою панівні відношення менш розвинутого цілого або підпорядковані відношення більш розвинутого цілого, тобто відношення, які історично вже існували раніше, ніж ціле розвинулося в ту сторону, яка виражена в конкретнішій категорії. У цьому розумінні хід абстрактного мислення, яке підноситься від найпростішого до складного, відповідає дійсному [М — 16] історичному процесові.

З другого боку, можна сказати, що трапляються досить розвинуті і все-таки історично менш зрілі форми суспільства, де бувають вищі економічні форми, наприклад кооперація, розвинутий поділ праці і т. д., але не існує ніяких грошей, як це було, наприклад, у Перу [120]. Так само в слов'янських общинах гроші і зумовлюючий їх обмін або зовсім не виступають, або відіграють незначну роль усередині окремих общин, але зате виступають на межах останніх, у зносинах з іншими общинами; взагалі помилково вважати обмін усередині однієї і тієї ж общини за первісно конституюючий елемент. Навпаки, спочатку обмін виникає частіше між різними общинами, ніж між членами однієї і тієї ж общини. Далі: хоч гроші почали відігравати певну роль дуже рано і всебічно, однак у стародавні часи вони виступають як панівний елемент тільки у націй, які однобічно визначилися, у торговельних націй. І навіть у найбільш розвинуті стародавні часи, у греків і римлян, повний розвиток грошей, який становить передумову сучасного буржуазного суспільства, відмічається тільки в період розкладу. Таким чином, ця зовсім проста категорія історично виступає в своїй повній силі тільки в найбільш розвинутих станах суспільства. Вона аж ніяк не проникає в усі економічні відносини. Наприклад, у Римській імперії, в період її найбільшого розвитку, основою лишалися натуральні податки і повинності. Грошове господарство було там цілком розвинуте, власне кажучи, тільки в армії. Воно ніколи не охоплювало всієї сфери праці в цілому.

Отже, хоч простіша категорія історично могла існувати раніше від конкретнішої, вона в своєму повному інтенсивному і екстенсивному розвитку може бути властива якраз складнішій формі суспільства, тимчасом як конкретніша категорія була повніше розвинута при менш розвинутій формі суспільства.

Праця здається зовсім простою категорією. Уявлення про неї в цій загальності — як про працю взагалі — є також дуже давнім. Однак «праця», економічно розглядувана в цій простій формі, є така сама сучасна категорія, як і ті відносини, що породжують цю просту абстракцію. Монетарна система, наприклад, розглядає багатство ще як щось цілком об'єктивне, вважаючи його, як річ, зовні — в грошах. У порівнянні з цією точкою зору було великим кроком уперед, коли мануфактурна або комерційна система перенесла джерело багатства з предмета в суб'єктивну діяльність, у комерційну і мануфактурну працю, проте сама ця діяльність усе ще сприймалась обмежено, як діяльність, що виробляє гроші. Цій системі протистоїть фізіократична система, що визнає як працю, яка створює багатство, певну форму праці — землеробську працю, а самий об'єкт вона бачить уже не в грошовій оболонці, а в продукті взагалі, в загальному результаті праці. Однак цей продукт, відповідно до обмеженого характеру діяльності, все ще розглядається як продукт, визначуваний природою, як продукт землеробства, продукт землі par excellence.

[М — 17] Величезним кроком уперед Адама Сміта стало те, що він відкинув усяку визначеність діяльності, яка створює багатство; у нього фігурує просто праця, не мануфактурна, не комерційна, не землеробська праця, а як та, так і інша. Разом з абстрактною загальністю діяльності, яка створює багатство, визначається також і загальність предмета, визначуваного як багатство; це — продукт взагалі або знов-таки праця взагалі, але вже як минула, уречевлена праця. Який важкий і великий був цей перехід, видно з того, що Адам Сміт сам ще час від часу скочується назад до фізіократичної системи. Тут могло б здатися, ніби таким шляхом знайдено лише абстрактне вираження для найпростішого і найдавнішого відношення, в якому люди, при будь-якій формі суспільства, виступають як виробники продуктів. Це правильно з одного боку, але неправильно — з другого.

Байдужість до певного виду праці передбачає досить розвинуту сукупність дійсних видів праці, з яких ні один уже не є панівним над усіма іншими. Таким чином, найзагальніші абстракції виникають взагалі тільки в умовах найбагатшого конкретного розвитку, де одне й те саме є спільним для багатьох або для всіх. Тоді воно перестає бути мислимим тільки в особливій формі. З другого боку, ця абстракція праці взагалі є не тільки мислений результат якоїсь конкретної сукупності видів праці. Байдужість до певного виду праці відповідає такій формі суспільства, при якій індивіди з легкістю переходять від одного виду праці до іншого і при якій даний певний вид праці є для них випадковим і через те байдужим. Праця тут, не тільки в категорії, а й у реальній дійсності, стала засобом для створення багатства взагалі і втратила ту зрощеність, яка раніше існувала між певними інди-

відами і певними видами праці. Такий стан у найбільш розвинутому вигляді буває в найсучаснішій з існуючих форм буржуазного суспільства — в Сполучених Штатах. Таким чином, тільки тут абстракція категорії «праця», «праця взагалі», праця sans phrases *, цей вихідний пункт сучасної політичної економії, стає практично істинною.

Отже, найпростіша абстракція, яку сучасна політична економія ставить в основу і яка виражає найдавніше відношення, що має силу для всіх форм суспільства, виступає проте в цій абстрактності практично істинною тільки як категорія найбільш сучасного суспільства. Можна було б сказати, що те, що в Сполучених Штатах є історичним продуктом,— ця байдужість до певного виду праці,— у росіян, наприклад, виступає як природою дана схильність. Однак, по-перше, існує величезна різниця в тому, чи варвари можуть бути до всього пристосовані або ж цивілізовані люди самі себе до всього пристосовують. А потім у росіян цій байдужості до якого-небудь певного виду праці практично відповідає традиційна прикованість до цілком певної роботи, від якої вони відриваються тільки в результаті впливу ззовні.

[М — 18] Цей приклад з працею переконливо показує, що навіть найабстрактніші категорії, незважаючи на те що вони — саме завдяки своїй абстрактності — мають силу для всіх епох, у самій визначеності цієї абстракції являють собою такою ж мірою і продукт історичних умов і мають повну значущість тільки для цих умов і в їх межах.

Буржуазне суспільство є найбільш розвинута і найбільш різноманітна історична організація виробництва. Тому категорії, що виражають його відносини, розуміння його структури, дають разом з тим можливість заглянути в структуру і виробничі відносини всіх тих загиблих форм суспільства, з уламків і елементів яких воно було побудоване. Деякі ще не подолані залишки цих уламків і елементів продовжують животіти всередині буржуазного суспільства, а те, що в попередніх формах суспільства було тільки у вигляді натяку, розвинулося тут до повного значення і т. д. Анатомія людини — ключ до анатомії мавпи. А натяки на більш високе у нижчих видів тварин можна зрозуміти тільки в тому разі, якщо саме це більш високе вже відоме. Буржуазна економіка дає нам, таким чином, ключ до античної і т. д. Але зовсім не в тому значенні, як це розуміють економісти, які змазують усі історичні відмінності і в усіх формах суспільства бачать форми буржуазні. Можна зрозуміти оброк, десятину і т. д., якщо відома земельна рента, однак не можна їх ототожнювати з нею.

Оскільки, далі, буржуазне суспільство само є тільки антагоністична форма розвитку, то відношення попередніх форм

* — без зайвих слів. *Ред.*

[суспільства] зустрічаються в ньому часто лише в зовсім захирілому або навіть шаржованому вигляді, як, наприклад, общинна власність. Тому, якщо правильно, що категорії буржуазної економіки містять у собі якусь істину для всіх інших форм суспільства, то це треба розуміти лише cum grano salis *. Вони можуть містити в собі ці форми в розвинутому, в захирілому, в карикатурному і т. д., в усякому разі в істотно зміненому вигляді. Так званий історичний розвиток грунтується взагалі на тому, що остання за часом форма розглядає попередні форми як ступені до самої себе і завжди розуміє їх однобічно, бо лише дуже рідко і тільки за цілком певних умов вона буває здатна до самокритики; тут, звичайно, йдеться не про такі історичні періоди, які самим собі уявляються як часи занепаду. Християнська релігія лише тоді виявилася здатною сприяти об'єктивному розумінню старих міфологій, коли її самокритика була до певної міри, так би мовити, δυνάμει**, уже готова. Так і буржуазна політична економія лише тоді підійшла до розуміння феодальної, античної, східної економіки, коли почалася самокритика буржуазного суспільства. В тій мірі, в якій буржуазна політична економія цілком не ототожнює себе на міфологічний зразок з економікою минулих часів, її критика попередніх суспільних форм, особливо феодалізму, з яким їй ще безпосередньо доводилося боротися, була схожа на ту критику, з якою християнство виступало проти язичества або протестантизм — проти католицизму.

[М — 19] Як взагалі в усякій історичній, соціальній науці, при розгляді поступального руху економічних категорій треба завжди мати на увазі, що як у дійсності, так і в голові суб'єкт — тут у нас сучасне буржуазне суспільство — є щось дане і що тому категорії виражають форми наявного буття, визначення існування, часто тільки окремі сторони цього певного суспільства, цього суб'єкта, і що воно через це *також і для науки* починається зовсім не тільки там, де йдеться про нього *як таке*. Це міркування треба мати на увазі, тому що воно відразу ж дає вирішальні вказівки щодо розчленування предмета.

Наприклад, ніщо не здається більш природним, як почати з земельної ренти, з земельної власності, бо вона ж зв'язана з землею, цим джерелом всякого виробництва і всякого існування, і з землеробством, цією найпершою формою виробництва в усіх більш або менш міцно сформованих суспільствах. Однак немає нічого більш помилкового. Кожна форма суспільства має певне виробництво, яке визначає місце і вплив усіх інших виробництв і відношення якого через це так само визначають місце і вплив усіх інших відношень. Це — те загальне освітлення, в сферу дії

* — дослівно: «з дрібкою солі»; в переносному розумінні: «із застереженням», «не зовсім буквально». *Ред.*
** — у можливості. *Ред.*

якого потрапили всі інші кольори і яке модифікує їх в їхніх особливостях. Це — той особливий ефір, який визначає питому вагу всього того, що в ньому є.

Візьмемо, наприклад, пастуші народи (народи, що займаються виключно мисливством і рибальством, перебувають за тим пунктом, звідки починається дійсний розвиток). У них спорадично зустрічається певна форма землеробства. Цим визначається земельна власність. Вона колективна і зберігає цю форму більшою або меншою мірою, залежно від того, більшою або меншою мірою ці народи дотримуються своїх традицій; наприклад, общинна власність у слов'ян. У народів з осілим землеробством — ця осілість уже великий прогрес,— де землеробство переважає, як в античному і феодальному суспільстві, сама промисловість, її організація і відповідні їй форми власності мають більшою або меншою мірою землевласницький характер; промисловість або цілком залежить від землеробства, як у стародавніх римлян, або, як у середні віки, вона в місті і в міських відносинах імітує принципи організації села. Сам капітал у середні віки — в тій мірі, в якій він не є суто грошовий капітал,— має у вигляді традиційних знарядь ремесла і т. д. цей землевласницький характер.

У буржуазному суспільстві все навпаки. Землеробство все більше й більше стає всього лише однією з галузей промисловості і цілком підпадає під панування капіталу. Так само і земельна рента. В усіх формах суспільства, де панує земельна власність, переважають ще відносини, які визначаються природою. А в тих формах суспільства, де панує капітал, переважає елемент, створений суспільством, історією. Земельну ренту не можна зрозуміти без капіталу, але капітал цілком можна зрозуміти без земельної ренти. Капітал — це пануюча над усім економічна сила буржуазного суспільства. Він повинен становити як вихідний, так і кінцевий пункт, і його треба аналізувати до земельної власності. Після того як те і друге розглянуто окремо, треба розглянути їх взаємовідношення.

[M — 20] Таким чином, було б нездійсненним і помилковим трактувати економічні категорії в тій послідовності, в якій вони історично відігравали вирішальну роль. Навпаки, їх послідовність визначається тим відношенням, в якому вони перебувають одна до одної в сучасному буржуазному суспільстві, причому це відношення прямо протилежне тому, яке виступає як природне або відповідає послідовності історичного розвитку. Йдеться не про те становище, яке економічні відносини історично займають у різних формах суспільства, що йдуть одна за одною. Ще менше йдеться про їх послідовність «в ідеї» (*Прудон*[121]), цьому містифікованому уявленні про історичний процес. Йдеться про те місце, яке вони займають у структурі сучасного буржуазного суспільства.

Та чистота (абстрактна визначеність), з якою в стародавньому світі виступають торговельні народи — фінікійці, карфагеняни,— зумовлена якраз самим переважанням землеробських народів. Капітал, як торговельний або грошовий капітал, виступає саме в такій абстрактності там, де капітал ще не став панівним елементом суспільства. Ломбардці і євреї займають таке саме становище щодо землеробських громад середньовіччя.

Іншим прикладом різного становища, яке одні й ті самі категорії займають на різних ступенях суспільного розвитку, може бути таке: одна з найостанніших форм буржуазного суспільства, *joint-stock companies* *, виступає також і на початку останнього у вигляді великих привілейованих і наділених монополією торговельних компаній.

Саме поняття національного багатства прохоплюється в економістів XVII століття в такому вигляді — це уявлення почасти зберігається і в економістів XVIII століття,— що багатство створюється тільки для держави і що її могутність залежить від цього багатства. Це була ще та несвідомо-лицемірна форма, в якій саме багатство і його вироблення проголошувались як мета сучасних держав, а держави розглядалися лише як засіб для вироблення багатства.

Розчленування предмета, очевидно, повинно бути таке:

1) Загальні абстрактні визначення, які через це більш або менш властиві всім формам суспільства, проте у вищероз'ясненому розумінні. 2) Категорії, які становлять внутрішню структуру буржуазного суспільства і на яких грунтуються основні класи. Капітал, наймана праця, земельна власність. Їх відношення одне до одного. Місто і село. Три великі суспільні класи. Обмін між ними. Обіг. Кредит (приватний). 3) Концентроване вираження буржуазного суспільства у формі держави. Розгляд держави в її відношенні до самої себе. «Непродуктивні» класи. Податки. Державний борг. Публічний кредит. Населення. Колонії. Еміграція. 4) Міжнародні відносини виробництва. Міжнародний поділ праці. Міжнародний обмін. Вивіз і ввіз. Вексельний курс. 5) Світовий ринок і кризи.

[М — 21] 4. ВИРОБНИЦТВО. ЗАСОБИ ВИРОБНИЦТВА І ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ. ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ І ВІДНОСИНИ СПІЛКУВАННЯ. ФОРМИ ДЕРЖАВИ І ФОРМИ СВІДОМОСТІ В ЇХ ВІДНОШЕННІ ДО ВІДНОСИН ВИРОБНИЦТВА І СПІЛКУВАННЯ. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ. СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ

Нотабене щодо тих пунктів, які потрібно тут згадати і які не повинні бути забуті.

* — акціонерні компанії. *Ред.*

1) *Війна* раніше досягла розвинутих форм, ніж мир; спосіб, яким на війні і в арміях і т. д. такі економічні відносини, як наймана праця, застосування машин і т. д., розвинулися раніше, ніж усередині громадянського суспільства. Також і відношення між продуктивними силами і відносинами спілкування особливо наочне в армії.

2) *Відношення старого ідеалістичного викладу історії до реалістичного, особливо так званої історії культури*, яка цілком є історією релігії і держав. (При нагоді можна також сказати дещо про різні методи викладу історії, що досі існували. Так званий об'єктивний. Суб'єктивний (моральний та інші). Філософський.)

3) *Вторинні і третинні*, взагалі *похідні, перенесені*, непервинні виробничі відносини. Роль, яку тут відіграють міжнародні відносини.

4) *Закиди з приводу матеріалізму цієї концепції. Ставлення до натуралістичного матеріалізму* [122].

5) *Діалектика понять продуктивні сили (засоби виробництва) і виробничі відносини*, діалектика, межі якої треба визначити і яка не знищує реальної відмінності.

6) *Неоднакове відношення розвитку матеріального виробництва до розвитку, наприклад, мистецтва.* Взагалі поняття прогресу не слід брати в його звичайній абстрактності. Щодо мистецтва і т. д. ця диспропорція ще не така важлива і не така важка для розуміння, як диспропорція у сфері самих практичних соціальних відносин. Наприклад, порівняльний стан освіти в *Сполучених Штатах* і в Європі. Але власне важке питання, яке треба тут розглянути, полягає ось у чому: яким чином у неоднаковий розвиток вступають виробничі відносини як відносини правові. Отже, наприклад, відношення римського приватного права (у кримінальному і [взагалі] публічному праві це буває меншою мірою) до сучасного виробництва.

7) *Це розуміння* * *виступає як необхідний розвиток.* Однак правомірний і випадок. В якому розумінні. (Серед іншого правомірна і свобода.) (Вплив засобів сполучення. Всесвітня історія існувала не завжди; історія як всесвітня історія — результат.)

8) *Вихідний пункт, звичайно,— природна визначеність*; суб'єктивно і об'єктивно. Племена, раси і т. д.

1) Щодо мистецтва відомо, що певні періоди його розквіту аж ніяк не перебувають у відповідності з загальним розвитком суспільства, а отже, також і з розвитком його матеріальної основи, яка становить неначе кістяк його організації. Наприклад, греки порівняно з сучасними народами або також Шекспір. Щодо деяких форм мистецтва, наприклад епосу, навіть визнано, що вони

* Напевно, Маркс тут має на увазі розуміння історії в тому розумінні, як вона трактується в попередніх пунктах. *Ред.*

в своїй класичній формі, яка становить епоху в світовій історії, ніколи вже не можуть бути створені, як тільки почалося виробництво мистецтва як таке; що, таким чином, у галузі самого мистецтва певні значні форми його можливі тільки на низькому ступені розвитку мистецтв. Якщо це в межах самого мистецтва буває у відносинах між різними його видами, то тим менш дивно, що це буває і у відношенні всієї галузі мистецтва до загального розвитку суспільства. Трудність полягає тільки в загальному формулюванні цих суперечностей. Варто лише визначити їх специфіку, і вони вже пояснені.

[М — 22] Візьмемо, наприклад, відношення грецького мистецтва і потім Шекспіра до сучасності. Відомо, що грецька міфологія була не тільки арсеналом грецького мистецтва, а й його грунтом. Хіба той погляд на природу і на суспільні відносини, який лежить в основі грецької фантазії, а тому і грецького [мистецтва], можливий при наявності сельфакторів, залізниць, локомотивів і електричного телеграфу? Куди вже тут Вулкану проти Робертса і К⁰ [123], Юпітеру проти громовідводу і Гермесу проти Crédit Mobilier [124]! Всяка міфологія переборює, підкоряє і перетворює сили природи в уяві і за допомогою уяви; вона зникає, отже, разом з настанням дійсного панування над цими силами природи. Що лишається від Фами при наявності Printing House Square [125]? Передумовою грецького мистецтва є грецька міфологія, тобто така природа і такі суспільні форми, які вже самі несвідомо-художньо перероблені народною фантазією. Це його матеріал. Але передумовою тут є не будь-яка міфологія, тобто не будь-яке несвідомо-художнє перероблення природи (тут під природою розуміється все предметне, отже, включаючи і суспільство). Єгипетська міфологія ніколи не могла б бути грунтом або материнським лоном грецького мистецтва. Але, в усякому разі, *деяка* міфологія. Отже, зовсім не такий розвиток суспільства, який виключає всяке міфологічне ставлення до природи, всяке міфологізування природи, і, отже, вимагає від художника незалежної від міфології фантазії.

З другого боку, чи можливий Ахіллес в епоху пороху і свинцю? Або взагалі «Іліада» поряд з друкарським верстатом і тим більше з друкарською машиною? І хіба не зникають неминуче сказання, билинний спів і Муза, а тим самим і необхідні умови епічної поезії, з появою друкованого слова?

Проте трудність полягає не в тому, щоб зрозуміти, що грецьке мистецтво і епос зв'язані з певними формами суспільного розвитку. Трудність полягає в тому, що вони все ще дають нам художню насолоду і в певному відношенні визнаються нормою і недосяжним взірцем.

Доросла людина не може знову стати дитиною, не впадаючи в дитинство. Але хіба її не тішить наївність дитини і хіба вона

сама не повинна прагнути до того, щоб на вищому ступені відтворити властиву дитині правду? Хіба в дитячій натурі в кожну епоху не оживає її власний характер у його натуральній правді? І чому історичне дитинство людства там, де воно розвинулося найпрекрасніше, не повинно мати для нас вічної принадності, як ступінь, що ніколи не повторюється? Бувають невиховані діти і по-старечому розумні діти. Багато які із стародавніх народів належать до цієї категорії. Нормальними дітьми були греки. Привабливість, яку має для нас їхнє мистецтво, не перебуває в суперечності з тим нерозвинутим суспільним ступенем, на якому воно виросло. Навпаки, ця привабливість є його результатом і нерозривно зв'язана з тим, що незрілі суспільні умови, за яких це мистецтво виникло, і тільки й могло виникнути, ніколи вже не можуть повторитися знову.

Написано в кінці серпня 1857 р.

Вперше опубліковано в журналі «Die Neue Zeit», Bd. 1, № 23—25, 1902—1903 pp.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. I, с. 15—44

К. МАРКС

ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ПЕРЕДМОВА [126]

Я розглядаю систему буржуазної економіки в такому порядку: *капітал, земельна власність, наймана праця, держава, зовнішня торгівля, світовий ринок.* Під першими трьома рубриками я досліджую економічні умови життя трьох великих класів, на які розпадається сучасне буржуазне суспільство; взаємний зв'язок трьох інших рубрик очевидний. Перший відділ першої книги, яка трактує про капітал, складається з таких розділів: 1) товар, 2) гроші, або простий обіг, 3) капітал взагалі. Перші два розділи становлять зміст цього випуску. Весь матеріал лежить передо мною у формі монографій, які були написані з великими перервами в різні періоди не для друку, а для з'ясування питань самому собі; послідовне опрацювання цих монографій за вказаним планом залежатиме від зовнішніх обставин.

Загальний вступ *, який я було накидав, я випускаю, бо після грунтовнішого обміркування вирішив, що всяке визначення наперед висновків, які ще тільки треба довести, може перешкодити, а читач, який взагалі захоче йти за мною, повинен зважитися переходити від часткового до загального. Проте деякі зауваження про хід моїх власних політико-економічних занять здаються мені тут доречними.

Моїм спеціальним предметом була юриспруденція, яку, однак, я вивчав тільки як підпорядковану дисципліну поряд з філософією і історією. В 1842—1843 рр. мені як редакторові «Rheinische Zeitung» [127] довелося вперше висловлюватися про так звані матеріальні інтереси, і це поставило мене в скрутне становище. Обговорення в рейнському ландтазі питань про розкрадання лісу і дроблення земельної власності, офіційна полеміка, в яку пан фон Шапер, тодішній обер-президент Рейнської провінції, вступив з «Rheinische Zeitung» щодо становища мозельських селян, нарешті, дебати про свободу торгівлі і протекційні мита дали перші поштовхи моїм заняттям економічними питаннями. З другого боку, в цей час, коли добре бажання «йти вперед» набагато

* Див. цей том, с. 104—129. *Ред.*

переважало знання предмета, в «Rheinische Zeitung» почувся відгомін французького соціалізму і комунізму із слабким філософським забарвленням. Я висловився проти цього дилетантства, але разом з тим у полеміці з аугсбурзькою «Allgemeine Zeitung» [128] відверто признався, що мої тодішні знання не дозволяли мені зважитися на якесь судження про самий зміст французьких напрямів. З тим більшою охотою я скористався ілюзією керівників «Rheinische Zeitung», які сподівалися поміркованішою позицією добитися скасування винесеного їй смертного вироку, щоб піти з громадської арени в навчальну кімнату.

Перша праця, яку я розпочав для розв'язання сумнівів, що охопили мене, був критичний розбір гегелівської філософії права; вступ до цієї праці з'явився в 1844 р. у видаваному в Парижі «Deutsch-Französische Jahrbücher» [129]. Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини, так само як і форми держави, не можуть бути зрозумілі ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони коренятъся в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII століття, називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії. Розпочате мною в Парижі вивчення політичної економії я продовжував у Брюсселі, куди я переселився внаслідок наказу пана Гізо про моє вислання з Парижа. Загальний результат, до якого я прийшов і який став потім провідною ниткою в моїх дальших дослідженнях, може бути коротко сформульований так. У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства заходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним їхнім виразом — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їхні окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові. При розгляді таких переворотів необхідно завжди відрізняти матеріальний, з природничо-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах

виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше — від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його розв'язання. Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту по її свідомості. Навпаки, цю свідомість треба пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства. Через це людство ставить собі завжди тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо при ближчому розгляді завжди виявляється, що саме завдання виникає лише тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже наявні, або, принаймні, перебувають у процесі становлення. В загальних рисах, азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна позначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації. Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва, антагоністичною не в розумінні індивідуального антагонізму, а в розумінні антагонізму, який виростає з суспільних умов життя індивідуумів; але продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють разом з тим матеріальні умови для розв'язання цього антагонізму. Через це буржуазною суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства.

Фрідріх Енгельс, з яким я з часу появи його геніальних начерків до критики економічних категорій (у «Deutsch-Französische Jahrbücher») підтримував постійний листовий обмін думками, прийшов іншим шляхом до того самого результату, що і я (пор. його «Становище робітничого класу в Англії» [130]); і коли навесні 1845 р. він також оселився в Брюсселі, ми вирішили спільно розробити наші погляди на противагу ідеологічним поглядам німецької філософії, по суті звести рахунки з нашою колишньою філософською совістю. Цей намір був здійснений у формі критики післягегелівської філософії [131]. Рукопис — два товсті томи у восьму частину аркуша — давно вже прибув на місце видання у Вестфалію, коли нас повідомили, що нові обставини роблять його надрукування неможливим. Ми з тим більшою охотою полишили рукопис гризучій критиці мишей, що наша головна мета — з'ясування справи самим собі — була досягнута. З окремих праць, в яких ми в той час з того чи іншого боку виклали наші погляди публіці, я згадаю тільки написаний разом Енгельсом і мною «Маніфест Комуністичної партії» [132] і опубліковану

мною «Промову про свободу торгівлі» [133]. Вирішальні пункти наших поглядів були вперше науково викладені, хоч тільки в полемічній формі, в моїй праці «Злиденність філософії», випущеній у 1847 р. і спрямованій проти Прудона [134]. Лютнева революція і в зв'язку з нею насильне вислання мене з Бельгії припинили друкування написаного німецькою мовою твору про «Найману працю», в якому я зібрав лекції, читані мною в Німецькому робітничому товаристві в Брюсселі [135].

Видання «Neue Rheinische Zeitung» в 1848 і 1849 pp.[136] і дальші події перервали мої економічні заняття, які я зміг відновити тільки в 1850 р. в Лондоні. Величезний матеріал з історії політичної економії, зібраний у Британському музеї [137], та обставина, що Лондон являє собою зручний спостережний пункт для вивчення буржуазного суспільства, нарешті, нова стадія розвитку, в яку це суспільство, здавалося, вступило з відкриттям каліфорнійського і австралійського золота,— все це спонукало мене взятися за вивчення предмета з початку і критично переробити новий матеріал. Ці заняття приводили, почасти самі собою, до питань, які на перший погляд зовсім не стосувалися предмета, але на яких я повинен був спинятися більш-менш тривалий час. Проте особливо скорочувався час, що був у моєму розпорядженні, через настійну потребу працювати заради хліба насущного. Моє тепер уже восьмирічне співробітництво в «New-York Daily Tribune» [94], першій англо-американській газеті (власне газетні кореспонденції я пишу тільки як виняток), робило необхідним надзвичайно часті перерви в моїх наукових заняттях. Однак статті про визначні економічні події в Англії і на континенті становили настільки значну частину моєї роботи для газети, що я змушений був ознайомитися з практичними деталями, які лежать за межами власне науки політичної економії.

Ці замітки про хід моїх занять у галузі політичної економії повинні лише показати, що мої погляди, хоч би як про них судили і хоч би як мало вони узгоджувалися з егоїстичними передсудами пануючих класів, становлять результат сумлінних і довголітніх досліджень. А при вході в науку, як і при вході в пекло, мусить бути виставлена вимога:

«Qui si convien lasciare ogni sospetto;
Ogni viltà convien che qui sia morta» *.

Карл Маркс

Лондон, січень 1859 р.

Вперше повністю опубліковано в книзі «Zur Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx». Erstes Heft Berlin, 1859

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 5—9

---

* — «Тут треба, щоб душа була тверда,
Тут страх не мусить нам давать пораду».
(Данте. «Божественна комедія». Пекло. Пісня 3, вірш 14—15). *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

КАРЛ МАРКС. «ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ»

ПЕРШИЙ ВИПУСК, БЕРЛІН, ФРАНЦ ДУНКЕР, 1859 [138]

I

Німці давно вже довели, що в усіх галузях науки вони рівні іншим цивілізованим націям, а в більшості цих галузей навіть перевершують їх. Тільки серед корифеїв однієї науки — політичної економії — не було жодного німецького імені. Причина цього зрозуміла. Політична економія є теоретичний аналіз сучасного буржуазного суспільства і тому передбачає розвинуті буржуазні відносини, відносини, які в Німеччині протягом століть, з часу воєн Реформації і Селянської війни [139], а особливо з часу Тридцятилітньої війни [140], не могли виникнути. Відокремлення Голландії від імперії [141] відтіснило Німеччину від світової торгівлі і з самого початку звело її промисловий розвиток до наймізерніших розмірів; і в той час як німці з такими труднощами і так повільно оправлялися від спустошень громадянських воєн, у той час як вони витрачали всю свою громадянську енергію, яка ніколи не була особливо великою, в марній боротьбі проти митних кордонів і безглуздих торговельних правил, яким кожний дрібний князьок і імперський барон підпорядковував промисловість своїх підданих, у той час як імперські міста занепадали в умовах дріб'язкової цехівщини і патриціанського чванства — в цей час Голландія, Англія і Франція завойовували перші місця в світовій торгівлі, засновували колонію за колонією і розвивали мануфактурну промисловість до найвищого розквіту, поки, нарешті, Англія завдяки парі, яка вперше надала цінності її покладам вугілля й заліза, не стала на чолі сучасного буржуазного розвитку. Але поки доводилося вести боротьбу проти сміховинно застарілих пережитків середньовіччя, які сковували до 1830 р. матеріальний буржуазний розвиток Німеччини, доти була неможливою німецька політична економія. Лише із заснуванням Митного союзу [142] німці досягли такого становища, при якому вони взагалі змогли тільки *зрозуміти* політичну економію. З цього часу дійсно почався імпорт англійської і французької політичної економії на

потребу німецької буржуазії. Незабаром учена братія і бюрократія оволоділи імпортованим матеріалом і опрацювали його таким способом, який не робить особливої честі «німецькому духові». Строката компанія пописуючих аферистів, купців, шкільних наставників і бюрократів створила тоді німецьку економічну літературу, яка за своєю вульгарністю, поверховістю, відсутністю думки, багатослівністю і плагіатом може зріднитися тільки з німецьким романом. В середовищі людей практичного напряму утворилася спочатку школа протекціоністів-промисловців, авторитет якої, Ліст, усе ще є найкращим з того, що дала німецька буржуазна економічна література, хоч весь його прославлений твір списаний у француза Фер'є, теоретичного родоначальника континентальної системи. На противагу цьому напрямові в 40-х роках виникла школа вільної торгівлі з купців прибалтійських провінцій, які з дитячо-наївною, але не безкорисливою довірливістю переспівували доводи англійських фритредерів. Нарешті, серед шкільних наставників і бюрократів, які взяли на себе теоретичну розробку науки, були хирляві і некритичні збирачі фактів, як-от пан Рау, мудруючі спекулятивні філософи, що перекладали положення іноземних авторів на мову Гегеля, якого вони не зрозуміли, як-от пан Штейн, або дріб'язкові людці в галузі «історії культури», що вдавалися в белетристику, як-от пан Ріль. З усього цього, кінець кінцем, вийшла камералістика [143], якась каша з усякої всячини, полита еклектично-економічним соусом,— те, що треба знати людині, яка готується до державного іспиту на посаду урядового чиновника.

У той час як буржуазія, шкільні наставники і бюрократія в Німеччині ще билися над тим, щоб завчити напам'ять і хоч трохи зрозуміти початки англо-французької політичної економії, ставлячись до них як до незаперечних догм, з'явилася німецька пролетарська партія. Весь зміст її теорії виник на основі вивчення політичної економії; з моменту її виступу веде свій початок також і наукова, самостійна *німецька політична економія*. Ця німецька політична економія ґрунтується по суті на *матеріалістичному розумінні історії*, основні риси якого коротко викладені в Передмові до розглядуваного твору *. Ця Передмова в основній своїй частині була вже надрукована в «Das Volk», тому ми й відсилаємо туди читача. Не для самої тільки політичної економії, а для всіх історичних наук (а історичні науки — це ті, які не є науками про природу) стало революціонізуючим відкриттям те положення, що «спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі», що всі суспільні і державні відносини, всі релігійні і правові системи, всі теоретичні погляди, які з'являються в історії, можна

* Див. цей том, с. 130—133. *Ред.*

зрозуміти тільки тоді, коли стануть зрозумілими матеріальні умови життя кожної відповідної епохи і коли з цих матеріальних умов виводиться все інше. «Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість». Це положення настільки просте, що воно повинно б бути само собою зрозумілим для всякого, хто не зав'яз в ідеалістичному обмані. З нього випливають, однак, у найвищій мірі революційні висновки не тільки для теорії, а й для практики: «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства заходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним їхнім вираженням — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їхні окови. Тоді настає епоха *соціальної революції*. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові... Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва, антагоністичною не в розумінні індивідуального антагонізму, а в розумінні антагонізму, який виростає з суспільних умов життя індивідуумів; але продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють разом з тим матеріальні умови для розв'язання цього антагонізму» *. Таким чином, при дальшому розвитку нашої матеріалістичної тези і при її застосуванні до сучасності нам відразу відкривається перспектива великої, найбільшої революції всіх часів.

Положення, що свідомість людей залежить від їх буття, а не навпаки, здається простим; однак при ближчому розгляді негайно виявляється, що це положення вже в своїх перших висновках завдає смертельного удару всякому, навіть найбільш прихованому ідеалізмові. Цим положенням заперечуються всі успадковані і звичні погляди на все історичне. Весь традиційний спосіб політичного мислення руйнується; патріотична прекраснодушність з обуренням повстає проти такого нечестивого погляду. Тому новий світогляд неминуче наражається на опір не тільки з боку представників буржуазії, а й з боку маси французьких соціалістів, які хочуть перевернути світ за допомогою магічної формули: *liberté, égalité, fraternité* **. Але особливо великий гнів викликала ця теорія серед німецьких вульгарно-демократичних крикунів. І все-таки вони дуже ретельно намагалися по-плагіаторському використати нові ідеї, правда, виявивши при цьому виняткове нерозуміння їх.

Розвиток матеріалістичного розуміння хоч би на одному єдиному історичному прикладі становив наукову працю, яка вимагала багаторічних спокійних занять, бо ясно, що самими фразами

---

* Див. цей том, с. 131—132. *Ред.*

** — *свобода, рівність, братерство. Ред.*

тут нічого не вдієш, що тільки з допомогою великого, критично перевіреного, якнайкраще засвоєного історичного матеріалу можна розв'язати таке завдання. Лютнева ж революція кинула нашу партію на політичну арену і тим самим зробила для неї неможливим переслідування суто наукових цілей. Проте основний погляд проходить червоною ниткою через усі літературні твори партії. В них всюди, в кожному окремому випадку, показується, яким чином політична дія щоразу виникала внаслідок прямих матеріальних спонукальних причин, а не з фраз, що супроводили їх, яким чином, навпаки, політичні і юридичні фрази так само породжуються матеріальними спонукальними причинами, як і політична дія та її результати.

Після поразки революції 1848—1849 рр. настав момент, коли ставало дедалі більш неможливим впливати на Німеччину з-за кордону; тоді наша партія надала поле емігрантських склок вульгарній демократії, бо склоки лишились єдино можливою дією. І в той час як вульгарна демократія охоче займалась цими склоками, сьогодні затіваючи бійку, щоб завтра почати братання, а післязавтра знову прати свою брудну білизну перед усім світом, у той час як ця вульгарна демократія виканючувала собі гроші по всій Америці, щоб відразу після цього учинити новий скандал з приводу дільби кількох добутих талерів,— наша партія була рада, що знову знайшла якийсь спокій для наукових занять. Її величезна перевага полягала в тому, що вона мала теоретичною основою новий науковий світогляд, розроблення якого вимагало від неї багато праці. Вже через одне це вона не могла так низько впасти, як «великі мужі» еміграції [144].

Першим плодом цих досліджень є книга, що лежить перед нами.

II

У такому творі, як той, що лежить перед нами, не може бути й мови про просту критику окремих, відірваних одне від одного положень політичної економії, про відокремлений розгляд тих чи інших спірних економічних питань. Навпаки, цей твір з самого початку побудований на систематичному охопленні всього комплексу економічних наук, на зв'язному викладі законів буржуазного виробництва й буржуазного обміну. А оскільки економісти є не чим іншим, як тлумачами і апологетами цих законів, то цей виклад є водночас критикою всієї економічної літератури.

З часу смерті Гегеля навряд чи була зроблена хоч би одна спроба розвинути яку-небудь науку в її власному, внутрішньому зв'язку. Офіційна гегелівська школа засвоїла собі з діалектики вчителя тільки маніпуляції найпростішими прийомами, які вона застосовувала скрізь і всюди, і до того ж часто до смішного не-

зграбно. Вся спадщина Гегеля обмежувалась для цієї школи простим шаблоном, за допомогою якого будувалась будь-яка тема, і списком слів та зворотів, придатних тільки для того, щоб вчасно вставляти їх там, де бракувало думок і позитивних знань. Таким чином, вийшло, як сказав один боннський професор, що ці гегельянці тямили дещо в «нічому», а писати могли про «все». Так це, звичайно, й було. Проте у цих панів, незважаючи на всю їхню зарозумілість, настільки сильним було усвідомлення власної слабкості, що вони старалися триматися якомога далі від великих завдань; стара, рутинна наука втримувала свої позиції завдяки перевазі в позитивних знаннях. І тільки коли Фейєрбах оголосив неспроможною умоглядну ідею, гегельянство поступово згасло, і почало здаватися, що в науці знову почалося царство старої метафізики з її нерухомими категоріями.

Це явище мало свою природну причину. Після режиму гегелівських діадохів [145], що призвів до панування пустої фрази, природно настала епоха, в якій позитивний зміст науки знову взяв гору над її формальною стороною. В цей час Німеччина накинулася з цілком винятковою енергією на природничі науки, що відповідало її могутньому буржуазному розвиткові з часу 1848 року; і в міру того як почали входити в моду ці науки, в яких спекулятивний напрям ніколи не відігравав хоч трохи значної ролі, знову поширилась також і стара метафізична манера мислення, аж до крайніх меж вольфівської вульгарності. Гегель був забутий, розвинувся новий природничо-науковий матеріалізм, який теоретично майже нічим не відрізняється від матеріалізму XVIII століття і має над ним здебільшого тільки ту перевагу, що в його розпорядженні є багатший, природничо-науковий, особливо хімічний і фізіологічний матеріал. Надзвичайно заяложене відтворення цього обмеженого філістерського способу мислення докантівського періоду ми знаходимо у Бюхнера і Фогта; і навіть Молешотт, який клянеться Фейєрбахом, щохвилини дуже забавно заплутується в найпростіших категоріях. Неповороткий ваговоз буденного буржуазного розсудку, звичайно, нерішуче спиняється перед ровом, який відділяє суть від явища, причину від наслідку. Але коли збираються полювати з гончими на дуже пересіченій місцевості абстрактного мислення, тоді якраз не можна сідати на ваговоза.

Отже, тут треба було вирішувати інше питання, яке не має відношення до політичної економії як такої. Який метод наукового дослідження треба обрати? З одного боку, була гегелівська діалектика в цілком абстрактному, «спекулятивному» вигляді, в якому її залишив після себе Гегель; з другого боку, був звичайний, який нині знову став модним, переважно вольфівсько-метафізичний метод, дотримуючись якого буржуазні економісти і писали свої безладні товсті книги. Цей останній метод настільки

був теоретично розгромлений Кантом і особливо Гегелем, що тільки косність і відсутність іншого *простого* методу могли зробити можливим його дальше практичне існування. З другого боку, гегелівський метод у *даній* його формі був абсолютно непридатний. Він був по суті ідеалістичним, а тут потрібний був розвиток такого світогляду, який був би більш матеріалістичним, ніж усі попередні. Він виходив з чистого мислення, а тут треба було виходити з найупертіших фактів. Метод, який, за власним визнанням Гегеля, «від нічого через ніщо прийшов до нічого» [146], був у цьому вигляді тут зовсім недоречний. Проте з усього наявного логічного матеріалу він був єдиним, який можна було принаймні використати. Цей метод не піддавали критиці, він не був спростований, ніхто з противників великого діалектика не зміг завдати збитків гордій будові цього методу; він був забутий тому, що гегелівська школа не знала, що з ним робити. Тому треба було насамперед піддати гегелівський метод грунтовній критиці.

Гегелівський спосіб мислення відрізнявся від способу мислення всіх інших філософів величезним історичним чуттям, яке лежало в його основі. Хоч форма була надзвичайно абстрактна і ідеалістична, все ж розвиток його думок завжди йшов паралельно розвиткові всесвітньої історії, і останній, власне, мав бути тільки підтвердженням першого. Якщо при цьому дійсне відношення було перевернуте і поставлене на голову, то все ж реальний зміст всюди проникав у філософію, тим більше, що Гегель на відміну від своїх учнів не робив чесноти з неуцтва, а був одним з найосвіченіших людей усіх часів. Він перший намагався показати розвиток, внутрішній зв'язок історії, і хоч би яким дивним здавалося нам тепер багато що в його філософії історії, все ж грандіозність основних його поглядів навіть і тепер ще гідна подиву, особливо якщо порівняти з ним його попередників або тих, хто після нього зважувався пускатися в загальні міркування про історію. У «Феноменології», в «Естетиці», в «Історії філософії» [147] — всюди червоною ниткою проходить це чудове розуміння історії, і всюди матеріал розглядається історично, в певному, хоч і абстрактно перекрученому, зв'язку з історією.

Це розуміння історії, що склало епоху, було прямою теоретичною передумовою нового матеріалістичного світогляду, і вже завдяки цьому була дана вихідна точка також для логічного методу. Якщо ця забута діалектика, навіть з точки зору «чистого мислення», привела до таких результатів, якщо вона до того ж, ніби граючись, покінчила з усією попередньою логікою і метафізикою, то, отже, у ній в усякому разі було щось більше, ніж просто софістика і схоластичні хитрощі. Але критика цього методу була нелегким завданням; уся офіційна філософія боялась і тепер ще боїться взятися за неї.

Маркс був і лишається єдиною людиною, яка могла взяти на себе обов'язок звільнити з гегелівської логіки те ядро, яке містить у собі дійсні відкриття Гегеля в цій сфері, і відновити діалектичний метод, звільнений від його ідеалістичних оболонок, у тому простому вигляді, в якому він і стає єдино правильною формою розвитку думки. Вироблення методу, який лежить в основі марксової критики політичної економії, ми вважаємо результатом, який за своїм значенням навряд чи поступається перед основним матеріалістичним світоглядом.

Критику політичної економії, навіть відповідно до виробленого методу, можна було проводити двояким способом: історично або логічно. Оскільки в історії, як і в її літературному відображенні, розвиток загалом і в цілому іде також від найпростіших відносин до складніших, то історичний розвиток політико-економічної літератури давав природну провідну нитку, якої могла дотримуватися критика; при цьому економічні категорії загалом і в цілому з'являлися б у тій же послідовності, як і в логічному розвитку. Ця форма на перший погляд має перевагу більшої ясності, бо тут простежується *дійсний* розвиток, але насправді вона була б у кращому разі тільки популярнішою. Історія часто йде стрибками і зигзагами, і якби обов'язково було йти слідом за нею всюди, то довелося б не тільки підняти багато матеріалу незначної важливості, а й часто переривати хід думок. До того ж не можна писати історію політичної економії без історії буржуазного суспільства, а це зробило б роботу нескінченною, бо відсутня всяка підготовча робота. Таким чином, єдино придатним був логічний метод дослідження. Але цей метод по суті є не чим іншим, як тим же історичним методом, тільки звільненим від історичної форми і від випадковостей, які заважають. З чого починає історія, з того ж повинен починатися й хід думок, і його дальший рух являтиме собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображення виправлене, але виправлене відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес, причому кожний момент можна розглядати в тій точці його розвитку, де процес досягає повної зрілості, своєї класичної форми.

При цьому методі ми виходимо з першого і найпростішого відношення, яке історично, фактично знаходиться перед нами, отже, в даному разі з першого економічного відношення, яке ми знаходимо. Це відношення ми аналізуємо. Вже сам факт, що це є *відношення*, означає, що в ньому є дві сторони, які *відносяться одна до одної*. Кожну з цих сторін ми розглядаємо окремо; з цього випливає характер відношення між ними, їх взаємодія. При цьому виявляються суперечності, які потребують розв'язання. Але оскільки ми тут розглядаємо не абстрактний процес мислення, який відбувається тільки в наших головах, а дійсний про-

цес, який колись відбувався або все ще відбувається, то й суперечності ці розвиваються на практиці і, мабуть, знайшли своє розв'язання. Ми простежимо, як вони розв'язувались, і побачимо, що це було досягнуто встановленням нового відношення, дві протилежні сторони якого нам треба буде розвинути і т. д.

Політична економія починає з *товару*, з того моменту, коли продукти обмінюються один на другий окремими людьми або первісними общинами. Продукт, що вступає в обмін, є товаром. Але він є товаром тільки тому, що в цій *речі*, в цьому продукті, зав'язуються *відносини* між двома особами, або общинами, відносини між виробником і споживачем, які тут уже більше не з'єднані в одній і тій самій особі. Тут перед нами відразу ж постає приклад своєрідного явища, яке проходить через усю політичну економію і породжує в головах буржуазних економістів страшенну плутанину: політична економія має справу не з речами, а з відносинами між людьми і кінець кінцем між класами, але ці відносини завжди *зв'язані з речами* і *виявляються як речі*. Цей зв'язок, про який в окремих випадках тільки догадувався той чи інший економіст, уперше розкрив Маркс в усьому його значенні для всієї політичної економії, і завдяки цьому найважчі питання він зробив такими простими і ясними, що зрозуміти їх зможуть тепер навіть буржуазні економісти.

Якщо ми розглядаємо товар з його різних сторін і до того ж товар в його цілком розвинутій формі, а не в тому стані, коли він ще насилу розвивається в первісній міновій торгівлі між двома первісними общинами, то він постає перед нами з двох точок зору: споживної вартості і мінової вартості. І тут ми відразу вступаємо в сферу економічних суперечок. Хто хоче мати яскравий приклад того, що німецький діалектичний метод на своєму теперішньому ступені розвитку принаймні настільки ж переважає старий, вульгарно-балакучий метафізичний метод, наскільки залізниці переважають транспортні засоби середньовіччя, той нехай прочитає в Адама Сміта чи в якого-небудь іншого офіційного економіста з іменем, яких мук завдає цим панам мінова вартість і споживна вартість, як важко їм чітко відділити одну від одної і зрозуміти кожну в її своєрідній визначеності, а потім зіставити все це з ясним, простим викладом даного питання у Маркса.

Після того як проаналізовані споживна і мінова вартості, товар постає перед нами як безпосередня єдність обох, у тому вигляді, як він вступає *в процес обміну*. Які суперечності тут виникають, читач може знайти на стор. 20—21 [148]. Зауважимо тільки, що ці суперечності мають не лише абстрактний, теоретичний інтерес, але одночасно відображають і ті труднощі, які виникають з природи безпосереднього мінового відношення, з простої мінової торгівлі, відображають ті неможливості, на які неминуче натрапляє ця перша груба форма обміну. Розв'язання цих не-

можливостей полягає в тому, що властивість представляти мінову вартість усіх інших товарів переноситься на спеціальний товар — *гроші*. Гроші або простий обіг розглядаються потім у другому розділі, а саме: 1) гроші як *міра вартостей*, причому тут же вартість, вимірювана в грошах, *ціна*, дістає своє найближче визначення, 2) як *засіб обігу* і 3) як єдність обох визначень, як *реальні гроші*, як представник усього матеріального буржуазного багатства. Цим закінчується виклад першого випуску, а перехід грошей у капітал залишається для другого випуску.

Ми бачимо, що при цьому методі логічний розвиток зовсім не повинен триматися тільки в суто абстрактній сфері. Навпаки, він потребує історичних ілюстрацій, постійного стикання з дійсністю. Тому тут і наводиться багато таких різноманітних прикладів як у вигляді вказівок на дійсний історичний хід речей на різних ступенях суспільного розвитку, так і у вигляді вказівок на економічну літературу, що мають на меті простежити з самого початку процес вироблення ясних визначень економічних відносин. Критика окремих, більш-менш однобічних або заплутаних поглядів в основному вже дана в самому логічному розвитку і може бути викладена коротко.

В третій статті ми перейдемо до економічного змісту самої книги.

Написано Ф. Енгельсом наприкінці липня — на початку серпня 1859 р.

Надруковано в газеті «Das Volk» № 14 і 16, 6 і 20 серпня 1859 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 459—468

К. МАРКС

УСТАНОВЧИЙ МАНІФЕСТ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ,

ЗАСНОВАНОГО 28 ВЕРЕСНЯ 1864 р. НА ПУБЛІЧНИХ ЗБОРАХ, ЩО ВІДБУЛИСЯ В СЕНТ-МАРТІНС-ХОЛІ, ЛОНГ-ЕЙКР, У ЛОНДОНІ [149]

Робітники!

Що злидні робітничих мас з 1848 по 1864 р. не зменшилися,— це факт безперечний, а, тим часом, за розвитком промисловості і за зростанням торгівлі цей період не має собі рівних в історії. В 1850 р. один поміркований, добре обізнаний орган британської буржуазії пророкував, що коли ввіз і вивіз Англії зростуть на 50 %, то пауперизмові в цій країні настане кінець. На жаль! 7 квітня 1864 р. канцлер державної скарбниці * обрадував свою парламентську аудиторію заявою, що загальна сума імпорту і експорту Англії збільшилась у 1863 р. «до 443 955 000 фунтів стерлінгів! Ця вражаюча сума майже втроє більша від суми торговельних оборотів порівняно недавно минулої епохи 1843 року!» При всьому тому, канцлер красномовно говорив про «бідність». «Подумайте,— вигукував він,— про тих, хто стоїть на грані бідності», про «заробітну плату, яка... не підвищилась», про «людське життя, яке... в дев'яти випадках з десяти зводиться до боротьби за існування!» [150] Але він нічого не сказав про ірландський народ, який на півночі поступово витісняється машинами, а на півдні — отарами овець; а втім, навіть кількість овець іде на спад у цій нещасній країні, правда, не з такою швидкістю, як кількість людей. Він не повторив того, про що тільки-но проговорилися вищі представники аристократії в приступі страху, що раптово оволодів ними. Коли паніка, викликана «душителями» [151], досягла певних розмірів, палата лордів постановила провести обстеження умов заслання і каторжних робіт і опублікувати результати у вигляді звіту. Істина розкрилася на сторінках об'ємистої Синьої книги 1863 р.[152], і офіційно підтвердженими фактами й цифрами було доведено, що в Англії і Шотландії найгірші з кримінальних злочинців — каторжники — працюють

* — У. Гладстон. *Ред.*

значно менше і харчуються значно краще, ніж англійські і шотландські сільськогосподарські робітники. Але це ще не все. Коли внаслідок Громадянської війни в Америці[2] робітники Ланкаширу і Чеширу були викинуті на вулицю, та сама палата лордів послала в промислові округи лікаря з дорученням установити ту мінімальну кількість вуглецю й азоту, яка, будучи дана по найдешевшій ціні і в найпростішій формі, була б у середньому достатньою, щоб «запобігти захворюванням від голоду». Доктор Сміт, медичний уповноважений, установив, що 28 000 гранів вуглецю і 1 330 гранів азоту на тиждень становлять той мінімум, який може підтримувати життя середньої дорослої людини... якраз на тому рівні, нижче якого починаються захворювання від голоду; він виявив, далі, що ця кількість майже точно відповідає тій убогій їжі, якою під гнітом крайньої нужди фактично змушені задовольнятися робітники бавовняних фабрик *. Але слухайте далі! Той самий учений доктор через деякий час був знову посланий медичним інспектором Таємної ради для обстеження харчування найбіднішої частини робітничого класу. Результати його досліджень викладені в «Шостому звіті про здоров'я населення», виданому за розпорядженням парламенту в нинішньому році[153]. Що ж виявив цей доктор? Що харчування ткачів шовку, швачок, рукавичників, панчішників і т. д. в середньому ** гірше від пайка безробітних бавовняної промисловості і не містить навіть тієї кількості вуглецю й азоту, якої «якраз досить, щоб запобігти захворюванням від голоду».

«Мало того»,— читаємо ми в звіті,— «при обстеженні сімей, які належать до сільськогосподарського населення, виявилось, що більше однієї п'ятої цих сімей не одержує необхідного мінімуму вуглецевої їжі, що більше однієї третини цих сімей не дістає необхідного мінімуму азотистої їжі і що в трьох графствах (Беркшір, Оксфордшір і Сомерсетшір) недостача азотистої їжі була звичайним явищем». «Слід пригадати»,— додає офіційний звіт,— «що значне погіршення харчування стає фактом тільки після упертої протидії і що, як правило, воно йде за іншими нестатками... Навіть підтримання чистоти стає дорогою або важкою справою, і коли ще з почуття власної гідності і робляться спроби підтримувати її, то кожна така спроба веде до нових мук голоду». «Це наводить на сумні міркування, особливо коли згадати, що бідність, про яку йде мова, зовсім не є заслуженою карою за лінощі; це — в усіх випадках бідність трудящого населення. Насправді праця, за яку робітники одержують це злиденне харчування, здебільшого виявляється надзвичайно тривалою».

Звіт наводить дивний і дуже несподіваний факт, що «з усіх частин З'єднаного королівства» — Англії, Уельсу, Шотландії та Ірландії — «саме в Англії», в найбагатшій частині королівства,

* Навряд чи треба нагадувати читачеві, що вуглець і азот, поряд з водою і деякими неорганічними речовинами, становлять сировину для людської їжі. Однак для живлення людського організму ці прості хімічні складові частини повинні надходити у вигляді рослинних або тваринних речовин; картопля, наприклад, містить у собі головним чином вуглець, тимчасом як пшеничний хліб містить вуглець і азот у належній пропорції. *(Примітка Маркса.)*

** В авторському перекладі німецькою мовою додано: «з року в рік». *Ред.*

«сільськогосподарське населення харчується найгірше»; але навіть сільськогосподарські робітники Беркширу, Оксфордширу і Сомерсетширу харчуються краще, ніж величезна кількість кваліфікованих робітників домашньої промисловості в східній частині Лондона.

Такі офіційні дані, опубліковані за розпорядженням парламенту в 1864 р., в золотий вік вільної торгівлі, в той самий час, коли канцлер державної скарбниці повідомляв палату громад [154], що

«в становищі середнього робітника у Великобританії настало поліпшення, яке треба визнати винятковим і яке не мало собі рівного ні в одній країні і ні в одну епоху».

Цьому офіційному славослів'ю різко суперечить сухе зауваження офіційного звіту про здоров'я населення:

«Під громадським здоров'ям країни мається на увазі здоров'я мас її населення, а ці маси навряд чи будуть здорові, якщо аж до самих їх низів не буде забезпечено хоч якийсь добробут».

Засліплений танцем статистичних цифр у звітах про прогрес нації, канцлер державної скарбниці вигукує в дикому захваті:

«З 1842 по 1852 р. доход країни, який підлягає оподаткуванню, збільшився на 6 %... За вісім років, з 1853 по 1861 р., він збільшився, якщо взяти за основу доход 1853 р., на 20 %! Факт такий разючий, що він здається майже неймовірним!.. Це приголомшливе збільшення багатства й могутності»,— додає пан Гладстон,— «обмежується виключно імущими класами!».

Якщо ви хочете дізнатися, за яких умов, що спричиняють втрату здоров'я, деморалізацію і розумове виродження, створювалося і створюється робітничим класом це «приголомшливе збільшення багатства й могутності, яке обмежується виключно імущими класами», то погляньте на опис друкарень, кравецьких і швейних майстерень в останньому «Звіті про здоров'я населення»! Порівняйте з цим виданий у 1863 р. «Звіт комісії по обстеженню умов дитячої праці», де, наприклад, повідомляється, що

«гончарі, як чоловіки, так і жінки, у фізичному і розумовому відношеннях є категорією населення, яка найбільше вироджується», що «нездорова дитина, в свою чергу, стає нездоровим батьком чи матір'ю», що «прогресуюче погіршення раси неминуче» і що «виродження населення Стаффордширу було б ще значнішим, якби не постійний приплив з сусідніх місцевостей і не шлюби з більш здоровими групами населення».

Прогляньте Синю книгу пана Тріменхіра «Скарги пекарів-поденників»! А хто не здригався від парадоксальної заяви фабричних інспекторів, підтвердженої офіційною статистикою народжень і смертності, що стан здоров'я ланкаширських робітників, хоч і посаджених на голодний пайок, фактично поліпшився, бо, внаслідок бавовняного голоду, вони тимчасово припинили роботу на бавовняних фабриках, що смертність дітей у цей період змен-

шилась, бо матері дістали, нарешті, можливість годувати їх груддю, а не опіумною мікстурою Годфрі.

Але погляньмо ще раз на лицьовий бік медалі! Звіт про прибутковий і майновий податок, поданий палаті громад 20 липня 1864 р., показує нам, що, за оцінкою збирача, кількість осіб з щорічним доходом в 50 000 ф. ст. і вище збільшилася з 5 квітня 1862 по 5 квітня 1863 р. на тринадцять, тобто зросла за один цей рік з 67 до 80. З цього ж звіту виявляється, що приблизно 3 000 чоловік щороку ділять між собою доход у 25 000 000 ф. ст., суму, яка перевищує ту суму, що припадає щороку на долю всієї маси сільськогосподарських робітників Англії і Уельсу. Подивіться перепис 1861 р., і ви побачите, що кількість землевласників чоловічої статі в Англії і Уельсі зменшилася з 16 934 у 1851 до 15 066 у 1861 році; це означає, що концентрація землі за 10 років зросла на 11 %. Якщо в Англії концентрація земельної власності в руках небагатьох відбуватиметься і далі з такою ж швидкістю, то земельне питання надзвичайно спроститься, як це було в Римській імперії, коли Нерон злорадо усміхнувся, почувши, що половина африканської провінції належить шістьом власникам.

Ми так докладно спинилися на цих «фактах, таких разючих, що вони здаються майже неймовірними», тому що Англія займає перше місце в Європі щодо торгівлі і промисловості *. Згадайте, що кілька місяців тому один із синів Луї-Філіппа, які емігрували, публічно поздоровляв англійських сільськогосподарських робітників з їхньою долею, яка нібито краща, ніж доля їхніх менш щасливих товаришів по той бік Ла-Маншу. Насправді, при дещо змінених місцевих умовах і в меншому масштабі, ті ж факти, що і в Англії, повторюються в усіх промислових і передових країнах континенту. В усіх цих країнах з 1848 р. мав місце нечуваний розвиток промисловості і таке розширення ввозу і вивозу, яке нікому й не снилося. В усіх цих країнах «збільшення багатства й могутності, яке обмежується виключно імущими класами», справді було «приголомшливе». В усіх цих країнах, так само як і в Англії, реальна заробітна плата ** трохи підвищилась для меншості робітничого класу, тоді як для більшості підвищення грошової заробітної плати так само мало означало реальне збільшення добробуту, як, наприклад, для мешканців лондонського дому для бідних або сирітського притулку — той факт, що потрібні для їх утримання продукти в 1861 р. коштували 9 ф. ст. 15 шил. 8 пенсів замість 7 ф. ст. 7 шил. 4 пенсів у 1852 році. Повсюди широкі маси робітничого класу опускалися все нижче й

---

* В німецькому тексті додано: «і фактично представляє її на світовому ринку». *Ред.*

** В німецькому тексті додано: «тобто кількість продуктів харчування, яку можна придбати на одержувану грошову плату». *Ред.*

нижче, принаймні в такій же мірі, в якій класи, що стоять над ними, підіймалися вгору по суспільних сходах. В усіх країнах Європи тепер стало очевидною істиною для кожного неупередженого розуму і заперечується тільки людьми, заінтересованими в тому, щоб присипляти інших брехливими надіями, що ні удосконалення машин *, ні застосування науки до виробництва, ні поліпшення засобів сполучення, ні нові колонії, ні еміграція, ні нові ринки, ні вільна торгівля, ні все це разом узяте не усуне злиднів трудящих мас; що на сучасній порочній основі всякий дальший розвиток продуктивної сили праці неминуче поглиблює суспільні контрасти і загострює суспільні антагонізми. Під час цієї «приголомшливої» епохи економічного прогресу голодна смерть у столиці Британської імперії майже набрала характеру суспільного установлення. Ця епоха позначена в літописах світу все частішими повтореннями, все більшими розмірами і все згубнішими результатами соціальної чуми, що зветься торговельно-промисловою кризою.

Після невдачі революції 1848 р. всі партійні організації і органи партійної преси робітничого класу на континенті були знищені грубим насильством, найпередовіші сини робітничого класу в розпачі втекли в заатлантичну республіку, і недовговічні мрії про визволення зникли з настанням епохи промислової гарячки, морального розкладу і політичної реакції. Поразка робітничого класу на континенті, якій почасти сприяла дипломатія англійського уряду, що діяв тоді, як і тепер, у братерському союзі з санкт-петербурзьким кабінетом, поширила незабаром свій заразливий вплив і по цей бік Ла-Маншу. Поразка братів по класу на континенті викликала занепад духу серед англійського робітничого класу і підірвала в ньому віру в свою власну справу, а земельним і грошовим магнатам вона повернула їх трохи похитнуту самовпевненість. Вони зухвало взяли назад поступки, про які вже було оголошено. Відкриття нових золотоносних земель викликало величезну еміграцію, в результаті якої британський пролетаріат зазнав непоправних втрат. Інші, раніше активні його представники, спокушені тимчасовим збільшенням кількості роботи і заробітної плати, перетворились у «політичних штрейкбрехерів». Усі спроби підтримати або перетворити чартистський рух [155] зазнали рішучої невдачі; органи преси робітничого класу один за одним припинили своє існування через байдужість мас; справді, ніколи раніше робітничий клас Англії, здавалося, не мирився до такої міри із становищем політичної нікчемності. Якщо раніше між робітничим класом Англії і робітничим класом континенту не було солідарності в діях, то тепер в усякому разі спостерігалася солідарність у поразці.

* В німецькому тексті додано: «ні хімічні відкриття». *Ред.*

І все-таки період, що минув від часу революцій 1848 р., мав і позитивні риси. Відзначимо тут лише два великі факти.

Після тридцятирічної боротьби, яку англійський робітничий клас вів з дивовижною завзятістю, він використав тимчасовий розкол між землевласницькою і грошовою аристократією, щоб добитися білля про десятигодинний робочий день [156]. Надзвичайно благотворні наслідки цього білля для фабричних робітників у фізичному, моральному й розумовому відношенні, що відзначалися кожні півроку в звітах фабричних інспекторів, стали тепер загальновизнаними. Більшість європейських урядів повинні були прийняти, з більш або менш значними змінами, англійський фабричний закон, і сам англійський парламент змушений щороку розширяти сферу чинності цього закону. Але в цьому заході для робітників, крім його практичного значення, було ще щось інше, що сприяло його надзвичайному успіхові. Устами своїх найбільш відомих учених, як-от д-р Юр, професор Сеніор та інші мудреці того ж сорту, буржуазія пророкувала і без кінця твердила, що всяке законодавче обмеження робочого часу повинно пролунати похоронним дзвоном для британської промисловості, яка, наче вампір, може існувати тільки живлячись кров'ю, та до того ж ще дитячою кров'ю. У старі часи убивство дітей належало до таїнств релігії Молоха, але практикувалося воно тільки в деяких високоурочистих випадках, не частіше, мабуть, одного разу на рік; до того ж Молох не виявляв виключної схильності до дітей бідняків. Ця боротьба навколо законодавчого обмеження робочого часу велася з тим більшою люттю, що, незалежно від переляку жадаючих прибутку, тут ішлося про велику суперечку між сліпим пануванням закону попиту і пропозиції, в якому полягає політична економія буржуазії, і суспільним виробництвом, керованим суспільним передбаченням, у чому полягає політична економія робітничого класу. Тому білль про десятигодинний робочий день був не тільки важливим практичним успіхом, а й перемогою принципу; вперше політична економія буржуазії відкрито капітулювала перед політичною економією робітничого класу.

Але політична економія праці мала здобути ще більш значну перемогу над політичною економією власності *. Ми говоримо про кооперативний рух, зокрема про кооперативні фабрики, засновані без будь-якої підтримки зусиллями небагатьох сміливих «рук». Значення цих великих соціальних спроб не можна переоцінити. Не на словах, а на ділі робітники довели, що виробництво, яке ведеться у великих розмірах і відповідно до вимог сучасної науки, здійсниме при відсутності класу хазяїв, що користуються працею класу найманих робітників; вони довели, що для успішного виробництва знаряддя праці зовсім не повинні бу-

* В німецькому тексті замість слів «політичною економією власності» надруковано: «політичною економією капіталу». *Ред.*

ти монополізовані як знаряддя панування над робітником і для його пограбування і що, подібно до рабської і кріпосної праці, наймана праця — тільки минуща і нижча * форма, яка повинна поступитися місцем асоційованій праці, виконуваній добровільно, охоче і з піднесенням. В Англії зерна кооперативної системи були посіяні Робертом Оуеном; спроби, проведені робітниками на континенті, являють собою по суті практичний висновок з теорій, не винайдених, але проголошених прилюдно в 1848 році.

У той же час досвід періоду 1848—1864 рр. незаперечно довів **, що яка б не була кооперативна праця чудова в принципі і корисна на практиці, вона ніколи не буде спроможна ні затримати зростання монополії, яке відбувається в геометричній прогресії, ні визволити маси, ні навіть помітно полегшити тягар їх злиднів, поки вона не виходить за вузьке коло випадкових зусиль окремих робітників. Саме тому, мабуть, благонамірені аристократи, буржуазні балакуни-філантропи і навіть спритні економісти — всі як один раптом почали осипати огидливими похвалами ту саму систему кооперативної праці, яку вони марно намагалися погубити в зародку, яку вони висміювали як утопію мрійників або таврували як кощунство соціалістів. Щоб визволити трудящі маси, кооперативна праця повинна розвиватися в загальнонаціональному масштабі і, отже, на загальнонаціональні кошти. Але магнати землі і магнати капіталу завжди користуватимуться своїми політичними привілеями для захисту й увічнення своїх економічних монополій. Вони не тільки не сприятимуть справі визволення праці, а, навпаки, й надалі ставитимуть усілякі перешкоди на її шляху. Згадайте, з яким глузуванням лорд Пальмерстон під час останньої парламентської сесії обрушився на захисників білля про права ірландських орендарів: палата громад,— вигукнув він,— є палата землевласників [158].

Отже, завоювання політичної влади стало великим обов'язком робітничого класу. Робітники, як видно, зрозуміли це, бо в Англії, Німеччині, Італії і Франції одночасно почалося пожвавлення і одночасно були вжиті заходи з метою політичної реорганізації робітничої партії.

Один з елементів успіху — чисельність — у робітників уже є; але чисельність тільки тоді вирішує справу, коли маса охоплена організацією і нею керує знання. Досвід минулого показав, що зневажливе ставлення до братерського союзу, який повинен існувати між робітниками різних країн і спонукати їх у своїй боротьбі за визволення міцно стояти один за одного, карається загаль-

---

* В німецькому тексті додано: «суспільна». *Ред.*

** В німецькому тексті додано: «положення, яке найвизначніші вожді робітничого класу вже в 1851—1852 рр. обстоювали стосовно до кооперативного руху в Англії» [157]. *Ред.*

ною поразкою їх розрізнених зусиль. Ця думка спонукала робітників різних країн, що зібралися 28 вересня 1864 р. на публічному мітингу в Сент-Мартінс-холі, заснувати Міжнародне Товариство.

Ще одне переконання запалювало учасників цих зборів.

Якщо визволення робітничого класу вимагає братерського співробітництва робітників *, то як же вони можуть виконати це велике завдання при наявності зовнішньої політики, яка, маючи на меті злочинні цілі, грає на національних забобонах і в грабіжницьких війнах проливає кров і марнує багатство народу? Не мудрість пануючих класів, а героїчний опір робітничого класу Англії їх злочинному безумству врятував Західну Європу від авантюри ганебного хрестового походу з метою увічнення й поширення рабства по той бік Атлантичного океану [159]. Безсоромне схвалення, удаване співчуття або ідіотська байдужість, з якою вищі класи Європи дивились на те, як Росія заволодіває гірськими фортецями Кавказу і умертвляє героїчну Польщу, величезні і безперешкодні загарбання цієї варварської держави, голова якої в Санкт-Петербурзі, а руки в усіх кабінетах Європи, вказали робітничому класові на його обов'язок — самому оволодіти таємницями міжнародної політики, стежити за дипломатичною діяльністю своїх урядів і в разі потреби протидіяти їй усіма засобами, які є в його розпорядженні; а в разі неможливості перешкодити цій діяльності — об'єднуватися для одночасного викриття її і домагатися того, щоб звичайні закони моралі і справедливості, якими повинні керуватись у своїх взаємовідносинах приватні особи, стали найвищими законами і у відносинах між народами.

Боротьба за таку іноземну політику становить частину загальної боротьби за визволення робітничого класу.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Написано К. Марксом
між 21 і 27 жовтня 1864 р.

Надруковано в брошурі «Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association, Established September 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London», виданій у Лондоні в листопаді 1864 р. Авторський переклад німецькою мовою надруковано в газеті «Social-Demokrat» № 2 і в додатку до № 3, 21 і 30 грудня 1864 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 5—13

---

* В німецькому тексті додано: «різних країн». *Ред.*

К. МАРКС

ЗАГАЛЬНИЙ СТАТУТ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ [160]

Зважаючи на те:

що визволення робітничого класу повинно бути завойоване самим робітничим класом; що боротьба за визволення робітничого класу означає боротьбу не за класові привілеї і монополії, а за рівні права та обов'язки і за знищення всякого класового панування;

що економічна підлеглість трудящого монополістові засобів праці, тобто джерел життя, лежить в основі рабства в усіх його формах, усякої соціальної знедоленості, розумової приниженості і політичної залежності;

що економічне визволення робітничого класу є, отже, велика мета, якій усякий політичний рух повинен бути підпорядкований як засіб;

що всі зусилля, спрямовані до цієї великої мети, були досі безуспішними через недостатню солідарність між робітниками різних галузей праці в кожній країні і відсутність братерського союзу робітничого класу різних країн;

що визволення праці * — не місцева і не національна проблема, а соціальна, що охоплює всі країни, в яких існує сучасне суспільство, і що її розв'язання залежить від практичного і теоретичного співробітництва найпередовіших країн;

що теперішнє нове піднесення руху робітничого класу в найбільш розвинутих промислових країнах Європи, викликаючи нові надії, є разом з тим серйозним попередженням проти повторення старих помилок і вимагає негайного об'єднання все ще розрізнених рухів;

зважаючи на зазначені міркування, було засновано Міжнародне Товариство Робітників.

Воно заявляє:

---

* У німецькому виданні замість слів «визволення праці» надруковано: «визволення робітничого класу». *Ред.*

що всі товариства і окремі особи, які вступили до нього, визнаватимуть істину, справедливість і моральність основою в своїх відносинах одне з одним і з усіма людьми, незалежно від кольору їхньої шкіри, їхніх вірувань або національності;

що воно визнає: *немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав.*

Виходячи з усього цього і був складений такий Статут:

1. Це Товариство засноване для того, щоб бути центром зносин і співробітництва * між робітничими товариствами, які існують у різних країнах і ставлять однакову мету, а саме — захист, розвиток і повне визволення робітничого класу.

2. Товариство бере назву «Міжнародне Товариство Робітників».

3. Щороку скликається загальний робітничий конгрес, який складається з делегатів від відділень Товариства. Завдання Конгресу проголошувати спільні прагнення робітничого класу, вживати заходів, необхідних для успішної діяльності Міжнародного Товариства, і призначати Генеральну Раду Товариства.

4. Кожний конгрес призначає час і місце скликання наступного конгресу. Делегати збираються у призначений строк в установленому місці без спеціального запрошення. Генеральна Рада може в разі потреби змінити місце скликання конгресу, але не має права відстрочити час його скликання. Конгрес щороку визначає місцеперебування Генеральної Ради і обирає її членів. Обрана таким способом Генеральна Рада має право поповнювати свій склад новими членами.

На своїх щорічних засіданнях загальний конгрес заслуховує прилюдний звіт про діяльність Генеральної Ради за рік. У разі крайньої потреби Генеральна Рада може скликати загальний конгрес раніше від установленого річного строку.

5. До складу Генеральної Ради входять робітники різних країн, представлених у Міжнародному Товаристві. Вона обирає з свого середовища службових осіб, які потрібні для ведення справ, а саме: скарбника, генерального секретаря, секретарів-кореспондентів для різних країн і т. д.

6. Генеральна Рада є міжнародним органом, який здійснює зв'язок між різними національними і місцевими групами Товариства, добиваючись того, щоб робітники однієї країни були постійно поінформовані про рух їхнього класу в усіх інших країнах; щоб одночасно і під загальним керівництвом проводилось обстеження соціальних умов у різних країнах Європи; щоб питання, які були порушені в одному товаристві, але становлять спільний інтерес, обговорювалися всіма і щоб у тих випадках, коли потрібні негайні практичні заходи, наприклад у разі міжнародних

* У німецькому виданні перед словом «співробітництва» вставлено: «планомірного». *Ред.*

конфліктів, товариства, що входять у Товариство, діяли одночасно і погоджено. В усіх належних випадках Генеральна Рада бере на себе ініціативу внесення пропозицій різним національним або місцевим товариствам. Для полегшення зв'язків Генеральна Рада публікує періодичні звіти.

7. Оскільки успіх робітничого руху в кожній країні може бути забезпечений тільки силою єднання та організацією, а з другого боку, користь, яку дає міжнародна Генеральна Рада, значною мірою залежить від того, чи буде вона мати справу з небагатьма національними центрами робітничих товариств чи з безліччю дрібних і розрізнених місцевих товариств, то члени Міжнародного Товариства повинні, кожний у своїй країні, докласти всіх зусиль для об'єднання розрізнених робітничих товариств у національні організації, представлені національними центральними органами. Проте само собою зрозуміло, що застосування цієї статті статуту залежить від особливостей законів кожної країни і що, незалежно від перешкод, які чинять закони, самостійним місцевим товариствам не забороняється входити в безпосередні зносини з Генеральною Радою *.

8. Кожна секція має право призначити свого секретаря для листування з Генеральною Радою.

9. Членом Міжнародного Товариства Робітників може стати кожний, хто визнає і захищає його принципи. Кожна секція відповідає за бездоганну репутацію членів, яких вона приймає.

10. Кожний член Міжнародного Товариства, який переїжджає на проживання з однієї країни в іншу, дістане братерську підтримку з боку об'єднаних у Товаристві робітників.

11. Об'єднуючись у непорушний союз братерського співробітництва, робітничі товариства, які вступають у Міжнародне Товариство, зберігають, проте, недоторканними свої існуючі організації.

12. Цей Статут може бути переглянутий на кожному конгресі — з умовою, якщо за перегляд висловляться $^2/_3$ присутніх делегатів.

13. Усе не передбачене цим Статутом буде доповнене в особливому Регламенті, що підлягає перегляду на кожному конгресі [161].

256, Хай Холборн, Лондон, Уестерн Сентрал, 24 жовтня 1871 р.

Надруковано у вигляді окремих брошур англійською і французькою мовами в листопаді — грудні 1871 р. і німецькою мовою в лютому 1872 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 432—434

---

* За рішенням Гаагського конгресу 1872 р. після статті 7 додатково включено статтю 7а. Див. цей том, с. 343. *Ред.*

К. МАРКС

ПРЕЗИДЕНТОВІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ АВРААМУ ЛІНКОЛЬНУ [162]

Вельмишановний пане!

Ми вітаємо американський народ у зв'язку з Вашим переобранням величезною більшістю.

Якщо поміркованим лозунгом Вашого першого обрання був опір могутності рабовласників, то переможний бойовий клич Вашого другого обрання такий: смерть рабству!

З самого початку титанічної сутички в Америці [2] робітники Європи інстинктивно відчули, що доля їхнього класу пов'язана з зоряним прапором. Хіба боротьба за території, яка поклала початок цій суворій епопеї, не повинна була вирішити, чи буде незайманий грунт безмежних просторів відданий для праці переселенця, чи його зганьбить хода наглядача над рабами?

Коли олігархія 300 000 рабовласників осмілилась уперше в світовій історії написати слово «рабство» на прапорі збройного заколоту, коли в тих самих місцях, де виникла вперше, близько ста років тому, ідея єдиної великої демократичної республіки, де була проголошена перша декларація прав людини [163] і було дано перший поштовх європейській революції XVIII століття, коли в тих самих місцях контрреволюція з незмінною послідовністю похвалялася тим, що скасувала «ідеї, які панували за тих часів, коли створювалась попередня конституція», заявляючи, що «рабство — благодійний інститут, єдине, по суті, розв'язання великої проблеми відношення капіталу до праці», і цинічно проголошувала власність на людину «наріжним каменем нової будови»,— тоді робітничий клас Європи зрозумів відразу,— ще раніше, ніж фанатичне заступництво вищих класів за справу джентрі-конфедератів стало для нього зловісною пересторогою,— що заколот рабовласників пролунає набатом до загального хрестового походу власності проти праці і що доля трудящих, їхні надії на майбутнє і навіть їхні попередні завоювання поставлені на карту в цій грандіозній війні по той бік Атлантичного океану.

Тому робітничий клас усюди терпляче переносив злигодні, до яких призвела його бавовняна криза [164], палко виступав проти інтервенції на користь рабовласництва, якої наполегливо домагалися власть імущі,— і в більшості країн Європи вніс свою данину крові за справедливу справу.

Поки робітники — дійсна політична сила Півночі — дозволяли рабству оскверняти їх власну республіку, поки перед негром, якого купували і продавали, не питаючи його згоди, вони чванилися високим привілеєм білого робітника самому продавати себе і вибирати собі хазяїна,— вони неспроможні були ні добитися справжньої свободи праці, ні подати своїм європейським братам підтримку в їх боротьбі за визволення; але цю перешкоду на шляху до прогресу тепер знесла кривава хвиля громадянської війни.

Робітники Європи твердо вірять, що, подібно до того як американська війна за незалежність [165] поклала початок ері панування буржуазії, так американська війна проти рабства покладе початок ері панування робітничого класу. Передвістя прийдешньої епохи вони вбачають у тому, що Авраамові Лінкольну, чесному синові робітничого класу, випало на долю провести свою країну крізь безприкладні бої за визволення поневоленої раси і перебудову суспільного ладу [161].

Написано К. Марксом
між 22 і 29 листопада 1864 р.

Надруковано в «The Bee-Hive Newspaper» № 169, 7 січня 1865 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 18—19

К. МАРКС

ПРО ПРУДОНА

(ЛИСТ ДО Й. Б. ШВЕЙЦЕРА) [166]

Лондон, 24 січня 1865 р.

Вельмишановний пане!

Я одержав учора листа, в якому Ви вимагаєте від мене докладної оцінки *Прудона*. Нестача часу не дозволяє мені задовольнити Ваше бажання. До того ж тут у мене немає під рукою *жодного* з його творів. Однак на доказ своєї готовності піти Вам назустріч, я нашвидку зробив короткий начерк. Ви його можете потім поповнити, зробити до нього додатки, скоротити його,— словом, робити з ним, що Вам захочеться *.

Перших спроб Прудона я вже не пам'ятаю. Його учнівська праця про *«Всесвітню мову»* [167] показує, з якою безцеремонністю брався він за проблеми, для розв'язання яких йому бракувало навіть найелементарніших знань.

Його перший твір *«Що таке власність?»* [168] є безумовно найкращим його твором. Він становив епоху, якщо не новизною свого змісту, то хоч би новою й сміливою манерою говорити старе. В творах відомих йому французьких соціалістів і комуністів *«propriété»* **, зрозуміло, не тільки була піддана різнобічній критиці, а й утопічно *«скасована»*. Цією книгою Прудон став приблизно в таке саме відношення до Сен-Сімона і Фур'є, в якому стояв Фейєрбах до Гегеля. В порівнянні з Гегелем Фейєрбах надто бідний. Однак *після* Гегеля він зробив епоху, бо висунув *на перший план* деякі неприємні християнській свідомості і важливі для успіхів критики пункти, які Гегель залишив у містичній clairobscur ***.

Якщо можна так висловитися, в цьому творі Прудона переважає ще сильна мускулатура стилю. І стиль цього твору я вважаю головним його достоїнством. Видно, що навіть там, де Прудон

* Ми визнали за краще вмістити лист *без усяких змін. (Примітка редакції газети «Social-Demokrat».)*

** — «власність». *Ред.*

*** — напівтемряві. *Ред.*

тільки відтворює старе, для нього це самостійне відкриття; те, що він говорить, для нього самого було нове і розцінюється ним як нове. Визивне зухвальство, з яким він посягає на «святая святих» політичної економії, дотепні парадокси, за допомогою яких він висміює вульгарний буржуазний розсудок, нищівна критика, їдка іронія, помітне тут і там глибоке й щире почуття обурення мерзотністю існуючого, революційна переконаність — усіма цими якостями книга *«Що таке власність?»* електризувала читачів і при першій своїй появі на світ справила сильне враження. В строго науковій історії політичної економії книга ця навряд чи заслуговувала б на згадку. Але такого роду сенсаційні твори відіграють свою роль у науці, так само як і в художній літературі. Візьміть, наприклад, книгу *Мальтуса «Про народонаселення»* [169]. У першому виданні це було не що інше, як *«sensational pamphlet»* * і до того ж — *плагіат* від початку до кінця. І все-таки яке сильне враження справив цей *пасквіль на людський рід!*

Якби книга Прудона була у мене під рукою, легко було б показати на кількох прикладах його *первісну манеру* писати. В тих параграфах, які він сам вважав найважливішими, він наслідує *Канта* в трактуванні *антиномій*,— це єдиний німецький філософ, з яким він був тоді знайомий з перекладів,— і складається певне враження, що для нього, як і для Канта, розв'язання антиномій є чимось таким, що лежить *«по той бік»* людського розуму, тобто що для його власного розуму лишається неясним.

Незважаючи на всю мниму архіреволюційність, уже в «Що таке власність?» натрапляєш на суперечність: з одного боку, Прудон критикує суспільство з точки зору і крізь призму поглядів французького парцельного селянина (пізніше — *petit bourgeois* **), а з другого боку, прикладає до нього масштаб, запозичений ним у соціалістів.

Уже самий заголовок указував на недоліки книги. Питання було до такої міри неправильно поставлене, що на нього неможливо було дати правильну відповідь. *Античні «відносини власності»* були знищені *феодальними*, а феодальні — *«буржуазними»*. Сама історія піддала таким чином критиці *відносини власності* минулого. Те, про що по суті йшла мова у Прудона, була існуюча, *сучасна буржуазна власність*. На питання: що вона таке? — можна було відповісти тільки критичним аналізом *«політичної економії»*, яка охоплює сукупність цих *відносин власності* не в їх *юридичному* вираженні як *вольових відносин*, а в їх реальній формі, тобто як *виробничих відносин*. Але оскільки Прудон сплутав усю сукупність цих економічних відносин із загальним юридичним поняттям *«власність»*, *«la propriété»*, то він і не міг вийти за межі тієї відповіді, яку дав *Бріссо* ще до

* — «сенсаційний памфлет». *Ред.*
** — дрібного буржуа. *Ред.*

1789 р. в тих же словах і в подібному ж творі [170]: «La propriété c'est le vol» *.

У кращому разі з цього випливає тільки те, що буржуазно-юридичні поняття про *«крадіжку»* застосовні також до *«чесного»* доходу самого буржуа. З другого боку, з огляду на те, що *«крадіжка»*, як насильствене порушення власності, сама *передбачає власність*, Прудон заплутався у всіляких, для нього самого неясних, розумуваннях щодо *істинної буржуазної власності*.

Під час мого перебування в Парижі в 1844 р. у мене зав'язались особисті відносини з Прудоном. Я тому згадую тут про це, що й на мені до певної міри лежить частка вини в його *«sophistication»*, як називають англійці фальсифікацію товару. Під час довгих суперечок, що часто тривали цілісіньку ніч, я заразив його, на велику шкоду для нього, гегельянством, яке він, однак, не знаючи німецької мови, не міг як слід вивчити. Те, що я почав, продовжував після мого вислання з Парижа пан *Карл Грюн*. Як викладач німецької філософії він мав переді мною ще ту перевагу, що сам нічого в ній не розумів.

Незадовго до появи свого другого великого твору — *«Філософія злиднів* і т. д.» [112],— Прудон сам повідомив мене про нього в дуже докладному листі, в якому, між іншим, є такі слова: *«J'attends votre férule critique»* **. Справді, ця критика незабаром обрушилась на нього (в моїй книзі *«Злиденність філософії* і т. д.», *Париж*, 1847 [134]) в такій формі, що назавжди поклала край нашій дружбі.

З того, що тут сказано, Ви бачите, що в книзі Прудона *«Філософія злиднів, або Система економічних суперечностей»* по суті вперше він давав відповідь на питання: *«Що таке власність?»*. Справді, тільки після появи своєї першої книги Прудон почав свої економічні заняття; він відкрив, що на поставлене ним питання можна відповісти не *лайкою*, а тільки *аналізом* сучасної *«політичної економії»*. В той же час він зробив спробу діалектично викласти систему економічних категорій. Замість нерозв'язних *«антиномій» Канта* тепер як засіб розвитку мала виступити *гегелівська «суперечність»*.

Критику його двотомного пухлого твору Ви знайдете в моєму творі-відповіді. Я показав там, між іншим, як мало проник Прудон у таємницю наукової діалектики і до якої міри, з другого боку, він поділяє ілюзії спекулятивної філософії, коли, замість того щоб вбачати в *економічних категоріях теоретичні вираження історичних, відповідних певному ступеневі розвитку матеріального виробництва, виробничих відносин*, він безглуздо перетворює їх у споконвіку існуючі, *вічні ідеї*, і як таким кружним

* — «Власність — це крадіжка». *Ред.*
** — «Чекаю вашої суворої критики». *Ред.*

шляхом він знову приходить до точки зору буржуазної економії *.

Далі я ще показую, якою недостатньою, часом просто учнівською, є його обізнаність з «політичною економією», критику якої він розпочав, і як разом з утопістами він ганяється за так званою *«наукою»*, за допомогою якої можна було б a priori ** винайти формулу для «розв'язання соціального питання», замість того, щоб джерелом науки робити критичне пізнання історичного руху, руху, який сам створює *матеріальні умови визволення*. А особливо там показано, наскільки неясними, неправильними і половинчатими лишаються поняття Прудона про основу всього — *мінову вартість*; ось чому він вбачає в утопічному витлумаченні теорії вартості *Рікардо* основу нової науки. Свою думку про його загальну точку зору я резюмую в таких словах:

«Кожне економічне відношення має свою хорошу і свою погану сторону — це єдиний пункт, в якому пан Прудон не зраджує самого себе. Хороша сторона виставляється, на його думку, економістами; погана — викривається соціалістами. В економістів він запозичає переконання в необхідності вічних економічних відносин; у соціалістів — ту ілюзію, на підставі якої вони бачать у злиднях тільки злидні (замість того, щоб бачити в них революційну, руйнівну сторону, яка повалить старе суспільство ***). Він погоджується і з тими і з другими, намагаючись послатися при цьому на авторитет науки. А наука зводиться в його уявленні до вузьких розмірів якоїсь наукової формули; він перебуває у вічній погоні за формулами. Ось чому пан Прудон гадає, що він дав критику як політичної економії, так і комунізму; насправді він стоїть нижче їх обох. Нижче економістів — тому, що він як філософ, який має магічну формулу, вважає себе вільним від необхідності вдаватися в суто економічні деталі; нижче соціалістів — тому, що у нього не вистачає ні мужності, ні проникливості для того, щоб піднятися — хоч би тільки умоглядно — вище буржуазного кругозору...

Він хоче витати над буржуа і пролетарями, як муж науки, але виявляється лише *дрібним буржуа*, що постійно хитається між капіталом і працею, між політичною економією і комунізмом» ****.

Хоч як суворо звучить цей присуд, я й тепер підписуюсь під кожним його словом. При цьому, однак, не треба забувати, що в

---

* Говорячи, що існуючі відносини — відносини буржуазного виробництва — є *природними*, економісти хочуть цим сказати, що це саме ті відносини, при яких виробництво багатства і розвиток продуктивних сил відбуваються згідно з законами природи. Отже, самі ці відносини є не залежними від впливу часу *природними законами*. Це — *вічні закони*, які мають завжди управляти суспільством. Таким чином, до цього часу була історія, а тепер її більше немає» (див. стор. 113 моєї праці) [171]. *(Примітка Маркса.)*

** — наперед, до досвіду, виходячи тільки з абстрактних міркувань. *Ред.*

*** Фраза, взята в дужки, додана Марксом у цій статті. *Ред.*

**** Там же, стор. 119, 120 [172]. *(Примітка Маркса.)*

той час, коли я оголосив книгу Прудона кодексом соціалізму petit bourgeois і теоретично це довів, економісти, а разом з ними і соціалісти все ще віддавали Прудона анафемі як завзятого ультрареволюціонера. Ось чому я й пізніше ніколи не приєднував свого голосу до тих, хто кричав про його *«зраду»* революції. Не його вина, коли він, якого з самого початку неправильно зрозуміли як інші, так і він сам себе, не виправдав необгрунтованих надій.

На противагу до *«Що таке власність?»* у *«Філософії злиднів»* усі недоліки прудонівської манери викладу дуже невигідно впадають в око. Стиль часто-густо *ampoulé* *, як кажуть французи. Пишномовна спекулятивна тарабарщина, видавана за німецьку філософську манеру, виступає всюди, де його зраджує галльський гострий розум. Так і ріже вухо самохвальство, базарно-крикливий, рекламний тон, особливо чванство мнимою *«наукою»*, безплідне базікання про неї. Щира теплота, якою пройнята його перша праця, тут, у певних місцях, систематично підмінюється гарячково збудженою декламацією. До того ж це безпорадне й огидне намагання самоука похизуватися своєю вченістю, самоука, в якого природна гордість оригінальністю і самостійністю свого мислення вже зламана і який, унаслідок цього, як parvenu ** в науці, уявляє, що мусить чванитися тим, що йому не властиве і чого у нього зовсім немає. І до того ж ця психологія дрібного буржуа, який до непристойності грубо, недотепно, неглибоко і просто-таки неправильно нападає на таку людину, як *Кабе*, що заслуговує поваги за його практичну роль у русі французького пролетаріату [173]; зате він дуже люб'язний, наприклад, у відношенні до *Дюнуайє* (як-не-як «державний радник»), хоч усе значення цього Дюнуайє полягає в комічній серйозності, з якою він на протязі трьох товстих і нестерпно нудних томів [174] проповідує ригоризм, так охарактеризований Гельвецієм: *«On veut que les malheureux soient parfaits»*. (Від нещасних вимагають довершеності.)

Лютнева революція [175] сталася для Прудона дійсно зовсім не до речі, адже він усього лише за кілька тижнів до неї незаперечно довів, що *«ера революцій»* назавжди минула. Його виступ у Національних зборах, хоч він і виявив, як мало Прудон розумів усе, що діється, заслуговує всілякої похвали [176]. *Після* червневого повстання це було актом високої мужності. Крім того, його виступ мав той позитивний результат, що пан *Тьєр* у виголошеній проти пропозицій Прудона промові [177], яка потім була видана у вигляді окремої брошури, довів усій Європі, який жалюгідний дитячий катехізис був п'єдесталом цьому духовному стовпу французької буржуазії. В порівнянні з паном *Тьєром Прудон* і справді виростав до розмірів допотопного колоса.

---

* — пишномовний. *Ред.*
** — вискочка. *Ред.*

Винахід *«crédit gratuit»* * і заснованого на ньому *«народного банку»* («banque du peuple») належить до останніх економічних «подвигів» Прудона. В моїй книзі *«До критики політичної економії», вип. 1*, Берлін, 1859 (стор. 59—64 [178]) доводиться, що теоретична основа його поглядів має своїм джерелом незнання основних елементів буржуазної «політичної економії», а саме — відношення *товарів* до *грошей*, тоді як практична надбудова була простим відтворенням набагато старіших і значно краще розроблених проектів. Що кредит — подібно до того, як він, наприклад, в Англії на початку XVIII століття, а потім знову на початку XIX століття сприяв переходові майна з рук одного класу в руки іншого,— за певних економічних і політичних умов може сприяти прискоренню визволення робітничого класу, це не підлягає найменшому сумніву і зрозуміло само собою. Але вважати *капітал, що дає проценти, головною формою капіталу*, намагатися зробити особливе застосування кредиту, мниме скасування процента, основою суспільного перетворення — це наскрізь *міщанська* фантазія. І справді, ми бачимо, що цю фантазію докладно розвивали вже *економічні ідеологи англійської дрібної буржуазії сімнадцятого століття*. Полеміка Прудона з Бастіа (1850 р.) про капітал, що дає проценти [179], стоїть значно нижче *«Філософії злиднів»*. Він доходить до того, що навіть Бастіа вдається його побити, і він комічно шаленіє щоразу, коли його противник завдає йому удару.

Кілька років тому Прудон написав на конкурс, оголошений, здається, лозаннськими властями, твір про *«Податки»* [180]. Тут зникають і останні сліди геніальності, і залишається тільки *petit bourgeois tout pur* **.

Щодо політичних і філософських творів Прудона, то в усіх них виявляється той самий суперечливий, двоїстий характер, що й в економічних працях. До того ж вони мають суто місцеве значення — тільки для Франції. Однак його нападки на релігію, церкву і т. д. були великою заслугою в умовах Франції в той час, коли французькі соціалісти вважали за доречне вбачати в релігійності ознаку своєї переваги над буржуазним вольтер'янством XVIII століття і німецькою безбожністю XIX століття. Якщо Петро Великий варварством переміг російське варварство, то Прудон зробив усе від нього залежне, щоб фразою перемогти французьке фразерство.

Його книгу про *«Державний переворот»* [5] треба розглядати не просто як поганий твір, а як пряму підлоту, яка, однак, цілком відповідає його дрібнобуржуазній точці зору; тут він заграє з Луї Бонапартом і справді намагається зробити його прийнятним для

---

* — «дарового кредиту». *Ред.*

** — справжнісінький дрібний буржуа. *Ред.*

французьких робітників; такий самий його останній твір проти *Польщі* [181], в якому він на догоду царю виявляє цинізм кретина.

Прудона часто порівнювали з *Руссо*. Нема нічого більш помилкового, як таке порівняння. Він скоріше схожий на *Нік. Ленге*, книга якого *«Теорія цивільних законів»* [182], зрештою, дуже талановитий твір.

Прудон за натурою був схильний до діалектики. Але оскільки він ніколи не розумів справді наукової діалектики, то він не пішов далі софістики. Насправді це було зв'язано з його дрібнобуржуазною точкою зору. Дрібний буржуа, так само як і історик *Раумер*, складений із «з одного боку» і «з другого боку». Такий він у своїх економічних інтересах, а *тому* і в своїй політиці, в своїх релігійних, наукових і художніх поглядах. Такий він у своїй моралі, такий він in everything *. Він — втілена суперечність. А якщо при цьому, подібно до Прудона, він людина дотепна, то він швидко звикає жонглювати своїми власними суперечностями і перетворювати їх, залежно від обставин, у несподівані, кричущі, часом скандальні, часом блискучі парадокси. Шарлатанство в науці і політичне пристосовництво нерозривно зв'язані з такою точкою зору. У таких суб'єктів лишається тільки один спонукальний мотив — їх *марнославство*; подібно до всіх марнославних людей, вони дбають тільки про хвилинний успіх, про сенсацію. При цьому неминуче втрачається той простий моральний такт, який завжди оберігав, наприклад, Руссо від будь-якого, хоч би тільки мнимого компромісу з існуючою владою.

Можливо, потомство, характеризуючи цей недавній період французької історії, скаже, що Луї Бонапарт був його Наполеоном, а Прудон — його Руссо-Вольтером.

А тепер я цілком покладаю на Вас відповідальність за те, що Ви так скоро після смерті цієї людини нав'язали мені роль її посмертного судді.

З пошаною до Вас **Карл Маркс**

Написано 24 січня 1865 р.

Надруковано в газеті «Social-Demokrat» № 16, 17 і 18; 1, 3 і 5 лютого 1865 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 25—32

* — в усьому. *Ред.*

К. МАРКС

ЗАРОБІТНА ПЛАТА, ЦІНА І ПРИБУТОК [183]

[ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ]

Громадяни!

Дозвольте мені, перш ніж перейти до питання по суті, зробити кілька попередніх зауважень.

Зараз на континенті панує справжня епідемія страйків, і вимога підвищення заробітної плати стала загальною. Це питання обговорюватиметься на нашому конгресі [184]. Ви, що стоїте на чолі Міжнародного Товариства, повинні мати в цьому дуже важливому питанні тверді переконання. Тому я вважаю своїм обов'язком розглянути питання грунтовно, навіть рискуючи піддати ваше терпіння суворому випробуванню.

Друге попереднє зауваження я повинен зробити щодо громадянина Уестона. Він, думаючи, що діє в інтересах робітничого класу, не тільки виклав перед вами, а й захищав публічно погляди, що, як йому відомо, серед робітничого класу надзвичайно непопулярні. До такого вияву моральної мужності кожний з нас повинен поставитися з глибокою повагою. Я сподіваюся, що незважаючи на різкий тон моєї доповіді, після закінчення її громадянин Уестон побачить, що я згоден з ідеєю, з якої він, як мені здається, виходив при складанні своїх тез, хоч в їх теперішній формі я вважаю ці тези теоретично неправильними і практично небезпечними.

Тепер безпосередньо переходжу до питання, яке цікавить нас.

1. [ВИРОБНИЦТВО І ЗАРОБІТНА ПЛАТА]

Фактично аргументація громадянина Уестона грунтується на двох передумовах:

1) що *маса національної продукції* являє собою *щось незмінне*, є *постійною* кількістю або, як сказав би математик, величиною *постійною*;

2) що *сума реальної заробітної плати*, тобто заробітної плати, вимірюваної кількістю товарів, які можна на неї купити, є сума *незмінна*, величина *постійна*.

Його перше твердження явно помилкове. Ви знаєте, що з року в рік вартість і маса продукції збільшуються, продуктивна сила національної праці зростає, а кількість грошей, необхідна для обігу цієї зростаючої продукції, безперервно змінюється. Те, що правильне для всього року і для різних років при порівнюванні їх між собою, те правильне і для кожного окремого дня в році. Маса, або величина, національної продукції безперервно змінюється. Це — не *постійна*, а *змінна* величина, і,— якщо навіть залишити осторонь зміну в кількості населення,— вона повинна бути змінною величиною внаслідок безперервних змін у *нагромадженні капіталу* і в *продуктивній силі праці*. Цілком правильно, що коли б одного чудового дня сталося *підвищення загального рівня заробітної плати*, то *само по собі* це підвищення, хоч би які були його дальші наслідки, *безпосередньо* не викликало б зміни в масі продукції. Воно на перших порах відбувалося б на основі існуючого стану речей. Але якщо національна продукція була величиною *змінною*, а не *постійною, до* підвищення заробітної плати, то вона буде змінною, а не постійною, і *після* цього підвищення.

Припустимо, однак, що маса національної продукції є величиною не *змінною*, а *постійною*. Навіть і в цьому разі те, щó наш друг Уестон вважає за логічний висновок, залишилося б не більш, як голослівним твердженням. Якщо нам дано певне число, скажімо 8, то *абсолютні* межі цього числа не заважають його частинам змінювати свої *відносні* межі. Якщо прибуток дорівнює 6, а заробітна плата 2, то заробітна плата може зрости до 6, а прибуток упасти до 2, і все-таки загальна сума залишиться рівною 8. Отже, незмінність маси продукції ні в якому разі не доводить, що повинна залишатися незмінною і сума заробітної плати. Як же в такому разі доводить незмінність суми заробітної плати наш друг Уестон? Він просто твердить це.

Але якщо навіть погодитися з його твердженням, то воно повинно бути правильним для двох напрямів, а тим часом громадянин Уестон змушує його діяти тільки в одному. Якщо сума заробітної плати є величина постійна, то її не можна ні підвищити, ні знизити. Отже, якщо робітники, добиваючись тимчасового підвищення заробітної плати, роблять нерозумно, то не менш нерозумно роблять і капіталісти, добиваючись тимчасового зниження заробітної плати. Наш друг Уестон не заперечує, що за певних обставин робітники *можуть* примусити капіталістів підвищити заробітну плату; але оскільки суму заробітної плати він вважає величиною з природи постійною, то за цим, на його думку, повинна настати протидія. З другого боку, він знає також і те,

що капіталісти *можуть* силою здійснити зниження заробітної плати і в дійсності завжди прагнуть це зробити. Згідно з принципом постійності заробітної плати, в цьому випадку повинна настати протидія не в меншій мірі, ніж у попередньому. Значить, протидіючи спробам знизити заробітну плату або вже здійсненому зниженню заробітної плати, робітники роблять правильно. Отже, вони роблять правильно і тоді, коли добиваються *підвищення заробітної плати*, бо всяка *протидія* зниженню заробітної плати є *дія*, спрямована до її підвищення. Таким чином, згідно з виставленим самим же громадянином Уестоном принципом *постійності заробітної плати*, робітники за певних обставин повинні об'єднуватись і боротися за підвищення заробітної плати.

Якщо громадянин Уестон заперечує цей висновок, він повинен відмовитись і від тієї передпосилки, з якої цей висновок випливає. В такому разі він повинен говорити не про те, що сума заробітної плати є *величина постійна*, а про те, що, хоч вона не може і не повинна *підвищуватись*, вона може і повинна *падати* кожного разу, коли капітал забажає її знизити. Якщо капіталістові заманеться годувати вас замість м'яса картоплею, замість пшениці вівсом, то ви мусите прийняти його волю як закон політичної економії і скоритися їй. Якщо в одній країні рівень заробітної плати вищий, ніж в іншій, наприклад у Сполучених Штатах вищий, ніж в Англії, то ви повинні пояснювати цю відмінність у рівнях заробітної плати відмінністю бажань американського і англійського капіталістів,— метод, який, зрозуміло, надзвичайно спростив би вивчення не тільки економічних, а й усяких інших явищ.

Але навіть і в цьому разі ми могли б запитати: *чому* бажання американського капіталіста відрізняються від бажань капіталіста англійського? А для того, щоб відповісти на це питання, нам довелося б вийти із сфери *бажань*. Піп може сказати, нібито бог хоче одного у Франції і іншого в Англії. Якщо я зажадаю, щоб він пояснив мені цю двоїстість бажань, у нього може вистачити безстидства відповісти мені, що богові хочеться мати одні бажання у Франції і інші в Англії. Але наш друг Уестон, зрозуміло, не вдасться до подібної аргументації, яка цілком заперечує всяке розумне міркування.

Звичайно, капіталіст *бажає* взяти якомога більше. Однак наше завдання полягає не в тому, щоб говорити про його *бажання*, а в тому, щоб дослідити його *силу, межі цієї сили* і *характер цих меж.*

2. [ВИРОБНИЦТВО, ЗАРОБІТНА ПЛАТА, ПРИБУТОК]

Думки доповіді, прочитаної нам громадянином Уестоном, могли б уміститися в горіховій шкаралупі.

Всі його міркування зводились ось до чого: якщо робітничий клас примусить клас капіталістів платити йому в формі грошової заробітної плати 5 шил. замість 4 шил., то капіталіст повертатиме робітникам у формі товарів вартість у 4 шил. замість вартості в 5 шилінгів. Робітничий клас змушений був би в цьому випадку платити 5 шил. за те, що до підвищення заробітної плати він купував за 4 шилінги. Але чому це має статися? Чому капіталіст за 5 шил. віддає вартість усього в 4 шилінги? Тому, що сума заробітної плати є твердо встановленою. Але чому вона визначена товарами вартістю в 4 шилінги? Чому не товарами вартістю в 3 або 2 шил. або не якою-небудь іншою сумою? Якщо межі суми заробітної плати встановлені яким-небудь економічним законом, не залежним ні від волі капіталіста, ні від волі робітника, то громадянинові Уестону слід було б насамперед викласти цей закон і довести його. Далі, він повинен був би довести, що сума заробітної плати, фактично сплаченої в кожний даний відрізок часу, завжди точно відповідає необхідній сумі заробітної плати і ніколи не відхиляється від неї. З другого боку, якщо дані межі суми заробітної плати залежать від *самої тільки волі* капіталіста або від меж його зажерливості, то це — межі довільні, в них немає нічого необхідного, вони можуть бути змінені *з* волі капіталіста, а тому можуть бути змінені і *проти* його волі.

Громадянин Уестон ілюстрував свою теорію таким прикладом: якщо в мисці є певна кількість супу, призначена для певної кількості осіб, то ця кількість супу не може зрости від того, що будуть збільшені розміри ложок. Дозволю собі зауважити, що ця ілюстрація є досить вульгарною *. Вона трохи нагадала мені порівняння, яке зробив Мененій Агріппа. Коли римські плебеї застрайкували проти римських патриціїв, патрицій Агріппа сказав їм, що патриціанське черево живить плебейські члени державного тіла. Агріппі, однак, не вдалося довести, що можна живити члени однієї людини, наповнюючи шлунок іншої. Громадянин Уестон, у свою чергу, забув, що в мисці, з якої їдять робітники, знаходиться весь продукт національної праці і що брати з неї більше їм заважає не малий обсяг миски і не мізерна кількість того, що є в ній, а тільки малі розміри їх ложок.

За допомогою яких хитрощів капіталіст дістає можливість давати за 5 шил. вартість у 4 шилінги? За допомогою підвищення ціни товару, який він продає. Але чи залежить підвищення цін або, говорячи більш загально, зміни цін товарів, чи залежать самі товарні ціни від однієї тільки волі капіталіста? Або ж, навпаки, для здійснення цієї волі необхідні певні умови? Якщо

* Гра слів: «spoon» — «ложка», «простак»; «spoony» — «дурний», «вульгарний». *Ред.*

такі умови не потрібні, то підвищення і зниження ринкових цін, їх безперервні зміни стають нерозв'язною загадкою.

Якщо ми припускаємо, що не сталося ніякої зміни ні в продуктивній силі праці, ні в кількості застосовуваного капіталу і праці, ні у вартості грошей, за допомогою яких оцінюються вартості продуктів, а сталася *зміна лише в рівні заробітної плати*, то яким чином це *підвищення заробітної плати* може робити вплив на *ціни товарів?* Воно робить на них вплив тільки тому, що впливає на фактичне співвідношення між попитом на ці товари та їх пропозицією.

Цілком правильно, що робітничий клас, розглядуваний як ціле, витрачає і змушений витрачати свій доход на *предмети першої потреби*. Тому загальне підвищення рівня заробітної плати викликає зростання попиту на *предмети першої потреби*, а отже, і підвищення їх *ринкових цін*. Для капіталістів, які виробляють ці предмети, підвищення виплачуваної ними заробітної плати компенсується підвищенням ринкових цін на їх товари. Але як справа з іншими капіталістами, які *не* виробляють предметів першої потреби? Не треба думати, що таких капіталістів мало. Якщо ви візьмете до уваги, що дві третини національного продукту споживаються п'ятою частиною населення,— а один член палати громад недавно твердив навіть, що вони споживаються тільки сьомою частиною населення,— то ви зрозумієте, яка величезна частина національного продукту повинна вироблятися у вигляді предметів розкоші або *обмінюватися* на них, і яка величезна кількість предметів першої потреби повинна витрачатися на лакеїв, коней, кішок і т. д. Це марнотратство, як ми знаємо з досвіду, при підвищенні цін на предмети першої потреби завжди значно обмежується.

Отже, яке ж буде становище тих капіталістів, що *не* виробляють предметів першої потреби? Викликане загальним підвищенням заробітної плати *падіння норми прибутку* вони не зможуть компенсувати *підвищенням цін на свої товари*, бо попит на ці товари не збільшиться. Їх доход скоротиться, і до того ж з цього скороченого доходу їм доведеться більше платити за ту саму кількість предметів першої потреби, що подорожчали. Мало того. Через те що їх доход зменшиться, їм доведеться скоротити свої витрати на предмети розкоші, і таким чином зменшиться їх взаємний попит на їхні ж власні товари. Внаслідок цього зменшення попиту ціни на їх товари впадуть. Отже, в цих галузях промисловості *норма прибутку знизиться* не тільки під впливом самого по собі загального підвищення рівня заробітної плати, а й під впливом спільної дії загального підвищення заробітної плати, підвищення цін на предмети першої потреби і падіння цін на предмети розкоші.

Які ж будуть наслідки цієї *різниці в нормах прибутку* капіталів, зайнятих у різних галузях промисловості? Звичайно, такі самі, як в усіх випадках, коли з якої-небудь причини виникає різниця в *середніх нормах прибутку* різних сфер виробництва. Капітал і праця переміщаються з менш вигідних галузей у більш вигідні, і цей процес переміщення капіталу і праці триває доти, поки в одних галузях промисловості пропозиція не зросте відповідно до зрослого попиту, а в інших не впаде відповідно до скорочення попиту. *Як тільки станеться* ця зміна, *норма прибутку* в різних галузях промисловості знову *вирівняється.* Оскільки вся перетасовка спочатку виникла тільки через зміну в співвідношенні попиту і пропозиції різних товарів, то після зникнення причини припиняється і її дія, і *ціни* повертаються до свого колишнього рівня і рівноваги. *Падіння норми прибутку*, викликане підвищенням заробітної плати, не обмежується окремими галузями промисловості, а стає *загальним.* Згідно з нашим припущенням, не відбувається зміни ні в продуктивній силі праці, ні в загальній масі продукції, *але змінюється форма цієї даної маси продукції*. Більша частина продукції існує тепер у формі предметів першої потреби, менша частина — у формі предметів розкоші, або, що зводиться до того самого, менша частина обмінюється на закордонні предмети розкоші і відповідно більше споживається в своїй первісній формі, або, що знов-таки зводиться до того самого, більша частина вітчизняної продукції обмінюється замість предметів розкоші на закордонні предмети першої потреби. Тому загальне підвищення рівня заробітної плати після тимчасової пертурбації ринкових цін викликає лише загальне зниження норми прибутку, але не приводить до хоч трохи тривалої зміни цін товарів.

Якщо мені скажуть, що у вищенаведеній аргументації я виходжу з припущення, що весь приріст заробітної плати витрачається на предмети першої потреби, то я відповім, що зробив припущення, найсприятливіше для поглядів громадянина Уестона. Якби приріст заробітної плати витрачався на предмети, які раніше не входили в споживання робітників, то реальне підвищення купівельної сили робітників не потребувало б доказів. Проте, оскільки це підвищення їх купівельної сили є тільки наслідком підвищення заробітної плати, то воно повинно точно відповідати скороченню купівельної сили капіталістів. Тому *не збільшилися б загальні розміри попиту* на товари, а *змінилися б* складові частини цього попиту. Зростання попиту на одному боці урівноважувалося б скороченням попиту на другому. Оскільки загальна сума попиту лишається, таким чином, незмінною, то не може статися ніякої зміни і в ринкових цінах товарів.

Отже, ми приходимо до такої дилеми: або приріст заробітної плати витрачається в однаковій мірі на всі предмети споживан-

ня — і в цьому разі розширення попиту з боку робітничого класу повинно вирівнюватися скороченням попиту з боку класу капіталістів,— або приріст заробітної плати витрачається тільки на деякі предмети, ринкові ціни яких тимчасово зростуть,— і в цьому разі викликане цим підвищення норми прибутку в деяких галузях і відповідне падіння норми прибутку в інших галузях промисловості викличуть зміну в розподілі капіталу і праці, зміну, яка триватиме до того часу, поки пропозиція в одних галузях промисловості не збільшиться відповідно до зрослого попиту, а в інших — не знизиться відповідно до скороченого попиту. При першому припущенні не станеться ніякої зміни в цінах товарів; а при другому припущенні після деяких коливань ринкових цін мінові вартості товарів установляться на попередньому рівні. При обох припущеннях загальне підвищення рівня заробітної плати не викличе кінець кінцем ніякого іншого наслідку, крім загального падіння норми прибутку.

Бажаючи вплинути на ваше уявлення, громадянин Уестон пропонував вам подумати про ті труднощі, які викликало б загальне підвищення заробітної плати англійських сільськогосподарських робітників з 9 до 18 шилінгів. Подумайте тільки, вигукував він, про величезне підвищення попиту на предмети першої потреби і про страшенне підвищення цін, яке воно за собою потягне! Усі ви знаєте, що середня заробітна плата американського сільськогосподарського робітника більш як удвоє перевищує середню заробітну плату англійського сільськогосподарського робітника, хоч ціни сільськогосподарських продуктів у Сполучених Штатах нижчі, ніж у З'єднаному королівстві, хоч загальні відносини між працею і капіталом у Сполучених Штатах ті самі, що і в Англії, хоч маса річної продукції в Сполучених Штатах значно менша, ніж в Англії. Навіщо ж наш друг б'є на сполох? Просто для того, щоб позбутися питання, яке дійсно стоїть перед нами. Раптове підвищення заробітної плати з 9 до 18 шил. означало б раптове підвищення її на 100 %. Однак ми зовсім не обговорюємо питання про те, чи може загальний рівень заробітної плати в Англії раптом підвищитися на 100 %. Нам взагалі немає ніякого діла до *величини* цього підвищення, яке в кожному конкретному випадку повинно залежати від даних обставин і відповідати їм. Нам треба лише з'ясувати, які будуть наслідки загального підвищення рівня заробітної плати, навіть якщо це підвищення не перевищить одного процента.

Отже, відкидаючи вигадане нашим другом Уестоном фантастичне підвищення заробітної плати на 100 %, я зверну вашу увагу на тому підвищенні заробітної плати, яке дійсно було у Великобританії в період з 1849 по 1859 рік.

Усім вам відомий проведений у 1848 р. десятигодинний білль або, точніше, білль про $10\frac{1}{2}$-годинний робочий день [156]. Це —

одна з найбільших економічних змін, свідками яких ми були. Цей білль означав раптове і примусове підвищення заробітної плати не в яких-небудь місцевих промислах, а в провідних галузях промисловості, спираючись на які Англія панує на світовому ринку. Це було підвищення заробітної плати за винятково несприятливих умов. Доктор Юр, професор Сеніор і всі інші економісти, які є офіційними виразниками інтересів буржуазії, *доводили*,— і, я мушу сказати, доводили значно грунтовнішими доказами, ніж наш друг Уестон,— що цей білль буде похоронним дзвоном для англійської промисловості. Вони доводили, що тут ідеться не про звичайне підвищення заробітної плати, а про таке її підвищення, яке викликане зменшенням кількості застосовуваної праці і грунтується на цьому зменшенні. Вони твердили, що 12-а година, яку хочуть відняти у капіталіста, якраз і є та єдина година, з якої капіталіст добуває свій прибуток. Вони залякували зменшенням нагромадження, підвищенням цін, втратою ринків, скороченням виробництва, випливаючим звідси зниженням заробітної плати, остаточним розоренням. Вони навіть заявляли, що закони Максиміліана Робесп'єра про максимум [185] —дрібниця в порівнянні з цим законом, і в певному розумінні вони мали рацію. Ну, а що ж було на ділі? Підвищення грошової заробітної плати фабричних робітників, незважаючи на скорочення робочого дня; значне збільшення кількості робітників, зайнятих на фабриках; невпинне падіння цін на фабричні вироби; дивовижний розвиток продуктивної сили праці фабричних робітників; нечуване, все прогресуюче розширення ринків для фабричних товарів. У 1861 р. в Манчестері на зборах Асоціації сприяння розвитку науки [186] я сам чув, як пан *Ньюмен* визнав, що і він, і доктор Юр, і Сеніор, і всі інші офіційні представники економічної науки помилилися, тимчасом як інстинкт народу був правильним. Я говорю не про професора Френсіса Ньюмена, а про пана У. Ньюмарча *, що займає в економічній науці визначне місце, як співавтор і видавець праці пана *Томаса Тука «Історія цін»*, цього прекрасного твору, який простежує історію цін з 1793 по 1856 рік [187]. Якби були правильними настирлива думка нашого друга Уестона про незмінну суму заробітної плати, про незмінну масу продукції, про незмінний рівень продуктивної сили праці, про незмінну волю капіталістів і всі його інші незмінності й остаточності, то тоді були б правильними сумні пророкування професора Сеніора, і не мав би рації Роберт Оуен, який уже в 1815 р. оголосив загальне обмеження робочого дня першим підготовчим кроком до визволення робітничого класу [188] і на власний страх і риск, всупереч загальному упере-

* У рукопису помилково: У. Ньюмена. *Ред.*

дженню, дійсно провів це обмеження робочого дня на своїй власній бавовнянопрядильній фабриці в Нью-Ланарку.

У той самий час, коли запроваджувався десятигодинний білль і коли відбувалося викликане ним підвищення заробітної плати, у Великобританії, з причин, на яких тут не місце спинятися, спостерігалося також *загальне підвищення заробітної плати сільськогосподарських робітників*.

Хоч це й не потрібне для моєї безпосередньої мети, я, щоб ви не зрозуміли мене неправильно, зроблю тут кілька попередніх зауважень.

Якщо людина одержувала заробітну плату в 2 шил. на тиждень, а потім її заробітна плата підвищилася до 4 шил., то *рівень заробітної плати* підвищився на 100 %. Якщо підійти до цього підвищення заробітної плати з точки зору підвищення *її рівня*, то воно може здатися величезним, а тим часом *дійсна величина заробітної плати*, 4 шил. на тиждень, усе ж лишається дуже малою, голодною подачкою. Тому не треба тішити себе гучними процентами підвищення *рівня* заробітної плати. Ми повинні завжди спитати, яка була її *первісна* величина?

Далі, неважко зрозуміти, що коли 10 робітників одержують по 2 шил. на тиждень, 5 робітників — по 5 шил. і 5 робітників — по 11 шил., то всі 20 чоловік разом одержують 100 шил. на тиждень, або 5 фунтів стерлінгів. Якщо потім *загальна* сума їх тижневої заробітної плати зросте, скажімо, на 20 %, то з 5 ф. ст. вона підвищиться до 6. Якщо взяти в середньому, то можна сказати, що *загальний рівень заробітної плати* зріс на 20 %, хоч би фактично заробітна плата 10 робітників залишилася незмінною, заробітна плата групи робітників у 5 чоловік зросла з 5 шил. на кожного до 6 шил., і сума заробітної плати другої групи в 5 робітників — з 55 шил. до 70. Становище половини робітників нітрохи не поліпшилося, становище $^1/_4$ — поліпшилося тільки в дуже незначній мірі і тільки становище другої $^1/_4$ дійсно поліпшилося. Проте, якщо оперувати *середніми величинами*, то загальна сума заробітної плати цих 20 робітників підвищилась на 20 %, і, оскільки йдеться про весь капітал, який застосовує цих робітників, і про ціни вироблюваних ними товарів, тут усе буде цілком так само, як коли б середнє підвищення заробітної плати в однаковій мірі торкнулося всіх робітників. У згаданому прикладі з сільськогосподарськими робітниками, в яких рівень заробітної плати в різних графствах Англії і Шотландії дуже різний, підвищення її вплинуло на робітників дуже нерівномірно.

Нарешті, в той період, коли відбувалося це підвищення заробітної плати, ряд фактів,— як-от: нові податки, викликані війною з Росією [189], масове знесення жител сільськогосподарських робітників [190] і т. д.,— діяв у протилежному напрямі.

Після стількох попередніх зауважень я констатую, що в період з 1849 по 1859 р. середній рівень заробітної плати сільськогосподарських робітників Великобританії *підвищився приблизно на 40 %*. На підтвердження цього я міг би навести великий і докладний матеріал, але для мети, що стоїть передо мною, вважаю за достатнє відіслати вас до сумлінного критичного реферату, прочитаного в 1859 р. покійним паном *Джоном Ч. Мортоном* у лондонському Товаристві мистецтв і ремесел [191] на тему про *«Сили, застосовувані в землеробстві»*. Пан Мортон наводить дані з рахунків та інших автентичних документів, зібраних ним приблизно у 100 фермерів, які проживають в 12 шотландських і 35 англійських графствах.

Згідно з поглядами нашого друга Уестона, особливо якщо взяти до уваги одночасне підвищення заробітної плати фабричних робітників, у 1849—1859 рр. повинно було б відбутися величезне підвищення цін на сільськогосподарські продукти. А що сталося насправді? Незважаючи на війну з Росією і ряд неврожаїв у 1854—1856 рр., середня ціна пшениці, основного сільськогосподарського продукту Англії, що була у 1838—1848 рр. приблизно на рівні 3 ф. ст. за квартер, упала приблизно до 2 ф. ст. 10 шил. за квартер у 1849—1859 роках. Це означає, що ціна пшениці впала більш як на 16 % при одночасному підвищенні середньої заробітної плати сільськогосподарських робітників на 40 %. За той самий період, якщо порівняти його кінець з його початком, тобто 1859 р. з 1849 р., офіційно зареєстрований пауперизм скоротився з 934 419 чоловік до 860 470, тобто на 73 949 чоловік. Я згоден, що зменшення це дуже незначне, до того ж у наступні роки воно було зведене нанівець, і все-таки це — зменшення.

Можуть сказати, що внаслідок скасування хлібних законів [192] ввіз хліба з-за кордону в період з 1849 по 1859 р. більше ніж подвоївся в порівнянні з періодом 1838—1848 років. Але що з того? З точки зору громадянина Уестона треба було чекати, що цей раптовий колосальний і безперервно зростаючий попит на іноземних ринках повинен був би підняти ціни сільськогосподарських продуктів на величезну висоту, оскільки вплив зрослого попиту лишається тим самим, незалежно від того, чи виникає цей попит поза країною чи всередині неї. А що сталося в дійсності? За винятком кількох неврожайних років протягом усього цього періоду у Франції лунали постійні скарги на руйнівне падіння хлібних цін, американці не раз змушені були спалювати надлишки своєї продукції, а Росія, якщо вірити пану Уркарту, заохочувала Громадянську війну в Сполучених Штатах [2], тому що конкуренція з боку янкі підривала вивіз російських сільськогосподарських продуктів на ринки Європи.

Якщо звести аргументацію громадянина Уестона *до її абст-*

рактної форми, то вона полягає ось у чому: всяке підвищення попиту завжди відбувається на основі даної маси продукції. Через те воно *ніколи не може збільшити пропозиції потрібних товарів*, а може *тільки підвищити їх грошові ціни*. Однак навіть звичайнісінькe спостереження показує, що в деяких випадках збільшення попиту взагалі не змінює ринкових цін товарів, а в інших випадках викликає лише тимчасове підвищення ринкових цін, за яким настає зростання пропозиції. Це зростання пропозиції призводить до падіння цін *до* їх попереднього рівня, а в деяких випадках *нижче* попереднього рівня. Чи відбувається підвищення попиту внаслідок зростання заробітної плати чи внаслідок яких-небудь інших причин, це нітрохи не змінює умов проблеми. З точки зору громадянина Уестона це загальне явище було б так само важко пояснити, як і те явище, яке відбувається за виняткових обставин, при підвищенні заробітної плати. Тому в питанні, яке ми розглядаємо, його аргументація не доводить абсолютно нічого. Вона показує тільки невміння громадянина Уестона розібратися в законах, через які збільшення попиту викликає збільшення пропозиції, а зовсім не обов'язкове підвищення ринкових цін.

3. [ЗАРОБІТНА ПЛАТА І ГРОШІ]

На другий день дебатів наш друг Уестон втілив своє старе твердження в нові форми. Він сказав: при загальному підвищенні грошової заробітної плати, для того щоб видавати цю заробітну плату, буде потрібно більше наявних грошей. Якщо кількість грошей є *незмінною*, то як же можна за допомогою цієї незмінної суми грошей виплачувати більшу суму грошової заробітної плати? Раніше утруднення полягало в тому, що кількість товарів, яка припадала робітникові, незважаючи на збільшення його грошової заробітної плати, залишалася незмінною; тепер утруднення полягає в тому, що грошова заробітна плата збільшилася, незважаючи на незмінність кількості товарів. Зрозуміло, якщо ви відкинете первісну догму громадянина Уестона, відпадуть і похідні утруднення.

Проте я вам покажу, що це питання про гроші не має до розглядуваного предмета абсолютно ніякого відношення.

У вашій країні механізм платежів значно досконаліший, ніж у будь-якій з країн Європи. Завдяки великому поширенню і концентрації системи банків, для того щоб привести в обіг ту ж саму суму вартостей або укласти ту саму чи навіть більшу кількість угод, потрібно значно менше грошей. Наприклад, із заробітною платою справа така: англійський фабричний робітник щотижня віддає свою заробітну плату крамареві, який щотижня відсилає її банкірові, той щотижня повертає її фабрикантові,

який знову виплачує її своїм робітникам і так далі. Завдяки такому механізмові, річна заробітна плата робітника, скажімо в 52 ф. ст., може виплачуватися за допомогою одного-єдиного соверена *, який кожного тижня проробляє один і той самий кругообіг. Але навіть в Англії цей механізм менш досконалий, ніж у Шотландії; до того ж він не скрізь однаково досконалий, і тому ми спостерігаємо, наприклад, що в деяких сільських округах, у порівнянні з суто фабричними округами, потрібно значно більше грошей для обігу значно меншої суми вартостей.

Якщо ви переправитесь через Ла-Манш, то побачите, що *грошова заробітна плата* на континенті значно нижча, ніж в Англії, а тим часом у Німеччині, Італії, Швейцарії і Франції для виплати її потрібна *значно більша сума грошей*. Там кожний соверен не так швидко перехоплюється банкіром і не так швидко повертається промисловому капіталістові, тому, замість одного соверена, який необхідний в Англії для того, щоб обслужити щорічний обіг у 52 ф. ст., на континенті потрібно, можливо, 3 соверена для виплати річної грошової заробітної плати в 25 фунтів стерлінгів. Таким чином, порівнюючи континентальні країни з Англією, ви відразу помітите, що низька грошова заробітна плата може потребувати значно більше грошей, ніж висока грошова заробітна плата, і що фактично це — суто технічне питання, яке зовсім не зв'язане з нашим предметом.

Згідно з найкращими обчисленнями, які мені тільки відомі, річний доход робітничого класу Англії можна оцінити в 250 млн. фунтів стерлінгів. Ця величезна сума виплачується за допомогою приблизно 3 млн. фунтів стерлінгів. Припустімо, що відбувається підвищення заробітної плати на 50 %. Тоді замість 3 млн. ф. ст. наявних грошей буде потрібно $4^{1}/_{2}$ млн. фунтів стерлінгів. Оскільки робітник для дуже значної частини своїх щоденних витрат користується сріблом і міддю,— тобто простими знаками, вартість яких у відношенні до золота так само довільно встановлюється законом, як і вартість нерозмінних паперових грошей,— підвищення грошової заробітної плати на 50 % у крайньому разі потребуватиме додаткового обігу соверенів, скажімо, на суму в один мільйон. Один мільйон, який зараз у формі зливків або монет лежить у підвалах Англійського банку або приватних банкірів, надійде в обіг. Однак можна уникнути навіть тих незначних витрат, які зв'язані з карбуванням або зношуванням в обігу цього додаткового мільйона, і їх дійсно уникають у тих випадках, коли поповнення засобів обігу викликає яке-небудь утруднення. Всі ви знаєте, що в Англії гроші, які перебувають в обігу, діляться на два великі види. Один з них складається з усякого роду банкнотів і використовується в угодах між торговцями, а також при по-

* Соверен — англійська золота монета вартістю в 1 фунт стерлінгів. *Ред.*

рівняно великих платежах, що провадяться між споживачами і торговцями; другий вид, який складається з металевих монет, обертається в роздрібній торгівлі. Хоч ці два види грошей, що обертаються, і різні, проте вони переплітаються один з одним. Так, золота монета дуже широко застосовується навіть і в порівняно великих платежах для сплати дрібних сум менше 5 фунтів стерлінгів. Якби завтра були випущені банкноти в 4, 3 або 2 ф. ст., то золоті монети, які наповнюють ці канали обігу, відразу були б звідти вилучені і ринули б туди, де в них відчувається потреба внаслідок підвищення грошової заробітної плати. Таким чином, потрібний унаслідок підвищення заробітної плати на 50 % додатковий мільйон міг би бути доставлений без додачі хоча б одного соверена. Того ж результату можна досягти і без збільшення кількості банкнотів, збільшивши обіг векселів, як це протягом дуже значного часу практикувалося в Ланкаширі.

Якщо загальне підвищення рівня заробітної плати,— наприклад на 100 %, як припустив громадянин Уестон для заробітної плати сільськогосподарських робітників,— викликає значне підвищення цін на предмети першої потреби і вимагає, згідно з поглядами Уестона, додаткової суми грошей, яких не можна добути, *загальне падіння заробітної плати* повинно було б викликати ті самі наслідки, в тій самій мірі, але в зворотному напрямі. Прекрасно! Всі ви знаєте, що 1858—1860 роки були роками найбільшого процвітання бавовняної промисловості і що особливо 1860 р. у цьому відношенні не має собі рівного в літописах торгівлі, причому в цей час найбільшого розквіту досягли і всі інші галузі промисловості. Заробітна плата робітників бавовняної промисловості і робітників усіх інших зв'язаних з нею галузей в 1860 р. була вищою, ніж будь-коли раніше. Та ось настала американська криза [164], і заробітна плата всіх цих робітників була раптом знижена приблизно до чверті її попередніх розмірів. При протилежному русі це означало б підвищення на 300 %. Якщо заробітна плата підвищується з 5 до 20, ми кажемо, що вона підвищилась на 300 %. Якщо вона падає з 20 до 5, ми кажемо, що вона впала на 75 %. Але сума підвищення в одному випадку і сума зниження в другому випадку була б тією ж, а саме 15 шилінгів. Отже, це була раптова, небувала зміна рівня заробітної плати, що поширилась до того ж на таку кількість робітників, яка,— якщо рахувати всіх робітників, не тільки безпосередньо зайнятих у бавовняній промисловості, а й посередньо залежних від неї,— в $1^1/_2$ раза перевищувала кількість сільськогосподарських робітників. Але чи впала ціна пшениці? Ні, вона *підвищилася* з середнього річного рівня в 47 шил. 8 пенсів за квартер у триріччя 1858—1860 рр. до середнього річного рівня в 55 шил. 10 пенсів за квартер у триріччя 1861—1863 років. Що ж до грошей, то на монетному дворі в 1861 р. було викарбувано монети на 8 673 232 ф. ст.

проти 3 378 102 ф. ст. в 1860 році. Інакше кажучи, в 1861 р. було викарбувано на 5 295 130 ф. ст. більше, ніж у 1860 році. Правда, банкнотів у 1861 р. було в обігу на 1 319 000 ф. ст. менше, ніж у 1860 році. Віднімемо цю суму, і все-таки для 1861 р. обігових грошей виявиться більше в порівнянні з роком процвітання, 1860, на 3 976 130, або близько 4 млн. фунтів стерлінгів; а золотий запас Англійського банку за цей час скоротився, правда, не в тій самій пропорції, але близькій до неї.

Порівняймо 1862 з 1842 роком. Крім того, що колосально збільшилася вартість і кількість товарів, що перебувають в обігу, самий тільки капітал, який регулярно сплачувався за акції, облігації і т. ін., за цінні залізничні папери, доходив у 1862 р. в Англії і Уельсі до 320 млн. ф. ст., суми, яка в 1842 р. здалася б казковою. І все-таки загальна кількість грошей, що були в обігу в 1862 і 1842 рр., була приблизно одна й та сама. І взагалі спостерігається тенденція до прогресивного зменшення грошей, що перебувають в обігу, незважаючи на величезне зростання не тільки загальної вартості товарів, а й розмірів усіх грошових угод. З точки зору нашого друга Уестона це — нерозв'язна загадка.

Якби він вникнув у справу трохи глибше, то побачив би, що вартість і маса товарів, що перебувають в обігу, і сума укладених грошових угод взагалі кожного дня міняються — навіть якщо зовсім залишити осторонь заробітну плату і припустити, що вона незмінна; що кожного дня міняється кількість випущених банкнотів; що кожного дня міняється сума платежів, які реалізуються без грошей, за допомогою векселів, чеків, жиро-кредиту, розрахункових палат; що, оскільки потрібні дійсні металеві гроші, кожного дня змінюється співвідношення між кількістю обігових монет, з одного боку, монет і зливків, які перебувають у запасі або лежать у підвалах банку,— з другого; що кожного дня міняється кількість золота, яка поглинається національним обігом, і кількість його, яка відсилається за кордон для міжнародного обігу; він зрозумів би, що його догма про нібито незмінну суму грошей являє собою потворну помилку, несумісну з нашим повсякденним життям. Замість того щоб перетворювати своє нерозуміння законів грошового обігу в аргумент проти підвищення заробітної плати, громадянинові Уестону слід було б вивчити закони, які дають можливість грошовому обігові пристосовуватися до умов, що так безперервно змінюються.

4. [ПРОПОЗИЦІЯ І ПОПИТ]

Наш друг Уестон дотримується латинської приказки: «repetitio est mater studiorum», що означає: повторення — мати вчення, і тому він ще раз у новій формі повторив свою первісну догму, твердячи, що викликане підвищенням заробітної плати зменшення

грошей повинно потягти за собою зменшення капіталу і так далі. Оскільки ми вже говорили про його фантазії щодо грошей, то я вважаю цілком зайвим докладно розглядати ті уявні наслідки, які, на його думку, випливають з вигаданих ним потрясінь грошового обігу. Я краще прямо спробую звести його догму,— яка залишається *все тією самою*, хоч він і повторює її в таких різних видах,— *до її найпростішого теоретичного вираження*.

Його некритичний підхід до трактування своєї теми стане очевидним з одного-єдиного зауваження. Він заперечує проти підвищення заробітної плати або проти високої заробітної плати, як результату її підвищення. А я запитую його: що ж таке висока і що таке низька заробітна плата? Чому, наприклад, 5 шил. на тиждень становлять низьку, а 20 шил. на тиждень — високу заробітну плату? Якщо 5 — низька заробітна плата в порівнянні з 20, то 20 — ще нижча в порівнянні з 200. Якщо хто-небудь, читаючи лекцію про термометр, почне розпатякувати про високу і низьку температуру, то цим він нікому ніяких знань не передасть. Він насамперед повинен сказати, як визначається точка замерзання і точка кипіння, і повідомити, що ці відправні точки встановлюються природними законами, а не примхою тих, хто продає термометри або виготовляє їх. А громадянин Уестон, говорячи про заробітну плату і прибуток, не тільки не зумів вивести з економічних законів такі відправні точки, а навіть не відчув необхідності шукати їх. Він задовольнився тим, що прийняв ходячі обивательські вирази про низьке і високе, як щось таке, що має точно визначений зміст, хоч цілком очевидно, що заробітну плату можна назвати високою або низькою тільки в порівнянні з певним масштабом, за допомогою якого вимірюється її величина.

Він не зможе мені сказати, чому за певну кількість праці дається певна сума грошей. Якщо він мені відповість — це визначається законом пропозиції і попиту, то я зараз же його спитаю — а яким же законом регулюються самі пропозиція і попит? — і така відповідь відразу ж поставить його в безвихідь. Співвідношення між пропозицією праці і попитом на неї зазнає постійних змін, а разом з цими змінами міняються і ринкові ціни праці. Якщо попит перевищує пропозицію, заробітна плата підвищується; якщо пропозиція перевищує попит, заробітна плата падає, хоч за таких обставин може виникнути потреба *прощупати* дійсний стан попиту і пропозиції, наприклад, страйком чи яким-небудь іншим способом. Але якщо законом, який регулює заробітну плату, ви визнаєте пропозицію і попит, то з вашого боку буде хлоп'ящтвом і марною справою ратувати проти підвищення заробітної плати, тому що, згідно з тим вищим законом, на який ви посилаєтесь, періодичне підвищення заробітної плати так само необхідне й законне, як і періодичне її падіння. Якщо ж ви *не* визнаєте пропозицію і попит законом, який регулює заробітну плату, то я

ще раз повторю своє питання: чому за певну кількість праці дається певна сума грошей?

Але подивимось на справу з ширшої точки зору: якщо ви уявите, ніби пропозицією і попитом кінець кінцем визначається вартість праці або якого-небудь іншого товару, ви дуже помилитесь. Пропозиція і попит регулюють тільки тимчасові *коливання* ринкових цін. Вони можуть пояснити, чому ринкова ціна товару піднімається вище його *вартості* або падає нижче його *вартості*, але вони ніяк не можуть пояснити саму цю *вартість*. Припустимо, що пропозиція і попит взаємно урівноважуються або, як кажуть економісти, взаємно покриваються. Адже в той самий момент, коли ці протилежні сили стають рівними, вони взаємно паралізують одна одну і перестають діяти в тому чи іншому напрямі. В той момент, коли між пропозицією і попитом установлюється рівновага і тому вони перестають діяти, *ринкова ціна* товару збігається з його *дійсною вартістю*, з нормальною ціною, навколо якої коливаються його ринкові ціни. Тому при дослідженні природи цієї *вартості* нам немає ніякого діла до тимчасових впливів пропозиції і попиту на ринкові ціни. Це стосується як заробітної плати, так і цін усіх інших товарів.

5. [ЗАРОБІТНА ПЛАТА І ЦІНИ]

Всі доводи нашого друга, якщо привести їх до найпростішого теоретичного вираження, зводяться до такої єдиної догми: *«Ціни товарів визначаються або регулюються заробітною платою»*.

Для спростування цього застарілого і вже спростованого помилкового погляду я міг би послатися на практичний досвід. Я міг би вказати вам на те, що продукція, яка є справою рук англійських фабричних робітників, гірників, суднобудівних робітників і т. д., праця яких оплачується відносно високо, продається дешевше відповідної продукції інших націй, тоді як, наприклад, продукти праці англійських сільськогосподарських робітників, праця яких оплачується відносно низько, дорожче, ніж ці самі продукти майже в усіх інших націй. Я міг би показати шляхом порівняння різних виробів однієї і тієї самої країни або товарів різних країн, що за деякими, скоріше уявними, ніж дійсними, винятками, в середньому високооплачувана праця виробляє дешеві товари, а низькооплачувана — дорогі. Це, звичайно, аж ніяк не доводить, що висока ціна праці в одному випадку і низька її ціна в другому є щоразу причинами цих діаметрально протилежних результатів, але це в усякому разі доводить, що ціни товарів не визначаються цінами праці. Проте нам зовсім немає потреби вдаватися до цього емпіричного методу.

Але, можливо, хто-небудь стане заперечувати, що громадянин Уестон висунув догму: *«Ціни товарів визначаються або регу-*

люються заробітною платою». Справді, він жодного разу не давав такого формулювання. Навіть навпаки, він говорив, що прибуток і рента теж становлять складові частини товарних цін, бо з ціни товарів доводиться виплачувати не тільки заробітну плату робітників, а й прибуток капіталістів і ренту земельних власників. Але з чого, на його думку, складаються ціни? Насамперед з заробітної плати. Потім додається процентна надбавка на користь капіталіста і друга процентна надбавка на користь земельного власника. Припустимо, що плата за працю, яка застосовується при виробництві товару, становить 10. Якщо норма прибутку становить 100 % до виплаченої заробітної плати, то капіталіст надбавить 10, і якщо норма ренти також становить 100 % до заробітної плати, то буде зроблена ще одна надбавка в 10 і вся ціна товару дорівнюватиме 30. Але таке визначення ціни означає просто, що ціна визначається заробітною платою. Якщо в згаданому випадку заробітна плата підвищилася б до 20, то ціна товару підвищилася б до 60 і так далі. Відповідно до цього, всі старі автори з питань політичної економії, які висували догму, ніби ціни регулюються заробітною платою, намагалися довести це тим, що розглядали прибуток і ренту *тільки як процентні надбавки до заробітної плати*. Ніхто з них, зрозуміло, не був спроможний звести межі цих процентних накидок до якого-небудь економічного закону. Навпаки, вони, як видно, вважали, що прибуток установлюється традицією, звичаєм, волею капіталіста або яким-небудь іншим таким же довільним і незрозумілим способом. Твердячи, що прибуток визначається конкуренцією між капіталістами, вони тим самим нічого не говорять. Правда, ця конкуренція безперечно вирівнює різні норми прибутку різних галузей виробництва, тобто зводить їх до одного середнього рівня, але вона ніяк не може визначати самого цього рівня або загальної норми прибутку.

Що ми маємо на увазі, коли говоримо, що ціни товарів визначаються заробітною платою? Оскільки заробітна плата є назва для ціни праці, то ми маємо на увазі, що ціни товарів регулюються ціною праці. Оскільки *«ціна»* є мінова вартість,— а говорячи про вартість, я завжди маю на увазі мінову вартість,— мінова *вартість, виражена в грошах,* то це положення зводиться до того, що *«вартість товарів визначається вартістю праці»* або *«вартість праці є загальна міра вартості»*.

Але як у такому разі визначається сама *«вартість праці»?* Тут ми заходимо в безвихідь. Зрозуміло, ми попадемо в безвихідь, якщо спробуємо міркувати логічно. Тим часом, захисники цієї доктрини не дуже вже дбають про логіку. Візьміть, наприклад, нашого друга Уестона. Спочатку він нам сказав, що ціни товарів визначаються заробітною платою і що, отже, коли підвищується заробітна плата, повинні підвищуватись і ціни. Потім він почав доводити нам, що, навпаки, підвищення заробітної плати не дасть

ніякої користі, тому що підвищаться ціни товарів і тому що заробітна плата насправді вимірюється цінами тих товарів, на які вона витрачається. Отже, ми починаємо з заяви, що вартість товарів визначається вартістю праці, а кінчаємо заявою, що вартість праці визначається вартістю товарів. Отже, ми справді обертаємось у порочному колі і не приходимо ні до якого висновку.

В цілому очевидно, що коли ми робимо загальною мірою і регулятором вартості вартість одного товару, наприклад праці, хліба або якого-небудь іншого товару, то ми тільки відсуваємо утруднення, бо визначаємо одну вартість іншою вартістю, яка в свою чергу потребує визначення.

Догма, згідно з якою «ціни товарів визначаются заробітною платою», в своєму найбільш абстрактному вираженні зводиться до того, що «вартість визначається вартістю», а ця тавтологія означає, що фактично ми взагалі нічого не знаємо про вартість. Якщо прийняти цю передумову, то всі міркування про загальні закони політичної економії перетворюються в пустопорожнє базікання. Тому великою заслугою Рікардо було те, що в своєму творі *«Начала політичної економії»*, виданому в 1817 р., він цілком зруйнував старе ходяче і віджиле неправдиве уявлення, ніби «ціни визначаються заробітною платою» [193], уявлення, яке Адам Сміт та його французькі попередники заперечували у справді науковій частині своїх досліджень, але все-таки відтворювали в більш поверхових і вульгаризаторських розділах.

6. [ВАРТІСТЬ І ПРАЦЯ]

Громадяни, тепер я підійшов до того пункту, коли повинен приступити до дійсного з'ясування розглядуваного питання. Я не можу обіцяти, що зроблю це цілком задовільно, бо для цього мені довелося б охопити всю сферу політичної економії. Я можу, як кажуть французи, тільки «effleurer la question», тобто торкнутися тільки основних пунктів.

Перше питання, яке ми повинні поставити,— це: що таке *вартість* товару? чим вона визначається?

На перший погляд може здатися, що вартість товару є щось цілком *відносне* і що її не можна встановити, якщо не розглядати товар в його відношеннях з усіма товарами. Справді, говорячи про вартість, про мінову вартість товару, ми маємо на увазі кількісні співвідношення, в яких цей товар обмінюється на всі інші товари. Але тоді виникає питання: як установлюються ті пропорції, в яких товари обмінюються один на одного?

З досвіду ми знаємо, що ці пропорції нескінченно різноманітні. Якщо ми візьмемо який-небудь товар, наприклад пшеницю, то побачимо, що квартер пшениці обмінюється на різні інші товари в майже нескінченно різноманітних пропорціях. Проте,

оскільки його вартість в усіх цих випадках лишається тією самою, незалежно від того, чи виражається вона в шовку, золоті або якому-небудь іншому товарі, то ця вартість повинна бути чимсь відмінним від тих *різноманітних пропорцій*, в яких вона *обмінюється* на інші товари, і чимсь незалежним від них. Повинна існувати можливість виразити її у формі, відмінній від цих різноманітних відношень рівності між різними товарами.

Далі: якщо я кажу, що квартер пшениці обмінюється на залізо в певній пропорції або що вартість одного квартера пшениці виражається в певній кількості заліза, я тим самим кажу, що вартість пшениці і її еквівалент у вигляді заліза дорівнюють *якійсь третій речі*, яка не є ні пшеницею, ні залізом, бо я виходжу з того, що вони виражають одну й ту саму величину в двох різних формах. Тому кожний з цих товарів, як пшениця, так і залізо, повинен незалежно від другого бути зведений до цієї третьої речі, яка становить їх спільну міру.

Щоб зробити зрозумілим це положення, я наведу дуже простий приклад з геометрії. Що ми робимо, коли порівнюємо площі трикутників усіляких видів і величин або коли порівнюємо площі трикутників з площами прямокутників чи яких-небудь інших прямолінійних фігур? Ми зводимо площу будь-якого трикутника до виразу, цілком відмінного від його видимої форми. Знаючи, що площа трикутника дорівнює половині добутку його основи на висоту, ми можемо порівнювати різні величини всіх родів трикутників і всіх прямолінійних фігур одну з одною, бо кожна з цих фігур може бути розбита на певну кількість трикутників.

Цим же методом належить користуватися і щодо вартостей товарів. Ми повинні мати можливість звести їх усі до одного, спільного їм усім виразу, розрізняючи їх тільки за тими пропорціями, в яких вони містять у собі одну й ту саму тотожну міру.

Оскільки *мінові вартості* товарів являють собою тільки *суспільні функції* цих речей і не мають нічого спільного з їхніми *природними* властивостями, то ми насамперед повинні спитати: яка спільна *суспільна субстанція* всіх товарів? Це *праця*. Щоб виробити товар, треба затратити на нього або вкласти в нього певну кількість праці. І я кажу не просто про *працю*, а про *суспільну* працю. Людина, яка виробляє предмет безпосередньо для своїх власних потреб, для того щоб самій його спожити, створює *продукт*, а не *товар*. Як виробник, що працює для самого себе, вона нічим не зв'язана з суспільством. Але щоб виробити *товар*, людина не тільки повинна виробити предмет, який задовольняє ту чи іншу *суспільну* потребу, а й сама її праця повинна становити невід'ємну частину загальної суми праці, затрачуваної суспільством. Її праця повинна бути підпорядкована *поділові праці всередині суспільства*. Вона — ніщо без інших підрозділів праці і в свою чергу необхідна, щоб їх *доповнювати*.

Розглядаючи *товари як вартості*, ми розглядаємо їх виключно як *втілену, фіксовану* або, коли хочете, *кристалізовану суспільну працю*. З цієї точки зору вони можуть *відрізнятися* один від одного тільки тим, що становлять більшу або меншу кількість праці. Наприклад, на виробництво шовкової носової хусточки може бути затрачена більша кількість праці, ніж на виробництво однієї цеглини. Проте чим вимірюється *кількість праці? Часом, протягом якого триває праця,*— годинами, днями і так далі. Для того щоб до праці можна було прикладати цю міру, всі види праці повинні бути зведені до середньої, або простої, праці, як їх єдності.

Отже, ми приходимо до такого висновку: товар має *вартість* тому, що він являє собою *кристалізацію суспільної праці. Величина* його вартості або його *відносна* вартість залежить від того, чи міститься в ньому більша або менша кількість суспільної субстанції, тобто вона залежить від відносної кількості праці, необхідної для виробництва товару. Таким чином, *відносні вартості товарів* визначаються *відповідними кількостями*, або *сумами, праці*, які *вкладені, втілені, фіксовані в цих товарах. Відповідні* кількості товарів, для виробництва яких потрібний *однаковий робочий час, рівні*. Або: вартість одного товару відноситься до вартості іншого товару, як кількість праці, фіксована в одному з них, відноситься до кількості праці, фіксованої в іншому.

Я передбачаю, що багато хто з вас запитає: чи існує дійсно така велика або взагалі яка-небудь різниця між твердженням, що вартості товарів визначаються *заробітною платою*, і твердженням, що вони визначаються *відносною кількістю праці*, необхідною для виробництва товарів? Однак ви повинні знати, що *винагорода* за працю і *кількість* праці — зовсім різні речі. Припустимо, наприклад, що в одному квартері пшениці і в одній унції золота містяться *рівні кількості праці*. Я беру цей приклад, бо його навів *Бенджамін Франклін* у своїй першій праці, виданій у 1729 р. під заголовком *«Скромне дослідження про природу і необхідність паперових грошей»* [194], де він один з перших нащупав справжню природу вартості. Отже, ми припустили, що один квартер пшениці і одна унція золота є *рівні вартості*, або *еквіваленти*, бо вони являють собою *кристалізацію рівних кількостей середньої праці*, стількох-то днів або стількох-то тижнів праці, відповідно фіксованої в них. Визначаючи так відносні вартості золота і хліба, чи вдаємося ми в будь-якій мірі до *заробітної плати* сільськогосподарського робітника або гірника? Ні в якій мірі. Ми лишаємо цілком *невизначеним* питання про те, *як* оплачувалась їх денна або тижнева праця, і навіть питання про те, чи застосовувалась наймана праця взагалі. Якщо вона застосовувалась, то заробітна плата обох цих робітників могла бути зовсім нерівною. Робітник, праця якого втілена в квартері пшениці, міг дістати тільки 2 бушелі пшениці, а робітник, зайнятий у гірничій справі,— $^1/_2$ унції

золота. Або, коли припустити, що їх заробітна плата однакова, вона може в найрізніших пропорціях відхилятися від вартостей вироблених ними товарів. Вона може дорівнювати $^1/_2$, $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$ чи якій-небудь іншій частині квартера хліба або унції золота. Їхня *заробітна плата* не може, звичайно, *перевищувати* вартості вироблених ними товарів, не може бути *більша* за неї, але вона може бути *менша* за неї, і притому в найрізнішій мірі. Їхня *заробітна плата* буде *обмежена вартостями* продуктів, але *вартості їх продуктів* аж ніяк не обмежені заробітною платою. А найголовніше, вартості, відносні вартості, наприклад хліба і золота, встановлюються цілком незалежно від вартості застосованої праці, тобто від *заробітної плати*. Тому визначення вартості товарів *відносними кількостями фіксованої в них праці* є щось цілком відмінне від тавтологічного методу визначення вартості товарів вартістю праці або *заробітною платою*. Але цей пункт буде висвітлений докладніше в ході нашого дослідження.

Обчислюючи мінову вартість товару, ми повинні до кількості праці, застосованої в *останній* стадії виробництва, додати кількість праці, *попередньо* вкладеної в сировину для товару, і працю, затрачену на устаткування, інструменти, машини і будівлі, необхідні для здійснення праці. Наприклад, вартість певної кількості бавовняної пряжі являє собою кристалізацію деякої кількості праці, приєднаної до бавовни в процесі прядіння, кількості праці, попередньо вкладеної в саму бавовну, кількості праці, втіленої у вугіллі, маслі та в інших використовуваних допоміжних матеріалах, кількості праці, вкладеної в парову машину, веретена, фабричний будинок і так далі. Знаряддя виробництва у власному розумінні, як-от: інструменти, машини, будівлі, знов і знов служать протягом більш або менш тривалого часу в повторюваних процесах виробництва. Якби вони зношувались відразу, як сировина, то вся їх вартість відразу переносилася б на товари, при виробництві яких вони застосовувались. Але оскільки, наприклад, веретено зношується лише поступово, то робиться середній розрахунок, в основу якого кладеться середня тривалість існування веретена і його середнє зношування за певний період, скажімо за день. Таким способом ми обчислюємо, яка частина вартості веретена переноситься на щодня вироблювану пряжу і, отже, яка частина всієї кількості праці, вкладеної, наприклад, у фунт пряжі, припадає на працю, попередньо вкладену у веретено. Для поставленої перед нами мети немає потреби спинятися на цьому питанні хоч трохи докладніше.

Може здатися, що коли вартість товару визначається *кількістю праці, затраченої на його виробництво*, то чим лінивіша або невправніша людина, тим більшу вартість матиме вироблений нею товар, бо тим більше робочого часу буде потрібно для виготовлення цього товару. Такий висновок був би, однак, прикрою помил-

кою. Ви пам'ятаєте, що я вжив вираз «*суспільна* праця», а цей вираз *«суспільна»* означає дуже багато. Говорячи, що вартість товару визначається *кількістю праці*, вкладеної в нього, або кристалізованої в ньому, ми маємо на увазі *кількість праці, необхідну* для виробництва товару при даному стані суспільства, за певних суспільно-середніх умов виробництва, при даному суспільно-середньому рівні інтенсивності і вмілості застосовуваної праці. Коли в Англії паровий ткацький верстат почав конкурувати з ручним верстатом, то для перетворення певної кількості пряжі в ярд бавовняної тканини або сукна стала потрібна тільки половина попереднього робочого часу. Правда, бідолашному ручному ткачеві доводилося тепер працювати 17—18 годин на день замість 9 або 10, як це було раніше. Однак у продукті 20 годин його праці тепер містилося тільки 10 годин суспільної праці, або 10 годин праці, суспільно необхідної для того, щоб перетворити певну кількість пряжі в тканину. Тому продукт 20 годин його праці містив у собі тепер не більше вартості, ніж раніше містилось в його 10-годинному продукті.

Отже, якщо мінові вартості товарів визначаються кількістю втіленої в них суспільно необхідної праці, то при всякому збільшенні кількості праці, потрібної для виробництва товару, вартість його повинна збільшуватись, а при всякому зменшенні цієї кількості вона повинна знижуватись.

Якби кількість праці, необхідна для виробництва певних товарів, залишалася постійною, то були б постійними і їхні відносні вартості. Проте це не так. Кількість праці, необхідна для виробництва товару, безперервно змінюється разом із змінами продуктивної сили застосовуваної праці. Чим вища продуктивна сила праці, тим більше продукту виготовляється за даний робочий час, і чим нижча продуктивна сила праці, тим менше продукту виготовляється за одиницю часу. Якщо, наприклад, у зв'язку із зростанням населення, стало необхідним обробляти менш родючі землі, ту саму кількість продуктів можна було б одержати тільки за умови затрати більшої кількості праці, і вартість сільськогосподарських продуктів унаслідок цього підвищилася б. З другого боку, якщо, користуючись сучасними засобами виробництва, один прядильник за один робочий день перетворює в пряжу в багато тисяч разів більше бавовни, ніж він міг переробити в такий же час за допомогою прядки, то очевидно, що кожний фунт бавовни забере в багато тисяч разів менше праці прядильника, ніж раніше, і, отже, вартість, приєднувана процесом прядіння до кожного фунта бавовни, буде в багато тисяч разів менша, ніж раніше. Вартість пряжі відповідно зменшиться.

Якщо залишити осторонь відмінність природних особливостей і набутих виробничих навиків різних людей, то продуктивна сила праці повинна залежати головним чином:

1) від *природних* умов праці, як-от: родючості грунту, багатства рудників і т. д.;

2) від прогресуючого удосконалення *суспільних сил праці*, яке зумовлюється виробництвом у великому масштабі, концентрацією капіталу, комбінуванням праці, поділом праці, машинами, удосконаленням методів виробництва, застосуванням хімічних та інших природних факторів, скороченням часу і простору за допомогою засобів зв'язку і транспорту і всякими іншими винаходами, за допомогою яких наука змушує сили природи служити праці і завдяки яким розвивається суспільний, або кооперативний, характер праці. Чим вища продуктивна сила праці, тим менше праці затрачується на дану кількість продукту і, отже, тим менша вартість продукту. Чим нижча продуктивна сила праці, тим більше праці затрачується на дану кількість продукту і тим, отже, вища його вартість. Тому ми можемо встановити, як загальний закон, таке:

Вартості товарів прямо пропорційні робочому часові, затраченому на їх виробництво, і обернено пропорційні продуктивній силі затраченої праці.

Досі ми говорили про *вартість*, а тепер я додам кілька слів про *ціну*, що є особливою формою, якої набирає вартість.

Ціна, взята сама по собі, є не що інше, як *грошове вираження вартості*. Наприклад, вартості всіх товарів в Англії виражаються в золотих цінах, тоді як на континенті вони виражаються переважно в срібних цінах. Вартість золота або срібла, подібно до вартості всіх інших товарів, визначається кількістю праці, необхідної для їх добування. Ви обмінюєте певну суму продуктів своєї країни, в яких кристалізована певна кількість вашої національної праці, на продукти країн, що виробляють золото і срібло, продукти, в яких кристалізована певна кількість *їх* праці. Саме таким шляхом, тобто фактично за допомогою обміну товару на товар, люди привчаються виражати вартості всіх товарів, тобто затрачувану на їх виробництво кількість праці, в золоті і сріблі. Придивіться уважніше до цього *грошового вираження вартості* або,— що зводиться до того самого,— до *перетворення вартості в ціну*, і ви побачите, що тут ми маємо справу з процесом, за допомогою якого *вартості* всіх товарів набирають *самостійної і однорідної форми*, або за допомогою якого вони виражаються, як кількості *однакової* суспільної праці. Ціну, оскільки вона є тільки грошовим вираженням вартості, *А. Сміт* називав *природною ціною*, а французькі фізіократи — *«необхідною ціною»*.

Яке ж відношення між *вартістю* і *ринковими цінами*, або між *природними цінами* і *ринковими цінами?* Всі ви знаєте, що *ринкова ціна* всіх однорідних товарів *однакова*, хоч би які були різні умови виробництва в окремих виробників. Ринкові ціни виражають тільки *середню кількість суспільної праці*, необхідну за се-

редніх умов виробництва для того, щоб забезпечити ринок певною кількістю певних виробів. Вони обчислюються стосовно до всієї маси товарів даного роду.

Остільки *ринкова ціна* товару збігається з його *вартістю*. З другого боку, коливання ринкових цін, які то піднімаються вище вартості, або природної ціни, то падають нижче неї, залежать від коливань пропозиції і попиту. Відхилення ринкових цін від вартостей спостерігаються постійно, але, як говорить *Адам Сміт:*

«Природна ціна являє собою немовби центральну ціну, до якої завжди тяжіють ціни всіх товарів. Різні випадковості можуть іноді утримувати їх значно вище від рівня природної ціни, а іноді знижувати нижче цього рівня. Але хоч би які були перешкоди, що відхиляють ціни від цього стійкого центру, вони завжди тяжіють до нього» [195].

Я не можу зараз розглянути це питання докладно. Досить сказати, що *коли* пропозиція і попит взаємно урівноважуються, то ринкові ціни товарів відповідатимуть їх природним цінам, тобто їх вартостям, які визначаються кількістю праці, необхідною для виробництва цих товарів. Але пропозиція і попит *повинні* завжди прагнути урівноважити одне одного, хоч вони здійснюють це, тільки компенсуючи одне коливання іншим, підвищення — зниженням і vice versa *. Якщо, замість того щоб розглядати тільки щоденні коливання, ви проаналізуєте рух ринкових цін за більш тривалі періоди, як це зробив, наприклад, пан Тук у своїй *«Історії цін»*, то ви побачите, що коливання ринкових цін, їх відхилення від вартостей, їх підвищення і зниження взаємно нейтралізують і компенсують одне одного; так що, коли не зважати на вплив монополії і деякі інші модифікації, на яких я зараз спинятися не можу, всі види товарів продаються в середньому за їх *вартостями*, за їх природними цінами. Середні періоди, протягом яких взаємно компенсуються коливання ринкових цін, для різного роду товарів різні, тому що для одного роду товарів пристосування пропозиції до попиту досягається легше, а для інших — важче.

Отже, якщо загалом, у межах більш або менш тривалих періодів, усі види товарів продаються за їх вартостями, то безглуздо припускати, ніби прибуток — не в окремих випадках, а постійний і звичайний прибуток в різних галузях промисловості — походить з накидки на товарні ціни, або з того, що товари продаються за цінами, які перевищують їх *вартість*. Абсурдність такого уявлення стане очевидною, якщо ми спробуємо його узагальнити. Все те, що хто-небудь завжди вигравав би як продавець, він повинен був би завжди втрачати як покупець. Не допоможе справі і посилання на те, що є люди, які купують, не продаючи, або споживають, не виробляючи. Те, що ці люди сплачують виробникам, вони повинні спочатку одержати від цих виробників даром. Якщо хто-небудь спочатку забирає у вас гроші, а потім повертає їх вам,

* — навпаки. *Ред.*

купуючи ваші товари, ви ніколи не зможете розбагатіти, продаючи ваші товари дуже дорого тій самій людині. Така операція може зменшити збитки, але вона ніяк не здатна принести прибуток.

Отже, для того щоб пояснити *загальну природу прибутку*, ви повинні виходити з положення; що в середньому товари *продаються за своїми дійсними вартостями* і що *прибуток одержується від продажу товарів за їх вартостями*, тобто від продажу їх пропорційно кількості втіленої в них праці. Якщо ви не можете пояснити прибутку на основі цього припущення, то ви взагалі не можете його пояснити. Це здається парадоксальним і таким, що суперечить повсякденному досвідові. Але парадоксально й те, що земля рухається навколо сонця і що вода складається з двох легкозаймистих газів. Наукові істини завжди парадоксальні, коли судити на підставі повсякденного досвіду, який схоплює тільки обманливу видимість речей.

7. РОБОЧА СИЛА

Після того як ми зробили аналіз, наскільки це можливо в такому побіжному огляді, природи *вартості, вартості всякого товару,* ми повинні зосередити увагу на специфічній *вартості праці.* І тут я знову мушу вразити вас твердженням, яке здасться вам парадоксом. Усі ви впевнені, що ви щодня продаєте саме свою працю, що, отже, праця має ціну і що,— оскільки ціна товару являє собою тільки грошове вираження його вартості,— напевно повинна існувати така річ, як *вартість праці.* Однак такої речі, як *вартість праці* в звичайному розумінні цього слова, насправді не існує. Ми бачили, що кількість кристалізованої в товарі необхідної праці становить його вартість. Так от, застосовуючи це поняття вартості, як змогли б ми визначити вартість, скажімо, 10-годинного робочого дня? Скільки праці міститься в цьому дні? 10 годин праці. Якби ми сказали, що вартість 10-годинного робочого дня дорівнює 10 годинам праці, або кількості праці, яка міститься в цьому робочому дні, то це було б тавтологією і навіть більше того — безглуздям. Зрозуміло, після того, як ми відкриємо справжній, але прихований зміст виразу *«вартість праці»*, ми так само зможемо пояснити це ірраціональне і, здавалося б, неможливе застосування вартості, як ми можемо пояснити видимі, як вони нам уявляються, рухи небесних тіл після того, як ми пізнали їх дійсний рух.

Те, що продає робітник, не є безпосередньо його *праця*, а є його *робочою силою*, яку він передає в тимчасове розпорядження капіталіста. Це настільки правильно, що закони — не знаю, як в Англії, але в усякому разі в деяких континентальних країнах — установлюють *максимальний строк*, на який дозволяється продавати свою робочу силу. Якби дозволялось продавати робочу силу

на який завгодно строк, то негайно відновилося б рабство. Якби такий продаж охоплював, наприклад, весь час життя робітника, він відразу перетворив би його в довічного раба його наймача.

Уже один з найстаріших економістів і найоригінальніших філософів Англії, *Томас Гоббс*, у своєму *«Левіафані»* [196] інстинктивно уловив цей факт, не помічений усіма його спадкоємцями. Він говорить:

«*Вартість*, або *цінність, людини*, як і всіх інших речей, є її *ціна*, тобто те, що дається за *користування її силою*».

Якщо ми будемо виходити з цієї основи, ми зможемо визначити *вартість праці* так само, як і вартість усякого іншого товару.

Але перш ніж зробити це, ми повинні спитати, як виникло те дивне явище, що ми находимо на ринку, з одного боку, категорію покупців, які володіють землею, машинами, сировиною і засобами існування, тобто предметами, які, крім необробленої землі, всі є *продуктами праці*, а з другого боку категорію продавців, яким нічого продавати, крім своєї робочої сили, своїх робочих рук і голови; що одні завжди купують з метою добувати прибуток і збагачуватись, тоді як другі завжди продають, для того щоб заробити на життя. Дослідження цього питання було б дослідженням того, що економісти називають *попереднім* або *первісним нагромадженням*, але що слід було б назвати *первісною експропріацією*. Ми побачили б, що це так зване *первісне нагромадження* означає не що інше, як ряд історичних процесів, які привели до *зруйнування колишньої єдності* між працівником і його засобами праці. Однак таке дослідження виходить за межі поставленої передо мною теми. Це *відокремлення* трудящого від засобів праці, будучи раз здійснене, надалі зберігається і відтворюється в усе ширшому масштабі аж доти, поки нова і корінна революція в способі виробництва не знищить його і не відновить первісної єдності в новій історичній формі.

Отже, що ж таке *вартість робочої сили?*

Подібно до вартості всякого іншого товару, вартість робочої сили визначається кількістю праці, необхідною для її виробництва. Робоча сила людини існує тільки в її живій особі. Для того щоб вирости і підтримувати своє життя, людина повинна споживати певну кількість життєвих засобів. Однак людина, подібно до машини, зношується, і її доводиться заміняти іншою людиною. Крім тієї кількості життєвих засобів, яка необхідна для підтримання існування *самого робітника*, він потребує ще деякої їх кількості для того, щоб виростити дітей, які мають його замінити на ринку праці і увічнити рід робітників. Крім того, доводиться затратити ще певну суму вартості для того, щоб робітник зміг розвинути свою робочу силу і здобути певну кваліфікацію. Для нашої мети тут досить розглянути тільки *середню* працю, при

якій витрати на виховання і навчання становлять дуже малу величину. Проте, користуючись з нагоди, я повинен відзначити, що оскільки витрати виробництва робочої сили різної якості різні, то повинна бути різною і вартість робочої сили, застосовуваної в різних галузях виробництва. Тому вимога *рівної заробітної плати* ґрунтується на помилковій думці, є *нерозумним* бажанням, якому ніколи не судилося здійснитися. Ця вимога являє собою породження того неправдивого і поверхового радикалізму, який приймає передумови і намагається уникнути висновків. На основі системи найманої праці вартість робочої сили встановлюється так само, як вартість всякого іншого товару, а оскільки різні види робочої сили мають різні вартості, тобто потребують для свого виробництва різних кількостей праці, то і на ринку праці вони *повинні* оплачуватися за різними цінами. Вимагати *рівної або хоча б тільки справедливої винагороди* на основі системи найманої праці — це те саме, що вимагати *свободи* на основі системи рабства. Щò ви вважаєте правильним і справедливим, це до питання не стосується. Питання полягає в тому, щò є необхідним і неминучим при даній системі виробництва.

Після всього сказаного ясно, що *вартість робочої сили* визначається *вартістю життєвих засобів*, необхідних для того, щоб виробити, розвинути, зберегти і увічнити робочу силу.

8. ВИРОБНИЦТВО ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Тепер припустимо, що для виробництва середньої кількості життєвих засобів, необхідних даному робітникові щодня, потрібно *6 годин середньої праці*. Припустимо, крім того, що 6 годин середньої праці втілюються також у кількості золота, яка дорівнює 3 шилінгам. Тоді 3 шил. будуть *ціною*, або грошовим вираженням, *денної вартості робочої сили* цього робітника. Працюючи по 6 годин на день, він щодня виробляв би вартість, достатню для того, щоб придбати середню кількість необхідних йому щодня життєвих засобів, тобто щоб підтримувати своє існування як робітника.

Але ця людина — найманий робітник. Через те йому доводиться продавати свою робочу силу капіталістові. Продаючи її за 3 шил. на день, або за 18 шил. на тиждень, він продає її за її вартістю. Припустимо, що він — прядильник. Якщо він працює 6 годин на день, то він щодня приєднує до бавовни вартість у 3 шилінги. Ця вартість, щодня приєднувана ним до бавовни, становить точний еквівалент його заробітної плати, або щодня одержуваної ним ціни його робочої сили. Однак у цьому разі капіталіст не одержав би *ніякої додаткової вартості*, або *додаткового продукту*. Тут ми натрапляємо, таким чином, на дійсне утруднення.

Купуючи робочу силу робітника і оплачуючи її вартість, капіталіст, як і всі інші покупці, набув право споживати куплений то-

вар, користуватися ним. Подібно до того, як машину споживають або використовують, приводячи її в рух, так і робочу силу людини споживають і використовують, примушуючи її працювати. Оплативши денну або тижневу вартість робочої сили робітника, капіталіст тим самим набув право використовувати цю робочу силу, або примушувати її працювати протягом *усього дня або всього тижня*. Робочий день або робочий тиждень мають, звичайно, певні межі. Але на цьому ми докладніше спинимося пізніше.

Тепер я хочу звернути вашу увагу на один вирішальний пункт.

Вартість робочої сили визначається кількістю праці, необхідною для її збереження або відтворення, тоді як *користування* цією робочою силою обмежене тільки працездатністю і фізичною силою робітника. Денна або тижнева *вартість* робочої сили є щось цілком відмінне від щоденної або щотижневої *затрати* цієї сили, так само, як корм, потрібний для коня, і той час, протягом якого він може нести на собі вершника, є зовсім не одне й те саме. Та кількість праці, якою обмежена *вартість* робочої сили робітника, аж ніяк не становить межі тієї кількості праці, яку здатна виконати його робоча сила. Візьмемо, наприклад, нашого прядильника. Ми бачили, що для щоденного відтворення своєї робочої сили він повинен кожного дня відтворювати вартість у 3 шил., і це він виконує, працюючи щодня 6 годин. Однак це не позбавляє його здатності працювати щодня 10, 12 або більше годин. Але, оплативши денну чи тижневу *вартість* робочої сили прядильника, капіталіст набув право користуватися його робочою силою протягом *цілого дня або цілого тижня*. Тому капіталіст примушує прядильника працювати, скажімо, *12* годин на день. *Понад і крім* 6 годин праці, які необхідні для заміщення його заробітної плати, або вартості його робочої сили, робітник працюватиме *ще 6 годин*, які я назву годинами *додаткової праці*, причому ця додаткова праця втілиться в *додатковій вартості* і *додатковому продукті*. Якщо, наприклад, наш прядильник, працюючи щодня 6 годин, приєднує до бавовни вартість у 3 шил., вартість, яка становить точний еквівалент його заробітної плати, то за 12 годин він приєднає до бавовни вартість у 6 шил. і виробить *відповідну додаткову кількість пряжі*. Оскільки він продав свою робочу силу капіталістові, то вся створювана ним вартість, або весь створюваний ним продукт, належить капіталістові, який є pro tempore * власником його робочої сили. Отже, авансуючи 3 шил., капіталіст завдяки цьому реалізує вартість у 6 шил., оскільки, авансуючи вартість, в якій кристалізовано 6 годин праці, він натомість одержує вартість, в якій кристалізовано 12 годин праці. Щодня повторюючи цей процес, капіталіст щодня авансуватиме 3 шил. і щодня

* — тимчасовим. *Ред.*

кластиме собі в кишеню 6 шил., половина яких знов іде на видачу заробітної плати, а друга половина становить *додаткову вартість*, за яку капіталіст не платить ніякого еквівалента. Саме на *такому обміні між капіталом і працею* грунтується капіталістичне виробництво, або система найманої праці, і цей обмін повинен постійно приводити до того, що робітник відтворюється як робітник, а капіталіст — як капіталіст.

Норма додаткової вартості за інших рівних умов залежить від співвідношення між тією частиною робочого дня, яка необхідна для відтворення вартості робочої сили, і *додатковим часом*, або *додатковою працею*, затрачуваною на капіталіста. Отже, вона залежить від того, в *якій мірі робочий день триває понад той час*, протягом якого робітник відтворює своєю працею тільки вартість своєї робочої сили, або відшкодовує свою заробітну плату.

9. ВАРТІСТЬ ПРАЦІ

Тепер ми повинні повернутися до виразу *«вартість, або ціна, праці»*.

Ми бачили, що насправді це — не що інше, як вартість робочої сили, вимірювана вартістю товарів, необхідних для її збереження. Але оскільки робітник одержує свою заробітну плату *після* закінчення своєї праці і оскільки, крім того, робітник знає, що насправді він віддає капіталістові саме свою працю, то вартість, або ціна, його робочої сили неминуче уявляється йому *ціною*, або *вартістю, самої його праці*. Якщо ціна його робочої сили дорівнює 3 шил., в яких втілені 6 годин праці, і якщо при цьому він працює 12 годин, то він неминуче розглядає ці 3 шил., як вартість, або ціну, 12 годин праці, хоч ці 12 годин праці втілюються у вартості в 6 шилінгів. Звідси випливають два висновки:

По-перше: вартість, або ціна, робочої сили набуває видимості *ціни, або вартості, самої праці,* хоч, строго кажучи, вартість і ціна праці являють собою безглузді терміни.

По-друге: хоч *оплачується* тільки частина денної праці робітника, а друга частина залишається *неоплаченою*, і хоч саме ця неоплачена, або додаткова, праця становить той фонд, з якого утворюється *додаткова вартість*, або *прибуток*, проте здається, ніби вся праця є оплаченою працею.

Ця обманлива видимість відрізняє *найману працю* від інших *історичних* форм праці. На основі системи найманої праці навіть *неоплачена* праця здається *оплаченою* працею. У *раба*, навпаки, навіть оплачена частина його праці здається неоплаченою. Для того щоб працювати, раб, зрозуміло, повинен жити, і частина його робочого дня іде на відшкодування вартості його власного утримання. Але оскільки між рабом і паном не укладається ніяких торговельних угод, оскільки між обома сторонами не відбувається

ніяких актів купівлі і продажу, то вся праця раба здається безплатною.

Візьмемо, з другого боку, кріпака, який, можна сказати, ще вчора існував на всьому сході Європи. Цей селянин працював, наприклад, 3 дні на самого себе на своїй власній або наданій йому ділянці, а протягом 3 дальших днів виконував примусову і безплатну працю в маєтку свого пана. Таким чином, тут оплачена частина праці була відчутно відокремлена в часі і просторі від неоплаченої, і наші ліберали проймалися моральним обуренням, вважаючи абсурдною саму думку примушувати людину працювати даром.

А тим часом, чи працює людина 3 дні на тиждень на себе на своїй власній ділянці, а 3 дні безплатно в маєтку свого пана, чи вона працює на фабриці або в майстерні 6 годин на день на саму себе, а 6 годин на свого підприємця, справа зводиться до одного й того самого, хоч в останньому випадку оплачена частина праці неподільно злита з неоплаченою і природа всієї угоди цілком замаскована тим, що *існує договір* і що в кінці тижня провадиться *платіж*. В одному випадку безплатна праця здається працею добровільною, а в другому випадку — примусовою. В цьому вся різниця.

Якщо я вживатиму вираз *«вартість праці»*, то тільки як звичайний ходячий термін для означення *«вартості робочої сили»*.

10. ПРИБУТОК ЗДОБУВАЄТЬСЯ ПІД ЧАС ПРОДАЖУ ТОВАРУ ЗА ЙОГО ВАРТІСТЮ

Припустимо, що середня година праці втілюється у вартості, яка дорівнює 6 пенсам, або що 12 середніх годин праці втілюються у 6 шилінгах. Припустимо далі, що вартість праці дорівнює 3 шил., або продуктові 6-годинної праці. Потім, якщо в сировині, машинах і т. д., використаних у процесі виробництва товару, втілені 24 середні години праці, то їх вартість становитиме 12 шилінгів. Якщо, крім того, найнятий капіталістом робітник додає до цих засобів виробництва 12 годин своєї праці, то ці 12 годин створять додаткову вартість у 6 шилінгів. Отже, *загальна вартість продукту* становитиме 36 годин уречевленої праці і дорівнюватиме 18 шилінгам. Але оскільки вартість праці, або виплачена робітникові заробітна плата, дорівнює тільки 3 шил., то за 6 годин додаткової праці, затраченої робітником і втіленої у вартості товару, капіталіст не платить ніякого еквівалента. Продаючи цей товар за його вартістю, за 18 шил., капіталіст, таким чином, реалізує і вартість у 3 шил., за яку він не сплатив ніякого еквівалента. Ці 3 шил. становлять його додаткову вартість, або прибуток, який він і кладе собі в кишеню. Отже, капіталіст реалізує прибуток у 3 шил. не тому, що він продає свій товар по ціні, *яка*

перевищує його вартість, а тому, що продає його *по його дійсній вартості.*

Вартість товару визначається *загальною кількістю праці*, що міститься в ньому. Але частина цієї кількості праці втілена у вартості, за яку був сплачений еквівалент у формі заробітної плати, а друга частина її втілена у вартості, за яку *не* було сплачено *ніякого* еквівалента. Частина праці, що міститься в товарі, являє собою *оплачену* працю, друга частина — *неоплачену*. Отже, продаючи товар *по його вартості*, тобто як кристалізацію *всієї кількості праці*, затраченої на товар, капіталіст неодмінно продасть його з прибутком. Він продає не тільки те, за що сплатив еквівалент, а також і те, що йому нічого не коштувало, хоч його робітникові це коштувало праці. Те, що коштує товар капіталістові, і те, що він дійсно коштує,— це дві різні речі. Отже, повторюю — нормальний і середній прибуток одержується не від продажу товарів *вище* їх дійсної вартості, а під час продажу їх *по їх дійсній вартості.*

11. РІЗНІ ЧАСТИНИ, НА ЯКІ РОЗПАДАЄТЬСЯ ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ

Додаткову вартість, або ту частину всієї вартості товару, в якій втілена *додаткова* — або *неоплачена* — *праця* робітника, я називаю *прибутком.* Не весь цей прибуток попадає в кишеню капіталіста-підприємця. Монополія на землю дає землевласникові можливість частину цієї *додаткової вартості* привласнювати під назвою *ренти*, причому байдуже, чи використовується земля для сільського господарства, для будівель, для залізниць чи для якої-небудь іншої виробничої мети. З другого боку, той факт, що володіння *засобами праці* дає капіталістові-підприємцеві можливість виробляти *додаткову вартість* або, що є те саме, *привласнювати деяку кількість неоплаченої праці*, веде до того, що власник засобів праці, який повністю або частково позичає їх капіталістові-підприємцеві, словом, *капіталіст, який дає в позику гроші*, дістає можливість вимагати собі другу частину цієї додаткової вартості під назвою *процента.* Таким чином, капіталістові-підприємцеві *як такому* лишається тільки те, що називається *промисловим*, або *комерційним*, прибутком.

Питання про те, якими законами регулюється цей розподіл усієї суми додаткової вартості між зазначеними трьома категоріями людей, зовсім не стосується нашої теми. Проте з усього сказаного випливає ось що.

Рента, процент і промисловий прибуток — це тільки *різні назви різних частин додаткової вартості* товару, або *втіленої в ньому неоплаченої праці*, і всі вони в однаковій мірі *черпаються з цього джерела, і тільки з нього одного.* Вони не породжуються *землею* як такою і *капіталом* як таким, але земля і капітал дають

своїм власникам можливість одержувати відповідні частки додаткової вартості, яку вижимає капіталіст-підприємець з робітника. Для самого робітника має другорядне значення питання про те, чи привласнює всю цю додаткову вартість — результат його додаткової, або неоплаченої, праці — капіталіст-підприємець або ж він змушений деякі її частини під назвою ренти і процента сплачувати третім особам. Припустимо, що капіталіст-підприємець користується тільки власним капіталом і сам є власником потрібної йому землі. В цьому разі додаткова вартість цілком ішла б в його кишеню.

Саме капіталіст-підприємець безпосередньо вижимає цю додаткову вартість з робітника, незалежно від того, яку її частину він кінець кінцем зможе утримати для самого себе. Таким чином, уся система найманої праці, вся сучасна система виробництва, грунтується саме на цьому відношенні між капіталістом-підприємцем і найманим робітником. Тому деякі з громадян, що брали участь у наших дебатах, не мали рації, коли намагалися пом'якшити стан справ і подати це основне відношення між капіталістом-підприємцем і робітником, як питання другорядне; хоч вони мали рацію, твердячи, що за даних обставин підвищення цін може в дуже неоднаковій мірі зачепити капіталіста-підприємця, земельного власника, грошового капіталіста і, коли хочете, збирача податків.

Із сказаного випливає і другий висновок.

Та частина вартості товару, яка становить тільки вартість сировини, машин, словом — вартість спожитих засобів виробництва, зовсім *не* утворює *доходу*, а *тільки* відшкодовує *капітал*. Але навіть якщо не брати це питання до уваги, то неправильно, ніби друга частина вартості товару, *яка утворює доход*, або може бути витрачена у вигляді заробітної плати, прибутку, ренти і процента, *складається* з вартості заробітної плати, вартості ренти, вартості прибутку і так далі. Ми спочатку виключимо звідси заробітну плату і будемо розглядати тільки промисловий прибуток, процент і ренту. Ми тільки-но бачили, що вміщена в товарі *додаткова вартість*, або та частина його вартості, в якій втілена *неоплачена праця*, сама *розпадається* на різні частини, що мають три різні назви. Але було б зовсім неправильно говорити, що вартість цієї частини товару *складається* або *утворюється* шляхом *додавання самостійних вартостей цих трьох компонентів*.

Якщо одна година праці втілюється у вартості в 6 пенсів, якщо робочий день робітника становить 12 годин і якщо половина цього часу являє собою неоплачену працю, то ця додаткова праця приєднує до товару *додаткову вартість* у 3 шил., тобто вартість, за яку не було сплачено ніякого еквівалента. Ця додаткова вартість у 3 шил. становить *весь* той *фонд*, який капіталіст-підприємець може поділити, однаково в якій пропорції, з земельним влас-

ником і особою, що позичає гроші. Ця вартість у 3 шил. становить межу тієї вартості, яку вони можуть між собою поділити. Але це відбувається зовсім не так, що сам капіталіст-підприємець набавляє на вартість товару довільну вартість як прибуток для себе, потім нараховується друга вартість для земельного власника і т. д., і загальна вартість товару складається з цих довільно встановлених вартостей. Таким чином ви бачите всю неправильність того ходячого уявлення, яке змішує *розпадання даної вартості* на три частини з *утворенням* цієї вартості шляхом додавання трьох *самостійних* вартостей, перетворюючи тим самим сукупну вартість, з якої черпається рента, прибуток і процент, у довільну величину.

Нехай весь реалізований капіталістом прибуток дорівнює 100 фунтам стерлінгів. Розглядаючи цю суму прибутку як *абсолютну* величину, ми називаємо її *масою прибутку*. А якщо ми обчислюємо відношення цих 100 ф. ст. до авансованого капіталу, то цю *відносну* величину ми називаємо *нормою прибутку*. Очевидно, що ця норма прибутку може бути виражена двояким способом.

Припустимо, що капітал *авансований на заробітну плату*, становить 100 фунтів стерлінгів. Якщо створена додаткова вартість теж дорівнює 100 ф. ст., то це показує, що половина робочого дня робітника складається з *неоплаченої* праці і,— якщо вимірювати цей прибуток вартістю капіталу, авансованого на заробітну плату,— ми скажемо, що *норма прибутку* дорівнює 100 %, бо авансована вартість дорівнює 100, а реалізована вартість — 200.

А якщо, з другого боку, ми візьмемо до уваги не тільки *капітал, авансований на заробітну плату*, а *весь* авансований *капітал*, скажімо 500 ф. ст., з яких 400 ф. ст. являють собою вартість сировини, машин і т. д., то виявиться, що *норма прибутку* дорівнює тільки 20 %, бо прибуток, 100 ф. ст., становитиме тільки п'яту частину *всього* авансованого капіталу.

Перший спосіб вираження норми прибутку є єдиний спосіб, який показує дійсне співвідношення між оплаченою і неоплаченою працею, дійсний ступінь exploitation * (дозвольте мені вжити це французьке слово) *праці*. Другий спосіб вираження вживається звичайно, і він справді придатний для деяких цілей, в усякому разі дуже зручний для того, щоб приховати, в яких розмірах капіталіст вижимає з робітника дарову працю.

У тих зауваженнях, які мені лишається зробити, я вживатиму слово *прибуток* для позначення всієї маси додаткової вартості, яку вижимає капіталіст, безвідносно до того, як розподіляється ця додаткова вартість між різними категоріями осіб; а вживаючи вираз *норма прибутку*, я завжди вимірюватиму прибуток його відношенням до вартості капіталу, авансованого на заробітну плату.

---

* — експлуатації. *Ред.*

12. ЗАГАЛЬНЕ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ПРИБУТКОМ, ЗАРОБІТНОЮ ПЛАТОЮ І ЦІНАМИ

Якщо відрахувати з вартості товару вартість, яка компенсує сировину та інші затрачені на нього засоби виробництва, тобто якщо відрахувати вартість, яка представляє минулу працю, що міститься в товарі, то решта вартості товару зводиться до тієї кількості праці, яка приєднана робітником в *останньому* виробничому процесі. Якщо цей робітник працює 12 годин на день, а 12 годин середньої праці кристалізуються в кількості золота, що дорівнює 6 шил., то ця приєднана вартість у 6 шил. являє собою *єдину* вартість, яку створила його праця. Ця, визначувана робочим часом, дана вартість є єдиний фонд, з якого і робітник і капіталіст повинні діставати кожен свою частину, або пайку, єдину вартість, яка підлягає поділові на заробітну плату і прибуток. Очевидно, що сама ця вартість не зміниться, хоч би в яких різноманітних співвідношеннях вона розподілялася між цими двома сторонами. Нічого не зміниться також, коли замість одного робітника взяти все робітниче населення або замість одного робочого дня взяти, наприклад, 12 млн. робочих днів.

Оскільки капіталіст і робітник можуть розподілити між собою тільки цю обмежену вартість, тобто вартість, вимірювану всією працею робітника, то чим більше одержує один, тим менше одержує другий, і vice versa. Якщо дано певну кількість, то завжди одна її частина збільшуватиметься в тому ж відношенні, в якому зменшується друга. Якщо заробітна плата змінюється, то прибуток зміниться в протилежному напрямі. Якщо заробітна плата знижується, то прибуток підвищиться; якщо заробітна плата підвищується, то прибуток знизиться. Якщо робітник одержує, як ми припустили раніше, 3 шил., які дорівнюють половині створеної ним вартості, тобто, інакше кажучи, якщо весь його робочий день складається наполовину з оплаченої і наполовину з неоплаченої праці, то *норма прибутку* становитиме 100 %, бо капіталіст одержить теж 3 шилінги. Якщо робітник одержує тільки 2 шил., або працює на себе тільки $^1/_3$ всього дня, то капіталіст одержить 4 шил., і норма прибутку становитиме 200 %. Якщо робітник одержує 4 шил., капіталіст одержить тільки 2, і норма прибутку впаде до 50 %. Але всі ці зміни не зроблять впливу на вартість товарів. Отже, загальне підвищення заробітної плати привело б до падіння загальної норми прибутку, але не вплинуло б на вартості товарів.

Але хоч вартості товарів, якими кінець кінцем повинні регулюватися їх ринкові ціни, визначаються виключно сукупними кількостями фіксованої в них праці і не залежать від поділу кожної такої кількості на оплачену і неоплачену працю, звідси аж ніяк не випливає, що вартості окремих товарів або групи товарів,

вироблюваних, наприклад, протягом 12 годин, залишатимуться постійними. *Кількість* або маса товарів, вироблених у даний робочий час або за допомогою даної кількості праці, залежить від *продуктивної сили* застосовуваної праці, а не від її *розтягнутості в часі*, або тривалості. При одному рівні продуктивної сили праці прядильника за 12-годинний робочий день можна виробити, наприклад, 12 ф. пряжі, а при нижчому рівні продуктивної сили — тільки 2 фунти. Отже, якщо 12-годинна середня праця втілюється у вартості в 6 шил., то в одному випадку 12 ф. пряжі коштували б 6 шил., а в другому 2 ф. пряжі коштували б теж 6 шилінгів. Таким чином, в одному випадку 1 ф. пряжі коштував би 6 пенсів, а в другому — 3 шилінги. Ця різниця в ціні була б наслідком різниці в продуктивній силі застосовуваної праці. При більшій продуктивній силі в 1 ф. пряжі втілювалася б 1 година праці, тоді як при меншій продуктивній силі в 1 ф. пряжі втілювалося б 6 годин праці. Ціна 1 ф. пряжі в одному випадку дорівнювала б тільки 6 пенсам, хоч би заробітна плата була відносно висока, а норма прибутку низька, в другому випадку вона дорівнювала б 3 шил., хоч би заробітна плата була низька, а норма прибутку висока. Так було б тому, що ціна фунта пряжі визначається *всією кількістю вкладеної* в нього *праці*, а не тією *пропорцією, в якій уся ця кількість ділиться на оплачену і неоплачену працю*. Згаданий мною раніше факт, що високооплачувана праця може виробляти дешеві товари, а низькооплачувана — дорогі, вже не здається через це парадоксальним. Цей факт є тільки вираженням того загального закону, що вартість товару визначається кількістю вкладеної в нього праці і що ця кількість праці цілком залежить від продуктивної сили застосовуваної праці і тому змінюється з кожною зміною продуктивності праці.

13. НАЙВАЖЛИВІШІ ВИПАДКИ БОРОТЬБИ ЗА ПІДВИЩЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ АБО ПРОТИ ЇЇ ЗНИЖЕННЯ

Тепер розглянемо з усією серйозністю найважливіші випадки боротьби за підвищення заробітної плати або проти її зниження.

1) Ми бачили, що *вартість робочої сили*, або, вживаючи більш поширений вислів, *вартість праці*, визначається вартістю життєвих засобів або кількістю праці, потрібною для їх виробництва. Отже, якщо в даній країні вартість життєвих засобів, які в середньому щодня споживає робітник, становить 6 годин праці і виражається в 3 шил., то робітникові треба працювати 6 годин на день для того, щоб виробити еквівалент свого денного утримання. Якщо весь робочий день дорівнює 12 годинам, то капіталіст оплатить робітникові вартість його праці, сплативши йому 3 шилінги. Половина робочого дня становить неоплачену працю, і норма прибутку дорівнює 100 %. Але припустимо тепер, що внаслідок

зниження продуктивності, для того щоб виробити, скажімо, ту ж саму кількість сільськогосподарських продуктів, потрібно більше праці, так що ціна середньої кількості щодня споживаних робітником життєвих засобів підвищується з 3 до 4 шилінгів. У цьому випадку *вартість* праці збільшується на $^1/_3$, або на $33^1/_3$ %. Для того щоб виробити еквівалент денного утримання робітника відповідно до його попереднього життєвого рівня, потрібно було б 8 годин праці. Отже, додаткова праця скорочується з 6 до 4 годин, а норма прибутку знижується із 100 до 50 %. Але вимагаючи підвищення заробітної плати, робітник тим самим вимагає тільки, щоб йому сплатили *зрослу вартість його праці*, подібно до того як усякий інший продавець товару, коли витрати на його товар збільшуються, добивається, щоб була оплачена підвищена вартість його товару. Якщо заробітна плата не підвищується або підвищується недостатньо для того, щоб компенсувати зрослу вартість життєвих засобів, то *ціна* праці падає *нижче вартості праці* і життєвий рівень робітника погіршується.

Але може статися зміна також і в протилежному напрямі. Внаслідок зростання продуктивності праці та сама кількість життєвих засобів, яку в середньому щодня споживає робітник, може знизитися в ціні з 3 до 2 шил., інакше кажучи, для того щоб відтворити еквівалент вартості щодня споживаних життєвих засобів, замість 6 годин робочого дня буде потрібно тільки 4 години. Тепер робітник зможе купити за 2 шил. стільки ж життєвих засобів, скільки раніше він купував за 3 шилінги. *Вартість праці* дійсно знизилася б, але при цій зменшеній вартості праці робітник мав би в своєму розпорядженні ту саму кількість товарів, що й раніше. Прибуток у цьому випадку підвищився б з 3 шил. до 4, а норма прибутку — із 100 % до 200 %. Хоч абсолютний рівень життя робітника залишився б таким самим, його *відносна* заробітна плата і разом з тим його *відносне суспільне становище*, становище його в порівнянні з капіталістом, погіршилося б. Чинячи опір цьому зниженню відносної заробітної плати, робітник вимагав би тільки певної частки в тому, що дають зрослі продуктивні сили його власної праці, і прагнув би тільки зберегти своє попереднє відносне становище на соціальних сходах. Так, після скасування хлібних законів англійські фабриканти, кричуще порушивши урочисті обіцянки, які вони давали під час агітації проти хлібних законів, знизили заробітну плату загалом на 10 %. Опір робітників на перших порах був безрезультатним, але потім, унаслідок обставин, на яких я не можу зараз спинятися, втрачені 10 % були відвойовані знов.

2) *Вартість* життєвих засобів, а отже і *вартість праці*, може залишитися незмінною, але при цьому можуть змінитися їхні *грошові ціни* внаслідок попередньої *зміни вартості грошей.*

Завдяки відкриттю багатших рудників і т. д. може трапитися,

що виробництво, наприклад, 2 унцій золота потребуватиме не більше праці, ніж раніше потребувало виробництво 1 унції. В цьому разі *вартість* золота знизиться наполовину, або на 50 %. *Вартість праці*, як і *вартість* усіх інших товарів, тепер виражатиметься в подвоєних проти попереднього *грошових цінах*. Дванадцять годин праці, які виражалися раніше в 6 шил., будуть виражені тепер у 12 шилінгах. Якщо заробітна плата робітника залишиться, як і раніше, рівною 3 шил., а не підвищиться до 6 шил., то *грошова ціна його праці* дорівнюватиме тепер тільки *половині вартості його праці*, і життєвий рівень робітника надзвичайно знизиться. В більшій або меншій мірі це буде також і в тому разі, якщо заробітна плата підвищиться, але не в повній відповідності з падінням вартості золота. В розглядуваному нами прикладі нічого не змінюється ні в продуктивній силі праці, ні в пропозиції і попиті, ні у вартостях товарів. Не змінюється нічого, крім грошових *назв* цих вартостей. Говорити, що в такому випадку робітник не повинен добиватися відповідного підвищення заробітної плати, означає говорити, що робітник повинен задовольнятися тим, що йому платять назвами замість речей. Уся попередня історія доводить, що кожного разу, коли відбувається подібне знецінення грошей, капіталісти поспішають скористатися з цієї нагоди, щоб обманути робітників. Одна дуже численна школа економістів твердить, що внаслідок відкриття нових золотих розсипів, унаслідок поліпшеної розробки срібних рудників і дешевшого постачання ртуті вартість дорогоцінних металів знову знизилася. Це могло б пояснити загальну і одночасно виниклу на континенті вимогу підвищити заробітну плату.

3) Досі ми виходили з припущення, що *робочий день* має певні межі. Проте сам по собі робочий день постійних меж не має. Постійною тенденцією капіталу є прагнення розтягти робочий день до його крайньої, фізично можливої тривалості, бо в міру збільшення тривалості робочого дня зростає додаткова праця, а отже і створюваний нею прибуток. Чим більше вдається капіталові подовжити робочий день, тим більшу кількість чужої праці він привласнює. Протягом XVII століття і навіть двох перших третин XVIII століття 10-годинний робочий день був звичайним робочим днем по всій Англії. Під час антиякобінської війни, яка фактично була війною британських баронів проти британських трудящих мас [197], капітал справляв свої вакханалії і подовжив робочий день з 10 до 12, 14, 18 годин. *Мальтус*, людина, яку в усякому разі не можна запідозрити в слізливій сентиментальності, у памфлеті, опублікованому близько 1815 р., заявив, що коли так триватиме й далі, то життя нації буде підірване в самому своєму корені [198]. За кілька років до повсюдного запровадження нововинайдених машин, близько 1765 р., в Англії з'явився памфлет під заголовком *«Дослідження про промисловість»* [199].

Анонімний автор *, запеклий ворог робітничого класу, розпатякує про необхідність розширити межі робочого дня. Для досягнення цієї мети він пропонує, серед інших засобів, утворити *робітні доми* [200], які, за його словами, повинні бути *«домами жаху»*. І яку ж тривалість робочого дня пропонує він для цих *«домів жаху»? Дванадцять годин*,— якраз ту саму тривалість робочого дня, яку в 1832 р. капіталісти, економісти і міністри оголосили не тільки фактично існуючим, а необхідним робочим часом для дітей віком менше 12 років [201].

Продаючи свою робочу силу,— а при сучасній системі робітник змушений це робити,— робітник дає капіталістові споживати цю силу, але в певних розумних межах. Він продає свою робочу силу для того, щоб її зберегти — тут ми залишаємо осторонь її природне спрацювання,— а не для того, щоб її зруйнувати. Під час продажу робітником своєї робочої сили за її денною або тижневою вартістю передбачається, що ця робоча сила не повинна зазнавати за один день або за один тиждень такого витрачання, такого спрацювання, як за 2 дні або 2 тижні. Візьмемо машину вартістю в 1000 фунтів стерлінгів. Якщо вона служить 10 років, то щороку вона приєднуватиме до вартості товарів, у виробництві яких вона бере участь, по 100 фунтів стерлінгів. Якщо вона служить 5 років, то вона додає до вартості цих товарів по 200 ф. ст. щороку. Інакше кажучи, вартість її щорічного спрацювання обернено пропорційна строкам, протягом яких вона використовується. Але саме в цьому відношенні робітник відрізняється від машини. Машини зношуються не в повній відповідності з їх використанням; а людина, навпаки, руйнується значно більшою мірою, ніж це можна було б думати на підставі самих тільки цифрових даних про подовження її роботи.

Коли робітники борються за те, щоб звести робочий день до його попередньої розумної величини, або,— будучи не в силі добитися встановлення законом нормального робочого дня,— прагнуть запобігти надмірній праці шляхом підвищення заробітної плати, підвищення не тільки пропорційного додатковому часові, що вижимають з них, а й більшого, ніж пропорційне, вони тільки виконують свій обов'язок щодо самих себе і свого роду. Вони тільки ставлять межі тиранічним узурпаціям капіталу. Час є простір людського розвитку. Людина, яка не має ні хвилини вільного часу, людина, все життя якої, коли не брати до уваги зумовлюваних суто фізичними потребами перерв на сон, їду і т. д., поглинається роботою на капіталіста,— така людина зведена до становища гірше в'ючної тварини. Знесилена тілесно і огрубіла духовно, вона — тільки машина для виробництва чужого багатства. Тим часом уся історія сучасної промисловості показує, що капітал, якщо йому не перешкоджати, буде бездушно і нещадно прагнути до

* — мабуть, Дж. Каннінгем. *Ред.*

того, щоб звести весь робітничий клас до цього стану крайньої деградації.

Подовжуючи робочий день, капіталіст може платити *вищу заробітну плату* і все-таки гірше оплачувати *вартість праці*. Це буває в тому випадку, коли підвищення заробітної плати не відповідає збільшенню кількості праці, яку вижимають з робітника, і прискорюваному внаслідок цього руйнуванню робочої сили. Капіталіст може досягти цього й іншим способом. Наприклад, англійські буржуазні статистики скажуть вам, що середні заробітки робітничих сімей, зайнятих на ланкаширських фабриках, підвищилися. Вони забувають при цьому, що тепер, крім дорослого чоловіка, голови сім'ї, під джаггернаутову колісницю [97] капіталу кинуті його дружина і, можливо, троє або четверо дітей і що підвищення загального заробітку сім'ї аж ніяк не відповідає підвищенню загальної кількості додаткової праці, яку мають від робітничої сім'ї.

Навіть при певних межах робочого дня, які існують тепер в усіх галузях промисловості, підпорядкованих фабричному законодавству, може стати необхідним підвищення заробітної плати хоч би тільки для того, щоб утримати оплату *вартості праці* на попередньому рівні. При підвищенні *інтенсивності* праці людина може бути змушена затрачувати за 1 годину стільки життєвої сили, скільки вона раніше витрачала за 2 години. У виробництвах, що підпали під фабричне законодавство, це вже до певної міри здійснене шляхом прискорення роботи машин і збільшення кількості робочих машин, які обслуговує одна людина. Якщо підвищення інтенсивності праці, або маси праці, що витрачається за 1 годину, належно відповідає скороченню тривалості робочого дня, то робітник усе-таки виграє від цього скорочення. Якщо ж ця межа порушена, він втрачає в одній формі те, що виграє в другій, і 10 годин праці можуть бути такими ж руйнівними, як раніше 12 годин. Протидіючи цій тенденції капіталу боротьбою за таке підвищення заробітної плати, яке відповідало б підвищенню інтенсивності праці, робітник тільки бореться проти знецінення своєї праці і виродження свого роду.

4) Всі ви знаєте, що з причин, на з'ясуванні яких спинятися зараз немає потреби, капіталістичне виробництво проходить через певні періодичні цикли. Воно проходить через стадію спокою, зростаючого пожвавлення, процвітання, надвиробництва, кризи і застою. Ринкові ціни товарів і ринкові норми прибутку йдуть за цими фазами, то падаючи нижче свого середнього рівня, то піднімаючись вище нього. Розглядаючи весь цикл у цілому, ви побачите, що одне відхилення ринкової ціни компенсується іншим і що в середньому, в межах усього циклу, ринкові ціни товарів регулюються їх вартостями. У фазах зниження ринкових цін і у фазах кризи та застою робітник, якщо його зовсім не викинуть

з виробництва, напевно одержуватиме знижену заробітну плату. Щоб не бути обдуреним, він навіть і при такому падінні ринкових цін повинен боротися з капіталістом проти надмірного зниження заробітної плати. Якби під час фаз процвітання, коли капіталісти одержують особливо високий прибуток, робітник не боровся за підвищення заробітної плати, то в середньому за весь промисловий цикл він не одержав би навіть своєї *середньої заробітної плати*, або *вартості* своєї праці. Надзвичайно безглуздо вимагати, щоб робітник, заробітна плата якого в несприятливі фази циклу неминуче знижується, відмовлявся в сприятливі фази відшкодувати свої втрати. Взагалі *вартості* всіх товарів реалізуються тільки завдяки вирівнюванню ринкових цін, які безперервно змінюються, вирівнюванню, яке відбувається внаслідок безперервних коливань пропозиції і попиту. На основі сучасної системи праця є тільки товар, подібно до інших товарів. Отже, і праця повинна проходити через ті самі коливання, і тільки в результаті їх можна одержати середню ціну, яка відповідає її вартості. Було б абсурдно з одного боку розглядати працю як товар, а з другого боку ставити її поза тими законами, якими регулюються ціни товарів. Раб одержує постійну і певну кількість життєвих засобів, а найманий робітник — ні. Він повинен добиватися підвищення заробітної плати в одному випадку хоч би тільки для того, щоб компенсувати її падіння в другому випадку. Якби робітник покірно прийняв волю капіталіста, наказ капіталіста, як найвищий економічний закон, йому довелося б переносити всі злигодні становища раба, не маючи при цьому навіть тієї забезпеченості існування, якою користується раб.

5) В усіх розглянутих мною випадках,— а вони становлять 99 із 100,— ми бачили, що боротьба за підвищення заробітної плати іде тільки слідом за *попередніми* змінами, що вона є неминучий результат попередніх змін у розмірах виробництва, у продуктивній силі праці, у вартості праці, у вартості грошей, у тривалості або інтенсивності праці, яку вижимають, у коливаннях ринкових цін, які обумовлені коливаннями пропозиції і попиту і відповідають різним фазам промислового циклу; словом, ця боротьба є протидією, яку праця чинить попередній дії капіталу. Розглядаючи боротьбу за підвищення заробітної плати незалежно від усіх цих обставин, беручи до уваги тільки зміни заробітної плати і випускаючи з уваги всі інші зміни, які обумовлюють їх, ви виходите з помилкової передумови, щоб прийти до помилкових висновків.

14. БОРОТЬБА МІЖ КАПІТАЛОМ І ПРАЦЕЮ ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ

1) Я показав, що періодичний опір робітників зниженню заробітної плати і їх періодичні спроби добитися підвищення заробіт-

ної плати нерозривно зв'язані з системою найманої праці і диктуються саме тим фактом, що праця прирівняна до товару і, отже, підпорядкована тим самим законам, які управляють загальним рухом цін; я показав далі, що загальне підвищення заробітної плати приводить до зниження загальної норми прибутку, але не впливає ні на середні ціни товарів, ні на їх вартості; тепер постає, нарешті, питання: наскільки в цій безперервній боротьбі між капіталом і працею остання може добитися успіху?

Я міг би відповісти узагальненням і сказати, що *ринкова ціна* праці, як і всіх інших товарів, за великий відрізок часу відповідатиме *вартості* праці; що, отже, незважаючи на всі підвищення і зниження і незалежно від дій робітника, він у середньому одержуватиме тільки вартість своєї праці, яка зводиться до вартості робочої сили, що визначається вартістю життєвих засобів, необхідних для утримання і відтворення цієї сили; а ця вартість життєвих засобів у свою чергу визначається кількістю праці, необхідною для їх виробництва.

Але деякі особливості відрізняють *вартість робочої сили*, або *вартість праці*, від вартості всіх інших товарів. Вартість робочої сили складається з двох елементів: один з них суто фізичний, другий — історичний або соціальний. *Найнижча межа* вартості робочої сили визначається *фізичним* елементом. Це означає, що робітничий клас, для того щоб себе зберігати і відтворювати, для того щоб увічнити своє фізичне існування, повинен одержувати абсолютно необхідні для його життя і розмноження життєві засоби. Отже, *вартість* цих необхідних життєвих засобів становить найнижчу межу *вартості праці*. З другого боку, тривалість робочого дня теж має свої крайні, хоч і дуже розтяжні межі. Її найвища межа дана фізичною силою робітника. Коли щоденне виснаження життєвих сил робітника заходить за певні межі, то стає неможливим повторювати таке напруження день у день. Проте, як я сказав, ці межі дуже розтяжні. При швидкій зміні кволих і недовговічних поколінь робітничий ринок може бути забезпечений не гірше, ніж при ряді сильних і довговічних поколінь, які приходять на зміну одне одному.

Крім цього суто фізичного елементу, вартість праці визначається в кожній країні *традиційним рівнем життя*. Цей рівень передбачає не тільки задоволення потреб фізичного життя, а й задоволення певних потреб, породжених тими суспільними умовами, в яких люди перебувають і виховуються. Життєвий рівень англійця може бути зведений до життєвого рівня ірландця, життєвий рівень німецького селянина — до рівня селянина ліфляндця. Про ту значну роль, яку в цьому відношенні відіграють історичні традиції і суспільні звички, ви можете довідатися з праці *пана Торнтона «Перенаселення»* [202], в якій він показує, що середня заробітна плата в різних сільськогосподарських округах

Англії і тепер ще більш або менш різна залежно від того, чи були ті умови, за яких ці округи вийшли з кріпосного стану, більш або менш сприятливими.

Цей історичний або соціальний елемент, який входить у вартість праці, може розширятись або скорочуватись, або навіть зовсім зникати, так що не залишиться нічого крім *фізичної межі*. Під час *антиякобінської війни*, розпочатої — як любив говорити невиправний пожирач податків і любитель синекур старий Джордж Роуз — для врятування благ нашої святої релігії від нашестя нечестивих французів, добрі англійські фермери, про яких ми так благодушно говорили на одному з наших попередніх засідань, знизили заробітну плату сільськогосподарським робітникам навіть нижче *цього суто фізичного мінімуму*; а недостачу життєвих засобів, необхідних для фізичного збереження робітників і продовження їх роду, вони поповнювали з фондів допомоги на основі *законів про бідних* [203]. Це був чудовий спосіб перетворити найманого робітника в раба, а гордого шекспірівського йомена — в паупера.

Якщо ви порівняєте рівень заробітної плати, або вартості праці, в різних країнах або в одній і тій самій країні в різні історичні епохи, то ви побачите, що сама *вартість праці* є величина не постійна, а змінна, змінна навіть за тієї умови, якщо вартість усіх інших товарів залишається незмінною.

Подібне порівняння показало б також, що змінюється не тільки *ринкова норма прибутку*, а й *середня норма* його.

Однак, щодо *прибутку*, то не існує ніякого закону, який визначав би його *мінімум*. Ми не можемо сказати, яка крайня межа його зниження. Чому ж ми не можемо встановити цієї межі? Тому що, хоч ми можемо визначити *мінімум* заробітної плати, ми не можемо визначити її *максимум*. Ми можемо тільки сказати, що, коли дано межі робочого дня, *максимум прибутку* відповідає *фізичному мінімуму заробітної плати*, а коли дано заробітну плату, *максимум прибутку* відповідає такому подовженню робочого дня, яке тільки допускають фізичні сили робітника. Таким чином максимум прибутку знаходить свої межі у фізичному мінімумі заробітної плати і у фізичному максимумі робочого дня. Очевидно, що між обома цими межами *максимальної норми прибутку* можлива безліч варіацій. Фактичний рівень її встановлюється тільки шляхом постійної боротьби між капіталом і працею: капіталіст завжди прагне знизити заробітну плату до її фізичного мінімуму і подовжити робочий день до його фізичного максимуму, тоді як робітник завжди тисне у протилежному напрямі.

Справа зводиться до питання про співвідношення сил сторін, які ведуть боротьбу.

2) Щодо *обмеження робочого дня*, як в Англії, так і в усіх інших країнах, то обмеження це ніколи не встановлювалось інак-

що як шляхом *законодавчого втручання*, а це втручання ніколи не було б без постійного тиску з боку робітників. В усякому разі, обмеження робочого дня ніколи не можна було досягти шляхом приватних угод між робітниками і капіталістами. Сама ця необхідність *загальної політичної дії* є доказом того, що в своїх суто економічних діях капітал є сильнішою стороною.

Щодо *меж вартості праці*, то їх дійсне встановлення завжди залежить від пропозиції і попиту. Я говорю про попит на працю з боку капіталу і про пропозицію праці з боку робітників. У колоніальних країнах закон пропозиції і попиту сприяє робітникові. Цим пояснюється відносно високий рівень заробітної плати в Сполучених Штатах. Там капітал, хоч як він старається, не може перешкодити тому, що ринок праці завжди порожніє внаслідок постійного перетворення найманих робітників у незалежних самостійних селян. Для дуже значної частини американського народу становище найманого робітника є тільки перехідним станом, з якого робітник сподівається напевно вийти протягом більш або менш короткого строку. Для того щоб виправити цей стан справ у колоніях, по-батьківськи дбайливий британський уряд дотримується з недавніх часів так званої сучасної теорії колонізації, яка полягає в тому, що на землю в колоніях штучно встановлюється висока ціна з метою перешкодити надто швидкому перетворенню найманих робітників у незалежних селян.

Але перейдемо до старих цивілізованих країн, в яких капітал панує над усім процесом виробництва. Візьміть, наприклад, підвищення заробітної плати сільськогосподарських робітників в Англії за час з 1849 по 1859 рік. Які були наслідки цього підвищення? Фермери не змогли, як їм порадив би наш друг Уестон, підвищити вартість пшениці; вони не змогли навіть підвищити її ринкових цін. Навпаки, вони змушені були примиритися із зниженням їх. Але за ці 11 років вони запровадили всілякі машини, почали застосовувати більш наукові методи, перетворили частину орної землі в пасовища, збільшили розміри ферм, а разом з тим і розміри виробництва і, скоротивши попит на працю за допомогою цих, а також і інших заходів, які збільшили її продуктивну силу, знову досягли того, що сільське населення стало відносно надлишковим. Такий є і взагалі той метод, яким капітал у старих, давно заселених країнах швидше або повільніше реагує на підвищення заробітної плати. Рікардо справедливо зауважив, що машина постійно конкурує з працею і часто може бути запроваджена тільки за тієї умови, якщо ціна праці досягла певного рівня [204]; але застосування машин є тільки один з багатьох методів збільшення продуктивної сили праці. Той самий розвиток, який, з одного боку, робить відносно надлишковою просту працю, з другого боку, спрощує працю кваліфіковану і таким чином знецінює її.

Цей самий закон здійснюється і в іншій формі. З розвитком продуктивної сили праці нагромадження капіталу прискорюється, незважаючи навіть на відносно високий рівень заробітної плати. Звідси можна було б зробити висновок,— як це і зробив *А. Сміт*, за часів якого сучасна промисловість перебувала ще в дитячому віці,— що це прискорене нагромадження капіталу повинно схилити шальку терезів на користь робітника, бо воно забезпечує все зростаючий попит на його працю. Поділяючи цей погляд, багато сучасних авторів дивуються з того, що хоч англійський капітал за останні 20 років зростав значно швидше, ніж зростало населення Англії, заробітна плата підвищилася не в такій значній мірі. Але одночасно з прогресом нагромадження відбувається *прогресуюча зміна в будові капіталу*. Та частина всього капіталу, яка складається з постійного капіталу — машин, сировини, всіляких засобів виробництва, дедалі більше зростає в порівнянні з другою частиною капіталу, яка витрачається на заробітну плату, або на купівлю праці. Цей закон був більш-менш точно встановлений паном Бартоном, Рікардо, Сісмонді, професором Річардом Джонсом, професором Рамсеєм, Шербюльє та іншими.

Якщо первісне співвідношення цих двох складових частин капіталу було один до одного, то при дальшому розвитку промисловості воно буде 5 до 1 і так далі. Якщо з усього капіталу в 600 одиниць 300 витрачається на інструменти, сировину та ін. і 300 на заробітну плату, то для того, щоб створити попит на 600 робітників замість 300, треба подвоїти весь капітал. Але якщо надалі з капіталу в 600 одиниць 500 витрачатиметься на машини, матеріали і т. д. і тільки 100 на заробітну плату, то для того, щоб створити попит на 600 робітників замість 300, цей самий капітал повинен буде вже збільшитися з 600 до 3600. Тому в ході розвитку промисловості попит на працю не йде в ногу з нагромадженням капіталу. Правда, він зростає, але в пропорції, яка постійно зменшується в порівнянні із зростанням усього капіталу.

Цих небагатьох зауважень буде досить, щоб показати, що самий розвиток сучасної промисловості повинен все більше схиляти шальку терезів на користь капіталіста і на шкоду робітникові і що, отже, загальна тенденція капіталістичного виробництва веде не до підвищення середнього рівня заробітної плати, а до зниження його, тобто в більшій чи меншій мірі зводить *вартість праці* до її *мінімальної межі*. Але якщо *стан справ* при сучасній системі має таку тенденцію, то чи означає це, що робітничий клас повинен відмовитися від боротьби з грабіжницькими посяганнями капіталу і припинити свої спроби використати наявні можливості для тимчасового поліпшення свого становища? Якщо робітники так зробили, вони виродилися б у суцільну масу занепалих бідняків, яким уже немає порятунку. Сподіваюсь, я показав, що борoть-

ба робітників за рівень заробітної плати нерозривно зв'язана з усією системою найманої праці, що прагнення робітників підвищити заробітну плату в 99 випадках із 100 є тільки зусиллями зберегти вже існуючу оплату вартості праці і що необхідність боротися з капіталістами за ціну праці кореняться в становищі робітників, яке змушує їх продавати самих себе як товар. Якби робітники малодушно поступалися в своїх повсякденних сутичках з капіталом, вони безперечно втратили б здатність розпочати який-небудь ширший рух.

Разом з тим, навіть якщо зовсім не брати до уваги те загальне закріпачення робітників, яке зв'язане з системою найманої праці, робітничий клас не повинен перебільшувати кінцеві результати цієї повсякденної боротьби. Він не повинен забувати, що в цій повсякденній боротьбі він бореться тільки проти наслідків, а не проти причин, які породжують ці наслідки; що він тільки затримує рух униз, але не змінює напряму цього руху; що він застосовує тільки паліативи, а не виліковує хворобу. Тому робітники не повинні обмежуватися виключно цими неминучими партизанськими сутичками, які безперестану породжуються постійним наступом капіталу або змінами ринку. Вони повинні зрозуміти, що сучасна система при всіх тих злиднях, які вона з собою несе, разом з тим створює *матеріальні умови* і *суспільні форми*, необхідні для економічної перебудови суспільства. Замість *консервативного* девізу: *«Справедлива заробітна плата за справедливий робочий день!»*, робітники повинні написати на своєму прапорі *революційний* лозунг: *«Знищення системи найманої праці!»*

Після цього дуже довгого і, боюсь, стомлюючого викладу, який я змушений був дати в інтересах висвітлення основного питання, я закінчу свою доповідь, запропонувавши таку резолюцію:

1) Загальне підвищення рівня заробітної плати привело б до зниження загальної норми прибутку, але в цілому не позначилося б на цінах товарів.

2) Загальна тенденція капіталістичного виробництва веде не до підвищення, а до зниження середнього рівня заробітної плати.

3) Тред-юніони успішно діють як центри опору наступові капіталу. Частково вони зазнають невдачі внаслідок неправильного використання своєї сили. Взагалі ж вони зазнають невдачі, бо обмежуються партизанською боротьбою проти наслідків існуючої системи, замість того щоб одночасно прагнути змінити її, замість того щоб використати свої організовані сили як підойму для остаточного визволення робітничого класу, тобто остаточного знищення системи найманої праці.

Написано К. Марксом в кінці травня — 27 червня 1865 р.

Вперше опубліковано окремою брошурою в Лондоні в 1898 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 103—151

К. МАРКС

ІНСТРУКЦІЯ ДЕЛЕГАТАМ ТИМЧАСОВОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ З ОКРЕМИХ ПИТАНЬ [205]

1. ОРГАНІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА

Тимчасова Центральна Рада рекомендує прийняти загалом і в цілому *план організації*, викладений у Тимчасовому Статуті [206]. Правильність цього плану і можливості його застосування до умов різних країн без шкоди для єдності дій доведені на досвіді двох років. На наступний рік ми рекомендуємо залишити місце перебування Центральної Ради в Лондоні, бо обстановка на континенті, як видно, не сприятлива для будь-яких змін.

Члени Центральної Ради, само собою зрозуміло, повинні бути обрані конгресом (§ 5 Тимчасового Статуту) з правом кооптації.

Генерального секретаря треба обрати на конгресі на один рік як єдину оплачувану службову особу Товариства. Ми пропонуємо платити йому 2 ф. ст. на тиждень *.

Єдиний *річний внесок для кожного індивідуального члена Товариства* визначається *у півпенні* (може одно пенні). Вартість членської картки (книжки) повинна оплачуватися додатково.

Закликаючи членів Товариства створювати товариства взаємодопомоги і встановлювати між ними інтернаціональний зв'язок, ми водночас залишаємо ініціативу в цьому питанні (утворення товариств взаємодопомоги; моральна і матеріальна допомога сиротам членів Товариства) швейцарцям, які висунули цю пропозицію на конференції у вересні минулого року [207].

2. ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ДІЙ ЗА ДОПОМОГОЮ ТОВАРИСТВА В БОРОТЬБІ МІЖ ПРАЦЕЮ І КАПІТАЛОМ

(a) Це питання, загалом кажучи, охоплює всю діяльність Міжнародного Товариства, метою якого є об'єднати, спрямувавши в

* У французькому і німецькому текстах далі йде абзац: «*Постійний комітет*, що фактично є виконавчим органом Центральної Ради, має бути обраний конгресом; функції окремих його членів визначаються Центральною Радою». *Ред.*

загальне русло, розрізнену досі боротьбу робітничого класу різних країн за своє визволення.

(b) Однією з особливих функцій, яку наше Товариство досі успішно виконувало, є протидіяння підступам капіталістів, завжди готових, у разі страйків і локаутів, зловжити послугами іноземних робітників, використавши їх як знаряддя проти місцевих робітників. Одна з великих цілей Товариства — добитися того, щоб робітники різних країн не тільки *почували*, а й *діяли* як брати і товариші, що борються за своє визволення в єдиній армії.

(c) Великим прикладом «інтернаціонального об'єднання дій» буде *статистичне обстеження становища робітничого класу в усіх країнах, здійснюване самим робітничим класом.* Щоб діяти з будь-якими шансами на успіх, треба знати той матеріал, на який треба буде вплинути. Розпочавши таку велику роботу, робітники доведуть, що вони здатні взяти свою долю у власні руки. Тому пропонуємо:

У кожній місцевості, де існують відділення нашого Товариства, негайно приступити до роботи і збирати фактичні дані по різних пунктах, вказаних у доданій схемі обстеження.

Конгрес закликає всіх робітників Європи і Сполучених Штатів Америки взяти участь у збиранні статистичних відомостей про робітничий клас; доповіді і фактичні дані треба надсилати Центральній Раді. Центральна Рада на підставі цих матеріалів складе загальну доповідь, долучивши до неї фактичні дані у вигляді додатка.

Ця доповідь разом з додатком подається черговому щорічному конгресові і, після затвердження ним, друкується на кошти Товариства.

ЗАГАЛЬНА СХЕМА ОБСТЕЖЕННЯ, ДО ЯКОЇ, ЗВИЧАЙНО, МОЖУТЬ БУТИ ВНЕСЕНІ ЗМІНИ В КОЖНІЙ МІСЦЕВОСТІ

1. Найменування виробництва.
2. Вік і стать зайнятих у ньому осіб.
3. Кількість зайнятих у ньому осіб.
4. Заробітна плата: *(a)* учнів; *(b)* поденна або відрядна оплата праці; розмір оплати посередниками. Середній тижневий, річний заробіток.
5. *(a)* Тривалість робочого дня на фабриках. *(b)* Тривалість робочого дня у дрібних підприємців і в домашньому виробництві, в разі наявності всіх цих видів виробництва. *(c)* Нічна і денна праця.
6. Перерви на їду і поводження з робітниками.
7. Характеристика майстерні та умов праці: тіснота приміщення, погана вентиляція, недостача сонячного світла, застосування газового освітлення. Чистота і т. д.
8. Рід занять.

9. Вплив роботи на фізичний стан.

10. Моральні умови. Виховання.

11. Стан виробництва. Чи є воно сезонним чи діє більш-менш рівномірно протягом усього року, чи є в ньому значні коливання, чи зазнає воно іноземної конкуренції, чи обслуговує воно переважно внутрішній чи зовнішній ринок і т. д.[208]

3. ОБМЕЖЕННЯ РОБОЧОГО ДНЯ

Попередньою умовою, без якої всі дальші спроби поліпшення становища робітників і їх визволення приречені на невдачу, є *обмеження робочого дня.*

Воно необхідне як для відновлення здоров'я і фізичної сили робітничого класу, що становить основний кістяк кожного народу, так і для забезпечення робітникам можливості розумового розвитку, дружнього спілкування між собою, соціальної і політичної діяльності.

Ми пропонуємо *в законодавчому порядку обмежити* робочий день *8 годинами.* Таке обмеження є спільною вимогою робітників Сполучених Штатів Америки [209]; рішення конгресу зробить його спільною платформою робітничого класу в усьому світі.

До відома континентальних членів Товариства, досвід яких у фабричному законодавстві порівняно невеликий, додамо, що ніяке обмеження, встановлене законом, не досягає мети і порушується капіталом, якщо не вказано точно той *час дня*, в який повинні укладатися ці 8 годин праці. Тривалість цього часу повинна визначатись 8 годинами праці і додатковим часом на перерви для їди. Наприклад, якщо різні перерви для їди забирають *одну годину*, визначений законом час дня повинен охоплювати 9 годин, скажімо, від 7 ранку до 4 пополудні або від 8 ранку до 5 пополудні і т. ін. Нічну працю мають дозволяти тільки як виняток у виробництвах або галузях виробництва, точно встановлених законом. Прагнути ж треба до цілковитого скасування нічної праці.

Цей параграф стосується тільки дорослих осіб чоловічої або жіночої статі; проте осіб жіночої статі зовсім не треба допускати до *будь-якої нічної роботи*, а також до всіх видів праці, які небезпечні для більш тендітного жіночого організму і піддають його впливові отруйних або інших шкідливих речовин. Під дорослими ми розуміємо всіх осіб, які досягли 18 років.

4. ПРАЦЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ (ОБОХ СТАТЕЙ)

Ми вважаємо тенденцію сучасної промисловості залучати дітей та підлітків обох статей до участі у великій справі суспільного виробництва прогресивною, здоровою і законною тенденцією, хоч за капіталістичного ладу вона й набрала потворних форм. За

розумного суспільного ладу *кожна дитина* з 9 років повинна стати продуктивним працівником так само, як і кожна працездатна доросла людина, повинна підкорятися загальному законові природи, а саме: щоб їсти, вона повинна працювати, і працювати не тільки головою, а й руками. Однак тепер до нашого завдання входить турбота тільки про дітей та підлітків з робітничого класу.

Ми вважаємо за необхідне, грунтуючись на фізіології, розбити дітей та підлітків обох статей на *три групи*, які потребують різного ставлення до себе: до першої групи мають входити діти від 9 до 12 років, до другої — від 13 до 15 років, до третьої — 16 та 17-річні. Ми пропонуємо, щоб для першої групи закон обмежив працю в будь-якій майстерні або вдома *двома* годинами; для другої — *чотирма* і для третьої — *шістьма* годинами. Для третьої групи повинна бути перерва щонайменше в одну годину для їди або для відпочинку.

Бажано, може, приступити до початкового шкільного навчання раніше 9-річного віку; але ми торкаємося тут тільки найнеобхіднішої протиотрути проти тенденцій соціального ладу, який зводить робітника до ступеня простого знаряддя нагромадження капіталу і перетворює задавлених злиднями батьків у рабовласників, які продають своїх рідних дітей. *Права* дітей і підлітків повинні бути захищені. Вони не можуть самі виступити на свій захист. Тому обов'язком суспільства є заступитися за них.

Якщо буржуазія і аристократія нехтують своїми обов'язками щодо власних нащадків, це їх справа. Користуючись привілеями цих класів, дитина змушена терпіти і від їх забобонів.

Для робітничого класу справа зовсім інакша. Робітник не вільний у своїх діях. У надто багатьох випадках він навіть такий неосвічений, що нездатний розуміти справжні інтереси своєї дитини або нормальні умови людського розвитку. Як би то не було — найпередовіші робітники цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу, і, отже, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління. Вони знають, що насамперед треба захистити працюючих дітей і підлітків від руйнівного впливу сучасної системи. Цього можна досягти тільки шляхом перетворення *суспільної свідомості* в *суспільну силу*, а за даних умов цього можна добитися тільки за допомогою *загальних законів*, втілюваних у життя державною владою. Втіленням у життя таких законів робітничий клас аж ніяк не зміцнює влади уряду. Навпаки, він перетворює у своє знаряддя ту владу, яка нині використовується проти нього, він здійснює шляхом загального законодавчого акта те, чого марно добивався б шляхом великої кількості розрізнених індивідуальних зусиль.

Виходячи з цього, ми заявляємо, що батькам і підприємцям ні в якому разі не може бути дозволено застосовувати працю дітей і підлітків, якщо вона не поєднується з освітою.

Під освітою ми розуміємо три речі:

По-перше: *розумову освіту*.

По-друге: *фізичне виховання*, таке, яке дається в гімнастичних школах та військовими вправами.

По-третє: *технічне навчання*, яке знайомить з основними принципами всіх процесів виробництва і водночас дає дитині або підліткові навички поводження з найпростішими знаряддями всіх виробництв.

Розподілові дітей і підлітків, які працюють, по групах за віком має відповідати курс розумового й фізичного виховання та технічного навчання, що поступово ускладнюється. Витрати на технічні школи повинні частково покриватись з продажу їх продукції.

Поєднання оплачуваної продуктивної праці, розумової освіти, фізичних вправ і політехнічного навчання підніме робітничий клас значно вище рівня аристократії та буржуазії.

Само собою зрозуміло, що застосування праці всіх осіб від 9 до 17 років (включно) вночі і в усіх шкідливих для здоров'я виробництвах повинно бути суворо заборонено законом.

5. КООПЕРАТИВНА ПРАЦЯ

Міжнародне Товариство Робітників ставить собі за мету об'єднати, спрямувавши у спільне русло, *стихійний рух* робітничого класу, але зовсім не диктувати або нав'язувати йому які б то не було доктринерські системи. Тому конгресові не треба проголошувати яку-небудь *особливу систему* кооперації, а потрібно обмежитися викладом деяких загальних принципів.

(a) Ми вважаємо, що кооперативний рух є однією із сил, які перетворюють сучасне суспільство, основане на класовому антагонізмі. Велика заслуга цього руху полягає в тому, що він на ділі показує можливість заміни сучасної деспотичної і породжуючої пауперизм системи *підлеглості праці* капіталові — республіканською і благотворною системою *асоціації вільних і рівних виробників*.

(b) Проте обмежена карликовими формами, які тільки й можуть створити своїми зусиллями окремі раби найманої праці, кооперативна система ніколи не зможе перетворити капіталістичне суспільство. Для того, щоб перетворити суспільне виробництво в єдину, велику і гармонійну систему вільної кооперативної праці, необхідні *загальні соціальні зміни, зміни основ суспільного ладу*, яких можна досягти тільки шляхом переходу організованих сил суспільства, тобто державної влади, від капіталістів і землевласників до самих виробників.

(c) Рекомендуємо робітникам братися краще за *кооперативне виробництво*, ніж за *кооперативну торгівлю*. Остання зачіпає тіль-

ки поверхню сучасного економічного ладу, перше підриває його основи.

(d) Рекомендуємо всім кооперативним товариствам перетворювати частину свого спільного доходу у фонд для пропаганди своїх принципів як ділом, так і словом, а саме, сприяючи заснуванню нових виробничо-кооперативних товариств, поряд з поширенням свого вчення.

(e) Щоб уникнути виродження кооперативних товариств у звичайні буржуазні акціонерні товариства (sociétés par actions), робітники кожного підприємства, незалежно від того, чи є вони пайовиками чи не є, повинні одержувати рівні частки в доході. Ми згодні допустити як суто тимчасовий захід, щоб пайовики одержували невеликий процент.

6. ПРОФЕСІЙНІ РОБІТНИЧІ СПІЛКИ (ТРЕД-ЮНІОНИ). ЇХ МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ

(a) Їх минуле.

Капітал є концентрованою суспільною силою, тоді як робітник має в своєму розпорядженні тільки свою робочу силу. Отже, *договір* між капіталом і працею ніколи не може бути укладений на справедливих умовах, справедливих навіть з точки зору суспільства, в якому власність на матеріальні засоби існування і праці протистоїть живій продуктивній силі. Соціальна сила робітників полягає тільки в їх кількості. Але сила кількісної переваги знищується їх роз'єднаністю. Роз'єднаність робітників створюється і далі існує внаслідок *неминучої конкуренції між ними самими.*

Професійні спілки спочатку виникли із *стихійних* спроб робітників усунути або щонайменше ослабити цю конкуренцію, щоб завоювати такі умови договору, які хоч би звільнили їх від становища простих рабів. Тому безпосереднє завдання професійних спілок обмежувалося повсякденними потребами, спробами зупинити безперервний наступ капіталу, одним словом,— питаннями заробітної плати і робочого часу. Така діяльність професійних спілок не тільки законна, а й необхідна. Без неї не можна обійтися, поки існує сучасний спосіб виробництва. Більше того, ця діяльність повинна дістати загальне поширення шляхом створення і об'єднання професійних спілок в усіх країнах. З другого боку,— самі того не усвідомлюючи, професійні спілки ставали *організаційними центрами* для робітничого класу, подібно до того як середньовічні муніципалітети й комуни були організаційними центрами для буржуазії. Якщо професійні спілки потрібні для партизанської боротьби між капіталом і працею, то вони ще в більшій мірі важливі як *організована сила для знищення самої системи найманої праці і влади капіталу.*

(b) Їх сучасне.

Надто часто зайняті виключно місцевою і безпосередньою боротьбою з капіталом, професійні спілки ще не цілком усвідомили, яку силу вони становлять для боротьби проти самої системи найманого рабства. Тому вони трималися надто осторонь загального соціального і політичного руху. За останній час усе-таки в них, мабуть, прокинулося * усвідомлення їх великої історичної місії; про це свідчить, наприклад, їх участь у нинішньому політичному русі в Англії [210], ширше розуміння ними своєї функції у Сполучених Штатах [211] і прийнята на великій конференції делегатів тредюніонів, яка відбулася недавно в Шеффілді [212], така резолюція:

«Ця конференція, належно оцінюючи діяльність Міжнародного Товариства в справі об'єднання робітників усіх країн в єдиний братерський союз, якнайнастійніше рекомендує різним товариствам, представленим тут, увійти в це Товариство, вважаючи, що воно істотно сприяє прогресові і процвітанню всього робітничого люду».

(c) Їх майбутнє.

Незалежно від своїх первісних цілей, вони повинні тепер навчитися свідомо діяти як організуючі центри робітничого класу, ставлячи своїм великим завданням його *цілковите визволення.* Вони повинні підтримувати всякий соціальний і політичний рух, що йде в цьому напрямі. Вважаючи себе і виступаючи на ділі представниками всього робітничого класу і борцями за його інтереси, вони повинні залучати у свої ряди і неорганізованих робітників. Вони повинні особливо дбати про інтереси робітників найгірше оплачуваних галузей виробництва, наприклад, сільськогосподарських робітників, які внаслідок несприятливих умов цілком безпорадні **. Професійні спілки повинні довести всьому світові ***, що вони борються зовсім не за вузькі, егоїстичні інтереси, а за визволення пригноблених мільйонів.

7. ПРЯМІ І НЕПРЯМІ ПОДАТКИ

(a) Ніякі зміни у формі оподаткування не можуть викликати істотної зміни у відносинах між працею і капіталом.

(b) Проте, якщо треба вибирати між двома системами оподаткування, ми рекомендуємо *цілковите скасування непрямих податків* і *загальну заміну їх прямими податками*;

Тому, що збір прямих податків обходиться дешевше і не позначається на виробництві, а непрямі податки підвищують ціни на товари, бо торговці додають до цих цін не тільки суму непря-

* У німецькому тексті додано: «принаймні в Англії». *Ред.*

** У французькому тексті замість слів «цілком безпорадні» надруковано: «нездатні до організованого опору». *Ред.*

*** У французькому і німецькому текстах замість слів «всьому світові» надруковано: «широким масам робітничого класу». *Ред.*

мих податків, а й процент і прибуток на капітал, авансований на їх сплату;

Тому, що непрямі податки приховують від кожної окремої особи суму, яку вона платить державі, тоді як прямий податок нічим не замаскований, стягається відкрито і не вводить в оману навіть найтемнішу людину. Отже, прямі податки спонукають кожного контролювати уряд, тоді як непрямі податки придушують всяке прагнення до самоврядування.

8. ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ КРЕДИТ

Ініціативу треба надати французам.

9. ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ *

(a) Чому європейські робітники порушують це питання? Насамперед тому, що буржуазні письменники й агітатори змовилися замовчувати його, хоч вони і протегують усім національностям на континенті, навіть Ірландії. Яка причина цього замовчування? Причина та, що і аристократи і буржуа дивляться на темну азіатську державу, яка тримається на задньому плані, як на останній оплот проти хвилі робітничого руху, що піднімається. Ця держава може дійсно бути зламана тільки шляхом відновлення Польщі на демократичній основі.

(b) При сучасному зміненому становищі Центральної Європи, і зокрема Німеччини, більше ніж будь-коли потрібне існування демократичної Польщі. Без неї Німеччина перетвориться у форпост Священного союзу [213], при ній вона ввійде у співробітництво з республіканською Францією. Робітничий рух завжди натраплятиме на перешкоди, зазнаватиме поразок і розвиток його затримуватиметься, поки залишається нерозв'язаним це важливе європейське питання.

(c) Взяти на себе ініціативу в цьому питанні є особливо обов'язком робітничого класу Німеччини, тому що Німеччина — одна з учасниць поділу Польщі.

10. АРМІЇ **

(a) Згубний вплив великих постійних армій на *виробництво* в достатній мірі доводився на буржуазних конгресах усіляких найменувань, на мирних, економічних, статистичних, філантропічних і соціологічних конгресах. Тому ми вважаємо цілком зайвим багато говорити на цю тему.

---

* У французькому тексті: «Про необхідність знищення російського впливу в Європі шляхом здійснення права націй на самовизначення і відновлення Польщі на демократичних і соціальних основах». *Ред.*

** У французькому тексті: «Постійні армії в їх відношенні до виробництва». *Ред.*

(b) Ми пропонуємо загальне озброєння народу і загальне навчання користуватися зброєю.

(c) Ми допускаємо як тимчасово потрібний захід існування невеликих постійних армій, які є школами для навчання командного складу міліції; кожний громадянин чоловічої статі повинен протягом дуже короткого часу служити в цих арміях.

11. РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ *

Ініціативу треба надати французам.

Написано К. Марксом у кінці серпня 1866 р.

Надруковано в газетах «The International Courier» № 6—7, 20 лютого і № 8—10, 13 березня 1867 р. і «Le Courrier international» № 10 і 11, 9 і 16 березня 1867 р., а також у журналі «Der Vorbote» № 10 і 11, жовтень і листопад 1866 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 16, с. 189—197

* У французькому тексті: «Релігійні ідеї; їх вплив на соціальний, політичний та інтелектуальний розвиток». *Ред.*

К. МАРКС

ЗВЕРНЕННЯ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ [214]

Товариші робітники!

В установчій програмі нашого Товариства ми заявляли: «Не мудрість пануючих класів, а героїчний опір робітничого класу Англії їх злочинному безумству врятував Західну Європу від авантюри ганебного хрестового походу з метою увічнення й поширення рабства по той бік Атлантичного океану» *. Тепер настала ваша черга не допустити війни, в результаті якої зростаючий рух робітничого класу по обидва боки Атлантичного океану, безперечно, був би відкинутим назад на невизначений строк.

Навряд чи треба переконувати вас у тому, що існують європейські держави, які пристрасно бажають втягти Сполучені Штати у війну з Англією. Побіжний погляд на дані торговельної статистики переконує нас у тому, що російський експорт сировини,— а в Росії для експорту нічого іншого немає,— швидко відступав перед американською конкуренцією, поки Громадянська війна [2] раптом не змінила становище. Перековувати американські плуги на мечі саме тепер означало б урятувати від загрози банкротства цю деспотичну державу, яку ваші премудрі республіканські державні мужі обрали своїм найближчим радником. Але цілком незалежно від окремих інтересів того чи іншого уряду, хіба не в спільних інтересах наших гнобителів перетворити наше дедалі могутніше міжнародне співробітництво у міжусобну війну?

У вітальному зверненні до пана Лінкольна з приводу його переобрання президентом ми висловили своє переконання в тому, що Громадянська війна в Америці матиме таке ж величезне значення для розвитку робітничого класу, яке американська війна за незалежність [165] мала для розвитку буржуазії **. І справді, переможне закінчення війни проти рабовolодіння відкрило нову епоху в історії робітничого класу. Якраз із цього часу в самих

* Див. цей том, с. 158. *Ред.*
** Там же, с. 155. *Ред.*

Сполучених Штатах виник незалежний робітничий рух, на який із злобою дивляться ваші старі партії та їх професіональні політикани. Щоб дати цьому рухові дозріти, потрібні роки миру. Щоб його знищити, потрібна війна між Сполученими Штатами і Англією.

Безпосереднім відчутним результатом Громадянської війни було, природно, погіршення становища американського робітника. У Сполучених Штатах, так само як і в Європі, страхітливий вампір — національний борг,— що перекладається з одних плечей на інші, був кінець кінцем звалений на плечі робітничого класу. Ціни на предмети першої потреби,— говорить один з ваших державних діячів,— підвищилися з 1860 р. на 78 %, у той час як заробітна плата некваліфікованого робітника зросла тільки на 50 %, а кваліфікованого — на 60 %.

«Пауперизм»,— скаржиться він,— «зростає тепер в Америці швидше, ніж населення».

До того ж на фоні страждань робітничого класу ще різкіше виступає кричуща розкіш фінансової аристократії, аристократії вискочок [215] та інших паразитів, породжених війною. І все-таки, незважаючи на все це, Громадянська війна мала позитивний результат — визволення рабів і той моральний імпульс, який був цим даний вашому власному класовому рухові. Результатом нової війни, не виправданої ні високими цілями, ні великою соціальною необхідністю, війни в дусі старого світу, були б не розбиті кайдани невільника, а нові кайдани для вільного робітника. Зростання зубожіння, яке вона принесла б з собою, відразу дало б вашим капіталістам і привід і засоби, щоб бездушним мечем постійної армії відвернути робітничий клас від його сміливих і справедливих прагнень.

Ось чому саме на вас покладається славний обов'язок довести світові, що тепер, нарешті, робітничий клас виходить на арену історії вже не як покірний виконавець, а як незалежна сила, яка усвідомлює свою власну відповідальність і здатна диктувати мир там, де його так звані хазяї кричать про війну [161].

Лондон, 12 травня 1869 р.

Написано К. Марксом
Надруковано у вигляді листівки «Address to the National Labour Union of the United States». London, 1869

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 356—358

Ф. ЕНГЕЛЬС

КАРЛ МАРКС [216]

У Німеччині родоначальником німецького робітничого руху звикли вважати Фердінанда Лассаля. А тим часом немає нічого більш помилкового, ніж такий погляд. Якщо шість—сім років тому в усіх фабричних районах, в усіх великих містах, центрах робітничого населення, пролетаріат масами сходився до нього, якщо його поїздки були тріумфальними походами, яким могли б позаздрити монархи,— то хіба не було тут уже заздалегідь непомітно підготовлено грунт, на якому так швидко достигли плоди? Якщо робітники захоплено вітали його слова, то чи не тому, що ці слова були для них нові, або чи тому, що свідомим робітникам вони давно вже були більш-менш відомі?

Нинішнє покоління живе поспішно і забуває швидко. Рух 40-х років, який досягнув свого кульмінаційного пункту в революції 1848 р. і закінчився з реакцією 1849—1852 рр., уже забуто разом з його політичною і соціалістичною літературою. Тому треба нагадати, що до революції 1848 р. і під час неї серед робітників, особливо в Західній Німеччині, існувала добре організована соціалістична партія [217] і що хоч після кельнського процесу комуністів [218] вона і розпалась, але окремі її члени продовжували непомітно підготовляти той грунт, яким скористався пізніше Лассаль. Далі треба нагадати і про те, що існувала людина, яка зробила метою свого життя, поряд з організацією цієї партії, наукове вивчення так званого соціального питання, тобто критику політичної економії, і яка ще до 1860 р. опублікувала важливі результати своїх досліджень [219]. Лассаль був надзвичайно талановитий і всебічно освічений, це була людина великої енергії і майже безмежної гнучкості [Versatilität]; він був прямо-таки створений для того, щоб за будь-яких обставин відігравати політичну роль. Але він не був ні першим ініціатором німецького робітничого руху, ні оригінальним мислителем. Весь зміст його творів був ним запозичений і до того ж запозичений не без перекручень; у нього був

попередник, який стояв незмірно вище за нього в інтелектуальному відношенні, про існування якого він, правда, мовчав, вульгаризуючи водночас його праці; ім'я його — Карл Маркс.

Карл Маркс народився 5 травня 1818 р. в Трірі, там же здобув він свою гімназичну освіту. Він вивчав юридичні науки в Бонні, а потім у Берліні, де незабаром, однак, заняття філософією відвернули його від вивчення права. Після п'ятирічного перебування в «метрополії інтелігенції» він у 1841 р. повернувся в Бонн з наміром стати доцентом у тамтешньому університеті. В той час у Пруссії панувала перша «нова ера»[220]. Фрідріх-Вільгельм IV заявив, що любить опозицію, яка тверезо мислить, і в деяких місцях були зроблені спроби організувати таку. Так у Кельні була заснована «Rheinische Zeitung»[127]; у ній Маркс з нечуваною для того часу сміливістю критикував дебати рейнського провінційного ландтагу в статтях, які справили величезне враження[221]. Наприкінці 1842 р. він узяв на себе редагування газети і завдав цензурі стільки клопоту, що йому була виявлена честь — з Берліна прислали спеціального цензора * для «Rheinische Zeitung». Коли і це не допомогло, для газети була встановлена подвійна цензура: кожний її номер, крім звичайної цензури, зазнавав ще у другій інстанції цензури кельнського регірунгспрезидента **. Проте і цей захід анітрохи не допоміг проти «закоренілої зловмисності» «Rheinische Zeitung», і на початку 1843 р. міністерство видало розпорядження, згідно з яким «Rheinische Zeitung» повинна була в кінці першого кварталу припинити своє існування. Маркс відразу ж склав з себе обов'язки редактора, тому що акціонери газети хотіли спробувати покінчити справу миром, але з цього теж нічого не вийшло, і газета перестала виходити.

Критика дебатів рейнського ландтагу змусила Маркса зайнятися вивченням питань, які стосуються матеріальних інтересів, і тут він прийшов до нових поглядів, не передбачених ні юриспруденцією, ні філософією. Виходячи з гегелівської філософії права, Маркс переконався, що не держава, зображувана Гегелем «вінцем усієї будови», а, навпаки, «громадянське суспільство», до якого Гегель ставився з такою зневагою, є тією сферою, в якій потрібно шукати ключ до розуміння процесу історичного розвитку людства[222]. Але наука про громадянське суспільство — це політична економія, а *цю* науку можна було грунтовно вивчити не в Німеччині, а тільки в Англії або Франції.

Після свого одруження з дочкою трірського таємного радника фон Вестфалена (сестрою майбутнього прусського міністра внутрішніх справ фон Вестфалена) Маркс переселився літом 1843 р. в Париж, де присвятив себе головним чином вивченню політичної економії та історії великої французької революції. В той самий

* — Вільгельма Сен-Поля. *Ред.*
** — Карла-Генріха фон Герлаха. *Ред.*

час він почав видавати разом з Руге журнал «Deutsch-Französische Jahrbücher»[129], проте в світ вийшов тільки один випуск цього журналу. В 1845 р., бувши висланим Гізо з Франції, він переїхав у Брюссель і залишався там, займаючись вивченням тих самих питань, до початку лютневої революції *. Як мало був він згоден з поширеним тоді соціалізмом, навіть у тій його формі, яка особливо претендувала на науковість, доводить його критика великого твору Прудона «Філософія злиднів»[112], що з'явилася в 1847 р. під назвою «Злиденність філософії», Брюссель — Париж[134]. Уже в цій праці міститься багато істотних положень його докладно розвинутої тепер теорії. «Маніфест Комуністичної партії», Лондон, 1848 р., написаний перед лютневою революцією і прийнятий робітничим конгресом у Лондоні, в основному також його твір[223].

Після того, як Маркса знову було вислано, на цей раз бельгійським урядом, який діяв під впливом паніки, викликаної лютневою революцією, він на запрошення французького тимчасового уряду повернувся до Парижа. Бурхливий потік революції відтіснив на задній план усі наукові заняття; тепер треба було взяти активну участь у русі. Після того як Маркс протягом перших бурхливих днів вів боротьбу з безглуздим заміром агітаторів, які хотіли організувати у Франції добровольчі загони німецьких робітників з метою перетворення Німеччини в республіку[224], він відправився разом із своїми друзями в Кельн і заснував там «Neue Rheinische Zeitung», яка проіснувала до червня 1849 р. і яку досі ще добре пам'ятають на Рейні[136]. Свобода друку 1848 р., мабуть, ніде не була використана з таким успіхом, як тоді цією газетою, що видавалася в самому центрі однієї з прусських фортець. Після марних спроб уряду ліквідувати газету шляхом судового переслідування — Маркса двічі притягали до суду присяжних за порушення законів про пресу і за заклик відмовлятися від сплати податків, і обидва рази він був виправданий — газета під час травневих повстань 1849 р. була знищена таким способом, що Маркса було вислано з країни під приводом втрати свого прусського підданства і решту редакторів було вислано під такими самими приводами. Тому Маркс мусив знову повернутися в Париж, звідки він знову був висланий і ще влітку 1849 р. переїхав у Лондон, де він живе й досі.

У Лондоні зібрався тоді весь fine fleur ** континентальної еміграції всіх націй. Створювалися всілякі революційні комітети, об'єднання, тимчасові уряди in partibus infidelium[17], відбувалися всякі споречання і чвари; пани, які брали в них участь, мабуть, згадують тепер цей період як найбільш нещасливий у своєму житті. Маркс тримався осторонь усіх цих інтриг. Деякий час він

* — 1848 р. у Франції. *Ред.*
** — цвіт. *Ред.*

ще видавав свою «Neue Rheinische Zeitung» у вигляді щомісячного огляду (Гамбург, 1850 р.) [225], а після цього усамітнився в Британському музеї [137] і почав вивчати політико-економічну літературу в його величезній і здебільшого ще невідомій бібліотеці. В той же час він регулярно посилав кореспонденції в «New-York Tribune» [94]; він був, власне кажучи, аж до початку Громадянської війни в Америці [2] редактором з питань європейської політики в цій кращій англо-американській газеті.

Державний переворот 2 грудня спонукав його написати брошуру *«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»*, Нью-Йорк, 1852 рік *; якраз тепер вона виходить новим виданням (у Гамбурзі в Мейснера) і немало сприятиме з'ясуванню того хиткого становища, в яке саме тепер потрапив цей самий Бонапарт. Герой державного перевороту [3] саме тут зображений у своєму натуральному, неприкрашеному вигляді, без того ореолу слави, яким оточив його хвилинний успіх. Філістер, який вважає свого Наполеона III найвизначнішою людиною нашого століття і не може через це зрозуміти, як же цей гідний подиву геній несподівано робить тепер промах за промахом і робить одну політичну помилку за другою,— цей самий філістер може звернутися за роз'ясненням до згаданої праці Маркса.

Хоч Маркс за весь час свого перебування в Лондоні зовсім не прагнув привернути до себе увагу, однак Карл Фогт змусив його, після італійської кампанії 1859 р.[226], вступити в полеміку, яка знайшла своє завершення в книзі Маркса «Пан Фогт» (Лондон, 1860 р.) [227]. У цей самий час з'явився перший плід його політико-економічних досліджень — «До критики політичної економії», перший випуск, Берлін, 1859 рік [228]. Цей випуск містить у собі тільки теорію грошей, яка викладена з цілком нової точки зору; продовження примусило себе чекати тому, що автор тим часом відкрив так багато нових матеріалів, що визнав необхідним їх додаткове вивчення.

Нарешті, в 1867 р. в Гамбурзі було видано «*Капітал*. Критика політичної економії», том перший [229]. Ця книга — результат наукової праці цілого життя. Це — політична економія робітничого класу в її науковому вираженні. Тут ідеться ** не про агітаційні фрази, а про строго наукові висновки. Як би не ставитися до соціалізму, все-таки кожен повинен буде визнати, що тут соціалізм уперше викладено науково і що саме Німеччині судилося зробити такий внесок і в даній галузі. Нині кожний, хто ще хоче боротися з соціалізмом, повинен буде справитися з Марксом; і якщо йому це вдасться, то у нього, звичайно, вже не буде потреби згадувати про dii minorum gentium ***.

---

* Див. цей том, с. 1—89. *Ред.*

** У рукопису після слова «йде» додано: «не про політичну пропаганду». *Ред.*

*** — буквально: «молодших богів»; у переносному розумінні: «другорядні величини». *Ред.*

Але книга Маркса становить інтерес ще й з іншого боку. Це — перший твір, в якому повно і ясно зображаються фактичні відношення, що існують між капіталом і працею в тій класичній формі, якої вони набрали в Англії. Парламентські обстеження [230] дали для цього великий матеріал, що охоплює майже сорокарічний період і дуже мало відомий навіть в Англії, матеріал про становище робітників майже в усіх галузях промисловості, про жіночу і дитячу працю, про нічну працю і т. д.; все це тут уперше стало доступним для читача. Далі йде історія фабричного законодавства в Англії, яке від скромного починання у вигляді першого закону 1802 р. дійшло тепер до обмеження робочого часу майже в усіх галузях як фабричної, так і домашньої промисловості 60 годинами на тиждень для жінок і підлітків віком менше 18 років і 39 годинами на тиждень для дітей віком менше 13 років. З цього боку книга Маркса становить величезний інтерес для кожного, хто зв'язаний з промисловістю.

Протягом довгих років Маркс безперечно був тим німецьким письменником, який зазнавав найвитонченіших наклепів; зате ніхто не буде заперечувати, що він мужньо боровся і що всі його удари влучно попадали в ціль. Але полеміка, в якій він стільки «доклав праці», була все-таки для нього по суті тільки вимушеною самообороною. А по-справжньому, кінець кінцем, він завжди цікавився своєю наукою, яку протягом двадцяти п'яти років він вивчав і обдумував з сумлінністю, яка не має собі рівної, з такою сумлінністю, яка не дозволяла йому опублікувати свої висновки в систематизованому вигляді, перш ніж він сам не був задоволений їх формою і змістом, перш ніж він не переконався, що не залишилося жодної не прочитаної ним книги, жодного не зваженого ним заперечення, що кожне питання ним вичерпане до кінця. В нашу епоху, епоху епігонів, оригінальні мислителі дуже рідкісні, і якщо яка-небудь людина є не тільки оригінальним мислителем, а й має неперевершену в своїй галузі ерудицію, то вона подвійно заслуговує визнання.

Крім своєї науки, Маркс, як це й треба було сподіватися, зайнятий робітничим рухом; він є одним із засновників Міжнародного Товариства Робітників, яке останнім часом примусило так багато говорити про себе і яке показало себе силою вже в багатьох пунктах Європи [231]. Ми думаємо, що не помилимося, коли скажемо, що і в цій організації, яка в усякому разі знаменує собою епоху в робітничому русі, німецький елемент займає — і саме завдяки Марксу — належне йому впливове місце.

Написано Ф. Енгельсом близько 28 липня 1869 р.

Надруковано в газеті «Die Zukunft» № 185, 11 серпня 1869 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 361—366

К. МАРКС

ГЕНЕРАЛЬНА РАДА МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ — ЧЛЕНАМ КОМІТЕТУ РОСІЙСЬКОЇ СЕКЦІЇ В ЖЕНЕВІ [232]

Громадяни!

На своєму засіданні 22 березня Головна Рада * оголосила, одностайним вотумом, що ваша програма і статут відповідають загальним статутам Міжнародного Товариства Робітників. Вона поспішила прийняти вашу парость до складу Інтернаціоналу. Я з задоволенням приймаю почесний обов'язок, який ви мені пропонуєте, бути вашим представником при Головній Раді.

Ви говорите у вашій програмі:

> «...що імператорське ярмо, яке гнітить Польщу, є гальмо, що однаково перешкоджає політичній і соціальній свободі обох народів — як російського, так і польського».

Ви могли б додати, що російське насильствене загарбання Польщі є згубна опора і справжня причина існування воєнного режиму в Німеччині, і внаслідок того, на цілому континенті. Тому, працюючи над тим, щоб розбити кайдани Польщі, російські соціалісти покладають на себе високе завдання, що полягає в тому знищенні воєнного режиму, яке істотно необхідне як попередня умова для загального визволення європейського пролетаріату.

Кілька місяців тому мені прислали з Петербурга твір Флеровського «Становище робітничого класу в Росії» [233]. Це справжнє відкриття для Європи. *Російський оптимізм*, поширений на континенті навіть так званими революціонерами, нещадно викритий у цьому творі. Достоїнство його не постраждає, якщо я скажу, що він у деяких місцях не цілком задовольняє критиці з точки зору суто теоретичної. Це — праця серйозного спостерігача, безстрашного трудівника, безстороннього критика, великого художника і, насамперед, людини, яка обурена проти гніту в усіх його видах,

* — Генеральна Рада. *Ред.*

не терпить усіляких національних гімнів і пристрасно поділяє всі страждання і всі прагнення продуктивного класу.

Такі праці, як Флеровського і як вашого учителя Чернишевського, роблять справжню честь Росії і доводять, що ваша країна теж починає брати участь у загальному русі нашого століття.

Привіт і братерство.

Карл Маркс

Лондон, 24 березня 1870 р.

Надруковано в газеті «Народное дело» № 1. Женева, 15 квітня 1870 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 408—409

К. МАРКС

ПЕРША ВІДОЗВА ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ ПРО ФРАНКО-ПРУССЬКУ ВІЙНУ [234]

ДО ЧЛЕНІВ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ У ЄВРОПІ І СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

В «Установчому Маніфесті **Міжнародного Товариства Робітників**» від листопада 1864 р. ми говорили: «Якщо визволення робітничого класу вимагає братерського співробітництва робітників, то як же вони можуть виконати це велике завдання при наявності зовнішньої політики, яка, маючи на меті злочинні цілі, грає на національних забобонах і в грабіжницьких війнах проливає кров і марнує багатство народу?» І ми характеризували зовнішню політику, яку вимагає Інтернаціонал, такими словами: «...домагатися того, щоб звичайні закони моралі і справедливості, якими повинні керуватись у своїх взаємовідносинах приватні особи, стали найвищими законами і у відносинах між народами» *.

Не дивно, що Луї Бонапарт, який свою владу узурпував, використавши класову боротьбу у Франції, і продовжив своє панування за допомогою ряду зовнішніх воєн, з самого початку ставився до Інтернаціоналу, як до небезпечного ворога. Напередодні плебісциту [235] він влаштовує похід проти членів керівних комітетів Міжнародного Товариства Робітників у Парижі, Ліоні, Руані, Марселі, Бресті й інших місцях,— словом, в усій Франції,— під тим приводом, що Інтернаціонал є таємним товариством і готує змову з метою вбити його; всю безглуздість цієї вигадки незабаром розкрили його власні судді. В чому ж полягав справжній злочин французьких секцій Інтернаціоналу? В тому, що вони відкрито і наполегливо говорили французькому народові: брати участь у плебісциті — означає голосувати за деспотизм усередині країни і за зовнішню війну. І справді, ділом їх рук було те, що в усіх великих містах, в усіх промислових центрах Франції робітничий клас повстав як один, щоб відкинути плебісцит. На нещастя, взяла гору глибока темнота сільських округів. Біржі, кабінети європейських держав, пануючі класи і преса Європи вітали пле-

---

* Див. цей том, с. 150. *Ред.*

бісцит як блискучу перемогу французького імператора над французьким робітничим класом; і плебісцит став сигналом до умертвіння не однієї людини, а цілих народів.

Військова змова у липні 1870 р. є тільки виправленим виданням coup d'état у грудні 1851 року [3]. На перший погляд справа здавалася такою безглуздою, що Франція не хотіла вірити в серйозність чуток про війну. Вона з більшою охотою вірила депутатові *, який у войовничих промовах міністрів вбачав звичайний біржовий викрут. Коли, нарешті, 15 липня Законодавчому корпусові було заявлено про війну офіційно, вся опозиція відмовилася затвердити попередні асигнування; навіть Тьєр затаврував війну як щось «мерзенне»; всі незалежні паризькі газети засуджували її, і, на диво, провінційна преса майже цілком з ними погоджувалась.

Тим часом паризькі члени Інтернаціоналу знову взялися до роботи. В «Réveil» [236] 12 липня вони опублікували маніфест «До робітників усіх націй», з якого ми наведемо такі місця:

«Політичне честолюбство, під приводом європейської рівноваги і захисту національної честі, знову загрожує загальному мирові. Французькі, німецькі, іспанські робітники! З'єднаймо наші голоси в один загальний крик обурення проти війни!.. Війна з приводу переважання або війна в інтересах будь-якої династії в очах робітників може бути тільки злочинним безумством. Ми,— ті, хто хоче миру, роботи і свободи,— ми протестуємо проти войовничих кличів тих, хто може відкупитися від «податку крові» і для кого громадські нещастя є джерелом нових спекуляцій!.. Брати в Німеччині! Ворожнеча між нами мала б єдиним наслідком повне торжество деспотизму по обидва боки Рейну... Робітники усіх країн! Хоч би які були в даний момент результати наших спільних зусиль, ми, члени Міжнародного Товариства Робітників, для яких не існує ніяких державних кордонів, ми шлемо вам, як запоруку нерозривної солідарності, добрі побажання і привіт від робітників Франції».

Після цього маніфесту наших паризьких секцій з'явилося дуже багато подібних французьких відозв, з яких ми тут можемо навести тільки одну, що належить секції в Неї на Сені і опублікована в газеті «Marseillaise» [237] від 22 липня.

«Чи справедлива ця війна? Ні! Чи національна ця війна? Ні! Це війна виключно династична. В ім'я гуманності, в ім'я демократії, в ім'я справжніх інтересів Франції ми цілком і енергійно приєднуємося до протесту Інтернаціоналу проти війни».

Ці протести виражали справжні почуття французьких робітників, як незабаром ясно показала одна цікава подія. Коли *банду 10 грудня* **, вперше організовану під час президентства Луї Бонапарта, переодягли в робітничі блузи і випустили на вулиці Парижа, щоб інсценувати пароксизм воєнної гарячки, справжні робітники передмість відповіли такими значущими демонстрація-

* Ж. Фавру. *Ред.*
** Див. цей том, с. 46—48. *Ред.*

ми за мир, що префект поліції П'єтрі визнав за потрібне відразу покласти край усяким дальшим вуличним демонстраціям під тим приводом, що віддані парижани вже досить проявили свій довго стримуваний патріотизм і дали вихід своєму невичерпному воєнному ентузіазмові.

Чим би не скінчилася війна Луї Бонапарта з Пруссією,— похоронний дзвін по Другій імперії вже пролунав у Парижі. Друга імперія скінчиться тим же, чим почалася: жалюгідною пародією. Але не треба забувати, що саме уряди і пануючі класи Європи дали можливість Луї Бонапартові протягом вісімнадцяти років розігрувати жорстокий фарс *реставрованої імперії* [238].

З боку Німеччини війна ця є оборонною. Але хто поставив Німеччину перед необхідністю оборонятися? Хто дав можливість Луї Бонапартові вести війну проти Німеччини? *Пруссія!* Не хто інший як Бісмарк конспірував з цим самим Луї Бонапартом, сподіваючись придушити всередині Пруссії демократичну опозицію і здійснити анексію Німеччини династією Гогенцоллернів. Коли б битва під Садовою [239] була не виграна, а програна, французькі батальйони наводнили б Німеччину як союзники Пруссії. Хіба Пруссія після перемоги хоч хвилину подумала про те, щоб поневоленій Франції протипоставити вільну Німеччину? Якраз навпаки! Вона ревниво оберігала споконвічні припади своєї старої системи і на додаток до них запозичила у Другої імперії всі її хитрощі: її фактичний деспотизм і фальшиву демократичність, її політичні фокуси і фінансові махінації, її пишномовні фрази і найпідліше шахрайство. Бонапартистський режим, який доти процвітав тільки на одному березі Рейну, знайшов собі, таким чином, двійника на його другому березі. А за такого стану справ чого іншого можна було чекати, крім *війни*?

Якщо німецький робітничий клас допустить, щоб ця війна втратила свій суто оборонний характер і виродилась у війну проти французького народу,— тоді і перемога і поразка будуть однаково згубні. Всі ті нещастя, які спіткали Німеччину після так званої визвольної війни [240], зваляться на неї знову з ще більшою жорстокістю.

Однак принципи Інтернаціоналу набули надто великого поширення і пустили надто глибоке коріння серед німецького робітничого класу, щоб ми мали побоюватися такого сумного результату. Голос французьких робітників знайшов відгук у Німеччині. Величезні робітничі збори у Брауншвейзі 16 липня заявили про свою повну солідарність з паризьким маніфестом *, рішуче відкинули всяку думку про національну ворожнечу до Франції і ухвалили резолюцію, в якій сказано:

* Див. цей том, с. 227. *Ред.*

«Ми — вороги всяких воєн, але насамперед — воєн династичних... З глибоким сумом і болем ми бачимо себе змушеними взяти участь в оборонній війні як у неминучому злі; але водночас ми закликаємо весь робітничий клас Німеччини зробити неможливим повторення такого жахливого соціального лиха, добиваючись того, щоб народи самі могли вирішувати питання про війну і мир і стали господарями своєї власної долі».

У Хемніці збори делегатів, які представляли 50 000 саксонських робітників, одностайно ухвалили таку резолюцію:

«Від імені німецької демократії взагалі, і зокрема від імені робітників, що належать до Соціал-демократичної партії, ми оголошуємо нинішню війну виключно династичною... З радістю потискуємо ми братерську руку, подану нам французькими робітниками... Пам'ятаючи лозунг Міжнародного Товариства Робітників: «*Пролетарі всіх країн, єднайтеся!*», ми ніколи не забудемо, що робітники *всіх* країн — наші *друзі*, а деспоти *всіх* країн — наші *вороги*».

Берлінська секція Інтернаціоналу також відповіла на паризький маніфест:

«Ми всією душею приєднуємось до вашого протесту... Ми даємо велику обітницю в тому, що ні звуки сурм, ні грім гармат, ні перемога, ні поразка не відвернуть нас від нашої спільної справи об'єднання робітників усіх країн».

Хай буде так!

На задньому плані цієї самовбивчої боротьби видніється похмура фігура Росії. Поганою ознакою є те, що сигнал до нинішньої війни було дано саме в той момент, коли московитський уряд закінчив будувати важливі для нього у стратегічному відношенні залізниці і вже зосереджує війська в напрямі до Пруту. Хоч німці й можуть з повним правом розраховувати на симпатії у своїй оборонній війні проти бонапартистського нападу,— вони втратять ці симпатії відразу ж, як тільки допустять, щоб прусський уряд кликав на допомогу або хоч би тільки прийняв допомогу козаків. Нехай вони пригадають, що Німеччина після своєї визвольної війни проти Наполеона I цілі десятиліття лежала розпростертою біля ніг царя.

Англійський робітничий клас простягає руку дружби французьким і німецьким робітникам. Він глибоко переконаний, що, хоч би як скінчилася майбутня огидна війна, союз робітників усіх країн кінець кінцем викоренить усякі війни. В той час як офіційна Франція і офіційна Німеччина кидаються у братовбивчу боротьбу, французькі і німецькі робітники посилають одні одним вісті миру і дружби. Вже сам цей великий факт, що не має собі рівного в історії, відкриває надії на світліше майбутнє. Він показує, що на противагу старому суспільству з його економічними злиднями і політичним безумством народжується нове суспільст-

во, міжнародним принципом якого буде — *мир*, бо у кожного народу буде один і той самий володар — *праця!*

Провісником цього нового суспільства є Міжнародне Товариство Робітників *.

256, Хай Холборн,
Лондон, Уестерн Сентрал,
23 липня 1870 р.

Написано К. Марксом між 19—23 липня 1870 р.

Надруковано у вигляді листівки англійською мовою в липні 1870 р., а також окремими листівками і в періодичній пресі німецькою, французькою і російською мовами у серпні — вересні 1870 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 3—8

* У німецькому перекладі 1870 р., перевіреному Марксом, цю фразу випущено [161]. *Ред.*

К. МАРКС

ДРУГА ВІДОЗВА ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ ПРО ФРАНКО-ПРУССЬКУ ВІЙНУ [241]

ДО ЧЛЕНІВ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ У ЄВРОПІ І СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

У нашій першій відозві від 23 липня ми говорили:

«Похоронний дзвін по Другій імперії вже пролунав у Парижі. Друга імперія скінчиться тим же, чим почалася: жалюгідною пародією. Але не треба забувати, що саме уряди і пануючі класи Європи дали можливість Луї Бонапартові протягом вісімнадцяти років розігрувати жорстокий фарс *реставрованої імперії»* *.

Таким чином, ще раніше ніж почались на ділі воєнні дії, ми вже дивилися на бонапартистську мильну бульбашку, як на справу минулого.

Ми не помилялися щодо життєздатності Другої імперії, ми не були так само неправі у своєму побоюванні, що для Німеччини «війна втратить свій суто оборонний характер і виродиться у війну проти французького народу» **. Оборонна війна дійсно скінчилася здачею Луї Бонапарта, капітуляцією під Седаном [242] і проголошенням республіки в Парижі. Але ще задовго до цих подій, уже в той самий момент, коли виявилася цілковита гнилість бонапартистської зброї, прусська військова камарилья вирішила перетворити війну в завойовницьку. Правда, на цьому шляху лежала досить неприємна перешкода — *власні заяви короля Вільгельма на початку війни.* У своїй тронній промові перед Північнонімецьким рейхстагом Вільгельм урочисто заявив, що він веде війну проти французького імператора, а не проти французького народу. 11 серпня він випустив маніфест до французької нації, в якому говорив:

«З огляду на те, що імператор Наполеон учинив на суші і на морі напад на німецьку націю, яка хотіла і тепер ще хоче жити в мирі з французьким народом, я взяв на себе командування німецькими арміями, *щоб відбити цей напад, і хід воєнних подій* привів мене до того, щоб *перейти кордони Франції»*.

---

* Див. цей том, с. 228. *Ред.*

** Там же. *Ред.*

Не вдовольняючись заявою, що він узяв на себе командування німецькими арміями, *«щоб відбити напад»*, Вільгельм на підтвердження оборонного характеру війни додав, що тільки «хід воєнних подій» привів його до того, щоб перейти кордони Франції. Оборонна війна, звичайно, зовсім не виключає наступальних операцій, продиктованих «ходом воєнних подій».

Таким чином, цей благочестивий король був зв'язаний обіцянкою перед Францією і перед усім світом вести суто оборонну війну. Як же звільнити його від цієї урочистої обіцянки? Режисери всієї цієї комедії повинні були представити справу так, нібито він проти своєї волі скоряється перед невідступними вимогами німецького народу. І вони відразу ж подали сигнал німецькій ліберальній буржуазії з її професорами і капіталістами, з її муніципальними радниками і журналістами. Ця буржуазія, яка в своїй боротьбі за громадянську свободу з 1846 по 1870 р. виявила небачену нерішучість, нездатність і боягузтво, була, звичайно, захоплена тією роллю рикаючого лева німецького патріотизму, в якій вона мала виступити на європейській сцені. Вона наділа на себе маску громадянської незалежності, удаючи, ніби вона змушує прусський уряд виконати таємні плани самого ж уряду. Вона розкаювалась у своїй довголітній і майже релігійній вірі в непогрішність Луї Бонапарта і тому голосно вимагала розчленування Французької республіки. Спинімося хоч на хвилинку на пристойних доводах, пущених у хід цими рицарями патріотизму.

Вони не наважуються твердити, що населення Ельзасу і Лотарінгії сумує за німецькими обіймами. Якраз навпаки. Щоб покарати його за почуття патріотизму до Франції, Страсбург протягом шести днів бомбардують «німецькими» розривними снарядами — бомбардують безцільно і по-варварському, бо це місто з відокремлено розташованою від нього домінуючою над ним цитаделлю,— підпалюють його і вбивають безліч беззахисних жителів! Ще б пак! Територія цих провінцій колись належала давним-давно покійній Германській імперії [243]. Тому ця територія з її населенням, очевидно, повинна бути конфіскована як німецька власність, що не втрачає давності. Якщо відновлювати стару карту Європи, згідно з примхами любителів старовини, то не слід ні в якому разі забувати, що у свій час курфюрст Бранденбурзький був як прусський можновладний князь васалом Польської республіки [244].

Але спритні патріоти вимагають Ельзасу і тієї частини Лотарінгії, населення якої говорить німецькою мовою, як «матеріальної гарантії» проти французького нападу. Оскільки цей мерзенний викрут спантеличив багатьох обмежених людей, ми вважаємо за свій обов'язок докладніше спинитися на ньому.

Немає сумніву, що загальна конфігурація Ельзасу в порівнянні з протилежним рейнським берегом, а також наявність такої великої фортеці як Страсбург майже на півдорозі між Базелем

і Гермерсгеймом, дуже полегшує Франції вторгнення в Південну Німеччину, тимчасом як вторгнення у Францію з боку Південної Німеччини завдяки цьому певною мірою утруднюється. Немає, далі, сумніву в тому, що приєднання Ельзасу і вказаної частини Лотарінгії дуже зміцнило б кордони Південної Німеччини: вона тоді оволоділа б хребтом Вогезьких гір на всьому його протязі і фортецями, що прикривають їх північні проходи. Якби був приєднаний також і Мец, то Франція зараз безперечно була б позбавлена двох найважливіших операційних баз проти Німеччини, але це не перешкодило б їй створити нову поблизу Нансі або Вердена. Німеччина має Кобленц, Майнц, Гермерсгейм, Раштатт і Ульм — усе це операційні бази, спрямовані проти Франції. Німеччина чудово скористалася ними в останній війні. З якою ж тінню права вона може заздрити Франції, яка має з цього боку тільки дві значні фортеці — Мец і Страсбург? Крім того, Страсбург загрожує Південній Німеччині тільки доти, поки вона роз'єднана з Північною Німеччиною. З 1792 до 1795 р. Південна Німеччина ні разу не зазнавала вторгнення з цього боку, тому що Пруссія брала участь у війні проти французької революції; але як тільки Пруссія в 1795 р. уклала сепаратний мир [245] і полишила Південь на самого себе, почалися вторгнення в Південну Німеччину і тривали до 1809 р., причому Страсбург був операційною базою. По суті *об'єднана* Німеччина може завжди знешкодити Страсбург і всяку французьку армію в Ельзасі, якщо вона сконцентрує всі свої війська між Саарлуї і Ландау, як це було в теперішній війні, і рушить їх уперед або прийме бій по дорозі з Майнца в Мец. Доти, поки головна маса німецьких військ перебуває там, усяка французька армія, що вступає із Страсбурга в Південну Німеччину, була б обійдена і її комунікації опинилися б під загрозою. Якщо остання кампанія що-небудь довела, то саме легкість вторгнення у Францію з Німеччини.

Але, міркуючи чесно, хіба не є взагалі безглуздям і анахронізмом зводити воєнні міркування в принцип, згідно з яким повинні визначатися національні кордони? Якщо дотримувати цього правила, то Австрія все ще могла б претендувати на Венецію, на лінію Мінчо, а Франція — на лінію Рейну для захисту Парижа, який безумовно більше відкритий для нападу з північного сходу, ніж Берлін з південного заходу. Якщо кордони повинні визначатися воєнними інтересами, то претензіям не буде кінця, бо всяка воєнна лінія неодмінно має свої недоліки і може бути поліпшена через приєднання нової примикаючої до неї території; більше того, ці кордони ніколи не можуть бути остаточно і справедливо встановлені, бо щоразу переможець диктує умови переможеному, отже, і тут є вже зародок нових воєн.

Цього нас учить вся історія. З цілими націями буває те саме, що й з окремими людьми. Щоб відняти у них можливість нападу,

треба позбавити їх засобів оборони. Треба не тільки схопити їх за горло, а й умертвити їх. Якщо коли-небудь переможець добивався «матеріальних гарантій», щоб зламати силу нації, то це зробив Наполеон I своїм Тільзітським договором [246] і тим, як він застосовував його проти Пруссії і решти Німеччини. І все-таки через кілька років німецький народ зламав як тростинку всю його гігантську могутність. Але чи можуть зрівнятися «матеріальні гарантії», яких Пруссія в найдикіших мріях своїх сподівається добитися від Франції і посміє добитися, з тими, які здобув Наполеон I від самої Німеччини? Результати і на цей раз будуть не менш згубні. Історія відплатить не за кількістю відірваних від Франції квадратних миль землі, а за величиною злочину, який полягає в тому, що в другій половині XIX століття знов ви́кликали до життя *політику завоювань*.

Захисники тевтонського патріотизму кажуть: але ви не повинні плутати німців з французами. *Ми* хочемо не слави, а безпеки. Німці — по суті миролюбний народ. Під їх розсудливим доглядом навіть завоювання перетворюється з причини майбутньої війни в запоруку вічного миру. Звичайно, не Німеччина в 1792 р. вторглась у Францію з високою метою роздушити революцію XVIII століття за допомогою штиків! І не Німеччина заплямувала себе поневоленням Італії, придушенням Угорщини і поділом Польщі! Її нинішня мілітаристська система, при якій усе здорове чоловіче населення поділяється на дві частини — постійну армію в строю і другу постійну армію в запасі, причому обидві приречені на беззаперечну покору своїм, з ласки божої, володарям,— ця система є, звичайно, «матеріальною гарантією» миру і, крім того, найвищою метою цивілізації! В Німеччині, як і всюди, прихвосні власть імущих отруюють громадську думку фіміамом брехливого самохвальства.

Ці німецькі патріоти удають, ніби їх до нестями дратують французькі фортеці Мец і Страсбург, але вони не бачать нічого поганого в широкій системі московитських укріплень Варшави, Модліна й Івангорода. Здригаючись перед страхіттями бонапартистського вторгнення, вони заплющують очі на ганьбу царської опіки.

Так само як у 1865 р. Луї Бонапарт обмінявся обіцянками з Бісмарком,— так у 1870 р. Горчаков обмінявся обіцянками з Бісмарком [247]. Так само як Луї Бонапарт тішив себе надією, що війна 1866 р., виснаживши сили двох сторін — Австрії і Пруссії,— зробить його вершителем долі Німеччини, так Олександр тішив себе надією, що війна 1870 р., виснаживши сили Німеччини і Франції, дасть йому змогу стати вершителем долі всієї Західної Європи. Так само, як Друга імперія вважала неможливим своє існування поряд з існуванням Північнонімецького союзу [248], так самодержавна Росія повинна відчувати для себе небезпеку з боку

Німецької імперії з Пруссією на чолі. Такий закон старої політичної системи. В межах цієї системи виграш однієї держави є програшем для другої. Переважний вплив царя на Європу корениться в його традиційному верховенстві над Німеччиною. В той момент, коли в самій Росії вулканічні соціальні сили загрожують захитати самі основи самодержавства, чи може цар допустити таку втрату свого престижу поза країною? Московитські газети заговорили вже тією мовою, якою говорили бонапартистські газети після війни 1866 року. Невже тевтонські патріоти справді думають, що свобода і мир * для Німеччини будуть забезпечені, якщо вони примусять Францію кинутися в обійми Росії? Якщо воєнне щастя, сп'яніння від своїх успіхів і династичні інтриги штовхнуть Німеччину на шлях грабіжницького привласнення французьких областей, то для неї залишаться тільки два шляхи: або вона повинна що б то не було стати *явним* знаряддям російської завойовницької політики **, або вона повинна після короткого перепочинку почати готуватися до другої «оборонної» війни, але не до однієї з тих, нововинайдених «локалізованих» воєн, а до *війни расової*, до війни проти об'єднаних слов'янської і романської рас ***.

Німецький робітничий клас, не маючи можливості перешкодити цій війні, енергійно підтримував її як війну за незалежність Німеччини, за звільнення Франції і Європи від огидного кошмару Другої імперії. Німецькі промислові робітники разом з сільськими робітниками створили ядро героїчних військ, залишивши дома свої напівголодні сім'ї. Їх ряди поріділи на полі бою за кордоном, не менші бідування чекають їх дома від злиднів ****. І вони тепер, у свою чергу, вимагають «гарантій», гарантій у тому, що їх незліченні жертви були не даремні, що вони добилися свободи, що перемога над арміями Бонапарта не буде перетворена, як у 1815 р., в поразку німецького народу. І як першу таку гарантію вони вимагають *почесного для Франції миру* і *визнання Французької республіки.*

Центральний комітет німецької Соціал-демократичної робітничої партії опублікував 5 вересня маніфест [249], в якому він енергійно наполягав на цих гарантіях.

«Ми протестуємо проти анексії Ельзасу і Лотарінгії. І ми свідомі того, що говоримо від імені німецького робітничого класу. В спільних інтересах

* У німецькому перекладі, зробленому К. Марксом і надрукованому окремим виданням у 1870 р., перед словами «свобода і мир» вставлено слово «незалежність». *Ред.*

** У німецькому виданні 1870 р. тут додано слова: «що відповідає традиції Гогенцоллернів». *Ред.*

*** У німецькому виданні 1870 р. тут додано фразу: «Така мирна перспектива, яку «гарантують» Німеччині буржуазні патріоти, що вижили з розуму». *Ред.*

**** У німецькому виданні 1870 р. далі додано: «А патріотичні крикуни скажуть, щоб утішити їх, що капітал не має вітчизни і що заробітна плата регулюється *антипатріотичним інтернаціональним* законом попиту і пропозиції. Тому, чи не пора робітничому класові сказати своє слово і не давати більше панам з буржуазії *виступати від його імені*». *Ред.*

Франції і Німеччини, в інтересах миру і свободи, в інтересах західноєвропейської цивілізації проти східного варварства німецькі робітники не потерплять анексії Ельзасу і Лотарінгії... Разом з нашими товаришами, робітниками всіх країн, ми будемо вірно стояти за спільну міжнародну справу пролетаріату!»

На нещастя, ми не можемо сподіватися на їх безпосередній успіх. Якщо французькі робітники не могли спинити агресора в мирний час, то чи більше шансів у німецьких робітників утримати переможця під час воєнної гарячки? Маніфест німецьких робітників вимагає видачі Луї Бонапарта як звичайного злочинця в руки Французької республіки. А їх правителі, навпаки, вже всіма силами намагаються знову посадити його на тюїльрійський престол [29] як найбільш підхожу людину для того, щоб призвести Францію до загибелі. Як би там не було, історія покаже, що німецький робітничий клас створений не з такого крихкого матеріалу, як німецька буржуазія. Він виконає свій обов'язок.

Разом з ним ми вітаємо встановлення республіки у Франції, але в той же час нас тривожать побоювання, які, будемо сподіватися, виявляться безпідставними. Ця республіка не повалила трон, вона тільки зайняла залишене ним * порожнє місце. Вона проголошена не як соціальне завоювання, а як національний захід оборони. Вона перебуває в руках тимчасового уряду, який складається почасти з явних орлеаністів [19], почасти з буржуазних республіканців, а на деяких з цих останніх червневе повстання 1848 р.[25] залишило незмивну пляму. Розподіл функцій між членами цього уряду не обіцяє нічого доброго. Орлеаністи зайняли найсильніші позиції — армію і поліцію, тимчасом як мнимим республіканцям залишили функцію базікання. Деякі з перших кроків цього уряду досить ясно показують, що він успадкував від імперії не тільки купу руїн, а також і її страх перед робітничим класом. Якщо тепер від імені республіки він широкомовно обіцяє неможливі речі, то чи не робиться це для того, щоб зняти галас на користь «можливого» уряду? Чи не повинна республіка, за задумом деяких її буржуазних верховодів, бути лише перехідним ступенем і мостом до орлеаністської реставрації?

Таким чином, французький робітничий клас перебуває в найскрутнішому становищі. Всяка спроба скинути новий уряд під час теперішньої кризи, коли ворог уже майже стукає у ворота Парижа, була б безумством відчаю. Французькі робітники повинні виконати свій громадянський обов'язок **, але, разом з тим, вони не повинні дозволити звабити себе національними традиціями 1792 р., як французькі селяни дали обманути себе національними традиціями Першої імперії. Їм треба не повторювати мину-

* У німецькому виданні 1870 р. далі вставлено: «завдяки німецьким штикам». *Ред.*

** У німецькому виданні 1870 р. після слова «обов'язок» вставлено слова: «що вони й роблять». *Ред.*

ле, а побудувати майбутнє. Нехай вони спокійно і рішуче користуються всіма засобами, які дає їм республіканська свобода, щоб ґрунтовніше зміцнити організацію свого власного класу. Це дасть їм нові геркулесові сили для боротьби за відродження Франції і за нашу спільну справу — визволення праці. Від їх сили і мудрості залежить доля республіки.

Англійські робітники вже зробили деякі кроки в тому напрямі, щоб за допомогою оздоровляючого тиску ззовні зламати небажання їх уряду визнати Французьку республіку [250]. Теперішньою повільністю англійський уряд хоче, мабуть, загладити антиякобінську війну 1792 р. і ту непристойну поспішність, з якою він визнав coup d'état [251]. Англійські робітники, крім того, вимагають від свого уряду, щоб він усіма силами чинив опір розчленуванню Франції, до якого безсоромно закликає частина англійської преси *. Це та сама преса, яка протягом цілих двадцяти років боготворила Луї Бонапарта як провидіння Європи і яка захоплено аплодувала заколотові американських рабовласників [2]. Тепер, як і тоді, вона обстоює інтереси рабовласників.

Нехай же секції *Міжнародного Товариства Робітників* в усіх країнах закличуть робітничий клас до дії. Якщо робітники забудуть свій обов'язок, якщо вони залишаться пасивними, теперішня жахлива війна стане предтечею нових, ще жахливіших міжнародних воєн і призведе в кожній країні до нових перемог над робітниками рицарів шпаги, володарів землі і капіталу.

Vive la République! **.

256, Хай Холборн,
Лондон, Уестерн Сентрал,
9 вересня 1870 р.

Написано К. Марксом між 6—9 вересня 1870 р.

Надруковано у вигляді листівки англійською мовою 11—13 вересня 1870 р., а також у вигляді листівки німецькою мовою і в періодичній пресі німецькою і французькою мовами у вересні — грудні 1870 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 268—276

* У німецькому виданні 1870 р. кінець цієї фрази дано в такому вигляді: «якого частина англійської преси вимагає з не меншим галасом, ніж німецькі патріоти». *Ред.*

** — Хай живе республіка! [161]. *Ред.*

К. МАРКС

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У ФРАНЦІЇ

ВІДОЗВА ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ [252]

Написано К. Марксом у квітні — травні 1871 р.

Надруковано окремим виданням у Лондоні в середині червня 1871 р. і протягом 1871—1872 рр. опубліковано в різних країнах Європи і в США

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 309—356

ДО ВСІХ ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА В ЄВРОПІ І СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ

I

4 вересня 1870 р., коли паризькі робітники проголосили республіку, яку майже відразу ж одностайно вітала вся Франція, зграя адвокатів-кар'єристів — державним діячем її був Тьєр, а генералом був Трошю — заволоділа міською ратушею. Ці люди були настільки сповнені тоді фанатичної віри в покликання Парижа бути представником Франції в усі часи історичних криз, що для виправдання узурпованого ними титулу правителів Франції вони вважали цілком достатнім пред'явити свої вже недійсні мандати паризьких депутатів. У нашій другій Відозві з приводу останньої війни, через п'ять днів після піднесення цих людей, ми пояснили вам, хто вони такі *. Але Париж, захоплений зненацька, коли справжні вожді робітників ще були замкнуті в бонапартівських тюрмах, а пруссаки вже швидко йшли на нього, дозволив цим людям присвоїти собі владу з неодмінною умовою, щоб вони користувалися цією владою виключно для цілей національної оборони. Захищати Париж можна було, тільки озброївши його робітників, утворивши з них справжню військову силу, навчивши їх військового мистецтва на самій війні. Але озброїти Париж означало озброїти революцію. Перемога Парижа над прусським агресором була б перемогою французького робітника над французьким капіталістом і його державними паразитами. Змушений вибирати між національним обов'язком і класовими інтересами, уряд національної оборони не вагався ні хвилини — він перетворився в уряд національної зради.

Насамперед він відправив Тьєра в мандри по всіх європейських дворах випрошувати у них, як милостиню, посередництво, пропонуючи за це проміняти республіку на короля. Через чотири місяці після того, як почалась облога Парижа, уряд визнав, що настав слушний момент завести мову про капітуляцію; Трошю в

* Див. цей том, с. 236. *Ред.*

присутності Жюля Фавра та інших своїх колег звернувся до паризьких мерів, що зібралися, з такими словами:

«Перше питання, яке поставили мені мої колеги увечері ж 4 вересня, було таке: чи має Париж які-небудь шанси успішно витримати облогу прусської армії? Я, не вагаючись, відповів негативно. Деякі з присутніх тут моїх колег підтвердять, що я кажу правду і що я завжди дотримувався цієї думки. Я сказав їм те саме, що кажу тепер: за теперішнього стану справ спроба Парижа витримати облогу прусської армії була б безумством. Безперечно, героїчним безумством,— додав я,— але все-таки не більше, як безумством... Події» (він сам ними керував) «підтвердили мої передбачення».

Цю чудову маленьку промову Трошю один з присутніх тоді мерів, пан Корбон, пізніше опублікував.

Отже, вже увечері в день проголошення республіки колеги Трошю знали, що його «план» полягає в капітуляції Парижа. Якби національна оборона не була тільки приводом для особистого панування Тьєра, Фавра і $К^0$, то вискочки 4 вересня склали б уже 5-го свою владу, сповістили б «план» Трошю паризькому населенню і запропонували б йому або негайно здатися, або взяти свою долю у власні руки. Замість цього безчесні обманщики вирішили вилікувати Париж від героїчного безумства голодом і кров'ю, а поки що водили його за носа своїми пишномовними маніфестами. Трошю, «губернатор Парижа, ніколи не капітулює»,— писалося в цих маніфестах,— міністр закордонних справ Жюль Фавр «не віддасть жодної п'яді нашої землі, жодного каменя наших фортець». А в листі до Гамбетти цей самий Жюль Фавр признавався, що вони «обороняються» не від прусських солдатів, а від паризьких робітників. Бонапартистські розбійники, яким передбачливий Трошю доручив командування Паризькою армією, нахабно глумились у своєму приватному листуванні протягом усієї облоги з цієї, пробачте на слові, оборони, таємницю якої вони добре знали (дивіться, наприклад, опублікований в «Journal Officiel» [253] Комуни лист командуючого артилерією Паризької армії, кавалера великого хреста ордена Почесного легіону, Альфонса Сімона Гіо до артилерійського дивізійного генерала Сюзана). Нарешті, 28 січня 1871 р.[254] шахраї скинули маску. Уряд національної оборони в справі капітуляції Парижа виступив із справжнім геройством найглибшого самоприниження, він виступив як уряд Франції, що складався з полонених Бісмарка,— роль до того підла, що її не зважився взяти на себе навіть сам Луї Бонапарт у Седані [242]. Рятуючись панічною втечею у Версаль після подій 18 березня, capitulards [255] залишили в руках Парижа документи, які свідчили про їх зраду і для знищення яких, як писала Комуна в маніфесті до провінції,

«ці люди не спинилися б перед тим, щоб перетворити Париж на купу руїн, затоплену морем крові» [256].

Прагнення деяких найвпливовіших членів уряду оборони до такої розв'язки пояснюється і цілком особливими, особистими міркуваннями.

Незабаром після укладення перемир'я один з паризьких депутатів Національних зборів пан Мільєр, згодом розстріляний за спеціальним наказом Жюля Фавра, опублікував цілий ряд дійсних юридичних документів, які доводили, що Жюль Фавр, живучи з дружиною одного гіркого п'яниці, який перебував в Алжірі, зумів за допомогою найзухваліших підробок, учинених ним протягом багатьох років підряд, захопити від імені своїх незаконнонароджених дітей велику спадщину, яка зробила його багатою людиною, і що на процесі, який вели проти нього законні спадкоємці, він тільки тому не був викритий, що користувався покровительством бонапартистських судів. Оскільки проти цих сухих юридичних документів було безсиле яке завгодно красномовство, то Жюль Фавр визнав за потрібне уперше в своєму житті не розкривати рота, вичікуючи, поки спалахне громадянська війна, щоб шалено вилаяти народ Парижа збіглими каторжниками, які зухвало постали проти сім'ї, релігії, порядку і власності. Після 4 вересня, ледве захопивши владу, цей підроблювач документів звільнив, з почуття солідарності, Піка і Тайфера, які були навіть у часи імперії засуджені за підробку в зв'язку із скандальною історією з газетою «Étendard» [257]. Один з цих панів, Тайфер, був настільки зухвалий, що повернувся під час Комуни в Париж, але Комуна відразу посадила його в тюрму. І після цього Жюль Фавр вигукує з трибуни Національних зборів, що парижани звільняють усіх каторжників!

Ернест Пікар, цей Джо Міллер * уряду національної оборони, який після невдалих спроб попасти в міністри внутрішніх справ імперії сам себе зробив міністром фінансів республіки, доводиться братом якомусь Артуру Пікару, суб'єкту, вигнаному з паризької біржі за шахрайство (див. донесення префектури поліції від 31 липня 1867 р.) і засудженому на підставі власного зізнання за крадіжку 300 000 франків, яку він учинив, бувши директором філіального відділу Société Générale [124] на вулиці Палестро, № 5 (див. донесення префектури поліції від 11 грудня 1868 р.). І ось оцього Артура Пікара Ернест Пікар призначив редактором своєї газети «Électeur libre» [258]. Офіційна брехня цієї газети міністерства фінансів вводила в оману рядових біржових спекулянтів, тимчасом як Артур Пікар безперестанку бігав з біржі в міністерство, з міністерства на біржу, де й наживався на поразках французьких армій. Усе фінансове листування цієї парочки шановних братів потрапило до рук Комуни.

---

* У німецькому перекладі 1871 р., зробленому Енгельсом, замість «Джо Міллер» надруковано: «Карл Фогт»; у французькому виданні 1871 р.— «Фальстаф». *Ред.*

Жюль Феррі, що був до 4 вересня убогим адвокатом, ухитрився збити собі під час облоги як мер Парижа багатство на голоді столиці. Той день, коли йому довелося б дати звіт про своє хазяйнування, був би днем його засудження.

Ці люди могли дістати відпускні білети [tickets-of-leave] * тільки на руїнах Парижа: вони якраз годилися для цілей Бісмарка. В результаті легкої перетасовки карт Тьєр, який досі потай керував урядом, раптом став на чолі його, а кримінальні злочинці [ticket-of-leave men] зробилися його міністрами.

Тьєр, цей карлик-потвора, протягом майже півстоліття чарував французьку буржуазію, тому що він являє собою найдосконаліше ідейне вираження її власної класової зіпсованості. Перш ніж стати державним мужем, він уже виявив свої таланти брехуна як історик. Літопис його громадської діяльності є історія злигоднів Франції. Зв'язаний до 1830 р. з республіканцями, він пробрався за Луї-Філіппа в міністри, зрадивши свого покровителя Лаффіта. До короля він підлестився підбурюванням черні до виступів проти духівництва — виступів, які призвели до розграбування церкви Сен-Жермен-л'Осеруа і палацу архієпископа **,— і тим, що виконував роль міністра-шпигуна і тюремника-акушера щодо герцогині Беррійської [259]. Кривава розправа з республіканцями на вулиці Транснонен, видані потім мерзенні вересневі закони проти преси і права спілок були його ділом [260]. У березні 1840 р. він знову виступив на сцену вже як прем'єр-міністр і здивував усю Францію своїм проектом укріплення Парижа [261]. На обвинувачення республіканців, які вважали цей проект злісною змовою проти свободи Парижа, він у палаті депутатів відповідав:

«Як? Ви гадаєте, що будь-які укріплення можуть коли-небудь стати небезпечними для свободи! І насамперед, ви зводите наклеп, припускаючи, що будь-який уряд зважиться коли-небудь бомбардувати Париж, щоб утримати владу в своїх руках... Адже такий уряд став би після перемоги в сто разів більш неможливим, ніж до неї».

Так, ніякий уряд не зважився б бомбардувати Париж з фортів, крім уряду, що здав раніше ці форти пруссакам.

Коли в січні 1848 р. король-бомба *** випробував свою силу на Палермо [262], Тьєр, який у той час уже давно не був міністром, знову виголосив у палаті депутатів промову:

«Ви знаєте, панове, що діється в Палермо. Ви всі здригаєтесь від жаху» (в парламентському розумінні), «почувши, що велике місто протягом 48 годин зазнало бомбардування. І ким же? Чужоземним ворогом, що здійснював право війни? Ні, панове, своїм же урядом. І за що? За те, що це нещасне місто вимагало своїх прав. Так, за вимогу своїх прав воно було піддане

* В Англії кримінальним злочинцям, після того як вони вже відбули більшу частину покарання, часто видають відпускні білети, з якими вони можуть жити на волі, але під наглядом поліції. Такі білети називаються tickets-of-leave, а власники їх — ticket-of-leave men. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1871 р.)*

** — Келена. *Ред.*

*** — Фердінанд II. *Ред.*

48-годинному бомбардуванню... Дозвольте мені апелювати до громадської думки Європи. Піднятися і сказати на повний голос з найвищої, можливо, трибуни Європи кілька слів» (так, дійсно, слів) «обурення такими діями,— це буде заслугою перед людством... Коли регент Еспартеро, який прислужився своїй батьківщині» (чого Тьєр ніколи не робив), «надумав бомбардувати Барселону для придушення повстання, яке там спалахнуло,— з усіх кінців світу пролунав загальний крик обурення».

Через півтора року Тьєр був уже серед найзавзятіших захисників бомбардування Рима французькою армією [53]. Отже, помилка короля-бомби, очевидно, полягала тільки в тому, що він обмежився лише 48-годинним бомбардуванням.

За кілька днів до лютневої революції Тьєр, роздратований тим, що Гізо надовго усунув його від влади і наживи, і відчувши в повітрі наближення народної бурі, заявив палаті депутатів у своєму псевдогероїчному стилі, за який його прозвали «Mirabeau-mouche» *:

«Я належу до партії революції не тільки у Франції, а й в усій Європі. Я хотів би, щоб уряд революції залишався в руках поміркованих людей... Але якби він перейшов до рук людей гарячих, навіть до рук радикалів, я через це не відмовився б від справи, яку обстоюю. Я завжди належатиму до партії революції».

Вибухнула лютнева революція. Замість того щоб поставити на місце міністерства Гізо міністерство Тьєра, про що мріяла ця нікчемна людина, революція замінила Луї-Філіппа республікою. В перший день народної перемоги він старанно ховався, забуваючи, що від ненависті робітників його рятувало їхнє презирство до нього. Прославлений сміливець, він уникав громадської арени, поки червнева різня [25] не очистила її для діяльності людей такого гатунку, як він. Він став тоді ідейним вождем партії порядку [27] і її парламентарної республіки — цього анонімного міжцарів'я, під час якого усі фракції-суперниці пануючого класу потай змовлялися між собою, щоб придушити народ, і інтригували одна проти одної, щоб кожній відновити свою власну монархію. Тьєр тоді, як і тепер, обвинувачував республіканців у тому, що вони — єдина перешкода до зміцнення республіки; тоді, як і тепер, він говорив республіці, як кат дону Карлосу: «Я уб'ю тебе, але для твого ж блага». І тепер, як і тоді, йому на другий день після своєї перемоги доведеться вигукнути: L'Empire est fait — імперія готова. Незважаючи на свої лицемірні проповіді про необхідні свободи і свою особисту неприязнь до Луї Бонапарта, який пошив його в дурні і викинув за борт парламентаризм,— а поза штучною атмосферою парламентаризму цей чоловічок перетворюється в ніщо, і він це знає — Тьєр узяв участь в усіх ганебних справах Другої імперії, від захоплення Рима французькими військами до війни з Пруссією; він підбурював до цієї війни своїми шаленими напад-

* — «Мірабо-муха». *Ред.*

ками на єдність Німеччини; в цій єдності він бачив не маску для прусського деспотизму, а порушення невід'ємного права Франції на роз'єднаність Німеччини. Цей карлик любив перед лицем Європи розмахувати мечем Наполеона I, у своїх історичних працях він тільки й робив, що чистив чоботи Наполеона [263], а на ділі його зовнішня політика завжди призводила до крайнього приниження Франції,— починаючи від Лондонської конвенції 1840 р.[264] до капітуляції Парижа 1871 р. і теперішньої громадянської війни, під час якої він, за спеціальним дозволом Бісмарка, нацькував на Париж полонених Седана і Меца [265]. Незважаючи на свої гнучкі здібності і мінливість своїх прагнень, він усе своє життя був найбільш закоренілим рутинером. Нічого й казати, що більш глибокі рухи, які відбуваються в сучасному суспільстві, завжди лишалися для нього незбагненною таємницею; його мозок, усі сили якого пішли в язик, не міг освоїтися навіть з найвідчутнішими змінами, що відбуваються на поверхні суспільства. Він, наприклад, безустанно викривав як святотатство всяке ухилення від застарілої французької протекціоністської системи. Коли він був міністром Луї-Філіппа, він глумився із залізниць, як з безглуздої химери, а бувши в опозиції за Луї Бонапарта, він таврував, як кощунство, всяку спробу реформувати гнилу французьку військову систему. Ні разу протягом усієї своєї довгочасної політичної кар'єри він не провів жодного хоч трохи практично корисного, хай навіть найдрібнішого, заходу. Тьєр був вірний тільки своїй ненаситній жадобі багатства і ненависті до людей, які створюють це багатство. Він був бідний, як Іов, коли вступив уперше в міністерство за Луї-Філіппа, а залишив він це міністерство мільйонером. Очолюючи останній раз міністерство при згаданому королі (з 1 березня 1840 р.), він був публічно обвинувачений в палаті депутатів у розтраті казенних сум. У відповідь на це обвинувачення він обмежився тим, що заплакав,— йому небагато коштувала ця відповідь, якою легко відбувались і Жюль Фавр і всякий інший крокодил. У Бордо * його першим заходом до врятування Франції від фінансового краху, що їй загрожував, було призначення собі трьохмільйонного річного окладу; це було першим і останнім словом тієї «ощадливої республіки», перспективи якої він відкрив своїм паризьким виборцям у 1869 році. Один з його колишніх колег по палаті депутатів 1830 р., сам капіталіст і проте відданий член Паризької Комуни, пан Беле, недавно в одній із своїх публічних прокламацій звернувся до Тьєра з такими словами:

«Поневолення праці капіталом було завжди наріжним каменем Вашої політики, і з того часу як у паризькій міській ратуші встановлено республіку праці, Ви безперестанку кричите Франції: Ось вони, злочинці!»

---

* У німецькому виданні 1891 р. після слова «Бордо» вставлено: «в 1871 р.». *Ред.*

Майстер дрібних державних шахрайств, віртуоз у віроломстві й зрадництві, що набив руку на всіляких банальних каверзах, низьких викрутах і мерзенній підступності парламентської боротьби партій; що не зупиняється перед тим, щоб роздути революцію, як тільки злетить з поста, який він займає, і затопити її в крові, як тільки захопить владу в свої руки; начинений класовими забобонами замість ідей, замість серця наділений марнославством, такий же брудний у приватному житті, як огидний у житті громадському, навіть і тепер, розігруючи роль французького Сулли, Тьєр не може утриматися, щоб не підкреслити мерзенності своїх дій своїм смішним чванством.

Капітуляція Парижа, яка віддала під владу Пруссії не тільки Париж, а й всю Францію, закінчила собою довгий ряд зрадницьких інтриг з ворогом, початих узурпаторами 4 вересня, за словами самого Трошю, в самий день захоплення ними влади. З другого боку, ця капітуляція поклала початок громадянській війні, яку вони потім повели з допомогою Пруссії проти республіки і Парижа. Пастка була вже в самих умовах капітуляції. В той момент більше третини країни було в руках ворога, столиця була відрізана від провінції, всі шляхи сполучення порушені. За таких обставин обрання осіб, які були б справжніми представниками Франції, було неможливе без достатнього часу на підготовку. Саме тому в тексті капітуляції і було встановлено тижневий строк для виборів у Національні збори, так що в багатьох частинах Франції звістка про майбутні вибори була одержана тільки напередодні самих виборів. Далі, згідно з окремим пунктом капітуляції, Збори мали бути обрані з єдиною метою розв'язати питання про мир і війну, а в разі потреби — і для укладення мирного договору. Населення не могло не відчути, що умови перемир'я робили немислимим продовження війни і що для укладення миру, продиктованого Бісмарком, найкраще підходять найгірші люди Франції. Але, не вдовольняючись цими заходами обережності і перш ніж таємниця перемир'я була повідомлена Парижу, Тьєр вирушив у виборчу подорож по всій країні, щоб оживити труп партії легітимістів [19]; ця партія разом з орлеаністами мала заступити бонапартистів, які в той момент стали неприйнятними. Легітимістів він не боявся. Як уряд сучасної Франції вони були немислимі, а тому як суперники нічого не важили; вся діяльність цієї партії, за словами самого Тьєра (в палаті депутатів 5 січня 1833 р.),

«завжди трималася на трьох стовпах: іноземному вторгненні, громадянській війні і анархії».

Тому ця партія була якнайбільш зручним знаряддям контрреволюції. Легітимісти всерйоз увірували у довгождане пришестя їх колишнього тисячолітнього царства. І справді, чобіт чужозем-

ного завойовника знову топтав Францію; імперія була знову повалена і Бонапарт знову потрапив у полон; легітимісти знову воскресли. Очевидно, колесо історії повернуло назад, щоб докотитися до «chambre introuvable» * 1816 року [266]. В 1848—1851 рр. у національних зборах часів республіки легітимісти були представлені освіченими і досвідченими в парламентській боротьбі лідерами; тепер виступили на перший план звичайні особи їх партії — всі Пурсоньяки Франції.

Як тільки в Бордо зібралась ця «поміщицька палата» [267], Тьєр заявив їй, що вона, не удостоюючись честі вести парламентські дебати, негайно повинна прийняти попередні умови миру, бо це єдина умова, на якій Пруссія дозволить почати війну проти республіки та її оплоту — Парижа. І справді, контрреволюції ніколи було роздумувати. Друга імперія збільшила державний борг більш ніж удвоє, всі великі міста були обтяжені важкими місцевими боргами. Війна надзвичайно збільшила заборгованість і страшенно виснажила ресурси нації. На довершення катастрофи, прусський Шейлок стояв на французькій землі з своїми квитанціями на провіант для 500-тисячного війська, з вимогою сплатити контрибуцію в 5 мільярдів [268] і 5 процентів неустойки за прострочені внески. Хто мав платити все це? Тільки шляхом насильственого повалення республіки власники багатства могли перекласти тягар ними ж викликаної війни на плечі виробників цього багатства. Таким чином, небачене доти розорення Франції спонукало цих патріотів — представників земельної власності й капіталу — на очах і під високим покровительством чужоземного завойовника завершити зовнішню війну війною громадянською, бунтом рабовласників.

На шляху цієї змови стояла одна величезна перешкода — Париж. Роззброєння Парижа було першою умовою успіху. Через це Тьєр і звернувся до Парижа з вимогою скласти зброю. Все було зроблено, щоб вивести Париж з терпіння: «поміщицька палата» вибухала найшаленішими антиреспубліканськими зойками; Тьєр сам висловлювався досить двозначно про законність існування республіки; Парижу погрожували обезглавити його і позбавити звання столиці; орлеаністів призначали послами; Дюфор провів закони про неоплачені в строк векселі і квартирну плату [269], закони, які загрожували підірвати в корені торгівлю і промисловість Парижа; на настійну вимогу Пуйє-Кертьє на кожний примірник будь-якого видання запроваджувався двосантимовий податок; Бланкі і Флуранс були засуджені на смерть; республіканські газети заборонено; Національні збори перевели у Версаль; стан облоги, оголошений Палікао і знятий подіями 4 вересня, було відновлено; Вінуа, décembriseur [270], був призначений губернатором

* У німецьких виданнях 1871 і 1891 рр. далі йдуть слова: «(палата ландратів і юнкерів)». *Ред.*

Парижа, бонапартистський жандарм Валантен — префектом поліції і генерал-єзуїт Орель де Паладін — головнокомандуючим паризькою національною гвардією.

А тепер ми повинні звернутися до пана Тьєра і членів уряду національної оборони, його прикажчиків, з запитанням. Відомо, що Тьєр уклав через свого міністра фінансів Пуйє-Кертьє позику в два мільярди. Так ось, правда це чи ні:

1) що ділльце було влаштоване таким чином, що кілька сот мільйонів «комісійних» потрапляли в кишені Тьєра, Жюля Фавра, Ернеста Пікара, Пуйє-Кертьє і Жюля Сімона?

2) що сплату зобов'язувалися провести тільки після «втихомирення» Парижа [271]?

В усякому разі, щось змушувало їх дуже поспішати з цією справою, бо Тьєр і Жюль Фавр найбезсоромніше наполягали від імені більшості Бордоських зборів на негайному захопленні Парижа прусськими військами. Але це не входило в плани Бісмарка, як він, повернувшись у Німеччину, глузливо і на повний голос розповів здивованим франкфуртським філістерам.

II

Озброєний Париж був єдиною серйозною перешкодою на шляху контрреволюційної змови. Отже, Париж треба було обеззброїти. В цьому питанні бордоська палата висловилася з цілковитою відвертістю. Навіть якби шалений рев депутатів «поміщицької палати» і не свідчив про це так ясно, то віддання Парижа Тьєром під начало тріумвірату з décembriseur Вінуа, бонапартистського жандарма Валантена і генерала-єзуїта Орель де Паладіна не лишало місця найменшому сумніву. Нахабно заявляючи про справжню мету роззброєння Парижа, змовники вимагали від Парижа здачі зброї під таким приводом, який був найбільш кричущою і безсоромною брехнею. Артилерія паризької національної гвардії, заявляв Тьєр, є власність держави, а тому повинна бути повернена державі. Насправді ж факти були такі: Париж був на сторожі з самого дня капітуляції, за якою полонені Бісмарка видали йому Францію, обумовивши для себе значну особисту охорону з очевидною метою приборкати Париж. Національна гвардія реорганізувалась і доручила верховне командування Центральному комітетові, обраному всією масою національних гвардійців, за винятком деяких решток старих бонапартистських формувань. Напередодні вступу пруссаків у Париж Центральний комітет ужив заходів для перевезення на Монмартр, у Бельвіль і Ла-Віллет гармат і мітральєз, по-зрадницькому залишених capitulards саме в тих кварталах, в які мали вступити пруссаки, або в кварталах, прилеглих до них. Ця артилерія була створена на суми, зібрані самою національною гвардією. В тексті капітуляції 28 січ-

ня вона була офіційно визнана приватною власністю національної гвардії і як така не була включена в загальну масу державної зброї, що підлягала видачі переможцеві. Тьєр не мав найменшого приводу почати війну проти Парижа і тому він мусив вдатися до нахабної брехні, ніби артилерія національної гвардії була державною власністю!

Захоплення артилерії мало бути, очевидно, тільки початком загального роззброєння Парижа, а отже, і роззброєння революції 4 вересня. Але ця революція стала узаконеним станом Франції. Республіку, результат цієї революції, визнав переможець у тексті капітуляції. Після капітуляції її визнали всі іноземні держави; від її імені були скликані Національні збори. Єдиною законною основою бордоських Національних зборів і їх виконавчої влади була революція паризьких робітників 4 вересня. Якби не революція 4 вересня, ці Національні збори негайно повинні були б поступитися місцем Законодавчому корпусові, який був обраний у 1869 р. на основі загального виборчого права за французького, а не за прусського правління, і був насильно розігнаний революцією. Тьєр і його банда повинні були б капітулювати, щоб добитися охоронних грамот за підписом Луї Бонапарта, які звільняли б їх від необхідності подорожувати в Кайєнну [67]. Національні збори з їх повноваженням укласти мир з Пруссією були тільки одним з епізодів революції, справжнім втіленням її був усе-таки озброєний Париж, той Париж, який зробив цю революцію, який витримав заради неї п'ятимісячну облогу з усіма страхіттями голоду, Париж, який, незважаючи на план Трошю, своїм тривалим опором дав можливість вести уперту оборонну війну в провінції. І нині або цей Париж за образливим наказом бунтівних бордоських рабовласників повинен був роззброїтись і визнати, що здійснена ним революція 4 вересня була не більше ніж звичайна передача влади з рук Луї Бонапарта в руки інших претендентів на трон, або ж Парижу треба було самовіддано боротися за справу Франції, яку можна було врятувати від повного падіння і відродити до нового життя тільки шляхом революційного зруйнування політичних і соціальних умов, що породили Другу імперію і під її охороною дійшли до повного розкладу. Париж, змучений п'ятимісячним голодом, не вагався жодної хвилини. Він був сповнений геройської рішучості пройти через усі небезпеки боротьби з французькими змовниками, незважаючи на те, що прусські гармати загрожували йому з його ж фортів. Але з огиди до громадянської війни, яку намагалися нав'язати Парижу, Центральний комітет продовжував дотримуватися суто оборонної позиції, не звертаючи уваги ні на провокаційні вихватки Національних зборів, ні на узурпаторські дії виконавчої влади, ні на загрозливу концентрацію військ у Парижі і навколо нього.

І ось Тьєр почав громадянську війну: він послав Вінуа на чолі

численного загону поліцаїв і кількох лінійних полків у розбійницький нічний похід на Монмартр, щоб, напавши зненацька, захопити артилерію національної гвардії. Усім відомо, що ця спроба не вдалася через опір національної гвардії і братання між військами і народом. Орель де Паладін уже надрукував був заздалегідь повідомлення про перемогу, а у Тьєра були напоготові оголошення, що сповіщали про вжиті ним заходи до вчинення coup d'état *. Ці оголошення довелося замінити маніфестом, який оповіщав про благородну рішучість Тьєра дарувати національній гвардії її ж зброю, з якою, заявляв він, національна гвардія безперечно згуртується навколо уряду для боротьби проти бунтівників. Із 300 000 національних гвардійців тільки 300 чоловік відгукнулися на заклик маленького Тьєра згуртуватися навколо нього для захисту його від самих себе. Славна робітнича революція 18 березня неподільно володіла Парижем. Її тимчасовим урядом був Центральний комітет. Європа, здавалось, на хвилину засумнівалася в реальності останніх дивовижних державних і воєнних подій, що відбулися перед її очима: чи не сон це з давно минулого.

З 18 березня і до вторгнення версальських військ у Париж революція пролетаріату лишалася настільки вільною від актів насильства, подібних до тих, на які багата революція і особливо контрреволюція «вищих класів», що її вороги не змогли знайти ніякого приводу для свого обурення, крім страти генералів Леконта і Клемана Тома і сутички на Вандомській площі.

Один з бонапартівських офіцерів, що брали участь в нічній експедиції проти Монмартра, генерал Леконт, чотири рази давав 81-му лінійному полку наказ стріляти у беззбройну юрбу на площі Пігаль; коли ж солдати відмовилися виконати його наказ, він вилаяв їх неподобною лайкою. Замість того щоб повернути зброю проти жінок і дітей, його солдати розстріляли його самого. Закорінені звички, набуті солдатами в школі ворогів робітничого класу, не можуть, звичайно, безслідно зникнути в ту саму хвилину, коли вони переходять на бік робітників. Ті ж солдати розстріляли і Клемана Тома.

«Генерал» Клеман Тома, незадоволений своєю кар'єрою колишній вахмістр, завербований в останні роки царювання Луї-Філіппа в редакцію республіканської газети «National» [30], виконував там подвійні обов'язки підставного відповідального редактора (gérant responsable **) і бретера-дуелянта при цій надто задирливій газеті. Після лютневої революції, коли люди з «National» прийшли до влади, вони зробили колишнього вахмістра генералом. Це було напередодні червневої бойні, і він був одним із

* — державного перевороту. *Ред.*
** У німецьких виданнях 1871 і 1891 рр. далі йдуть слова: «той, хто бере на себе відбування тюремної кари». *Ред.*

злісних змовників, який, подібно до Жюля Фавра, спровокував її і відігравав у ній наймерзеннішу роль ката. Після цього він із своїм генеральством надовго зник з очей і не з'являвся вже до 1 листопада 1870 року. Напередодні цього дня уряд оборони, захоплений у ратуші, урочисто обіцяв Бланкі, Флурансу та іншим представникам робітників передати узурповану ним владу в руки вільно обраної Парижем Комуни [272]. Замість виконання обіцянки він нацькував на Париж бретонців Трошю, що зайняли тепер місце корсіканців Бонапарта [273]. Тільки генерал Тамізьє не захотів заплямувати себе такою віроломністю і відмовився від звання головнокомандуючого національної гвардії. Клеман Тома, що заступив його, знову став генералом. Протягом усього свого командування він воював не проти пруссаків, а проти паризької національної гвардії. Він усіма силами чинив опір її загальному озброєнню, нацьковував буржуазні батальйони на робітничі, усував офіцерів, ворожих «планові» Трошю, розпускав пролетарські батальйони, ганьблячи їх обвинуваченням у боягузтві, і це ті самі пролетарські батальйони, героїзмові яких дивуються тепер найзапекліші їх вороги. Клеман Тома страшенно чванився тим, що йому знову вдалося довести на ділі свою особисту ненависть до паризького пролетаріату, яка так яскраво виявилась у червневій бойні 1848 року. За кілька днів до 18 березня він подав військовому міністрові Лефло свій проект «раз назавжди покінчити з la fine fleur (цвітом) паризької canaille» *. Після поразки Вінуа він не міг відмовити собі в задоволенні з'явитися на сцені як шпигун-любитель. Центральний комітет і паризькі робітники були так само винні в смерті Клемана Тома і Леконта, як принцеса Уельська в загибелі людей, роздавлених у натовпі під час її в'їзду в Лондон.

Кривава розправа над беззбройними громадянами на Вандомській площі — байка, про яку недаром уперто мовчали Тьєр і «поміщицька палата», доручивши її поширення виключно лакеям європейської журналістики. «Люди порядку», паризькі реакціонери, здригнулися, почувши про перемогу 18 березня. Для них вона означала час народної відплати, що, нарешті, наблизився. Привиди жертв, замучених ними починаючи від червневих днів 1848 р. до 22 січня 1871 р.[274], постали перед ними. Але вони відбулися самим переляком. Навіть поліцаїв не тільки не обеззброїли і не заарештували, як слід було б зробити, а широко розчинили перед ними ворота Парижа, щоб вони могли благополучно поїхати у Версаль. «Людям порядку» не тільки дали спокій, а їм було надано можливість об'єднатись і безперешкодно захопити багато сильних позицій у самому серці Парижа. Ця поблажливість Центрального комітету, ця великодушність озброєних ро-

* — черні, наброду. *Ред.*

бітників, такі не властиві звичаям партії порядку, були сприйняті нею за усвідомлення робітниками свого безсилля. Ось чому у партії порядку виник безглуздий план — спробувати під виглядом ніби неозброєної демонстрації добитися того, чого не досяг Вінуа із своїми гарматами і мітральєзами. 22 березня з найбагатших кварталів з'явилася галаслива юрба «фешенебельних панів»: вона складалася з усяких petits crevés *, а на чолі її були найвідоміші годованці імперії, як Геккерен, Кетлогон, Анрі де Пен та подібні до них. Боягузливо прикрившись лозунгами мирної демонстрації, але потай озброївшись зброєю бандитів, ця наволоч марширувала, обеззброюючи і ображаючи окремі патрулі і пости національної гвардії, що зустрічалися їй по дорозі. Вийшовши з вулиці де ла Пе з вигуками «Геть Центральний комітет! Геть убивців! Хай живуть Національні збори!», вони спробували прорвати лінію караульних постів і захопити зненацька генеральний штаб національної гвардії на Вандомській площі. На постріли з револьверів їм відповіли звичайними sommations (французький еквівалент для англійського акту про безпорядки) [275], і, коли ці вимоги лишилися без наслідків, генерал національної гвардії ** скомандував стріляти. Від одного залпу кинулась безладно тікати ця юрба порожніх голів, які уявляли, ніби сама поява «порядного товариства» вплине на паризьку революцію, як сурми Ісуса Навіна на мури Єрихона [57]. Змушені до втечі пани вбили двох національних гвардійців і тяжко поранили дев'ять (серед яких — один з членів Центрального комітету ***), по всій місцевості, де вони учинили цей подвиг, валялися револьвери, кинджали, палиці із стилетами та інші речові докази «беззбройного» характеру їхньої «мирної» демонстрації. Коли 13 червня 1849 р.[49] національна гвардія, протестуючи проти розбійницького нападу французьких військ на Рим, влаштувала дійсно мирну демонстрацію, Національні збори і особливо Тьєр вітали Шангарньє, в той час генерала партії порядку, як рятівника суспільства за те, що він кинув звідусіль свої війська на беззахисну масу, яку ті розстрілювали, рубали шаблями і топтали кіньми. Париж оголосили тоді в стані облоги. Дюфор поспішно провів у Національних зборах цілий ряд нових драконівських законів [276]. Почалися нові арешти, нові заслання, нове царство терору. Але «нижчі класи» діють у таких випадках інакше. Центральний комітет 1871 р. просто ігнорував героїв «мирної демонстрації», так що всього через два дні вони змогли влаштувати уже *озброєну* демонстрацію під проводом адмірала Сессе, що закінчилася знаменитою панічною втечею у Версаль. Уперто не бажаючи продовжувати громадянську війну, почату Тьєром злодійською експедицією проти Монмартра, Центральний

---

* — хлюстів, пшутів. *Ред.*
** — Ж.-А.-М. Бержере. *Ред.*
*** — Л.-Ш. Мальжурналь. *Ред.*

комітет зробив у той момент фатальну помилку: треба було негайно піти на Версаль — Версаль не мав тоді засобів до оборони — і раз назавжди покінчити із змовами Тьєра і його «поміщицької палати». Замість цього партії порядку дали знову можливість спробувати свої сили на виборах до Комуни 26 березня. В цей день у меріях Парижа «люди порядку» обмінювалися словами примирення із своїми надмірно великодушними переможцями, потай даючи собі урочисту клятву у свій час учинити над ними криваву розправу.

Подивимось тепер на зворотний бік медалі. Тьєр розпочав другий похід проти Парижа на початку квітня. До першої партії полонених парижан, приведених у Версаль, поставилися з обурливою жорстокістю. При цьому Ернест Пікар, засунувши руки в кишені штанів, походжав тут же і всіляко насміхався з них, а пані Тьєр і пані Фавр, оточені почесним (?) жіночим почтом, плескали в долоні з балкона підлим вихваткам версальської черні. Полонених солдатів лінійних полків безжалісно розстрілювали. Наш хоробрий друг генерал Дюваль, ливарник, був розстріляний без усякого суду. Галіффе, «альфонс» своєї дружини, такої відомої тим, що вона безсоромно виставляла напоказ своє тіло на оргіях Другої імперії, чванився у своїй прокламації тим, що це він наказав перебити невеликий загін захоплених зненацька і обеззброєних його стрільцями національних гвардійців разом з їх капітаном і лейтенантом. Вінуа, що втік з Парижа, одержав від Тьєра великий хрест ордена Почесного легіону за видання загального наказу, який вимагав розстрілювати кожного солдата лінійних військ, захопленого серед комунарів. Жандарма Демаре нагородили орденом за те, що він по-зрадницькому, як м'ясник, порубав на шматки рицарськи великодушного Флуранса — того самого Флуранса, який 31 жовтня 1870 р. врятував голови членів уряду національної оборони [277]. Про «підбадьорюючі подробиці» цього вбивства Тьєр з явним задоволенням розглагольствував на одному з засідань Національних зборів. З надутою пихою парламентського хлопчика-мізинчика, якому дозволили розігрувати роль Тамерлана, він відмовився визнати за людьми, що повстали проти його карликової величі, право воюючої сторони і не хотів дотримувати навіть нейтралітету перев'язних пунктів. Не було нічого мерзеннішого за цю мавпу, якій на час дали волю задовольняти її інстинкти тигра,— мавпи-тигра, портрет якої намалював ще Вольтер * (див. додатки, стор. 35 **).

Після декрету Комуни від 7 квітня, в якому вона наказувала чинити репресії, оголошуючи, що вважає своїм обов'язком «захищати Париж від канібальства версальських розбійників і вимагати око за око і зуб за зуб» [278], Тьєр не припинив свого вар-

* Вольтер. «Кандід», розділ 22. *Ред.*
** Див. цей том, с. 279—281. *Ред.*

варського поводження з полоненими; до того ж він глумився з них, друкуючи в своїх бюлетенях, що «ніколи засмучений погляд чесних людей ще не бачив більш безчесних представників безчесної демократії»,— погляд чесних людей на зразок Тьєра і його банди в ролі міністрів. Проте розстріли полонених були тимчасово припинені. Але як тільки Тьєр і його генерали — герої грудневого перевороту [3] — дізналися, що декрет Комуни про репресії був тільки простою погрозою, що були помилувані навіть шпигуни-жандарми, спіймані в Парижі переодягненими в національних гвардійців, і поліцаї, схоплені з запальними снарядами,— як тільки вони дізналися про це, вони почали знов масові розстріли полонених, що не припинялися до кінця. Будинки, в яких переховувалися національні гвардійці, жандарми оточували, обливали гасом (тут його вперше було вжито в цій війні) і підпалювали; обвуглені трупи були згодом витягнені санітарним загоном преси в кварталі Терн. Чотири національні гвардійці, що здалися в Бель-Епіні 25 квітня загонові кінних стрільців, були розстріляні поодинці капітаном цих стрільців, гідним холопом Галіффе. Один з цих гвардійців, Шеффер, якого залишили, вважаючи за мертвого, якось доповз до паризьких передових постів і засвідчив цей факт перед однією з комісій Комуни. Коли Толен звернувся з запитом з приводу звіту цієї комісії до військового міністра Лефло, депутати «поміщицької палати» заглушили його слова криком і не дали Лефло відповідати. Було б образою для їх «славної» армії говорити про її подвиги. Недбалий тон бюлетенів Тьєра, що сповіщали про заколотих багнетами сонних комунарів у Мулен-Саке, про масовий розстріл у Кламарі, вплинув на нерви навіть лондонської газети «Times» [279], яка не відзначається особливою чутливістю. Але марною була б тепер спроба перелічити всі жорстокості — а вони були тільки початком — людей, що бомбардували Париж, призвідників рабовласницького бунту під охороною чужоземного завойовника. Серед усіх цих страхіть Тьєр, забуваючи свої парламентські фрази про страшну відповідальність, покладену на його плечі карлика, чваниться у своїх бюлетенях тим, що l'Assemblée siège paisiblement (Збори мирно засідають), і доводить нескінченними парадними обідами то із своїми генералами, героями грудневого перевороту, то з німецькими принцами, що його травлення не зіпсували навіть тіні Леконта і Клемана Тома.

III

Вранці 18 березня 1871 р. Париж був розбуджений громовими криками: «Vive la Commune!» * Що ж таке Комуна, цей сфінкс, який загадав таку важку загадку буржуазним умам?

* — «Хай живе Комуна!» *Ред.*

«Паризькі пролетарі»,— писав Центральний комітет у своєму маніфесті від 18 березня,— «бачачи неспроможність і зраду пануючих класів, зрозуміли, що для них настав час, коли вони повинні врятувати становище, взявши в свої руки управління громадськими справами... Вони зрозуміли, що на них покладено цей владний обов'язок, що їм належить незаперечне право стати господарями власної долі, взявши в свої руки урядову владу».

Але робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей.

Централізована державна влада з її всюдисущими органами: постійною армією, поліцією, бюрократією, духовенством і судейським станом,— органами, побудованими за принципом систематичного і ієрархічного поділу праці,— існує з часів абсолютної монархії, коли вона служила сильною зброєю буржуазному суспільству, що народжувалося, в його боротьбі з феодалізмом. Але прерогативи феодальних сеньйорів, місцеві привілеї, міські й цехові монополії і провінційні кодекси — весь цей середньовічний мотлох затримував її розвиток. Велетенська мітла французької революції XVIII століття змела весь цей віджилий мотлох давно минулих віків і таким чином одночасно очистила суспільний грунт від останніх перешкод для тієї надбудови, якою є будівля сучасної держави. Ця будівля була споруджена за Першої імперії, яка сама була створена коаліційними війнами старої напівфеодальної Європи проти нової Франції. При подальших режимах уряд, будучи підпорядкований парламентському контролю, тобто безпосередньому контролю імущих класів, не тільки перетворився в розсадник незліченних державних боргів і тяжких податків; він не тільки став яблуком незгоди між конкуруючими фракціями і авантюристами пануючих класів, яких нездоланно вабили до нього надавані ним доходи та впливові й вигідні посади,— разом з економічними змінами в суспільстві змінювався і його політичний характер. У міру того як прогрес сучасної промисловості розвивав, розширяв і поглиблював класову протилежність між капіталом і працею, державна влада набирала дедалі більше характеру національної влади капіталу над працею, суспільної сили, організованої для соціального поневолення, характеру машини класового панування *. Після кожної революції, яка означає певний крок уперед класової боротьби, суто гнобительський характер державної влади виступає назовні дедалі більш відкрито. Революція 1830 р. відібрала владу у земельних власників і віддала її капіталістам, тобто з рук більш далеких ворогів робітничого класу передала її більш безпосереднім його ворогам. Буржуазні республіканці іменем лютневої революції захопили державну владу і використали її на те, щоб влаштувати червневу бійню; вони цією бійнею довели робітничому класові, що «соці-

* У німецькому виданні 1871 р. кінець цієї фрази трохи змінено: «державна влада набирала дедалі більше характеру суспільної влади для пригноблення праці, характеру машини класового панування». *Ред.*

альна» республіка — це республіка, яка забезпечує його соціальне поневолення, а монархічно настроєній масі буржуазії і класові землевласників,— що вони можуть без побоювань полишити буржуазним «республіканцям» турботи і грошові вигоди управління. Але після свого єдиного червневого подвигу буржуазні республіканці мусили поступитися першим місцем і перейти в останні ряди партії порядку, цієї коаліції, що утворилася з усіх ворогуючих фракцій і партій привласнюючого класу, який став тепер у відкриту протилежність до класів продуктивних. Найбільш підхожою формою для їх спільного управління виявилася *парламентарна республіка* з Луї Бонапартом як її президентом; це був режим неприхованого класового терору і навмисного зневажання «підлої черні». За словами Тьєра, парламентарна республіка «найменше розділяла їх» (різні фракції пануючого класу), але зате вона відкрила безодню між цим нечисленним класом і всім суспільним організмом, що існує поза ним. Якщо за попередніх режимів чвари всередині цього класу накладали все ж певні обмеження на державну владу, то тепер завдяки його об'єднанню ці обмеження відпали. З огляду на загрозу повстання пролетаріату об'єднаний пануючий клас почав безжалісно і зухвало користуватися державною владою як національним знаряддям війни капіталу проти праці. Але його невпинний хрестовий похід проти маси виробників примусив, з одного боку, давати виконавчій владі все більше й більше прав для придушення опору, з другого — поступово відбирати у своєї власної парламентської твердині — Національних зборів — усі їх засоби оборони проти виконавчої влади. Луї Бонапарт, який представляв собою цю виконавчу владу, розігнав представників пануючого класу. Друга імперія була природним наслідком республіки партії порядку.

Імперія, якій coup d'état[3] служив посвідкою про народження, загальне виборче право — санкцією, а шабля — скіпетром, заявляла, що вона спирається на селянство, на цю численну масу виробників, не втягнутих безпосередньо в боротьбу між капіталом і працею. Імперія видавала себе за рятівницю робітничого класу на тій підставі, що вона зруйнувала парламентаризм, а разом з ним і неприховане підпорядкування уряду імущим класам, і за рятівницю імущих класів на тій підставі, що вона підтримувала їх економічне панування над робітничим класом. І, нарешті, вона претендувала на те, що об'єднала всі класи навколо знову відродженої нею примари національної слави. А насправді імперія була єдино можливою формою правління в такий час, коли буржуазія вже втратила здатність управляти нацією, а робітничий клас ще не набув цієї здатності. Увесь світ вітав імперію як рятівницю суспільства. Під її пануванням буржуазне суспільство, звільнене від політичних турбот, досягло такого високого ступеня

розвитку, про який воно не могло й мріяти. Промисловість і торгівля розрослись у неосяжних розмірах; біржова спекуляція святкувала свої космополітичні оргії; злидні мас різко виступали поряд з нахабним блиском безпутної розкоші, нажитої шахрайством і злочином. Державна влада, яка, здавалося, високо витає над суспільством, була в дійсності найбільш кричущим скандалом цього суспільства, розсадником всілякої мерзоти. Штики Пруссії, яка сама жадала перенести центр такої системи правління з Парижа в Берлін, розкрили всю гнилість цієї державної влади і одночасно гнилість врятованого нею суспільства. Режим імперії є найбільш проституйована і найостанніша форма тієї державної влади, яку почало створювати зароджуване буржуазне суспільство як знаряддя свого визволення від феодалізму і яку цілком розвинуте буржуазне суспільство кінець кінцем перетворило в знаряддя поневолення праці капіталом.

Прямою протилежністю імперії була Комуна. Лозунг «соціальної республіки», яким паризький пролетаріат вітав лютневу революцію, виражав лише неясне прагнення до такої республіки, яка повинна була усунути не тільки монархічну форму класового панування, а й саме класове панування. Комуна і була певною формою такої республіки.

Париж, що був резиденцією і центром старої урядової влади, а разом з тим і соціальним оплотом французького робітничого класу, повстав із зброєю в руках проти спроби Тьєра і його «поміщицької палати» відновити і увічнити цю стару урядову владу, що лишилася в спадщину від імперії. Париж міг чинити опір тільки тому, що внаслідок облоги він звільнився від армії і замінив її національною гвардією, головну масу якої становили робітники. Цей факт треба було перетворити в установлений порядок, і тому першим декретом Комуни було скасування постійного війська і заміна його озброєним народом.

Комуна утворилася з обраних загальним виборчим правом по різних округах Парижа міських гласних. Вони були відповідальні і в будь-який час змінювані. Більшість їх складалася, само собою зрозуміло, з робітників або визнаних представників робітничого класу. Комуна повинна була бути не парламентарною, а працюючою корпорацією, яка в один і той же час і видає і виконує закони. Поліція, що досі була знаряддям центрального уряду, була негайно позбавлена всіх своїх політичних функцій і перетворена у відповідальний орган Комуни, змінюваний в будь-який час. Теж саме — чиновники усіх інших галузей управління. Починаючи з членів Комуни, з верху до низу, громадська служба повинна була виконуватися за *заробітну плату робітника.* Всякі привілеї і видачі грошей на представництво вищим державним чинам зникли разом з цими чинами. Громадські посади перестали бути приватною власністю ставлеників центрального уряду. Не

тільки міське управління, а й вся ініціатива, що належала досі державі, перейшла до Комуни.

Після усунення постійного війська і поліції, цих знарядь матеріальної влади старого уряду, Комуна негайно взялася за те, щоб зламати знаряддя духовного гноблення, «силу попів», шляхом відокремлення церкви від держави і експропріації всіх церков, оскільки вони були корпораціями, що володіли майном. Священики повинні були повернутися до скромного життя приватних осіб, щоб подібно до їх попередників-апостолів жити милостинею віруючих. Усі навчальні заклади стали безплатними для народу і були поставлені поза впливом церкви і держави. Таким чином, не тільки шкільна освіта стала доступна усім, а й з науки були зняті окови, накладені на неї класовими передсудами і урядовою владою.

Судові чини втратили свою уявну незалежність, що була тільки маскою для їх низького підлабузництва перед усіма урядами, які змінювали один одного і яким вони по черзі присягали на вірність і потім зраджували. Як і інші службові особи суспільства, вони повинні були надалі обиратися відкрито, бути відповідальними і змінюваними.

Паризька Комуна, зрозуміло, повинна була бути зразком усім великим промисловим центрам Франції. Якби комунальний лад установився в Парижі і другорядних центрах, старий централізований уряд поступився б місцем самоврядуванню виробників і в провінції. В тому короткому нарисі національної організації, який Комуна не мала часу розробити далі, сказано цілком виразно, що Комуна повинна була стати політичною формою навіть найменшого села і що постійне військо повинно бути замінене і в сільських округах народною міліцією з найкоротшим строком служби. Збори делегатів, що засідають у головному місті округу, повинні були завідувати загальними справами усіх сільських комун кожного округу, а ці окружні збори в свою чергу повинні були посилати депутатів у національну делегацію, що засідає в Парижі; делегати повинні були суворо дотримуватися mandat impératif (точної інструкції) своїх виборців і могли бути змінені в будь-який час. Нечисленні, але дуже важливі функції, які лишилися б тоді ще за центральним урядом, не мали бути скасовані,— таке твердження було свідомою фальсифікацією,— а мали бути передані комунальним, тобто суворо відповідальним, чиновникам. Єдність нації підлягала не знищенню, а, навпаки, організації за допомогою комунального устрою. Єдність нації повинна була стати дійсністю за допомогою знищення тієї державної влади, яка видавала себе за втілення цієї єдності, але хотіла бути незалежною від нації, над нею стояти. Насправді ця державна влада була лише паразитичним наростом на тілі нації. Завдання полягало в

тому, щоб відсікти суто гнобительські органи старої урядової влади, а її правомірні функції відібрати у такої влади, яка претендує на те, щоб стояти над суспільством, і передати відповідальним слугам суспільства. Замість того, щоб один раз на три чи на шість років вирішувати, який член пануючого класу має представляти і придушувати народ у парламенті, замість цього загальне виборче право повинно було служити народові, організованому в комуни, для того щоб підшукувати для свого підприємства робітників, наглядачів, бухгалтерів, як індивідуальне виборче право служить для цієї мети всякому іншому роботодавцеві. Адже відомо, що підприємства, так само як і окремі особи, звичайно вміють у діловій діяльності поставити підходящу людину на підходяще місце, а якщо іноді й помиляються, то вміють дуже скоро виправити свою помилку. З другого боку, Комуна по самій суті своїй була безумовно ворожа заміні загального виборчого права ієрархічною інвеститурою [280].

Звичайною долею нової історичної творчості є те, що її приймають за подобу старих і навіть віджилих форм суспільного життя, на які нові установи хоч трохи схожі. Так і цю нову Комуну, що ламає сучасну державну владу, розглядали як воскресіння середньовічної комуни, що передувала виникненню цієї державної влади і потім створила її основу.— Комунальний устрій помилково вважали спробою замінити союзом дрібних держав, про що мріяли Монтеск'є і жірондисти [281], та єдність, яка — у великих націй,— хоч і створена була спочатку політичним насильством, стала тепер могутнім фактором суспільного виробництва.— Антагонізм між Комуною і державною владою помилково вважали перебільшеною формою старої боротьби проти надмірної централізації. Особливі історичні умови могли перешкодити тому класичному розвиткові буржуазної форми правління, який мав місце у Франції, і призвести, як наприклад в Англії, до того, що головні центральні державні органи доповнюються продажними парафіяльними зборами, користолюбними членами міських рад, лютими опікунами бідних у містах і фактично спадковими мировими суддями у графствах. Комунальний устрій вернув би суспільному тілу всі ті сили, які досі пожирав цей паразитичний наріст, «держава», що годується коштом суспільства і затримує його вільний рух. Уже самим цим було б посунуто вперед відродження Франції.— Буржуазія провінційних міст Франції вбачала в Комуні спробу відновити те панування над селом, яким вона користувалася за Луї-Філіппа і яке за Луї-Наполеона було витіснене уявним пануванням сіл над містами. В дійсності комунальний устрій привів би сільських виробників під духовне керівництво головних міст кожної області і забезпечив би їм там, в особі міських робітників, природних представників їх інтересів.— Саме вже існування Комуни вело за собою, як щось само

собою зрозуміле, місцеве самоврядування, але вже не як противагу державній владі, яка тепер стає зайвою. Тільки якому-небудь Бісмаркові, що приділяє весь час, вільний від інтриг, в яких на першому місці завжди кров і залізо, своєму давньому, найбільш підходящому до його розумових здібностей заняттю — співробітництву в «Kladderadatsch» (в берлінському «Punch» [282]), тільки такій людині могло спасти на думку, що Паризька Комуна прагнула до прусського міського устрою — карикатури на французький міський устрій 1791 р.,— який зводить органи міського управління до ролі другорядних коліс прусського державного поліцейського механізму.

Комуна зробила правдою лозунг усіх буржуазних революцій, дешевий уряд, знищивши дві найбільші статті видатків: постійну * армію і чиновництво. Саме існування її було запереченням монархії, яка є, в Європі принаймні, звичайним тягарем і неминучою маскою класового панування. Комуна створила для республіки фундамент дійсно демократичних установ. Але ні дешевий уряд, ні «справжня республіка» не були її кінцевою метою; вони були тільки явищами, що супроводили її.

Різноманітність тлумачень, які ви́кликала Комуна, і різноманітність інтересів, які знайшли в ній своє вираження, доводять, що вона була надзвичайно гнучкою політичною формою, тимчасом як усі старі форми уряду були, по суті своїй, гнобительськими. Її справжньою таємницею було ось що: вона була, по суті справи, урядом робітничого класу **, результатом боротьби продуктивного класу проти класу привласнюючого; вона була відкритою, нарешті, політичною формою, при якій могло відбутись економічне визволення праці.

Без цієї останньої умови комунальний устрій був би неможливістю і обманом. Політичне панування виробників не може існувати одночасно з увічненням їх соціального рабства. Тому Комуна повинна була служити знаряддям повалення тих економічних підвалин, на яких грунтується саме існування класів, а отже, і класове панування. З визволенням праці всі стануть робітниками, і продуктивна праця перестане бути невід'ємною ознакою певного класу.

Дивна річ: незважаючи на все, що за останні 60 років писалося й говорилося про визволення праці, досить тільки робітникам де-небудь рішуче взяти цю справу в свої руки, і відразу проти них пускається в хід уся апологетична фразеологія захисників сучасного суспільства з його двома протилежними полюсами: капіталом і рабством найманої праці (земельні власники є тепер лише безгласними компаньйонами капіталістів). Начебто капі-

---

* У німецьких виданнях 1871 і 1891 рр. слово «постійну» випущено. *Ред.*

** У німецьких виданнях 1871 і 1891 рр. слова «урядом робітничого класу» дано курсивом. *Ред.*

талістичне суспільство перебуває ще в незайманій чистоті й непорочності! Начебто не розвинуті ще його протилежності, не розкриті його самообмани, не викрита вся його проституйована дійсність! Комуна, вигукують вони, хоче знищити власність, основу всієї цивілізації! Так, шановні панове, Комуна хотіла знищити цю класову власність, яка перетворює працю багатьох у багатство небагатьох. Вона хотіла експропріювати експропріаторів. Вона хотіла зробити індивідуальну власність реальністю, перетворивши засоби виробництва, землю і капітал, що служать тепер насамперед знаряддями поневолення і експлуатації праці, в знаряддя вільної асоційованої праці.— Але ж це комунізм, «неможливий» комунізм! Однак ті представники пануючих класів,— і їх не мало,— які досить розумні, щоб зрозуміти, що теперішня система не може довго існувати, стали настирливими й крикливими апостолами кооперативного виробництва. А якщо кооперативне виробництво не повинно лишатися пустим звуком або обманом, якщо воно має витіснити капіталістичну систему, якщо об'єднані кооперативні товариства організують національне виробництво за загальним планом, узявши тим самим керівництво ним у свої руки і припинивши постійну анархію та періодичні конвульсії, неминучі при капіталістичному виробництві,— чи не буде це, питаємо ми вас, шановні панове, комунізмом, «можливим» комунізмом?

Робітничий клас не чекав чудес від Комуни. Він не думає здійснювати par décret du peuple * готові й викінчені утопії. Він знає, що для того, щоб добитися свого визволення і разом з тим досягти тієї вищої форми, до якої нестримно прагне сучасне суспільство внаслідок власного свого економічного розвитку, йому доведеться витримати тривалу боротьбу, пережити цілий ряд історичних процесів, які цілком змінять і обставини і людей. Робітничий клас має не здійснювати які-небудь ідеали, а лише дати простір елементам нового суспільства, які вже розвинулися в надрах старого буржуазного суспільства, що руйнується. Цілком усвідомлюючи своє історичне покликання і сповнений героїчної рішучості діяти у згоді з ним, робітничий клас може відповісти зневажливою посмішкою на вульгарну лайку газетярів-лакеїв і на вчені повчання благонамірених буржуа-доктринерів, які тоном непогрішного оракула вирікають неуцькі вульгарності і підносять свої сектантські фантазії.

Коли Паризька Комуна взяла керівництво революцією в свої руки; коли прості робітники вперше зважилися посягнути на привілей свого «природного начальства» ** — на привілей управління — і в нечувано важких умовах виконували цю роботу скромно,

* — за декретом народу. *Ред.*
** У німецьких виданнях 1871 і 1891 рр. далі йдуть слова: «імущих класів», *Ред.*

сумлінно й успішно, причому найбільший розмір їх винагороди не перевищував однієї п'ятої частини платні, що становить, за словами відомого авторитета в науці *, мінімум для секретаря лондонської шкільної ради,— старий світ скорчило від люті, як він побачив червоний прапор — символ Республіки Праці, що майорів над міською ратушею.

І все-таки це була перша революція, в якій робітничий клас був відкрито визнаний єдиним класом, здатним до суспільної ініціативи; це визнали навіть широкі верстви паризького середнього класу — дрібні торговці, ремісники, купці, всі, за винятком багачів-капіталістів. Комуна врятувала їх, мудро розв'язуючи питання, що було завжди причиною чвар в самому середньому класі,— питання про розрахунки між боржниками і кредиторами [283]. Ця частина середнього класу брала участь у 1848 р. в придушенні червневого повстання робітників, і відразу ж після того Установчі збори безцеремонно віддали її на поталу її кредиторам [284]. Але вона приєдналася тепер до робітників не тільки тому. Вона відчувала, що їй доводиться вибирати між Комуною і імперією, під якою б вивіскою та знову не з'явилась. Імперія розорила цю частину середнього класу економічно своїм розкраданням суспільного багатства, сприянням великій біржовій спекуляції, своїм сприянням штучно прискореній централізації капіталу і спричинюваній нею експропріації вказаної частини середнього класу. Імперія політично гнобила її і морально обурювала своїми оргіями; вона ображала її вольтер'янство, доручаючи виховання її дітей frères ignorantins [285]; вона обурила її національне почуття французів, необачно ввергнувши її в цю війну, яка винагородила за всі заподіяні лиха тільки одним — поваленням імперії. І справді, після втечі з Парижа bohéme ** вищих бонапартівських сановників і капіталістів, справжня партія порядку середнього класу, яка виступила під ім'ям Республіканського союзу [286], стала під прапор Комуни і захищала її від наклепів Тьєра. Чи витримає вдячність цієї маси середнього класу теперішні важкі випробування — це покаже майбутнє.

Комуна мала повне право заявити селянам, що «її перемога — їх єдина надія!» [287] З потоку наклепів, пущених у хід у Версалі і рознесених по всьому світу найманими писаками славетної європейської преси, найжахливішою брехнею було твердження, що «поміщицька палата» представляла французьких селян. Спробуйте уявити любов французьких селян до людей, яким вони після 1815 р. мусили сплатити мільярд відшкодування [288]! В очах французького селянина вже саме існування великого земельного власника є посягання на його завоювання 1789 року. В 1848 р. буржуа обклали землю селян додатковим податком у 45 сантимів

* У німецьких виданнях далі йде: «(професора Гекслі)». *Ред.*
** — богеми, зграї. *Ред.*

на франк[289], але це зробили ім'ям революції; тепер вони розпалили громадянську війну проти революції, щоб звалити на плечі селян головний тягар п'ятимільярдної контрибуції, яку вони зобов'язалися сплатити пруссакам. Комуна, навпаки, заявила вже в одній з перших своїх прокламацій, що тягар війни повинні нести справжні винуватці її. Комуна звільнила б селянина від податку крові, дала б йому дешевий уряд, замінила б нотаріуса, адвоката, судового пристава та інших судових вампірів, що висмоктують тепер його кров, найманими комунальними чиновниками, які обиралися б ним самим і були б відповідальні перед ним. Вона звільнила б його від сваволі сільської поліції, жандарма і префекта; вона замінила б священика, який отупляє його розум, шкільним учителем, що освічував би його. А французький селянин насамперед людина ощадлива. Він визнав би цілком розумним, якби плата попам не стягалася з нього збирачами податків, а залежала б тільки від добровільного вияву побожності парафіян. Ось які істотні блага безпосередньо обіцяло панування Комуни — і тільки Комуни — французьким селянам. Тому зайво спинятися тут на тих складніших і справді життєвих питаннях, які тільки одна Комуна могла і неодмінно повинна була розв'язати на користь селян — такі питання про іпотечний борг, що як кошмар тяжів над селянською парцелою, про prolétariat foncier (сільський пролетаріат), який зростає день у день, про експропріацію самих селян, яка відбувалася все швидше і швидше внаслідок розвитку новітнього сільського господарства і конкуренції капіталістичного землеробства.

Луї Бонапарта обрало французьке селянство президентом республіки, але Другу імперію створила партія порядку. В 1849 і 1850 рр. французький селянин, протиставлячи свого мера урядовому префектові, свого шкільного вчителя — урядовому священикові, себе самого — урядовому жандармові, почав цим показувати, що йому треба насправді. Всі закони, видані партією порядку в січні й лютому 1850 р., були спрямовані, за її власним визнанням, проти селян[290]. Селянин був бонапартистом, тому що він ототожнював велику революцію і вигоди, які вона йому принесла, з ім'ям Наполеона. Цей самообман за Другої імперії швидко розвіювався. Цей передсуд минулого (по суті своїй він був ворожий прагненням «поміщицької палати») — як міг би він устояти проти звернення Комуни до життєвих інтересів і насущних потреб селян?

«Поміщицька палата» чудово розуміла — і саме цього вона найбільше боялась,— що коли Париж комунарів буде вільно спілкуватися з провінцією, то через яких-небудь три місяці спалахне загальне селянське повстання. Тим-то вона так боягузливо поспішала оточити Париж поліцейською блокадою, щоб перешкодити поширенню зарази.

Якщо Комуна була, таким чином, справжньою представницею всіх здорових елементів французького суспільства, а отже, і дійсно національним урядом, то, будучи водночас урядом робітників, сміливою поборницею визволення праці, вона була інтернаціональною в повному розумінні цього слова. Перед лицем прусської армії, що приєднала до Німеччини дві французькі провінції, Комуна приєднала до Франції робітників усього світу.

Друга імперія була святом космополітичного шахрайства. На її заклик кинулися пройдисвіти усіх країн, щоб узяти участь в її оргіях і в пограбуванні французького народу. Навіть у дану хвилину правою рукою Тьєра є Ганеску, волоський шахрай, а лівою — Марковський, російський шпигун. Комуна надала всім іноземцям честь умерти за безсмертну справу. Буржуазія встигла в проміжок між зовнішньою війною, програною через її зраду, і громадянською війною, викликаною її змовою з чужоземним завойовником, показати свій патріотизм поліцейським цькуванням німців по всій Франції. Комуна призначила німецького робітника * своїм міністром праці. І Тьєр, і буржуазія, і Друга імперія завжди дурили поляків гучноголосими висловленнями свого співчуття, насправді видаючи їх Росії і виконуючи її брудну справу. Комуна вшанувала героїчних синів Польщі **, поставивши їх на чолі захисників Парижа. Щоб гостріше відтінити нову історичну еру, яку вона свідомо відкривала собою, Комуна перед лицем пруссаків-переможців, з одного боку, і бонапартівської армії з бонапартівськими генералами на чолі — з другого, повалила колосальний символ воєнної слави — Вандомську колону [6].

Великим соціальним заходом Комуни було її власне існування, її робота. Окремі заходи, що їх вона вживала, могли позначити тільки напрям, в якому розвивається управління народу за допомогою самого народу. До них належали: скасування нічних робіт булочників; заборона під страхом кари знижувати заробітну плату накладанням штрафів на робітників під всілякими приводами — звичайний прийом підприємців, які, поєднуючи в своїй особі функції законодавця, судді і виконавця вироку, кладуть штрафні гроші собі в кишеню. Таким же заходом була і передача робітничим товариствам усіх закритих майстерень і фабрик, власники яких втекли або припинили роботи, з наданням їм права на винагородження.

Фінансові заходи Комуни, що відзначалися своєю ощадливістю і поміркованістю, могли бути тільки заходами, сумісними із станом обложеного міста. Під охороною Османа *** великі банкірські

---

* — Лео Франкеля. *Ред.*

** — Я. Домбровського і В. Врублевського. *Ред.*

*** Барон Осман (Haussmann) був за часів Другої імперії префектом Сенського департаменту, тобто міста Парижа. Провів ряд робіт по прокладанню нових вулиць та ін. з метою полегшити боротьбу з робітничими повстаннями. *(Примітка до російського видання 1905 р., що вийшло за редакцією В. І. Леніна.) Ред.*

компанії і будівельні підрядчики так обкрадали Париж, що Комуна мала незрівнянно більші права конфіскувати їх майно, ніж Луї Бонапарт — майно Орлеанів. Гогенцоллерни і англійські олігархи, більша частина багатств яких складається з награбованих церковних маєтностей, були, звичайно, дуже обурені Комуною, яка одержала від конфіскації церковних маєтностей усього тільки 8000 франків.

Версальський уряд, як тільки він трохи підбадьорився і зміцнів, почав уживати проти Комуни найбільш насильствені заходи; він придушив в усій Франції всяке вільне висловлювання думок, заборонив навіть збори делегатів великих міст; він створив шпигунську мережу у Версалі і в усій Франції, і до того ж у значно ширших розмірах, ніж за Другої імперії; його жандарми-інквізитори спалювали всі газети, що видавалися в Парижі, розпечатували всі листи з Парижа і в Париж; Національні збори на зовсім несміливу спробу сказати слово на захист Парижа відповідали несамовитим виттям, нечуваним навіть у «chambre introuvable» 1816 року. Версальці не тільки вели кровожерну війну проти Парижа, а ще намагалися діяти підкупами і змовами всередині Парижа. Чи могла Комуна за таких умов, не зраджуючи ганебно свого покликання, дотримувати, як у найбільш мирні часи, умовних форм лібералізму? Якби уряд Комуни за своїм характером був такий же, як і уряд Тьєра, то не було б причин забороняти газети партії порядку в Парижі і газети Комуни у Версалі.

Природно, що депутати «поміщицької палати» скаженіли, якщо, в той час як вони оголошували єдиним засобом порятунку для Франції повернення в лоно церкви, невіруюча Комуна розкривала таємниці жіночого монастиря Пікпюса і церкви св. Лаврентія [291]. Хіба це не було їдкою сатирою на Тьєра, що сипав хрести Почесного легіону на генералів Бонапарта на знак визнання їх уміння програвати битви, підписувати капітуляції і робити цигарки у Вільгельмсхее [292], якщо Комуна усувала й заарештовувала своїх генералів при найменшому підозрінні в недбалому виконанні ними своїх обов'язків? Хіба це не було ляпасом підроблювачеві документів Жюлю Фавру, який, все ще лишаючись міністром закордонних справ Франції, продавав її Бісмарку і диктував накази зразковому бельгійському урядові, якщо Комуна вигнала із свого середовища і заарештувала одного із своїх членів *, який пробрався в неї під вигаданим ім'ям після шести днів арешту в Ліоні за звичайне банкрутство? Але Комуна не претендувала на непогрішність, як це робили всі старі уряди без винятку. Вона опубліковувала звіти про свої засідання, пові-

* — С. Бланше. *Ред.*

домляла про свої дії; вона зовсім не таїла від публіки усі свої недосконалості.

В усякій революції, поряд з її справжніми представниками, висуваються люди іншого складу. Такі, з одного боку, учасники і марновірні поклонники попередніх революцій, які не розуміють змісту сучасного руху, але ще зберігають вплив на народ внаслідок своєї всім відомої чесності і своєї мужності або просто внаслідок традицій; такі, з другого боку, звичайні крикуни, які рік у рік повторюють стереотипні декламації проти існуючих урядів і тому здобувають репутацію революціонерів найвищої проби. Такі люди з'явились і після 18 березня і їм траплялось іноді відігравати визначну роль. Скільки було у них сили, вони затримували справжній рух робітничого класу, так само як раніше люди такого гатунку заважали повному розвиткові всіх попередніх революцій. Вони — неминуче зло: з часом їх позбуваються, але саме цього часу Комуна не мала.

Комуна дивовижно перетворила Париж! Розпутний Париж Другої імперії безслідно зник. Столиця Франції перестала бути збірним пунктом для британських лендлордів, ірландських абсентеїстів [293], американських екс-рабовласників і вискочок, російських екс-кріпосників і волоських бояр. У моргу — жодного трупа; немає нічних грабежів, майже жодної крадіжки. З лютого 1848 р. вулиці Парижа вперше стали безпечними, хоч на них не було жодного поліцая.

«Ми вже не чуємо»,— говорив один з членів Комуни [294],— «ні про вбивства, ні про крадіжки, ні про напади на окремих осіб; можна подумати, що поліція вивезла з собою у Версаль усіх консервативних друзів своїх».

Кокотки пішли за своїми покровителями, за цими стовпами сім'ї, релігії і, головне, власності, що втекли з Парижа. Замість них на передній план знову виступили справжні парижанки, такі ж героїчні, благородні й самовіддані, як жінки класичної давнини. Париж, що працює, мислить, бореться, спливає кров'ю, але сяє натхненною свідомістю своєї історичної ініціативи, майже забував про людожерів, що стояли перед його стінами, з ентузіазмом віддавшись будівництву нового суспільства!

І лицем до лиця з цим новим світом Парижа стояв старий світ Версаля — це зборище вампірів усіх віджилих режимів: легітимістів і орлеаністів, що жадали розтерзати труп народу, з хвостом з допотопних республіканців, які підтримували своєю присутністю в Національних зборах рабовласницький бунт; вони сподівалися відстояти парламентарну республіку завдяки марнославству старого блазня, що був на чолі її; вони займалися тим, що пародіювали 1789 р., скликаючи привидів у Же-де-Пом *.

* Зал для гри в м'яча, де Національні збори 1789 р. прийняли своє знамените рішення. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1871 р.)*

Збори, що представляли всю віджилу Францію, підтримували своє примарне життя виключно завдяки шаблям генералів Луї Бонапарта. Париж — весь істина; Версаль — весь брехня; і глашатаєм цієї брехні був Тьєр.

Тьєр звернувся до депутації мерів департаменту Сени і Уази з такими словами:

«Ви можете довіритися моєму слову; я *ніколи* не ламав його».

Він говорив Зборам, що «вони найбільш ліберальні і найбільш вільно обрані з усіх зборів, які будь-коли мала Франція»; своєму різношерстому воїнству він говорив, що воно «чудо світу і найкраща з армій, яку будь-коли мала Франція»; провінціям,— що бомбардування Парижа за його наказом — тільки вигадка:

«Якщо й було зроблено кілька гарматних пострілів, то не версальською армією, а деякими інсургентами, які хотіли показати, що вони б'ються, хоч насправді вони боялися носа показати».

Пізніше він заявляв провінціям:

«Версальська артилерія не бомбардує Париж, а тільки обстрілює його».

Паризькому архієпископові він говорив, що всі розстріли і репресивні заходи (!), в яких обвинувачують версальців,— сама брехня. Він заявив Парижу, що хоче тільки «звільнити його від огидних тиранів, які гноблять його», і що Париж Комуни є «всього-на-всього купка злочинців».

Париж Тьєра не був справжнім Парижем «підлої черні», він був примарним Парижем, Парижем francs-fileurs [295], Парижем бульварних завсідників обох статей, багатим, капіталістичним, позолоченим, Парижем дармоїдів; тим Парижем, який із своїми лакеями, злодіями, літературною богемою, кокотками наповнював тепер Версаль, Сен-Дені, Рюей і Сен-Жермен, який вважав громадянську війну тільки приємною розвагою, який у підзорну трубу милувався битвою, що відбувалася, лічив гарматні постріли і присягався честю своєю і своїх повій, що спектакль тут поставлено значно краще, ніж у театрі Порт-Сен-Мартен. Адже убиті справді були мертві, крики поранених не були удавані, і крім того драма, що відбувалася перед ними, була всесвітньо-історичною драмою.

Такий був Париж пана Тьєра, так само, як кобленцська еміграція була Францією пана де Калонна [296].

IV

Перша спроба рабовласницької змови підкорити Париж, зайнявши його прусськими військами, не вдалася через відмову Бісмарка. Друга спроба, зроблена 18 березня, скінчилася поразкою армії і втечею уряду у Версаль, куди за ним, з його наказу, ки-

нувши роботу, втекла і вся адміністрація. Прикриваючись мирними переговорами з Парижем, Тьєр виграває час, щоб підготуватися до війни з ним. Але де було взяти армію? Рештки лінійних полків були нечисленні і ненадійні. Наполегливі заклики Тьєра до провінції допомогти Версалю національною гвардією і волонтерами зустріли рішучу відмову. Тільки Бретань послала купку шуанів [297], які билися під білим прапором, з нашитим на грудях у кожного з них серцем Христа з білої тканини; їх бойовий клич був: «Vive le Roi!» (Хай живе король!). Таким чином, Тьєр міг тільки нашвидку зібрати різношерсту юрбу матросів, солдатів морської піхоти, папських зуавів [298], жандармів Валантена, поліцаїв і mouchards * П'єтрі. Ця армія була б мізерна до смішного, якби не прибували поступово військовополонені бонапартівської армії, яких Бісмарк відпускав у кількості, достатній, щоб, з одного боку, могла вестися громадянська війна і щоб, з другого боку, можна було тримати Версаль у рабській залежності від Пруссії. Під час цієї війни версальська поліція повинна була наглядати за версальською армією, а жандармам доводилося завжди ставати на найнебезпечніші місця, щоб повести її за собою. Форти, що впали, були не завойовані, а куплені. Героїзм комунарів показав Тьєру, що для того, щоб зламати опір Парижа, не досить ні його стратегічних здібностей, ні штиків, що є в його розпорядженні.

Тим часом його відносини з провінцією ставали все більш натягнутими. У Версалі не одержали жодного співчутливого адреса, який міг би хоч трохи підбадьорити Тьєра і його «поміщицьку палату». Навпаки, звідусіль прибували депутації і листовні звернення, що наполягали далеко не в шанобливому тоні на примиренні з Парижем на основі недвозначного визнання республіки, затвердження комунальних свобод і розпуску Національних зборів, строк повноважень яких уже скінчився. Депутацій і листовних звернень з'являлося стільки, що Дюфор, міністр юстиції Тьєра, наказав державним прокурорам у циркулярі від 23 квітня вважати «заклики до примирення» злочином! Бачачи безнадійність походу проти Парижа, Тьєр вирішив змінити тактику і призначив на 30 квітня муніципальні вибори для всієї країни за новим законом, який він нав'язав Національним зборам. Діючи то інтригами своїх префектів, то погрозами своєї поліції, він був упевнений, що вибори в провінції дадуть Національним зборам ту моральну силу, якої вони ніколи не мали, і що він, нарешті, дістане від провінції матеріальну силу для підкорення Парижа.

Свою розбійницьку війну проти Парижа, яку він вихваляє в своїх власних бюлетенях, і спроби його міністрів установити терор по всій Франції Тьєр з самого початку намагався доповнити маленькою комедією примирення, яка мала служити кільком

* — шпигунів. *Ред.*

цілям: вона мала обманути провінцію, привернути до нього елементи середнього класу Парижа і, головне, дати можливість удаваним республіканцям Національних зборів прикрити довір'ям до Тьєра свою зраду Парижа. 21 березня, коли у Тьєра ще не було армії, він заявив Національним зборам:

«Хай буде, що буде, а я не пошлю війська в Париж».

27 березня він знову заявив:

«Я став на посаду, коли республіка була вже доконаним фактом, і я твердо вирішив зберегти її».

А насправді він ім'ям республіки придушив революцію в Ліоні і в Марселі [299], в той час як його «поміщицька палата» у Версалі зустрічала диким ревом саме слово «республіка». Після цього славного подвигу він звів «доконаний факт» до рівня гаданого факту. Орлеанські принци, яких він з обережності випровадив з Бордо, дістали тепер можливість, явно порушуючи закон, плести інтриги в Дре. Поступки, про які Тьєр говорив на своїх нескінченних нарадах з паризькими і провінційними делегатами,— хоч які різні були його заяви щодо тону і відтінку, міняючись залежно від часу і обставин,— завжди зводилися до того, що треба помститися над

«тією купкою злочинців, які винні в убивстві Клемана Тома і Леконта».

Звичайно, при цьому само собою малося на увазі, що Париж і Франція повинні беззастережно визнати самого пана Тьєра найкращою з республік, подібно до того як сам Тьєр у 1830 р. визнав найкращою з республік Луї-Філіппа. Проте навіть і ці поступки він намагався поставити під сумнів за допомогою тих офіційних коментарів, які їм давали його міністри в Національних зборах. Але, не задовольняючись цим, він діяв ще і через Дюфора. Старий орлеаністський адвокат Дюфор завжди відігравав роль верховного судді під час стану облоги як тепер, у 1871 р., за Тьєра, так і в 1839 р. за Луї-Філіппа і в 1849 р. під час президентства Луї Бонапарта. Коли він не займав посади міністра, він наживався, захищаючи паризьких капіталістів, і в той же час наживав політичний капітал, нападаючи на закони, які сам видав. Не задовольняючись поспішним проведенням через Національні збори ряду репресивних законів, які мали після падіння Парижа знищити останні залишки республіканської свободи у Франції, він немовби вказував на майбутню долю Парижа таким заходом: діловодство військових судів здавалось йому занадто довгою процедурою — він скоротив його [300] і склав новий драконівський закон про заслання. Революція 1848 р., скасувавши смертну кару за політичні злочини, замінила її засланням. Луї Бонапарт не наважився, принаймні відкрито, відновити режим гільйотини. Поміщицьким Зборам, які ще не насмілювались на-

віть натякнути, що парижани в їх очах не бунтівники, а розбійники, довелося поки що обмежити підготовку помсти Парижу новим дюфорівським законом про заслання. За таких обставин Тьєр не міг би продовжувати свою комедію примирення, якби ця комедія не викликала — чого він по суті й хотів — шалену лють депутатів «поміщицької палати», які через своє тупоумство не могли зрозуміти ні його гри, ні необхідності його лицемірства, удавання й повільності.

Зважаючи на те, що 30 квітня мали відбутися муніципальні вибори, Тьєр розіграв 27 квітня одну із своїх сцен примирення. Серед потоку сентиментальних фраз він вигукнув з трибуни Національних зборів:

«Існує тільки одна змова проти республіки — паризька змова, що змушує нас проливати французьку кров. Але я повторюю ще і ще раз: нехай складуть свою нечестиву зброю ті, що її підняли, і ми, негайно зупинивши караючий меч, укладемо мирний договір, з якого буде виключена тільки купка злочинців».

У відповідь на шалені крики депутатів «поміщицької палати», що перебивали його промову, він сказав:

«Скажіть мені, панове, дуже прошу вас, хіба я не маю рації? Хіба ви дійсно шкодуєте, що я міг сказати по справедливості, що злочинців тільки купка? Хіба це не щастя серед наших лих, що люди, які були здатні пролити кров генералів Клемана Тома і Леконта, є тільки рідкісним винятком?»

Проте Франція лишалася глухою до промов Тьєра, який тішив себе надією полонити всіх співом парламентської сирени. Із 700 000 муніципальних радників, обраних в 35 000 громад, що лишились у Франції, легітимісти, орлеаністи й бонапартисти не змогли разом провести навіть 8000 своїх прихильників. Додаткові вибори привели до результатів, ще більш ворожих урядові Тьєра. Національні збори не тільки не одержали від провінції вкрай необхідної їм матеріальної сили, але втратили останнє право на роль моральної сили: право вважати себе виразником загальної волі країни. На довершення поразки новообрані муніципальні ради усіх французьких міст відкрито погрожували Версальським зборам, що узурпували владу, контрзборами в Бордо.

Для Бісмарка настала тоді довгождана хвилина рішучого втручання. Тоном володаря він наказав Тьєру прислати у Франкфурт уповноважених для остаточного укладення миру. Принижено й покірно виконуючи наказ свого господаря і пана, Тьєр поспішив послати у Франкфурт свого вірного Жюля Фавра в супроводі Пуйє-Кертьє. Пуйє-Кертьє — «визначний» руанський бавовняний фабрикант, палкий, навіть холопський, прихильник Другої імперії, що не бачив у ній ніяких недоліків, крім торговельного договору з Англією [301], який шкодив інтересам його як фабриканта. Як тільки Тьєр ще в Бордо призначив його міністром фінансів, він почав нападати на цей «злощасний» договір, натякав, що

його скоро скасують, і мав навіть зухвальство негайно спробувати, хоч і безуспішно (бо не спитав дозволу в Бісмарка), запровадити старі протекційні мита проти Ельзасу, чому, за його словами, не заважали тоді ніякі попередні міжнародні договори. Ця людина дивилась на контрреволюцію як на засіб зниження заробітної плати в Руані, а на поступку французьких провінцій як на засіб підвищення ціни на свої товари у Франції. Хіба *така людина* не була призначена для того, щоб Тьєр обрав її помічником Жюлю Фавру для здійснення його останньої, завершальної зради?

Коли ця люба пара уповноважених приїхала у Франкфурт, Бісмарк грубо і владно відразу поставив їх перед вибором: «Або відновлення імперії, або беззаперечне прийняття моїх умов миру!» Його умови передбачали скорочення строків виплати воєнної контрибуції і зайняття паризьких фортів прусськими військами до того часу, поки Бісмарк не буде задоволений станом справ у Франції. Таким чином, Пруссія була визнана верховним суддею у внутрішніх справах Франції! Зате він виявив цілковиту готовність відпустити з полону бонапартівську армію для винищення Парижа і подати їй пряму допомогу військами імператора Вільгельма. На запоруку того, що дотримає свого слова, він відстрочив сплату першої частини контрибуції до «втихомирення» Парижа. Тьєр і його уповноважені накинулися, звичайно, на таку принаду з жадібністю. 10 травня вони підписали мирний договір, і вже 18 травня він був завдяки їх старанням затверджений Національними зборами.

В проміжок часу від укладення миру до повернення з полону бонапартівських військ Тьєр вважав за потрібне продовжувати свою комедію примирення. Це було тим більш необхідно, що його республіканські поплічники дуже потребували підходящого приводу, щоб дивитися крізь пальці на підготовку кривавої бойні в Парижі. Ще 8 травня він відповів депутації середнього класу, що прийшла умовляти його примиритися:

«Як тільки інсургенти погодяться на капітуляцію, ворота Парижа будуть на тиждень відчинені для всіх, крім убивць генералів Клемана Тома і Леконта».

Через кілька днів, коли «поміщицька палата» зажадала від нього пояснення з приводу цієї обіцянки, він ухилився від відповіді, але багатозначно зауважив:

«Кажу вам, що між вами є нетерплячі люди, які надто вже поспішають. Нехай потерплять ще тиждень; під кінець тижня вже не буде ніякої небезпеки, і завдання відповідатиме їхній відвазі й здібностям».

Як тільки Мак-Магон зміг запевнити його, що він скоро вступить у Париж, Тьєр заявив Національним зборам, що він

«вступить у Париж із *законом* в руках і примусить мерзотників, які пролили кров солдатів і зруйнували публічні пам'ятники, поплатитися за свої злочини».

Коли вирішальна хвилина наблизилась, він заявив Національним зборам, що він «не дасть пощади»; Парижу він заявив, що вирок йому вже виголошено, а своїм бонапартівським розбійникам,— що уряд дозволяє їм мстити Парижу скільки їм завгодно. Нарешті, коли 21 травня зрада відчинила генералові Дуе ворота Парижа, Тьєр розкрив 22 травня «поміщицькій палаті» «мету» своєї комедії примирення, яку вона так уперто не хотіла зрозуміти:

«Я говорив вам кілька днів тому, що ми наближаємося до *нашої мети*; сьогодні я прийшов сказати вам, що *мета* досягнута. Порядок, справедливість і цивілізація, нарешті, здобули перемогу!»

Так, це була перемога. Цивілізація і справедливість буржуазного ладу виступають у своєму справжньому, зловісному світлі, коли його раби і пригноблені повстають проти панів. Тоді ця цивілізація і ця справедливість є нічим не прикритим варварством і беззаконною помстою. Кожна нова криза в класовій боротьбі тих, хто виробляє багатство, проти тих, хто його привласнює, показує цей факт дедалі яскравіше. Перед нечуваними мерзотами 1871 р. бліднуть навіть звірства буржуазії в червні 1848 року. Самовідданий героїзм, з яким весь паризький народ — чоловіки, жінки і діти — ще цілий тиждень боровся після того, як версальці вступили в місто, відображає велич його справи так само яскраво, як звірячі безчинства солдатні відображають весь дух тієї цивілізації, найманими захисниками і месниками за яку вони були. Справді чудова ця цивілізація, яка опинилась перед важким завданням, куди дівати купи трупів людей, убитих нею вже після закінчення бою!

Щоб знайти що-небудь схоже на поведінку Тьєра та його кривавих собак, треба повернутися до часів Сулли і обох римських тріумвіратів [302]. Такі самі холоднокровні масові вбивства людей; таке саме байдуже ставлення катів до статі і віку жертв; така сама система катування полонених; такі самі гоніння, тільки на цей раз уже проти цілого класу; таке саме дике цькування вождів, які сховалися, щоб ніхто з них не врятувався; такі самі доноси на політичних і особистих ворогів; така сама байдужа звіряча розправа з людьми, зовсім непричетними до боротьби. Різниця тільки в тому, що римляни не мали мітральєз, щоб розстрілювати приречених юрбами, що у них не було «в руках закону», а на устах слова «цивілізація».

А після всіх цих страхіть подивіться тепер на другий, ще мерзенніший бік цієї буржуазної цивілізації, описаний її власною пресою!

Паризький кореспондент однієї лондонської консервативної газети пише:

«Віддалік ще лунають окремі постріли; поранені, кинуті напризволяще, вмирають між пам'ятниками кладовища Пер-Лашез; 6000 інсургентів, охоплені жахом і відчаєм, бродять, заблудившись у лабіринтах катакомб; вули-

цями женуть юрби нещасних, щоб розстріляти їх з мітральєз. Огидно бачити в таку хвилину, що кафе переповнені любителями абсенту і гри в більярд та в доміно, а кокотки нахабно розгулюють по бульварах, у той час як звуки оргій, що лунають з cabinets particuliers * багатих ресторанів, порушують нічну тишу!»

Пан Едуар Ерве пише в «Journal de Paris» [303], версальській газеті, забороненій Комуною:

«Форма, в якій паризьке населення (!) учора виявляло свою радість, справді більш ніж легковажна, і ми боїмося, що далі буде ще гірше. Париж має святковий вигляд, що зовсім не до речі; якщо ми не хочемо заслужити ім'я Parisiens de la décadence **, то треба це припинити».

Потім він наводить уривок з Таціта:

«І ось наступного ранку після цієї жахливої боротьби і навіть раніше, ніж вона повністю закінчилась, Рим, підлий і розбещений, знов опустився в те болото розпусти, яке руйнувало його тіло і оскверняло його душу — alibi proelia et vulnera, alibi balneae popinaeque (тут битви і рани, там бані й банкети)».

Пан Ерве забуває лише, що те «паризьке населення», про яке він говорить, є тільки населення тьєрівського Парижа, Парижа francs-fileurs, що юрбами повертаються з Версаля, Сен-Дені, Рюея і Сен-Жермена; це *дійсно* Париж «часів занепаду».

Ця злочинна цивілізація, що грунтується на поневоленні праці, при кожному кривавому тріумфі заглушує крики своїх жертв, самовідданих борців за нове, краще суспільство, виттям цькування і наклепів, яке відбивається луною в усіх кінцях світу. Спокійний Париж робітників, Париж Комуни, ці жадаючі крові сторожові пси «порядку» перетворюють раптом в якесь пекло. Що говорить це страхітливе перетворення розумові буржуазії всіх країн? Тільки те, що Комуна влаштувала змову проти цивілізації! Народ Парижа з піднесенням жертвує собою за Комуну: жодна з відомих історії битв не знала такої самопожертви. Що це означає? Тільки те, що Комуна ця була не урядом народу, а насильственим захопленням влади купкою злочинців! Паризькі жінки з радістю вмирають і на барикадах і на місці страти. Що це означає? Тільки те, що злий дух Комуни зробив з них Мегер і Гекат! Поміркованість Комуни за весь час її двомісячного повного панування може зрівнятися тільки з героїчною мужністю її захисту. Що це означає? Тільки те, що Комуна протягом двох місяців приховувала під личиною поміркованості й гуманності свою диявольську кровожерність, з тим щоб дати їй вільно вилитися під час передсмертної агонії!

Робітничий Париж у своїй героїчній самопожертві знищив вогнем також будинки й пам'ятники. Коли поневолювачі пролетаріату шматують його живе тіло, то нехай вони не сподіваються з тріумфом повернутися в свої непошкоджені житла. Версаль-

* — окремих кабінетів. *Ред.*
** — парижан часів занепаду. *Ред.*

ський уряд кричить: «Підпал!» і нашіптує своїм прихвосням аж до найдальших сіл такий лозунг: «Цькуйте всюди моїх ворогів, як простих паліїв». Буржуазія всього світу втішається масовим убивством людей після бою, і вона ж обурюється, коли «осквернять» цеглу й штукатурку!

Коли уряди дають своїм військовим флотам офіційний дозвіл «убивати, *палити* і руйнувати», то чи є це дозвіл підпалів? Коли англійські війська безглуздо спалили Капітолій у Вашінгтоні і літній палац китайського імператора [304],— чи був це підпал? Коли пруссаки не з воєнних міркувань, а просто з почуття злобної помсти, користуючись гасом, спалювали такі міста як, наприклад, Шатоден і численні села — чи був це підпал? Коли Тьєр протягом шести тижнів бомбардував Париж, запевняючи, що хоче підпалити тільки ті будинки, в яких є люди, чи був це підпал? — На війні вогонь — така ж законна зброя, як і всяка інша. Будинки, зайняті ворогом, бомбардують, щоб їх спалити. Коли тим, що обороняються, доводиться покидати ці будинки, вони самі знищують їх вогнем, щоб нападаючі не могли укріпитися в них. Неминуча доля всіх будинків, що під час битви опинилися перед фронтом будь-якої регулярної армії,— бути спаленими. Але у війні рабів проти їх гнобителів, у цій єдиній правомірній війні, яку тільки знає історія, такі заходи вважають цілком неприпустимими! Комуна користувалася вогнем як засобом оборони в найточнішому значенні слова; вона скористалася ним, щоб не допустити версальські війська в ті довгі, прямі вулиці, які Осман спеціально пристосував для артилерійського вогню; вона скористалася ним, щоб прикрити свій відступ, так само як версальці, наступаючи, застосовували гранати, що зруйнували не менше будинків, ніж вогонь Комуни. Ще досі лишається спірним питання, які будинки запалили ті, що наступали, які — ті, що оборонялись. Та й ті, що оборонялись, тільки тоді почали користуватися вогнем, коли версальські війська вже почали свої масові розстріли полонених.— До того ж Комуна відкрито заявила заздалегідь, що коли її дуже роздратують, то вона поховає себе під руїнами Парижа і зробить з Парижа другу Москву [305], таку ж обіцянку давав раніше уряд національної оборони, але, звичайно, тільки для того, щоб замаскувати свою зраду. Для цього Трошю й приготував запас гасу. Комуна знала, що вороги її нітрохи не дорожать життям парижан, але дуже дорожать своїми будинками в Парижі. А Тьєр, із свого боку, заявив, що він буде мстити нещадно. Коли, з одного боку, його армія вже була готова до бою, а з другого — пруссаки замкнули всі виходи, він вигукнув: «Я буду нещадний! Спокута повинна бути повна, суд суворий!» Якщо паризькі робітники поводились, як вандали, то це був вандалізм відчайдушної оборони, а не вандалізм торжествуючих переможців, яким був той вандалізм, в якому винні християни, що знищили справді без-

цінні пам'ятки мистецтва стародавнього язичеського світу; але навіть цей вандалізм історик виправдав, бо він був неминучим і порівняно незначним моментом у титанічній боротьбі нового, народжуваного суспільства проти старого, що розкладалося. І вже найменше ці заходи робітників Парижа були схожі на вандалізм Османа, який знищив історичний Париж, щоб очистити місце Парижу гультяїв!

А вчинена Комуною страта шістдесяти чотирьох заложників на чолі з паризьким архієпископом! У червні 1848 р. буржуазія та її армія відновили давно вже зниклий воєнний звичай розстрілювати беззахисних полонених. Потім цього звірячого звичаю більш-менш суворо дотримували при всіх розправах з народними повстаннями в Європі та Індії — явний доказ, що він є справжнім «прогресом цивілізації»! З другого боку, пруссаки у Франції знов запровадили звичай брати заложників — ні в чому не винних людей, які своїм життям мали відповідати за дії інших. Коли Тьєр, як ми бачили, ще на початку війни з Парижем запровадив гуманний звичай розстрілювати полонених комунарів, Комуна змушена була для врятування життя цих полонених вдатися до прусського звичаю брати заложників. Продовжуючи, все-таки, розстрілювати полонених, версальці знов і знов самі віддавали на страту своїх заложників. Як же можна було ще довше щадити їхнє життя після тієї кривавої бані, якою преторіанці Мак-Магона відсвяткували свій вступ у Париж? Невже й останній захист від звірства буржуазного уряду, якого ніщо не зупиняє,— взяття заложників — повинен був стати тільки жартом? Справжній убивця архієпископа Дарбуа — Тьєр. Комуна кілька разів пропонувала обміняти архієпископа і багатьох інших священиків на одного тільки Бланкі, що був у руках Тьєра. Але Тьєр уперто відмовлявся від цього обміну. Він знав, що, звільняючи Бланкі, він дасть Комуні голову, а архієпископ значно більше буде корисний йому, коли буде трупом. У цьому випадку Тьєр наслідував Кавеньяка. З якими криками обурення Кавеньяк і його «люди порядку» обвинувачували в червні 1848 р. інсургентів в убивстві архієпископа Афра! Насправді вони дуже добре знали, що архієпископа застрелили солдати партії порядку. Пан Жакме, генеральний вікарій архієпископа, що був очевидцем, відразу ж після події засвідчив їм це [306].

Те, що партія порядку при всіх своїх кривавих оргіях поширювала стільки наклепів про свої жертви, доводить тільки, що сучасні буржуа вважають себе законними наступниками колишніх феодалів, які визнавали за собою право застосовувати проти плебеїв усяку зброю, тоді як наявність будь-якої зброї в руках плебея сама по собі вже була злочином.

Змова пануючого класу для придушення революції за допомогою громадянської війни під захистом чужоземного завойовника,

змова, яку ми простежили з 4 вересня до вступу преторіанців Мак-Магона у ворота Сен-Клу, ця змова закінчилася кривавою бойнею в Парижі. Бісмарк самовдоволено дивиться на руїни Парижа і, мабуть, бачить у них перший крок до загального зруйнування великих міст, про яке він мріяв, коли був ще тільки простим поміщиком — депутатом прусської chambre introuvable 1849 року[307]. Він самовдоволено милується трупами паризьких пролетарів. Для нього це не тільки викоренення революції, а й знищення Франції, яка тепер насправді обезглавлена, і притому самим же французьким урядом. Поверховий, як усі державні мужі, що досягають великих успіхів, він бачить лише зовнішній бік цієї жахливої історичної події. Хіба бачили досі в історії переможця, який зважився б увінчати свою перемогу роллю не тільки жандарма, а й найманого убивці в руках переможеного уряду? Між Пруссією і Комуною не було війни. Навпаки, Комуна згодилась на попередні умови миру, і Пруссія оголосила нейтралітет. Виходить, Пруссія не була воюючою стороною. Вона діяла, як підлий убивця, тому що не наражалася при цьому ні на яку небезпеку, як найманий убивця, тому що вона наперед обумовила падінням Парижа сплату їй 500 мільйонів — цієї кривавої ціни вбивства. Ось тут і виявився справжній характер війни, яка була послана провидінням для покарання безбожної і розпутної Франції рукою глибокоморальної і побожної Німеччини! Це нечуване порушення міжнародного права навіть з точки зору юристів старого світу замість того, щоб змусити «цивілізовані» уряди Європи оголосити поза законом злочинний прусський уряд, який був простим знаряддям у руках с.-петербурзького кабінету, дало їм тільки привід обговорювати питання,— чи не видати версальському катові і ті його нечисленні жертви, яким удалось прослизнути через подвійний ланцюг, що оточував Париж!

Після найжахливішої війни новітніх часів армія перемігша і армія переможена з'єднуються для спільної кривавої розправи з пролетаріатом. Така нечувана подія не доводить, як гадав Бісмарк, що нове суспільство, яке пробиває собі дорогу, зазнало остаточної поразки,— ні, вона доводить цілковитий розклад старого буржуазного суспільства. Найвище героїчне піднесення, на яке ще здатне було старе суспільство, є національна війна, і вона виявляється тепер чистісіньким шахрайством уряду; єдина мета цього шахрайства — відсунути на пізніший час класову боротьбу, і коли класова боротьба спалахує полум'ям громадянської війни, шахрайство розлітається прахом. Класове панування вже не може більше прикриватися національним мундиром; проти пролетаріату національні уряди *єдині* суть!

Після зелених свят 1871 р. не може вже бути ні миру, ні перемир'я між французькими робітниками і привласниками продукту їх праці. Залізна рука найманої солдатні може й придушить на

якийсь час обидва ці класи, але боротьба їх неминуче знову спалахне і розгоратиметься все дужче, і не може бути ніякого сумніву в тому, хто, кінець кінцем, залишиться переможцем: нечисленні привласники чи величезна більшість трудящих. А французькі робітники є лише авангардом усього сучасного пролетаріату.

Європейські уряди продемонстрували перед лицем Парижа міжнародний характер класового панування, а самі кричать на весь світ, що головною причиною всіх лих є Міжнародне Товариство Робітників, тобто міжнародна організація праці проти всесвітньої змови капіталу. Тьєр обвинувачує цю організацію в тому, що вона — деспот праці, а видає себе за визволителя праці. Пікар наказав не допускати будь-які стосунки французьких членів Інтернаціоналу з його членами за кордоном; співучасник Тьєра по 1835 р., граф Жобер, який перетворився в мумію, заявив, що головним завданням кожного уряду цивілізованої країни повинно бути викоренення Інтернаціоналу. «Поміщицька палата» здіймає проти нього виття, а європейська преса хором підтримує її. Один шановний французький письменник *, який нічого спільного не має з нашим Товариством, сказав про нього:

> «Члени Центрального комітету національної гвардії і більша частина членів Комуни — найбільш діяльні, ясні й енергійні голови Міжнародного Товариства Робітників... Це — люди безумовно чесні, щирі, розумні, сповнені самовідданості, чисті й фанатичні в *хорошому* розумінні цього слова» [308].

Буржуазний розсудок, пройнятий поліцейщиною, звичайно, уявляє собі Міжнародне Товариство Робітників як якесь таємне змовницьке товариство, центральне правління якого час від часу призначає повстання в різних країнах. Насправді ж наше Товариство є лише міжнародний союз, який об'єднує найпередовіших робітників різних країн цивілізованого світу. Де б і за яких би умов не виявлялась класова боротьба, яких би форм вона не набирала,— скрізь на першому місці стоять, само собою зрозуміло, члени нашого Товариства. Той грунт, на якому виростає це Товариство, є саме сучасне суспільство. Це Товариство не може бути викоренене, скільки б крові не було пролито. Щоб викоренити його, уряди повинні були б викоренити деспотичне панування капіталу над працею, тобто викоренити основу свого власного паразитичного існування.

Париж робітників з його Комуною завжди шануватимуть як славного провісника нового суспільства. Його мученики навіки зберігаються у великому серці робітничого класу. Його катів історія вже тепер прибила цвяхами до того ганебного стовпа, від якого їх не в силі будуть звільнити всі молитви їх попів [161].

256, Хай Холборн, Лондон,
Уестерн Сентрал, 30 травня 1871 р.

---

* — мабуть, Робіне. *Ред.*

ДОДАТКИ

«Колона заарештованих зупинилась на авеню Урік і вишикувалась у чотири чи п'ять рядів на тротуарі лицем до вулиці. Генерал маркіз де Галіффе і його штаб спішились і почали огляд з лівого флангу. Поволі йдучи і оглядаючи ряди, генерал зупинявся то тут, то там, плескаючи якого-небудь чоловіка по плечу або викликаючи кивком голови кого-небудь із задніх рядів. Здебільшого, без дальших розмов, людину, вибрану таким способом, змушували вийти на середину вулиці, де незабаром утворилась окрема колона меншого розміру... Ясно, що тут був значний простір для помилок. Офіцер верхи на коні показав генералові Галіффе на чоловіка і жінку, нібито винних в особливому злочині. Жінка, вибігши з рядів, кинулась навколішки і, простягаючи вперед руки, в палких висловах запевняла в своїй невинності. Генерал виждав якийсь час і з найбезпристраснішим лицем і байдужим виглядом сказав: «Мадам, я бував в усіх театрах Парижа,— не утруднюйте себе і не грайте комедії (ce n'est pas la peine de jouer la comédie)»... Було погано в цей день виявитися помітно вищим, бруднішим, чистішим, старшим або некрасивішим за своїх сусідів. Одна людина особливо вразила мене. Очевидно, вона швидко позбулася тягаря життя через свій зламаний ніс... Коли таким способом було відібрано більше сотні чоловік і було призначено загін розстрілюючих, колона рушила вперед, лишивши їх позаду. Через кілька хвилин позаду нас пролунав залп, і вогонь тривав більш як чверть години. Це була страта тих наспіх засуджених бідолах». (Паризький кореспондент «Daily News» [309], 8 червня.)

Цей Галіффе, «альфонс своєї дружини, такої відомої тим, що вона безсоромно виставляла напоказ своє тіло на оргіях Другої імперії», під час війни був відомий під ім'ям французького «прапорщика Пістоля».

««Temps» [310] — газета обережна і не ласа до сенсацій — розповідає жахливу історію про людей, які не вмерли відразу після розстрілу і були поховані раніше, ніж їх життя згасло. Велика кількість з них була закопана у сквері навколо Сен-Жак-ла-Бушрі, багато з них дуже неглибоко. Вдень вуличний шум заважав це чути, але серед нічної тиші жильці сусідніх будинків прокидалися від віддаленого стогону, а вранці вони бачили, як стиснута в кулак рука висовується з-під землі. Через це було наказано відкопати заритих... У мене немає найменшого сумніву в тому, що багато поранених були поховані ще живими. Один факт я можу засвідчити. Коли Брюнель був застрелений разом із своєю коханою 24-го у дворі одного будинку на Вандомській площі, тіла лежали там до вечора 27-го. Коли похоронний загін з'явився, щоб прибрати тіла, він побачив, що жінка ще жива, і відвіз її в лікарню. Хоч у неї влучили чотири кулі, вона тепер у безпеці». (Паризький кореспондент «Evening Standard» [311], 8 червня.)

II

Такий лист з'явився в лондонському «Times» від 13 червня.

РЕДАКТОРОВІ ГАЗЕТИ «TIMES»[312]

Вельмишановний пане!

6 червня 1871 р. Жюль Фавр розіслав циркуляр усім європейським державам, в якому він закликáв їх боротися з Міжнародним Товариством Робітників аж до його знищення. Для характеристики цього документа досить усього лише кількох зауважень.

Вже у вступі до нашого Статуту зазначалось, що Інтернаціонал був заснований «28 вересня 1864 р. на публічних зборах у Сент-Мартінс-холі, Лонг-Ейкр, у Лондоні». З причин, найкраще відомих йому самому, Жюль Фавр переносить дату його виникнення на час до 1862 року.

Для роз'яснення наших принципів він береться цитувати «його» (Інтернаціоналу) «листівку від 25 березня 1869 року». Але що ж він насправді цитує? Листівку одного товариства, яке зовсім не є Інтернаціоналом. До таких маневрів він уже вдавався, бувши ще досить молодим адвокатом, під час захисту паризької газети «National» від обвинувачення в наклепі, порушеного проти неї Кабе[313]. Тоді він твердив, що читає уривки з брошур Кабе, а насправді читав ним же самим вставлені речення. Цей обман було виявлено ще під час судового засідання, і, якби не поблажливість Кабе, Жюль Фавр був би покараний виключенням з паризької адвокатської корпорації. З усіх документів, які Жюль Фавр цитує як документи Інтернаціоналу, жоден не належить Інтернаціоналові. Так, наприклад, він говорить:

> «Альянс оголошує себе атеїстичним, як це заявляє Генеральна Рада, заснована в Лондоні в липні 1869 року».

Генеральна Рада ніколи не випускала такого документа. Навпаки, вона випустила документ[314], який оголошував недійсним той самий статут Альянсу — L'Alliance de la Démocratie Socialiste в Женеві,— який саме Жюль Фавр і цитує.

В усьому цьому циркулярі, нібито спрямованому певною мірою також і проти імперії, Жюль Фавр лише повторює ті поліцейські вигадки бонапартівських прокурорів, які були спростовані навіть перед судами самої імперії.

Відомо, що у своїх двох відозвах (від липня і вересня минулого року) про останню війну * Генеральна Рада Інтернаціоналу викрила завойовницькі плани Пруссії, спрямовані проти Франції. Згодом пан Ретленжер, особистий секретар Жюля Фавра, звертався, і, зрозуміло, даремно, до деяких членів Генеральної Ради

* Див. цей том, с. 226—230, 231—237. *Ред.*

з проханням добитися демонстративного виступу Ради проти Бісмарка на підтримку уряду національної оборони; при цьому їх особливо просили не згадувати про республіку. Приготування до демонстрації, з огляду на очікуване прибуття Жюля Фавра в Лондон, були зроблені,— безперечно з найкращими намірами,— всупереч бажанню Генеральної Ради, яка у своїй відозві від 9 вересня цілком ясно застерігала паризьких робітників щодо Жюля Фавра та його колег.

Що сказав би той самий Жюль Фавр, якби Генеральна Рада Інтернаціоналу звернулася, в свою чергу, з циркулярним листом про Жюля Фавра до всіх європейських кабінетів, пропонуючи їх особливій увазі документи, опубліковані в Парижі покійним паном Мільєром?

Залишаюсь, вельмишановний пане, Ваш покірний слуга

Джон Хейлз,

Секретар Генеральної Ради
Міжнародного Товариства Робітників

256, Хай Холборн, Лондон,
Уестерн Сентрал, 12 червня

У статті «Міжнародне Товариство і його цілі» лондонський «Spectator» [315] (від 24 червня), як благочестивий донощик, цитує, мабуть, ще грунтовніше, ніж це зробив Жюль Фавр, разом з іншими подібними ж витворами, згаданий вище документ Альянсу як твір Інтернаціоналу. Він надрукував це через одинадцять днів після того як вищенаведене спростування було опубліковане в газеті «Times». Це нас не дивує. Вже Фрідріх Великий говорив, що з усіх єзуїтів протестантські найгірші.

Ф. ЕНГЕЛЬС

ВСТУП ДО ПРАЦІ К. МАРКСА «ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У ФРАНЦІЇ» 1891 РОКУ[316]

Пропозиція перевидати відозву Генеральної Ради Інтернаціоналу «Громадянська війна у Франції» і дати до неї вступ була для мене несподіваною. Тому я можу тут лише коротко торкнутися найважливіших пунктів.

Перед вищезгаданою, більшою за розмірами, працею я подаю обидві коротші відозви Генеральної Ради про франко-прусську війну *. По-перше, тому, що в «Громадянській війні» є посилання на другу відозву, яка сама по собі, без першої, не скрізь зрозуміла. А також і тому, що обидві ці відозви, теж написані Марксом, є не менш, ніж «Громадянська війна», видатними зразками чудового, вперше виявленого у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» ** дару автора правильно схоплювати характер, значення і неминучі наслідки великих історичних подій у той час, коли ці події ще тільки відбуваються перед нашими очима або тільки-но відбулися. І, нарешті, тому, що нам у Німеччині ще й понині доводиться терпіти від передбачених Марксом наслідків цих подій.

Хіба не справдилося провіщення першої відозви, що коли оборонна війна Німеччини проти Луї Бонапарта виродиться в завойовницьку війну проти французького народу, то всі ті нещастя, яких зазнала Німеччина після так званої визвольної війни[240], обрушаться на неї знову з ще більшою силою? Хіба не пережили ми після цього цілих двадцять років бісмарківського панування, а замість переслідувань демагогів[84] — винятковий закон[317] і цькування соціалістів з тією ж поліцейською сваволею і буквально з тим же найобурливішим тлумаченням закону.

І хіба не буквально справдилося провіщення, що анексія Ельзас-Лотарінгії «кине Францію в обійми Росії» і що після цієї анексії Німеччина повинна буде або відкрито стати лакеєм Росії,

* Див. цей том, с. 226—230, 231—237. *Ред.*
** Див. там же, с. 5—89. *Ред.*

або після короткого перепочинку почати готуватися до нової війни, а саме до «війни расової, до війни проти об'єднаних слов'янської і романської рас» *? Хіба анексія французьких провінцій не кинула Францію в обійми Росії? Хіба Бісмарк не домагався марно цілих двадцять років благовоління царя і не прислужував йому ще більш раболіпно, ніж це звичайно робила, падаючи до ніг «святої Русі», маленька Пруссія, до того як вона стала «першою великою європейською державою»? І хіба не висить завжди над нашими головами дамоклів меч війни, яка першого ж дня розвіє на порох усі скріплені протоколами союзи государів, війни, щодо якої не відомо нічого певного, крім абсолютної непевності її результату, війни расової, яка віддасть усю Європу на поталу п'ятнадцятьом або двадцятьом мільйонам озброєних солдатів і яка ще не вибухнула тільки тому, що абсолютна неможливість передбачити її кінцеві результати викликає страх навіть у найсильнішої з великих військових держав?

Це тим більше зобов'язує нас зробити знову доступними для німецьких робітників ці напівзабуті документи, які блискуче свідчать про далекоглядність інтернаціональної робітничої політики 1870 року.

Те, що я сказав про ці дві відозви, стосується також відозви «Громадянська війна у Франції». 28 травня останні бійці Комуни загинули на схилах Бельвіля в боротьбі з переважаючими ворожими силами, а вже через два дні, 30 травня, Маркс прочитав Генеральній Раді свій твір, в якому історичне значення Паризької Комуни було змальоване короткими, сильними штрихами, але з такою влучністю і — головне — точністю, яких ніколи не досягала вся дальша велика література в цьому питанні.

Завдяки економічному й політичному розвиткові Франції з 1789 р. у Парижі за останні п'ятдесят років склалося таке становище, що кожна революція, яка спалахувала в ньому, не могла не набирати пролетарського характеру, а саме: оплативши перемогу своєю кров'ю, пролетаріат виступав після перемоги з власними вимогами. Ці вимоги бували більш-менш туманними і навіть плутаними, залежно кожного разу від ступеня розвитку паризьких робітників; але всі вони кінець кінцем зводилися до знищення класової протилежності між капіталістами і робітниками. Як воно мало статися,— цього, правда, не знали. Але вже сама вимога, при всій її невиразності, містила в собі небезпеку для існуючого суспільного ладу; робітники, які ставили цю вимогу, бували ще озброєні; тому для буржуа, які стояли коло державного керма, першою заповіддю було роззброєння робітників. Звідси — після кожної завойованої робітниками революції — нова боротьба, яка закінчується поразкою робітників.

---

* Див. цей том, с. 235. *Ред.*

Уперше це сталося в 1848 році. Ліберальні буржуа, що належали до парламентської опозиції, влаштовували банкети на користь реформи, добиваючись проведення такої виборчої реформи, яка забезпечила б панування їхньої партії. Боротьба з урядом все більше й більше змушувала їх апелювати до народу, і їм доводилося поступово уступати перше місце радикальним і республіканським верствам буржуазії та дрібній буржуазії. Але за спиною останніх стояли революційні робітники, які з 1830 р.[318] набули значно більше політичної самостійності, ніж це припускали буржуа й навіть республіканці. В момент, коли у відносинах між урядом і опозицією настала криза, робітники почали вуличну боротьбу; Луї-Філіпп зник, а з ним зникла і виборча реформа; замість неї виникла республіка, і до того ж така, яку переможці-робітники оголосили навіть «соціальною» республікою. Що слід було розуміти під цією соціальною республікою — нікому не було ясно, навіть і самим робітникам. Але вони були тепер озброєні і стали силою в державі. Тому першою справою буржуазних республіканців, що стояли при владі, як тільки вони відчули трохи твердіший грунт під ногами, було роззброєння робітників. Це й було зроблено під час червневого повстання 1848 р.[25], до якого робітників змусили прямим порушенням даного їм слова, явним знущанням з них і спробою вислати безробітних у віддалену провінцію. Уряд наперед забезпечив собі величезну перевагу сил. Після п'ятиденної героїчної боротьби робітники були переможені. І тут над беззбройними полоненими була вчинена кривава розправа, небачена з часів громадянських воєн, які призвели до падіння Римської республіки. Буржуазія вперше показала, з якою безумною жорстокістю мстить вона пролетаріатові, коли він насмілюється виступити проти неї як особливий клас з власними інтересами й вимогами. Але все-таки 1848 р. був ще дитячою грою в порівнянні з шаленством буржуазії в 1871 році.

Відплата наступала на п'яти. Якщо пролетаріат ще не міг, то буржуазія вже не могла правити Францією. У той час, принаймні, не могла: у своїй більшості вона була тоді ще монархічною і до того ж розколотою на три династичні партії[19] і четверту — республіканську. Її внутрішні чвари дали змогу авантюристові Луї Бонапарту захопити всі командні позиції — армію, поліцію, адміністративний апарат — і 2 грудня 1851 р.[3] висадити в повітря останню твердиню буржуазії, Національні збори. Почалася Друга імперія — експлуатація Франції зграєю політичних і фінансових авантюристів, але разом з тим і такий промисловий розвиток, який був зовсім неможливий при дріб'язково-обачній системі Луї-Філіппа, при безроздільному пануванні лише однієї незначної частини великої буржуазії. Луї Бонапарт відібрав у капіталістів їхню політичну владу під приводом захисту буржуазії проти робітників і, з другого боку, робітників проти буржуазії; але зате

його панування сприяло спекуляції і промисловій діяльності, коротше кажучи — небаченому до того часу економічному піднесенню і збагаченню всієї буржуазії в цілому. Однак ще більшою мірою відбувалося зростання корупції й масового злодійства, центром яких став імператорський двір, і в результаті яких з цього збагачення вилучався значний процент.

Але Друга імперія означала апеляцію до французького шовінізму; вона означала вимогу повернення втрачених у 1814 р. кордонів Першої імперії, щонайменше — кордонів Першої республіки. Французька імперія в кордонах старої монархії і навіть у ще більш урізаних кордонах 1815 р.— таке становище не могло довго тривати. Звідси необхідність час від часу вести війну і розширювати кордони. Але ніяке розширення кордонів не збуджувало так сильно фантазію французьких шовіністів, як розширення за рахунок німецького лівого берега Рейну. Одна квадратна миля на Рейні значила більше в їхніх очах, ніж десять миль в Альпах або де-небудь в іншому місці. Поки існувала Друга імперія, вимога повернення лівого берега Рейну — відразу або частинами — була лише питанням часу. Цей час настав разом з австро-прусською війною 1866 року. Обманутий у своїх надіях на «територіальну компенсацію» Бісмарком, а також внаслідок своєї власної надхитромудрої вичікувальної політики Бонапарт не мав іншого виходу, крім війни, яка спалахнула в 1870 р. і привела його до Седана [242], а потім і у Вільгельмсхее [292].

Неминучим наслідком була революція 4 вересня 1870 р. в Парижі. Імперія розсипалась, як картковий домик; знову була проголошена республіка. Але ворог стояв біля воріт; армії імперії були або обложені в Меці, без надії на визволення, або перебували в полоні в Німеччині. У цьому критичному становищі народ дозволив паризьким депутатам колишнього Законодавчого корпусу проголосити себе «урядом національної оборони». На це погодилися тим швидше, що тепер усі парижани, здатні носити зброю, були, з метою оборони, зараховані до національної гвардії [22] і озброєні, так що робітники становили у ній тепер величезну більшість. Але вже незабаром прорвався назовні антагонізм між урядом, що складався майже поголовно з буржуа, і озброєним пролетаріатом. 31 жовтня робітничі батальйони взяли штурмом ратушу і заарештували частину членів уряду [272]. Зрада, пряме порушення урядом даного ним слова і втручання кількох дрібнобуржуазних батальйонів призвели до звільнення заарештованих; і щоб не дати розгорітися громадянській війні в обложеному ворожою силою місті, попередній уряд був залишений при владі.

Нарешті, змучений голодом Париж 28 січня 1871 р. капітулював [254]. Однак капітулював на нечуваних у воєнній історії почесних умовах. Форти були здані, з кріпосного валу були зняті гармати, лінійні полки і мобільна гвардія [26] здали зброю, самі вони

були оголошені військовополоненими. Але національна гвардія зберігала свою зброю і гармати і укладала з переможцями лише перемир'я. Самі переможці не зважувалися з тріумфом вступити в Париж; вони насмілилися зайняти тільки невеликий куток Парижа, частина якого до того ж складалася з громадських парків, та й цей куток вони зайняли всього лише на кілька днів! І протягом цього часу переможці, які тримали Париж в облозі 131 день, були самі обложені озброєними паризькими робітниками, які пильно стежили за тим, щоб жоден «пруссак» не переступив вузьких меж наданого чужоземному завойовникові кутка. Таку повагу викликали до себе паризькі робітники у війська, перед яким склали зброю всі армії імперії. Прусські юнкери, які прийшли сюди, щоб помститися вогнищу революції, змушені були шанобливо зупинитися якраз перед цією озброєною революцією і салютувати їй!

Під час війни паризькі робітники обмежувалися вимогою енергійного продовження боротьби. Але тепер, коли після капітуляції Парижа був укладений мир [268], глава нового уряду, Тьєр, повинен був переконатися, що, поки паризькі робітники озброєні, панування імущих класів — великих землевласників і капіталістів — перебуває в постійній небезпеці. Першою його справою була спроба роззброїти їх. 18 березня він послав лінійні війська з наказом захопити артилерію, що належала національній гвардії і була створена під час облоги Парижа на громадські кошти, зібрані підпискою. Ця спроба не вдалася; весь Париж, як один, узявся за зброю з метою самооборони, і війна між Парижем і французьким урядом, що перебував у Версалі, була оголошена. 26 березня була обрана і 28 березня проголошена Паризька Комуна. Центральний комітет національної гвардії, який до цього моменту здійснював функції уряду і встиг уже ухвалити постанову про скасування скандальної паризької «поліції звичаїв», передав свої повноваження Комуні. 30 березня Комуна скасувала рекрутський набір і постійну армію і оголосила єдиною збройною силою національну гвардію, яка складалася з усіх громадян, здатних носити зброю. Комуна анулювала всі рахунки по квартирній платі за час з жовтня 1870 р. по квітень 1871 р., зарахувавши уже виплачені суми як квартирну плату на майбутнє, і припинила продаж речей, заставлених у міському ломбарді. Того ж дня були затверджені на посаді обрані до Комуни іноземці, бо «прапор Комуни є прапор всесвітньої республіки».— 1 квітня було встановлено, що платня службовців Комуни, а отже й самих її членів, не повинна перевищувати 6000 франків (4800 марок). Наступного дня був виданий декрет про відокремлення церкви від держави і про скасування всіх державних видатків на релігійні цілі, а також про перетворення всіх церковних маєтностей у національну власність; 8 квітня відповідно до цього було видане розпорядження, яке й

стало поступово проводитись у життя,— про вилучення із шкіл усіх релігійних символів, зображень, догматів, молитов,— словом, «усього того, що стосується совісті кожної окремої особи».— 5 квітня, зважаючи на щодня повторювані розстріли версальськими військами полонених бійців Комуни, був виданий декрет про арешт заложників, який проте ніколи до кінця не був проведений у життя [278].— 6 квітня 137-й батальйон національної гвардії витяг гільйотину, і при всенародному тріумфуванні вона була публічно спалена.— 12 квітня Комуна ухвалила зруйнувати на Вандомській площі колону перемоги, яка була вилита Наполеоном після війни 1809 р. з захоплених у ворога гармат, оскільки ця колона була символом шовінізму і ворожнечі між народами. 16 травня ця постанова була виконана.— 16 квітня Комуна розпорядилася провести статистичний облік зупинених фабрикантами фабрик і розробити план пуску цих фабрик силами зайнятих на них робітників, які повинні були об'єднатися в кооперативні товариства, а також розробити план об'єднання цих товариств в одну велику спілку.— 20 квітня вона скасувала нічну роботу пекарів і анулювала контори по підшуканню роботи, якими з часу Другої імперії монопольно розпоряджалися призначувані поліцією суб'єкти — першорозрядні експлуататори робітників; ці контори були передані у відання мерій двадцяти округів Парижа.— 30 квітня вона розпорядилася скасувати ломбарди, які були засобом приватної експлуатації робітників і суперечили їхньому праву на знаряддя праці і на кредит.— 5 травня вона ухвалила зруйнувати каплицю, збудовану на спокутування страти Людовіка XVI.

Так, починаючи з 18 березня, почав різко й рішуче виявлятися суто класовий характер паризького руху, який до того часу відступав на задній план внаслідок боротьби проти ворожого вторгнення. Відповідно до того, що в Комуні засідали майже виключно робітники або визнані представники робітників, і постанови її відзначалися рішуче пролетарським характером. Або ці постанови декретували такі реформи, від яких республіканська буржуазія відмовилася тільки через підлу боягузливість і які становлять необхідну основу для вільної діяльності робітничого класу. Таким є втілення в життя принципу, що *у відношенні до держави* релігія є просто приватною справою. Або Комуна приймала постанови, які прямо були в інтересах робітничого класу і які почасти глибоко врívалися в старий суспільний лад. Але у здійсненні всіх цих заходів в обложеному місті могли бути зроблені в кращому разі тільки перші кроки. Уже з початку травня всі сили йшли на боротьбу проти все більш чисельно зростаючих військ версальського уряду.

7 квітня версальці захопили переправу через Сену біля Нейї, на західному фронті Парижа; однак 11 квітня їхній напад на

південний фронт був відбитий генералом Едом з великими втратами з їхнього боку. Ті люди, що таврували бомбардування Парижа пруссаками як блюзнірство, тепер самі безперервно бомбардували його. Ці ж люди благали тепер прусський уряд прискорити повернення взятих у полон під Седаном і Мецом французьких солдатів, які повинні були відвоювати для них Париж [265]. Поступове прибуття цих військ дало версальцям на початку травня вирішальну перевагу. Це стало ясно вже 23 квітня, коли Тьєр перервав початі за пропозицією Комуни переговори про обмін паризького архієпископа * і ряду інших священиків, що були затримані у Парижі як заложники, на одного Бланкі, двічі обраного до Комуни, але ув'язненого в Клерво. Ще ясніше виявив це змінений тон промов Тьєра; до того часу стримані і двозначні, вони тепер раптом стали зухвалими, лютими, погрозливими. На південному фронті версальці зайняли 3 травня редут Мулен-Саке, 9 — форт Іссі, повністю зруйнований бомбардуванням, 14 — форт Ванв. На західному фронті, займаючи численні села і будівлі, які простягались аж до міської стіни, вони поступово просунулися до головного фортечного валу; 21 травня, внаслідок зради і безтурботності національних гвардійців, які були тут, їм удалося проникнути в місто. Пруссаки, які займали північні і східні форти, дозволили версальцям проникнути через територію, на якій за умовами перемир'я їм було заборонено перебувати, в північну частину міста, і почати звідси наступ на широкому фронті, який парижани повинні були, виходячи з умов перемир'я, вважати забезпеченим від нападу, і тому досить слабо захистили. Через це й опір, який був учинений у західній половині Парижа, де в основному розташовані розкішні квартали багачів, був порівняно слабким; він ставав тим лютішим і запеклішим, чим ближче підходили війська, що вторглися, до східної половини столиці, до власне робітничого району міста. Лише після восьмиденної боротьби загинули останні захисники Комуни на висотах Бельвіля і Менільмонтана, і тоді звіряче винищення беззбройних чоловіків, жінок і дітей, яке відбувалося в усе зростаючих масштабах протягом цілого тижня підряд, досягло свого апогею. Рушниця, що заряджається з казенної частини, убивала не досить швидко, і переможених розстрілювали з мітральєз цілими сотнями. «Стіна комунарів» на кладовищі Пер-Лашез, де відбулося останнє масове вбивство, стоїть ще й тепер як німий, але виразний свідок того шаленства, на яке здатний пануючий клас, коли пролетаріат насмілюється виступити на захист своїх прав. Потім, коли виявилося, що перебити всіх неможливо, почалися масові арешти й розстріли жертв, довільно вихоплених з рядів полонених; решту заганяли у великий табір, де вони повинні були чекати військового суду. Прусським

* — Ж. Дарбуа. *Ред.*

військам, що оточували Париж з північного сходу, було наказано не пропускати жодного втікача, але офіцери нерідко дивилися крізь пальці, коли солдати корилися більше почуттю людяності, ніж наказу вищого начальства; особливо прославився своєю гуманною поведінкою саксонський армійський корпус, який пропустив багатьох явних бійців Комуни.

Якщо ми тепер, через двадцять років, подивимось на діяльність і історичне значення Паризької Комуни 1871 р., то побачимо, що до викладеного в «Громадянській війні у Франції» слід зробити ще деякі доповнення.

Члени Комуни поділялися на більшість, що складалася з бланкістів, які переважали і в Центральному комітеті національної гвардії, і меншість, яка складалася з членів Міжнародного Товариства Робітників, переважно послідовників соціалістичної школи Прудона. Бланкісти в основній своїй масі були тоді соціалістами лише за революційним пролетарським інстинктом; тільки дехто з них піднісся до більш ясного розуміння принципових положень завдяки Вайяну, який був обізнаний з німецьким науковим соціалізмом. Звідси стає зрозумілим, чому Комуна в економічній галузі не зробила багато такого, що, за нашими теперішніми уявленнями, їй треба було зробити. Найважче, звичайно, зрозуміти те благоговіння, з яким Комуна шанобливо зупинилася перед дверима Французького банку. Це було також великою політичною помилкою. Банк у руках Комуни — адже це мало б більше значення, ніж десять тисяч заложників. Це примусило б всю французьку буржуазію натиснути на версальський уряд на користь укладення миру з Комуною. Але значно разючішим є те, як часто Комуна діяла правильно, незважаючи на те, що вона складалася з бланкістів і прудоністів. Звичайно, за економічні декрети Комуни — і за їх достоїнства і за їх недоліки — насамперед несуть відповідальність прудоністи, а за її політичні дії й промахи — бланкісти. Як це звичайно буває, коли влада потрапляє в руки доктринерів, і ті і другі робили, з іронії історії, якраз протилежне тому, що їм диктувала доктрина їхньої школи.

Прудон, цей соціаліст дрібних селян і ремісничих майстрів, просто-таки ненавидів асоціацію. Він говорив, що в ній більше поганого, ніж хорошого, що вона природою своєю безплідна, навіть шкідлива, що це один з ланцюгів, які сковують свободу робітника; що це пуста догма, некорисна і обтяжлива, яка суперечить не тільки свободі робітника, а й економії праці; що її невигоди зростають швидше, ніж її переваги, і що на противагу їй конкуренція, поділ праці, приватна власність є корисними економічними силами. Робітнича асоціація доречна тільки у виняткових випадках,— а такими Прудон оголошує велику промисловість

і великі підприємства, наприклад залізниці (див. «Загальну ідею революції», 3-й етюд) [319].

Але в 1871 р. велика промисловість уже настільки перестала бути винятком навіть у Парижі, цьому центрі художнього ремесла, що найважливіший декрет Комуни диктував організацію великої промисловості, і навіть мануфактур, яка не тільки грунтувалась на робітничих асоціаціях, що створювалися на кожній окремій фабриці, але й повинна була об'єднати всі ці товариства в одну велику спілку; коротше кажучи, така організація, як цілком правильно зауважує Маркс у «Громадянській війні», кінець кінцем повинна була вести до комунізму, тобто до того, що є прямо протилежним ученню Прудона. Ось чому Комуна була в той же час могилою прудонівської соціалістичної школи. Ця школа тепер зникла з середовища французьких робітників; тут тепер безроздільно панує теорія Маркса, причому серед «посибілістів» [320] не меншою мірою, ніж серед «марксистів». Тільки в колах «радикальної» буржуазії трапляються ще прудоністи.

Не краща доля спіткала і бланкістів. Виховані в школі змовництва, спаяні властивою цій школі суворою дисципліною, вони гадали, що порівняно невелика кількість рішучих, добре організованих людей здатна в слушний момент не тільки захопити владу, а й, діючи з величезною енергією, яка ні перед чим не зупиняється, утримувати її з допомогою цього в своїх руках доти, поки не вдасться втягнути народні маси в революцію і згуртувати їх навколо невеликої купки вожаків. Це насамперед передбачало найсуворішу диктаторську централізацію всієї влади в руках нового революційного уряду. Що ж зробила Комуна, більшість якої складалася саме з цих бланкістів? У всіх своїх прокламаціях до населення французької провінції вона закликáла його об'єднати всі комуни Франції з Парижем в одну вільну федерацію, в одну національну організацію, яку вперше дійсно повинна була створити сама нація. Саме та пригноблююча влада колишнього централізованого уряду, армія, політична поліція, бюрократія, яку Наполеон створив у 1798 р. і яку з того часу кожний новий уряд переймав, як бажане знаряддя, і використовував проти своїх противників,— саме ця влада повинна була впасти всюди у Франції, як упала вона вже в Парижі.

Комуна повинна була з самого початку визнати, що робітничий клас, прийшовши до панування, не може далі господарювати із старою державною машиною; що робітничий клас, щоб не втратити знову свого тільки що завойованого панування, повинен, з одного боку, усунути всю стару, досі застосовувану проти нього, машину гноблення, а з другого боку, повинен забезпечити себе проти своїх власних депутатів і чиновників, оголошуючи їх усіх, без усякого винятку, змінюваними у будь-який час. У чому полягала характерна особливість старої держави? Спочатку суспіль-

ство з допомогою простого поділу праці створило собі особливі органи для захисту своїх спільних інтересів. Але з часом ці органи, і головний з них — державна влада, служачи своїм особливим інтересам, із слуг суспільства перетворилися в його повелителів. Це можна бачити, наприклад, не тільки в спадковій монархії, а й у демократичній республіці. Ніде «політики» не становлять такої відокремленої і впливової частини нації, як саме в Північній Америці. Там кожною з двох великих партій, що змінюють одна одну при владі, в свою чергу, керують люди, які перетворюють політику у вигідну справу, спекулюють на депутатських місцях у законодавчих зборах, як союзу, так і окремих штатів, або ж живуть за рахунок агітації на користь своєї партії і після перемоги як винагороду одержують посади. Відомо, скільки зусиль витратили американці протягом останніх тридцяти років, щоб скинути це ярмо, яке стало нестерпним, і як вони, незважаючи на це, все більше занурюються в болото корупції. Саме в Америці найкраще можна бачити, як розвивається це відокремлення державної влади від суспільства, для якого вона спочатку мала бути тільки знаряддям. Там немає ні династії, ні дворянства, ні постійної армії, за винятком жменьки солдатів для нагляду за індійцями, немає бюрократії з постійними штатами й правами на пенсії. І все ж ми бачимо там дві великі банди політичних спекулянтів, які поперемінно забирають у свої руки державну владу і експлуатують її з допомогою найбрудніших засобів і для найбрудніших цілей, а нація безсила проти цих двох великих картелей політиків, які нібито перебувають у неї на службі, а насправді панують над нею і грабують її.

Проти цього неминучого в усіх дотеперішніх державах перетворення держави й органів держави із слуг суспільства у господарів над суспільством Комуна застосувала два безпомилкові засоби. По-перше, вона призначала на всі посади, по управлінню, по суду, по народній освіті, осіб, обраних загальним виборчим правом, і до того ж запровадила право відкликати цих виборних у будь-який час за рішенням їхніх виборців. А по-друге, вона платила всім службовим особам, як вищим, так і нижчим, лише таку плату, яку одержували інші робітники. Найвища платня, яку взагалі платила Комуна, була 6000 франків. Таким чином була створена надійна перешкода гонитві за місточками і кар'єризмові, навіть і незалежно від імперативних мандатів депутатам у представницькі установи, запроваджених Комуною крім того.

Це руйнування старої державної влади та її заміна новою, справді демократичною, докладно описані в третьому відділі «Громадянської війни». Але коротко спинитися ще раз на деяких рисах цієї заміни було тут необхідно, бо якраз у Німеччині забобонна віра в державу перейшла з філософії в загальну свідомість

буржуазії і навіть багатьох робітників. За вченням філософів, держава є «здійснення ідеї» або, перекладене на філософську мову, царство боже на землі, держава є таке поприще, на якому здійснюється або повинна здійснитися вічна істина і справедливість. А звідси випливає забобонна пошана до держави і до всього того, що має відношення до держави,— забобонна пошана, яка тим легше вкорінюється, що люди звикають з дитинства думати, нібито справи й інтереси, спільні для всього суспільства, не можуть інакше виконуватись і захищатись, як старим способом, тобто за допомогою держави та її нагороджених доходними містечками чиновників. Люди думають, що роблять надзвичайно сміливий крок уперед, якщо вони позбуваються віри в спадкову монархію і стають прихильниками демократичної республіки. А насправді держава є не що інше, як машина для придушення одного класу іншим, і в демократичній республіці нітрохи не менше, ніж у монархії. І в кращому разі держава є зло, яке у спадщину передається пролетаріатові, що здобув перемогу в боротьбі за класове панування; перемігший пролетаріат, так само, як і Комуна, змушений буде негайно відсікти гірші сторони цього зла, до того часу, поки покоління, яке виросло в нових, вільних суспільних умовах, буде спроможне викинути геть весь цей мотлох державності.

Останнім часом соціал-демократичний філістер знову починає відчувати рятівний страх при словах: диктатура пролетаріату. Чи хочете знати, шановні панове, який вигляд має ця диктатура? Подивіться на Паризьку Комуну. Це була диктатура пролетаріату.

Лондон, у день двадцятих роковин Паризької Комуни,
18 березня 1891 р.

Ф. Енгельс

Надруковано в журналі «Die Neue Zeit», Bd. 2, № 28, 1890—1891 і в книзі: Marx K. Der Bürgerkrieg in Frankreich. Berlin, 1891

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 179—190

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПРО ПОЛІТИЧНУ ДІЮ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

АВТОРСЬКИЙ ЗАПИС ПРОМОВИ НА ЗАСІДАННІ КОНФЕРЕНЦІЇ 21 ВЕРЕСНЯ 1871 РОКУ [321]

Абсолютне утримування від політики неможливе; усі газети прихильників утримування теж займаються політикою. Справа тільки в тому, як і яку політику проводити. Для нас, до того ж, утримування неможливе. Робітнича партія, як політична партія, вже існує в більшості країн. Не нам її руйнувати, проповідуючи утримування від політики. Практика сучасного життя, політичний гніт, якому піддають робітників існуючі уряди,— як у політичних, так і в соціальних цілях,— примушують робітників волею-неволею займатись політикою. Проповідувати їм утримування від політики означало б штовхати їх в обійми буржуазної політики. Утримування від політики абсолютно неможливе особливо після Паризької Комуни, яка поставила на порядок денний політичну дію пролетаріату.

Ми хочемо знищення класів. Який є засіб, щоб добитися цього? — Політичне панування пролетаріату. І ось, коли це стало ясніше ясного, від нас вимагають невтручання в політику! Всі проповідники утримування від політики називають себе революціонерами, і навіть революціонерами переважно. Але революція є найвищий акт політики; той, хто прагне до неї, повинен визнавати і засоби, політичні дії, які підготовляють революцію, які виховують робітників для революції і без яких робітники на другий день після битви завжди будуть обдурені Фаврами і Піа. А політика, яку треба проводити, це — робітнича політика; робітнича партія не повинна плентатись у хвості тієї чи іншої буржуазної партії, а повинна конституюватись як партія незалежна, в якої своя власна мета, своя власна політика.

Політичні свободи, право зборів та спілок, свобода друку — ось наша зброя; хіба ми можемо скласти руки і утримуватись від політики, якщо цю зброю хочуть у нас відняти? Кажуть, що всяка

політична дія рівнозначна визнанню існуючого порядку. Але коли цей порядок дає в наші руки засоби для боротьби проти нього, то використання цих засобів не означає визнання існуючого порядку.

Уперше повністю опубліковано в журналі «Коммунистический Интернационал» № 29, 1934 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 409—410

К. МАРКС

ПРО СЕМИРІЧЧЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ

КОРЕСПОНДЕНТСЬКИЙ ЗАПИС ПРОМОВИ, ВИГОЛОШЕНОЇ НА УРОЧИСТИХ ЗБОРАХ У ЛОНДОНІ 24 ВЕРЕСНЯ 1871 РОКУ [322]

Про Інтернаціонал К. Маркс сказав, що величезний успіх, яким досі завершувались його зусилля, пояснюється обставинами, над якими самі члени Інтернаціоналу не владні. Результатом цих обставин, а зовсім не зусиль його учасників стало й саме заснування Інтернаціоналу. Воно не було справою якої-небудь групи вправних політичних діячів; усі політичні діячі світу не змогли б створити тієї обстановки і тих умов, які потрібні для успіху Інтернаціоналу. Інтернаціонал не висунув будь-якого особливого символу віри. Його завдання — організувати сили праці, встановити зв'язок між різними виявами робітничого руху і об'єднати їх. Обставини, що викликали такий сильний розвиток Інтернаціоналу, зумовлені тим зростаючим гнобленням, якого зазнавав трудящий народ в усьому світі, і в цьому секрет його успіху. Події останніх кількох тижнів незаперечно довели, що робітничий клас повинен боротися за своє визволення. Переслідування Інтернаціоналу урядами нагадують переслідування перших християн у Стародавньому Римі. Спочатку вони теж були нечисленні, але римські патриції інстинктивно відчували, що Римська імперія загине, якщо християни досягнуть успіху. Переслідування в Римі не врятували імперії, і теперішні переслідування Інтернаціоналу не врятують існуючого порядку.

Новим в Інтернаціоналі є те, що він був заснований самими робітниками і для робітників. До створення Інтернаціоналу всі різні організації робітничого класу були товариствами, заснованими для нього радикальними елементами з середовища пануючих класів, а Інтернаціонал організували робітники для самих себе. Чартистський рух [155] в Англії почався за згодою буржуазних радикалів і з їхньою допомогою, хоч, якби він був успішним, то це могло б бути тільки на користь робітничому класові. Англія — єдина країна, де робітничий клас достатньо розвинутий і організований для того, щоб використати загальне виборче право справді в своїх власних інтересах.

Потім він зазначив, що лютнева революція[175] являла собою рух, який підтримала частина буржуазії проти правлячої партії. Лютнева революція дала робітничому класові самі лиш обіцянки і поставила на місце однієї групи людей з правлячого класу іншу. Червневе повстання[25] було повстанням проти всього правлячого класу, включаючи і його найрадикальнішу частину. Робітники, які в 1848 р. поставили при владі нових людей, інстинктивно відчували, що вони тільки замінили одну групу гнобителів іншою і що їх зрадили.

Останнім і найбільшим з усіх рухів, що коли-небудь відбувались, була Комуна. Комуна являла собою — і про це не може бути двох думок — завоювання політичної влади робітничим класом. Багато що відносно Комуни зрозуміли неправильно. Комуна не могла створити нової форми класового панування. Тільки знищивши існуючі умови гноблення шляхом передачі всіх засобів праці виробникові, і, тим самим, примусивши кожного фізично придатного індивідуума працювати, щоб забезпечити собі існування, була б усунута сама основа класового панування і гноблення. Але перш ніж здійснення такої зміни стане можливим, необхідна диктатура пролетаріату, а першою її умовою є армія пролетаріату. Право на своє визволення робітничий клас повинен завоювати на полі битви. Завдання Інтернаціоналу — організувати і об'єднати сили робітничого класу для наступної боротьби.

Надруковано в газеті «The World» 15 жовтня 1871 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 424—425

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

МНИМІ РОЗКОЛИ В ІНТЕРНАЦІОНАЛІ

ЗАКРИТИЙ ЦИРКУЛЯР ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ [323]

До цього часу Генеральна Рада вважала за потрібне цілком утримуватися від будь-яких виступів з приводу внутрішньої боротьби в Інтернаціоналі і ніколи не відповідала публічно на відкриті нападки, яких вона зазнає ось уже понад два роки з боку деяких членів Товариства.

Але якщо можна було й далі мовчати, поки справа обмежувалася підступами кількох інтриганів, що навмисно намагалися викликати плутанину між Інтернаціоналом і певним товариством [324], яке з самого початку свого виникнення було йому ворожим, то тепер, коли в скандалах, що їх викликáє це товариство, знаходить собі опору європейська реакція, в момент, коли Інтернаціонал переживає кризу, якої він не переживав від самого свого заснування, Генеральна Рада змушена дати історичний огляд усіх цих інтриг.

I

Першим заходом, ужитим Генеральною Радою після падіння Паризької Комуни, було опублікування відозви про «Громадянську війну у Франції» *, в якій вона висловлювала свою солідарність з усіма діями Комуни в той самий момент, коли ці дії були для буржуазії, преси і європейських урядів приводом, щоб обрушити на переможених парижан потоки наймерзенніших наклепів. Навіть частина робітничого класу не розуміла, що поразки було завдано його власній справі. Одним з доказів цього для Ради став вихід з її складу двох членів, громадян Оджера і Лекрафта, які цілком відреклися від якої б то не було солідарності з цією відозвою [252]. Можна сказати, що її опублікування в усіх цивілізованих країнах світу поклало початок єдності поглядів робітничого класу на події в Парижі.

---

* Див. цей том, с. 239—281. *Ред.*

З другого боку, Інтернаціонал знайшов досить могутній засіб пропаганди в буржуазній пресі, особливо у великій англійській пресі, змусивши її цією відозвою вступити в полеміку, яка підтримувалася відповідями Генеральної Ради.

Прибуття в Лондон численних емігрантів Комуни примусило Генеральну Раду перетворитися в комітет допомоги і виконувати цю функцію, що зовсім не належить до її звичайних обов'язків, протягом восьми з лишком місяців [325]. Певна річ, що переможені й вигнані комунари не могли розраховувати на допомогу буржуазії. Щодо робітничого класу, то вимога про допомогу надійшла в тяжкий момент. У Швейцарію і Бельгію вже прибули значні групи емігрантів, яким треба було або подавати підтримку, або допомогти перебратися в Лондон. Суми, зібрані в Німеччині, Австрії та Іспанії, посилались у Швейцарію. В Англії напружена боротьба за дев'ятигодинний робочий день, вирішальним моментом якої були події в Ньюкаслі [326], вичерпала як індивідуальні внески робітників, так і фонди тред-юніонів, які, до речі сказати, згідно із статутами, можуть витрачатись тільки для професійної боротьби. Проте завдяки невтомній діяльності і листуванню Раді вдавалося збирати невеликі суми грошей, які вона розподіляла щотижня. Американські робітники ширше відгукнулися на її заклик. От якби Рада могла реалізувати ті мільйони, якими так щедро наділила касу Інтернаціоналу переляканa уява буржуазії!

Після травня 1871 р. група емігрантів Комуни була введена до складу Ради * замість французьких представників, що вибули внаслідок війни. Серед кооптованих були і давнішні члени Інтернаціоналу, а також кілька осіб, відомих своєю революційною енергією, обрання яких стало даниною пошани до Паризької Комуни.

Поряд з усіма цими турботами, Рада повинна була вести підготовчу роботу до конференції, яку вона скликáла [321].

Жорстокі репресії бонапартистського уряду проти Інтернаціоналу перешкодили передбаченому постановою Базельського конгресу [327] скликанню конгресу в Парижі. Генеральна Рада, скориставшись правом, наданим їй статтею 4 Статуту **, оголосила циркуляром від 12 липня 1870 р. про скликання конгресу в Майнці. У листах, надісланих одночасно з цим різним федераціям, вона пропонувала перенести місцеперебування Генеральної Ради з Англії в яку-небудь іншу країну і просила у цьому питанні видати делегатам імперативні мандати; федерації одностайно висловилися за те, щоб Рада залишилася в Лондоні. Через кілька днів вибухнула франко-прусська війна, яка зробила скликання конгресу взагалі неможливим. І тоді запрошені нами федерації дали

* — Г. Ранв'є, Ф.-Е. Курне, А. Арно. *Ред.*
** Див. цей том, с. 152. *Ред.*

нам повноваження призначити строк скликання чергового конгресу залежно від ходу подій.

Як тільки дозволила політична обстановка, Генеральна Рада скли́кала закриту конференцію, спираючись на прецеденти конференції 1865 р.[328] і закритих засідань в організаційних питаннях, що відбувалися під час кожного конгресу. Скликання відкритого конгресу в той момент, коли європейська реакція справляла свої оргії; коли Жюль Фавр вимагав від усіх урядів, навіть від англійського, видачі емігрантів як карних злочинців; коли Дюфор пропонував поміщицькій палаті закон, що ставив Інтернаціонал поза законом [329], закон, лицемірну підробку якого Малу згодом підніс бельгійцям; коли в Швейцарії один з емігрантів Комуни у зв'язку з вимогою про його видачу був підданий попередньому арешту ще до рішення федерального уряду; коли цькування членів Інтернаціоналу стало явною основою союзу між Бейстом і Бісмарком, причому до пункту угоди, спрямованої проти Інтернаціоналу, поспішив приєднатись і Віктор-Еммануїл; коли іспанський уряд, віддавши себе цілком у розпорядження версальських катів, примусив Федеральну раду, що перебувала в Мадріді, шукати собі притулку в Португалії [330]; нарешті, коли першим обов'язком Інтернаціоналу було згуртувати свою організацію і прийняти виклик, кинутий йому урядами,— в такий момент скликання відкритого конгресу було неможливе, воно могло призвести тільки до того, що видало б делегатів континенту в руки урядів.

Усі секції, що підтримували регулярний зв'язок з Генеральною Радою, були своєчасно запрошені на конференцію, підготовка якої, хоча мова йшла не про відкритий конгрес, все ж натрапила на серйозні труднощі. Само собою зрозуміло, що Франція при тому становищі, в якому вона перебувала, не могла обрати делегатів. В Італії єдиною організованою секцією тоді була неаполітанська секція; на момент виборів делегата її розігнали збройною силою. В Австрії і Угорщині найактивніші члени Інтернаціоналу були ув'язнені. В Німеччині кількох найвідоміших його членів переслідували, обвинувачуючи їх у державній зраді, інші були в тюрмі, і кошти партії цілком ішли на допомогу їх сім'ям [331]. Американці витратили кошти, призначені для посилки делегації, на підтримку емігрантів, надіславши на ім'я конференції докладний звіт про становище Інтернаціоналу в їх країні [332]. А втім, усі федерації визнали необхідність замінити відкритий конгрес закритою конференцією.

Конференція, що відбулася в Лондоні з 17 по 23 вересня 1871 р., по закінченні своєї роботи доручила Генеральній Раді опублікувати ухвалені нею резолюції, звести воєдино Організаційний регламент і опублікувати його трьома мовами разом з переглянутим і виправленим Загальним Статутом *, виконати рішення

* Див. цей том, с. 151—153. *Ред.*

про заміну членських карток марками, реорганізувати Інтернаціонал в Англії [333] і, нарешті, знайти необхідні кошти для виконання цих різних робіт.

Як тільки були опубліковані матеріали конференції, реакційна преса від Парижа до Москви і від Лондона до Нью-Йорка оголосила резолюцію про політику робітничого класу [334] настільки крамольною — «Times» обвинувачував її в «холоднокровно обдуманому зухвальстві»,— що Інтернаціонал треба негайно поставити поза законом. З другого боку, резолюція, що засуджувала самозвані сектантські секції [335], дала міжнародній поліції довгожданий привід зчинити галас нібито на захист вільної автономії робітників, яких вона опікає від принизливого деспотизму Генеральної Ради і конференції. Робітничий клас почував себе так «тяжко пригніченим» Генеральною Радою, що вона одержувала з Європи, Америки, Австралії і навіть з Індії заяви про вступ в Інтернаціонал і повідомлення про утворення нових секцій.

II

Наклепницькі обвинувачення буржуазної преси і скарги міжнародної поліції знаходили співчутливий відгук навіть у нашому Товаристві. Інтриги, спрямовані начебто проти Генеральної Ради, а насправді проти всього Товариства, були затіяні всередині нього. За цими інтригами незмінно стоїть *Міжнародний альянс соціалістичної демократії*, дітище росіянина — Михайла Бакуніна. Повернувшись із Сибіру, Бакунін на сторінках герценівського «Колокола» почав проповідувати, як плід свого довголітнього досвіду, панславізм і війну рас [336]. Пізніше, під час перебування в Швейцарії, його було обрано до керівного комітету Ліги миру і свободи, заснованої на противагу Інтернаціоналові [337]. Оскільки справи цього буржуазного товариства йшли все гірше й гірше, його президент, пан Г. Фогт, за порадою Бакуніна, запропонував конгресові Інтернаціоналу, що зібрався в Брюсселі у вересні 1868 р., укласти союз з Лігою [338]. Конгрес одностайно заявив, що одне з двох: або Ліга ставить собі ту саму мету, що й Інтернаціонал,— тоді немає ніякої рації в її існуванні, або її мета інша,— в такому разі союз неможливий. На конгресі Ліги, що відбувався в Берні через кілька днів, сталося навернення Бакуніна. Він запропонував там наспіх сфабриковану програму, про наукову цінність якої можна зробити висновок уже з однієї такої фрази: *«економічне і соціальне зрівняння класів»* [339]. Підтриманий мізерною меншістю, він порвав з Лігою, щоб вступити в Інтернаціонал з наміром замінити Загальний Статут Інтернаціоналу своєю випадковою, відхиленою Лігою, програмою, а Генеральну Раду своєю особистою диктатурою. Для досягнення цієї мети він створив собі спеціальне знаряддя — *Міжнародний альянс соціалістич-*

ної демократії, призначений стати Інтернаціоналом в Інтернаціоналі.

Необхідні елементи для утворення цього товариства Бакунін знайшов серед тих, з ким він зав'язав стосунки під час свого перебування в Італії, і серед невеликої групи російських емігрантів; вони служили йому як емісари й вербувальники членів Інтернаціоналу в Швейцарії, Франції та Іспанії. Однак тільки після повторних відмов з боку Бельгійської і Паризької федеральних рад визнати *Альянс* Бакунін вирішив внести на схвалення Генеральної Ради статут свого нового товариства, який являв собою не що інше, як точне відтворення «незрозумілої» бернської програми. Рада відповіла таким циркуляром від 22 грудня 1868 року:

ГЕНЕРАЛЬНА РАДА — МІЖНАРОДНОМУ АЛЬЯНСОВІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ [340]

Близько місяця тому кілька громадян утворили в Женеві *центральний ініціативний комітет* нового міжнародного товариства під назвою *Міжнародний альянс соціалістичної демократії*, який оголосив своєю «*особливою місією* вивчення політичних і філософських питань на основі великого принципу *рівності* і т. д.».

Програма і статут, надруковані цим ініціативним комітетом, були передані Генеральній Раді Міжнародного Товариства Робітників тільки 15 грудня 1868 року. Згідно з цими документами, згаданий вище Альянс «цілком розчиняється в Інтернаціоналі» і в той же час засновується цілком поза цим Товариством. Поряд з Генеральною Радою *Інтернаціоналу*, обраною послідовно на Женевському [205], Лозаннському [341] і Брюссельському конгресах, згідно із статутом ініціаторів існуватиме друга генеральна рада в Женеві, яка сама себе призначила. Поряд з місцевими групами *Інтернаціоналу* існуватимуть місцеві групи *Альянсу*, які через свої національні бюро, що функціонують поза національними бюро *Інтернаціоналу*, *«звертатимуться до центрального бюро Альянсу з проханням прийняти їх в Інтернаціонал»*; тим самим центральний комітет *Альянсу* привласнює собі право прийому в *Інтернаціонал*. Нарешті, і *загальний конгрес Міжнародного Товариства Робітників* матиме двійника — *загальний конгрес Альянсу*, бо, відповідно до регламенту ініціаторів, під час щорічного конгресу робітників делегація Міжнародного альянсу соціалістичної демократії як відділення Міжнародного Товариства Робітників *«проводитиме свої відкриті засідання в окремому приміщенні»*.

Беручи до уваги,

що наявність другої міжнародної організації, яка функціонує всередині Міжнародного Товариства Робітників і поза ним, стала б найвірнішим засобом для його дезорганізації;

що всяка інша група осіб у будь-якому місці мала б право наслідувати приклад женевської ініціативної групи і під більш або менш пристойними приводами вводити в Міжнародне Товариство Робітників інші міжнародні товариства з іншою особливою місією;

що таким чином Міжнародне Товариство Робітників незабаром стало б іграшкою в руках інтриганів будь-якої національності і будь-якої партії;

що, крім того, згідно із Статутом Міжнародного Товариства Робітників, в його ряди допускаються тільки місцеві і національні секції (див. статті I і VI Статуту);

що секціям Міжнародного Товариства Робітників заборонено приймати статути й організаційні регламенти, які суперечать Загальному Статутові і Організаційному регламентові Міжнародного Товариства Робітників (див. статтю XII Організаційного регламенту);

що Статут і Організаційний регламент Міжнародного Товариства Робітників можуть бути переглянуті тільки загальним конгресом за умови, якщо за перегляд висловляться дві третини присутніх делегатів (див. статтю XIII Організаційного регламенту);

що це питання було вирішене наперед резолюціями проти *Ліги миру*, одноголосно прийнятими на загальному конгресі в Брюсселі;

що в цих резолюціях конгрес заявив, що існування *Ліги миру* нічим не виправдане, оскільки, згідно з її недавньою заявою, її мета і принципи тотожні з метою і принципами Міжнародного Товариства Робітників;

що деякі члени ініціативної групи Альянсу як делегати на Брюссельському конгресі голосували за ці резолюції;

Генеральна Рада Міжнародного Товариства Робітників на своєму засіданні 22 грудня 1868 р. одноголосно ухвалила:

1) Всі статті статуту Міжнародного альянсу соціалістичної демократії, які визначають його відносини з Міжнародним Товариством Робітників, оголошуються анульованими і недійсними.

2) Міжнародний альянс соціалістичної демократії не приймається до Міжнародного Товариства Робітників як секція.

Голова засідання — ***Дж. Оджер***
Генеральний секретар — ***Р. Шо***

Лондон, 22 грудня 1868 р.

Через кілька місяців Альянс знову звернувся до Генеральної Ради, запитавши її, чи визнає вона, *так чи ні, принципи* Альянсу? В разі позитивної відповіді Альянс заявляв про свою готовність розчинитися в секціях Інтернаціоналу. У відповідь він одержав такий циркуляр від 9 березня 1869 року:

ГЕНЕРАЛЬНА РАДА — ЦЕНТРАЛЬНОМУ БЮРО МІЖНАРОДНОГО АЛЬЯНСУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ[342]

Згідно із статтею I нашого Статуту до Товариства приймаються всі робітничі товариства, які прагнуть до однієї і тієї ж мети, а саме: *до взаємного захисту, розвитку і повного визволення робітничого класу*.

Оскільки різні загони робітничого класу в кожній країні перебувають у різних умовах розвитку, то неминуче їхні теоретичні погляди, що є відображенням дійсного руху, так само відрізняються одні від одних.

Проте спільність дій, встановлена Міжнародним Товариством Робітників, обмін ідеями, полегшуваний органами преси різних національних секцій, і безпосередні дискусії на загальних конгресах повинні поступово привести до створення спільної теоретичної програми.

Таким чином, до функцій Генеральної Ради не входить *критичний розгляд програми Альянсу*. Не наше завдання — досліджувати, чи є ця програма адекватним вираженням пролетарського руху чи не є. Для нас важливо тільки знати, чи не містить вона чого-небудь, що суперечило б *загальній тенденції* нашого Товариства, тобто *повному визволенню робітничого класу*. У вашій програмі є одна фраза, яка не задовольняє цієї вимоги. В статті 2 сказано:

> «Він» (Альянс) «насамперед добивається *політичного, економічного і соціального зрівняння класів*».

Зрівняння класів, коли це розуміти буквально, зводиться до *гармонії капіталу і праці*, так настирливо проповідуваної буржуазними соціалістами. *Не зрівняння класів* — нісенітниця, на ділі нездійсненна,— а, навпаки, *знищення класів* — ось справжня таємниця пролетарського руху, що є великою метою *Міжнародного Товариства Робітників*.

Проте, коли мати на увазі контекст, в якому стоїть ця фраза,— *зрівняння класів*,— то вона здається простою опискою, що вкралася туди. Генеральна Рада не має сумніву в тому, що ви не відмовитесь усунути з вашої програми фразу, яка дає привід до таких небезпечних непорозумінь. Наше Товариство, відповідно до своїх принципів, надає кожній секції вільно формулювати її теоретичну програму, за винятком тих випадків, коли порушується загальна тенденція Товариства.

Отже, немає ніяких перешкод до *перетворення* секцій Альянсу в секції Міжнародного Товариства Робітників.

Якщо питання *про розпуск Альянсу і про вступ його секцій в Інтернаціонал* буде остаточно розв'язане, то, згідно з нашим Ре-

гламентом, треба буде *повідомити Раду про місцезнаходження і чисельність кожної нової секції.*

Засідання Генеральної Ради від 9 березня 1869 року

Оскільки Альянс погодився на ці умови [343], Генеральна Рада, введена в оману деякими підписами під бакунінською програмою, прийняла його в Інтернаціонал, гадаючи, що Альянс був визнаний Романським федеральним комітетом у Женеві, тоді як комітет, навпаки, весь час уникав мати з ним справу. Альянс досяг своєї найближчої мети: добитися представництва на Базельському конгресі [344]. Незважаючи на нечесні прийоми, до яких вдалися його прихильники, прийоми, які ніколи, крім цього випадку, не застосовувались на конгресах Інтернаціоналу, Бакунін помилився в своїх розрахунках, що конгрес перенесе місцеперебування Генеральної Ради в Женеву і офіційно санкціонує сен-сімоністський мотлох про негайне скасування права спадкування — захід, що його Бакунін висував як практичний вихідний пункт соціалізму. Це стало сигналом до відкритої і безперервної війни Альянсу не тільки проти Генеральної Ради, а й проти всіх секцій Інтернаціоналу, які відмовилися визнати програму цієї сектантської кліки і особливо її доктрину про цілковите невтручання в політику.

Ще до Базельського конгресу, коли Нечаєв приїхав у Женеву, Бакунін зв'язався з ним і заснував у Росії таємне товариство серед студентів. Весь час приховуючи свою власну персону під ім'ям усяких «революційних комітетів», він добивався необмеженої влади, що спиралася на всілякі обмани й містифікації часів Каліостро. Головний спосіб пропаганди цього товариства полягав у тому, що воно ставило під підозру російської поліції ні в чому не винних людей, посилаючи на їх ім'я з Женеви листи в жовтих конвертах, з зовнішнім штампом російською мовою: «Таємний революційний комітет». Опубліковані звіти про нечаєвський процес [345] свідчать про підле зловживання ім'ям *Інтернаціоналу* *.

У цей час Альянс розпочав відкриту полеміку проти Генеральної Ради, спочатку в газеті «Progrès» [346], що видавалася в Локлі, потім у женевській газеті «Égalité» [347], офіційному органі Романської федерації, в яку слідом за Бакуніним проникло кілька членів Альянсу. Генеральна Рада, яка нехтувала випадами «Progrès» — особистого органу Бакуніна — не могла ігнорувати нападки «Égalité», вважаючи, що вони робилися за згодою Романського федерального комітету. Рада прийняла тоді циркуляр від 1 січня 1870 р.[348], в якому сказано:

* Незабаром будуть опубліковані уривки з нечаєвського процесу. Читач знайде в них зразок безглуздих і в той же час огидних правил, відповідальність за які друзі Бакуніна покладали на *Інтернаціонал. (Примітка Маркса і Енгельса.)*

«В «Égalité» від 11 грудня 1869 р. ми читаємо:

«*Немає сумніву*, що Генеральна Рада нехтує справами дуже важливими. Ми їй нагадуємо про її обов'язки, вказані в першій статті Регламенту: Генеральна Рада *зобов'язана* виконувати постанови конгресу і т. д. Ми могли б поставити Генеральній Раді чимало запитань, відповіді на які становили б досить великий документ. Ми це зробимо пізніше... А поки що і т. д.».

Генеральна Рада не знає ні в Статуті, ні в Регламенті такої статті, яка зобов'язувала б її вступати в листування або в полеміку з «Égalité» чи давати «відповіді на запитання» газет. Представником секцій Романської Швейцарії перед Генеральною Радою є тільки Федеральний комітет, що перебуває в Женеві. Якщо Романський федеральний комітет звернеться до нас єдино законним шляхом, тобто через свого секретаря, з запитами або обвинуваченнями, то Генеральна Рада завжди готова буде йому відповісти. Але Романський федеральний комітет не має права ні відмовлятися від своїх функцій на користь редакторів «Égalité» і «Progrès», ні дозволяти цим газетам узурпувати його функції. Взагалі кажучи, опублікування листування Генеральної Ради з національними і місцевими комітетами в організаційних питаннях неминуче завдало б великої шкоди спільним інтересам Товариства. Справді, якби інші органи Інтернаціоналу почали робити так, як «Progrès» і «Égalité», то Генеральна Рада була б поставлена перед альтернативою — або дискредитувати себе в очах товариства своїм мовчанням, або порушити свої обов'язки, відповідаючи публічно. «Égalité» разом з «Progrès» *запропонували* паризькій газеті «Travail»[349] із свого боку обрушитись на Генеральну Раду. Чим це не Ліга громадського блага[350]!»

Тим часом ще до ознайомлення з цим циркуляром Романський федеральний комітет уже усунув прихильників Альянсу з редакції «Égalité».

Циркуляр від 1 січня 1870 р. так само, як циркуляри від 22 грудня 1868 р. і від 9 березня 1869 р., був схвалений усіма секціями Інтернаціоналу.

Само собою зрозуміло, що Альянс не виконав жодної з прийнятих ним умов. Його мнимі секції лишалися таємницею для Генеральної Ради. Бакунін намагався втримати під своїм особистим керівництвом кілька розрізнених груп в Іспанії й Італії і неаполітанську секцію, яка під його впливом відкололася від Інтернаціоналу. В інших італійських містах він підтримував зв'язок з невеликими групами, які складалися не з робітників, а з адвокатів, журналістів та інших буржуазних доктринерів. У Барселоні його вплив підтримував дехто з його друзів. У деяких містах на півдні Франції Альянс намагався заснувати сепаратистські секції під керівництвом Альбера Рішара і Гаспара Блана з Ліона, про яких ще йтиме мова далі. Коротше кажучи, міжнародне товариство всередині Інтернаціоналу продовжувало діяти.

Рішучого удару — спробу захопити керівництво секціями Романської Швейцарії — Альянс мав намір завдати на з'їзді в Шо-де-Фоні, що відкрився 4 квітня 1870 року.

Боротьба розпочалася в питанні про право делегатів Альянсу брати участь у з'їзді, право, яке заперечували делегати Женевської федерації і секцій Шо-де-Фона.

Хоч прихильники Альянсу, за їхнім власним підрахунком, були представниками тільки однієї п'ятої частини членів федерації, їм вдалося, повторивши базельські махінації, забезпечити собі фіктивну більшість в один чи два голоси. Ця більшість, за словами їхнього власного органу (див. «Solidarité» [351] від 7 травня 1870 р.), представляла лише *п'ятнадцять* секцій, тоді як у самій Женеві їх було тридцять! У результаті голосування романський з'їзд розколовся на дві частини, які продовжували засідати нарізно. Прихильники Альянсу, вважаючи себе законними представниками всієї федерації, перенесли місцеперебування Романського федерального комітету в Шо-де-Фон і заснували в Невшателі свій офіційний орган «Solidarité» під редакцією громадянина Гільйома. Спеціальна місія цього молодого письменника полягала в тому, щоб зводити наклепи на робітників «фабрики» в Женеві [352], цих ненависних «буржуа», вести війну з органом Романської федерації «Égalité» і проповідувати цілковите невтручання в політику. Авторами найбільш значних статей на цю тему були в Марселі — Бастеліка і в Ліоні — два великі стовпи Альянсу Альбер Рішар і Гаспар Блан.

Після свого повернення женевські делегати скликали загальні збори своїх секцій, які схвалили їх дії на з'їзді в Шо-де-Фоні, незважаючи на протидію Бакуніна та його друзів. Через якийсь час Бакунін і його найактивніші прибічники були виключені із старої Романської федерації.

Ледве встиг закритися романський з'їзд, як новий комітет у Шо-де-Фоні зажадав втручання Генеральної Ради, звернувшись до неї з листом, підписаним Ф. Робером як секретарем, а Анрі Шевале як головою, якого через два місяці орган комітету «Solidarité» від 9 липня обвинуватив у *крадіжці*. Розглянувши документи, подані обома сторонами, Генеральна Рада 28 червня 1870 р. ухвалила залишити за Федеральним комітетом у Женеві його попередні функції і запропонувати новому федеральному комітетові в Шо-де-Фоні, взяти яку-небудь місцеву назву [353]. Комітет у Шо-де-Фоні обманутий у своїх сподіваннях цим рішенням, зчинив крик з приводу *авторитарності* Генеральної Ради, забуваючи, що він перший домагався її втручання. Смута, в яку цей комітет втягнув швейцарську федерацію своїм упертим намаганням узурпувати звання Романського федерального комітету, примусила Генеральну Раду припинити з ним усякі офіційні зносини.

Незадовго перед цим Луї Бонапарт із своєю армією капітулював під Седаном[242]. Звідусіль почали лунати протести членів Інтернаціоналу проти продовження війни. У своїй відозві від 9 вересня * Генеральна Рада, викриваючи завойовницькі плани Пруссії, вказала, наскільки небезпечна її перемога для справи пролетаріату, і застерегла німецьких робітників, що вони перші стануть жертвами цієї перемоги. В Англії Генеральна Рада скли́кала *мітинги*, на яких було дано відсіч пруссофільським тенденціям англійського двора. В Німеччині робітники — члени Інтернаціоналу влаштовували демонстрації, вимагаючи визнання республіки і «почесного миру для Франції»...

Тим часом, войовнича натура палкого Гільйома (з Невшателя) підказала йому блискучу ідею випустити *анонімний* маніфест, опублікувавши його в додатку до офіційного органу «Solidarité» і під її заголовком[354], маніфест вимагав формування швейцарських волонтерських загонів для війни з пруссаками; самому Гільйому безперечно завадили воювати його абстенціоністські переконання.

Спалахнуло повстання в Ліоні[355]. Бакунін кинувся туди і, при підтримці Альбера Рішара, Гаспара Блана і Бастеліка, засів 28 вересня в міській ратуші, але *утримався* від того, щоб виставити навколо охорону, вважаючи це політичним актом. Його з ганьбою вигнали звідти кілька національних гвардійців саме в той момент, коли після тяжких родових мук з'явився, нарешті, на світ його декрет про *скасування держави.*

У жовтні 1870 р. Генеральна Рада, через відсутність її французьких членів, кооптувала громадянина Поля Робена, емігранта з Бреста, одного з найвідоміших прихильників Альянсу, і до того ж автора нападок на Генеральну Раду в «Égalité». З цього часу Робен безперервно виконував у Раді функції офіціозного кореспондента комітету в Шо-де-Фоні. 14 березня 1871 р. він запропонував скли́кати закриту конференцію Інтернаціоналу для розв'язання швейцарського конфлікту. Передбачаючи, що в Парижі назрівають великі події, Генеральна Рада навідріз відмовилася. Робен кілька разів повертався до цього питання і навіть пропонував Раді прийняти остаточне рішення з приводу конфлікту. 25 липня Генеральна Рада ухвалила включити цю справу до питань, які мала розв'язувати конференція, що скликалась у вересні 1871 року.

10 серпня Альянс, який зовсім не хотів, щоб його підступи розслідувались на конференції, оголосив себе розпущеним з 6-го числа того-таки місяця. Але 15 вересня він знову з'являється і просить Раду прийняти його під назвою *секції атеїстів-соціалістів.* Згідно з резолюцією V Базельського конгресу в організаційних питаннях, Рада не мала права прийняти цю секцію, не

* Див. цей том, с. 231—237. *Ред.*

запитавши думки женевського Федерального комітету, який протягом двох років ніс тягар боротьби з сектантськими секціями. До того ж Рада вже оголосила раніше англійським християнським робітничим товариствам (Young men's Christian Association *), що Інтернаціонал не визнає теологічних секцій.

6 серпня, в день розпуску Альянсу, федеральний комітет у Шо-де-Фоні, відновивши своє прохання про вступ в офіційні зносини з Радою, заявив їй, що він, як і раніше, ігноруватиме рішення від 28 червня і вважатиме себе й далі щодо Женеви Романським федеральним комітетом і «що розв'язати це питання має загальний конгрес». 4 вересня той самий комітет послав протест, заперечуючи компетентність конференції, хоч він перший порушив питання про її скликання. Конференція могла б, у свою чергу, спитати, яка ж є компетенція Паризької федеральної ради, до якої комітет в Шо-де-Фоні звернувся перед початком облоги Парижа з проханням ухвалити рішення в питанні про швейцарський конфлікт [356]? Але конференція обмежилася тим, що підтвердила постанову Генеральної Ради від 28 червня 1870 р. (мотивування див. у женевській «Égalité» від 21 жовтня 1871 року) [357].

III

Присутність у Швейцарії кількох французьких емігрантів, які знайшли там притулок, привела до деякого пожвавлення Альянсу.

Женевські члени Інтернаціоналу зробили для емігрантів усе, що тільки могли. Вони з перших днів забезпечили їм допомогу і, розгорнувши широку агітацію, перешкодили швейцарським властям погодитись на видачу емігрантів, як того вимагав версальський уряд. А ті, хто відправлявся у Францію, щоб допомогти втікачам перейти кордон, наражали себе на велику небезпеку. І як же були здивовані женевські робітники, коли вони дізналися, що деякі верховоди, такі як Б. Малон **, відразу ж встановили зв'язок з панами з Альянсу і за допомогою колишнього секретаря Альянсу М. Жуковського спробували заснувати в Женеві, поза Романською федерацією, нову «секцію пропаганди і революційної

* — Союз християнської молоді. *Ред.*

** Чи знають друзі Б. Малона, які ось уже три місяці за шаблоном рекламують його як *засновника Інтернаціоналу* і називають його книгу [358] *єдиною об'єктивною працею про Комуну*, чи знають вони про позицію, зайняту цим помічником мера Батіньйоля напередодні лютневих виборів? Б. Малон, який тоді ще не передбачав Комуни і думав лише про те, щоб добитися свого обрання до Національних зборів, вдавався до інтриг, щоб потрапити в список чотирьох виборчих комітетів як член Інтернаціоналу. З цією метою він нахабно заперечував існування Паризької федеральної ради і подав комітетам список, складений заснованою ним у Батіньйолі секцією, видаючи його за список, що виходить від усього Товариства.— Пізніше, 19 березня, в офіційному документі він ганьбив керівників великої революції, що відбулася напередодні.— Тепер цей анархіст до самих кісток друкує або дозволяє друкувати те, що він ще рік тому говорив чотирьом комітетам: «Інтернаціонал — це я!» Б. Малон умудрився пародіювати одночасно і Людовіка XIV і шоколадного фабриканта Перрона. Хіба Перрон не заявляв, що *тільки* його шоколад... істінний! *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

соціалістичної дії» [359]. У першому пункті свого статуту ця секція заявляє, що вона

«приймає Загальний Статут Міжнародного Товариства Робітників, *лишаючи за собою повну свободу дії* й ініціативи, що є логічним наслідком принципу автономії і федерації, визнаного Статутом і *конгресами* Товариства».

Інакше кажучи, вона лишає за собою повну свободу продовжувати справу Альянсу.

20 жовтня 1871 р. Малон послав Генеральній Раді листа, в якому ця нова секція втретє просила прийняти її в Інтернаціонал. Згідно з резолюцією V Базельського конгресу, Рада запитала думку женевського Федерального комітету, який гаряче запротестував проти визнання Радою цього нового «вогнища інтриг і чвар». Рада справді була достатньою мірою «авторитарною», щоб не захотіти нав'язувати всій федерації волю Б. Малона та М. Жуковського, колишнього секретаря Альянсу.

Оскільки газета «Solidarité» припинила своє існування, то нові прихильники Альянсу заснували «Révolution Sociale» [360] під верховним керівництвом пані Андре Лео, яка незадовго перед тим заявила на Лозаннському конгресі Ліги миру:

«Рауль Ріго і Ферре були двома зловісними фігурами Комуни, які до цього» (до страти заложників) «не перестаючи вимагали — правда, завжди безуспішно — кривавих заходів» [361].

З першого ж номера газета поспішила стати на один рівень з «Figaro», «Gaulois», «Paris-Journal» [362] та іншими брудними листками, передруковуючи їх мерзенні випади проти Генеральної Ради. Вона визнала момент слушним для того, щоб навіть у самому Інтернаціоналі розпалити полум'я національної ненависті. За її словами, Генеральна Рада є німецьким комітетом, яким керує людина бісмарківського складу *.

Твердо встановивши, що деякі члени Генеральної Ради не можуть похвалитися тим, що вони *«галли передусім»*, «Révolution Sociale» не знайшла нічого кращого, як підхопити другий лозунг, пущений у хід європейською поліцією, і сповістити про *авторитарність* Ради.

Які ж ті факти, якими намагалися виправдати ці дитячі нісенітниці? Генеральна Рада дала Альянсові померти природною смертю і в згоді з Федеральним комітетом у Женеві не дала йому воскреснути. Крім того, вона запропонувала комітетові в Шо-де-Фоні взяти таку назву, яка дала б йому змогу жити в мирі з переважною більшістю членів Інтернаціоналу в Романській Швейцарії.

* Ось який національний склад цієї Ради: 20 англійців, 15 французів, 7 німців (з них 5 засновників Інтернаціоналу), 2 швейцарці, 2 угорці, 1 поляк, 1 бельгієць, 1 ірландець, 1 датчанин і 1 італієць. *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

Як же ще, крім цих «авторитарних» дій, використала Генеральна Рада в період з жовтня 1869 по жовтень 1871 р. ті досить широкі повноваження, які були надані їй Базельським конгресом?

1) 8 лютого 1870 р. паризьке «товариство пролетарів-позитивістів» звернулося до Генеральної Ради з проханням про прийом. Рада відповіла йому, що викладені в окремому статуті товариства позитивістські принципи в частині, яка стосується капіталу, явно суперечать вступній частині Загального Статуту *, що треба, отже, ці принципи відкинути і вступити в Інтернаціонал не як «позитивісти», а як «пролетарі», лишаючи за собою право вільно погодити свої теоретичні погляди з загальними принципами Товариства. Визнавши правильність цього рішення, секція вступила в Інтернаціонал.

2) У Ліоні стався розрив між секцією 1865 р. і недавно утвореною секцією, до якої поряд з чесними робітниками входили представники Альянсу Альбер Рішар і Гаспар Блан. Як водиться в таких випадках, рішення утвореного в Швейцарії третейського суду не було визнане. 15 лютого 1870 р. нова секція не тільки зажадала від Генеральної Ради, щоб вона, на підставі резолюції VII Базельського конгресу, прийняла рішення з приводу цього конфлікту, а й послала йому готове рішення, в якому пропонувала затаврувати ганьбою і виключити з Інтернаціоналу членів секції 1865 року. Це рішення Генеральній Раді пропонувалось підписати і відіслати назад *з поворотною поштою*. Рада засудила цей нечуваний спосіб дій і зажадала пред'явлення відповідних документів. Секція 1865 р. у відповідь на такий самий запит відповіла, що обвинувальні документи проти Альбера Рішара, які були подані третейському судові, забрав Бакунін і відмовляється їх повернути; з огляду на це вона не може цілком задовольнити бажання Генеральної Ради. Ухвалене в цьому питанні 8 березня рішення Ради не викликало ніяких заперечень ні з одного, ні з другого боку [363].

3) Французька секція в Лондоні, що прийняла до своїх рядів більш ніж сумнівні елементи, помалу перетворилася в своєрідне товариство на паях, в якому безконтрольно хазяйнував пан Фелікс Піа. Він використав її для організації компрометуючих демонстрацій з вимогою вбивства Л. Бонапарта і т. ін. та для розповсюдження у Франції своїх безглуздих маніфестів від імені Інтернаціоналу. Генеральна Рада обмежилася заявою [364] в органах Товариства, що пан Піа не є членом Інтернаціоналу і останній не може відповідати за його вчинки й вихватки. Тоді Французька секція оголосила, що вона не визнає ні Генеральної Ради, ні конгресів; вона розклеїла на стінах Лондона плакати, в яких повідомлялося, що весь Інтернаціонал, крім неї, є антиреволюційним

* Див. цей том, с. 151—152. *Ред.*

товариством. Арешти французьких членів Інтернаціоналу напередодні плебісциту [235] під приводом, що вони беруть участь у змові, яка насправді була сфабрикована поліцією, але якій маніфести піатистів надавали видимості правдоподібності, примусили Генеральну Раду опублікувати в «Marseillaise» і в «Réveil» свою резолюцію від 10 травня 1870 р.[365], в якій заявлялося, що так звана Французька секція вже понад два роки не належить до Інтернаціоналу, а її виступи — справа агентів поліції. Необхідність цього кроку була підтверджена заявою Паризької федеральної ради в тих самих газетах, а також заявою паризьких членів Інтернаціоналу під час їх процесу; обидві заяви посилались на резолюцію Ради. Французька секція розпалась на початку війни, але так само, як і Альянс у Швейцарії, вона знову з'явилася в Лондоні з новими союзниками і під іншою назвою.

В останні дні конференції в Лондоні з емігрантів Комуни утворилась якась Французька секція 1871 року, до складу якої входило близько 35 членів. Першим «авторитарним» актом Генеральної Ради було публічне викриття секретаря цієї секції Гюстава Дюрана як шпигуна французької поліції [366]. Документи, які є у нас, свідчать, що поліція мала намір добитися спочатку присутності Дюрана на конференції, а потім введення його до складу Генеральної Ради. Оскільки статут нової секції наказував її членам «не приймати ніякого призначення в Генеральну Раду, крім як від своєї секції», громадяни Тейс і Бастеліка вийшли із складу Ради.

17 жовтня секція послала до Ради двох своїх членів, видавши їм імперативні мандати; одним з них був не хто інший, як пан Шотар, колишній член артилерійського комітету. Рада відмовилася прийняти їх до свого складу, поки не буде розглянуто статуту секції 1871 року *. Досить нагадати тут головні пункти суперечки, що була викликана цим статутом.

У статті 2-й сказано:

«Щоб бути прийнятим у члени секції, треба подати відомості про свої засоби існування, гарантію моральності і т. д.».

В резолюції від 17 жовтня 1871 р. Рада запропонувала викинути слова: *«подати відомості про свої засоби існування»*.

«У сумнівних випадках,— заявила Рада,— секція зможе навести довідки про засоби існування як «гарантії моральності», хоч у ряді інших випадків,— наприклад, коли йдеться про емігрантів, страйкуючих робітників і т. д.,— відсутність засобів існування цілком може бути гарантією моральності. Але вимагати від

* Через якийсь час цей Шотар, якого хотіли нав'язати Генеральній Раді, був вигнаний із своєї секції як поліцейський агент Тьєра. Його викрили ті самі люди, які вважали, що він більше за всіх достойний бути їх представником у Генеральній Раді. *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

кандидатів як загальну умову прийому в Інтернаціонал подання відомостей про свої засоби існування було б буржуазним нововведенням, яке суперечить букві і духові Загального Статуту» [367]. Секція відповіла,

«що Загальний Статут покладає на секції відповідальність за моральність їх членів і, отже, визнає за ними право вимагати таких гарантій, *які вони вважають за потрібні*».

На це Генеральна Рада заперечила 7 листопада:

«З цієї точки зору секція Інтернаціоналу, заснована teetotalers (членами товариств тверезості), могла б включити в свій місцевий статут таку статтю: «для того, щоб бути прийнятим у члени секції, необхідно принести присягу утримуватися від усяких алкогольних напоїв». Одним словом, окремі секції в своїх місцевих статутах могли б застерегти прийом в Інтернаціонал найбезглуздішими і найнеподобнішими умовами, під тим приводом, що таким шляхом вони зможуть бути впевнені в моральності своїх членів... «Джерелом засобів існування страйкарів,— додає Французька секція 1871 року,— є страйкова каса». На це можна заперечити насамперед, що страйкова каса часто є фіктивною... До того ж, офіційні англійські обстеження показали, що більшість англійських робітників... змушена — чи то в результаті страйків і безробіття, чи то внаслідок недостатніх розмірів заробітної плати і настання строків платежів, і ще з багатьох інших причин — постійно вдаватись до ломбарду і до *боргів*. Це такі засоби існування, відомостей про які не можна вимагати без недопустимого втручання в приватне життя громадян. Отже, одне з двох: або секція, добиваючись подання відомостей про засоби існування, шукає тільки гарантій моральності, але тоді цій меті відповідає пропозиція Генеральної Ради... Або секція в статті 2 свого статуту навмисне говорила про подання відомостей щодо засобів існування як про умову прийому *крім* гарантій моральності... і в тому разі Рада заявляє, що це буржуазне нововведення, яке суперечить букві і духові Загального Статуту» [368].

У статті 11 їхнього статуту сказано:

«Один або кілька делегатів будуть посилатись до Генеральної Ради».

Рада зажадала, щоб цю статтю було викреслено, «бо Загальний Статут Інтернаціоналу не визнає за секціями права посилати делегатів до Генеральної Ради». «Загальний Статут,— додавала вона,— визнає тільки два способи обрання членів Генеральної Ради: або їх обирає конгрес, або їх кооптує Генеральна Рада...»

Правда, різним секціям, що існували в Лондоні, свого часу було запропоновано послати своїх делегатів до Генеральної Ради, яка, щоб не порушувати Загального Статуту, робила завжди так:

спочатку визначала кількість делегатів від кожної секції, лишаючи за собою право включати або не включати їх до свого складу, залежно від того, чи вважала вона їх здатними виконувати функції загального керівництва, що покладались на них. Ці делегати ставали членами Генеральної Ради не через те, що були делеговані своїми секціями, а внаслідок наданого Раді Загальним Статутом права кооптації нових членів. До рішення, прийнятого останньою конференцією, лондонська Рада функціонувала і як Генеральна Рада Міжнародного Товариства і як Центральна рада для Англії, тому вона вважала за доцільне приймати до свого складу, крім членів, яких вона безпосередньо кооптувала сама, також і тих членів, кандидатури яких спочатку висувались відповідними секціями. Було б великою помилкою ототожнювати порядок обрання Генеральної Ради з виборами Паризької федеральної ради, що не була навіть національною радою, обраною національним з'їздом, як, наприклад, Брюссельська або Мадрідська федеральні ради. Паризька федеральна рада складалася просто з делегатів паризьких секцій... Порядок обрання Генеральної Ради визначений Загальним Статутом, і для її членів не існує інших імперативних мандатів, крім Загального Статуту і Регламенту... Якщо взяти до уваги попередню статтю, то ясно, що зміст статті 11 полягає в тому, щоб цілком змінити склад Генеральної Ради і, всупереч статті 3 Загального Статуту, перетворити її в збори делегатів від лондонських секцій, в яких вплив усього Міжнародного Товариства Робітників підмінявся б впливом місцевих груп. Нарешті, Генеральна Рада, перший обов'язок якої полягає в тому, щоб виконувати постанови конгресів (див. статтю I Організаційного регламенту, прийнятого Женевським конгресом), заявила, що «висловлені Французькою секцією 1871 року погляди про радикальні зміни, які повинні бути внесені в статті Загального Статуту, що стосуються складу Генеральної Ради, не мають ніякого відношення до питання, яке їй треба обговорити».

А втім, Рада заявила, що вона допустить до свого складу двох делегатів від секції на тих самих умовах, що й делегатів інших лондонських секцій.

Секція 1871 року, незадоволена такою відповіддю, опублікувала 14 грудня декларацію, підписану всіма її членами, в тому числі і новим секретарем, якого незабаром вигнали з середовища емігрантів, бо виявилося, що він негідник. У цій декларації Генеральна Рада, що відмовилась присвоїти собі законодавчі функції, оголошувалася винною в «найгрубішому перекрученні соціальної ідеї».

Наведемо кілька зразків сумлінності, виявленої при виробленні цього документа.

Лондонська конференція схвалила поведінку німецьких робітників під час війни [369]. Цілком ясно, що ця резолюція, запропоно-

вана швейцарським делегатом *, підтримана бельгійським делегатом ** і одноголосно прийнята, мала на увазі тільки німецьких членів Інтернаціоналу, які за свою антишовіністичну поведінку під час війни поплатилися тюремним ув'язненням і досі перебувають у тюрмі. Більше того, щоб запобігти всякому недоброзичливому тлумаченню, секретар Генеральної Ради для Франції *** в листі, опублікованому в «Qui Vive!», «Constitution», «Radical», «Emancipation», «Europe» [370] і т. д. тільки що роз'яснив справжній зміст цієї резолюції. А все ж таки через тиждень, 20 листопада 1871 р., п'ятнадцять членів Французької секції 1871 року вмістили в «Qui Vive!» «протест», повний образ на адресу німецьких робітників, і оголосили резолюцію конференції незаперечним доказом того, що в Генеральній Раді панує «пангерманістська ідея». Вся феодальна, ліберальна і поліцейська преса Німеччини, із свого боку, жадібно ухопилася за цей інцидент, щоб довести німецьким робітникам марність їх інтернаціональних сподівань. Кінець кінцем уся секція 1871 року в цілому підтримала протест від 20 листопада, включивши його в свою декларацію від 14 грудня.

Щоб показати, що «Генеральна Рада котиться по похилій площині авторитарності», декларація посилається на те, що «*Генеральна Рада* опублікувала *офіційне* видання Загального Статуту, *переглянутого нею самою*».

Досить глянути на нове видання Статуту, щоб переконатися, що з приводу кожної статті в додатку є посилання на джерела, яке встановлює її автентичність! [371] Що ж до слів «*офіційне* видання», то перший конгрес Інтернаціоналу ухвалив, що «*офіційний і обов'язковий* текст Загального Статуту і Регламенту буде опублікований Генеральною Радою» (див. «Робітничий конгрес Міжнародного Товариства Робітників, що засідав у Женеві з 3 по 8 вересня 1866 р., стор. 27, примітка») [372].

Само собою зрозуміло, що секція 1871 року мала постійні зносини з розкольниками з Женеви і Невшателя. Один з її членів, Шален, що виявив у боротьбі з Генеральною Радою таку енергію, якої він ніколи не виявляв на захист Комуни, був зовсім несподівано реабілітований Б. Малоном, який ще недавно висував проти нього в листі до одного з членів Ради дуже тяжкі обвинувачення. А втім, не встигла Французька секція 1871 року випустити свою декларацію, як в її рядах спалахнула громадянська війна. Насамперед з неї вийшли Тейс, Авріаль і Камеліна. Після цього вона розкололась на кілька дрібних груп, однією з яких керує пан П'єр Везіньє, виключений із складу Генеральної Ради за наклепи на Варлена та інших, а пізніше вигнаний з Інтернаціоналу бель-

* — М. Утіним. *Ред.*
** — А. Ерманом. *Ред.*
*** — О. Серрайє. *Ред.*

гійською комісією, обраною Брюссельським конгресом 1868 року. Друга з цих груп створена Б. Ландеком, який тільки завдяки несподіваній втечі 4 вересня префекта поліції П'єтрі звільнився від свого зобов'язання,

«сумлінно ним виконуваного, а саме — більше не займатися *політикою* і справами Інтернаціоналу у Франції» (див. «Третій процес Міжнародного Товариства Робітників у Парижі», 1870, стор. 4) [373].

З другого боку, основна маса французьких емігрантів у Лондоні утворила секцію, яка діє в повній згоді з Генеральною Радою.

IV

Пани з Альянсу, що ховалися за спиною федерального комітету в Невшателі, маючи намір вчинити нову спробу дезорганізації Інтернаціоналу в ширшому масштабі, скли́кали 12 листопада 1871 р. в Сонвільє з'їзд своїх секцій.— Метр Гільйом у двох листах до свого друга Робена ще в липні погрожував Генеральній Раді такою кампанією в тому разі, якщо вона відмовиться визнати їх правоту «щодо женевських бандитів».

З'їзд у Сонвільє складався з шістнадцяти делегатів, що претендували на представництво від дев'яти секцій, у тому числі і від нової «секції пропаганди і революційної соціалістичної дії» в Женеві.

Шістнадцять почали з анархістського декрету, який оголошував Романську федерацію розпущеною. Федерація поспішила повернути альянсистам їхню «автономію», вигнавши їх з усіх секцій. А втім, Рада мусить визнати, що вони виявили проблиск здорового розуму, взявши назву Юрської федерації, яка була їм дана Лондонською конференцією [374].

Слідом за тим з'їзд шістнадцяти приступив до «реорганізації Інтернаціоналу», випустивши циркуляр до всіх федерацій Міжнародного Товариства Робітників, спрямований проти конференції і Генеральної Ради.

Автори циркуляра обвинувачують Генеральну Раду насамперед у тому, що в 1871 р. вона замість конгресу скликала конференцію. З даних вище пояснень видно, що ці нападки спрямовані безпосередньо проти всього Інтернаціоналу, який одностайно погодився на скликання конференції, на якій, до речі сказати, Альянс належно був представлений громадянами Робеном і Бастеліка.

Генеральна Рада мала своїх делегатів на кожному конгресі; на Базельському конгресі, наприклад, їх було шість. А шістнадцять твердять, що

«більшість конференції наперед була підтасована завдяки допущенню шести делегатів Генеральної Ради з правом ухвального голосу».

А насправді з делегатів Генеральної Ради, присутніх на конференції, французькі емігранти були представниками Паризької Комуни, а англійські й швейцарські її члени тільки зрідка могли брати участь у засіданнях, як це видно з протоколів, що будуть подані наступному конгресові. Один з делегатів Ради мав мандат від національної федерації. Мандат іншому членові Ради, як показує лист, адресований конференції, не був посланий через те, що в газетах з'явилось повідомлення про його смерть. Залишається один делегат. Таким чином, кількість представників самої тільки Бельгії відносилась до кількості представників Ради, як 6 до 1.

Міжнародна поліція, яку в особі Гюстава Дюрана не допустили на конференцію, гірко скаржилась на те, що скликання «таємної» конференції є порушенням Загального Статуту. Вона не була ще досить обізнана з нашим загальним Регламентом і не знала, що засідання конгресів в організаційних питаннях *неодмінно* бувають *закритими*.

А все-таки її скарги знайшли співчутливий відгук у шістнадцяти в Сонвільє, які зчинили крик:

«І на довершення всього конференція ухвалила, що Генеральна Рада сама призначить час і місце скликання майбутнього конгресу чи *конференції, яка його замінить*; таким чином, ми стоїмо перед загрозою скасування загальних конгресів, цих великих публічних засідань Інтернаціоналу».

Шістнадцять не схотіли зрозуміти того, що цією постановою Інтернаціонал тільки підтверджував перед лицем усіх урядів своє непохитне рішення, незважаючи на всі репресії, проводити тим чи іншим способом свої загальні збори.

На загальних зборах женевських секцій 2 грудня 1871 р. громадяни Малон і Лефрансе, яких зустріли там непривітно, внесли пропозицію схвалити постанови, прийняті шістнадцятьма в Сонвільє, а також висловити осуд Генеральній Раді і дезавуювати конференцію.— Конференція ухвалила, що «резолюції конференції, не призначені для опублікування, *будуть* передані *федеральним радам різних країн через* секретарів-кореспондентів *Генеральної Ради*».

Це рішення, що цілком відповідає Загальному Статутові і Регламентові, Б. Малон та його друзі сфальсифікували так:

«*Частина* резолюцій конференції *буде* повідомлена *тільки* федеральним радам *і* секретарям-кореспондентам».

Вони, крім того, обвинувачують Генеральну Раду в тому, що вона «порушила *принцип щирості*», відмовившись дати в руки поліції, «*розголосивши їх*», ті рішення, єдиною метою яких є реорганізація Інтернаціоналу в країнах, де він заборонений.

Громадяни Малон і Лефрансе скаржаться далі на те, що

«конференція посягнула на свободу думки і її висловлення... надавши Генеральній Раді право викривати й дезавуювати кожний друкований орган секцій і федерацій, в якому обговорюються або принципи, на яких базується Товариство, або взаємні інтереси секцій і федерацій, або, нарешті, спільні інтереси Товариства в цілому (див. «Égalité» від 21 жовтня)».

Що ж наведено в «Égalité» від 21 жовтня? Резолюція конференції, в якій вона «попереджає, що Генеральна Рада надалі повинна буде прилюдно викривати і дезавуювати всі газети, які видають себе за органи Інтернаціоналу і які, за прикладом «Progrés» і «Solidarité», почали б на своїх сторінках обговорювати перед буржуазною публікою такі питання, що мають обговорюватись виключно на засіданнях місцевих і федеральних комітетів та Генеральної Ради або ж на закритих засіданнях федеральних чи загальних конгресів в організаційних питаннях.

Щоб належно оцінити кисло-солодкі нарікання Б. Малона, треба мати на увазі, що ця резолюція раз назавжди кладе край спробам деяких журналістів, які прагнуть замінити собою відповідальні комітети Інтернаціоналу і відігравати в ньому ту саму роль, яку відіграє журналістська богема в буржуазному світі. Саме в результаті такої спроби офіційний орган Романської федерації, газета «Égalité», перед очима в женевського Федерального комітету редагувалася членами *Альянсу* в дусі, цілком ворожому федерації.

А втім, Генеральна Рада і без Лондонської конференції могла «прилюдно викривати і дезавуювати» зловживання журналістів, оскільки Базельський конгрес ухвалив (резолюція II), що:

«Всі видання, які містять нападки на Товариство, секції повинні негайно пересилати Генеральній Раді».

«Очевидно»,— говорить Романський федеральний комітет у своїй декларації від 20 грудня 1871 р.· («Égalité» від 24 грудня),— «що цей пункт було прийнято не для того, щоб Генеральна Рада зберігала в своїх архівах видання, які містять нападки на Товариство, а щоб вона відповідала і в разі потреби знищувала згубний вплив наклепів і злісних нападок. Очевидно також, що цей пункт стосується всіх видань взагалі, і якщо ми не хочемо залишати без відповіді нападки буржуазних газет, то ми тим більше повинні дезавуювати через наше центральне представництво, через Генеральну Раду, ті видання, які свої нападки на нас прикривають ім'ям нашого Товариства».

Зауважимо, між іншим, що «Times», цей левіафан капіталістичної преси, «Progrés», газета ліберальної буржуазії, яка видається в Ліоні, і ультрареакційна газета «Journal de Genève» [375] обрушили на конференцію ті самі докори, майже у тих самих висловах, що й громадяни Малон і Лефрансе.

Виступивши спочатку проти скликання конференції, потім проти її складу і нібито таємного характеру, циркуляр шістнадцяти обрушується після того і на самі її постанови.

Констатувавши насамперед, що Базельський конгрес відрікся від своїх прав,

«надавши Генеральній Раді право приймати або відмовляти в прийомі до Інтернаціоналу і тимчасово виключати секції Інтернаціоналу»,

циркуляр, далі, приписує конференції такий злочин:

«Ця конференція... прийняла рішення... тенденція яких — перетворити Інтернаціонал, вільну федерацію автономних секцій, в ієрархічну й авторитарну організацію дисциплінованих секцій, цілком підлеглих Генеральній Раді, яка може на свій розсуд відмовити їм у прийомі або припинити їх діяльність!!»

Далі, циркуляр повертається до Базельського конгресу, який нібито «перекрутив функції Генеральної Ради».

Всі ці суперечності циркуляра шістнадцяти зводяться ось до чого: конференція 1871 р. відповідає за рішення Базельського конгресу 1869 р., а Генеральна Рада винна в тому, що додержувала Статуту, який наказує їй виконувати постанови конгресів.

У дійсності справжня причина всіх цих нападок на конференцію має більш прихований характер. Насамперед конференція своїми постановами стала на перешкоді інтригам панів з *Альянсу* в Швейцарії. Крім того, в Італії, Іспанії, частині Швейцарії і Бельгії ватажки Альянсу створювали й підтримували з надзвичайною впертістю свідому плутанину між *програмою Міжнародного Товариства Робітників і наспіх сфабрикованою програмою Бакуніна.*

Конференція двома своїми резолюціями про політику пролетаріату [376] і про сектантські секції звернула увагу на це навмисно створюване непорозуміння. Перша резолюція, що покінчила з проповідуваним у програмі Бакуніна невтручанням у політику, дістала повне обгрунтування в своїй вступній частині, яка спирається на Загальний Статут, на постанову Лозаннського конгресу та на інші прецеденти *.

---

* Ось резолюція конференції *про політичну дію робітничого класу:*

«Беручи до уваги,

що у вступі до первісного *Статуту* сказано: «Економічне визволення робітничого класу є велика мета, якій усякий політичний рух має бути підпорядкований *як засіб*»;

що в *Установчому маніфесті* Міжнародного Товариства Робітників (1864 р.) сказано: «Магнати землі і магнати капіталу завжди користуватимуться своїми політичними привілеями для захисту й увічнення своїх економічних монополій. Вони не тільки не сприятимуть справі визволення праці, а, навпаки, і надалі ставитимуть усілякі перешкоди на її шляху... Отже, завоювання політичної влади стало великим обов'язком робітничого класу»;

що на *Лозаннському конгресі* (1867 р.) була прийнята така резолюція: «Соціальне визволення робітників нерозривно зв'язане з їх політичним визволенням»;

що в заяві Генеральної Ради з приводу вигаданої змови французьких членів Інтернаціоналу напередодні плебісциту (1870 р.) сказано: «За змістом нашого Статуту особливе завдання наших секцій в Англії, на європейському континенті і в Америці безперечно полягає не тільки в тому, щоб бути організаційними центрами боротьби робітничого класу, а також і в тому, щоб підтримувати у відповідних країнах всякий політичний рух, що сприяє досягненню нашої кінцевої мети — економічного визволення робітничого класу»;

що перекручені переклади первісного Статуту дали привід для неправильних тлумачень, які завдали шкоди розвиткові і діяльності Міжнародного Товариства Робітників;

Перейдемо тепер до сектантських груп:

Перший етап боротьби пролетаріату проти буржуазії має характер сектантського руху. Цьому є виправдання в період, коли пролетаріат ще не досить розвинутий, щоб діяти як клас. Окремі мислителі, піддаючи критиці соціальні суперечності, пропонують фантастичні розв'язання цих суперечностей, а масі робітників лишається тільки приймати, пропагувати і здійснювати їх. Секти, створені цими зачинателями, самою своєю природою є абстенціоністськими: далекими від усякої реальної діяльності, політики, страйків, спілок,— одним словом, від усякого колективного руху. Пролетаріат у масі своїй завжди лишається байдужим або навіть ворожим їх пропаганді. Робітники Парижа і Ліона не хотіли знати сен-сімоністів, фур'єристів, ікарійців [377], так само як англійські чартисти і тред-юніоністи не визнавали оуеністів. Секти, що при своєму виникненні були підоймами руху, обертаються на перешкоду, як тільки цей рух переростає їх; тоді вони стають реакційними. Про це свідчать секти у Франції і в Англії, а останнім часом лассальянці в Німеччині, які протягом ряду років були перешкодою для організації пролетаріату і скінчили тим, що стали простим знаряддям у руках поліції. Взагалі це — дитинство пролетарського руху, подібно до того, як астрологія і алхімія являють собою дитинство науки. Перш ніж стало можливим заснування Інтернаціоналу, пролетаріат повинен був залишити цей етап позаду.

На противагу фантазуючим сектантським організаціям, що суперничають між собою, Інтернаціонал є справжньою і бойовою організацією пролетаріату всіх країн, об'єднаного в спільній боротьбі проти капіталістів і землевласників, проти їхнього класового панування, організованого в державу. Через це в Статуті Інтернаціоналу говориться просто про «робітничі товариства», що ставлять перед собою однакову мету і визнають одну і ту саму програму, яка обмежується тим, що намічає основні лінії пролетарського руху, тоді як теоретичне розроблення їх здійснюється під впливом потреб практичної боротьби і в результаті обміну думками в секціях, в їх органах та на їх з'їздах, де допускаються всі без різниці відтінки соціалістичних переконань.

перед лицем розгнузданої реакції, яка жорстоко придушує всяку спробу до визволення з боку робітників і намагається грубим насильством зберегти класові відмінності й породжуване ними політичне панування імущих класів;

беручи до уваги:

що проти об'єднаної влади імущих класів робітничий клас може діяти як клас, тільки *організувавшись в особливу політичну партію, яка протистоїть усім старим партіям, створеним імущими класами*;

що ця організація робітничого класу в політичну партію необхідна для того, щоб забезпечити перемогу соціальної революції і досягнення її кінцевої мети — *знищення класів*;

що те об'єднання сил, якого вже досяг робітничий клас у результаті економічної боротьби, повинно служити йому також підоймою в його боротьбі проти політичної влади його експлуататорів,—

конференція нагадує членам *Інтернаціоналу*,

що в боротьбі робітничого класу його економічний рух і політична дія нерозривно зв'язані між собою». *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

Подібно до того, як на кожному новому історичному етапі воскресають на короткий час старі помилки, щоб потім незабаром зникнути, так і в надрах Інтернаціоналу відродилися сектантські групи, хоч і в слабо вираженій формі.

Альянс, який гадає, що воскрешення сект — величезний крок уперед, сам є переконливим доказом того, що їх час минув. Бо якщо при своєму виникненні вони становили елемент прогресу, то програма Альянсу, який іде на поводі у «Магомета без корана», являє собою лише безладне нагромадження давно похованих ідей, прикритих дзвінкими фразами, що можуть залякати тільки буржуазних кретинів або бути доказом проти членів Інтернаціоналу в очах бонапартівських чи інших прокурорів *.

Конференція, на якій були представлені всі відтінки соціалістичних поглядів, одностайно схвалила резолюцію проти сектантських секцій, будучи цілком переконана, що ця резолюція, знову підкресливши дійсний характер Інтернаціоналу, означатиме новий етап в його розвитку. Прихильники Альянсу, яким ця резолюція завдавала смертельного удару, побачили в ній тільки перемогу Генеральної Ради над Інтернаціоналом, перемогу, завдяки якій, як сказано в їх циркулярі, Генеральна Рада забезпечила «панування окремої програми» кількох її членів, «їх особистої доктрини», «ортодоксальної доктрини», «офіційної теорії, яка одна тільки має права громадянства в Товаристві». А втім — це була не вина цих кількох членів, а неминучий наслідок, «розбещуючий вплив» того факту, що вони входили до складу Генеральної Ради, бо

«абсолютно неможливо, щоб людина, яка має владу» (!) «над подібними собі, лишалася моральною людиною. Генеральна Рада стає вогнищем інтриг».

На думку шістнадцяти, Загальний Статут Інтернаціоналу заслуговує суворого докору вже за одно те, що він надає Генеральній Раді право кооптувати нових членів. Наділена цією владою, кажуть вони,

«Рада могла б надалі кооптувати таку значну групу осіб, яка цілком змінила б більшість Ради і її тенденції».

Вони, очевидно, вважають, що досить бути членом Генеральної Ради, щоб втратити не тільки *моральне обличчя*, а й здоровий розум. Чи можна інакше припустити, що більшість шляхом добровільної кооптації сама себе перетворить у меншість?

А втім, самі шістнадцять, мабуть, не дуже переконані в усьому цьому, бо далі вони нарікають на те, що Генеральна Рада

* Поліцейська писанина про *Інтернаціонал*, що з'явилася останнім часом у пресі, в тому числі циркуляр Жюля Фавра до іноземних держав і доповідь депутата поміщицької палати Саказа з приводу проекту Дюфора, кишать цитатами з пишномовних маніфестів Альянсу [378]. Фразеологія цих сектантів, увесь радикалізм яких полягає в гучних фразах, якнайкраще служить замірам реакції. *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

«п'ять років підряд складалася *з одних і тих самих осіб, яких весь час переобирають»,*

але відразу ж услід за тим заявляють:

«*більшість з них* не є нашими законними уповноваженими, оскільки *не були обрані на конгресі»*.

Насправді особовий склад Генеральної Ради весь час змінювався, хоч деякі з її засновників і далі лишалися в ній, так само як і в Бельгійській, Романській та інших федеральних радах.

Генеральна Рада повинна відповідати трьом істотним умовам, щоб виконати свої повноваження. Насамперед вона повинна мати достатню кількість членів, щоб виконувати покладену на неї різноманітну роботу; далі, до її складу повинні входити «робітники, які належать до різних націй, представлених у Міжнародному Товаристві», і, нарешті, в ній повинен переважати робітничий елемент. А як же може Генеральна Рада поєднувати всі ці необхідні умови без права кооптації, якщо залежність робітника від можливості дістати роботу призводить до постійної зміни особового складу Генеральної Ради? І все ж Рада вважає за необхідне точніше визначити це право; таке побажання вона висловила на останній конференції.

Переобрання Генеральної Ради в її первісному складі на ряді конгресів, які відбувались один за одним і на яких Англія була представлена дуже слабо, доводить, здавалося б, що Генеральна Рада в межах своїх можливостей виконувала свій обов'язок. Шістнадцять, навпаки, вбачають у цьому тільки доказ «сліпого довір'я конгресів», довір'я, доведеного в Базелі

«до своєрідного добровільного зречення на користь Генеральної Ради».

На їх думку, «нормальна роль» Ради повинна зводитись до ролі «простого кореспондентського і статистичного бюро». Це тлумачення вони підкріплюють кількома статтями, взятими з перекрученого перекладу Статуту.

На противагу статутам усіх буржуазних товариств, Загальний Статут Інтернаціоналу тільки злегка зачіпає питання його організаційної структури. Розвиток організаційної структури він полишає практиці, а її оформлення — майбутнім конгресам. Але через те, що тільки єдність і спільність дій можуть надати секціям різних країн справді інтернаціонального характеру, Статут приділяє Генеральній Раді більше уваги, ніж іншим ланкам організації.

У статті 5 первісного Статуту [379] сказано:

«Генеральна Рада є *міжнародним органом* різних національних і місцевих груп»

і потім наводить кілька прикладів того, як саме повинна діяти Генеральна Рада. Серед цих прикладів є інструкція Раді добитися,

«щоб тоді, коли потрібні негайні практичні заходи, наприклад, у разі міжнародних конфліктів, товариства, які входять до Товариства, діяли одночасно і погоджено».

Далі в статті говориться:

«В усіх відповідних випадках Генеральна Рада бере на себе ініціативу внесення пропозицій у різні національні або місцеві товариства».

Крім того, Статут визначає роль Ради у справі підготовки і скликання конгресів і доручає їй розроблення певних питань, які вона повинна подавати на їх розгляд. У первісному Статуті самостійна діяльність груп так мало протиставиться єдності дій Товариства в цілому, що в статті 6 сказано:

«Оскільки успіх робітничого руху в кожній країні може бути забезпечений тільки силою єднання і організацією, а з другого боку, діяльність Генеральної Ради буде ефективнішою... члени Інтернаціоналу повинні, кожний у своїй країні, докласти всіх зусиль для об'єднання розрізнених робітничих товариств у національні організації, представлені центральними органами».

У першій резолюції Женевського конгресу в організаційних питаннях (стаття I) сказано:

«В обов'язок Генеральної Ради *входить виконання* постанов конгресів».

Ця резолюція легалізувала те становище, яке зайняла Генеральна Рада з самого початку: становище *виконавчого органу* Товариства. Було б важко виконувати рішення, не маючи морального «авторитету», при відсутності іншого «авторитету, що визнавався б добровільно». В той же час Женевський конгрес доручив Генеральній Раді опублікувати «офіційний і обов'язковий текст Статуту».

Той самий конгрес ухвалив (резолюція Женевського конгресу в організаційних питаннях, стаття 14):

«Кожна секція має право виробити свій місцевий статут і регламент стосовно до місцевих умов і законів своєї країни. Але вони не повинні містити нічого, що суперечило б Загальному Статутові і Регламентові».

Зауважимо насамперед, що тут немає анінайменшого натяку ні на особливі декларації принципів, ні на спеціальні завдання, які та чи інша секція могла б узяти на себе крім загальної мети, яку ставлять собі всі групи Інтернаціоналу. Мова йде тільки про право секцій пристосовувати Загальний Статут і Регламент «до місцевих умов і законів своєї країни».

По-друге, хто повинен встановлювати, чи узгоджуються місцеві статути з Загальним Статутом? Очевидно, що, якби не було «авторитету», на який була покладена ця функція, резолюція виявилася б недійсною. Тоді не тільки могли б виникати поліцейські або ворожі секції, а проникнення до Товариства декласова-

них сектантів і буржуазних філантропів могло б перекрутити його характер, і ці елементи своєю чисельністю на конгресах подавили б робітників.

Національні і місцеві федерації з самого початку присвоїли собі в своїх країнах право приймати нові секції або відмовляти їм у прийомі, залежно від того, відповідають чи ні статути цих секцій Загальному Статутові. Виконання такої ж функції Генеральною Радою передбачене статтею 6 Загального Статуту, яка лишає *за місцевими незалежними товариствами*, тобто товариствами, що утворились поза федеральними об'єднаннями відповідних країн, право вступати в безпосередні зносини з Генеральною Радою. *Альянс* не знехтував цим правом, намагаючись поставити себе в умови, які давали йому можливість послати делегатів на Базельський конгрес.

Стаття 6 Статуту передбачає також перешкоди законодавчого порядку, що заважають у деяких країнах утворенню національних федерацій, внаслідок чого Генеральна Рада має виконувати там функції федеральної ради (див. «Протоколи Лозаннського конгресу і т. д., 1867 р.», стор. 13 [380]).

З часу падіння Комуни ці перешкоди законодавчого порядку в різних країнах усе зростають і роблять там ще необхіднішою діяльність Генеральної Ради, спрямовану на те, щоб не допустити проникнення підозрілих елементів у ряди Товариства. Так, наприклад, недавно деякі комітети у Франції просили втручання Генеральної Ради, щоб позбутися поліцейських шпигунів, а члени Інтернаціоналу іншої великої країни * зажадали, щоб Генеральна Рада визнавала тільки ті секції, які були засновані її безпосередніми уповноваженими або ними самими. Вони мотивували своє прохання необхідністю позбутися таким способом провокаторів, завзяття яких з великим галасом виявлялося в скороспішному створенні секцій, небачених щодо свого радикалізму. З другого боку, так звані антиавторитарні секції не замислюючись звертаються до Ради, як тільки серед них виникає конфлікт, і навіть вимагають від неї найсуворішої розправи з їх ворогами, як це було під час ліонського конфлікту. Зовсім недавно, вже після конференції, Робітнича федерація в Туріні ухвалила оголосити себе секцією Інтернаціоналу. Після розколу, що стався в ній, меншість заснувала товариство Визволення пролетаря [381]. Це товариство приєдналося до Інтернаціоналу і почало з того, що ухвалило резолюцію на користь юрців. Його газета «Proletario» кишить сповненими обурення фразами проти всякої авторитарності. Посилаючи членські внески товариства, його секретар ** попередив Генеральну Раду, що стара федерація, напевно, теж надішле свої внески. Далі він пише:

* — Австрії. *Ред.*
** — К. Терцагі. *Ред.*

зації, і особливо,— що спеціально відзначено в первісному Статуті,— без загального керівництва. Та оскільки все це дуже відгонить «авторитарністю», то бюро, можливо, і було б, але статистики не було б уже ніякої. Одним словом, Генеральна Рада зникає. Внаслідок тієї самої логіки знищуються федеральні ради, місцеві комітети та інші «авторитарні» центри. Залишаються самі автономні секції.

Яке ж призначення цих «автономних секцій», що вільно федерувались і щасливо позбулися всякої влади, «навіть і влади, обраної і встановленої робітниками».

Тут стає необхідним доповнити циркуляр доповіддю, яку Юрський федеральний комітет подав з'їздові шістнадцяти [382].

«Щоб перетворити робітничий клас у справжнього представника нових інтересів людства»,— треба, щоб його організація «керувалася тією ідеєю, яка повинна перемогти. *Вивести* цю ідею з потреб нашої епохи, з потаємних прагнень людства шляхом послідовного вивчення явищ соціального життя, *добитися потім впровадження* цієї ідеї в наші робітничі організації,— такою повинна бути мета і т. д.». Нарешті, треба створити «серед нашого робітничого населення справжню соціалістичну революційну *школу*».

Таким чином, автономні робітничі секції перетворюються раптом у *школи*, а наставниками в них будуть пани з Альянсу. Шляхом «послідовного вивчення», яке не залишає абсолютно ніякого сліду, вони *виводять ідею*. Вони її «потім *впроваджують* у наші робітничі організації». Для них робітничий клас — це сировий матеріал, хаос, для якого, щоб він набрав форми, потрібен подув їх святого духа.

Все це тільки переспів старої програми Альянсу, яка починається словами:

«Соціалістична меншість Ліги миру і свободи, відокремившись від цієї Ліги», має намір заснувати «новий Альянс соціалістичної демократії... взявши на себе *особливу місію* вивчення політичних і філософських питань...»

Отака *ідея*, яка з неї *«виводиться»!*

«Подібне починання... дасть щирим соціалістичним демократам Європи і Америки *засіб* знайти спільну мову і утвердити *свої ідеї»* *.

Отже, меншість одного буржуазного товариства, за її власним признанням, пробралася в Інтернаціонал незадовго перед Базельським конгресом з виключною метою використати його *як засіб*

* Пани з Альянсу, які не перестають дорікати Генеральній Раді за скликання закритої конференції в такий момент, коли скликання відкритого конгресу було б найбільшою зрадою або дурістю, ці безумовні прихильники галасу і гласності організували всередині Інтернаціоналу, всупереч нашому Статутові, справжнє таємне товариство, яке спрямоване проти самого Інтернаціоналу і ставить собі за мету підпорядкувати секції Інтернаціоналу, що нічого не підозрівають, керівництву верховного жерця — Бакуніна.

Генеральна Рада має намір зажадати на черговому конгресі розслідування діяльності цієї таємної організації та її натхненників у деяких країнах, наприклад в Іспанії. *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

для того, щоб постати перед робітничими масами в ролі жерців таємної науки — науки, яка вкладається в чотири фрази і кульмінаційним пунктом якої є «економічне і соціальне зрівняння класів».

Крім цієї «теоретичної місії», запропонована Інтернаціоналові нова організація має і свою практичну сторону.

«Майбутнє суспільство»,— сказано в циркулярі шістнадцяти,— «має бути не чим іншим, як універсальним застосуванням тієї організації, яку Інтернаціонал встановить для самого себе. Тому ми повинні подбати про те, щоб по змозі наблизити цю організацію до нашого ідеалу».

«Чи можливо, щоб з авторитарної організації вийшло суспільство, засноване на рівності і свободі? Це неможливо. Інтернаціонал, зародок майбутнього людського суспільства, мусить бути вже тепер вірним відображенням наших принципів свободи і федерації».

Інакше кажучи, подібно до того як середньовічні монастирі являли собою картину небесного життя, так Інтернаціонал повинен бути прообразом нового Єрусалима, «зародок» якого Альянс носить у своєму череві. Звичайно, паризькі комунари не зазнали б поразки, коли б вони, розуміючи, що Комуна є «зародком майбутнього людського суспільства», відкинули всяку дисципліну і всяку зброю — речі, які повинні зникнути, тільки тоді, коли не буде більше воєн!

Але щоб краще довести, що, незважаючи на «послідовне вивчення», не шістнадцять висиділи цей милий проект дезорганізації і роззброєння Інтернаціоналу в момент, коли Інтернаціонал бореться за своє існування, Бакунін опублікував недавно його автентичний текст у своїй записці про організацію Інтернаціоналу (див. «Almanach du Peuple pour 1872», Женева).

VI

Тепер прочитайте доповідь, подану Юрським комітетом з'їздові шістнадцяти.

«Читання її»,— заявляє їх офіційний орган «Révolution Sociale» (16 листопада),— «дає *точне уявлення* про те, чого можна сподіватися щодо самовідданості й практичного розуму від прихильників Юрської федерації».

Доповідь починається з того, що приписує «цим жахливим подіям» — франко-прусській війні і громадянській війні у Франції — вплив «до певної міри *деморалізуючий*... на стан секцій Інтернаціоналу».

Коли правильно, що франко-прусська війна, мобілізувавши величезну кількість робітників в обидві армії, повинна була сприяти *дезорганізації* секцій, то не менш правильним є і те, що падіння імперії і відкрите проголошення Бісмарком завойовницької війни викликали в Німеччині і в Англії запеклу боротьбу між

буржуазією, що стала на бік пруссаків, і пролетаріатом, який сильніше, ніж будь-коли, виявив свої інтернаціональні почуття. Уже внаслідок самого цього вплив Інтернаціоналу в обох цих країнах повинен був зрости. В Америці ті самі події викликали розкол серед численної німецької робітничої еміграції; інтернаціоналістська частина її різко відмежувалася від шовіністичної частини.

З другого боку, проголошення Паризької Комуни дало небачений досі поштовх зростанню Інтернаціоналу вшир і енергійному відстоюванню його принципів секціями всіх національностей, за винятком, однак, юрських секцій, у доповіді яких далі сказано: «Початок гігантської боротьби наводить на роздум... Одні відходять, щоб приховати своє безсилля... Для багатьох становище, що склалося» (в їх власних рядах), «є ознакою розпаду», але «якраз навпаки... ця *ситуація може цілком перетворити Інтернаціонал»...* за їх образом і подобою. Це скромне бажання стане зрозумілим після глибшого розгляду такої сприятливої ситуації.

Якщо не брати до уваги розпущений Альянс, який заступила потім секція Малона, комітет повинен був подати звіт про стан справ у двадцяти секціях. Сім з них просто від нього відвернулися; ось що про це сказано в доповіді:

«Секція *футлярників*, а також секція *граверів і узорників* у Б'єнні не відповіли *на жодне* з наших звернень до них».

«Професійні секції *Невшателя — столяри, футлярники, гравери й узорники* — ні разу *не* дали *ніякої* відповіді федеральному комітетові».

«Ми не змогли добитись *ніяких* відомостей від секції *Валь-де-Рюз*».

«*Секція граверів і узорників Локля* не дала *ніякої* відповіді на звернення федерального комітету».

Ось що називається *вільними* стосунками автономних секцій із своїм федеральним комітетом.

Друга секція, а саме секція

«*граверів і узорників* округу *Куртелларі*, після трьох років завзятості і наполегливості... в даний момент... організовується в товариство опору» —

поза Інтернаціоналом, що анітрохи не перешкодило їй послати двох делегатів на з'їзд шістнадцяти.

Потім ідуть чотири зовсім мертві секції:

«*Центральна секція в Б'єнні* в даний момент *розпалась;* проте один з її відданих членів написав нам недавно, що ще *не вся надія втрачена* на відродження Інтернаціоналу в Б'єнні».

«Секція в *Сен-Блез розпалась*».

«Секція в Катеба після блискучого існування *змушена була відступити* у зв'язку з інтригами, що велися хазяями» (!) «цієї місцевості з метою добитися розпуску цієї *відважної*» (!) «секції».

«Нарешті, секція в Коржемоні теж *стала жертвою* інтриг з боку хазяїв».

Далі йде *центральна секція округу Куртелларі*, яка

«вдалася до розсудливого заходу: *тимчасово припинила* свою діяльність»,—

що не перешкодило їй послати двох делегатів на з'їзд шістнадцяти.

Потім ідуть чотири секції, існування яких більш ніж проблематичне.

«Секція *Гранж* звелася до *невеликого ядра* робітників-соціалістів... Їхня місцева діяльність паралізована їхньою нечисленністю».

«*Центральна секція в Невшателі дуже потерпіла* в результаті подій, і коли б не самовідданість і активність окремих її членів, *загибель її була б неминучою*».

«*Центральна секція в Локлі*, яка протягом кількох місяців була *між життям і смертю*, кінець кінцем *розпалася*. Зовсім недавно вона знов організувалась» —

явно, з єдиною метою послати двох делегатів на з'їзд шістнадцяти.

«*Секція соціалістичної пропаганди в Шо-де-Фоні* перебуває в *критичному стані*... Її становище не тільки не поліпшується, а *скоріше погіршується*».

Далі йдуть дві секції — *освітні гуртки* в *Сент-Ім'є і Сонвільє*, про які згадано тільки побіжно і про становище яких не сказано жодного слова.

Лишається зразкова секція, яка, судячи з її назви *центральної* секції, сама по собі є тільки уламком інших зниклих секцій.

«Центральна секція в *Мутьє* потерпіла, безперечно, менше від інших... Її комітет мав постійні зв'язки з федеральним комітетом... *Секції ще не засновані...*»

Це пояснюється ось чим:

«Для діяльності секції в Мутьє склались особливо *сприятливі* умови завдяки *прекрасному ставленню* робітничого населення... яке зберегло народні звичаї; ми хотіли б, щоб робітничий клас цієї місцевості поводився ще більш незалежно від усяких політичних елементів».

Отже, ця доповідь справді

«дає *точне уявлення* про те, чого можна сподіватися щодо самовідданості і *практичного розуму* від прихильників Юрської федерації».

Вони могли б доповнити її, додавши, що робітники Шо-де-Фона, первісного місцеперебування їхнього комітету, завжди відмовлялися від усяких зносин з ними. Зовсім недавно, на загальних зборах 18 січня 1872 р., ці робітники відповіли одностайно на циркуляр шістнадцяти тим, що підтвердили постанови Лондонської конференції, а також і постанову романського з'їзду в травні 1871 р., в якій сказано:

«Вигнати назавжди з Інтернаціоналу Бакуніна, Гільйома та їх прихильників».

Чи треба додавати хоч одне слово про значення цього так званого з'їзду в Сонвільє *, який, за словами його учасників, «викликав війну, відкриту війну всередині Інтернаціоналу?»

Звичайно, ці люди, що шуміли тим більше, чим дрібніші вони були самі, мали безперечний успіх. Уся ліберальна і поліцейська преса відкрито стала на їх бік; їхні наклепи на Генеральну Раду, їхні беззубі нападки на Інтернаціонал були підтримані мнимими реформаторами в усіх країнах. В Англії їх підтримали буржуазні республіканці, інтриги яких розладнала Генеральна Рада. В Італії — вільнодумні догматики, які недавно заснували під прапором Стефаноні «Універсальне товариство раціоналістів» [383] з обов'язковим місцем перебування у Римі, організацію «авторитарну» та «ієрархічну», монастирі для атеїстичних ченців і черниць, за статутом якої в залі засідань встановлюється мармуровий бюст кожного буржуа, що пожертвував десять тисяч франків. Нарешті, в Німеччині вони мали підтримку з боку бісмарківських соціалістів, які, не кажучи вже про поліцейську газету «Neuer Social-Demokrat» [384], яку вони видавали, виконують роль білосорочечників [385] прусько-німецької імперії.

Конклав у Сонвільє звернувся до всіх секцій Інтернаціоналу з патетичним закликом наполягати на негайному скликанні конгресу, «щоб покласти край»,— як висловлюються громадяни Малон і Лефрансе,— «систематичній узурпації прав Лондонською радою», а насправді, щоб підмінити Інтернаціонал Альянсом. Цей заклик зустрів такий підбадьорливий відгук, що їм негайно ж довелося зайнятись фальсифікацією рішення останнього бельгійського з'їзду. В своєму офіційному органі («Révolution Sociale» від 4 січня 1872 р.) вони заявляють:

«Нарешті, що більш важливо, бельгійські секції на своєму з'їзді в Брюсселі 24 і 25 грудня одноголосно ухвалили постанови, які збігаються з рішенням з'їзду в Сонвільє, про необхідність термінового скликання загального конгресу».

Треба констатувати, що бельгійський з'їзд ухвалив прямо протилежне рішення. Він доручив найближчому бельгійському з'їздові, який відбудеться не раніше червня, виробити проект нового Загального Статуту для розгляду його на *черговому конгресі* Інтернаціоналу.

За згодою величезної більшості членів Інтернаціоналу Генеральна Рада скличе щорічний конгрес тільки у вересні 1872 року.

VII

Через кілька тижнів після конференції в Лондон прибули пп. Альбер Рішар і Гаспар Блан, найбільш впливові й завзяті

---

* Див. цей том, с. 315. *Ред.*

члени *Альянсу*, з дорученням завербувати з французьких емігрантів помічників, готових працювати для реставрації імперії, що, на їхню думку, є єдиним засобом позбутися Тьєра, та й самим не залишитися з порожніми кишенями. Генеральна Рада попередила зацікавлених осіб, і в тому числі й Брюссельську федеральну раду, про їхні бонапартистські підступи.

У січні 1872 р. вони скинули маску, опублікувавши брошуру: *«Імперія і нова Франція. Заклик народу і молоді до совісті французів»*. Твір Альбера Рішара і Гаспара Блана. Брюссель. 1872 [386].

З властивою шарлатанам з Альянсу скромністю вони проголошують:

«Ми, що організували велику армію французького пролетаріату... ми, найвпливовіші вожді Інтернаціоналу у Франції *, ми, на щастя, не розстріляні, і ми знаходимося тут, щоб перед лицем їх *(марнославних парламентаріїв, ситих республіканців, мнимих демократів усякого роду)* водрузити прапор, під яким ми боремось, і, незважаючи на очікувані нас наклепи, погрози й всілякі нападки, кинути здивованій Європі клич, який виходить з глибини нашої свідомості, клич, який скоро знайде відгук у серцях усіх французів: ***«Хай живе імператор!»***

«Зганьбленому і обпльованому Наполеонові III потрібна блискуча реабілітація»,—

і пп. Альбер Рішар і Гаспар Блан, оплачувані з секретних фондів Нашестя III, дістали спеціальне завдання реабілітувати його.

А втім, вони признаються, що

«прихильниками імперії зробив нас природний хід розвитку наших ідей».

Ось признання, яке має приємно тішити слух їхніх одновірців з *Альянсу*. Як і в кращі дні «Solidarité», А. Рішар і Г. Блан декламують свої старі фрази про «невтручання в політику», яке, за даними «природного ходу розвитку», здійсниме тільки при найбільш абсолютному деспотизмі, коли робітники утримуються від

---

* В «Égalité» (видається в Женеві) від 15 лютого 1872 р. під заголовком *«До ганебного стовпа»* читаємо: «Ще не настав час описувати історію поразки руху за Комуну на півдні Франції, але уже зараз ми, в більшості своїй колишні свідки сумної поразки ліонського повстання 30 квітня, можемо заявити, що однією з причин, які призвели це повстання до поразки, є боягузтво, зрада й крадіжки Г. Блана, який втирався всюди, виконуючи розпорядження А. Рішара, що тримався в тіні.

Своїми наперед обдуманими махінаціями ці негідники навмисно скомпрометували багатьох з тих, хто брав участь у підготовчій роботі повстанських комітетів.

Більше того, цим зрадникам вдалося до такої міри дискредитувати Інтернаціонал в Ліоні, що в момент паризької революції ліонські робітники ставились до Інтернаціоналу з величезним недовір'ям. Звідси цілковита відсутність організованості, звідси поразка повстання, поразка, яка неминуче повинна була спричинитися до падіння Комуни, залишеної на свої власні сили. Тільки після цього кривавого уроку нам вдалося шляхом пропаганди згуртувати ліонських робітників навколо прапора Інтернаціоналу.

Альбер Рішар був любимчиком і пророком Бакуніна та його братії». *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

якої б то не було участі в політиці, як в'язень утримується від прогулянки в сонячну погоду.

«Час революціонерів»,— заявляють вони,— «минув... комунізм установлений у Німеччині і Англії, насамперед у Німеччині. Саме там, до речі, він здавна серйозно розроблявся, щоб потім поширитися в усьому Інтернаціоналі, і ці успіхи *німецького впливу* в Товаристві, що викликають тривогу, немало сприяли тому, щоб затримати його розвиток або, точніше, надати йому нового напряму в секціях центру і півдня Франції, які ніколи не одержували жодного лозунга ні від одного німця».

Чи не чуємо ми тут голос самого великого ієрофанта *, який з часу виникнення Альянсу взяв на себе, як росіянин, спеціальну місію представляти *латинські раси?* Чи, може, це голос «істинних місіонерів» з «Révolution Sociale» (2 листопада 1871 р.), які сповіщають

«про назадній рух, який намагаються нав'язати Інтернаціоналові німецькі і бісмарківські уми»?

Однак, на щастя, істинні традиції Інтернаціоналу збережені,— пп. Альбер Рішар і Гаспар Блан не розстріляні! Отже, їхня особиста «робота» полягає в тому, «щоб дати новий напрям» Інтернаціоналові в центрі і на півдні Франції — спробою створення бонапартистських секцій, які уже внаслідок самого цього є «автономними».

Щодо конституювання пролетаріату в політичну партію, що було запропоновано Лондонською конференцією, то *«після реставрації імперії ми»* — Рішар і Блан —

«швидко покінчимо не тільки з соціалістичними теоріями, але й із спробами їх здійснення, які знаходять свій вияв у революційній організації мас». Одним словом, використовуючи великий «принцип автономії секцій», «який становить справжню силу Інтернаціоналу... особливо в країнах *латинської раси»...* («Révolution Sociale» від 4 січня),—

ці пани роблять ставку на анархію в Інтернаціоналі.

Анархія — ось бойовий кінь їхнього учителя Бакуніна, який запозичив із соціалістичних систем самі тільки ярлики. Всі соціалісти розуміють під анархією ось що: після того як мета пролетарського руху — знищення класів — досягнута, державна влада, яка існує для того, щоб тримати величезну більшість суспільства, що складається з виробників, під гнітом незначної експлуататорської меншості, зникає, і урядові функції перетворюються в прості адміністративні функції. Альянс ставить питання навиворіт. Він проголошує анархію в пролетарських рядах як найпевніший засіб зламати могутню концентрацію суспільних і політичних сил у руках експлуататорів. Під цим приводом він вимагає від Інтер-

* — М. Бакуніна. *Ред.*

націоналу, щоб у той момент, коли старий світ намагається його роздушити, він замінив свою організацію анархією. Міжнародній поліції нічого більше і не треба для того, щоб увічнити республіку Тьєра, прикривши її імператорською мантією *.

Лондон, 5 березня 1872 р.
33, Ратбон-плейс.

Написано К. Марксом і Ф. Енгельсом між серединою січня — 5 березня 1872 р.

Надруковано у вигляді брошури в Женеві в 1872 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 1—44

* У доповіді про закон Дюфора депутат поміщицької палати Саказ насамперед нападає на «організацію» Інтернаціоналу. Ця організація йому ненависна. Констатувавши «поступальний рух цього грізного Товариства», він говорить далі: «Це Товариство заперечує... таємну діяльність сект, що були до нього. Його організація створювалась і видозмінювалась на очах у всіх. Завдяки могутності цієї організації... все більше розширяється сфера його діяльності і впливу. Воно проникає в усі країни». Потім Саказ дає «короткий опис» організації і на закінчення говорить: «Такий у своїй мудрій єдності... план цієї обширної організації. Її сила в самому її задумі. Її сила також у масі її прихильників, зв'язаних спільною діяльністю, і, нарешті, в тому нездоланному стимулі, який приводить їх у рух». *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

К. МАРКС

РЕЗОЛЮЦІЇ МІТИНГУ НА ЧЕСТЬ РІЧНИЦІ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ [387]

Мітинг, скликаний з нагоди річниці 18 березня 1871 р., ухвалив такі резолюції:

I

Він розглядає героїчний рух 18 березня як зорю великої соціальної революції, яка назавжди визволить людство від класового суспільства *.

II

Він заявляє, що дурість і злочини буржуазних класів, об'єднаних в усій Європі своєю ненавистю до робітників, засудили на смерть старе суспільство, хоч би які були його форми правління — монархічні чи республіканські.

III

Він заявляє, що хрестовий похід усіх урядів проти Інтернаціоналу і терор як версальських убивць, так і їхніх прусських переможців, є свідченням неспроможності їхніх успіхів і доказом того, що за героїчним авангардом, знищеним спільними зусиллями Тьєра і Вільгельма, стоїть грізна армія світового пролетаріату.

Написано К. Марксом між 13 і 18 березня 1872 р.

Надруковано в газетах «La Liberté» № 12, 24 березня 1872 р. і «The International Herald» № 3, 30 березня 1872 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 49

---

* В англійському тексті замість слова «суспільства», надруковано: «панування». *Ред.*

К. МАРКС

ЗВІТ ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ П'ЯТОМУ ЩОРІЧНОМУ КОНГРЕСОВІ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ, ЩО ВІДБУВСЯ В ГААЗІ

2—7 ВЕРЕСНЯ 1872 РОКУ [388]

Громадяни! *

Від часу нашого останнього конгресу в Базелі [327] дві великі війни змінили обличчя Європи — франко-прусська війна і громадянська війна у Франції. Третя війна передувала цим двом війнам, супроводила їх і триває й тепер,— це війна проти Міжнародного Товариства Робітників.

Паризькі члени ** Інтернаціоналу відкрито і ясно попередили французький народ, що брати участь у плебісциті — означає голосувати за деспотизм усередині Франції і за війну поза нею [235]. Напередодні плебісциту 23 квітня 1870 р. їх заарештували під тим приводом, що вони нібито брали участь у змові з метою вбивства Луї Бонапарта. Одночасно сталися арешти членів Інтернаціоналу в Ліоні, Руані, Марселі, Бресті та інших містах. У своїй заяві 3 травня 1870 р. Генеральна Рада говорила [389]:

«Чергова змова займе гідне місце рядом з двома її попередниками, що вже стали загальним посміховищем. Галас і заходи насильства проти наших французьких секцій мають одну мету — сприяти шахрайству з плебісцитом» ***.

І справді, після падіння грудневої імперії її наступники опублікували документи, які свідчать про те, що цю чергову змову сфабрикувала сама бонапартистська поліція [390] і що напередодні плебісциту Олів'є в негласному циркулярі прямо наказував своїм підлеглим:

«Керівники Інтернаціоналу повинні бути заарештовані, інакше плебісцит не можна буде провести задовільно».

По закінченні цього фарсу з плебісцитом, 8 липня, члени Паризької федеральної ради були, дійсно, засуджені власними суд-

* У листівці і в газеті «Volksstaat» замість слова «Громадяни» надруковано: «Робітники». *Ред.*

** У газетах «Internationale», «Liberté» та ін. ця фраза починається словами: «Коли імперія зажадала, щоб Франція освятила її існування новим плебісцитом, то». *Ред.*

*** У листівці і в газеті «Volksstaat» далі йде фраза: «Ми мали рацію». *Ред.*

дями Луї Бонапарта, але все ж тільки за їхню «злочинну» належність до Інтернаціоналу, а не за участь у вигаданій змові [391]. Таким чином, бонапартистський уряд визнав за потрібне почати найзгубнішу з воєн, яка будь-коли випадала на долю Франції, попереднім походом проти французьких секцій Міжнародного Товариства Робітників. Не треба забувати, що французький робітничий клас весь, як один, відкинув плебісцит. Не слід також забувати й того, що

«біржі, кабінети держав, пануючі класи і преса Європи вітали плебісцит як блискучу перемогу французького імператора над французьким робітничим класом» (Відозва Генеральної Ради про франко-прусську війну від 23 липня 1870 року *).

Через кілька тижнів після плебісциту, коли бонапартистська преса почала розпалювати у французькому народі войовничий запал, паризькі члени Інтернаціоналу, незважаючи на урядові переслідування, випустили 12 липня своє звернення «До робітників усіх націй», в якому таврували як «злочинне безумство» війну, що затівалася, а «своїм братам у Німеччині» говорили:

«Ворожнеча між нами мала б єдиним наслідком повне торжество деспотизму по обидва боки Рейну»; «Ми, члени Міжнародного Товариства Робітників»,— заявляли вони,— «не визнаємо ніяких державних кордонів» [392].

Цей заклик був захоплено зустрінутий у Німеччині, і тому Генеральна Рада могла з повним правом твердити:

«В той час як офіційна Франція і офіційна Німеччина кидаються у братовбивчу боротьбу, французькі і німецькі робітники посилають один одному вісті миру і дружби. Вже самий цей великий факт, що не має собі рівного в історії... показує, що на противагу старому суспільству з його економічними злиднями і політичним безумством народжується нове суспільство, міжнародним принципом якого буде — *мир*, бо у кожного народу буде один і той самий володар — *праця!*

Провісником цього нового суспільства є Міжнародне Товариство Робітників» (відозва від 23 липня 1870 року) **.

Аж до проголошення республіки члени Паризької федеральної ради були в тюрмі. А всіх інших членів Товариства щодня ганьбили перед юрбою як зрадників, оплачуваних Пруссією.

Коли капітуляцією під Седаном [242] Друга імперія скінчилась, так само як вона і почалась — пародією, франко-прусська війна вступила в другу свою стадію. Вона перетворилась у війну проти французького народу. Після всіх неодноразових урочистих заяв про те, що вона взялася до зброї з єдиною метою — відбити іноземну агресію, Пруссія тепер скинула маску і проголосила загарбницьку війну. З цього моменту вона змушена була боротися

* Див. цей том, с. 227. *Ред.*
** Див. там же, с. 228—230. *Ред.*

не тільки проти республіки у Франції, але одночасно і проти Інтернаціоналу в Німеччині. Хід цієї боротьби ми тут можемо викласти тільки в загальних рисах.

Негайно після оголошення війни більша частина території Північнонімецького союзу [248] (Ганновер, Ольденбург, Бремен, Гамбург, Брауншвейг, Шлезвіг-Гольштейн, Мекленбург, Померанія і провінція Пруссія) була оголошена в стані облоги і віддана на волю генерала Фогель фон Фалькенштейна. Цей стан облоги, оголошений як захід оборони від загрожуючого іноземного вторгнення, відразу ж перетворився у війну проти німецьких членів Інтернаціоналу.

На другий же день після проголошення республіки в Парижі, брауншвейгський Центральний комітет німецької Соціал-демократичної робітничої партії, яка є — враховуючи місцеві закони країни — секцією Інтернаціоналу, звернувся (5 вересня) з відозвою, що закликáла робітничий клас всіма засобами, які він має в своєму розпорядженні, чинити опір розчленуванню Франції, вимагати почесного для неї миру й агітувати за визнання Французької республіки [249]. Відозва осуджувала намічену анексію Ельзасу і Лотарінгії як злочин, результатом якого буде перетворення всієї Німеччини в прусську казарму і зведення війни до ступеня постійної європейської інституції. 9 вересня Фогель фон Фалькенштейн наказав заарештувати членів брауншвейгського Комітету і відправити їх у кайданах за 600 миль у прусську фортецю Летцен, розташовану на російському кордоні, де мерзотне поводження з ними мало стати яскравим контрастом з демонстративним ушановуванням царственого гостя у Вільгельмсхеє [292]. Оскільки, незважаючи на арешти, висилання робітників з однієї німецької держави в іншу, заборону пролетарської преси, воєнні репресії та всілякі причіпки поліції, авангард німецького робітничого класу діяв у дусі Інтернаціоналу і відповідно до брауншвейгського маніфесту, Фогель фон Фалькенштейн указом від 21 вересня * заборонив усякі збори соціал-демократичної партії. Ця заборона була скасована іншим указом від 5 жовтня, в якому він хитромудро наказував поліцейським шпигунам

> «доносити йому особисто про всіх осіб, які своїми відкритими виступами заохочуватимуть Францію в її опорі запропонованим Німеччиною умовам миру, щоб він міг знешкодити цих людей на весь час, поки триватиме війна».

Залишивши турботи про війну за межами країни Мольтке, прусський король постарався надати нового обороту війні всередині країни. Відповідно до його особистого наказу від 17 жовтня Фогель фон Фалькенштейн мав відправити своїх летценських в'язнів у розпорядження брауншвейгського окружного суду, яко-

* — 1870 р. *Ред.*

му, в свою чергу, належало або знайти юридичні підстави для їх ув'язнення або ж повернути їх під надійну охорону грізного генерала.

Приклад Фогель фон Фалькенштейна наслідували, звичайно, в усій Німеччині, в той час як Бісмарк у дипломатичному циркулярі глузливо виступив перед лицем Європи як сповнений благородного обурення захисник свободи слова, свободи друку і свободи зборів для партії прихильників миру у Франції. Якраз тоді, коли він вимагав для Франції вільно обраних Національних зборів, у самій Німеччині він наказав посадити в тюрму Бебеля і Лібкнехта за те, що вони виступали проти нього в німецькому парламенті від імені Інтернаціоналу, і щоб усунути їх з дороги під час наступних загальних виборів [393].

Його господар, Вільгельм-Завойовник, підтримав його, пославши з Версаля наказ, за яким продовжувався строк стану облоги, тобто скасування всіх цивільних законів на весь період виборів. А фактично король дозволив зняти стан облоги в Німеччині тільки через два місяці після укладення миру з Францією. Упертість, з якою він наполягав на воєнному стані всередині країни, і його багаторазове особисте втручання в справи його власних німецьких полонених, свідчать про те, що — серед грому переможної зброї і шалених криків схвалення всієї німецької буржуазії — він відчував жах перед зростаючою партією пролетаріату. Це була вимушена данина, яку матеріальне насильство віддавало моральній силі.

Якщо війна проти Інтернаціоналу перший час була локалізована спочатку у Франції — з дня плебісциту до падіння імперії, потім у Німеччині — протягом усієї боротьби республіки проти Пруссії, то з дня проголошення Паризької Комуни і після її падіння ця війна стала повсюдною.

6 червня 1871 р. Жюль Фавр випустив свій циркуляр до іноземних держав, вимагаючи видачі емігрантів * Комуни як карних злочинців і закликаючи до загального хрестового походу проти Інтернаціоналу — ворога сім'ї, релігії, порядку і власності, так гідно представлених в особі самого Фавра. Австрія й Угорщина відразу ж відгукнулися на цей заклик. 13 червня був учинений розбійницький напад на гаданих вождів Робітничого союзу в Пешті; їхні папери конфіскували, а самих їх заарештували і віддали під суд, обвинувативши в державній зраді [394]. Деяких делегатів віденської секції Інтернаціоналу, що були в цей час у Пешті, відправили до Відня, щоб ужити проти них таких самих заходів. Бейст зажадав і одержав від свого парламенту додаткове асигнування в 30 000 фунтів стерлінгів

* У листівці і в газеті «Volksstaat» замість слова «емігрантів» надруковано: «членів». *Ред.*

«для витрат на політичну інформацію, яка стала потрібнішою, ніж будь-коли раніше, внаслідок небезпечного поширення Інтернаціоналу по всій Європі».

З цього часу в Австрії й Угорщині встановилося справжнє панування терору проти робітничого класу. Навіть в останній передсмертній агонії австрійський уряд все ще судорожно чіпляється за свій старий привілей розігрувати роль Дон-Кіхота європейської реакції.

Через кілька тижнів після появи циркуляра Жюля Фавра Дюфор запропонував своїй поміщицькій палаті проект, який нині набрав сили закону, що карає як злочин простий факт належності до Міжнародного Товариства Робітників або визнання його принципів. Виступаючи як свідок перед комісією поміщицької палати по законопроекту Дюфора, Тьєр вихвалявся, що цей закон — породження його власної винахідливості, що саме він, нібито, перший відкрив цю надійну панацею — розправлятися з Інтернаціоналом так, як іспанська інквізиція розправлялася з єретиками. Але навіть і в цьому пункті він не може претендувати на оригінальність. Задовго до його призначення на посаду рятівника суспільства ця істинна юридична теорія, яку правлячий клас застосовує до членів Інтернаціоналу, була сформульована віденськими судами.

26 липня 1870 р. найвидатніші представники пролетарської партії в Австрії були визнані винними в державній зраді і засуджені до багатьох років каторжних робіт з одним голодним днем на місяць. Формулювання вироку було таке:

«Ув'язнені, за їх власним признанням, прийняли програму німецького робітничого з'їзду в Ейзенаху (1869) і діяли відповідно до неї. Ця програма включає програму Інтернаціоналу. Інтернаціонал заснований для визволення робітничого класу від панування імущого класу і від політичної залежності. Таке визволення несумісне з існуючим устроєм австрійської держави. Отже, кожний, хто приймає і поширює основні положення програми Інтернаціоналу, чинить дії, які підготовляють повалення австрійського уряду і тим самим винен у державній зраді».

27 листопада 1871 р. був винесений вирок членам брауншвейгського Комітету. Їх засудили до тюремного ув'язнення на різні строки. Суд цілком ясно послався як на прецедент на обгрунтування вироку, винесеного у Відні.

В Пешті ув'язнені, що належать до Робітничого союзу, стали перед судом 22 квітня 1872 р., після того як з ними майже протягом цілого року поводилися так само мерзотно, як поводився англійський уряд з феніями [395]. І тут прокурор зажадав застосування сформульованої у Відні юридичної теорії. Проте їх було виправдано.

В Лейпцігу 27 березня 1872 р. Бебеля і Лібкнехта засудили до двох років ув'язнення у фортеці, обвинувативши в спробі до

державної зради — на підставі того самого ухваленого у Відні вироку. Різниця полягала тільки в тому, що вирок віденських суддів був у цьому разі санкціонований саксонськими присяжними засідателями.

У Копенгагені три члени Центрального комітету Інтернаціоналу, Брікс, Піо і Гелеф, були кинуті 5 травня * у тюрму за те, що вони заявили про свій твердий намір провести під відкритим небом збори всупереч забороні поліції. Коли вони вже були в тюрмі, їх повідомили, що проти них висувається обвинувачення більш загального характеру, а саме, що соціалістичні ідеї самі по собі несумісні з існуванням датської держави і що через те вже сама пропаганда цих ідей є злочином проти датської конституції. Знов-таки юридична теорія, сформульована у Відні! Обвинувачені і тепер ще сидять у тюрмі, чекаючи суду.

Бельгійський уряд, що відзначився своєю співчутливою відповіддю на вимоги Жюля Фавра про видачу комунарів, поспішив внести устами Малу законопроект, який по-ханжеському копіює закон Дюфора.

Його святість папа Пій IX вилив свій гнів у зверненні до депутації швейцарських католиків.

«Ваш республіканський уряд»,— сказав він,— «вважає себе зобов'язаним принести тяжку жертву тому, що називають свободою. Він надає право притулку великій кількості людей найнижчого гатунку. Він терпить у себе секту, яка зветься Інтернаціоналом і яка хотіла б зробити з усією Європою те, що вона зробила з Парижем. Цих панів з Інтернаціоналу, які, до речі, аж ніяк не є панами, треба побоюватися, бо вони діють в інтересах вічного ворога бога і роду людського. Навіщо захищати їх? За них треба молитися».

Спершу повісьте їх, а тоді вже моліться за них!

Підтримані Бісмарком, Бейстом і Штібером — прусським шефом шпигунів, австрійський і німецький імператори на початку вересня 1871 р. зустрілися в Зальцбурзі з неприхованою метою заснувати священний союз проти Міжнародного Товариства Робітників.

«У такому європейському союзі»,— заявила «Північнонімецька газета» [396], що є особистим moniteur ** Бісмарка,— «міститься єдино можливий порятунок держави, церкви, власності, цивілізації, одним словом, усього того, на чому стоять європейські держави».

Звичайно, справжня мета Бісмарка полягала в тому, щоб забезпечити собі союзників у наступній війні з Росією, а Інтернаціоналом тільки дражнили Австрію, як дражнять бика клаптем червоної матерії.

Ланца заборонив Інтернаціонал в Італії простим наказом. Сагаста оголосив його поза законом в Іспанії [397], розраховуючи, мабуть, здобути цим ласку англійської фондової біржі. Російський

* — 1872 р. *Ред.*
** — вісником. *Ред.*

уряд, змушений з часу скасування кріпосного права вдаватися до рискованих заходів,— робити сьогодні боязкі поступки народним вимогам з тим, щоб назавтра взяти їх назад,— знайшов у загальному закликові до цькування Інтернаціоналу привід для нового посилення реакції всередині країни. Діючи за кордоном з наміром проникнути в таємниці нашого Товариства, він переконав швейцарського суддю зробити в присутності російського шпигуна обшук квартири Утіна, російського члена Інтернаціоналу і редактора женевської «Égalité», органу нашої Романської федерації [398]. Тільки агітація швейцарських членів Інтернаціоналу перешкодила республіканському урядові Швейцарії видати Тьєру емігрантів Комуни.

Нарешті, уряд пана Гладстона, не маючи можливості діяти в цьому дусі в самій Великобританії, довів принаймні свою благонаміреність, розв'язавши поліцейський терор в Ірландії [399] проти наших секцій, що формувалися там, і наказавши своїм представникам за кордоном збирати інформацію про Міжнародне Товариство Робітників.

Але всі репресивні заходи, які міг винайти об'єднаний розум урядів Європи, меркнуть перед наклепницькою війною, розпочатою силами брехні цивілізованого світу. Апокрифічні історії і викриття «таємниць» Інтернаціоналу, безсоромна підробка офіційних документів і приватних листів, сенсаційні телеграми — все це швидко йшло одне за другим; усі джерела наклепів, що були в розпорядженні продажної респектабельної преси, зразу відкрились, і ринув цілий потік мерзот, щоб потопити ненависного ворога. Ця війна, що ведеться за допомогою наклепів, не має собі рівної в історії ні за масштабом воєнних дій, театр яких охопив усі країни, ні за тією одностайністю, з якою в ній беруть участь представники всіх відтінків пануючого класу. Коли сталася велика пожежа в Чікаго, телеграф сповістив увесь світ про те, що це диявольська робота Інтернаціоналу; треба тільки дивуватись, як не приписали його-таки демонічному втручанню ураган, що спустошив Вест-Індію.

У своїх попередніх річних звітах Генеральна Рада звичайно давала огляд успіхів Товариства з часу останнього конгресу. Ви, громадяни *, зрозумієте, звичайно, причини, які на цей раз змушують нас ухилитися від цього правила. До того ж звіти делегатів окремих країн, а вони краще знають, до яких меж вони можуть іти в своїх повідомленнях, до певної міри заповнять цю прогалину. Ми скажемо тільки те, що з часу Базельського конгресу, і особливо з часу Лондонської конференції у вересні 1871 р., Інтернаціонал поширився серед ірландців в Англії і в самій Ірландії, в Голландії, Данії, Португалії, що він зміцнив

* У листівці і в газеті «Volksstaat» замість слова «громадяни» надруковано: «робітники». *Ред.*

свою організацію в Сполучених Штатах і має розгалуження в Буенос-Айресі, Австралії і Новій Зеландії.

Відмінність між робітничим класом, який не має міжнародної організації, і робітничим класом, який має Інтернаціонал, стає особливо очевидною, коли ми звернемося назад до періоду 1848 року. Потрібні були довгі роки, поки сам робітничий клас зрозумів, що червневе повстання 1848 р.[25] є справою його власних передових борців. А Паризьку Комуну негайно ж зустрів радісними вигуками схвалення весь міжнародний пролетаріат.

Ви, делегати робітничого класу, зібралися для того, щоб зміцнити бойову організацію товариства, мета якого — визволити працю і знищити національний розбрат. І майже в цей самий час у Берліні збираються короновані вінценосці старого світу для того, щоб кувати нові кайдани і замишляти нові війни[400].

Хай живе Міжнародне Товариство Робітників!

Написано К. Марксом у кінці серпня 1872 р.

Надруковано у вигляді листівки «Offizieller Bericht des Londoner Generalrats, verlesen in öffentlicher Sitzung des Internationalen Kongress» Braunschweig 1872, а також у газетах «Der Volksstaat» № 75, 18 вересня 1872 р.; «La Liberté» № 39, 29 вересня 1872 р.; «L'Internationale» № 195, 6 жовтня 1872 р.; «La Emancipacion» № 68 і 69, 5 і 13 жовтня 1872 р.; «The International Herald» № 27, 28 і 29, 5, 12 і 19 жовтня 1872 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 121—129

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

РЕЗОЛЮЦІЇ ЗАГАЛЬНОГО КОНГРЕСУ, ЩО ВІДБУВСЯ В ГААЗІ

2—7 ВЕРЕСНЯ 1872 РОКУ [401]

I

РЕЗОЛЮЦІЯ ПРО СТАТУТ

Після статті 7 в Статут повинна бути включена така стаття, яка резюмує зміст резолюції IX Лондонської конференції (вересень 1871 року).

Стаття 7а. В своїй боротьбі проти об'єднаної влади імущих класів робітничий клас може діяти як клас, тільки організувавшись в особливу політичну партію, яка протистоїть усім старим партіям, створеним імущими класами.

Ця організація робітничого класу в політичну партію необхідна для того, щоб забезпечити перемогу соціальної революції і досягнення її кінцевої мети — знищення класів.

Об'єднання сил робітничого класу, вже досягнуте ним завдяки економічній боротьбі, повинно також бути підоймою в його боротьбі проти політичної влади його експлуататорів *.

Оскільки магнати землі і капіталу завжди користуються своїми політичними привілеями для захисту й увічнення своїх економічних монополій і для поневолення праці, завоювання політичної влади стало великим обов'язком пролетаріату.

Прийнято 29 голосами, проти 5; утрималося 8.

Голосували за: Арно, Й.-Ф. Беккер, Б. Беккер, Курне, Дерер, Дюмон, Дюпон, Дюваль, Еккаріус, Енгельс, Фаркаш, Фрідлендер, Франкель, Гепнер, Гейм, Жоаннар, Кугельман, Лафарг, Лонге, Ле Муссю, Моттерсхед, Піль, Ранв'є, Серрайє, Зорге, Сварм, Вайян, Вільмо, Мак-Доннел.

Голосували проти: Брісме, Кенен, Герхард, Швіцгебель, ван дер Хоут.

Утрималися: ван ден Абеле, Дав, Еберхард, Флюз, Гільйом, Ерман, Сова, Марселау.

Конгрес ухвалив офіційну постанову визнати дійсними голоси делегатів, яким робота в комісіях не дала змоги бути присутніми

* В англійському і німецькому виданнях замість «його експлуататорів» надруковано: «великих землевласників і капіталістів». *Ред.*

на засіданні. Такі делегати голосували за: Куно, Люкен, Маркс, Вішар, Вальтер, Врублевський; всього 6. Проти не надійшло жодного голосу *.

II
РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО РЕГЛАМЕНТ

1. Повноваження Генеральної Ради.

В розділі II статті 2 і 6 замінені такими статтями:

Стаття 2.— Генеральна Рада повинна виконувати постанови конгресів і стежити в кожній країні за суворим дотриманням принципів Загального Статуту і Регламенту Інтернаціоналу.

Стаття 6.— Генеральна Рада має також право тимчасово виключати відділення, секції, федеральні ради або комітети і федерації Інтернаціоналу до чергового конгресу.

Проте стосовно до секцій, що входять до тієї чи іншої федерації, вона повинна застосовувати це право, тільки вислухавши попередньо думку відповідної федеральної ради.

В разі розпуску федеральної ради Генеральна Рада повинна одночасно запропонувати секціям федерації обрати не пізніше як у 30-денний строк нову федеральну раду.

В разі тимчасового виключення цілої федерації Генеральна Рада повинна негайно повідомити про це всі федерації. Коли більшість федерацій цього вимагатиме, Генеральна Рада повинна не пізніш як через місяць скли́кати надзвичайну конференцію, на якій мають бути присутні по одному делегату від кожної національності і яка ухвалить остаточне рішення в спірних питаннях.

Само собою зрозуміло, однак, що країни, де Інтернаціонал заборонено, користуються тими самими правами, що й федерації, які існують легально.

Стаття 2 — прийнята 40 голосами, проти 4; утрималося 11.

Голосували за: Арно, Баррі, Й.-Ф. Беккер, Б. Беккер, Курне, Куно, Дерер, Дюмон, Дюпон, Дюваль, Енгельс, Фаркаш, Франкель, Фрідлендер, Гепнер, Гейм, Жоаннар, Кугельман, Лафарг, Лесснер, Ле Муссю, Лонге, Люкен, Мак-Доннел, Маркс, Мільке, Піль, Ранв'є, Роч, Сова, Шей, Серрайє, Секстон, Зорге, Сварм, Шумахер, Вайян, Вішар, Вальтер, Врублевський.

Голосували проти: Флюз, Герхард, Спленгар, ван дер Хоут.

Утрималися: Алеріні, Кенен, Дав, Еберхард, Гільйом, Ерман, Мораго, Марселау, Фарга Пелісер, Швіцгебель, ван ден Абеле.

Стаття 6 — прийнята 36 голосами, проти — 6; утрималося — 16.

---

* В рукопису Енгельса далі закреслено: «Оскільки резолюція зібрала понад дві третини голосів, то згідно із статтею 12 Загального Статуту вона віднині стає частиною Загального Статуту». *Ред.*

Голосували за: Арно, Баррі, Й.-Ф. Беккер, Б. Беккер, Курне, Куно, Дерер, Дюпон, Дюваль, Енгельс, Фаркаш, Франкель, Фрідлендер, Гепнер, Гейм, Жоаннар, Кугельман, Лафарг, Лесснер, Ле Муссю, Лонге, Людвіг, Мак-Доннел, Маркс, Мільке, Пільг, Ранв'є, Серрайє, Шумахер, Секстон, Зорге, Сварм, Вайян, Вішар, Вальтер, Врублевський.

Голосували проти: Брісме, Кенен, Флюз, Ерман, Сова, Спленгар.

Утрималися: Алеріні, Сіріль, Дав, Дюмон, Еберхард, Гільйом, Люкен, Марселау, Мораго, Моттерсхед, Фарга Пелісер, Роч, Швіцгебель, ван ден Абеле, ван дер Хоут, Вільмо.

2. Про членські внески, що мають сплачуватись Генеральній Раді.

Оскільки надійшли заяви, з одного боку, про збільшення, з другого — про зменшення розміру внесків, конгрес повинен був вирішити — змінити розмір існуючого внеску в 10 сантимів на рік чи залишити його. Конгрес ухвалив залишити внесок у 10 сантимів 17 голосами за, 12 проти; утрималося 8.

Голосували проти зміни розміру внеску: Й.-Ф. Беккер, Брісме, Кенен, Сіріль, Дюпон, Дюваль, Еберхард, Еккаріус, Фаркаш, Флюз, Герхард, Ерман, Гепнер, Серрайє, Зорге, Сварм, Вільмо.

Голосували за зміну розміру внеску: Дюмон, Енгельс, Франкель, Гейм, Жоаннар, Лафарг, Ле Муссю, Лонге, Люкен, Мак-Доннел, Піль, Сова.

Утрималися: Алеріні, Дав, Дерер, Гільйом, Марселау, Мораго, Фарга Пелісер, Швіцгебель.

Делегати Арно, Курне, Ранв'є, Вайян, що змушені були виїхати з Гааги до обговорення цього питання, подали свій голос у писаній формі за збільшення внесків.

III

РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ТОВАРИСТВАМИ ОПОРУ

Новій Генеральній Раді дано спеціальне доручення створити міжнародні професійні спілки.

З цією метою протягом одного місяця після конгресу вона має скласти звернення, яке повинно бути перекладене й надруковане всіма мовами і розіслане всім робітничим товариствам, що приєднались або не приєднались до Інтернаціоналу, адреси яких їй відомі.

У цьому зверненні Рада повинна закликати всі робітничі товариства утворити міжнародну спілку відповідної професії.

Кожному робітничому товариству буде надана можливість самому визначити умови, на яких воно може увійти в міжнародну спілку відповідної професії.

Генеральній Раді доручається зібрати всі умови, висунуті товариствами, що поділяють ідею створення міжнародної спілки, і скласти загальний проект, який буде запропоновано тимчасово прийняти товариствам, що хочуть увійти в міжнародні професійні спілки.

Найближчий конгрес затвердить остаточний статут міжнародних спілок.

Прийнято одноголосно, за винятком кількох, що утримались, кількість їх не була занесена в протокол.

IV

РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО ПРИЙОМ І ВИКЛЮЧЕННЯ СЕКЦІЙ

Комісія для перевірки мандатів була складена так: Герхард (50 голосів), Ранв'є (44), Роч (41), Маркс (41), Мак-Доннел (39), Дерер (36), Франкель (22).

1. *Секція № 2* (Нью-Йорк, французька) *Північноамериканської федерації*.— Ця секція була виключена американською Федеральною радою. Генеральна Рада також не визнала її як незалежну секцію. Конгрес не допустив секцію. Проти прийому голосувало 38, за — 9, утрималося — 11.

2. *Секція № 12* (Нью-Йорк, американська) *Північноамериканської* федерації, тимчасово виключена Генеральною Радою [402].

В ході обговорення питання про мандат секції № 12 була прийнята голосами 47 делегатів, проти — нікого, при 9, що утримались, така пропозиція:

«Міжнародне Товариство Робітників, яке грунтується на принципі знищення класів, не може приймати ніяких буржуазних секцій».

Голосували за: Арно, Й.-Ф. Беккер, Баррі, Брісме, Курне, Куно, Кенен, Дав, Дерер, Діцген, Дюпон, Дюваль, Еберхард, Флюз, Фаркаш, Франкель, Фрідлендер, Гільйом, Герхард, Гейм, Гепнер, Ерман, Жоаннар, Кугельман, Лафарг, Ле Муссю, Лесснер, Люкен, Маркс, Мільке, Моттерсхед, Піль, Ранв'є, Сова, Шей, Шумахер, Серрайє, Секстон, Зорге, Спленгар, Сварм, Вайян, Вішар, Вільмо, Врублевський, Вальтер, ван ден Абеле.

Утрималися: Алеріні, Еккаріус, Харкорт, Марселау, Мораго, Фарга Пелісер, Роч, Швіцгебель, ван дер Хоут.

Секція № 12 виключена 49 голосами, проти — нікого, утрималося — 9.

Голосували за виключення: Арно, Баррі, Й.-Ф. Беккер, Брісме, Курне, Кенен, Куно, Дав, Дерер, Діцген, Дюмон, Дюпон, Дюваль, Еберхард, Флюз, Фаркаш, Франкель, Фрідлендер, Герхард, Гейм, Гепнер, Ерман, Жоаннар, Кугельман, Лафарг, Ле Муссю, Лесснер, Люкен, Мак-Доннел, Маркс, Мільке, Піль, Ранв'є, Роч,

Сова, Шей, Шумахер, Серрайє, Секстон, Зорге, Спленгар, Сварм, Вайян, ван ден Абеле, ван дер Хоут, Вішар, Вільмо, Врублевський, Вальтер.

Утрималися: Алеріні, Еккаріус, Гільйом, Харкорт, Марселау, Мораго, Фарга Пелісер, Моттерсхед, Швіцгебель.

3. *Марсельська секція.*— Ця секція, зовсім невідома Генеральній Раді і французьким секціям, що листуються з нею, не допущена. Проти прийому голосувало 38, за — нікого, утрималося — 14.

4. *Женевська секція пропаганди і революційної дії.*— Ця секція, що була не чим іншим, як відродженням женевської секції *Альянсу* соціалістичної демократії (відкритого), розпущеного в серпні 1871 р., не була визнана ні Романською федеральною радою, ні Генеральною Радою, яка повернула їй внески, надіслані їй Юрським федеральним комітетом. Конгрес вирішив тимчасово виключити її до закінчення обговорення питання про таємний *Альянс* *. Тимчасове виключення вотоване одноголосно при кількох, що утримались, кількість яких не була зафіксована.

5. *Нова мадрідська федерація* [403].— Нова мадрідська федерація, утворена членами колишньої Іспанської федеральної ради, виключеними із старої Мадрідської федерації з явним порушенням чинного регламенту у зв'язку з викриттям ними змови таємного Альянсу проти Міжнародного Товариства Робітників, звернулася спочатку до Іспанської федеральної Ради, яка відмовила їй у прийомі. Тоді вона звернулася до Генеральної Ради **. Генеральна Рада визнала її під свою відповідальність без погодження з Іспанською федеральною радою, бо з восьми членів Іспанської федеральної ради не менше п'яти належать до таємного Альянсу.

Конгрес прийняв цю федерацію 40 голосами за, проти — нікого, при кількох, що утримались, кількість яких не була зафіксована.

V

ПЕРЕВІРКА ФІНАНСОВОГО ЗВІТУ ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ

В комісію, обрану конгресом для перевірки фінансового звіту Генеральної Ради (за 1871—1872 рр.), увійшли громадяни: Дюмон від Франції; Алеріні від Іспанії; Фаркаш від Австрії і Угорщини; Брісме від Бельгії; Лафарг від Нової мадрідської федера-

* В рукопису Енгельса далі закреслено: «Змушений закінчити свою роботу відразу ж після цього обговорення, конгрес не вирішив цього питання». *Ред.*

** В рукопису Енгельса далі закреслено: «яка визнала її, не запитавши перед цим Іспанську федеральну раду, як того вимагає Організаційний регламент. У даному разі Генеральна Рада діяла під свою відповідальність, всупереч Регламентові, бо в Іспанській федеральній раді з 8 її членів було щонайменше 5 членів таємного Альянсу. Саме за викриття цієї змови проти Міжнародного Товариства Робітників вони й хотіли виключити Нову мадрідську федерацію». *Ред.*

ції і від Португалії; Піль від Данії; Й.-Ф. Беккер від німецької Швейцарії; Дюваль від Романської федерації (Швейцарія); Швіцгебель від Юрської федерації (Швейцарія); Дав від Голландії; Дерер від Америки; Куно від Німеччини.

Фінансовий звіт, поданий цій комісії, був затверджений і підписаний усіма її членами, крім Дава, який був відсутній.

Після оголошення фінансового звіту конгрес затвердив його одноголосно.

VI
ПОВНОВАЖЕННЯ, ДАНІ ГЕНЕРАЛЬНОЮ РАДОЮ І ФЕДЕРАЛЬНИМИ РАДАМИ

Конгрес вирішив «анулювати всі повноваження, дані як Генеральною Радою, так і федеральними радами членам Інтернаціоналу в тих країнах, де Інтернаціонал заборонено, і надати новій Генеральній Раді виключне право призначати в цих країнах уповноважених Міжнародного Товариства Робітників».

Прийнято одноголосно при кількох, що утримались, кількість яких не зафіксована.

VII
РЕЗОЛЮЦІЇ ПРО АЛЬЯНС [324]

Комісія, якій було доручено розслідування діяльності Альянсу соціалістичної демократії (таємного), складалася з громадян: Куно (33 голоси), Люкена (24), Спленгара (31), Вішара (30), Вальтера (29).

У своїй доповіді контресові більшість цієї комісії заявила, що «таємний Альянс був створений на основі статуту, зовсім протилежного Статутові Інтернаціоналу», і запропонувала:

виключити з Інтернаціоналу Михайла Бакуніна як засновника Альянсу, а також за особисту провину;

виключити Гільйома і Швіцгебеля як членів Альянсу;

виключити Б. Малона, Буске * (секретаря поліцейської управи в Безьє, у Франції) і Луї Маршана, викритих у діях, що мають на меті дезорганізацію Міжнародного Товариства Робітників;

утриматися від звинувачення Алеріні, Марселау, Мораго, Фарга Пелісера і Жуковського, у зв'язку з їхніми офіційними заявами про те, що вони більше не належать до Альянсу.

* Комісія не знала, що пан Буске вже був виключений на вимогу своєї секції офіційною постановою Генеральної Ради. *(Примітка Маркса і Енгельса.)*

Уповноважити комісію опублікувати документи, якими вона обгрунтовувала свої висновки.

Конгрес ухвалив:

1. Виключити Михайла Бакуніна. Голосували за — 27; проти — 6; утрималося — 7.

Голосували за: Й.-Ф. Беккер, Куно, Дерер, Дюмон, Дюпон, Дюваль, Енгельс, Фаркаш, Франкель, Гейм, Гепнер, Жоаннар, Кугельман, Лафарг, Ле Муссю, Лонге, Люкен, Мак-Доннел, Маркс, Піль, Серрайє, Зорге, Сварм, Вішар, Вільмо, Вальтер, Врублевський.

Голосували проти: Брісме, Дав, Флюз, Ерман, Кенен, ван ден Абеле.

Утрималися: Алеріні, Гільйом, Марселау, Мораго, Сова, Сплеңгар, Швіцгебель.

2. Виключити Гільйома — 25 за; 9 — проти; 8 — утрималося.

Голосували за: Й.-Ф. Беккер, Куно, Дюмон, Дюпон, Дюваль, Енгельс, Фаркаш, Франкель, Гейм, Гепнер, Жоаннар, Кугельман, Лафарг, Ле Муссю, Лонге, Люкен, Маркс, Піль, Серрайє, Зорге, Сварм, Вішар, Вальтер, Вільмо, Врублевський.

Голосували проти: Брісме, Сіріль, Дав, Флюз, Ерман, Кенен, Сова, Спленгар, ван ден Абеле.

Утрималися: Алеріні, Дерер, Фрідлендер, Мак-Доннел, Марселау, Мораго, Фарга Пелісер, Швіцгебель.

3. Не виключати Швіцгебеля. За виключення — 15; проти — 16; утрималося — 7.

Голосували за виключення: Й.-Ф. Беккер, Куно, Дюмон, Енгельс, Фаркаш, Гейм, Гепнер, Кугельман, Ле Муссю, Маркс, Піль, Спленгар, Вальтер, Вішар, Врублевський.

Голосували проти: Брісме, Кенен, Сіріль, Дав, Дерер, Дюпон, Флюз, Франкель, Ерман, Жоаннар, Лонге, Сова, Серрайє, Сварм, Вільмо, ван ден Абеле.

Утрималися: Дюваль, Лафарг, Люкен, Мак-Доннел, Марселау, Мораго, Фарга Пелісер.

4. Не ставити на голосування інших пропозицій комісії про виключення. Ухвалено одноголосно при кількох, що утрималисъ.

5. Опублікувати документи, які стосуються Альянсу. Ухвалено одноголосно при кількох, що утрималисъ.

Треба відзначити, що це голосування про Альянс відбулося після вимушеного від'їзду великої кількості французьких * і німецьких делегатів.

---

* В рукопису Енгельса далі йде: «англійських». *Ред.*

VIII

МІСЦЕПЕРЕБУВАННЯ І СКЛАД МАЙБУТНЬОЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ [404]

1. Голосування в питанні про зміну місцеперебування Генеральної Ради. За зміну — 26; проти — 23; утрималося — 9.

Голосували за: Баррі, Й.-Ф. Беккер, Брісме, Куно, Дав, Дюмон, Дюпон, Енгельс, Харкорт, Жоаннар, Кугельман, Лафарг, Лесснер, Ле Муссю, Лонге, Мак-Доннел, Маркс, Роч, Сова, Серрайє, Секстон, Зорге, Сварм, Вішар, ван ден Абеле, Врублевський.

Голосували проти: Арно, Б. Беккер, Курне, Дерер, Дюваль, Фаркаш, Франкель, Фрідлендер, Герхард, Гейм, Гепнер, Ерман, Люкен, Людвіг, Мількe, Піль, Ранв'є, Шумахер, Сплeнгар, Вайян, Вільмо, Вальтер, ван дер Хоут.

Утрималися: Сіріль, Еберхард, Флюз, Гільйом, Марселау, Мораго, Фарга Пелісер, Швіцгебель, Алеріні.

2. Місцеперебування Генеральної Ради перенесено в Нью-Йорк 30 голосами, проти — 14, поданих за Лондон, і 12 утрималися.

Голосували за Нью-Йорк: Й.-Ф. Беккер, Б. Беккер, Брісме, Куно, Кенен, Дав, Дюмон, Дюпон, Енгельс, Фаркаш, Флюз, Фрідлендер, Ерман, Кугельман, Лафарг, Лесснер, Ле Муссю, Лонге, Люкен, Мак-Доннел, Маркс, Піль, Роч, Серрайє, Секстон, Спленгар, Сварм, Вішар, ван ден Абеле, Врублевський.

Голосували за Лондон: Арно, Курне, Дерер, Дюваль, Франкель, Гейм, Гепнер, Людвіг, Мільке, Ранв'є, Шумахер, Вайян, Вільмо, Вальтер.

Утрималися: Сіріль, Еберхард, Герхард, Гільйом, Жоаннар, Алеріні, Марселау, Мораго, Фарга Пелісер, Зорге, Швіцгебель, ван дер Хоут.

3. Конгрес ухвалив обрати дванадцять членів Генеральної Ради, з місцем перебування в Нью-Йорку, надавши їй право кооптації ще трьох членів.

Були обрані:

Бертран, німець	— 29	голосів	Карл, німець	— 28	голосів
Больте, »	— 29	»	Давід, француз	— 26	»
Лорель, швед	— 29	»	Дерер »	— 26	»
Каванах, ірландець	— 29	»	Форначчієрі, італієць	— 25	»
Сен-Клер, »	— 29	»	Шпейєр, німець	— 23	голоси
Лев'єль, француз	— 28	»	Уорд, американець	— 22	»

IX
МІСЦЕ СКЛИКАННЯ НАСТУПНОГО КОНГРЕСУ

У зв'язку з пропозицією, яка надійшла, щоб наступний конгрес був скликаний у Швейцарії і щоб нова Генеральна Рада точно визначила місце, відбулося таке голосування: за Швейцарію — 15, за Лондон — 5, за Чікаго — 1 і за Іспанію — 1.

X
КОМІСІЯ ДЛЯ РЕДАГУВАННЯ ПРОТОКОЛІВ

Обрані одноголосно: Дюпон, Енгельс, Франкель, Ле Муссю, Маркс, Серрайє.

Лондон, 21 жовтня 1872 р.

Комісія:

Е. Дюпон, Ф. Енгельс, Лео Франкель, Ле Муссю, Карл Маркс, Огюст Серрайє.

Складено К. Марксом і Ф. Енгельсом

Надруковано у вигляді брошури «Résolutions du congrès général tenu a la Haye du 2 au 7 septembre 1872» Londres, 1872, а також у газетах «La Emancipacion» № 72, 2 листопада 1872 р. і «The International Herald» № 37, 14 грудня 1872 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 140—149

К. МАРКС

ПРО ГААГСЬКИЙ КОНГРЕС

КОРЕСПОНДЕНТСЬКИЙ ЗАПИС ПРОМОВИ, ВИГОЛОШЕНОЇ НА МІТИНГУ В АМСТЕРДАМІ 8 ВЕРЕСНЯ 1872 РОКУ [405]

У XVIII столітті,— говорить промовець,— королі й сильні світу цього мали звичку збиратися в Гаазі для обговорення інтересів своїх династій.

Саме там, всупереч усім залякуванням, ми вирішили скли́кати конгрес робітників. У середовищі найреакційнішого населення ми хотіли підтвердити життєздатність, поширення і надії на майбутнє нашого великого Товариства.

Коли наше рішення стало відомим, то заговорили про емісарів, яких ми нібито послали для підготовки грунту. Так, ми не заперечуємо, що у нас всюди є емісари, але здебільшого вони нам невідомі. Нашими емісарами в Гаазі були робітники, праця яких така важка; і в Амстердамі це теж були робітники, ті самі, які працюють по 16 годин на день. Ось наші емісари, інших у нас немає; і в усіх країнах, де б ми не з'явилися, вони завжди готові по-дружньому нас зустріти, бо вони дуже швидко розуміють, що поліпшення їхнього становища є наша мета.

Гаагський конгрес успішно виконав три важливі справи [388]:

Він проголосив необхідність для робітничого класу вести в галузі політичній таку саму боротьбу із старим, занепадаючим суспільством, як і в галузі соціальній; і ми можемо поздоровити себе з тим, що ця резолюція Лондонської конференції тепер включена в наш Статут *.

Якась група, що сформувалася в нашому середовищі, проголосила стримання робітників від політичної діяльності. Ми визнали своїм обов'язком заявити, наскільки небезпечними й згубними є ці принципи для нашої справи. Робітник повинен з часом захопити в свої руки політичну владу, щоб установити нову організацію праці; він повинен буде повалити стару політику, що підтримує застарілі інститути, якщо не хоче, подібно до перших

* Див. цей том, стор. 343. *Ред.*

християн, які нехтували й відкидали політику, втратити назавжди своє царство на землі.

Але ми ніколи не говорили, що добиватися цієї мети треба скрізь однаковими засобами.

Ми знаємо, що треба зважати на установлення, звичаї і традиції різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і якби я краще знав ваші установлення, то можливо додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами. Але навіть якщо це так, то ми повинні також визнати, що в більшості країн континенту підоймою нашої революції має бути сила; саме до сили доведеться на якийсь час удатися, для того щоб остаточно встановити панування праці *.

Гаагський конгрес установив нові й ще ширші повноваження для Генеральної Ради. Справді, в той момент, коли в Берліні збираються короновані особи [400], і на цих зборах могутніх представників феодалізму й минулої епохи повинні бути прийняті проти нас нові і більш суворі репресивні заходи; в той момент, коли організуються переслідування, Гаагський конгрес визнав розсудливим і необхідним посилити повноваження своєї Генеральної Ради і централізувати для майбутньої боротьби діяльність, яку роз'єднаність зробила б марною. Та й у кого, крім наших ворогів, можуть викликати тривогу повноваження Генеральної Ради? Хіба вона має бюрократичний апарат чи озброєну поліцію, для того щоб примусити коритися собі? Хіба її авторитет не є суто моральним? І хіба вона не повідомляє федераціям свої постанови, виконання яких на них же і покладено? Поставлені в такі умови, без армії, без поліції, без чиновництва, короновані особи, якби їм довелося будувати свою владу тільки на моральному впливі і моральному авторитеті, були б слабкою перешкодою на шляху революції.

І, нарешті, Гаагський конгрес переніс місцеперебування Генеральної Ради в Нью-Йорк. Багато хто, навіть з наших друзів, були, як видно, здивовані таким рішенням. Вони, очевидно, забувають, що Америка стає переважно світом робітників, що на цей другий континент щороку переселяється півмільйона робітників і що на цьому грунті, на якому робітник переважає, необхідно, щоб Інтернаціонал пустив глибоке коріння. Крім того, постанова конгресу дає Генеральній Раді право кооптувати до свого складу тих членів, яких вона визнає потрібними й корисними для спільної справи. Покладемося ж на її розсудливість і будемо сподіватись, що вона зуміє обрати людей, які стоять на висоті своїх завдань і які зможуть високо тримати в Європі прапор нашого Товариства.

* В газеті «Volksstaat» замість цієї фрази надруковано: «Однак не в усіх країнах становище саме таке». *Ред.*

Громадяни, згадаймо про основний принцип Інтернаціоналу: про солідарність. Ми доб'ємося великої мети, до якої прагнемо, якщо ми міцно закріпимо серед усіх робітників у всіх країнах цей животворний принцип. Революція повинна бути солідарною, і цього вчить нас великий досвід Паризької Комуни, яка впала тому, що * в усіх головних центрах, у Берліні, Мадріді та інших, одночасно не спалахнув великий революційний рух, який відповідає високому рівневі боротьби паризького пролетаріату.

Щодо мене, то я продовжуватиму свою справу і безустанно працюватиму над створенням цієї, такої плодотворної для майбутнього, солідарності всіх робітників. Ні, я не залишаю Інтернаціоналу, і решта мого життя, як і моя колишня діяльність, буде присвячена торжеству соціальних ідей, що, як ми в цьому глибоко переконані, рано чи пізно приведуть до панування пролетаріату в усьому світі.

Надруковано в газетах «La Liberté» № 37, 15 вересня 1872 р., «Der Volksstaat» № 79, 2 жовтня 1872 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 150—152

* В газеті «Volksstaat» далі йде: «саме цієї робітничої солідарності не було проявлено робітниками інших країн». *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ДО ЖИТЛОВОГО ПИТАННЯ [406]

*Написано Ф. Енгельсом
у травні 1872 — січні 1873 р.*

*Надруковано в газеті «Der Volksstaat».
Leipzig, № 51, 52, 53, 103 і 104;
26 і 29 червня, 3 липня,
25 і 28 грудня 1872 р.;
№ 2, 3, 12, 13, 15 і 16; 4 і 8 січня,
8, 12, 19 і 22 лютого 1873 р.
і у вигляді трьох окремих випусків,
виданих у Лейпцігу в 1872—1873 рр.
Підпис: Фрідріх Енгельс*

*Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф.
Твори, т. 18, с. 199—273*

РОЗДІЛ I

ЯК ПРУДОН РОЗВ'ЯЗУЄ ЖИТЛОВЕ ПИТАННЯ

В № 10 і в наступних номерах «Volksstaat» [407] вміщено серію з шести статей про житлове питання, які заслуговують на увагу [408] тільки тому, що вони — коли не рахувати кількох давно забутих напівбелетристичних писань 40-х років — є першою спробою насадження школи Прудона в Німеччині. Це такий величезний крок назад щодо всього ходу розвитку німецького соціалізму, який уже 25 років тому завдав саме прудонівським уявленням рішучого удару *, що проти цієї спроби варто виступити зараз же.

Так звана житлова нужда, якій тепер приділяється в пресі така велика увага, полягає не в тому, що робітничий клас узагалі живе в поганих, перенаселених, нездорових житлах. *Ця* житлова нужда не є чимось специфічним для сучасності; вона не є навіть одним з бідувань, характерних саме для сучасного пролетаріату на відміну від усіх попередніх пригноблених класів; навпаки, вона зачіпала майже однаковою мірою всі пригноблені класи всіх часів. Щоб покласти край *цій* житловій нужді, є тільки *один* засіб: усунути взагалі експлуатацію і гноблення трудящих класів пануючими класами.— Те, що сьогодні розуміють під житловою нуждою, це — особливе загострення і без того поганих житлових умов робітників, яке створилося внаслідок раптового припливу населення до великих міст; колосальне підвищення квартирної плати, ще більша скупченість жильців в окремих будинках, неможливість для декого взагалі знайти собі притулок. І *ця* житлова нужда тільки тому змушує так багато говорити про себе, що вона не обмежується робітничим класом, але зачіпає одночасно і дрібну буржуазію.

Житлова нужда робітників і частини дрібної буржуазії наших сучасних великих міст становить одну з незліченних *дрібніших*, другорядних бід, що випливають з сучасного капіталістичного

* В книзі Маркса «Злиденність філософії», Брюссель і Париж, 1847 [134]. *(Примітка Енгельса.)*

способу виробництва. Вона зовсім не є прямим наслідком експлуатації капіталістом робітника *як* робітника. Ця експлуатація — ось корінне зло, яке соціальна революція прагне знищити, знищуючи капіталістичний спосіб виробництва. Наріжним каменем капіталістичного способу виробництва є саме той факт, що наш сучасний суспільний лад дає капіталістові можливість купувати робочу силу робітника за її вартістю, а видушувати з неї значно більше від її вартості, примушуючи робітника працювати довше, ніж потрібно для відтворення ціни, сплаченої за робочу силу. Вироблена таким чином додаткова вартість розподіляється між усім класом капіталістів і землевласників разом з їхніми оплачуваними слугами, починаючи від папи і імператора і кінчаючи нічними сторожами та іншими. Як відбувається цей розподіл, нас тут не цікавить; безперечне одно, що всі, хто не працює, можуть жити тільки за рахунок того, що перепадає їм тим чи іншим способом від цієї додаткової вартості (порівняймо *«Капітал» Маркса*, де це роз'яснено вперше) [409].

Розподіл виробленої робітничим класом і безоплатно відібраної у нього додаткової вартості між нетрудящими класами відбувається в ході досить повчальної дріб'язкової боротьби і взаємного обдурювання: оскільки цей розподіл здійснюється шляхом купівлі і продажу, однією з головних його підойм є обман покупця продавцем, і цей обман став тепер у роздрібній торгівлі, особливо у великих містах, справжньою умовою життя для продавця. Але якщо крамар або булочник обдурює робітника на ціні або на якості товару, то він обдурює його не в його специфічній якості робітника. Навпаки, як тільки в якому-небудь місці якась середня міра обдурювання стає суспільним правилом, вона, з часом, неминуче знаходить своє відшкодування у відповідному підвищенні заробітної плати. Робітник виступає щодо крамаря як покупець, тобто як власник грошей або кредиту, і, отже, зовсім не як робітник, тобто продавець робочої сили. Нехай обдурювання зачіпає його, як взагалі неімущі класи, сильніше, ніж багатші класи суспільства, але воно не є злом, яке зачіпає виключно робітника, властивим тільки його класові.

Така сама справа і з житловою нуждою. Зростання сучасних великих міст призводить до штучного, часто колосального підвищення вартості земельних ділянок у деяких районах, особливо в центрі міста; споруджені на цих ділянках будівлі, замість того, щоб підвищувати цю вартість, навпаки, знижують її, бо вони вже не відповідають зміненим умовам; їх зносять і заміняють іншими. Насамперед така доля розташованих у центрі робітничих жител, найомна плата за здавання яких, навіть при найбільшій скупченості, ніколи не може, або в усякому разі дуже повільно може перевищити певний максимум. Їх зносять і будують на їх місці магазини, склади, громадські будинки. Бонапартизм, в особі свого

Османа, в найколосальніших розмірах використав у Парижі * цю тенденцію для шахрайства і особистого збагачення. Але дух Османа пройшовся і по Лондону, Манчестеру, Ліверпулю і, певно, почуває себе як дома і в Берліні і у Відні. В результаті, з міських центрів робітників відтісняють на околиці; житла для робітників і взагалі маленькі квартири стають рідкісними й дорогими, а часто їх і зовсім не знайти, бо за таких умов будівельна промисловість, для якої дорогі квартири є значно вигіднішим полем для спекуляції, будує житла для робітників тільки як виняток.

Ця житлова нужда, таким чином, безперечно сильніше б'є по робітникові, ніж по заможних класах, але, подібно до обдурювання крамарів, вона аж ніяк не являє собою лихо, що гнітить виключно робітничий клас, і, оскільки вона зачіпає робітничий клас, на певному рівні і при певній тривалості вона так само неминуче знаходить певне економічне відшкодування.

Переважно саме цими стражданнями, спільними у робітничого класу з іншими класами, особливо з дрібною буржуазією, і воліє займатися дрібнобуржуазний соціалізм, до якого належить і Прудон. І тому зовсім не випадково наш німецький прудоніст ** береться насамперед за житлове питання, що, як ми бачили, аж ніяк не є виключно робітничим питанням; не випадково він, навпаки, оголошує житлове питання справжнім, виключно робітничим питанням.

«*Наймач* у відношенні до *домовласника* — те саме, що *найманий робітник* у відношенні до *капіталіста*».

Це зовсім неправильно.

В житловому питанні є дві сторони, які протистоять одна одній: наймач і той, хто здає внайми, або домовласник. Перший хоче купити у другого тимчасове користування житлом; у нього є гроші або кредит, хоча б він змушений був купувати цей кредит знов-таки у того ж домовласника за лихварською ціною, як надбавку до квартирної плати. Це — звичайний продаж товару; це не угода між пролетарем і буржуа, між робітником і капіталістом. Наймач — навіть якщо він робітник — виступає як *людина імуща*; він повинен був або вже заздалегідь продати властивий йому товар, робочу силу, щоб з виручкою від цього продажу мати можливість виступити як покупець права користування житлом, або ж він повинен бути спроможний дати гарантії того, що ця робоча сила буде продана. Своєрідних результатів, до яких приводить продаж робочої сили капіталістові, тут зовсім немає. Капіталіст примушує куплену робочу силу, по-перше, відтворити свою вартість, а по-друге, виробляти ще додаткову вартість, яка

* Слова «у Парижі» додані Енгельсом у виданні 1887 р. *Ред.*
** — А. Мюльбергер. *Ред.*

тимчасово і аж до розподілу серед класу капіталістів лишається в його руках. Отже, тут виробляється надлишкова вартість; загальна сума наявної вартості збільшується. Зовсім інакша справа при угоді наймання житла. Скільки б не здер той, хто здає внайми, з наймача, це завжди тільки передача вже *існуючої*, раніше *виробленої* вартості, а загальна сума вартості, якою володіють наймач і той, хто здає внайми, *разом*, лишається без змін. У робітника завжди здирають частину продукту його праці,— однаково, чи оплачує капіталіст його працю нижче, вище або за її вартістю; а з наймачем це буває лише в тому разі, коли він змушений оплачувати житло вище його вартості. Тому спроба ототожнити відношення між наймачем і тим, хто здає внайми, з відношенням між робітником і капіталістом є цілковитим перекрученням цього відношення. Навпаки, ми маємо тут справу із звичайнісінькою товарною угодою між двома громадянами, і угода ця відбувається згідно з економічними законами, які регулюють продаж товарів взагалі і продаж товару «земельне володіння» — зокрема. Насамперед беруться до уваги витрати на будівництво й утримання будинку або даної частини будинку; в другу чергу — вартість землі, зумовлена більш-менш сприятливим місцеположенням будинку; нарешті, вирішує справу співвідношення між попитом і пропозицією в даний момент. Це просте економічне відношення відображається в голові нашого прудоніста так.

«Раз збудований будинок є *вічною юридичною підставою* для одержання певної частки суспільної праці, хоч справжня вартість будинку в більш ніж достатній мірі давно вже сплачена власникові у формі квартирної плати. Так виходить, що для будинку, спорудженого, наприклад, 50 років тому, первісні витрати покриваються за цей час 2, 3, 5, 10 і більше разів одержуваною з нього квартирною платою».

Тут перед нами Прудон весь як на долоні. По-перше, випускається з уваги, що квартирна плата повинна покривати не тільки проценти на витрати по спорудженню будинку, а також і ремонт, середню суму безнадійних боргів і несплаченої квартирної плати, так само як і можливі збитки від незайнятих квартир; і, нарешті, щорічне погашення відповідної частки капіталу, вкладеного в будівництво, оскільки будинок з часом стає непридатним для житла і знецінюється *. По-друге, випускається з уваги, що квартирна плата повинна також покривати проценти на підвищення вартості земельної ділянки, на якій стоїть будинок; що, отже, частина її складається з земельної ренти. Правда, наш прудоніст відразу ж роз'яснює, що це підвищення вартості, яке відбувається без участі власника землі, належить по праву не йому, а суспільству; він не помічає, що тим самим по суті справи вимагає ска-

* Кінець фрази, починаючи від слів «і, нарешті», доданий Енгельсом у виданні 1887 р. *Ред.*

сування земельної власності, але на цьому питанні ми тут спинятися не будемо, бо це відволікло б нас надто далеко. Нарешті, він не помічає, що в усій цій угоді йдеться зовсім не про купівлю будинку у власника, а лише про право користування ним на певний строк. Прудон, який ніколи не задумувався про дійсні фактичні умови, за яких відбувається яке-небудь економічне явище, не може, звичайно, з'ясувати собі, яким чином первісна сума витрат на спорудження будинку за певних обставин може за 50 років бути сплачена в десятикратному розмірі як плата за наймання приміщення. Замість того, щоб дослідити економічно цей зовсім не складний момент і твердо встановити,— чи справді і якщо так, то яким чином він суперечить економічним законам,— Прудон рятується сміливим стрибком з економічної сфери в юридичну: «Раз споруджений будинок є *вічною юридичною підставою*» для певного щорічного платежу. Як це відбувається, *яким чином* будинок *стає* юридичною підставою, про це Прудон мовчить. А саме це йому й треба було б з'ясувати. Дослідивши це, він побачив би, що всі юридичні підстави на світі, хоч би які вічні вони були, не могли б наділити будинок такою силою, щоб за п'ятдесят років сума витрат на його спорудження була сплачена в десятикратному розмірі у вигляді квартирної плати, і що це можливо тільки в результаті економічних умов (які можуть мати суспільне визнання під виглядом юридичних підстав). А тут йому знову довелося б починати спочатку.

Все вчення Прудона грунтується на цьому рятівному стрибку з економічної дійсності в юридичну фразеологію. Там, де хоробрий Прудон не схоплює економічного зв'язку явищ — а це трапляється з ним у кожному серйозному питанні,— він рятується втечею в сферу права і апелює до *вічної справедливості*.

«Прудон спочатку черпає свій ідеал вічної справедливості з юридичних відносин, що відповідають товарному виробництву, чим дає, до речі кажучи, такий втішний для всіх філістерів доказ того, що форма товарного виробництва така ж вічна, як справедливість. Потім він намагається, навпаки, перетворити відповідно до цього ідеалу справедливості дійсне товарне виробництво і відповідне йому дійсне право. Що ми сказали б про хіміка, який, замість того щоб досліджувати дійсні закони обміну речовин і розв'язувати на основі їх певні завдання, захотів би перетворити обмін речовин відповідно до «вічних ідей» «єства» і «спорідненості»? Коли нам кажуть, що лихварство суперечить «вічній справедливості», «вічній правді», «вічній взаємності» та іншим «вічним істинам», то хіба ми дізнаємося про лихварство хоч трохи більше, ніж знали ще отці церкви, коли вони говорили, що лихварство суперечить «вічному милосердю», «вічній вірі», «вічній волі божій»?» (*Маркс*, Капітал, стор. 45 [410]).

У нашого прудоніста * справа не краща, ніж у його вчителя:

«Договір про наймання є однією з тисячі мінових угод, які в житті сучасного суспільства так само необхідні, як кровообіг у тілі тварини. Було б, природно, в інтересах суспільства, щоб усі ці мінові угоди були пройняті *правовою ідеєю*, тобто всюди проводилися б згідно з суворими вимогами справедливості. Одним словом, економічне життя суспільства повинно, як говорить Прудон, піднестися до висоти *економічного права*. Насправді, як відомо, буває якраз протилежне».

Чи можна було подумати, що через п'ять років після того, як Маркс так стисло і влучно змалював прудонізм саме з цього вирішального боку, буде можливим друкувати німецькою мовою такі дурниці? Що ж означає ця нісенітниця? Нічого іншого, крім того, що практичні наслідки економічних законів, які управляють сучасним суспільством, ображають правове почуття автора і що він відчуває благочестиве бажання, щоб обставини змінилися і зло було виправлене.— Так, якби у жаб були хвости, вони не були б жабами! І хіба капіталістичний спосіб виробництва не «пройнятий правовою ідеєю», а саме ідеєю свого особливого права на експлуатацію робітників? Якщо ж автор заявляє нам, що це — не *його* правова ідея, то чи просунулись ми хоч на крок уперед?

Проте вернімось до житлового питання. Тут наш прудоніст дає повну волю своїй «правовій ідеї» і частує нас такою зворушливою декламацією:

«Ми твердимо без усяких вагань, що немає жахливішого знущання з усієї культури нашого прославленого віку, ніж той факт, що у великих містах 90 і більше процентів населення не мають притулку, який вони могли б назвати своїм власним. Справжній осередок морального і родинного існування, домашнє вогнище, руйнується соціальним вихром... Ми щодо цього стоїмо значно нижче за дикунів. У троглодита є своя печера, в австралійця своя глиняна хата, в індійця своє власне вогнище,— а сучасний пролетар фактично висить у повітрі» і т. д.

В цій ієреміаді прудонізм виявляється в усій своїй реакційності. Для створення сучасного революційного класу, пролетаріату, було абсолютно необхідно, щоб була перерізана пуповина, яка ще прив'язувала робітника старих часів до землі. Ручний ткач, у якого, поряд з його ткацьким верстатом, був свій будиночок, невеликий город і клаптик поля, при всіх злиднях і при всьому політичному гнітові був тихою, вдоволеною людиною, «сповненою благочестя і шанобливості», скидав шапку перед багачами, попами й чиновниками і був увесь наскрізь пройнятий рабським духом. Саме сучасна велика промисловість, яка перетворила прикутого до землі робітника в позбавленого всякої власності, звільненого від усіх успадкованих кайданів **, *поставленого поза зако-*

* — А. Мюльбергера. *Ред.*

** В газеті «Volksstaat» замість слів «від усіх успадкованих кайданів» надруковано: «від усієї успадкованої культури». *Ред.*

ном * пролетаря,— саме ця економічна революція створила умови, за яких тільки й може бути повалена експлуатація трудящого класу в її останній формі, у формі капіталістичного виробництва. І от приходить цей плаксивий прудоніст і тужить з приводу вигнання робітників з їхніх домашніх вогнищ, вбачаючи в цьому великий крок назад, тоді як саме це вигнання й було найпершою умовою їх духовного визволення.

27 років тому (в книзі «Становище робітничого класу в Англії» [130]) я в основних рисах описав саме цей процес вигнання робітників з їхніх домашніх вогнищ, як він відбувався у XVIII столітті в Англії. Мерзоти, що їх чинили при цьому землевласники і фабриканти, шкідливий матеріальний і моральний вплив, який неминуче робило це вигнання насамперед на робітників, що зазнавали його, дістали там також належне відображення. Але чи могло мені спасти на думку вбачити в цьому цілком необхідному за даних обставин історичному процесі розвитку крок назад — «нижче за дикунів»? Ні в якому разі. Англійський пролетар 1872 р. стоїть безмірно вище, ніж сільський ткач 1772 р. з його «домашнім вогнищем». І хіба троглодит із своєю печерою, австралієць із своєю глиняною хатою, індієць із своїм власним вогнищем зробить коли-небудь червневе повстання або здійснить Паризьку Комуну? [411]

В тому, що матеріальне становище робітників з часу запровадження капіталістичного виробництва у великому масштабі в цілому погіршилося, сумнівається тільки буржуа. Але хіба ми через це повинні з сумом оглядатися назад на (теж дуже бідні) єгипетські горщики з м'ясом [13], на дрібну сільську промисловість, яка виховувала тільки холопські душі, або на «дикунів»? Навпаки. Тільки створений сучасною великою промисловістю, звільнений від усіх успадкованих кайданів, у тому числі і від тих, які приковували його до землі, і зігнаний у великі міста пролетаріат спроможний здійснити великий соціальний переворот, який покладе край усякій класовій експлуатації і всякому класовому пануванню. Сільські ткачі старих часів з домашнім вогнищем ніколи не були б спроможні зробити це, вони ніколи не прийшли б до такої думки, а ще менше могли б бажати її здійснення.

Для Прудона, навпаки, вся промислова революція [412] останніх ста років, сила пари, велике фабричне виробництво, яке заміняє ручну працю машинами і в тисячу разів збільшує продуктивну силу праці,— надзвичайно неприємна подія, щось таке, чого б, власне, й бути не повинно. Дрібний буржуа Прудон прагне до такого світу, в якому кожен виготовляє окремий самостійний продукт, придатний до негайного споживання і до обміну на ринку; якщо при цьому кожному заміщається повна вартість продукту

* Гра слів: «vogelfrei» — «поставлений поза законом», а також «вільний як птах». *Ред.*

його праці у вигляді іншого продукту, то задоволена «вічна справедливість», і на землі встановлено найкращий із світів. Але цей прудонівський найкращий із світів роздавлений уже в зародку ходом прогресуючого промислового розвитку, який давно вже знищив відособлену працю в усіх галузях великої промисловості і з кожним днем все більше знищує її в різних галузях дрібної і найдрібнішої промисловості, заміняючи її працею суспільною, що спирається на машини і на підкорені сили природи, працею, готовий продукт якої, придатний до негайного обміну або споживання, становить результат спільної праці багатьох осіб, через руки яких він повинен був пройти. І саме завдяки цій промисловій революції продуктивна сила людської праці досягла такого високого рівня, що створила можливість — уперше за час існування людства — при розумному поділі праці між усіма не тільки виробляти в розмірах, які забезпечили б достаток споживання для всіх членів суспільства і для багатого резервного фонду, а й дати кожному досить вільного часу для сприймання всього того, що справді цінне в історично успадкованій культурі — науці, мистецтві, формах спілкування і т. д.,— і не тільки для сприймання, а й для перетворення всього цього з монополії пануючого класу в загальне надбання всього суспільства і для дальшого розвитку цього надбання. Саме в цьому й полягає вирішальний пункт. Як тільки продуктивна сила людської праці розвинулась до такого високого рівня,— зникає всякий привід для існування пануючого класу. Адже останнім доводом на захист класової відмінності було завжди ось що: потрібен клас, позбавлений необхідності повсякденно виснажувати себе добуванням хліба насущного, щоб він міг займатися розумовою працею для суспільства. Цьому базіканню, яке знаходило собі досі немале історичне виправдання, раз назавжди підрізала корені промислова революція останнього століття. Існування пануючого класу з кожним днем стає все більшою перешкодою розвиткові продуктивної сили промисловості і так само — розвиткові науки, мистецтва, а особливо культурних форм спілкування. Більших неуків, ніж наші сучасні буржуа, ніколи не бувало.

Але до всього цього приятелеві Прудону немає ніякого діла. Він жадає «вічної справедливості» і нічого іншого. Кожен повинен дістати в обмін на свій продукт повний доход праці, повну вартість своєї праці. Але обчислити її в продукті сучасної промисловості — справа не легка. Сучасна промисловість затемнює саме ту окрему частку участі кожної окремої людини в сукупному продукті, яка при колишній відособленій ручній праці сама собою виражалась у виробленому продукті. Далі, сучасна промисловість все більше й більше усуває одиничний обмін, на якому побудована вся система Прудона, а саме — безпосередній обмін між двома виробниками, з яких кожен вимінює свій продукт на

продукт другого, з метою споживання *. Ось чого всьому прудонізмові властива реакційна риса — огида до промислової революції і то явно, то приховано виражене прагнення викинути геть усю сучасну промисловість, парові машини, прядильні машини та інші напасті й повернутися до старої, надійної ручної праці. Що при цьому ми втратимо дев'ятсот дев'яносто дев'ять тисячних продуктивної сили, що все людство прирікається на якнайжахливіше трудове рабство, що голод стане загальним правилом,— яке все це має значення, якщо тільки нам удасться налагодити обмін так, щоб кожен діставав «повний доход праці» і щоб була здійснена «вічна справедливість»? Fiat justitia, pereat mundus! Хай загине світ, але хай переможе справедливість! [413]

І світ загинув би при цій прудонівській контрреволюції, якби вона взагалі була здійснима.

А втім, само собою зрозуміло, що і при суспільному виробництві, яке зумовлене сучасною великою промисловістю, кожному може бути забезпечений «повний доход його праці», оскільки ця фраза взагалі має зміст. А зміст ця фраза має лише в тому разі, коли розуміти її в ширшому значенні так, що не кожний окремий робітник стає власником цього «повного доходу своєї праці», а що все суспільство, яке складається з самих робітників, є власником сукупного продукту своєї праці, продукту, який воно почасти розподіляє для споживання серед своїх співчленів, почасти вживає на відшкодування і збільшення своїх засобів виробництва, а почасти нагромаджує як резервний фонд виробництва і споживання **.

* * *

Після всього сказаного ми вже наперед можемо знати, як наш прудоніст розв'яже велике житлове питання. З одного боку, він висуває вимогу, щоб кожний робітник мав своє власне, належне йому житло, щоб ми більше не стояли *нижче за дикунів*. З другого боку, він запевняє, що дво-, три-, п'яти- або десятикратна оплата первісних витрат на спорудження будинку у вигляді квартирної плати, як це буває насправді, грунтується на *правовій основі* і що ця правова основа суперечить *«вічній справедливості»*. Розв'язується все дуже просто: ми скасовуємо правову основу і внаслідок вічної справедливості оголошуємо сплачувану квартирну плату платежем у рахунок погашення ціни самого житла. Якщо прийнято такі передпосилки, які вже містять у собі кінцевий висновок, то, звичайно, досить тієї спритності, яку має всякий

---

* Остання частина цієї фрази, починаючи від слів «а саме — безпосередній обмін», додана Енгельсом у виданні 1887 р. *Ред.*

** Вся остання фраза, починаючи від слів: «А зміст...», додана Енгельсом у виданні 1887 р. *Ред.*

шарлатан, щоб витягти з кишені наперед готовий результат і чванитись непохитністю логіки, що привела до цього висновку.

Так і тут. Скасування найму жител проголошується необхідністю, і саме у формі вимоги перетворити кожного наймача у власника свого житла. Але як це зробити? Дуже просто:

«Наймане житло викуповується... Колишньому домовласникові сплачується вартість його будинку до останньої копійки. Замість того, щоб сплачувана плата за наймання приміщення являла собою, як раніше, данину, яку наймач платить вічному праву капіталу, замість цього, з дня оголошення викупу найманих жител, сплачувана наймачем точно встановлена сума стає щорічним платежем у рахунок погашення житла, яке перейшло в його володіння... Суспільство... перетворюється таким чином у сукупність незалежних вільних квартировласників».

Прудоніст * убачає злочин проти вічної справедливості в тому, що домовласник, не працюючи, може стягати земельну ренту і проценти із свого вкладеного в будинок капіталу. Він декретує, що це треба припинити, що вкладений у будинки капітал не повинен більше приносити процентів, а в тій мірі, в якій цей капітал являє собою куплену земельну ділянку, він не повинен приносити і земельної ренти. Але ми бачили, що капіталістичний спосіб виробництва, основа сучасного суспільства, зовсім не зачіпається цим. Вузловий пункт, навколо якого обертається експлуатація робітника, це — продаж робочої сили капіталістові і те, як використовує капіталіст цю угоду, примушуючи робітника виробляти значно більше того, що становить оплачена вартість робочої сили. Ця угода між капіталістом і робітником і створює всю ту додаткову вартість, яка потім розподіляється між усякими різновидами капіталістів і їх слуг у вигляді земельної ренти, торговельного прибутку, процентів на капітал, податків і так далі. І от з'являється наш прудоніст і заявляє, що якби *одному-єдиному різновиду* капіталістів,— і до того ж таких капіталістів, які безпосередньо зовсім не купують робочої сили, отже, не примушують виробляти додаткову вартість,— заборонили одержувати прибуток, або проценти, то це було б кроком уперед! Маса відібраної у робітничого класу неоплаченої праці нітрохи не змінилася б, якби домовласники були завтра позбавлені можливості примушувати виплачувати собі земельну ренту і проценти; це не заважає, однак, нашому прудоністові заявити:

«Скасування найму жител є, таким чином, одним з *найплодотворніших і найвеличніших прагнень*, які зародилися в лоні революційної ідеї, воно повинно стати для соціальної демократії *першорядною вимогою*».

Точнісінько як базарні викрики самого метра Прудона, в якого теж кудкудакання завжди обернено пропорційне величині знесеного яйця.

* — А. Мюльбергер. *Ред.*

Але уявіть собі прекрасний стан речей, коли кожний робітник, дрібний буржуа і буржуа змушений буде шляхом щорічних платежів стати спочатку частково, а потім і повністю власником свого житла! В промислових округах Англії, де промисловість велика, а будинки для робітників маленькі і де кожний сімейний робітник живе в окремому будиночку,— це мало б ще якийсь сенс. Але дрібна промисловість Парижа, як і більшості великих міст континенту, доповнюється великими будинками, де живуть по десять, двадцять, тридцять сімей. У день оголошення декрету, що несе світові порятунок і сповіщає викуп найманих жител, який-небудь Петер працює на машинобудівній фабриці в Берліні. Через рік він — власник, припустимо, п'ятнадцятої частини свого житла, яке складається з однієї кімнатки на п'ятому поверсі десь біля Гамбурзьких воріт. Він втрачає роботу і незабаром опиняється в такому самому житлі, з чудовим видом на подвір'я, на третьому поверсі, в Потгофі, в Ганновері, де він, проживши п'ять місяців, набуває рівно $^{1}/_{36}$ частину власності, коли раптом страйк перекидає його в Мюнхен, і тут він, після одинадцятимісячного перебування, змушений стати власником рівно $^{11}/_{180}$ досить темного підвального приміщення за Обер-Ангергассе. Дальші переміщення, які так часто відбуваються за наших часів у робітника, нав'язують йому далі: $^{7}/_{360}$ не менш пристойного житла в С.-Галлені, $^{23}/_{180}$ другого — в Лідсі і $^{347}/_{56223}$ — обчислених точно, щоб не була порушена «вічна справедливість»,— ще третього житла в Серені. Що ж робити нашому Петеру з усіма цими частинками жител? Хто дасть йому їх справжню вартість? Де йому шукати власника або власників інших частин своїх різних попередніх жител? І як же стоятиме справа з відношеннями власності в будь-якому великому будинку, поверхи якого мають, скажімо, двадцять квартир і який — по закінченні строку викупу і із скасуванням здавання жител внайми — належить, може, трьомстам частковим власникам, розкиданим по білому світу? Наш прудоніст відповість, що на той час існуватиме прудонівський міновий банк, який в усякий час сплачуватиме кожному за будь-який продукт праці повний доход праці, отже, сплачуватиме повну вартість і за кожну частку житла. Але прудонівський міновий банк нам тут ні до чого, по-перше, тому що в статтях з житлового питання про нього ніде навіть не згадується; по-друге, він грунтується на дивному помилковому погляді, що коли хто-небудь хоче продати товар, він завжди неодмінно знайде й покупця за повною вартістю; і, по-третє, перш ніж він був винайдений Прудоном, він встиг уже не один раз збанкротувати в Англії під назвою Labour Exchange Bazaar [414].

Сама ідея про те, що робітник повинен *купити* собі своє житло, знов-таки грунтується на вже відзначеному нами реакційному прудонівському основному принципі, ніби створені сучасною

великою промисловістю умови є хворобливі нарости і що треба повернути суспільство насильно,— тобто всупереч цій тенденції, за якою воно йде протягом ста років,— до такого стану, при якому загальним правилом є стара, відстала ручна праця відособленого виробника і який взагалі є не що інше, як ідеалізоване відновлення загиблого і ще гинучого дрібного ремісничого виробництва. Якби робітники були знову відкинуті назад у цей відсталий стан, якби «соціальний вихор» був благополучно усунений, то робітник, звичайно, міг би знову користуватися власністю на «домашнє вогнище», і тоді вищенаведена теорія викупу здалася б не такою безглуздою. Тільки Прудон забуває, що для здійснення цього йому довелося б спочатку перевести стрілку годинника світової історії на сто років назад і тим самим зробити сучасних робітників знов такими ж обмеженими, плазуючими, догідливими рабськими душами, якими були їхні прадіди.

Оскільки ж у цьому прудонівському розв'язанні житлового питання є раціональний, практично здійснимий зміст, остільки воно вже тепер втілюється в життя і виникло це не «в лоні революційної ідеї», а... в середовищі найбільших буржуа. Послухаємо, що пише про це 16 березня 1872 р. чудова іспанська газета «Emancipacion» [415] у Мадріді:

«Є й інший спосіб розв'язання житлового питання, запропонований Прудоном, на перший погляд блискучий, проте який при ближчому розгляді виявляє своє цілковите безсилля. Прудон запропонував перетворити наймачів у покупців у розстрочку, з тим, щоб сплачувана щороку плата за наймання приміщення зараховувалась як часткове погашення вартості житла, а наймач по закінченні певного часу ставав власником цього житла. Цей спосіб, що здавався Прудону дуже революційним, застосовується тепер в усіх країнах спекулятивними компаніями, які, таким чином, шляхом підвищення наймової плати змушують сплачувати собі подвійну і потрійну вартість будинків. Пан Дольфус та інші великі фабриканти Північно-Східної Франції здійснили цю систему не тільки для того, щоб вибивати гроші, а крім того ще з політичною задньою думкою.

Найбільш досвідчені лідери пануючих класів завжди спрямовували свої зусилля на збільшення кількості дрібних власників, щоб створити собі армію проти пролетаріату. Буржуазні революції минулого століття роздробили велике землеволодіння дворянства і церкви на дрібну парцелярну власність,— що хочуть тепер зробити й іспанські республіканці з іще існуючим великим землеволодінням,— і створили таким чином клас дрібних земельних власників, який став відтоді найреакційнішим елементом суспільства і постійною перешкодою для революційного руху міського пролетаріату. Наполеон III мав намір з допомогою випуску дрібних купюр державних позик створити такий самий клас у містах, а пан Дольфус і його колеги, продаючи своїм робітникам з умовою щорічних платежів маленькі житла, намагаються задушити у робітників будь-який вияв революційного духу і в той же час прикувати їх цією земельною власністю до фабрики, на якій вони працюють. Таким чином, план Прудона не тільки не дав робітничому класові ніякого полегшення, а обернувся навіть прямо проти нього» *.

* Про те, як само собою виникає таке розв'язання житлового питання шляхом прикріплення робітників до власного «будинку» поблизу великих або зростаючих американських міст, свідчить таке місце з одного листа Елеонори Маркс-Евелінг

Як розв'язати житлове питання? В сучасному суспільстві воно розв'язується цілком так само, як усяке інше суспільне питання: поступовим економічним вирівнюванням попиту і пропозиції, а це таке розв'язання, яке завжди само породжує питання заново, тобто не дає ніякого розв'язання. Як розв'яже це питання соціальна революція, це залежить не тільки від обставин часу і місця, це зв'язано також з питаннями, які йдуть значно далі, серед яких одне з найважливіших — питання про знищення протилежності між містом і селом. Оскільки ми не займаємось вигадуванням утопічних систем устрою майбутнього суспільства, то було б більш ніж марною справою спинятися на цьому. Безсумнівне одно,— а саме, що вже тепер у великих містах досить житлових будинків, щоб негайно допомогти справжній «*нужді* в житлах» при розумному використанні цих будинків. Це можна здійснити, зрозуміло, лише експропріювавши теперішніх власників і оселивши в цих будинках бездомних робітників або робітників, які живуть тепер у надто перенаселених квартирах. І як тільки пролетаріат завоює політичну владу, подібний захід, диктований інтересами суспільної користі, буде так само легко здійснимий, як і інші експропріації і зайняття квартир сучасною державою.

* * *

Але наш прудоніст * ще не задоволений своїми досягненнями в житловому питанні. Він мусить піднести це питання з грішної землі у сферу вищого соціалізму для того, щоб і там це питання утвердило себе як істотна «частина соціального питання».

«Припустимо, що продуктивність капіталу, як це рано чи пізно має статися,— справді взята за роги, наприклад, за допомогою перехідного закону, *який твердо встановлює розмір процента з усіх капіталів в один процент*, притому з тенденцією поступово наблизити і цей розмір процента до нуля, так що, кінець кінцем, ніщо більше не буде оплачуватись, крім *праці, необхідної для обороту капіталу*. Зрозуміло, і будинок, і квартира, подібно до всіх інших продуктів, підлягають діянню цього закону... Сам власник перший постарається продати свій будинок, бо інакше він лишився б незайнятим, а вкладений у нього капітал став би просто некорисним».

Це положення містить у собі один з головних символів віри прудонівського катехізису і дає яскравий зразок пануючої в ньому плутанини.

з Індіанополіса від 28 листопада 1886 р.: «В Канзас-Сіті, або, точніше, біля нього, ми бачили жалюгідні маленькі дерев'яні будівлі, на яких-небудь три кімнати, в зовсім ще дикій місцевості; ділянка землі коштувала 600 доларів і була якраз таких розмірів, щоб на ній міг уміститися маленький будиночок; він сам коштував ще 600 доларів, отже, все разом 4800 марок за нещасну маленьку халупку на болотистому пустирі, від якої треба годину йти до міста». Таким чином, робітникам доводиться брати на себе важкі іпотечні борги, аби тільки одержати ці житла, і тільки тоді вони вже дійсно стають рабами своїх хазяїв; вони прив'язані до своїх будинків, вони не можуть піти і змушені погоджуватись на будь-які пропоновані їм умови праці. *(Примітка Енгельса до видання 1887 р.)*

* — А. Мюльбергер. *Ред.*

«Продуктивність капіталу», це — нісенітниця, яку Прудон необачно запозичає у буржуазних економістів. Правда, буржуазні економісти теж починають з твердження, що праця є джерело всякого багатства і міра вартості всіх товарів; але вони повинні також пояснити, яким чином капіталіст, що вкладає капітал у промислове або ремісниче підприємство, в результаті не тільки повертає собі вкладений капітал, а одержує крім того ще й прибуток. Через це вони неминуче заплутуються в усякого роду суперечностях і приписують певну продуктивність також і капіталові. Немає кращого доказу того, як глибоко ще загруз Прудон у буржуазному способі мислення, ніж ця засвоєна ним манера говорити про продуктивність капіталу. Ми бачили вже спочатку, що так звана «продуктивність капіталу» є не що інше, як властива йому здатність (при нинішніх суспільних відносинах, без яких він зовсім не був би капіталом) привласнювати собі неоплачену працю найманих робітників.

Але від буржуазних економістів Прудон відрізняється тим, що він цю «продуктивність капіталу» не схвалює, а, навпаки, відкриває в ній порушення «вічної справедливості». Саме вона й перешкоджає робітникові одержувати повний доход своєї праці. Отже, її треба знищити. Яким же способом? — Знизивши примусовими законами *ставку процента* і кінець кінцем звівши її до нуля. Тоді, на думку нашого прудоніста, капітал перестане бути продуктивним.

Процент з *грошового* позичкового капіталу є тільки частиною прибутку; прибуток з промислового або з торговельного капіталу являє собою лише частину додаткової вартості, віднятої класом капіталістів у робітничого класу у вигляді неоплаченої праці. Економічні закони, які регулюють ставку процента, настільки незалежні від законів, які визначають норму додаткової вартості, наскільки це взагалі можливо для законів однієї й тієї самої суспільної формації. Що ж до розподілу цієї додаткової вартості між окремими капіталістами, то ясно, що для промисловців і торговців, у підприємства яких багато капіталу вкладено іншими капіталістами, норма прибутку, за інших рівних умов, повинна підвищуватись у тій же мірі, в якій падає ставка процента. Отже, зниження і, нарешті, скасування ставки процента насправді зовсім не «взяло б за роги» так звану «продуктивність капіталу», а тільки встановило б інший розподіл між окремими капіталістами віднятої у робітничого класу неоплаченої додаткової вартості і забезпечило б не перевагу робітника у відношенні до промислового капіталіста, а перевагу промислового капіталіста у відношенні до рантьє.

Прудон із своєї юридичної точки зору пояснює ставку процента, як і всі економічні явища, не умовами суспільного виробництва, а державними законами, в яких ці умови знаходять за-

гальне вираження. З цієї точки зору, далекої від будь-якого уявлення про зв'язок державних законів з суспільними умовами виробництва, ці державні закони неминуче здаються цілком довільними наказами, які в усякий момент з таким же успіхом можуть бути замінені прямо протилежними. Тому для Прудона немає нічого легшого, як видати декрет — коли б тільки він мав для цього владу,— за яким ставка процента знижується до одного процента. Але якщо всі інші суспільні умови лишаться тими самими, то цей прудонівський декрет існуватиме тільки на папері. Незважаючи ні на які декрети, ставка процента, як і раніше, регулюватиметься економічними законами, яким вона підлягає тепер. Кредитоспроможні люди братимуть у позику, як і раніше, залежно від обставин, гроші з 2, 3, 4 і більше процентів, з тією лише різницею, що рантьє стануть дуже обачними і позичатимуть гроші тільки таким людям, від яких нічого боятися судового процесу. До того ж цей великий план позбавити капітал його «продуктивності» — давнього походження; він такий же старий, як *закони про лихварство*[416], що мали на меті не що інше, як обмеження ставки процента, і які скасовані тепер всюди, бо на практиці їх завжди порушували або обходили, і держава змушена була визнати своє безсилля щодо законів суспільного виробництва. І ось, відновлення цих середньовічних нездійсненних законів має «взяти продуктивність капіталу за роги»! Як бачить читач, чим глибше досліджуєш прудонізм, тим більше виявляється його реакційність.

І коли ставка процента знижена таким способом до нуля, отже, скасований процент на капітал, тоді «ніщо більше не буде оплачуватись, крім праці, необхідної для обороту капіталу». Це має означати, що скасування ставки процента рівнозначне скасуванню прибутку і навіть додаткової вартості. Але якби й було можливим за допомогою декрету *дійсно* скасувати процент,— який був би результат цього? Для класу *рантьє* не було б більше рації давати свої капітали в позику, але він почав би вкладати їх на власний риск у власні промислові підприємства або в акціонерні компанії. Маса додаткової вартості, віднятої класом капіталістів у робітничого класу, лишилася б такою самою, змінився б тільки її розподіл, та й то незначною мірою.

Насправді наш прудоніст випускає з уваги, що вже тепер при купівлі товарів у буржуазному суспільстві в середньому ніщо більше не оплачується, крім «праці, необхідної для обороту капіталу» (що має означати: для виробництва певного товару). Праця є міра вартості всіх товарів, і в сучасному суспільстві — не беручи до уваги коливання ринку — зовсім неможливо, щоб загалом і в цілому товари оплачувались вище праці, необхідної для їх виготовлення. Ні, ні, шановний прудоністе, заковика зовсім в іншому: вона полягає в тому, що «праця, необхідна для

обороту капіталу» (вживаючи Вашу плутану манеру висловлювання), просто *не оплачується повністю!* Як воно так виходить, Ви можете прочитати у Маркса («Капітал», стор. 128—160 [417]).

Але це ще не все. Якщо скасовується виплата процентів *на капітал*, скасовується також і виплата *найомної плати* *. Бо «і будинок, і квартира, подібно до всіх інших продуктів, підлягають діянню цього закону». Це цілком у дусі того старого майора, який звелів покликати свого добровольця: «Послухайте! Ви, кажуть, доктор,— заходьте ж до мене час від часу; коли маєш дружину й семеро дітей, завжди знайдеться кого полікувати».

Доброволець: «Пробачте, пане майор, я доктор філософії!»

Майор: «Це для мене байдуже, доктор є доктор».

Так і з нашим прудоністом: чи найомна плата чи процент на капітал — це для нього байдуже, виплата є виплата, доктор є доктор.

Ми бачили вище, що ціна за наймання, яку vulgo ** називають найомною платою, складається: 1) частково з земельної ренти, 2) частково з процента на будівельний капітал, включаючи прибуток підрядчика по будівництву, 3) частково з витрат на ремонт і страхування, 4) частково з щорічних погашень (амортизації) будівельного капіталу, включаючи і прибуток, в міру того як будинок поступово стає непридатним.

Тепер уже навіть сліпому повинно бути ясно, що «сам власник перший постарається продати свій будинок, бо інакше він лишився б незайнятим, а вкладений у нього капітал став би просто некорисним». Звичайно. Якщо скасувати процент на позичковий капітал, то ні один домовласник не зможе більше одержати жодного пфеніга найомної плати за свій будинок просто тому, що плату за наймання приміщення можна назвати також найомною *платою*, і тому, що вона містить у собі частину, яка являє собою дійсний процент на капітал. Доктор є доктор. Коли щодо звичайного процента на капітал закони про лихварство можна було зробити недійсними лише обходячи їх, то ставок найомної плати вони ніколи не зачіпали ні найменшою мірою. Тільки Прудон міг уявити, що його новий закон про лихварство, незважаючи ні на що, регулюватиме і поступово скасує не тільки простий процент на капітал, а й складну найомну плату за житло. Але навіщо ж тоді купувати у домовласника за великі гроші цей «просто некорисний» будинок і чому б домовласникові за таких обставин не приплатити ще грошей, щоб позбутися «просто некорисного» будинку і більше не витрачатися на його ремонт,— це лишається для нас секретом.

Після цього великого досягнення в сфері вищого соціалізму

* Гра слів: «Zins» — процент, «Miethzins» (або «Miethe») — найомна плата. *Ред.*
** — попросту. *Ред.*

(супрасоціалізму, як говорив метр Прудон) наш прудоніст вважає себе вправі піднестися ще трохи вище.

«Тепер лишається тільки зробити ще деякі висновки, щоб з усіх боків повністю висвітлити такий важливий предмет нашого дослідження».

Які ж ці висновки? Висновки ці так само мало випливають з попереднього, як знецінення житлових будинків випливає із скасування ставки процента, і означають, якщо звільнити їх від пишної і урочистої фразеології нашого автора, тільки те, що для кращого завершення справи викупу найманих жител бажані: 1) точна статистика предмета, 2) хороша санітарна поліція і 3) товариства будівельних робітників, що могли б узяти на себе спорудження нових будинків; усе це, звичайно, дуже хороші, прекрасні речі, але тільки, незважаючи на всю цю базарно-крикливу фразеологію, вони аж ніяк не можуть пролити «ясне світло» на темряву прудонівської ідейної плутанини.

Хто звершив таке велике, той має право звернутися до німецьких робітників з серйозним повчанням:

«Ці і подібні до них питання, на нашу думку, цілком варті уваги соціальної демократії... Хай же вона прагне з такою ж ясністю, як тут розглянуто житлове питання, розглянути й інші не менш важливі питання, як *кредит, державні борги, приватні борги, податки та ін.»* і так далі.

Отже, наш прудоніст обіцяє нам у майбутньому цілий ряд статей з «подібних питань», і якщо він розгляне всі ці питання так само грунтовно, як і цей «такий важливий предмет», то газета «Volksstaat» забезпечена рукописами на цілий рік. А втім, ми можемо наперед угадати відповіді,— все зведеться до вже сказаного: процент на капітал буде скасований, тим самим відпадуть проценти, сплачувані по державних і приватних боргах, кредит стане даровим і так далі. Те саме магічне слово застосовується до будь-якого предмета, і в кожному окремому випадку з невблаганною логікою виходить той дивовижний висновок, що коли скасовано процент на капітал, то за позичені гроші не треба більше платити процентів.

А втім, хороші й питання, якими загрожує нам наш прудоніст.— *Кредит!* Який кредит потрібен робітникові, крім кредиту від получки до получки або кредиту ломбарду? Чи дадуть йому такий кредит даром чи під проценти, навіть під лихварські проценти ломбардів,— хіба велика для нього різниця? І якби робітник, взагалі кажучи, і дістав від цього вигоду, а, отже, витрати виробництва робочої сили стали б дешевші,— то хіба не впала б і ціна робочої сили? — Але для буржуа, і особливо для дрібного буржуа, кредит питання важливе, а дрібному буржуа особливо було б зручно мати можливість в усякий час одержати кредит, та до того ж безпроцентний.— *Державні борги!* Робітничий клас знає, що не він їх зробив, і що, захопивши владу, він полишить

розплачуватися за них тим, хто їх зробив.— *Приватні борги!* — дивись кредит.— *Податки!* Річ, яка дуже цікавить буржуазію, але робітників — дуже мало: те, що робітник платить як податки, входить кінець кінцем у витрати виробництва робочої сили і, отже, повинно бути відшкодоване капіталістом. Усі ці пункти, висунуті тут перед нами як питання, надзвичайно важливі для робітничого класу, насправді становлять істотний інтерес тільки для буржуа, а ще більше для дрібного буржуа, і ми твердимо, всупереч Прудону, що робітничий клас аж ніяк не покликаний охороняти інтереси цих класів.

Про велике питання, яке дійсно стосується робітників, про відношення між капіталістом і найманим робітником, про те, яким чином капіталіст може збагачуватися за рахунок праці своїх робітників, про це наш прудоніст не говорить ні слова. Його вчитель, правда, займався цим питанням, проте зовсім не вніс у нього ясності і навіть в останніх своїх творах по суті не пішов у цьому відношенні далі «Philosophie de la Misère» («Філософії злиднів»), уся убогість якої була ще в 1847 р. так блискуче викрита Марксом [134].

Дуже сумно, що робітники, які говорять романськими мовами, протягом двадцяти п'яти років не мали майже ніякої іншої соціалістичної духовної поживи, крім писань цього «соціаліста Другої імперії». Було б удвічі сумніше, якби прудоністська теорія наводнила тепер ще й Німеччину. Але побоюватися цього нічого. Німецькі робітники в теоретичному відношенні років на п'ятдесят випередили прудонізм, і досить показати це на прикладі *одного* тільки житлового питання, щоб звільнити себе від дальшої праці в цьому відношенні.

РОЗДІЛ II
ЯК БУРЖУАЗІЯ РОЗВ'ЯЗУЄ ЖИТЛОВЕ ПИТАННЯ

I

У розділі, присвяченому *прудоністському* розв'язанню житлового питання, було показано, до якої міри дрібна буржуазія безпосередньо зацікавлена в цьому питанні. Але й для великої буржуазії воно становить значний, хоч і посередній, інтерес. Сучасне природознавство показало, що так звані «погані квартали», в яких скупчені робітники, становлять собою осередки всіх тих епідемій, які періодично відвідують наші міста. Холера, тиф і тифозна гарячка, віспа та інші спустошливі хвороби поширюють свою заразу в забрудненому повітрі і отруєній воді цих робітничих кварталів; там вони майже ніколи не виводяться, а за відповідних умов розвиваються в масові епідемії і виходять тоді за межі своїх осередків у краще провітрювані і більш здорові частини міста, заселені панами-капіталістами. Пануючий клас капіталістів не може безкарно робити собі приємність прирікати на епідемічні захворювання робітничий клас; наслідки обертаються проти самих капіталістів, і ангел смерті лютує серед них так само нещадно, як і серед робітників.

Як тільки це було науково встановлено, людинолюбні буржуа загорілися благородним змаганням у піклуванні про здоров'я своїх робітників. Почали засновувати товариства, писати книги, складати проекти, обговорювати і видавати закони, щоб викоренити джерела епідемій, які раз у раз повторювались. Почали проводити обстеження житлових умов робітників і робити спроби усунути найбільш кричущі недоліки. Особливо енергійна діяльність була розвинута в Англії, де було найбільше великих міст і де, отже, великим буржуа найбільше загрожувала небезпека; призначені були урядові комісії для обстеження санітарних умов життя робітничого класу; їх звіти, що вигідно відрізняються від усіх видаваних на континенті джерел точністю, повнотою і безсторонністю, стали підставою для нових, більш-менш радикальних законів. Хоч які недосконалі й ці закони, вони все-таки без-

мірно перевершують усе, що досі зроблено в цьому напрямі на континенті. Незважаючи на це, капіталістичний суспільний лад постійно відтворює болячки, про лікування яких іде мова, з такою неминучістю, що навіть в Англії це лікування навряд чи просунулося хоч на крок уперед.

Німеччині, як звичайно, потрібен був значно довший строк, поки постійно існуючі й тут джерела епідемій розвинулись настільки гостро, наскільки було необхідно, щоб розворушити сонливу велику буржуазію. А втім, тихше їдеш, далі будеш, і ось виникла, нарешті, і у нас буржуазна література з громадської санітарії і з житлового питання,— жалюгідні виписки з іноземних, головним чином англійських, попередників, яким гучними й пишними фразами по-шахрайському надають видимість вищого розуміння. До цієї літератури належить книга: *Д-р Еміль Закс. «Житлові умови трудящих класів і їх реформа»*. Відень, 1869 [418].

Я вибрав цю книгу для викладу буржуазних поглядів на житлове питання тільки тому, що в ній робиться спроба охопити по можливості всю буржуазну літературу з цього предмета. Та й хороша ж і ця література, що є «джерелом» нашому авторові! З англійських парламентських звітів, справді основних джерел, згадуються тільки три найстаріші; вся книга показує, що автор *ніколи не бачив жодного з них*; зате він наводить цілий ряд вульгарно-буржуазних, благомислячо-міщанських і лицемірно-філантропічних писань: Дюкпесьйо, Робертс, Хол, Хубер, праці англійського конгресу соціальних наук (точніше, соціальної нісенітниці), журнал прусського Союзу піклування про благо трудящих класів, австрійський офіційний звіт про паризьку всесвітню виставку, офіційні бонапартистські звіти про неї ж, «Illustrated London News», «Ueber Land und Meer» [419] і, нарешті, «визнаний авторитет», людина «гострого практичного розуму», «переконливої проникливості мови»,— а саме... *Юліус Фаухер!* У цьому списку джерел бракує ще хіба «Gartenlaube» [420], «Kladderadatsch» [282] і стрільця Кучке.

Щоб не могло виникнути ніяких непорозумінь щодо точки зору пана Закса, він на стор. 22 заявляє:

«Соціальною економією ми називаємо вчення про народне господарство в його застосуванні до соціальних питань, точніше висловлюючись,— сукупність засобів і способів, які пропонує нам ця наука, *для піднятття, на основі її «залізних» законів, у рамках пануючого нині суспільного ладу, так званих (!) неімущих класів до рівня імущих*».

Ми не будемо розбирати плутане уявлення, ніби «вчення про народне господарство», або політична економія, взагалі займається якими-небудь іншими питаннями, крім «соціальних». Ми відразу займемося головним пунктом. Д-р Закс вимагає, щоб «залізні закони» буржуазної економіки, «рамки пануючого нині суспільного ладу», інакше кажучи — капіталістичний спосіб ви-

робництва лишався незмінним і щоб, незважаючи на це, становище «так званих неімущих класів» було підняте «до рівня імущих». Але ж неминучою передумовою капіталістичного способу виробництва є існування не так званого, а справді неімущого класу, в якого для продажу немає нічого, крім своєї робочої сили, і який змушений через це продавати цю робочу силу промисловим капіталістам. Отже, завдання відкритої паном Заксом нової науки — «соціальної економії» — полягає ось у чому: знайти засоби і шляхи для того, щоб усередині суспільного ладу, заснованого на протилежності між капіталістами, власниками всіх сирових матеріалів, знарядь виробництва і життєвих засобів, з одного боку, і неімущими найманими робітниками, які мають тільки свою робочу силу, і нічого більше, з другого,— щоб у рамках цього суспільного ладу всі наймані робітники могли перетворитися в капіталістів, не перестаючи бути найманими робітниками. Пан Закс вважає, що розв'язав це питання. Чи не буде він такий ласкавий вказати нам, як усіх солдатів французької армії, адже з яких кожний від часів Наполеона I носить у своєму ранці маршальський жезл, можна перетворити у фельдмаршалів з тим, щоб вони не переставали бути простими солдатами. Або ж як усі 40 мільйонів підданих Німецької імперії зробити німецькими імператорами!

Суть буржуазного соціалізму якраз і полягає в бажанні зберегти основу всіх бідувань сучасного суспільства, в той же час усунувши ці бідування. Буржуазні соціалісти, як говориться уже в «Комуністичному Маніфесті», хочуть «вилікувати суспільні недуги для того, щоб зміцнити існування буржуазного суспільства»; вони хочуть мати *«буржуазію без пролетаріату»* [421]. Ми бачили, що пан Закс саме так і ставить питання. Розв'язання соціального питання він вбачає в розв'язанні житлового питання; він дотримується тієї думки, що

«шляхом поліпшення жител трудящих класів можна було б з успіхом полегшити описані фізичні і духовні злидні, а тим самим» — тобто шляхом широкого поліпшення *самих тільки* житлових умов — «переважна частина цих класів могла б бути піднята з болота свого нерідко ледве гідного людини існування до чистих висот матеріального і духовного добробуту» (стор. 14).

До речі кажучи, в інтересах буржуазії затушовувати факт існування пролетаріату, який створений буржуазними виробничими відносинами і є умовою дальшого їх існування. Тому пан Закс розповідає нам на стор. 21, що під трудящими класами треба розуміти, поряд з власне робітниками, всі «незаможні суспільні класи», «взагалі дрібний люд — ремісників, удів, пенсіонерів (!), нижчих чиновників і т. д.» Буржуазний соціалізм подає руку дрібнобуржуазному.

Звідки ж виникає житлова нужда? Як вона виникла? Панові Заксу як доброму буржуа не годиться знати, що вона являє собою неминучий продукт буржуазної форми суспільства; що без житлової нужди не може існувати таке суспільство, де величезна маса трудящих мусить жити виключно на заробітну плату, тобто на необхідну для збереження їхнього життя і продовження їхнього роду кількість життєвих засобів; де нові удосконалення в машинній техніці і т. д. безперервно позбавляють роботи маси робітників; де бурхливі коливання промисловості, що регулярно повторюються, зумовлюють, з одного боку, наявність численної резервної армії незайнятих робітників, а з другого боку, викидають час від часу на вулицю велику масу робітників, що стали безробітними; де робітники скупчуються масами у великих містах і до того ж швидше, ніж за існуючих умов створюються для них житла; де, таким чином, наймерзенніші свинячі хліви завжди знайдуть собі наймачів; де, нарешті, домовласник, як капіталіст, не тільки має право, а, внаслідок конкуренції, певною мірою навіть зобов'язаний нещадно вибивати із свого домоволодіння найвищу наймну плату. В такому суспільстві житлова нужда зовсім не випадковість, вона — необхідний інститут; вона може бути усунута — разом з усіма своїми наслідками для санітарного стану і т. ін.— тільки тоді, коли весь суспільний лад, який її породжує, буде докорінно перетворений. Але про це буржуазному соціалізмові знати не годиться. Він не *сміє* пояснювати житлову нужду існуючими умовами. Отже, йому не лишається нічого іншого, як у повчальних фразах пояснювати її людською зіпсованістю, так би мовити, первородним гріхом.

«І тут не можна не визнати,— а отже, не можна заперечувати» (який сміливий висновок!),— «що вина... почасти лягає *на самих робітників*, які пред'являють попит на житло, а почасти, і в значно більшій мірі, на тих, хто бере на себе задоволення цієї потреби, або ж на тих, хто, маючи в своєму розпорядженні необхідні кошти, навіть і не бере на себе цього обов'язку,— *на імущі, вищі суспільні класи.* Вина останніх... полягає в тому, що вони не дбають про забезпечення достатньої пропозиції хороших жител».

Подібно до того як Прудон переносить нас з економічної сфери в сферу юридичну, так тут наш буржуазний соціаліст тягне нас від економічної сфери в сферу моралі. І це цілком природно. Хто оголошує недоторканним капіталістичний спосіб виробництва, «залізні закони» сучасного буржуазного суспільства, і всетаки хоче усунути їх неприємні, але неминучі наслідки, тому не лишається нічого іншого, як читати капіталістам повчальні проповіді, зворушливий вплив яких відразу ж знову випаровується під впливом особистого інтересу, а в разі потреби — під впливом конкуренції. Ці проповіді цілком відповідають проповідям курки на березі ставка, в якому жваво плавають висиджені нею каченята. Каченята рухаються по воді, хоч у ній немає колод, а капіта-

лісти кидаються за прибутком, хоч у ньому немає душі. «В грошових справах немає місця сентиментам» — говорив уже старий Ганземан, який розумів це краще за пана Закса.

«Хороші квартири такі дорогі, що більшість робітників *зовсім не має змоги* користуватись ними. Великий капітал... боязко ухиляється від будування жител для трудящих класів.., так що ці класи при задоволенні своєї потреби в житлі потрапляють здебільшого в тенета спекуляції».

Огидна спекуляція! Великий капітал ніколи, звичайно, не спекулює! Але не зла воля, а тільки незнання заважає великому капіталові спекулювати на робітничих житлах:

«Домовласники зовсім не *знають*, яку велику й важливу роль ...відіграє нормальне задоволення потреби в житлі, *вони не знають, що вони завдають людям*, так безвідповідально пропонуючи їм, як правило, погані, шкідливі житла, і, нарешті, вони не *знають*, як вони шкодять цим самим собі» (стор. 27).

Але незнання капіталіста для породження житлової нужди повинно бути доповнене незнанням робітника. Визнавши, що «найнижчі верстви» робітників, «щоб не лишатися зовсім без притулку, завжди змушені (!) підшукувати собі нічліг абиде і щодо цього цілком беззахисні і безпорадні», пан Закс повідомляє нам:

«Адже загальновідомим є факт, що багато з них» (робітників) «через легковажність, але переважно через незнання, мало не з віртуозністю позбавляють свій організм умов природного розвитку і здорового існування, *не маючи найменшого уявлення* про раціональну гігієну, а особливо про те, яке величезне значення має в цьому відношенні житло» (стор. 27).

Але ось тут і висуваються ослячі вуха буржуа. В той час як «вина» капіталістів випарувалась у незнанні, незнання робітників є лише приводом, щоб визнати за ними вину. Послухайте:

«Таким чином, виходить» (саме через незнання), «що вони, аби тільки заощадити хоч трохи на квартирній платі, оселяються в темних, вогких, тісних житлах, коротше кажучи, в житлах, які є знущанням з усіх вимог гігієни... що часто кілька сімей наймають спільно одну квартиру, навіть одну тільки кімнату,— все це для того, щоб якнайменше витрачати на квартиру, тимчасом як на *пиятво і всілякі нікчемні розваги* вони *розтрачують* свій доход *справді гріховним способом*».

Гроші, які робітники «розтринькують на горілку і тютюн» (стор. 28), «кабацьке життя з усіма його сумними наслідками, яке, мов свинцева гиря, знов і знов тягне в бруд робітничий стан»,— ось що справді свинцевою гирею застряло в горлі у пана Закса. Що за даних обставин пияцтво серед робітників — такий же неминучий продукт умов їх життя, як тиф, злочинність, паразити, судовий пристав та інші суспільні хвороби, такий неминучий, що можна обчислити наперед середню кількість людей, які пиячать,— про це панові Заксу знов-таки знати не годиться. А втім, ще мій старий шкільний учитель часто гово-

рив: «Простий народ ходить у шинок, а пани — в клуб», а оскільки я бував і там, і тут, то я можу це підтвердити.

Все це базікання про «незнання» обох сторін зводиться до заялложених фраз про гармонію інтересів капіталу і праці. Якби капіталісти розуміли свої справжні інтереси, вони давали б робітникам хороші житла і взагалі ставили б їх у кращі умови; а якби робітники усвідомлювали свої справжні інтереси, вони не влаштовували б страйків, не захоплювалися б соціал-демократією, не займалися б політикою, а слухняно йшли б за своїми начальниками-капіталістами. Та на жаль, обидві сторони вбачають свої інтереси зовсім не в тому, щó проповідують пан Закс і його незліченні попередники. Євангеліє гармонії між капіталом і працею проповідується ось уже 50 років; буржуазній філантропії вже влетіли в копієчку спроби довести цю гармонію зразковими закладами; а стан справ, як ми побачимо нижче, за ці п'ятдесят років нітрохи не змінився.

Наш автор переходить тепер до практичного розв'язання питання. Як мало революційним був проект Прудона зробити робітників *власниками* їх жител,— видно вже з того, що буржуазний соціалізм ще до нього намагався, та й нині ще намагається, практично здійснити цей проект. Пан Закс теж заявляє, що житлове питання може бути цілком розв'язане лише переходом власності на житло в руки робітників (стор. 58 і 59). Більше того, він впадає при цій думці в ліричне захоплення і вибухає такою натхненною тирадою:

«Є щось особливе у властивій людині тузі за земельною власністю,— в прагненні, якого не могло ослабити навіть сучасне *гарячково пульсуюче ділянцьке життя.* Це — неусвідомлене почуття важливості господарського надбання, що являє собою земельна власність. Разом з нею людина здобуває міцне становище, вона немовби пускає міцне коріння в землю, і кожне господарство» (!) «здобуває в ній найстійкішу основу. Але благословенна сила земельної власності сягає далеко за межі цих матеріальних вигод. Хто має щастя назвати ділянку землі своєю, той *досяг найвищого з мислимих ступенів господарської незалежності*; він має володіння, де може *суверенно* розпоряджатися, він *сам собі пан*, він має певну владу і *надійний притулок* на чорний день; його самосвідомість зростає, а разом з тим і його моральна сила. Звідси глибоке значення власності в даному питанні... Робітник, нині безпорадний перед мінливостями кон'юнктури, завжди залежний від роботодавця, тим самим звільнився б певною мірою від цього хиткого становища; *він став би капіталістом* і був би захищений від небезпек безробіття або непрацездатності відкритим у зв'язку з цим для нього кредитом під заставу нерухомого майна. *Він піднявся б таким способом з неімущих у клас імущих»* (стор. 63).

Пан Закс виходить, мабуть, з припущення, що людина по суті своїй — селянин; інакше він не приписував би робітникам наших великих міст тугу за земельною власністю, тугу, якої досі ніхто у них не виявляв. Для наших робітників великих міст свобода пересування — перша життєва умова, і земельна власність може

стати для них тільки оковами. Дайте їм власні будинки, прикріпіть їх знову до землі, і ви зламаєте силу їхнього опору зниженню заробітної плати фабрикантами. Окремий робітник при нагоді міг би, мабуть, продати свій будиночок, але при серйозному страйку або при загальній промисловій кризі * на ринок для продажу пішли б усі будинки, які належать зачепленим цією подією робітникам, і тоді або зовсім не знайшли б покупців, або будинки розпродавалися б значно нижче витрат виробництва. Якби навіть усі вони знайшли покупців,— уся велика житлова реформа пана Закса знов-таки закінчилася б нічим, і йому довелося б знову починати спочатку. А втім, поети живуть в уявному світі; так живе і пан Закс, який уявляє, що землевласник «досяг найвищого ступеня господарської незалежності», що він має «надійний притулок», що він *«стає капіталістом* і захищений від небезпек безробіття або непрацездатності відкритим у зв'язку з цим для нього кредитом під заставу нерухомого майна» і так далі. Але нехай пан Закс придивиться до французьких і до наших рейнських дрібних селян; їхні будинки і поля над усяку міру обтяжені іпотеками, їхній урожай ще на пні належить їхнім кредиторам, а в їхніх «володіннях» суверенно розпоряджаються на свій розсуд не вони, а лихвар, адвокат і судовий пристав. Це справді найвищий з мислимих ступенів господарської незалежності... для лихваря! А для того, щоб робітники якнайшвидше передали свої будиночки в таке суверенне розпорядження лихваря, доброзичливий пан Закс дбайливо вказує їм на відкритий для них *кредит під заставу нерухомого майна*, яким вони можуть скористатися під час безробіття і непрацездатності, замість того, щоб обтяжувати опікування над бідними.

В усякому разі, тепер пан Закс розв'язав поставлене на початку питання: робітник *«стає капіталістом»*, придбавши власний будиночок.

Капітал є панування над неоплаченою працею інших. Отже, будиночок робітника стає капіталом лише тоді, коли він здає його внайми третій особі і привласнює собі у формі наймної плати частину продукту праці цієї третьої особи. Але через те, що робітник сам у ньому живе, будинок якраз і не може стати капіталом, подібно до того як сюртук перестає бути капіталом у той самий момент, коли я купую його у кравця і надіваю на себе. Робітник, який має будиночок вартістю в тисячу талерів, правда, вже не пролетар, але треба бути паном Заксом, щоб назвати його капіталістом.

Проте капіталістичне обличчя нашого робітника має ще й другу сторону. Припустимо, в якій-небудь промисловій місцевості стало правилом, що кожний робітник має власний будино-

* Слова «або при загальній промисловій кризі» додані Енгельсом у виданні 1887 р. *Ред.*

чок. У такому разі *робітничий клас цієї місцевості користується житлом безплатно*; витрати на квартиру вже не входять у вартість його робочої сили. Але всяке зниження витрат виробництва робочої сили, тобто всяке тривале зниження ціни на продукти, життєво необхідні для робітника, рівнозначне, «на основі залізних законів учення про народне господарство», зниженню вартості робочої сили і тому, кінець кінцем, призводить до відповідного зниження заробітної плати. Заробітна плата, таким чином, упала б у середньому на заощаджену середню суму квартирної плати, тобто робітник платив би наймну плату за свій власний будинок, але не так, як раніше, у вигляді грошей домохазяїнові, а у вигляді неоплаченої праці фабрикантові, на якого він працює. Таким чином, вкладені в будиночок заощадження робітника дійсно стали б у якійсь мірі капіталом, але капіталом не для нього, а для того капіталіста, на якого він працює.

Таким чином, панові Заксу навіть на папері не вдається перетворити свого робітника в капіталіста.

Зауважимо до речі, що сказане вище стосується всіх так званих соціальних реформ, які зводяться до економії або до здешевлення життєвих засобів робітника. Або ці реформи набувають загального поширення, і тоді за ними йде відповідне зниження заробітної плати, або вони лишаються тільки поодинокими експериментами, і тоді саме їх існування як окремих винятків доводить, що втілення їх у життя в широких масштабах несумісне з існуючим капіталістичним способом виробництва. Припустимо, що в якій-небудь місцевості вдалося шляхом загального запровадження споживчих спілок знизити ціни на продукти харчування для робітників на 20 %; тоді заробітна плата з часом має там упасти приблизно на 20 %, тобто в такій самій пропорції, в якій витрати на ці продукти входять у бюджет робітників. Якщо, наприклад, робітник витрачає в середньому три чверті своєї тижневої заробітної плати на ці продукти, то заробітна плата впаде, кінець кінцем, на $^3/_4 \times 20 = 15$ %. Коротше, як тільки подібна реформа, що дає робітникові економію в його витратах, стає загальною, робітник починає одержувати заробітну плату, зменшену в такій самій пропорції, в якій ця економія дозволила йому скоротити свої витрати. Дайте *кожному* робітникові шляхом економії самостійний доход у 52 талери, і його тижнева заробітна плата, кінець кінцем, повинна буде знизитися на один талер. Таким чином: чим більше він заощаджує, тим менше він одержує заробітної плати. Отже, він заощаджує не в своїх власних інтересах, а в інтересах капіталіста. Що ж іще потрібно, щоб «якнайрішучіше пробудити в ньому... дух ощадливості, цієї першої господарської чесноти»? (стор. 64).

А втім, і пан Закс слідом за тим говорить нам, що робітники

повинні стати домовласниками не стільки у власних інтересах, скільки в інтересах капіталістів:

«Адже не тільки робітничий стан, а все суспільство в цілому надзвичайно зацікавлене в тому, щоб якнайбільше його членів було прив'язано» (!) «до землі» (хотів би я хоч раз глянути на пана Закса в цьому становищі)...* «Всі таємні сили, що запалюють вулкан, який горить у нас під ногами і іменується соціальним питанням,— озлоблення пролетаріату, ненависть.., небезпечні помилки розуму...— всі вони мають зникнути, як туман при сході сонця, якщо... робітники самі перейдуть таким шляхом у клас імущих» (стор. 65).

Інакше кажучи, пан Закс сподівається, що робітники разом із зміною свого становища як пролетарів, зміною, яка має бути викликана придбанням будинку, втратять також і свій пролетарський характер і знову стануть покірними холопами, подібно до своїх предків, які теж мали власні будинки. Прудоністам варто б трохи задуматися над цим.

Пан Закс вважає, що розв'язав таким способом соціальне питання:

«*Справедливіший розподіл благ,*— загадка сфінкса, яку вже багато хто марно намагався розв'язати,— чи не здається він нам тепер відчутним фактом, чи не виходить він тим самим із сфери ідеалів і чи не вступає в сферу дійсності? А якщо це реалізовано, то чи не досягнуто тим самим однієї з найвищих цілей, в якій навіть *соціалісти найбільш крайнього напряму вбачають вершину своїх теорій?*» (стор. 66).

Справжнє щастя, що ми добрались до цього місця. Цей крик радості становить якраз «саму вершину» книги пана Закса, і звідси автор потихеньку знову спускається з гори, із «сфери ідеалів» до плоскої дійсності; коли ж ми спустимося вниз, ми побачимо, що там за час нашої відсутності нічого, абсолютно нічого не змінилось.

Перший крок з гори змушує нас зробити наш наставник, повчаючи нас, що існують дві системи робітничих жител: система котеджів, при якій кожна робітнича сім'я має власний будиночок, а по можливості й садок, як в Англії, і казармена система великих будинків з великою кількістю робітничих квартир, як у Парижі, Відні і т. д. Проміжну систему становить прийнята в Північній Німеччині. Правда, система котеджів була б єдино правильною і *єдиною*, при якій робітник міг би набути право власності на свій будинок; казармена система має до того ж дуже великі недоліки з точки зору здоров'я, моральності і домашнього затишку,— але, на жаль, на жаль, якраз у центрах житлової нужди, у великих містах, система котеджів нездійснима через дорожнечу землі, і треба бути задоволеними, якщо замість великих казарм там удається збудувати будинки на 4 — 6 квартир

---

* В газеті «Volksstaat» цитата наведена повніше, перед словами «Всі таємні сили» надруковано: «Земельна власність... зменшує кількість тих, хто бореться проти панування імущого класу». *Ред.*

або ж за допомогою різних будівельних хитрувань усунути головні недоліки казарменої системи (стор. 71 — 92).

Чи не правда, ми вже спустились на чималу відстань? Перетворення робітників у капіталістів, розв'язання соціального питання, власний будинок у кожного робітника — все це лишилось угорі, у «сфері ідеалів»; нам доводиться зайнятися тільки тим, щоб запровадити систему котеджів на селі, а в містах по можливості непогано влаштувати робітничі казарми.

Отже, буржуазне розв'язання житлового питання явно зазнало краху, натрапивши на *протилежність між містом і селом*. І тут ми підійшли до центрального пункту питання. Житлове питання може бути розв'язане лише тоді, коли суспільство буде перетворене вже настільки, щоб можна було приступити до знищення протилежності між містом і селом, протилежності, доведеної до краю в сучасному капіталістичному суспільстві. Капіталістичне суспільство не тільки неспроможне знищити цю протилежність, але змушене, навпаки, з кожним днем все більше її загострювати. Зате вже перші соціалісти-утопісти сучасності — Оуен і Фур'є — правильно зрозуміли це. В їх зразкових будівлях не існує більше протилежності між містом і селом. Отже, тут маємо якраз протилежне тому, що твердить пан Закс: не розв'язання житлового питання приводить разом з тим до розв'язання соціального питання, а тільки завдяки розв'язанню соціального питання, тобто завдяки знищенню капіталістичного способу виробництва, стає разом з тим можливим розв'язання житлового питання. Намагатися розв'язати житлове питання, зберігаючи сучасні великі міста,— безглуздя. Але сучасні великі міста будуть усунуті тільки із знищенням капіталістичного способу виробництва, а як тільки почнеться це знищення,— питання постане вже не про те, щоб дати кожному робітникові будиночок у невід'ємну власність, а про справи зовсім іншого роду.

Однак спочатку всяка соціальна революція повинна буде брати речі такими, якими вона їх знайде, і боротися з найбільш кричущим злом за допомогою наявних засобів. І ми вже бачили, що допомогти усуненню житлової *нужди* можна негайно шляхом експропріації частини розкішних квартир, що належать імущим класам, і примусовим заселенням іншої частини.

Якщо ж пан Закс надалі знову виходить з наявності великих міст, дуже докладно і довго говорячи про робітничі колонії, які мають бути закладені *поблизу* міст, якщо він описує всі принади таких колоній, з їх спільним «водопроводом, газовим освітленням, повітряним або водяним опаленням, пральнями, сушарнями, лазнями і т. ін.», з «дитячими яслами, школою, молитовнею» (!), «читальнею, бібліотекою.., винарнею та пивницею, танцювальним і музичним залом з усіма вигодами», з паровим двигуном, сила якого передається в усі будинки і може «певною мірою

знову перенести виробництво з фабрик у домашні майстерні»,— то все це аж ніяк не міняє справи. Колонія, яку він описує, запозичена паном Губером безпосередньо у соціалістів Оуена і Фур'є, і простим викресленням усього соціалістичного їй було надано цілком буржуазного характеру. Але саме від цього вона стає вже зовсім утопічною. Ні один капіталіст не зацікавлений у створенні таких колоній, та ніде в світі їх і не існує, крім колонії в Гізе у Франції; але й та заснована фур'єристом *, не як доходна спекуляція, а як соціалістичний експеримент **. З таким же успіхом пан Закс міг би навести на користь свого буржуазного прожектерства приклад комуністичної колонії «Harmony Hall» [423], що була заснована Оуеном на початку 40-х років у Гемпшірі і давно перестала існувати.

Всі ці розмови про влаштування колоній являють собою, однак, тільки жалюгідну спробу знову злетіти у «сфери ідеалів», спробу, за якою відразу ж знову починається падіння. Ми знову жваво йдемо з гори. Найпростіше розв'язання полягає в тому,

«щоб роботодавці, фабриканти, допомогли робітникам одержати відповідні житла, або споруджуючи їх за свій рахунок, або заохочуючи і підтримуючи робітників в їх власній будівельній діяльності, даючи їм земельні ділянки, позичаючи необхідний для будівництва капітал і т. д.» (стор. 106).

Тим самим ми знов опиняємось поза великими містами, де ні про що подібне не може бути й мови, і знов переносимось у село. Тут пан Закс доводить, що самі фабриканти зацікавлені в тому, щоб допомогти своїм робітникам одержати непогані житла, з одного боку тому, що це є вигідним вміщенням капіталу, а з другого боку тому, що неминуче

«випливаюче звідси поліпшення становища робітників... має викликати підвищення їх фізичної і розумової працездатності, що природно... не менш... вигідно роботодавцям. А тим самим встановлено і правильну точку зору щодо їхньої участі в розв'язанні житлового питання: ця участь є результатом *латентної асоціації*, результатом прихованого здебільшого під покровом гуманних прагнень піклування роботодавців про фізичний і економічний, духовний і моральний добробут їх робітників, піклування, яке само собою винагороджується в грошовому відношенні своїми результатами, залученням і збереженням верстви ділових, вправних, старанних, задоволених і *відданих* робітників» (стор. 108).

Фраза про «латентну асоціацію» [424], за допомогою якої Губер намагався надати буржуазно-філантропічній стряпанині «піднесеного змісту», нітрохи не міняє справи. Великі фабриканти в сільських місцевостях, особливо в Англії, і без цієї фрази давно переконались, що будівництво робітничих жител не тільки є необхідністю, частиною самого фабричного будівництва, а й дає дуже добрий доход. В Англії таким шляхом виникли цілі сели-

* — Ж.-Б.-А. Годеном. *Ред.*

** Але і вона кінець кінцем стала просто місцем експлуатації робітників. Див. паризьку газету «Socialiste» 1886 р.[422] *(Примітка Енгельса до видання 1887 р.)*

ща, частина яких згодом розвинулась у міста. А робітники, замість того щоб бути вдячними людинолюбним капіталістам, здавна висували проти цієї «системи котеджів» дуже серйозні заперечення. Справа не тільки в тому, що їм доводиться платити за будинки монопольні ціни, бо у фабриканта немає конкурентів; під час кожного страйку вони відразу ж лишаються без притулку, бо фабрикант без розмов викидає їх на вулицю і цим дуже утруднює їхній опір. Про подробиці можна прочитати в моїй книзі «Становище робітничого класу в Англії» на стор. 224 і 228 [425]. Однак пан Закс вважає, що подібні аргументи «навряд чи заслуговують спростування» (стор. 111). І хіба не хоче він дати робітникові право власності на свій будиночок? Зрозуміло, але оскільки і «роботодавці завжди повинні мати можливість розпоряджатися житлом, щоб у разі звільнення робітника мати приміщення для того, хто його заступить», то... звичайно ж, треба «для таких випадків передбачити *окремою угодою скасовуваність власності»* * (стор. 113).

На цей раз ми несподівано швидко з'їхали вниз. Спочатку говорилося: право власності робітника на свій будиночок; потім ми дізналися, що в містах це неможливо, і може бути здійснено тільки в сільській місцевості; а тепер нам заявляють, що і там це право власності повинно бути «окремою угодою *скасовуваним»!* Завдяки цьому нововідкритому паном Заксом видові власності для робітників, завдяки перетворенню робітників в «окремою угодою скасовуваних» капіталістів, ми знову благополучно повернулись на грішну землю і тут можемо дослідити, що ж *дійсно* зроблено капіталістами та іншими філантропами для розв'язання житлового питання.

II

Якщо вірити нашому д-ру Заксу, то пани капіталісти уже й тепер зробили багато істотного для полегшення житлової нужди, і це доводить, що житлове питання може бути розв'язане на основі капіталістичного способу виробництва.

Насамперед пан Закс веде нас... в бонапартистську Францію! Луї Бонапарт під час паризької всесвітньої виставки призначив, як відомо, комісію нібито для складання звіту про становище трудящих класів у Франції, а насправді для того, щоб, для біль-

* І щодо цього англійські капіталісти давно вже не тільки виконали, а й значно перевершили всі таємні бажання пана Закса. В понеділок 14 жовтня 1872 р. в м. Морпеті суд, що визначав списки виборців у парламент, змушений був ухвалити рішення з приводу клопотання 2000 гірників про внесення в списки виборців їх імен. Виявилось, що більшість цих людей за статутом рудника, де вони працювали, розглядались *не як наймачі* зайнятих ними будиночків, а лише як проживаючі в них *з ласки*, і могли бути в будь-який час без усякого попередження викинуті на вулицю (власник рудників і власник будинків був, звичайно, однією й тією самою особою). Суддя вирішив, що ці люди не наймачі, а *слуги* і як такі не мають права бути внесеними в списки («Daily News», 15 жовтня 1872 р.). *(Примітка Енгельса.)*

ної слави імперії, зобразити це становище як істинно райське. І ось на звіт саме *цієї* комісії, складеної з найбільш продажних прислужників бонапартизму, посилається пан Закс особливо тому, що результати її роботи, «за *власними словами* уповноваженої для цього комісії, є для Франції досить повними»! А які ці результати? З 89 великих промислових підприємств, у тому числі й акціонерних компаній, які дали відомості, 31 *зовсім не* будувало робітничих жител; у збудованих житлах, за власним розрахунком пана Закса, розмістилося щонайбільше 50—60 тисяч чоловік, а квартири складаються майже виключно з двох тільки кімнат на сім'ю!

Само собою зрозуміло, що всякий капіталіст, якого умови його виробництва — сила води, розташування вугільних копалень, покладів залізної руди та інших рудників і т. ін.— приковують до певної сільської місцевості, змушений будувати для своїх робітників житла, якщо їх немає. Але щоб вбачати в цьому доказ існування «латентної асоціації», «явне свідчення зростання розуміння питання і його високого значення», «багатообіцяючий початок» (стор. 115),— для цього треба мати дуже розвинуту звичку до самообману. А втім, і в цьому відношенні промисловці різних країн відрізняються один від одного сталими рисами свого національного характеру. Наприклад, на стор. 117 пан Закс нам розповідає:

«*В Англії тільки в новітні часи* виявляється посилена діяльність роботодавців у цьому напрямі. Зокрема, у віддалених селищах у сільській місцевості... саме та обставина, що робітники, які часто змушені пройти до фабрики довгий шлях навіть з найближчого населеного пункту, приходять туди вже втомленими і працюють не досить продуктивно, і є *причиною, яка спонукає* роботодавця *будувати* житла для своїх робітників. Тим часом збільшується і кількість тих осіб, які, виявляючи *глибше розуміння* відносин, у більшій чи меншій мірі пов'язують з житловою *реформою* всі інші елементи латентної асоціації; саме їм і зобов'язані своїм виникненням ці квітучі колонії... Імена Аштона у Хайді, Ашуерта в Тертоні, Гранта в Бері, Грега в Боллінгтоні, Маршалла в Лідсі, Стретта в Бельпері, Солта в Солтері, Акройда в Коплі та ін. завдяки цьому дуже популярні в З'єднаному королівстві».

Свята простота і ще святіше неуцтво! Тільки в «новітні часи» англійські фабриканти в сільській місцевості побудували робітничі житла! Ні, шановний пане Закс, англійські капіталісти справді великі промисловці, не тільки по кишені, а й по розуму. Задовго до того, як у Німеччині з'явилася справді велика промисловість, вони зрозуміли, що при фабричному виробництві в сільській місцевості витрати на робітничі житла являють собою необхідну, прямо і посередньо дуже доходну частину всього основного капіталу. Задовго до того, як боротьба між Бісмарком і німецькими буржуа дарувала німецьким робітникам свободу коаліцій, англійські фабриканти, власники рудників і гірничо-

заводчики практично переконались, який тиск можуть вони чинити на страйкуючих робітників, якщо вони одночасно є домохазяїнами цих робітників. «Квітучі колонії» якого-небудь Грега, Аштона, Ашуерта так мало належать до «новітніх часів», що вже 40 років тому буржуазія вихваляла їх як зразок, і я сам уже 28 років тому описав це (див. «Становище робітничого класу в Англії», стор. 228—230, примітка [426]). Приблизно до цього ж часу належать і колонії, засновані Маршаллом і Акройдом (Akroyd — так пишеться його прізвище), і ще старішою є колонія Стретта, яка бере початок у минулому столітті. А оскільки в Англії середня тривалість існування робітничого житла визначається в 40 років, то панові Заксу не важко буде самому на пальцях підрахувати, в якому жалюгідному стані перебувають тепер ці «квітучі колонії». До того ж більшість цих колоній знаходиться тепер уже не в сільській місцевості; внаслідок колосального зростання промисловості більшість цих колоній була настільки оточена фабриками й будинками, що ці колонії лежать тепер серед брудних і димних міст у 20—30 і більше тисяч жителів,— що не заважає представленій в особі пана Закса німецькій буржуазній науці ще й тепер повторювати з благоговінням старі англійські хвалебні пісні 1840 р., які тепер уже зовсім не відповідають дійсності.

А особливо старий Акройд *. Цей бравий чоловік був, безперечно, чистісіньким філантропом. Він так сильно любив своїх робітників, а особливо своїх робітниць, що його менш людинолюбні конкуренти в Йоркшірі часто говорили: у нього на фабриці працюють виключно його власні діти! А втім, пан Закс твердить, що в цих квітучих колоніях «позашлюбні народження стають дедалі рідшими» (стор. 118). Цілком правильно, позашлюбні народження *без шлюбу:* вродливі дівчата в англійських фабричних округах дуже рано виходять заміж.

В Англії будівництво робітничих жител біля кожної великої сільської фабрики і одночасно *з* фабрикою стало звичайною справою за останні 60 і більше років. Як було вже згадано, багато з таких фабричних селищ ставало ядром, навколо якого згодом утворювалося ціле фабричне місто з усіма тими болячками, які приносить з собою фабричне місто. Отже, ці колонії не розв'язали житлового питання, а *вперше створили* його в своїй місцевості.

Навпаки, в країнах, які в галузі великої промисловості лише плентались за Англією і які власне тільки з 1848 р. дізналися, що таке велика промисловість, у Франції і особливо в Німеччині, справа зовсім інша. Тут тільки гігантські металургійні заводи і фабрики,— як, наприклад, заводи Шнейдера в Крезо і

* В газеті «Volksstaat» замість слів «старий Акройд» надруковано: «старий А.— Я не хочу називати ім'я, він давно помер і похований». *Ред.*

Круппа в Ессені,— після довгих вагань зважились побудувати певну кількість жител для робітників. Значна більшість промисловців у сільській місцевості дає можливість своїм робітникам ходити в спеку, хуртовину і під дощем за кілька миль уранці на фабрику, а ввечері назад додому. Це трапляється особливо в гористих місцевостях — у французьких і ельзаських Вогезах, на Вуппері, Зігу, Аггері, Ленні та інших рейнсько-вестфальських ріках. У Рудних горах не краще. Як у німців, так і у французів — та сама дрібна скнарість.

Пан Закс дуже добре знає, що ні багатообіцяючий початок, ні квітучі колонії не мають абсолютно ніякого значення. Тому він намагається тепер довести капіталістам, які чудові доходи вони можуть мати від будівництва робітничих жител. Інакше кажучи, він намагається вказати їм новий спосіб обдурювання робітників.

Спочатку він наводить їм приклад цілого ряду лондонських будівельних товариств, почасти філантропічного, почасти спекулятивного характеру, які добилися від 4 % до 6 % і більше чистого доходу. Що капітал, вкладений у робітничі житла, дає добрий доход,— це панові Заксу нічого нам доводити. Причиною того, що в них не вкладається ще більше, ніж тепер, є та обставина, що дорогі квартири дають власникам ще вищий доход. Отже, умовляння, з якими пан Закс звертається до капіталістів, зводяться знов-таки до простої повчальної проповіді.

Що ж до цих лондонських будівельних товариств, блискучі успіхи яких так гучноголосо вихваляє пан Закс, то вони, за його власним обчисленням,— а він включає сюди будь-яку будівельну спекуляцію,— дали притулок усього тільки 2132 сім'ям і 706 одиноким чоловікам, тобто загалом менше ніж 15 000 чоловік! І подібні дитячі забави в Німеччині насмілюються серйозно зображати як великі успіхи, тимчасом як у самій тільки східній частині Лондона мільйон робітників живе в найжахливіших житлових умовах! Усі ці філантропічні потуги насправді такі жалюгідні і нікчемні, що в англійських парламентських звітах, присвячених становищу робітників, про них ні разу навіть і не згадується.

Ми не будемо вже говорити тут про сміховинне незнання Лондона, яке виявляється в усьому цьому розділі. Відзначимо тільки одно. Пан Закс вважає, що нічліжний дім для одиноких чоловіків у Сохо припинив своє існування тому, що в цій місцевості «не можна було розраховувати на численну клієнтуру». Пан Закс уявляє собі, очевидно, всю західну частину Лондона як місто суцільної розкоші і не знає, що прямо за найелегантнішими вулицями лежать найбрудніші робітничі квартали, одним з яких і є, наприклад, Сохо. Зразковий нічліжний дім у Сохо, про який згадує пан Закс і який був мені відомий ще 23 роки тому, мав спочатку великий наплив відвідувачів, але припинив своє існу-

вання тому, що ні одна людина не могла там витримати. А тим часом цей дім був ще одним з найкращих.

Ну, а робітниче містечко в Мюлузі в Ельзасі — хіба це не успіх?

Для буржуа на континенті робітниче містечко в Мюлузі — такий же предмет гордості і самохвальства, як для англійських буржуа — колись «квітучі колонії» Аштона, Ашуерта, Грега і компанії. На жаль, це містечко являє собою продукт не «латентної» асоціації, а цілком відкритої асоціації між французькою Другою імперією і ельзаськими капіталістами. Це був один з соціалістичних експериментів Луї Бонапарта, експеримент, для якого держава відпустила позику в розмірі $^1/_3$ необхідного капіталу. За 14 років (до 1867 р.) збудовано було 800 маленьких будиночків за непридатною системою, яка була б немислима в Англії, де краще розуміються на цій справі; ці будиночки віддають у власність робітникам після щомісячної виплати протягом 13—15 років підвищеної квартирної плати. Цей спосіб придбання власності, давно вже запроваджений, як ми побачимо, в англійських кооперативних будівельних товариствах, аж ніяк не довелося винаходити ельзаським бонапартистам. Надбавки до квартирної плати для викупу будинків — у порівнянні з англійськими — досить високі; виплативши, наприклад, частинами протягом 15 років 4500 франків, робітник одержує будинок, що коштував 15 років тому 3300 франків. Якщо робітник захоче переїхати або ж затримує виплату хоч би одного-єдиного місячного внеску (в цьому разі його можуть виселити), то йому зараховують як річну наймну плату по $6^2/_3$ % первісної вартості будинку (наприклад, 17 франків на місяць при 3000 франків вартості будинку) і виплачують йому остачу, але *без єдиної копійки процентів*. Легко зрозуміти, що товариство і без «державної допомоги» набиває собі при цьому кишеню; так само добре зрозуміло, що надавані на цих умовах житла — вже тому, що вони розташовані за містом, у напівсільській місцевості,— кращі, ніж старі казармені житла в самому місті.

Про кілька жалюгідних експериментів у Німеччині, нікчемність яких визнає на стор. 157 сам пан Закс, ми не будемо й говорити.

Що ж доводять усі ці приклади? Тільки те, що будівництво робітничих жител, навіть якщо не зневажають усі закони санітарії, прибуткова справа для капіталістів. Але це ніколи не заперечувалось, це ми всі давно знали. *Всяке* капіталовкладення, що задовольняє яку-небудь потребу, при раціональному веденні справи дає доход. Все питання тільки в тому, чому ж, *незважаючи на це*, житлова нужда існує й далі; чому, незважаючи на це, капіталісти не дбають про достатню кількість здорових жител для робітників? І тут панові Заксу доводиться тільки знов звер-

нутися до капіталу з умовляннями, а відповіді він так і не дає. Справжню відповідь на це питання ми вже дали вище.

Капітал — це тепер остаточно встановлено — не *хоче* усунути житлову нужду, навіть якби міг це зробити. Лишаються тільки два інші виходи: самодопомога робітників і державна допомога.

Пан Закс, палкий прихильник самодопомоги, уміє і в галузі житлового питання розповісти про неї чудеса. На жаль, з самого початку він змушений визнати, що самодопомога може дещо дати тільки там, де або існує, або може бути запроваджена система котеджів, тобто знов-таки тільки в сільській місцевості; а у великих містах, навіть в Англії,— тільки в дуже обмеженому масштабі. Далі, зітхає пан Закс,

«через неї» (самодопомогу) «реформа може бути здійснена тільки *кружним шляхом*, отже, *завжди* тільки частково, а саме тільки в тій мірі, в якій принципові приватної власності властива сила, що робить вплив на якість житла».

Та й це сумнівно; в усякому разі, «принцип приватної власності» ні в якій мірі не зробив реформуючого впливу на «якість» стилю нашого автора. Незважаючи на все це, самодопомога в Англії зробила такі чудеса, «що завдяки їй було *далеко перевершено* все, зроблене там в інших напрямах для розв'язання житлового питання». Мова йде про англійські «building societies» *, які пан Закс так докладно розглядає особливо тому, що

«про їх суть і діяльність взагалі поширені дуже недостатні або помилкові уявлення. Англійські building societies зовсім не... житлово-будівельні товариства або житлово-будівельні об'єднання, їх треба було б скоріше... назвати німецькою мовою «спілками для придбання будинків»; це спілки, які мають на меті з періодичних внесків їх членів зібрати фонд, з якого, в міру нагромадження коштів, членам видаються позики для купівлі будинків... Building society є, таким чином, для однієї частини своїх членів ощадною касою, а для другої — позичковою касою. Отже, building societies являють собою установи іпотечного кредиту, що розраховані на потреби робітника і використовують головним чином... заощадження робітників... для підтримки їх товаришів з вкладників при купівлі або спорудженні будинку. Як і треба було припускати, ці позики видаються під заставу відповідного нерухомого майна і встановлюються таким чином, що погашаються короткостроковими частковими платежами, які включають у себе проценти і амортизацію... Проценти вкладникам не виплачуються, а завжди *вписуються в їх рахунки по складних процентах*... Повернення вкладів разом з наро слими процентами... допускається в усякий момент після попередньої заяви, поданої за місяць уперед» (стор. 170—172). «В Англії існує більше 2000 таких спілок... зібраний в них капітал досягає майже 15 000 000 фунтів стерлінгів, і вже близько 100 000 *робітничих* родин здобули собі таким способом власне домашнє вогнище; це — соціальне досягнення, рівного якому знайти не легко» (стор. 174).

На жаль, і тут плентається слідом за ним неминуче «але»:

«Повного розв'язання питання, однак, цим *зовсім ще не досягнуто*, хоч би тому, що придбати будинок... доступно тільки *краще оплачуваним* робіт-

* — «будівельні товариства». *Ред.*

никам... Зокрема звертається часом мало уваги на санітарні вимоги» (стор. 176).

На континенті «такі спілки... мають лише дуже обмежений грунт для розвитку». Вони передбачають систему котеджів, яка існує тут тільки в сільській місцевості, а там робітники ще не досить розвинуті для самодопомоги. З другого боку, в містах, де могли б виникнути справжні житлово-будівельні товариства, їм протистоять «дуже значні і серйозні труднощі різного роду» (стор. 179). Вони могли б будувати тільки котеджі, а у великих містах це неприпустимо. Словом, «ця форма товариської самодопомоги» не може «за сучасних умов — і навряд чи зможе в близькому майбутньому — відігравати головну роль у розв'язанні даного питання». Ці житлово-будівельні товариства перебувають ще тільки «в стадії перших, нерозвинутих починань». «Це стосується навіть Англії» (стор. 181).

Отже, капіталісти не *хочуть*, а робітники не *можуть*. Ми могли б на цьому і закінчити даний розділ, якби не було безумовно необхідно дати деякі роз'яснення про англійські building societies, що їх буржуа шульце-делічівського гатунку завжди виставляють як зразок для наших робітників [427].

Ці building societies — зовсім не робітничі товариства, і їх головна мета — зовсім не надання робітникам власних будинків. Навпаки, ми побачимо, що це буває лише як рідкісний виняток. По суті ці building societies — організації спекулятивного характеру, причому це стосується дрібних, якими вони є спочатку, не меншою мірою, ніж їх великих наслідувачів. В якому-небудь трактирі, звичайно за почином трактирника, в якого потім відбуваються щотижневі збори, певна кількість завсідників та їх друзів, крамарів, прикажчиків, комівояжерів, дрібних ремісників та інших дрібних буржуа,— а подекуди і який-небудь машинобудівний або інший робітник, що належить до аристократії свого класу,— створюють житлово-будівельне товариство. Найближчим приводом буває звичайно те, що трактирник пронюхав про продаж на околицях або ще де-небудь ділянки землі за порівняно недорогу ціну. Більшість учасників за своїми заняттями не зв'язана з якоюсь певною місцевістю; навіть багато хто з крамарів і ремісників мають у місті тільки своє підприємство, але не мають квартири; хто тільки може, охочіше живе поза стінами димного міста. Купується будівельна ділянка, і на ній будується можлива кількість котеджів. Кредит заможніших членів створює можливість купівлі; щотижневі внески і деякі невеликі позики покривають щотижневі витрати на будівництво. Ті з членів, які мають намір придбати власний будинок, одержують за жеребком готові котеджі, і відповідна надбавка до найомної плати погашає купівельну ціну. Решту котеджів здають внаймй або розпродають. А житлово-будівельне товариство, якщо справи його йдуть добре,

нагромаджує більш-менш значне майно, яке належить учасникам доти, поки вони сплачують свої внески, і яке час від часу або при ліквідації товариства розподіляється між ними. Така історія дев'яти десятих англійських житлово-будівельних товариств. Решта ж являють собою більші товариства, засновані часом під політичним або філантропічним приводом, але головне їх завдання кінець кінцем завжди зводиться до того, щоб шляхом спекуляції земельною власністю забезпечити заощадженням *дрібної буржуазії* краще вкладення, забезпечене іпотеками, з хорошими процентами і з перспективами на дивіденди.

На якого роду клієнтів розраховують ці товариства, можна бачити з проспекту одного з найбільших, коли не найбільшого з них. «Birkbeck Building Society, 29 and 30, Southampton Buildings, Chancery Lane» * в Лондоні, доходи якого за час його існування досягли суми понад $10^1/_2$ мільйонів ф. ст. (70 мільйонів талерів), вклади якого в банк і вкладення в державні папери перевищують 416 000 ф. ст. і яке налічує тепер 21 441 члена і вкладника,— це товариство рекламує себе так:

«Багато кому відома прийнята у фабрикантів фортепіано так звана трирічна система, за якою кожний, хто бере напрокат фортепіано на три роки, стає по закінченні цього часу власником фортепіано. До запровадження цієї системи людям з обмеженим доходом було так само важко придбати хороші фортепіано, як придбати власний будинок; люди платили рік у рік за прокат фортепіано і витрачали вдвоє-втроє більше грошей, ніж коштувало фортепіано. Але те, що можливе у відношенні до фортепіано, можливе і у відношенні до будинку... Але оскільки будинок коштує дорожче, ніж фортепіано... то для погашення купівельної ціни за допомогою найомної плати потрібний більший строк. Внаслідок цього директори вступили з домовласниками в різних частинах Лондона і в його передмістях в угоду, за якою директори можуть пропонувати членам Birkbeck Building Society та іншим великий вибір будинків у найрізніших частинах міста. Система, якої мають намір дотримуватись директори, така: будинки здаються внайми на $12^1/_2$ років, по закінченні яких, якщо найомна плата вносилась акуратно, будинок стає абсолютною власністю наймача без усяких дальших платежів... Наймач може також домовитися про зменшення строку при підвищеній платі або про збільшення строку при зниженій платі... *Люди з обмеженими доходами, службовці крамниць і магазинів* та інші можуть відразу ж стати незалежними від усякого домохазяїна, вступивши в члени Birkbeck Building Society».

Все це досить ясно. Про робітників немає й мови, зате говориться про людей з обмеженими доходами, службовців крамниць і магазинів і т. д.; при цьому ще припускається, що клієнти, як правило, *вже мають фортепіано*. Справді, тут мова йде зовсім не про робітників, а про дрібних буржуа і про таких людей, які хочуть *і можуть* стати ними, про людей, доход яких, хоч і в певних межах, загалом помалу зростає, як, наприклад, у торговельних прикажчиків і в осіб подібних професій. А доход робітника,

* — «Будівельне товариство Біркбек, 29 і 30, Саутгемптон Білдінгз, Ченсері-Лейн». *Ред.*

що номінально лишається в кращому разі без змін, насправді падає із збільшенням його сім'ї і зростанням її потреб. Насправді тільки небагато робітників можуть, як виняток, взяти участь у таких товариствах. З одного боку, їх доход надто незначний, з другого боку, не досить забезпечений, щоб можна було брати зобов'язання на $12^1/_2$ років вперед. Рідкісні винятки, яких це не стосується, становлять або найкраще оплачувані робітники, або фабричні наглядачі *.

А втім, кожному ясно, що бонапартисти робітничого містечка в Мюлузі є всього тільки жалюгідні наслідувачі цих дрібнобуржуазних англійських житлово-будівельних товариств. Різниця тільки в тому, що бонапартисти, незважаючи на надану їм державну допомогу, обдурюють своїх клієнтів значно більше, ніж ці будівельні товариства. Їх умови загалом менш ліберальні, ніж середні англійські; в той час як в Англії на кожний внесок нараховуються проценти і складні проценти, і вклади видаються назад після заяви, поданої за місяць уперед,— мюльхаузенські фабриканти кладуть собі в кишеню як прості, так і складні проценти і видають назад тільки основний внесок, сплачений дзвінкою п'ятифранковою монетою. І ніхто не буде здивований з приводу цієї різниці більше, ніж пан Закс, який включив усе це в свою книгу, сам того не знаючи.

Таким чином, з самодопомоги робітників теж нічого не виходить. Лишається державна допомога. Що нам може тут запропонувати пан Закс? Три речі:

«По-перше, держава повинна подбати про те, щоб в її законодавстві і управлінні було усунуто або відповідно поліпшено все те, що будь-яким чином веде до посилення житлової нужди трудящих класів» (стор. 187).

Отже: перегляд законодавства, яке стосується питань будівництва, і свобода будівельного промислу, щоб можна було будувати дешевше. Але в Англії це законодавство зведене до міні-

* Ще один маленький додаток щодо діяльності спеціально лондонських житлово-будівельних спілок. Як відомо, земельна площа майже всього Лондона належить приблизно дюжині аристократів, з яких найбільш знатні — герцоги Вестмінстер, Бедфорд, Портленд та інші. Спочатку вони здають окремі будівельні ділянки в оренду на 99 років і по закінченні цього строку вступають у володіння земельною ділянкою і всім, що на ній знаходиться. Потім вони здають ці будинки внайми на коротші строки, наприклад на 39 років, при умові так званої repairing lease [оренди з ремонтом], за якою наймач повинен привести будинок у придатний для проживання стан і утримувати його в такому вигляді. Уклавши такий контракт, землевласник посилає свого архітектора і інспектора будівельного відомства (surveyor) даного округу для огляду будинку і для встановлення потрібного ремонту. Ремонт буває часто дуже великий, аж до оновлення всієї фасадної стіни, даху і т. ін. Тоді наймач передає орендний договір під заставу будівельній спілці і дістає від неї в позику потрібну суму — до 1000 ф. ст. і більше при річній платі в 130—150 ф. ст.— для проведення будівельних робіт *своїм* коштом. Ці житлово-будівельні спілки стали, таким чином, важливою посередньою ланкою в системі, яка має на меті дати можливість великим земельним аристократам без усяких зусиль, за рахунок публіки, оновлювати і зберігати в придатному для проживання стані належні їм лондонські будинки.

І це називається розв'язанням житлового питання для робітників! *(Примітка Енгельса до видання 1887 р.)*

муму, будівельні промисли вільні, як птах у небі, а житлова нужда все ж існує. До того ж тепер в Англії будують так дешево, що будинки стрясаються, коли проїжджає віз, і щодня деяка кількість їх розвалюється. Ще вчора, 25 жовтня 1872 р., в Манчестері завалилося відразу шість будинків, причому шестеро робітників було тяжко поранено. Отже й це не допомагає.

«По-друге, державна влада повинна перешкодити тому, щоб окремі особи, в своєму обмеженому індивідуалізмі, поширювали або викликáли знову це лихо».

Отже: поліцейський нагляд за робітничими житлами в санітарному і архітектурно-будівельному відношенні, надання властям права закривати приміщення, які становлять загрозу через свій поганий санітарний стан або через свою ветхість, як це маємо в Англії з 1857 року. Але як це було там здійснено? Перший закон 1855 р. (Nuisances Removal Act *) лишився, як визнає сам пан Закс, «мертвою буквою», так само як і другий закон 1858 р. (Local Government Act **) (стор. 197). Зате пан Закс вважає, що третій закон (Artisans'Dwellings Act ***), який поширюється тільки на міста з населенням понад 10 000 чоловік, «безперечно є сприятливим свідченням глибокого розуміння, яке виявляє англійський парламент у соціальних справах» (стор. 199); тим часом це твердження знов-таки є тільки «сприятливим свідченням» цілковитої необізнаності пана Закса з англійськими «справами». Що Англія взагалі в «соціальних справах» далеко випередила континент, це само собою зрозуміло; вона — батьківщина сучасної великої промисловості, в ній найбільш вільно і широко розвинувся капіталістичний спосіб виробництва, наслідки якого виступають тут найяскравіше і тому раніше знаходять собі відгук у законодавстві. Найкращим доказом цього є фабричне законодавство. Але якщо пан Закс вважає, що парламентському актові досить набрати сили закону, щоб відразу ж бути практично здійсненим, то він дуже помиляється. І жодного з парламентських актів (за винятком хіба тільки Workshops'Act ****) це не стосується в більшій мірі, ніж саме Local Government Act. Проведення цього закону було доручено міським властям, які в Англії майже всюди є загальновизнаним осереддям усілякої продажності, кумівства і jobbery *****. Агенти цих міських властей, зобов'язані

* — закон про усунення зарази. *Ред.*

** — закон про місцеве самоврядування. *Ред.*

*** — закон про житла ремісників. *Ред.*

**** — закон про майстерні. *Ред.*

***** *Jobbery* означає використання громадської посади для особистих вигід чиновника або його сім'ї. Якщо, наприклад, начальник державного телеграфу якої-небудь країни стає таємним компаньйоном якоїсь паперової фабрики, постачає цій фабриці деревину з своїх лісів, а потім передає їй поставку паперу для телеграфних бюро, то це буде хоч і досить дрібний, але все ж настільки пристойний job, що він дає повне уявлення про принципи jobbery; це, між іншим, при Бісмарку було само собою зрозумілим і цілком природним. *(Примітка Енгельса.)* [В газеті «Volksstaat» слів «це, між іншим» і далі немає. *Ред.*]

своїми посадами всякого роду сімейним зв'язкам, або нездатні, або не мають наміру виконувати подібні соціальні закони, тимчасом як саме в Англії урядові чиновники, на яких покладено підготовку і проведення соціального законодавства, здебільшого відзначаються суворим виконанням своїх обов'язків — а втім, тепер уже в меншій мірі, ніж двадцять-тридцять років тому. Майже всюди власники невпорядкованих або дуже ветхих будинків, прямо або посередньо, мають сильне представництво в муніципалітетах. Вибори членів муніципалітету по невеликих округах ставлять обираних у залежність від найменших місцевих інтересів і впливів; ні один член муніципалітету, який хоче бути знову обраним, не наважиться голосувати за застосування цього закону в своєму виборчому окрузі. Тому зрозуміло, який опір зустрів цей закон з боку майже всіх місцевих властей; досі його застосовували тільки в найбільш скандальних випадках, та й то лише в результаті епідемії, що вже спалахнула, як минулого року в Манчестері і Солфорді під час епідемії віспи. Апеляція до міністра внутрішніх справ досі тільки в таких випадках робила свій вплив, бо ж принцип усякого *ліберального* уряду в Англії полягає в тому, щоб пропонувати соціальні реформаторські закони лише під тиском крайньої потреби, а ті закони, які вже існують, по можливості зовсім не виконувати. Даний закон, як і багато інших в Англії, має тільки те значення, що в руках уряду, яким керують робітники або який перебуває під їх тиском, який, нарешті, справді втілюватиме його в життя, він стане могутньою зброєю для того, щоб завдати збитків сучасному соціальному ладу.

«По-третє», державна влада повинна, за паном Заксом, «застосувати в найширших розмірах усі наявні в її розпорядженні позитивні заходи для пом'якшення існуючої житлової нужди».

Це означає, що вона повинна збудувати казарми, «справді зразкові будівлі», для своїх «нижчих чиновників і службовців» (але ж це зовсім не робітники!) і «видавати позики... комунальним установам, товариствам, а також приватним особам з метою поліпшення жител трудящих класів» (стор. 203), як це робиться в Англії згідно з Public Works Loan Act * і як робив Луї Бонапарт у Парижі і в Мюлузі. Але Public Works Loan Act теж існує тільки на папері; уряд дає в розпорядження комісарів максимум 50 000 ф. ст., тобто кошти для збудування щонайбільше 400 котеджів, отже за 40 років — 16 000 котеджів або жител максимум для 80 000 чоловік,— капля в морі! Якщо ми припустимо навіть, що через 20 років кошти комісії завдяки поверненню позик подвояться, так що за дальші 20 років будуть збудовані житла

* — законом про позики на громадські роботи. *Ред.*

ще для 40 000 чоловік, то все-таки це буде тільки каплею в морі. А оскільки котеджі можуть у середньому простояти тільки 40 років, то через 40 років доведеться щороку витрачати 50 або 100 тисяч фунтів готівкою на відбудову найстаріших, ветхих котеджів. Саме це пан Закс і називає на стор. 203: проводити принцип практично правильно і «в найширших розмірах»! Цим визнанням, що держава навіть в Англії «в найширших розмірах» нічого, можна сказати, не зробила, пан Закс і закінчує свою книгу, виголосивши тільки ще одну повчальну проповідь на адресу всіх зацікавлених осіб *.

Ясно, як день, що сучасна держава і не може і не хоче усунути житлові бідування. Держава є не що інше, як організована сукупна влада імущих класів, землевласників і капіталістів, спрямована проти експлуатованих класів, селян і робітників. Чого не хочуть окремі капіталісти (а тільки про них і йде тут мова, бо землевласник, що бере участь у цій справі, теж виступає насамперед як капіталіст), того не бажає і їх держава. Отже, якщо *окремі* капіталісти, хоч і бідкаючись про житлову нужду, все ж ледве ворушаться, щоб хоч поверхово замазати найжахливіші її наслідки, то *сукупний* капіталіст, держава, теж не буде робити більшого. В кращому разі вона подбає про те, щоб звичайний ступінь поверхового замазування проводився скрізь рівномірно. І ми бачили, що так воно і є.

Але в Німеччині, можуть нам заперечити, буржуа ще не панують, у Німеччині держава являє собою ще певною мірою незалежну, ширяючу над суспільством силу, яка саме через це і представляє сукупні інтереси суспільства, а не інтереси одного тільки класу. *Подібна* держава може нібито зробити щось таке, чого неспроможна зробити буржуазна держава; від неї і в соціальній сфері треба сподіватися зовсім іншого.

Це слова реакціонерів. Насправді і в Німеччині держава в тому вигляді, в якому вона там існує, є неминучий продукт тієї суспільної основи, з якої вона виросла. В Пруссії — а Пруссія відіграє тепер вирішальну роль — поряд з усе ще сильним великопомісним дворянством існує порівняно молода і дуже полохлива буржуазія, яка до цього часу не завоювала ні прямої політичної влади, як у Франції, ні більш або менш посередньої, як в Англії. Але поряд з цими двома класами існує швидко зростаю-

* Останнім часом в англійських парламентських актах, що надають лондонським властям будівельного відомства право експропріації для проведення нових вулиць, почали виявляти деяку увагу до робітників, які лишаються в зв'язку з цим без притулку. Вводиться постанова, щоб заново споруджувані будинки були пристосовані для проживання тих категорій населення, які раніше жили на цьому місці. Тому на найдешевших будівельних ділянках будуються п'яти-шестиповерхові доходні будинки-казарми, призначені для робітників, і таким чином виконується буква закону. Що вийде з цього нововведення, незвичного для робітників і зовсім чужого умовам старого Лондона,— покаже майбутнє. Але в кращому разі в них навряд чи розміститься й четверта частина робітників, дійсно позбавлених притулку внаслідок перепланування вулиць. *(Примітка Енгельса до видання 1887 р.)*

чий, інтелектуально дуже розвинений пролетаріат, який з кожним днем все більше й більше організовується. Таким чином, поряд з основною умовою старої абсолютної монархії — рівновагою між земельним дворянством і буржуазією — ми знаходимо тут основну умову сучасного бонапартизму: рівновагу між буржуазією і пролетаріатом. Але як і в старій абсолютній монархії, в сучасній бонапартистській справжня урядова влада перебуває в руках особливої офіцерської і чиновницької касти, яка в Пруссії поповнюється почасти з власного середовища, почасти з дрібного майоратного дворянства, рідше — з вищого дворянства і в дуже незначній мірі — з буржуазії. Самостійність цієї касти, яка нібито стоїть поза і, так би мовити, над суспільством, надає державі видимості самостійності щодо суспільства.

Державна форма, яка з неминучою послідовністю розвинулася в Пруссії (а за її прикладом і в новому імперському ладі Німеччини) з цих надзвичайно суперечливих суспільних умов, являє собою мнимий конституціоналізм; ця державна форма являє собою як сучасну форму розкладу старої абсолютної монархії, так і форму існування бонапартистської монархії. У Пруссії мнимий конституціоналізм з 1848 по 1866 р. прикривав і затушовував тільки повільне гниття абсолютної монархії. Але з 1866 і особливо з 1870 р. переворот у суспільних умовах, а тим самим розклад старої держави, відбувається в усіх перед очима і в колосально зростаючих розмірах. Швидкий розвиток промисловості і особливо біржових махінацій втягнув усі пануючі класи у вир спекуляції. Ввезена в 1870 р. з Франції корупція розвивається в широкому масштабі і з нечуваною швидкістю. Штрусберг і Перейр простягають один одному руки. Міністри, генерали, князі і графи змагаються в біржовій грі з найшахраюватішими біржовиками-євреями, а держава визнає їхню рівність, цілими пачками зводячи євреїв-біржовиків у баронські титули. Сільське дворянство, яке здавна займалося промисловістю як цукрозаводчики і винокури, давно вже забуло про добрі старі часи і прикрашає своїми іменами списки директорів усяких солідних і несолідних акціонерних товариств. Бюрократія ставиться все більш і більш зневажливо до розтрат, як до єдиного засобу збільшення окладу; вона покидає державні пости і охотиться за далеко прибутковішими постами по управлінню промисловими підприємствами; ті, хто лишається ще на державній службі, наслідують приклад своїх начальників, спекулюють на акціях або беруть «участь» у залізничних і тому подібних підприємствах. Можна навіть з повним правом гадати, що і лейтенанти не від того, щоб поживитися на деяких спекуляціях. Словом, розклад усіх елементів старої держави, перехід абсолютної монархії в бонапартистську іде повним ходом, і при найближчій великій торговельно-промисловій

кризі впаде не тільки сучасне шахрайство, а й стара прусська держава *.

І ця держава, небуржуазні елементи якої з кожним днем усе більше обуржуазнюються, покликана розв'язати «соціальне питання» або хоч би тільки житлове питання? — Навпаки. В усіх економічних питаннях прусська держава все більше й більше підпадає під вплив буржуазії. І якщо з 1866 р. законодавство в економічній галузі не було ще більшою мірою пристосоване до інтересів буржуазії, ніж це виявилось насправді, то хто в цьому винен? Головним чином сама буржуазія, яка, по-перше, надто полохлива, щоб енергійно обстоювати свої вимоги, і яка, по-друге, чинить опір усякій поступці, якщо тільки ця поступка дає в той же час нову зброю в руки загрожуючого їй пролетаріату. І якщо державна влада, тобто Бісмарк, намагається організувати собі власний лейб-пролетаріат, щоб з його допомогою тримати в шорах політичну діяльність буржуазії, то що ж це, як не неодмінний і добре відомий бонапартистський викрут, який стосовно робітників не зобов'язує ні до чого, крім кількох доброзичливих фраз і, в крайньому разі, мінімальної державної допомоги будівельним товариствам à la ** Луї Бонапарт.

Чого можуть сподіватись робітники від прусської держави, найкраще показує те, як були використані французькі мільярди [268], що дали нову короткочасну відстрочку самостійності прусської державної машини щодо суспільства. Хіба хоч один талер з цих мільярдів був використаний на те, щоб забезпечити житлом викинуті на вулицю сім'ї берлінських робітників? Зовсім ні. Коли настала осінь, держава розпорядилася знести навіть ті кілька жалюгідних бараків, які влітку були їм єдиним притулком. Ці п'ять мільярдів досить швидко йдуть уторованим шляхом на фортеці, гармати і солдатів; і всупереч благоглупостям Вагнера [428], незважаючи на штіберівські конференції з Австрією [429], німецьким робітникам не буде приділено з цих мільярдів навіть того, що приділив Луї Бонапарт французьким з мільйонів, украдених ним у Франції.

III

Насправді у буржуазії є тільки один метод розв'язання житлового питання на *свій* лад, а саме — розв'язувати його так, що розв'язання кожного разу висуває питання заново. Цей метод називається *«Осман»*.

---

* І тепер, у 1886 р., тільки страх перед пролетаріатом, який надзвичайно зріс з 1872 р. як за чисельністю, так і щодо класової самосвідомості, підтримує і об'єднує ще прусську державу та її основу — союз великого землеволодіння з промисловим капіталом, союз, закріплений протекційними митами. *(Примітка Енгельса до видання 1887 р.)*

** — на зразок. *Ред.*

Під «Османом» я розумію тут не тільки специфічно бонапартистську манеру паризького Османа прорізувати довгі, прямі й широкі вулиці крізь тісно забудовані робітничі квартали, споруджуючи по обидва боки цих вулиць великі розкішні будинки, причому малося на увазі, поряд із стратегічною метою — утруднити барикадну боротьбу, утворити залежний від уряду специфічно-бонапартистський будівельний пролетаріат, а також перетворити Париж у місто розкоші переважно. Я розумію під «Османом» загальноприйняту практику прорізування робітничих кварталів, особливо розташованих у центрі наших великих міст, щó б не було для цього приводом: чи громадська санітарія або прикрашання, чи попит на великі торговельні приміщення в центрі міста або потреби сполучення, як-от прокладання залізниць, вулиць і т. ін. Результат скрізь той самий, хоч би які різні були приводи: найбезобразніші провулки і завулки зникають при гучному самохвальстві буржуазії з приводу цього величезного успіху, але... вони зараз же виникають де-небудь в іншому місці, часто навіть зовсім близько.

В «Становищі робітничого класу в Англії» я описав Манчестер, яким він був у 1843—1844 роках. З того часу завдяки залізницям, які проходять через місто, завдяки прокладанню нових вулиць, збудуванню великих громадських і приватних будинків,— деякі з найгірших описаних мною кварталів прорізані, розчищені і поліпшені, а інші зовсім зникли, хоча ще багато які з них, незважаючи на посилений відтоді санітарно-поліцейський нагляд, перебувають усе в тому самому або навіть ще в гіршому стані. Але зате внаслідок величезного розширення міста, населення якого з того часу зросло більше ніж наполовину, ті квартали, які тоді були ще просторі й чисті, тепер так само забудовані, так само брудні і переповнені жителями, як частини міста, що колись мали дуже погану славу. Наведу тут тільки один приклад. У моїй книзі, на стор. 80 і наст., я описав розташовану в долині річки Медлок групу будинків, що під назвою Малої Ірландії (Little Ireland) давно вже була ганебною плямою Манчестера [430]. Мала Ірландія давно зникла; на її місці, на високому фундаменті, підноситься тепер вокзал; буржуазія хвастливо вказувала на благополучно завершене знесення Малої Ірландії як на великий тріумф. Та ось минулого літа сталася величезна повідь, бо взагалі з цілком зрозумілих причин загачені річки в наших великих містах рік у рік спричиняють усе більші поводі. Ось тут і виявляється, що Мала Ірландія зовсім не знищена, а тільки перенесена з південної сторони Оксфорд-род на північну сторону і процвітає, як і раніше. Ось що пише про це орган радикальних буржуа Манчестера, манчестерська «Weekly Times», від 20 липня 1872 року:

«Нещастя, яке спіткало минулої суботи жителів долини Медлок, матиме, сподіваємось, *один* добрий наслідок: громадська увага буде привернута до явного знущання з усіх законів санітарії, яке так довго терпіли там під носом у міських чиновників і міської санітарної комісії. Різка стаття у вчорашньому денному випуску нашої газети ще не досить викрила ганебний стан деяких підвальних приміщень на Чарлз-стріт і Брук-стріт, затоплених під час поводі. Пильне обстеження одного з зазначених у цій статті дворів дає нам право підтвердити всі наведені там дані і заявити, що підвальні приміщення у цьому дворі давно треба було б закрити; точніше, їх ніколи не слід було терпіти як людське житло. Скуайрз-корт, на розі Чарлз-стріт і Брук-стріт, складається з семи або восьми житлових будинків, над якими, в найнижчому місці Брук-стріт, під залізничною аркою людина може проходити день у день, не підозріваючи, що глибоко під нею живуть у норах людські істоти. Двір, закритий від стороннього ока, доступний тільки для тих, кого злидні змушують шукати притулку в його могильному ув'язненні. Навіть тоді, коли звичайно стоячі, сковані греблями води Медлоку не піднімаються вище свого звичайного рівня, навіть тоді підлога цих жител ледве на яких-небудь кілька дюймів вища рівня води; кожна велика злива може погнати вгору огидну загниваючу воду з вигрібних ям або стічних труб і отруїти житла отруйними газами — знак пам'яті, що його лишає після себе кожна повідь... Скуайрз-корт лежить ще нижче, ніж нежилі підвали будинків, розташованих на Брук-стріт... на двадцять футів нижче від вулиці, і заражена вода, що піднялася в суботу з вигрібних ям, доходила до дахів. Ми знали це і тому сподівалися, що у дворі вже ніхто не живе і що зустрінемо там тільки службовців санітарного комітету, зайнятих очисткою і дезинфекцією смердючих стін. Натомість ми побачили чоловіка, який у підвальному приміщенні, де жив цирульник... накладав лопатою на тачку купи гниючих нечистот, що лежали в кутку. Цирульник, підвал якого був уже певною мірою вичищений, послав нас ще далі вниз, у ряд жител, про які він сказав, що якби він умів писати, то написав би в газету і вимагав би їх закрити. Так ми прийшли нарешті в Скуайрз-корт, де застали гарну, здорову на вигляд ірландку, яка прала цілу купу білизни. Вона та її чоловік, нічний сторож на приватній службі, прожили шість років у цьому дворі, у них велика сім'я... В будинку, який вони щойно покинули, вода піднялась до самого даху, вікна були розбиті, меблі потрощені. За словами жильця, він рятувався в цьому будинку від нестерпного запаху лише тим, що кожні два місяці білив стіни вапном... У внутрішньому дворі, куди нашому репортерові тільки тепер удалося проникнути, він знайшов три будинки, прибудовані до задньої стінки описаних вище будинків; у двох з них були жильці. Сморід був там такий жахливий, що найздоровіша людина через кілька хвилин мусила б занедужати на морську хворобу... В цій огидній дірі жила сім'я з семи чоловік, які в четвер увечері (день початку поводі) всі спали вдома. Точніше, як поправила себе жінка, вони не спали, бо її та її чоловіка більшу частину ночі нудило від смороду. В суботу вони змушені були, по груди у воді, виносити своїх дітей. Вона теж цієї думки, що діра ця не придатна навіть для свині, але заради дешевої плати — півтора шилінга на тиждень, вона найняла її, бо чоловік її останнім часом через хворобу часто лишався без заробітку. Цей двір і поховані в ньому, як у передчасній могилі, жильці справляють враження безпросвітних злиднів. А втім, ми мусимо сказати, що за нашими спостереженнями Скуайрз-корт є тільки копія — може, трохи перебільшена — безлічі інших приміщень цього району, існування яких наша санітарна комісія нічим не може виправдати. І якщо допускатимуть, щоб ці приміщення заселялись і далі, то не доводиться й говорити про весь тягар відповідальності, яка ляже на комісію, і про ту небезпеку заразних епідемій, які загрожують усій окрузі».

Ось яскравий приклад того, як буржуазія розв'язує житлове питання на практиці. Осередки зарази, найганебніші нори і ями, в які капіталістичний спосіб виробництва заганяє кожної ночі наших робітників,— їх не знищують, їх тільки... *переносять далі!* Та сама економічна необхідність, яка створила їх в одному місці, створює їх і в другому. І поки існує капіталістичний спосіб виробництва, доти безглуздо намагатися розв'язувати окремо житлове або яке-небудь інше суспільне питання, яке стосується долі робітника. Розв'язання полягає тільки в знищенні капіталістичного способу виробництва, в привласненні всіх життєвих засобів і засобів праці самим робітничим класом.

РОЗДІЛ III
ЩЕ РАЗ ПРО ПРУДОНА І ЖИТЛОВЕ ПИТАННЯ

I

В № 86 «Volksstaat» А. Мюльбергер оголошує себе автором статей, які я піддав критиці в № 51 і наступних номерах цієї газети *. У своїй відповіді [431] він кидає мені так багато докорів і до такої міри перекручує при цьому всі точки зору, про які йде мова, що я мимоволі мушу на це відповісти. Своєму запереченню — яке, на жаль, повинно здебільшого торкатися запропонованої мені Мюльбергером сфери особистої полеміки — я спробую надати загального інтересу тим, що ще раз і по можливості виразніше, ніж раніше, розвину найважливіші положення, хоч би мені знов загрожували закиди Мюльбергера, що все це «по суті не містить нічого нового ні для нього, ні для інших читачів «Volksstaat»».

Мюльбергер скаржиться на форму і зміст моєї критики. Щодо форми, то досить буде відповісти, що я тоді зовсім не знав, кому належать розглядувані статті. Отже, про особисту «упередженість» проти автора не могло бути й мови; а проти викладеного в цих статтях розв'язання житлового питання у мене, звичайно, була «упередженість» остільки, оскільки це розв'язання було мені давно знайоме з Прудона і мій погляд на нього був твердо встановлений.

Про «тон» моєї критики я не сперечатимуся з шановним Мюльбергером. Коли береш участь у русі так давно, як я, то маєш уже досить товсту шкіру проти нападок і тому легко припускаєш наявність такої шкіри й у інших. Щоб задовольнити Мюльбергера, я спробую на цей раз розмірити свій «тон» до чутливості його епідермісу (верхнього шару шкіри).

Мюльбергер особливо гірко скаржиться на те, що я назвав його прудоністом, і запевняє, нібито він зовсім не прудоніст. Мені доводиться, звичайно, вірити йому, але все-таки я наведу докази

* Див. цей том, с. 357—374. *Ред.*

того, що в розглядуваних статтях — а тільки про них і йшла мова — не міститься нічого, крім чистого прудонізму.

Але й Прудона, на думку Мюльбергера, я критикую «легковажно» і цілком несправедливо:

«Теорія про дрібного буржуа Прудона стала у нас в Німеччині усталеною догмою, яку багато хто сповідує, навіть не прочитавши жодного рядка з його творів».

Коли я висловлюю жаль, що робітники, які говорять романськими мовами, протягом двадцяти років не мали ніякої іншої духовної поживи, крім творів Прудона, то Мюльбергер відповідає, що у романських робітників «принципи, сформульовані Прудоном, майже всюди становлять живу душу руху». З цим я не можу погодитись. По-перше, «жива душа» робітничого руху ніде не полягає в «принципах», а скрізь — у розвитку великої промисловості і його наслідках: нагромадженні і концентрації капіталу, з одного боку, і пролетаріату — з другого. По-друге, неправильно, що так звані прудонівські «принципи» відіграють у романських робітників ту вирішальну роль, яку приписує їм Мюльбергер, що «принципи анархії, Organisation des forces économiques, Liquidation sociale * і т. ін. стали там... справжніми носіями революційного руху». Не кажучи вже про Іспанію та Італію, де прудоністські панацеї від усіх лих здобули деякий вплив тільки в ще погіршеному Бакуніним варіанті,— всякому, хто знає міжнародний робітничий рух, добре відомий той факт, що у Франції прудоністи становлять нечисленну секту, тимчасом як робітничі маси знати нічого не хочуть про запропонований Прудоном план суспільних реформ, відомий під назвою Liquidation sociale i Organisation des forces économiques **. Це виявилось, між іншим, у Комуні. Хоч прудоністи були в ній сильно представлені, все ж не зроблено було найменшої спроби на основі проектів Прудона ліквідувати старе суспільство або організувати економічні сили. Навпаки. На превелику честь Комуни, «живу душу» всіх її економічних заходів становили не які-небудь принципи, а проста практична потреба. Ось чому ці заходи — скасування нічної праці пекарів, заборона грошових штрафів на фабриках, конфіскація закритих фабрик і майстерень і передача їх робітничим асоціаціям — відповідають зовсім не духові Прудона, а духові німецького наукового соціалізму. Єдиним соціальним заходом, проведеним прудоністами, була *відмова* від конфіскації Французького банку, і почасти через це Комуна загинула. Так само і так звані бланкісти, як тільки вони зробили спробу з суто політичних революціонерів перетворитися в соціалістичну робітничу фракцію з певною програмою,— як, наприклад, у випущеному в

* — організації економічних сил, соціальної ліквідації. *Ред.*
** — соціальна ліквідація, організація економічних сил. *Ред.*

Лондоні бланкістами-емігрантами маніфесті «Інтернаціонал і революція»[432],— то проголосили не «принципи» прудонівського плану врятування суспільства, а погляди, і до того ж майже буквально, німецького наукового соціалізму про необхідність політичної дії пролетаріату і його диктатури, як переходу до скасування класів, а разом з ними і держави, як було сказано про це ще в «Комуністичному Маніфесті»[132] і з того часу повторювалось безліч разів. І якщо Мюльбергер з неповаги німців до Прудона робить висновок про недостатнє розуміння ними романського руху, «аж до Паризької Комуни», то нехай би він на доказ цього нерозуміння назвав такий твір романської літератури, який хоч би приблизно так правильно зрозумів і зобразив Комуну, як у відозві Генеральної Ради Інтернаціоналу про громадянську війну у Франції, написаній німцем Марксом *.

Єдина країна, в якій робітничий рух перебуває безпосередньо під впливом прудонівських «принципів», це — Бельгія, і саме тому бельгійський робітничий рух і йде, за висловом Гегеля, «від нічого через ніщо до нічого»[146].

Якщо я вважаю нещастям, що романські робітники, прямо чи посередньо, протягом двадцяти років духовно живилися тільки Прудоном, то це нещастя я вбачаю не в цілком міфічному пануванні прудонівського рецепту реформ, який Мюльбергер називає «принципами», а в тому, що їх економічна критика існуючого суспільства була заражена цілком неправильними прудонівськими поглядами, а їх політична діяльність була зіпсована прудоністським впливом. На питання ж про те, хто «більше перебуває в революції», «прудонізовані романські робітники» чи німецькі робітники, які в усякому разі безмірно краще розуміють науковий німецький соціалізм, ніж романці свого Прудона,— на це питання ми зможемо відповісти тільки тоді, коли будемо знати, що означає «*перебувати* в революції». Говорили про людей, що вони «перебувають у християнстві, в істинній вірі, в ласці божій» і т. ін. Але «перебувати» в революції, в найбільш насильственому русі! Та хіба «революція» — догматична релігія, в яку треба вірити?

Далі Мюльбергер докоряє мені за те, що я, всупереч тому, що буквально сказано в його статті, твердив, ніби він оголошує житлове питання виключно робітничим питанням.

Цього разу Мюльбергер справді має рацію. Я пропустив відповідне місце. Пропустив непростимо, бо це місце одне з найхарактерніших для всієї тенденції його міркувань. Мюльбергер справді говорить буквально ось що:

«Оскільки нам часто і багато разів робили *сміховинний* закид, ніби ми ведемо *класову політику*, прагнемо до *класового панування* і т. ін., то на-

* Див. цей том, с. 239—281. *Ред.*

самперед ми рішуче підкреслюємо, що житлове питання зовсім не виключно стосується пролетаріату, а, *навпаки, надзвичайно* цікавить *власне середній стан*, дрібних ремісників, дрібну буржуазію, все чиновництво... Житлове питання — це якраз той пункт соціальних реформ, який, мабуть, більше, ніж усі інші, здатний виявити *абсолютну внутрішню тотожність інтересів пролетаріату*, з одного боку, і *власне середніх класів* суспільства — з другого. Середні класи терплять так само багато, *може ще більше*, ніж пролетаріат, від гнітючих оков найманого житла... Власне середні класи суспільства стоять тепер перед питанням, чи знайдуть вони в собі... досить сил... щоб у союзі із сповненою юнацьких сил і енергії робітничою партією взяти участь у процесі перетворення суспільства, перетворення, *благодійні результати якого дадуть користь насамперед їм*».

Отже, шановний Мюльбергер констатує тут ось що:

1) «Ми» не ведемо «класової політики» і не прагнемо до «класового панування». Тим часом, німецька Соціал-демократична робітнича партія саме *тому*, що вона *робітнича партія*, неодмінно веде «класову політику», політику робітничого класу. Оскільки всяка політична партія прагне досягти панування в державі, то і німецька Соціал-демократична робітнича партія неминуче добивається *свого* панування, панування робітничого класу, тобто «класового панування». А втім, *всяка* дійсно пролетарська партія, починаючи з англійських чартистів [155], завжди виставляла першою умовою класову політику, організацію пролетаріату в самостійну політичну партію, а найближчою метою боротьби — диктатуру пролетаріату. Оголошуючи це «сміховинним», Мюльбергер ставить себе поза пролетарським рухом і опиняється в рядах дрібнобуржуазного соціалізму.

2) Житлове питання має ту перевагу, що воно не являє собою виключно робітниче питання, а «надзвичайно цікавить дрібну буржуазію», бо «власне середні класи так само багато, може, навіть більше» терплять від житлової нужди, ніж пролетаріат. Хто заявляє, що дрібна буржуазія, хоч би в одному-єдиному відношенні, терпить, «може, навіть більше, ніж пролетаріат», той аж ніяк не може нарікати, якщо його зараховують до дрібнобуржуазних соціалістів. Отже, чи є у Мюльбергера підстава для невдоволення, коли я кажу:

«Переважно саме цими стражданнями, спільними у робітничого класу з іншими класами, особливо з дрібною буржуазією, і воліє займатися дрібнобуржуазний соціалізм, до якого належить і Прудон. І тому зовсім не випадково наш німецький прудоніст береться насамперед за житлове питання, що, як ми бачили, аж ніяк не є виключно робітничим питанням» *.

3) Між інтересами «власне середніх класів суспільства» та інтересами пролетаріату існує «абсолютна внутрішня тотожність», і не пролетаріатові, а саме цим власне середнім класам «благо-

* Див. цей том, с. 359. *Ред.*

дійні результати» майбутнього процесу перетворення суспільства «дадуть користь насамперед».

Отже, робітники зроблять майбутню соціальну революцію «насамперед» в інтересах дрібних буржуа. І далі, існує «абсолютна внутрішня тотожність» між інтересами дрібних буржуа та інтересами пролетаріату. Якщо інтереси дрібних буржуа внутрішньо тотожні з інтересами робітників, то й інтереси робітників тотожні з інтересами дрібних буржуа. Отже, дрібнобуржуазна точка зору в русі так само правомірна, як і пролетарська. А утвердження такої рівноправності і є те, що називають дрібнобуржуазним соціалізмом.

Через те цілком послідовно з боку Мюльбергера, якщо він на стор. 25 своєї брошури [433] вихваляє «дрібне виробництво» як «справжній *оплот* суспільства», «тому що воно за самою своєю природою з'єднує в собі три фактори: працю — набуття — володіння, і тому що з'єднанням цих трьох факторів воно не ставить ніяких перепон здатності індивіда до розвитку», і якщо він докоряє сучасній промисловості особливо за те, що вона знищує цей розсадник нормальних людей і «перетворила сповнений життєвих сил *клас*, який постійно себе відтворює, у несвідому *юрбу* людей, що не знає, куди звернути свій боязкий погляд». Отже, дрібний буржуа для Мюльбергера — зразкова людина, а дрібне ремесло для Мюльбергера — зразковий спосіб виробництва. Хіба ж я звів на нього наклеп, зарахувавши його до дрібнобуржуазних соціалістів?

Через те що Мюльбергер відхиляє від себе всяку відповідальність за Прудона, то було б зайвим показувати тут далі, що прудонівські плани реформи мають на меті перетворення всіх членів суспільства в дрібних буржуа і дрібних селян. Так само зайвим було б спинятися на мнимій тотожності інтересів дрібних буржуа з інтересами робітників. Усе необхідне вже сказано в «Комуністичному Маніфесті» (лейпцігське видання 1872, стор. 12 і 21) [434].

Отже, результат нашого дослідження зводиться до того, що поряд з «легендою про дрібного буржуа Прудона» виступає бувальщина про дрібного буржуа Мюльбергера.

II

Переходимо тепер до головного пункту. Я зробив докір статтям Мюльбергера за те, що економічні відносини по-прудонівському фальсифікуються в них перекладом на юридичний спосіб висловлювання. Як приклад я взяв таке положення Мюльбергера:

> «Раз споруджений будинок є *вічною юридичною підставою* для одержання певної частки суспільної праці, хоч справжня вартість будинку в більш ніж достатній мірі давно вже сплачена власникові у формі квартир-

ної плати. *Так виходить*, що для будинку, спорудженого, наприклад, 50 років тому, первісні витрати покриваються за цей час 2, 3, 5, 10 і більше разів одержуваною з нього квартирною платою».

Мюльбергер скаржиться на це так:

«Це *просте, тверезе констатування факту* дає Енгельсу привід повчати мене з приводу того, що мені треба було б пояснити, *яким чином* будинок стає «юридичною підставою»,— що зовсім не входило в мої завдання. Одна справа — *зображення*, інша справа — *пояснення*. Якщо я кажу слідом за Прудоном, що економічне життя суспільства повинно бути пройняте *правовою ідеєю*, то я тим самим *зображую* сучасне суспільство як таке, в якому відсутня коли не всяка правова ідея, то *правова ідея революції*,— факт, з яким погодиться сам Енгельс».

Насамперед спинимося на одного разу спорудженому будинку. Будинок, зданий внайми, приносить своєму забудовникові у вигляді найомної плати земельну ренту, кошти на ремонт і процент на вкладений при будівництві капітал, включаючи і прибуток з нього; сплачувана найомна плата, залежно від обставин, може поступово скласти суму, яка в два, три, п'ять, десять разів перевищує первісні витрати на спорудження будинку. Це, друже Мюльбергер, є «просте, тверезе констатування» «факту», який має *економічний* характер; і якщо ми хочемо знати, як же це «так виходить», що факт цей існує, то ми повинні робити дослідження в економічній сфері. Розгляньмо ж цей факт ближче, так, щоб він став зрозумілим кожній дитині. Продаж товару полягає, як відомо, в тому, що власник віддає його споживну вартість і одержує його мінову вартість. Споживні вартості товарів відрізняються одна від одної, між іншим, і тим, що їх споживання здійснюється в різні строки. Буханець хліба з'їдають за один день, пара штанів зношується за один рік, будинок, скажімо,— за сто років. Значить, щодо товарів з тривалим періодом зношування постає можливість продавати їх споживну вартість частинами, щоразу на певний строк, тобто *віддавати її внайми*. Отже, продаж частинами реалізує мінову вартість тільки поступово; за цю відмову від негайного одержання назад авансованого капіталу і належного з нього прибутку продавець винагороджується надбавкою до ціни, нарахуванням процентів, ставка яких визначається аж ніяк не довільно, а законами політичної економії. Через сто років будинок спожитий, зношений, непридатний для проживання. Якщо ми після цього відрахуємо з усієї сплаченої суми найомної плати: 1) земельну ренту разом з деяким підвищенням, якого вона зазнала за цей час, 2) витрати на поточний ремонт,— то ми побачимо, що остача в середньому складається: 1) з первісного капіталу, вкладеного в спорудження будинку, 2) з прибутку з нього і 3) з процентів на поступово погашуваний капітал і на прибуток. Правда, по закінченні цього часу у наймача немає будинку, але немає його і у власника. У власника

є лише ділянка землі (якщо вона належить саме йому) і на ній будівельні матеріали, які, однак, уже перестали бути будинком. І якщо для будинку тим часом «первісні витрати покриваються 5 або 10 разів», то ми побачимо, що це сталося просто внаслідок зростання земельної ренти; це ні для кого не секрет у таких місцях, як Лондон, де землевласник і домовласник — здебільшого дві різні особи. Таке колосальне зростання найомної плати відбувається в швидко зростаючих містах *, а не де-небудь на селі, де земельна рента з будівельних ділянок лишається майже незмінною. Загальновідомо, що за відрахуванням підвищень земельної ренти квартирна плата в середньому приносить домовласникові щороку не більше 7 % вкладеного капіталу (включаючи прибуток), причому з цієї суми треба ще покривати витрати на ремонт і таке інше. Словом, договір про наймання — це звичайнісінька товарна угода, яка теоретично становить для робітника не більший і не менший інтерес, ніж усяка інша товарна угода, за винятком тієї, де йдеться про купівлю-продаж робочої сили; практично ж цей договір про наймання виступає перед ним як одна з тисячі форм буржуазного обдурювання, про які я говорю на стор. 4 окремого видання ** і яка, як я там зазначив, теж підлягає певному економічному регулюванню.

Мюльбергер, навпаки, не бачить у договорі про наймання нічого, крім справжньої «сваволі» (стор. 19 його праці), а коли я доводжу йому протилежне,— він скаржиться, що я кажу йому «всі такі речі, які, на жаль, він сам уже знав».

Однак ніякі економічні дослідження про квартирну плату не приведуть нас до того, щоб перетворити скасування здачі квартир внайми в «одне з найплодотворніших і найвеличніших прагнень, які зародилися в лоні революційної ідеї». Щоб добитися цього, треба перевести цей простий факт із сфери тверезої політичної економії в значно більш ідеологічну сферу юриспруденції. «Будинок є вічною юридичною підставою» плати за наймання приміщення; — *«так виходить»*, що вартість будинку може бути покрита найомною платою 2, 3, 5 і 10 разів. Щоб дізнатися, як же це «так виходить», «юридична підстава», не допоможе нам ні на копійку; тому я й говорив, що тільки дослідивши те, яким чином будинок стає юридичною підставою, Мюльбергер міг би дізнатися, *як* це «так виходить». Ми довідуємось про це тільки тоді, коли досліджуємо, як я і зробив, *економічну* природу квартирної плати, замість того щоб обурюватись тим юридичним висловом, в якому санкціонує її пануючий клас.— Адже той, хто пропонує економічні заходи для скасування квартирної плати, мусить знати про квартирну плату трохи більше ніж те, що

* У газеті «Volksstaat» надруковано: «в швидко зростаючих великих містах». *Ред.*

** Див. цей том, с. 358. *Ред.*

вона являє собою «данину, якою наймач оплачує вічне право капіталу». На це Мюльбергер відповідає: «Одна справа — зображення, інша справа — пояснення».

Отже, виходить, будинок, хоч він зовсім не вічний, перетворений у вічну юридичну підставу квартирної плати. Байдуже, як це «так виходить», але ми виявляємо, що внаслідок цієї юридичної підстави будинок приносить у вигляді квартирної плати доход, який у багато разів перевищує його вартість. Завдяки перекладові на юридичну мову ми благополучно відійшли від економічної сфери досить далеко, щоб бачити тільки те явище, що валова сума орендної плати мало-помалу може багато разів оплатити вартість будинку. Оскільки ми мислимо і говоримо юридично, то й до цього явища ми прикладаємо масштаб права, справедливості і визнаємо, що явище це *несправедливе*, що воно не відповідає «правовій ідеї революції»,— що б ця штука не означала,— і що через це юридична підстава нікуди не годиться. Далі ми виявляємо, що те саме стосується капіталу, який приносить проценти, і зданої в оренду орної землі; це дає нам привід виділити й ці розряди власності з інших і розглянути їх окремо. Такий розгляд приводить до вимоги: 1) позбавити власника права відмови від договору, права затребування своєї власності, 2) передати безплатно наймачеві, боржникові або орендареві користування зданим йому, але йому не належним предметом і 3) сплатити власникові належне йому майно дрібними частками без процентів. Цим ми й вичерпали прудонівські «принципи» в цій галузі. Це і є прудонівська «соціальна ліквідація».

До речі, цілком ясно, що весь цей план реформ має піти на користь майже виключно дрібним буржуа і дрібним селянам, *закріпляючи* їхнє становище як дрібних буржуа і дрібних селян. Легендарний, за Мюльбергером, образ «дрібного буржуа Прудона» таким чином, набуває тут раптом дуже відчутної історичної реальності.

Мюльбергер продовжує:

«Якщо я кажу слідом за Прудоном, що економічне життя суспільства повинно бути пройняте *правовою ідеєю*, то я тим самим *зображую* сучасне суспільство, як таке, в якому відсутня якщо не всяка правова ідея, то правова ідея революції,— факт, з яким погодиться сам Енгельс».

На жаль, я не маю змоги зробити Мюльбергеру цю приємність. Мюльбергер висуває вимогу, що суспільство *повинно* бути пройняте правовою ідеєю, і називає це зображенням. Якщо суд посилає мені через судового виконавця розпорядження сплатити борг, то, за Мюльбергером, суд не робить нічого іншого, як тільки *зображує* мене людиною, що не платить своїх боргів! Одна справа — зображення, інша справа — вимога. Саме в цьому й полягає головна відмінність німецького наукового соціалізму від Прудона. Ми зображуємо,— а всяке справжнє зображення, всупе-

реч Мюльбергеру, є в той же час пояснення предмета,— ми зображуємо економічні відносини, як вони існують і як вони розвиваються, і доводимо строго економічно, що цей їх розвиток є водночас розвиток елементів соціальної революції: розвиток, з одного боку, пролетаріату, класу, умови життя якого неминуче штовхають його до соціальної революції, а з другого боку — продуктивних сил, які, переростаючи рамки капіталістичного суспільства, повинні неминуче розірвати їх і які в той же час створюють можливість усунення раз назавжди класових відмінностей в інтересах самого суспільного прогресу. Прудон, навпаки, ставить перед сучасним суспільством вимогу перетворитися не відповідно до законів свого власного економічного розвитку, а згідно з приписами справедливості («правова *ідея*» належить не йому, а Мюльбергеру). Там, де ми доводимо, там Прудон, а за ним і Мюльбергер, *проповідує* і бідкається.

Що це за штука «правова ідея революції»,— я абсолютно не можу розгадати. Правда, Прудон перетворює «Революцію» в своєрідну богиню, яка втілює і здійснює його «справедливість»; при цьому він допускається дивної помилки, змішуючи в одно буржуазну революцію 1789—1794 рр. і майбутню пролетарську революцію. Він робить це майже в усіх своїх творах, особливо після 1848 року; як приклад я наведу тільки «Загальну ідею революції», видання 1868 р., стор. 39—40 [319]. Але оскільки Мюльбергер знімає з себе всяку відповідальність за Прудона, то мені не дозволено звертатися до Прудона за поясненням «правової ідеї революції», і я продовжую перебувати у тьмі єгипетській.

Далі Мюльбергер говорить:

«Але ні Прудон, ні я не апелюємо до «вічної справедливості» для *пояснення* існуючих несправедливих умов, ні, тим більше, як приписує мені Енгельс, не чекаємо поліпшення цих умов від апеляції до цієї справедливості».

Мюльбергер, мабуть, покладається на те, що «Прудон майже зовсім невідомий у Німеччині». В усіх своїх творах Прудон вимірює всі суспільні, правові, політичні, релігійні положення * мірилом «справедливості», відкидаючи їх або визнаючи залежно від того, відповідають вони чи не відповідають тому, що він називає «справедливістю». В «Економічних суперечностях» [112] ця справедливість називається ще «вічною справедливістю», justice éternelle. Пізніше вічність уже не згадується, але по суті зберігається. Наприклад, у праці «Про справедливість в революції і в церкві», видання 1858 р., такий уривок виражає зміст усієї цієї тритомної проповіді (том 1, стор. 42).

* В газеті «Volksstaat» замість слів «усі суспільні, правові, політичні, релігійні положення» надруковано: «всі суспільні, правові, політичні умови, всі теоретичні, філософські, релігійні положення». *Ред.*

«Який є основоположний принцип, органічний, правлячий, суверенний принцип суспільств, принцип, який, підпорядковуючи собі всі інші, править, захищає, відтісняє, карає, в разі потреби навіть подавляє всі бунтівні елементи? Що це? — релігія, ідеал, *інтерес?..* Цим принципом, на мій погляд, є *справедливість.*— Що таке справедливість? *Сутність самого людства.*— Чим вона була з часу виникнення світу? Нічим.— Чим вона повинна стати? Всім» [435].

Справедливість, яка становить сутність самого людства,— що ж це ще, якщо не *вічна* справедливість? Справедливість, яка є органічним, правлячим, суверенним основоположним принципом суспільств, справедливість, яка, однак, досі була нічим, але повинна стати всім,— що ж це, коли не мірило, яким повинні вимірюватися всі діла людські, до якого треба апелювати як до найвищого судді при всяких колізіях? А хіба я твердив що-небудь інше, крім того, що Прудон прикриває своє неуцтво і свою безпорадність у галузі політичної економії тим, що судить про економічні відносини не за економічними законами, а за тим, відповідають вони чи не відповідають його уявленням про цю вічну справедливість? І чим же Мюльбергер відрізняється від Прудона, коли він вимагає, щоб «усі зміни в житті сучасного суспільства... були пройняті *правовою ідеєю*, тобто проводилися скрізь відповідно *до суворих вимог справедливості»*? Або я не вмію читати, або Мюльбергер писати не вміє.

Далі Мюльбергер говорить:

«Прудон знає не гірше від Маркса і Енгельса, що справжнім рушієм людського суспільства є економічні, а не юридичні відносини; він знає також, що правові ідеї народу в кожний даний момент є лише вираженням, відображенням, продуктом економічних,— особливо виробничих відносин... Одним словом, право для Прудона є економічний продукт, що склався історично».

Якщо Прудон усе це (я не беру до уваги неясний спосіб висловлювання Мюльбергера і задовольняюсь його добрими намірами) «знає не гірше від Маркса і Енгельса»,— про що ж нам тоді сперечатися? Але в тім-то й справа, що відносно знань Прудона справа дещо інша. Економічні відносини кожного даного суспільства виявляються насамперед як *інтереси.* А Прудон у щойно цитованому головному своєму творі пише чорним по білому, що «правлячий, органічний, суверенний основоположний принцип суспільств, який підпорядковує собі всі інші» принципи, це — не *інтерес*, а *справедливість.* І він повторює те саме в усіх своїх творах в усіх вирішальних місцях. Усе це не заважає Мюльбергеру продовжувати:

«...ідея економічного права, найглибше розвинута Прудоном у «Війні і мирі», цілком збігається з тими основними думками Лассаля, які так добре викладені в його передмові до «Системи набутих прав»».

«Війна і мир» [436] — мабуть, найбільш учнівський з численних учнівських творів Прудона, і я ніяк не міг сподіватися, що він

буде наведений на доказ мнимого засвоєння Прудоном німецького матеріалістичного розуміння історії, яке пояснює всі історичні події і уявлення, всю політику, філософію, релігію матеріальними, економічними умовами життя даного історичного періоду. Ця книга так мало матеріалістична, що навіть свою концепцію війни не може виразити, не покликавши на допомогу *творця:*

«Тим часом творець, що обрав для нас цей спосіб життя, мав свої цілі» (т. II, стор. 100, видання 1869 р.).

На які історичні знання спирається ця книга, видно з того, що в ній висловлено переконання в історичному існуванні золотого віку:

«Спочатку, коли людей на земній кулі було ще мало, природа легко задовольняла потреби людини. Це був золотий вік, вік достатку і спокою» (там же, стор. 102).

Економічна позиція Прудона являє собою позицію найгрубішого мальтузіанства:

«Якщо подвоюється виробництво, то відразу ж подвоїться і населення» (стор. 106).

У чому ж тоді полягає матеріалізм цієї книги? В тому, що вона твердить, ніби причиною війни завжди був і понині лишається «пауперизм» (наприклад, стор. 143). Дядечко Бресіг був таким же спритним матеріалістом, коли у своїй промові в 1848 р. вирік великі слова: «Причиною великих злиднів є велика pauvreté *».

В «Системі набутих прав» [437] Лассаль перебуває в полоні всіх ілюзій не тільки юриста, а й старогегельянця. На стор. VII Лассаль виразно заявляє, що і в «*економіці* поняття набутого права становить вихідний пункт, який приводить у рух весь дальший розвиток»; він хоче показати (стор. XI), що «право є розумний організм, який розвивається *з самого себе*» (значить, не з економічних передумов); для нього завдання полягає в тому, щоб вивести право не з економічних відносин, а з «самого поняття волі, розвитком і відображенням якого тільки і є філософія права» (стор. XII). Але при чому ж тут ця книга? Різниця між Прудоном і Лассалем полягає лише в тому, що Лассаль був справді юристом і гегельянцем, а Прудон і в юриспруденції і в філософії, як і в усьому іншому, був усього тільки дилетантом.

Що Прудон, який завжди, як відомо, сам собі суперечить, часом робить подекуди і такі зауваження, які начебто виявляють прагнення пояснювати ідеї виходячи з фактів,— це я чудово знаю. Проте значення таких висловлювань зовсім невелике

* — бідність. *Ред.*

в порівнянні з основним напрямом його думки, а там, де вони трапляються, вони до того ж надзвичайно плутані і непослідовні.

На певному, дуже ранньому ступені розвитку суспільства виникає потреба охопити загальним правилом повторювані день у день акти виробництва, розподілу і обміну продуктів і подбати про те, щоб окрема людина підкорилася загальним умовам виробництва і обміну. Це правило, яке спочатку виражається у звичаї, стає потім *законом*. Разом із законом неминуче виникають і органи, яким доручається його дотримання,— публічна влада, держава. В ході дальшого суспільного розвитку закон розростається в більш-менш велике законодавство. Чим складнішим стає це законодавство, тим більше відрізняється спосіб його вираження від того способу, в якому виражаються звичайні економічні умови життя суспільства. Законодавство здається нібито самодостатнім елементом, який знаходить виправдання свого існування і обгрунтування свого дальшого розвитку не в економічних відносинах, а у власних внутрішніх основах, хоч би, скажімо, в «понятті волі». Люди забувають про походження свого права з економічних умов свого життя, подібно до того як вони забули про своє власне походження з тваринного світу. В міру того як законодавство розростається в складне, велике ціле, постає необхідність у новому суспільному поділі праці: утворюється стан професіональних правознавців, а разом з ними виникає і наука права. Вона в своєму дальшому розвитку порівнює між собою правові системи різних народів і різних епох не як відображення відповідних економічних відносин, а як системи, що містять своє обгрунтування в самих собі. Порівняння передбачає щось спільне: це спільне виявляється в тому, що все, більш або менш однаково властиве усім цим правовим системам, юристи об'єднують під назвою *природного права*. А мірилом, яким визначається, щó належить до природного права і щó до нього не належить, є найабстрактніше вираження самого права — *справедливість*. І з цього моменту в очах юристів і тих, хто вірить їм на слово, розвиток права полягає лише в прагненні все більше наблизити умови людського життя, оскільки вони знаходять юридичне вираження, до ідеалу справедливості, до *вічної* справедливості. А ця справедливість завжди являє собою лише ідеологізоване, піднесене на небеса вираження існуючих економічних відносин або з їх консервативного, або з їх революційного боку. Справедливість греків і римлян вважала справедливим рабство; справедливість буржуа 1789 р. вимагала скасування феодалізму, оголошеного несправедливим. Для прусських юнкерів навіть жалюгідний закон про округи є порушенням вічної справедливості[438]. Уявлення про вічну справедливість змінюється, таким чином, не тільки залежно від часу і місця: воно неоднакове навіть у різних осіб і належить до тих речей, під якими, як правильно зауважує Мюльбергер,

«кожен розуміє щось інше». Якщо в повсякденному житті, при простоті відносин, з якими там доводиться мати справу, такими виразами, як справедливо, несправедливо, справедливість, почуття права, користуються навіть щодо суспільних явищ без особливих непорозумінь, то в наукових дослідженнях економічних відносин ці вирази, як ми бачили, призводять до такої ж безпросвітної плутанини, яка виникла б, наприклад, у сучасній хімії, коли б там спробували зберегти термінологію теорії флогістону. Ще гірша буває ця плутанина, коли вірять, подібно до Прудона, в соціальний флогістон, у «справедливість», або ж коли запевняють, подібно до Мюльбергера, що теорія флогістону не менш правильна, ніж теорія кисню *.

III

Мюльбергер скаржиться далі на те, що я називаю реакційною ієреміадою його «пишномовні» виявлення з приводу того, що

«немає жахливішого знущання з усієї культури нашого прославленого віку, ніж той факт, що у великих містах 90 і більше процентів населення не мають притулку, який вони могли б назвати своїм власним».

Звичайно, коли б Мюльбергер обмежився, як він сам твердить, зображенням «страхіть сучасності», то я, зрозуміло, не сказав би жодного лихого слова «про нього і про його скромні писання». Але він робить щось зовсім інше. Він зображує ці «страхіття» як *наслідок* того, що робітники *«не мають притулку, який вони могли б назвати своїм власним»*. Чи скаржаться на «страхіття сучасності», пояснюючи їх скасуванням права власності робітника на його житло, чи, як це роблять юнкери, скасуванням феодалізму і цехів,— в обох випадках не може вийти нічого, крім реакційної ієреміади, скорботної пісні про вторгнення неминучого, історично необхідного. Реакційність полягає саме в тому, що Мюльбергер хоче відновити індивідуальну власність робітника на житло — справа, з якою історія давним-давно покінчила; в тому, що він не може інакше уявити собі визволення робітників, як тільки у вигляді перетворення кожного знов у власника свого житла.— Далі:

«Я тверджу якнайрішучіше: боротьба іде власне проти капіталістичного способу виробництва, і тільки *виходячи з його перетворення* можна спо-

---

* До відкриття кисню хіміки для пояснення горіння тіл в атмосферному повітрі припускали існування особливої горючої речовини, флогістону, що випаровується при горінні. Оскільки вони виявляли, що прості тіла після згорання мають більшу вагу, ніж раніше, то вони заявили, що флогістон має негативну вагу, так що тіло без свого флогістону важить більше, ніж з ним. Таким чином, флогістонові поступово приписали всі найважливіші властивості кисню, але всі — в *зворотному розумінні*. Коли було відкрито, що горіння полягає в сполученні горючих тіл з іншим тілом, киснем, і кисень було одержано в чистому вигляді, це припущення — після довгого, однак, опору з боку старих хіміків — цілком утратило своє значення. *(Примітка Енгельса.)*

діватися поліпшення житлових умов. Енгельс нічого цього не помічає... Я передбачаю повне розв'язання соціального питання, перш ніж приступити до викупу найманих жител».

На жаль, я ще й тепер нічого цього не помічаю. Не міг же я знати, що передбачає в потайному куточку свого мозку хтось, чиє ім'я навіть було мені невідоме. Я можу зважати тільки на друковані статті Мюльбергера. А там я ще й тепер знаходжу (на стор. 15 і 16 брошури), що як передумову для скасування найманого житла Мюльбергер не передбачає нічого, крім... самого найманого житла. Тільки на стор. 17 він бере «продуктивність капіталу за роги», до чого ми ще повернемось. І навіть у своїй відповіді він це підтверджує, кажучи:

«Йшлося скоріше про те, щоб показати, як, *виходячи з існуючих умов,* можна було б провести повне перетворення в галузі житлового питання».

«Виходячи з існуючих умов» і «виходячи з перетворення» (що мало б означати: знищення) «капіталістичного способу виробництва» — адже це речі зовсім протилежні.

Не дивно, коли Мюльбергер нарікає на те, що у філантропічних прагненнях пана Дольфуса та інших фабрикантів допомогти робітникам придбати власний будинок я вбачаю єдино можливе практичне здійснення його прудоністських проектів. Якби Мюльбергер розумів, що прудонівський план врятування суспільства є фантазія, яка цілком лишається на грунті *буржуазного* суспільства, то він, звичайно, не увірував би в цей план. Та я ніколи і не сумнівався в його добрих намірах. Але чому ж у такому разі він вихваляє д-ра Решауера за те, що той пропонує віденському міському управлінню наслідувати проекти пана Дольфуса?

Далі Мюльбергер заявляє:

«Зокрема щодо протилежності між містом і селом, то прагнення знищити її належить до сфери утопій. Протилежність ця природна, точніше кажучи, вона виникла історично... Справа не в тому, щоб *знищити* цю протилежність, а в тому, щоб знайти такі політичні і соціальні форми, в яких вона була б *нешкідлива,* навіть *плодотворна.* Таким способом можна досягти мирної угоди, поступового урівноваження інтересів».

Отже, знищення протилежності між містом і селом — утопія, *тому що* ця протилежність — природна, точніше кажучи, вона виникла історично. Застосуємо цю логіку до інших суперечностей сучасного суспільства і подивимось, куди це нас приведе. Наприклад:

«Зокрема щодо протилежності між» капіталістами і найманими робітниками, «то прагнення знищити її належить до сфери утопій. Протилежність ця природна, точніше кажучи, вона виникла історично. Справа не в тому, щоб *знищити* цю протилежність, а в тому, щоб знайти такі політичні і соціальні форми, в яких вона була б *нешкідлива,* навіть *плодотворна.* Таким способом

можна досягти мирної угоди, поступового урівноваження інтересів».

Тим самим ми знову прийшли до Шульце-Деліча.

Знищення протилежності між містом і селом не в більшій і не в меншій мірі утопічне, ніж знищення протилежності між капіталістами і найманими робітниками. Воно з кожним днем все більше стає практичною вимогою як промислового, так і сільськогосподарського виробництва. Ніхто не вимагав цього настійніше, ніж Лібіх у своїх творах з агрохімії, в яких він завжди висував першою вимогою, щоб людина повертала землі те, що вона від неї одержує, і де він доводить, що цьому перешкоджає тільки існування міст, особливо великих міст [439]. Коли бачиш, як тут, в самому тільки Лондоні, день у день з затратою величезних коштів викидається в море більша маса гною, ніж виробляється в усьому королівстві Саксонії, і коли бачиш, які колосальні споруди необхідні для того, щоб цей гній не отруїв увесь Лондон,— то утопія про знищення протилежності між містом і селом дістає чудове обгрунтування на практиці. Навіть порівняно невеликий Берлін от уже принаймні тридцять років задихається в своїх власних нечистотах. З другого боку, було б чистісінькою утопією хотіти, як і Прудон, учинити переворот у сучасному буржуазному суспільстві, зберігаючи селянина як такого. Тільки можливо більш рівномірний розподіл населення по всій країні, тільки тісний внутрішній зв'язок промислового і землеробського виробництва поряд з необхідним для цього розширенням засобів сполучення,— звичайно, за умови знищення капіталістичного способу виробництва,— спроможний вирвати сільське населення з ізольованості і отупіння, в яких воно майже незмінно животіє протягом тисячоліть. Твердити, що визволення людей від кайданів, викуваних їхнім історичним минулим, буде повним тільки тоді, коли буде знищена протилежність між містом і селом,— зовсім не утопія; утопія виникає тільки тоді, коли намагаються, «виходячи з існуючих відносин», наперед указати *форму*, в якій має бути розв'язана та чи інша протилежність, властива існуючому суспільству. А саме це і робить Мюльбергер, приймаючи прудонівську формулу розв'язання житлового питання.

Далі Мюльбергер скаржиться, що я певною мірою вважаю і його відповідальним за «потворні погляди Прудона на капітал і процент», і заявляє:

«Зміну виробничих відносин я передбачаю *як дану вже наперед*, а перехідний закон, що регулює ставку процента, стосується не виробничих відносин, а суспільного обороту, відносин обігу... Зміна виробничих відносин, або, як точніше формулює німецька школа, знищення капіталістичного способу виробництва, відбувається, звичайно, не внаслідок перехідного закону, який скасовує процент, як *приписує* мені це Енгельс, а внаслідок *фактичного оволодіння всіма знаряддями праці*, всією промисловістю з боку трудящого народу. Чи буде при цьому трудящий народ поклонником» (!)

«викупу або ж негайної експропріації,— цього не вирішити ні Енгельсу, ні мені».

Я здивовано протираю очі. Я знову перечитую твір Мюльбергера від початку до кінця, щоб відшукати те місце, де він заявляє, що його викуп найманих жител заздалегідь передбачає «фактичне оволодіння всіма знаряддями праці, всією промисловістю з боку трудящого народу». Цього місця я не знаходжу. Його не існує. Про «фактичне оволодіння» і т. д. ніде немає мови. Зате на стор. 17 сказано:

«Припустимо, що продуктивність капіталу,— як це рано чи пізно має статися,— *дійсно взята за роги*, наприклад, *за допомогою перехідного закону, який твердо встановлює розмір процента з усіх капіталів в один процент*, притому з тенденцією поступово приблизити і цей розмір процента до нуля... Зрозуміло, і будинок, і квартира, як і всі інші продукти, підлягають діянню цього закону... Ми бачимо, таким чином, що і з цього боку викуп найманих квартир *є неминучим наслідком знищення продуктивності капіталу взагалі*».

Отже, на цілковиту противагу найновішому поворотові Мюльбергера тут сказано прямо, що продуктивність капіталу — а під цією плутаною фразою він явно розуміє капіталістичний спосіб виробництва — справді «була б узята за роги» за допомогою закону про скасування процента і що саме в результаті цього закону «викуп найманих жител є неминучим наслідком знищення продуктивності капіталу взагалі». Ні в якому разі, заявляє тепер Мюльбергер. Цей перехідний закон «стосується не *виробничих* відносин, а відносин *обігу*». При такій цілковитій суперечності, кажучи словами Гете, «однаково таємничій для мудреців і для дурнів» *, лишається тільки припустити, що я маю справу з двома різними Мюльбергерами, з яких один справедливо виявляє незадоволення, коли я «приписую» йому те, що надрукував другий.

Що трудящий народ не питатиме ні мене, ні Мюльбергера, чи буде він при фактичному оволодінні «поклонником викупу або ж негайної експропріації»,— це цілком правильно. Дуже імовірно, що він взагалі волітиме не бути «поклонником». Але ж про фактичне оволодіння всіма знаряддями праці трудящим народом зовсім не було мови; мова йшла тільки про твердження Мюльбергера (стор. 17), що «весь зміст розв'язання житлового питання дано в слові *викуп*». Якщо тепер він визнає цей викуп дуже сумнівним,— навіщо ж тоді даремно утруднювати і нас обох і читачів?

А втім, треба констатувати, що «фактичне оволодіння» всіма знаряддями праці, всією промисловістю з боку трудящого народу є прямою протилежністю прудоністському «викупові». При ньому

* Гете. «Фауст», частина I, сцена шоста («Кухня відьми») (перефразовано). *Ред.*

окремий робітник стає власником житла, селянської ділянки землі, знарядь праці; при першому ж сукупним власником будинків, фабрик і знарядь праці лишається «трудящий народ». Користування цими будинками, фабриками та іншим навряд чи надаватиметься, принаймні, в перехідний час, окремим особам або товариствам без покриття витрат. Так само знищення земельної власності не передбачає знищення земельної ренти, а передачу її, хоч і у видозміненій формі, суспільству. Отже, фактичне оволодіння всіма знаряддями праці з боку трудящого народу не виключає ні в якому разі збереження відносин найму.

Взагалі питання зовсім не в тому, чи захопить пролетаріат, здобувши владу, знаряддя виробництва, сирові матеріали і життєві засоби шляхом простого насильства, чи заплатить він зараз же відшкодування за це, чи викупить поступово цю власність невеликими частковими платежами. Намагатися відповісти на це питання наперед і відносно всіх можливих випадків — означало б фабрикувати утопії, а це я полишаю робити іншим.

IV

Ось скільки довелося списати паперу, щоб крізь всілякі застереження і викрути Мюльбергера добратися, нарешті, до самої суті справи, яку Мюльбергер у своїй відповіді старанно обминає.

Що позитивного сказав Мюльбергер у своєму творі?

По-перше,— що «різниця між первісними витратами на спорудження будинку, на будівельну ділянку і т. д. і його теперішньою вартістю» по праву належить суспільству. Ця різниця називається на економічній мові земельною рентою. Прудон теж хоче передати її суспільству, як можна прочитати в його «Загальній ідеї революції», видання 1868 р., стор. 219.

По-друге,— що розв'язання житлового питання полягає в тому, що кожний наймач стає власником своєї квартири.

По-третє,— що це розв'язання втілюється в життя за допомогою закону, який перетворює наймові платежі в платежі для покриття купівельної ціни житла.— Обидва ці пункти, другий і третій, запозичені у Прудона, як всякий може побачити в «Загальній ідеї революції», стор. 199 і наст., а на стор 203 там навіть є в готовій редакції відповідний проект закону.

По-четверте,— що продуктивність капіталу беруть за роги за допомогою перехідного закону, згідно з яким ставка процента знижується спочатку до 1 %, маючи на увазі потім дальше зниження. Це так само запозичено у Прудона, про що докладно можна прочитати в «Загальній ідеї», стор. 182—186.

По кожному з цих пунктів я процитував те місце у Прудона, де є оригінал мюльбергерської копії, і ось я питаю, мав я право чи ні назвати прудоністом автора наскрізь прудоністської статті,

яка не містить у собі нічого, крім прудоністських поглядів? І все-таки Мюльбергер ні на що так гірко не скаржиться, як на те, що я його називаю прудоністом, називаю нібито тому, що я «натрапив на деякі *мовні звороти*, властиві Прудону». Навпаки, всі *«мовні звороти»* належать Мюльбергеру, а *зміст* належить Прудону. І коли я доповнюю прудоністську статтю Прудоном, то Мюльбергер скаржиться, що я підсовую йому «потворні погляди» Прудона.

В чому ж полягали мої заперечення проти цього прудоністського плану?

По-перше,— що передача земельної ренти державі рівнозначна знищенню індивідуальної земельної власності.

По-друге,— що викуп найманого житла і передача власності на житло його колишньому наймачеві зовсім не зачіпає капіталістичного способу виробництва.

По-третє,— що ця пропозиція при сучасному розвитку великої промисловості і міст так само безглузда, як і реакційна, і що відновлення індивідуальної власності кожної окремої особи на її житло було б кроком назад.

По-четверте,— що примусове зниження процента на капітал аж ніяк не посягає на капіталістичний спосіб виробництва і, навпаки, як це доводять закони проти лихварства, є вимогою дуже старою і в той же час нездійсненною.

По-п'яте,— що із знищенням процента на капітал зовсім не знищується плата за наймання приміщення.

З пунктами другим і четвертим Мюльбергер тепер погодився. Проти решти пунктів він не заперечує жодним словом. А це ж якраз ті пункти, про які йде суперечка. Але відповідь Мюльбергера не є запереченням; він старанно обминає всі економічні пункти, а саме вони є вирішальними; ця відповідь — особиста скарга, і нічого більше. Так, він скаржиться на те, що я наперед визначаю обіцяне ним розв'язання інших питань, наприклад про державні борги, приватні борги, кредит, і кажу, що розв'язання скрізь буде таке саме, як і в житловому питанні,— процент скасовується, платежі процентів перетворюються в платежі по погашенню капіталу, а кредит оголошується даровим. І все ж я готовий і тепер битися об заклад, що коли ці статті Мюльбергера побачать світ, їх зміст по суті так само відповідатиме «Загальній ідеї» Прудона (кредит — стор. 182, державні борги — стор. 186, приватні борги — стор. 196), як статті про житлове питання відповідають цитованим місцям тієї ж книги.

Мюльбергер повчає мене з цього приводу, що ці питання — про податки, державні і приватні борги, кредит, та до того ж ще питання про автономію общини — надзвичайно важливі для селянина і для пропаганди на селі. Значною мірою згоден, але 1) про селян досі зовсім не було мови і 2) прудонівське «розв'язання»

всіх цих питань так само економічно безглузде і так само по суті буржуазне, як і його розв'язання житлового питання. Проти наклепу Мюльбергера, ніби я не визнаю необхідним залучити селян до руху, *мені* захищатися не доводиться. Однак я все-таки вважаю дурістю рекомендувати з цією метою селянам прудонівське знахарство. В Німеччині ще дуже багато великих маєтків. За прудонівською теорією треба було б усе це роздробити на маленькі селянські двори, що, при нинішньому рівні сільськогосподарської науки і після досвіду Франції і Західної Німеччини в галузі парцельного землеволодіння, було б прямо реакційним кроком. Навпаки, існуюче ще велике землеволодіння дасть нам бажану основу для того, щоб за допомогою асоційованих працівників повести землеробство у великому масштабі, при якому тільки й можливе застосування всіх сучасних допоміжних засобів, машин і т. ін., і тим самим наочно показати дрібним селянам переваги великого господарства на засадах асоціації. Датські соціалісти, які випередили в цьому відношенні всіх інших, давно вже усвідомили це [440].

Так само мені немає потреби захищати себе від закиду, ніби жахливі сучасні житлові умови робітників здалися мені «дрібницею, яка не має значення». Я, наскільки мені відомо, перший у німецькій літературі зобразив ці умови в тій класично розвинутій формі, в якій вони існують в Англії; і це не тому, як думає Мюльбергер, що вони «ображають моє *правове почуття»*,— багато клопоту було б у того, хто здумав би перетворювати в книги всі факти, які ображають його правове почуття,— а, як зазначено в передмові до моєї книги [441], для того, щоб дати німецькому соціалізмові, який тоді тільки виникав і обертався в колі пустих фраз, фундамент фактів описом суспільних умов, створених сучасною великою промисловістю. Але мені, справді, і на думку не спадає розв'язувати так зване житлове *питання*, так само, як я не вдавався б у деталі розв'язання ще важливішого *продовольчого питання*. Мене цілком задовольняє, якщо я можу сказати, що виробництво нашого сучасного суспільства досить велике, щоб прогодувати всіх членів суспільства, і що є досить будинків, щоб уже тепер можна було дати трудящим масам просторий і здоровий притулок. А мудрування про те, як регулюватиме майбутнє суспільство розподіл їжі і жител, ведуть прямо в сферу *утопії*. Найбільше, що ми можемо твердити, виходячи з вивчення основних умов усіх попередніх способів виробництва, це те, що з падінням капіталістичного виробництва певні форми привласнення, характерні для старого суспільства, стануть неможливими. Навіть перехідні заходи повинні будуть всюди пристосовуватися до існуючих у даний момент відносин; у країнах дрібного землеволодіння вони будуть істотно іншими, ніж у країнах великого землеволодіння, і так далі. Що виходить в результаті спроб розв'я-

зувати поодинці ці так звані практичні питання, як житлове питання і т. д., найкраще показує приклад самого Мюльбергера, який спочатку на 28 сторінках докладно роз'яснює, що «весь зміст розв'язання житлового питання дано в слові *викуп*», а потім, коли його приперли до стіни, починає збентежено бурмотіти, що по суті ще дуже важливе питання, «чи буде трудящий народ поклонником викупу» при фактичному оволодінні будинками чи якої-небудь іншої форми експропріації.

Мюльбергер вимагає, щоб ми стали *практичними*, щоб ми «дійсним практичним відносинам» не «протиставили самі тільки мертві, абстрактні формули», щоб ми «від абстрактного соціалізму підійшли до *певних, конкретних суспільних відносин*». Якби Мюльбергер так зробив, то він, може, здобув би великі заслуги перед рухом. Адже перший крок при підході до певних конкретних суспільних відносин полягає в тому, що їх вивчають, що досліджують їх дійсний економічний зв'язок. А що ми бачимо у Мюльбергера? Цілих два положення, а саме:

1) «Наймач у відношенні до домовласника — те саме, що найманий робітник у відношенні до капіталіста».

Я показав вище, на стор 6 * окремого видання, що це цілком неправильно і Мюльбергеру нічого сказати на це...

2) «Тим биком, якого» (при соціальній реформі) «треба взяти за роги, є так звана в ліберальній школі політичної економії *продуктивність капіталу, яка насправді не існує, але мнимим своїм існуванням* служить покровом усякої нерівності, що тяжить над сучасним суспільством».

Отже, бик, якого треба взяти за роги, *«насправді не»* існує, значить, не має і «рогів». Усе зло не в ньому, а в його *уявному існуванні*. А втім, «так звана продуктивність (капіталу) може чудесним способом споруджувати на землі будинки і міста», існування яких аж ніяк не є «уявне» (стор. 12). І людина, яка, незважаючи на те, що «Капітал» Маркса [442] «і їй добре знайомий», так безнадійно-плутано белькоче щось про відношення між капіталом і працею, бере на себе сміливість вказувати німецьким робітникам новий і кращий шлях і видає себе за «зодчого», якому «принаймні загалом і в цілому ясна архітектоніка майбутнього суспільства»!

Ніхто ближче не «підійшов до певних, конкретних суспільних відносин», ніж зробив це Маркс у *«Капіталі»*. Двадцять п'ять років витратив він на те, щоб всебічно дослідити їх, і результати його критики всюди містять у собі також і зародки так званих розв'язань, оскільки вони взагалі можливі в даний час. Але шановному Мюльбергеру цього мало. Все це абстрактний соціалізм, мертві абстрактні формули. Замість того щоб вивчати «певні кон-

* Див. цей том, с. 359—360. *Ред.*

кретні суспільні відносини», шановний Мюльбергер задовольняється читанням кількох томів Прудона, які нічогісінько не говорять йому про певні конкретні суспільні відносини, але зате дають йому дуже певні конкретні чудодійні рецепти від усіх суспільних лих; і цей готовий план соціального порятунку, цю прудонівську *систему* він підносить німецьким робітникам під тим приводом, що *він* хоче «розпрощатися з *системами*», тимчасом як я, мовляв, «обираю протилежний шлях»! Щоб зрозуміти це, я мушу припустити, що я сліпий, а Мюльбергер глухий, так що ми ніяк не можемо порозумітися один з одним.

Досить. Якщо ця полеміка не стане в пригоді для чогось іншого, то вона в усякому разі корисна вже тим, що показала, як справа з практикою цих соціалістів, що називають себе «практичними». Ці практичні пропозиції для усунення всіх соціальних лих, ці соціальні панацеї завжди і скрізь виготовлялися засновниками сект, які виступали в ті часи, коли пролетарський рух був ще в дитячому віці. До них належить і Прудон. Розвиток пролетаріату відкидає вбік ці дитячі пелюшки і виховує в самому робітничому класі розуміння того, що немає нічого менш практичного, ніж ці наперед вигадані, придатні для всякого випадку «практичні розв'язання», і що, навпаки, практичний соціалізм полягає в правильному розумінні різних сторін капіталістичного способу виробництва. Для робітничого класу, який має таке розуміння, *ніколи* не становитиме труднощів у кожному даному випадку вирішити, проти яких соціальних установ і яким чином треба спрямувати свої головні удари.

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ КНИГИ «ДО ЖИТЛОВОГО ПИТАННЯ» 1887 РОКУ [406]

Праця «До житлового питання» являє собою передрук трьох моїх статей, опублікованих у 1872 р. в лейпцігській газеті «Volksstaat» [407]. Якраз тоді в Німеччину потекли французькі мільярди [268]; були сплачені державні борги, збудовані фортеці й казарми, поновлені запаси зброї і військового спорядження. Вільний капітал, як і грошова маса, що була в обігу, раптом зросли у величезній мірі, і все це якраз у той час, коли Німеччина виступила на світову арену не тільки як «єдина держава», а й як велика промислова країна. Мільярди дали могутній поштовх молодій великій промисловості; саме вони передусім і викликали після війни короткий, багатий на ілюзії період процвітання, а слідом за тим, у 1873—1874 рр., грандіозний крах, який показав, що Німеччина — промислова країна, здатна виступати на світовому ринку.

Час, коли стара культурна країна робить подібний, до того ж ще прискорений такими сприятливими обставинами перехід від мануфактури і дрібного виробництва до великої промисловості, переважно буває також і часом «житлової нужди». З одного боку, маси робітників із сіл раптом скупчуються у великих містах, які розвиваються в промислові центри; з другого боку, планування цих старих міст не відповідає більше умовам нової великої промисловості і викликаному нею вуличному рухові; тому розширяють і прокладають нові вулиці, через міста проводять залізниці. Якраз тоді, коли робітники потоками направляються в міста, там відбувається масове знесення робітничих жител. Звідси раптова житлова нужда у робітників, а також у дрібних торговців та ремісників, клієнтуру яких становлять робітники. В містах, що з самого початку виникли як промислові центри, ця житлова нужда майже невідома. Такими є Манчестер, Лідс, Брадфорд, Бармен-Ельберфельд. Навпаки, в Лондоні, Парижі, Берліні, Відні житлова нужда набрала в свій час гострих форм і здебільшого має й тепер хронічний характер.

Саме ця гостра житлова нужда, цей симптом промислової революції, що відбувалась у Німеччині, ви́кликала тоді в пресі широке обговорення «житлового питання» і стала приводом для різного роду соціального шарлатанства. Ряд таких статей з'явився і в «Volksstaat». Анонімний автор, який назвався пізніше доктором медицини паном А. Мюльбергером з Вюртемберга, визнав обстановку підходящою для того, щоб на цьому питанні роз'яснити німецьким робітникам чудодійну силу прудонівської соціальної панацеї [408]. Коли я висловив редакції свій подив з приводу опублікування цих дивних статей, мені запропоновано було відповісти на них, що я й зробив (див. перший розділ: «Як Прудон розв'язує житлове питання»). До цієї серії статей я незабаром додав другу, в якій на прикладі твору д-ра Еміля Закса [418] проаналізував філантропічно-буржуазні погляди у цьому питанні (другий розділ: «Як буржуазія розв'язує житлове питання»). Після тривалої перерви д-р Мюльбергер відповів на мої статті [431], що змусило мене виступити із запереченням (третій розділ: «Ще раз про Прудона і житлове питання»); цим і закінчились як полеміка, так і мої спеціальні заняття в цьому питанні. Такою є історія виникнення цих трьох серій статей, які вийшли також окремою брошурою. Якщо тепер стало потрібне нове видання, то цим я, безперечно, знову зобов'язаний ласкавим турботам німецького імперського уряду, який своєю забороною ви́кликав, як завжди, посилений попит і якому я тут шанобливо складаю свою подяку.

Для нового видання я переглянув текст, зробив деякі додатки й примітки і виправив у першому розділі невелику економічну помилку, оскільки мій противник д-р Мюльбергер, на жаль, не виявив її.

При цьому перегляді передо мною яскраво постав гігантський прогрес міжнародного робітничого руху за останні чотирнадцять років. Тоді ще було фактом, що «робітники, які говорять романськими мовами, протягом двадцяти років не мали ніякої іншої духовної поживи, крім творів Прудона» * та ще хіба однобокого тлумачення прудонізму батьком «анархізму» Бакуніним, в очах якого Прудон був «нашим спільним учителем», notre maître à nous tous. Хоч прудоністи були у Франції всього лише маленькою сектою серед робітників, проте тільки вони одні мали виразно сформульовану програму і могли під час Комуни взяти на себе керівництво в економічній галузі. У Бельгії прудонізм неподільно панував серед валлонських робітників, а в робітничому русі Іспанії і Італії, за дуже невеликими винятками, всі ті, хто не були анархістами, були рішучими прудоністами. А тепер? У Франції робітники зовсім відвернулись від Прудона; він має ще прихильників тільки серед радикальних буржуа і дрібної буржуазії, що

* Див. цей том, с. 374. *Ред.*

як прудоністи називають себе теж «соціалістами», проте соціалістичні робітники ведуть з ними найзапеклішу боротьбу. В Бельгії фламандці відтіснили валлонів від керівництва рухом, усунули прудонізм і дуже сильно піднесли рух. В Іспанії, як і в Італії, бурхливий приплив анархізму 70-х років відхлинув і забрав із собою залишки прудонізму; якщо в Італії нова партія поки що перебуває в процесі формування, то в Іспанії Нова мадрідська федерація, яка лишалась вірною Генеральній Раді Інтернаціоналу, з невеликого ядра розвинулась у сильну партію [403], що, як це видно з самої республіканської преси, значно успішніше підриває вплив буржуазних республіканців на робітників, ніж це будь-коли вдавалось її шумливим попередникам — анархістам. Місце забутих творів Прудона у романських робітників заступили «Капітал», «Комуністичний Маніфест» і ряд інших творів марксової школи, а головна вимога Маркса — захоплення всіх засобів виробництва від імені суспільства пролетаріатом, що добився неподільного політичного панування,— стала тепер вимогою всього революційного робітничого класу також і в романських країнах.

Але якщо прудонізм остаточно відкинутий робітниками також і романських країн, якщо він тепер, відповідно до свого справжнього призначення, є лише вираженням буржуазних і дрібнобуржуазних прагнень французьких, іспанських, італійських і бельгійських буржуазних радикалів,— то навіщо ж тепер знову повертатись до нього? Навіщо знову боротися з померлим ворогом, передруковуючи ці статті?

По-перше, тому, що ці статті не обмежуються самою полемікою з Прудоном та його німецькими представниками. Внаслідок поділу праці, що існував між Марксом і мною, на мою долю випало представляти наші погляди в періодичній пресі,— отже, зокрема, вести боротьбу з ворожими поглядами,— для того, щоб зберегти Марксу час для роботи над його великою головною працею. Через це мені доводилось викладати наші погляди здебільшого в полемічній формі, протиставляючи їх іншим поглядам. Так було і в цьому випадку. Розділи перший і третій містять не тільки критику прудонівського тлумачення питання, але також виклад і нашої власної точки зору.

По-друге, Прудон відігравав в історії європейського робітничого руху надто значну роль, щоб можна було так просто його забути. Спростований у теорії, відтіснений убік на практиці, він і тепер становить історичний інтерес. Хто хоч трохи грунтовно вивчає сучасний соціалізм, той повинен вивчити також і «переборені точки зору» в робітничому русі. Твір Маркса «Злиденність філософії» [134] з'явився на кілька років раніше, ніж Прудон запропонував свої практичні проекти реформи суспільства; Маркс міг тоді виявити тільки зародок прудонівського обмінного банку і розкритикувати його. Таким чином, у цьому відношенні твір

Маркса доповнюється даною брошурою, на жаль, зовсім недостатньо. Маркс зробив би все це значно краще й переконливіше.

Нарешті, буржуазний і дрібнобуржуазний соціалізм має до цього часу численних представників у Німеччині. З одного боку, в особі катедер-соціалістів [443] і всякого роду філантропів, у яких все ще відіграє велику роль бажання перетворити робітників у власників своїх жител; отже, щодо них моя праця є все ще своєчасною. А з другого боку, в самій соціал-демократичній партії, включаючи сюди фракцію рейхстагу, знаходить собі місце певного сорту дрібнобуржуазний соціалізм [444]. Він знаходить там вияв у такій формі, що основні погляди сучасного соціалізму і вимога перетворення всіх засобів виробництва в суспільну власність визнаються правильними, але здійснення цього визнається можливим тільки в далекому, практично невизначеному майбутньому. Цим самим завдання для теперішнього часу визначається лише як звичайне соціальне штопання і, залежно від обставин, допускається навіть співчуття найреакційнішим прагненням, спрямованим на так зване «піднесення трудових класів». Існування подібного напряму цілком неминуче в Німеччині, країні міщанській par excellence *, і до того ж у такий час, коли промисловий розвиток насильно і в масовому масштабі вириває з корінням це здавна укорінене міщанство. А втім, це абсолютно безпечно для руху при надзвичайно здоровому розумі наших робітників, що так блискуче виявився якраз за останні вісім років боротьби проти виняткового закону про соціалістів, проти поліції і суддів. Необхідно, проте, цілком ясно усвідомити собі, що такий напрям існує. І якщо цей напрям згодом набере більш сталої форми і чіткіших контурів, що неминуче і навіть бажане, то він змушений буде при формулюванні своєї програми повернутися до своїх попередників, і при цьому навряд чи обійдеться без Прудона.

Основою як буржуазного, так і дрібнобуржуазного розв'язання «житлового питання» є власність робітника на його житло. Але цей пункт, завдяки промисловому розвиткові Німеччини протягом останніх двадцяти років, дістав цілком своєрідне висвітлення. Ні в якій іншій країні немає такої великої кількості найманих робітників, власників не тільки свого житла, а й городу або поля; поряд з ними є ще багато інших робітників, які мають у своєму розпорядженні будинок з городом або поле як орендарі на умовах фактично досить міцного володіння. Сільська домашня промисловість у поєднанні з городництвом або дрібним сільським господарством становить широку основу для молодої великої промисловості Німеччини; на заході робітники — переважно власники, на сході — переважно орендарі своїх ділянок. Цей зв'язок домашньої промисловості з городництвом і рільництвом, а отже,

---

* — переважно. *Ред.*

і з забезпеченим житлом усюди трапляється не тільки там, де ручне ткацтво ще бореться з механічним ткацьким верстатом: на Нижньому Рейні і у Вестфалії, в саксонських Рудних горах і в Сілезії; ми натрапляємо на цей зв'язок всюди, де яка-небудь галузь домашньої промисловості укоренилась як сільський промисел, наприклад, у Тюрінгенському Лісі і в Рені. Під час обговорення питання про тютюнову монополію з'ясувалося, що навіть виготовлення сигар уже набрало характеру сільської домашньої промисловості. І коли де-небудь серед дрібних селян з'являється крайня нужда, як, наприклад, кілька років тому в Ейфелі [445], буржуазна преса відразу зчиняє галас про насадження галузей домашньої промисловості, що відповідають умовам цієї місцевості, як про єдиний засіб допомоги. Справді, як зростаюча серед німецьких дрібних селян нужда, так і загальне становище німецької промисловості, штовхають до все більшого поширення сільської домашньої промисловості. Це особливість Німеччини. Щось подібне ми бачимо у Франції лише як виняток, наприклад, у районах шовківництва; в Англії, де немає дрібних селян, сільська домашня промисловість тримається на праці дружин і дітей сільських поденників; тільки в Ірландії ми бачимо, як у Німеччині, справжні селянські сім'ї, зайняті в домашній промисловості по виробництву готового одягу. Ми не говоримо тут, зрозуміло, про Росію та інші країни, не представлені на світовому промисловому ринку.

Отже, на великій території Німеччини промисловість перебуває тепер у стані, який нагадує на перший погляд стан, що панував усюди до запровадження машин. Але це тільки на перший погляд. Сільська домашня промисловість колишніх часів, зв'язана з городництвом і рільництвом, була, принаймні в промислово зростаючих країнах, основою терпимого, подекуди навіть пристойного матеріального становища робітничого класу, але разом з тим і основою його розумової і політичної нікчемності. Продукт ручної праці і витрати його виробництва визначали ринкову ціну; і при тодішній продуктивності праці, зовсім незначній у порівнянні з сучасною, ринки збуту зростали, як правило, швидше, ніж пропозиція. Так було в середині минулого століття в Англії і почасти у Франції, особливо в галузі текстильної промисловості. А в Німеччині, яка тоді, за дуже несприятливих умов, тільки оправлялась від спустошень, заподіяних Тридцятилітньою війною [140], справа була, звичайно, зовсім інакша; єдина домашня промисловість, яка працювала тут на світовий ринок — льняне ткацтво,— була настільки обтяжена податками і феодальними повинностями, що селянин-ткач не піднімався над дуже низьким рівнем життя решти селянства. А все-таки, у робітника сільської домашньої промисловості було тоді до певної міри забезпечене існування.

Із запровадженням машин все це змінилося. Ціна почала визначатися тепер продуктом машинного виробництва, і заробітна плата робітника домашньої промисловості впала разом з цією ціною. Але робітник змушений був або погоджуватися з такою заробітною платою, або шукати іншої роботи, а цього він не міг зробити, не стаючи пролетарем, тобто не покинувши свого будиночка, городу і поля — власного або орендованого. А на це він ішов тільки в дуже рідкісних випадках. Таким чином, заняття старих сільських ручних ткачів городництвом і рільництвом стало причиною, через яку боротьба ручного ткацького верстата з механічним всюди так дуже затягнулась і в Німеччині ще досі не закінчилась. У цій боротьбі вперше виявилось, особливо в Англії, що та сама обставина, яка раніше була основою відносного добробуту робітників — володіння ними засобами виробництва,— стало тепер для них перешкодою і нещастям. У промисловості механічний ткацький верстат побив їхній ручний верстат, у сільському господарстві велике землеробство взяло верх над їхнім дрібним землеробством. Але в той час як в обох галузях виробництва спільна праця багатьох і застосування машин та науки стали суспільним правилом,— будиночок, город, поле і ткацький верстат приковували ткача до застарілого способу одноосібного виробництва і ручної праці. Володіння будинком і городом становило тепер значно меншу цінність, ніж необмежена свобода пересування. Ні один фабричний робітник не помінявся б із сільським ручним ткачем, що вмирає повільною, але неминучою голодною смертю.

Німеччина пізно виступила на світовому ринку; наша велика промисловість, що виникла в сорокових роках, зобов'язана своїм першим піднесенням революції 1848 р. і могла повністю розгорнутися тільки після того, як революції 1866 і 1870 рр.[446] усунули з її шляху принаймні найбільш серйозні політичні перешкоди. Але вона застала світовий ринок у більшій його частині зайнятим. Продукти масового вжитку постачала Англія, вишукані предмети розкоші — Франція. Німеччина не могла побити ні перші — ціною, ні другі — якістю. Таким чином, їй не лишалось нічого іншого, як, ідучи старими второваними шляхами німецького виробництва, спочатку пролізти на світовий ринок з товарами, які для Англії були надто незначні, а для Франції надто погані. Улюблена німецька практика обдурювання — спершу присилати хороші зразки, а потім погані товари — скоро, зрозуміло, була досить жорстоко покарана на світовому ринку і майже вийшла з ужитку; з другого боку, конкуренція в умовах надвиробництва штовхала потроху навіть солідних англійців на слизький шлях погіршення якості і таким чином допомогла німцям, що не мають суперників на цьому поприщі. Так ми створили, нарешті, велику промисловість і почали відігравати певну роль на світовому рин-

ку. Але наша *велика* промисловість працює майже виключно на внутрішній ринок (за винятком залізоробної промисловості, рівень виробництва якої значно перевищує внутрішні потреби), і наш масовий вивіз складається з величезної кількості дрібних предметів, для яких велика індустрія постачає хіба що тільки необхідні напівфабрикати, а самі ці предмети постачає здебільшого сільська домашня промисловість.

Отут і виявляється в повному блиску та «благодать», яку становить для сучасного робітника володіння будиночком і клаптиком землі. Ніде,— навряд чи навіть ірландська домашня промисловість становить виняток,— ніде немає такої надзвичайно низької заробітної плати, як у німецькій домашній промисловості. Те, що сім'я виробляє на своєму городику або полі, капіталіст, користуючись конкуренцією, відраховує з ціни робочої сили; робітники змушені погоджуватись на всяку відрядну оплату тому, що інакше вони зовсім нічого не одержать, а жити з продуктів тільки своєї земельної ділянки вони не можуть, і також тому, з другого боку, що саме ця земельна власність приковує їх до місця, перешкоджає їм шукати іншої роботи. В цьому й полягає причина збереження Німеччиною спроможності конкурувати на світовому ринку при збуті цілого ряду дрібних товарів. *Весь прибуток на капітал стягається шляхом відрахування з нормальної заробітної плати, а всю додаткову вартість можна подарувати покупцеві.* Такою є таємниця дивної дешевизни більшої частини німецьких експортних товарів.

Саме ця обставина, більше ніж будь-яка інша, утримує і в інших галузях промисловості заробітну плату і життєвий рівень німецьких робітників нижче від рівня робітників західноєвропейських країн. Свинцева гиря таких цін на працю, що традиційно утримуються значно нижче від вартості робочої сили, тисне також на заробітну плату робітників у містах, і навіть у великих містах, опускаючи її нижче від вартості робочої сили,— тим більше, що і в містах домашня промисловість з низькою оплатою праці зайняла місце старого ремесла, знижуючи й тут загальний рівень заробітної плати.

Тут ми ясно бачимо: те, що на більш ранньому історичному ступені було основою відносного добробуту робітника — зв'язок землеробства з промисловістю, власний будинок, город, земельна ділянка, забезпечене житло,— стає тепер, при пануванні великої промисловості, не тільки гіршими оковами для робітника, а й величезним нещастям для всього робітничого класу, основою безприкладного зниження заробітної плати проти її нормального рівня, притому не тільки в окремих галузях промисловості і в окремих районах, а й в усій країні. Не дивно, що велика і дрібна буржуазія, яка живе і збагачується за рахунок цих надмірних відрахувань із заробітної плати, мріє про сільську промисловість,

про робітників з власними будиночками і вбачає у запровадженні нових галузей домашньої промисловості єдиний цілющий засіб від усіх селянських злигоднів!

Це один бік справи; але є ще й зворотний бік. Домашня промисловість стала широкою основою для німецької експортної торгівлі, а разом з тим і для всієї великої промисловості. Тому вона широко розповсюджена в Німеччині, і з кожним днем розповсюджується все ширше. Розорення дрібного селянина, неминуче з того часу, коли його домашня промислова праця для власного вжитку була знищена дешевизною продуктів конфекційного і машинного виробництва, а своєї худоби, отже, і гною він позбувся в зв'язку із зруйнуванням маркового ладу, загальної марки і системи примусової сівозміни,— це розорення насильно жене обплутаних лихварями дрібних селян у сучасну домашню промисловість. Як в Ірландії земельна рента землевласників, так у Німеччині проценти лихварської іпотеки можуть бути сплачені не з доходу з землі, а лише з заробітної плати селянина, зайнятого в домашній промисловості. З поширенням домашньої промисловості селянство однієї місцевості за одною втягується в промисловий розвиток сучасної епохи. Це революціонізування землеробських місцевостей за допомогою домашньої промисловості поширює промислову революцію в Німеччині на значно більший простір, ніж це було в Англії і у Франції: порівняно низький рівень нашої промисловості робить тим більш необхідним її дальше поширення. Цим пояснюється, чому в Німеччині, на противагу Англії і Франції, революційний робітничий рух так дуже поширився в більшій частині країни, замість того щоб обмежуватися виключно міськими центрами. І цим же пояснюється спокійне, тверде, нестримне зростання цього руху. В Німеччині ясно само собою, що переможне повстання в столиці та інших великих містах буде можливим тільки тоді, коли і більшість дрібних міст і більша частина сільських областей дозріє для перевороту. При більш-менш нормальному розвитку ми ніколи не будемо спроможні здобути перемогу силами тільки робітників, як парижани в 1848 і 1871 рр., але саме тому ми й не зазнáємо поразок революційної столиці під ударами реакційної провінції, як це було в Парижі в обох випадках. У Франції рух завжди виходив із столиці, а в Німеччині — з районів великого виробництва, мануфактури і домашньої промисловості; столиця була завойована лише згодом. Тому, можливо, і в майбутньому ініціатива належатиме французам, але рішуча перемога може бути здобута тільки в Німеччині.

Але ця сільська домашня промисловість і мануфактура, які через свою поширеність стали найважливішою галуззю виробництва в Німеччині і разом з тим все більше й більше революціонізують німецьке селянство, самі є тільки першим ступенем для дальшого перевороту. Як показав уже Маркс («Капітал», т. І,

3 вид., стор. 484—495 [447]), і для них на певному ступені розвитку проб'є година загибелі від машин і фабричного виробництва. І ця година, здається, вже близько. Але знищення сільської домашньої промисловості і мануфактури машинами і фабричним виробництвом означає в Німеччині знищення засобів до існування мільйонів сільських виробників, експропріацію майже половини німецького дрібного селянства, перетворення не тільки домашньої промисловості у фабричну, а й селянського господарства у велике капіталістичне землеробство і дрібного землеволодіння у великі поміщицькі господарства, означає промислову і сільськогосподарську революцію в інтересах капіталу і великого землеволодіння за рахунок селян. Якщо Німеччині судилося пробити і цей переворот ще за старих суспільних умов, то він безперечно стане поворотним пунктом. Якщо до того часу ні в якій іншій країні робітничий клас не захопить ініціативи, то атаку безперечно почне Німеччина, і селянські сини «славної бойової армії» подадуть мужню підтримку.

Отже, буржуазна і дрібнобуржуазна утопія — дати кожному робітникові у власність будиночок і прикувати його таким способом на напівфеодальних засадах до свого капіталіста — набирає тепер зовсім іншого вигляду. Її здійснення означає перетворення всіх дрібних сільських домохазяїв у робітників домашньої промисловості, знищення старої замкнутості і зв'язаної з цим політичної нікчемності дрібних селян, втягуваних тепер у «соціальний вир»; означає поширення промислової революції на село, а тим самим, перетворення найбільш нерухомого, найбільш консервативного класу населення в розсадник революції і на довершення всього — експропріацію зайнятих у домашній промисловості селян за допомогою машин, які насильно штовхають їх на шлях повстання.

Ми охоче можемо дати можливість буржуазно-соціалістичним філантропам втішатися своїм ідеалом, поки вони в своїй суспільній функції капіталістів продовжують здійснювати його саме так, всупереч своїм інтересам, на користь і благо соціальної революції.

Фрідріх Енгельс

Лондон, 10 січня 1887 р.

Надруковано в газеті «Der Sozialdemokrat» № 3 і 4, 15 і 22 січня 1887 р. і в книзі: Engels F. Zur Wohnungsfrage. Hottingen — Zürich, 1887

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 319—328

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПРО АВТОРИТЕТ [448]

Деякі соціалісти почали останнім часом справжній хрестовий похід проти того, що вони називають *принципом авторитету*. Їм досить заявити, що той або інший акт *авторитарний*, щоб осудити його. Цим спрощеним прийомом почали зловживати до такої міри, що треба розглянути питання трохи докладніше. Авторитет у тому розумінні, про яке тут іде мова, означає нав'язування нам чужої волі; з другого боку, авторитет передбачає підкорення. Але оскільки обидва ці вислови звучать неприємно і відношення, яке вони виражають, обтяжливе для підлеглої сторони, постає питання, чи не можна обійтися без цього відношення, чи не можемо ми — за існуючих у сучасному суспільстві умов — створити інший суспільний лад, при якому цей авторитет стане безпредметним і, отже, повинен буде зникнути. Розглядаючи економічні, промислові і аграрні відносини, які лежать в основі сучасного буржуазного суспільства, ми виявляємо, що вони мають тенденцію все більше заміняти розрізнені дії комбінованою діяльністю людей. Замість невеликих майстерень розрізнених виробників виникла сучасна промисловість з її величезними фабриками і заводами, в яких сотні робітників управляють складними машинами, що приводяться в рух парою; диліжанси і вози на великих шляхах витіснені залізничними поїздами, так само як маленькі вітрильні шхуни і фелюги — пароплавами. Навіть у землеробстві дедалі більше починають панувати машина і пара, які повільно, але неухильно заміняють дрібних власників великими капіталістами, що обробляють за допомогою найманих робітників великі площі землі. Таким чином комбінована діяльність, ускладнення процесів, що залежать один від одного, стають на місце незалежної діяльності окремих осіб. Але комбінована діяльність означає організацію, а чи можлива організація без авторитету?

Припустимо, що соціальна революція повалила капіталістів, авторитетові яких підкоряються тепер виробництво і обіг багатств. Припустимо, стаючи цілком на точку зору антиавторита-

ристів, що земля і знаряддя праці стали колективною власністю тих робітників, які їх використовують. Чи зникне авторитет, чи він тільки змінить свою форму? Подивимося.

Візьмемо як приклад бавовнопрядильню. Бавовна має пройти принаймні шість послідовних операцій, перш ніж вона перетвориться в нитку, і ці операції виконуються здебільшого в різних приміщеннях. Далі, для безперебійного функціонування машин потрібний інженер, який наглядає за паровою машиною, потрібні механіки для щоденного ремонту і багато інших робітників для перенесення продуктів з одного приміщення в інше і так далі. Всі ці робітники — чоловіки, жінки й діти — змушені починати і кінчати роботу в години, що визначаються авторитетом пари, якій немає діла до особистої автономії. Отже, робітники перш за все повинні умовитись щодо годин праці; а як тільки ці години встановлено, вони вже обов'язкові для всіх без винятку. Потім у кожному приміщенні щохвилини виникають окремі питання, що стосуються процесу виробництва, розподілу матеріалів і т. д., які потрібно розв'язувати зараз же, щоб уникнути негайного припинення всього виробництва. І хоч би як розв'язувалися ці питання, чи рішенням делегата, поставленого на чолі кожної галузі праці, чи, якщо це можливо, більшістю голосів, воля окремих осіб завжди повинна підкорятися, а це означає, що питання розв'язуватимуться авторитарно. Механічний автомат великої фабрики виявляється набагато деспотичнішим, ніж були коли-небудь дрібні капіталісти, на яких працюють робітники. Принаймні, щодо годин праці, то над ворітьми цих фабрик можна написати: *Облиште всяку автономію, ви, що входите сюди!* * Якщо людина наукою і творчим генієм підкорила собі сили природи, то вони їй мстяться, підкоряючи її саму, оскільки вона користується ними, справжньому деспотизмові, незалежно від будь-якої соціальної організації. Бажати знищення авторитету у великій промисловості означає бажати знищення самої промисловості — знищення парової прядильної машини, щоб вернутися до прядки.

Візьмемо інший приклад — залізницю. Тут також співробітництво незліченної кількості осіб безумовно необхідне; це співробітництво повинно здійснюватись у точно встановлені години, щоб уникнути нещасних випадків. І тут першою умовою справи є пануюча воля, яка вирішує всяке підпорядковане питання,— чи представлена ця воля одним делегатом чи цілим комітетом, якому доручено виконувати постанови більшості заінтересованих осіб. І в тому і в другому випадку наявний різко виражений авторитет. Мало того: що сталося б з першим же відправленим поїздом, якби було знищено авторитет залізничних службовців щодо панів пасажирів?

* Данте. «Божественна комедія». Пекло, пісня III, строфа 3 (перефразовано). *Ред.*

Але найочевиднішою є необхідність авторитету — і до того ж авторитету найбільш владного — на судні у відкритому морі. Там у момент небезпеки життя всіх залежить від негайного і беззаперечного підкорення всіх волі одного.

Якщо я висуваю ці аргументи проти найзавзятіших антиавторитаристів, то вони можуть дати мені тільки таку відповідь: «Так! це правда, але тут ідеться не про авторитет, яким ми наділяємо наших делегатів, *а про певне доручення*». Ці люди думають, що ми можемо змінити певну річ, якщо ми змінимо її назву. Ці глибокі мислителі просто глузують з нас.

Отже, ми бачили, що, з одного боку, певний авторитет, яким би способом він не був створений, а з другого боку, певне підкорення, незалежно від якої б то не було суспільної організації, обов'язкові для нас за тих матеріальних умов, у яких відбувається виробництво і обіг продуктів.

З другого боку, ми бачили, що з розвитком великої промисловості і великого землеробства матеріальні умови виробництва і обігу неминуче ускладнюються і прагнуть до все більшого розширення сфери цього авторитету. Тому безглуздо зображати принцип авторитету абсолютно поганим, а принцип автономії — абсолютно хорошим. Авторитет і автономія речі відносні, і сфера їх застосування міняється разом з різними фазами суспільного розвитку. Якби автономісти хотіли сказати тільки, що соціальна організація майбутнього допускатиме авторитет лише в тих межах, які з неминучістю диктуються умовами виробництва, тоді з ними можна було б порозумітися. Але вони сліпі щодо всіх фактів, які роблять необхідним авторитет, і вони завзято борються проти слова.

Чому антиавторитаристи не обмежуються тим, щоб кричати проти політичного авторитету, проти держави? Всі соціалісти згодні в тому, що політична держава, а разом з нею і політичний авторитет зникнуть внаслідок майбутньої соціальної революції, тобто що суспільні функції втратять свій політичний характер і перетворяться на звичайні адміністративні функції, функції нагляду за соціальними інтересами. Але антиавторитаристи вимагають, щоб авторитарна політична держава була скасована одним ударом, ще раніше, ніж будуть скасовані ті соціальні відносини, які породили її. Вони вимагають, щоб першим актом соціальної революції було скасування авторитету. Чи бачили вони коли-небудь революцію, ці пани? Революція є, безперечно, найбільш авторитарна річ, яка тільки можлива. Революція є акт, в якому частина населення нав'язує свою волю іншій частині за допомогою рушниць, багнетів і гармат, тобто засобів надзвичайно авторитарних. І якщо перемігша партія не хоче втратити плоди своїх зусиль, вона повинна втримувати своє панування за допомогою того страху, який викликає у реакціонерів її зброя. Якби Париз-

ка Комуна не спиралася на авторитет озброєного народу проти буржуазії, то хіба вона протрималася б довше як один день? Чи не вправі ми, навпаки, засуджувати Комуну за те, що вона надто мало користувалася цим авторитетом?

Отже: або — або. Або антиавторитаристи самі не знають, що вони говорять, і в цьому випадку вони сіють лише плутанину. Або вони це знають, і в цьому випадку вони зраджують рух пролетаріату. В обох випадках вони служать тільки реакції.

Написано Ф. Енгельсом у жовтні 1872 — березні 1873 р.

Надруковано у грудні 1873 р. у збірнику «Almanacco Repubblicano per l'anno 1874»
Підпис: Фрідріх Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 292—295

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПОПЕРЕДНЄ ЗАУВАЖЕННЯ ДО СТАТТІ «БАКУНІСТИ ЗА РОБОТОЮ» [449]

Щоб полегшити розуміння нижчеподаних записок, наведемо кілька хронологічних даних.

9 лютого 1873 р. королю Амадею набридла його іспанська корона; він — перший король, який влаштував страйк,— зрікся престолу. 12-го була проголошена республіка; слідом за тим у баскських провінціях спалахнуло нове карлістське повстання [450].

10 квітня були обрані Установчі збори, які відкрилися на початку червня і проголосили 8 червня федеративну республіку. 11-го конституювалось нове міністерство з Пі-і-Маргалем на чолі. Одночасно була обрана комісія для вироблення проекту нової конституції, в яку, однак, не потрапили крайні республіканці, так звані інтрансиженти. І ось, коли 3 липня була проголошена ця нова конституція, інтрансиженти визнали, що вона йде недостатньо далеко по лінії роздроблення Іспанії на «незалежні кантони». Через це інтрансиженти негайно підняли повстання в провінціях: з 5 по 11 липня вони скрізь перемогли в Севільї, Кордові, Гранаді, Малазі, Кадісі, Алької, Мурсії, Картахені, Валенсії та інших місцевостях і створили в кожному з цих міст незалежний кантональний уряд. 18 липня Пі-і-Маргаль подав у відставку і його замінив Сальмерон, який відразу ж послав війська проти інсургентів. Після слабкого опору інсургенти були переможені протягом кількох днів; уже 26 липня внаслідок падіння Кадіса по всій Андалузії була відновлена влада уряду; майже одночасно були підкорені Мурсія і Валенсія; тільки Валенсія виявила в боротьбі деяку енергію.

Трималась одна тільки Картахена. Цей найбільший військовий порт Іспанії, який захопили разом з флотом повстанці, захищають з боку суходолу, крім кріпосного валу, ще 13 окремих фортів, і взяти його через це було нелегко. А оскільки уряд остерігався зруйнувати місце стоянки свого власного флоту, то «суверенний кантон Картахена» і далі існував аж до 11 січня 1874 р., коли

він, нарешті, здався, бо ні на що інше абсолютно не був здатний.

В усьому цьому ганебному повстанні нас цікавлять тут лише ще більш ганебні дії бакуністських анархістів; лише вони описані тут більш-менш докладно на науку сучасникам.

Написано на початку січня 1894 р.

Надруковано в книзі: Engels F. Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—75). Berlin, 1894

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 414—415

Ф. ЕНГЕЛЬС

БАКУНІСТИ ЗА РОБОТОЮ

ЗАПИСКИ ПРО ПОВСТАННЯ В ІСПАНІЇ ВЛІТКУ 1873 РОКУ [449]

I

Тільки що опублікована доповідь гаагської комісії про таємний Альянс Михайла Бакуніна * (дивись статтю «Каліостро Бакунін» у № 87 і наступних «Volksstaat» [451]) розкрила перед робітничим світом таємні підступи, шахрайські витівки і базікання, за допомогою яких намагалися поставити пролетарський рух на службу роздутому честолюбству і егоїстичним цілям кількох невизнаних геніїв. Разом з тим в Іспанії ці пихаті хвастуни дали нам можливість ознайомитись також і з їхньою практичною революційною діяльністю. Подивимося ж, як здійснюють вони свої ультрареволюційні фрази про анархію і автономію, про знищення будь-якого авторитету, особливо державного, про негайне і повне визволення робітників. Тепер ми, нарешті, можемо це зробити, бо, крім газетних повідомлень про події в Іспанії, маємо вже доповідь Нової мадрідської федерації Інтернаціоналу, подану Женевському конгресові [452].

Як відомо, в Іспанії на момент розколу Інтернаціоналу мали перевагу члени таємного Альянсу; значна більшість іспанських робітників пішла за ними. І ось, коли в лютому 1873 р. була проголошена республіка, іспанські альянсисти опинилися в дуже скрутному становищі. Іспанія країна така відстала в промисловому відношенні, що там не може бути й мови про *негайне* повне визволення робітничого класу. Перш ніж справа дійде до цього, Іспанія неодмінно має пережити ще різні попередні ступені розвитку й усунути з шляху цілий ряд перешкод. Пройти ці попередні ступені в якнайкоротший проміжок часу, швидко усунути ці перешкоди,— такі були шанси, які відкривала республіка. Проте

* «L'Alliance de la Démocratie Socialiste». London, 1873. Німецьке видання вийшло під заголовком «Ein Komplott gegen die Internationale». (Видавництво «Vorwärts».) *(Примітка Енгельса до видання 1894 р.)*

використати ці шанси можна було тільки шляхом активного *політичного* втручання іспанського робітничого класу. Маса робітників відчувала це; вона скрізь прагнула до того, щоб брати участь у подіях, щоб використати нагоду для дії, не надаючи, як було досі, вільного поля для дії і для інтриг імущих класів. Уряд призначив вибори в установчі кортеси; яку позицію повинен був зайняти Інтернаціонал? Ватажки бакуністів дуже розгубилися. Дальша політична бездіяльність ставала з дня на день дедалі смішнішою і неможливою; робітники хотіли «бачити діло» *. З другого боку, альянсисти багато років проповідували, що не треба брати участі ні в якій революції, яка не має на меті негайного повного визволення робітничого класу, що розпочати будь-яку політичну дію означало б тим самим визнати державу, це джерело всякого зла, і що саме через це участь у будь-яких виборах є злочином, який заслуговує на смертну кару. Як вийшли вони з цього становища, пояснює нам згадана вище мадрідська доповідь:

«Ті самі люди, які відкинули гаагську резолюцію про політичну дію робітничого класу і зневажили Статут Інтернаціоналу, викликавши цим самим розкол, внутрішню боротьбу і дезорганізацію в рядах Інтернаціоналу в Іспанії, ті самі люди, які безсоромно зображали нас перед робітниками честолюбними кар'єристами, що під приводом завоювання робітничим класом панування прагнули захопити владу в свої руки; ці самі люди, що називають себе автономістами, анархістами-революціонерами і т. ін., на цей раз із запалом кинулися робити політику, але — найгіршу, буржуазну політику. Вони докладали зусиль не для того, щоб дати політичну владу робітничому класові,— навпаки, до цієї ідеї вони почувають відразу,— а до того, щоб допомогти прийти до влади одній із фракцій буржуазії, яка складається з авантюристів, честолюбців і кар'єристів і називає себе республіканцями — інтрансиженами (непримиренними).

Вже напередодні загальних виборів в установчі збори робітники Барселони, Алькоя та інших місць зажадали роз'яснення, якої політики треба дотримуватись робітникам як у парламентській, так і в усякій іншій боротьбі. Для цього було скликано двоє великих зборів: одні в Барселоні, другі в Алької; в обох випадках альянсисти всіма силами противилися тому, щоб була твердо встановлена політична лінія, якої повинен би був дотримуватись Інтернаціонал» (note bene **: їх Інтернаціонал). «Отже, було вирішено, що *Інтернаціоналові, як організації, зовсім не треба займатися політичною діяльністю, але що члени Інтернаціоналу, кожний на свій страх і риск, можуть діяти, як їм завгодно, і примикати до всякої партії, до якої їм заманеться,*— внаслідок їх горезвісної автономії! Який же був результат застосування такої безглуздої доктрини? — Основна маса членів Інтернаціоналу, включаючи анархістів, взяла участь у виборах без програми, без прапора, не маючи власних кандидатів, і, таким чином, сприяла тому, що обрано було майже виключно буржуазних республіканців. У палату ввійшли тільки два чи три робітники — люди, які абсолютно нікого не представляють, які ні разу не підняли голосу на захист інтересів нашого класу і які спокійнісінько голосують за всі реакційні пропозиції, що їх вносить більшість палати».

* З вірша Гете «Присвячення». *Ред.*
** — зауважте. *Ред.*

Ось до чого призводить бакуністське «утримання від політики». У спокійні часи, коли пролетаріат наперед знає, що в кращому разі він проведе в парламент лише кількох представників і що можливість досягти парламентської більшості зовсім виключена для нього,— у такий час де-не-де вдається примусити робітників повірити, що вони роблять велику революційну справу, коли під час виборів відсиджуються дома і взагалі нападають не на ту державу, в якій вони живуть і яка їх пригноблює, а на державу як таку, на державу взагалі, яка ніде не існує і яка, отже, не може й захищатися. Це справді чудовий спосіб удавати з себе революціонерів для тих людей, в яких душа легко ховається в п'яти; а наскільки ватажки іспанських альянсистів належать до людей такого сорту, докладно показує згадана вище брошура про Альянс.

Та як тільки самі події висувають пролетаріат на перший план, невтручання стає явним безглуздям, а діяльне втручання робітничого класу — неминучою необхідністю. Саме так і було в Іспанії. Зречення Амадея відтіснило від влади радикалів-монархістів і позбавило їх можливості знову прийти до влади в найближчому майбутньому; ще менш прийнятними були в той момент альфонсисти [453]; а карлісти, як майже завжди, віддавали перевагу громадянській війні перед виборчою боротьбою. Усі ці партії, за іспанським звичаєм, утримались від виборів; у виборах узяли участь тільки федералісти-республіканці, які розкололися на два крила, і робітнича маса. При величезній популярності, якою в той час ще користувалося ім'я Інтернаціоналу серед іспанських робітників, при наявній ще в той час, принаймні на практиці, чудовій організації його секцій в Іспанії,— не було сумніву, що у фабричних районах Каталонії, у Валенсії, в містах Андалузії та ін. всяка висунута і підтримана Інтернаціоналом кандидатура пройшла б блискуче і що в кортесах безумовно утворилася б меншість, досить сильна для того, щоб при кожному голосуванні визначати результат боротьби між тим і другим крилом республіканців. Робітники відчували це; вони відчували, що тепер настав час пустити в хід свою тоді ще могутню організацію. Проте пани ватажки бакуністської школи так довго проповідували євангеліє безумовного утримання, що не могли відразу змінити курс; і ось вони придумали жалюгідний вихід, щоб Інтернаціонал як організація утримувався, а його члени, кожний зокрема, голосували *за своїм розсудом*. Наслідком цієї заяви про політичне банкротство було те, що робітники, як завжди в таких випадках, голосували за людей, які виступали найбільш радикально,— за інтрансиджентів,— а тим самим більшою чи меншою мірою брали на себе відповідальність за дальші кроки своїх обранців і були втягнуті в їхні дії.

II

Альянсистам ніяк не можна було виявляти впертість у тому смішному становищі, в яке вони самі себе поставили своєю хитромудрою виборчою політикою,— інакше настав би край їх колишньому пануванню над Інтернаціоналом в Іспанії. Їм доводилося діяти, хоча б тільки про людське око. Порятунком для них повинен був стати *загальний страйк.*

У бакуністській програмі загальний страйк є тією підоймою, за допомогою якої відбувається соціальна революція. Одного чудового ранку всі робітники всіх галузей промисловості якої-небудь країни або навіть усього світу припиняють роботу і цим примушують імущі класи, щонайбільше через місяць, або повинитися, або ж напасти на робітників, і тоді робітники матимуть право захищатись і скористаються нагодою, щоб перевернути все старе суспільство. Цей проект зовсім не новий; французькі, а за ними бельгійські соціалісти з 1848 р. досхочу поїздили на цьому бойовому коні, який, зрештою, за походженням — англійської породи. Під час швидкого і бурхливого розвитку чартизму [155], що настав після кризи 1837 р., серед англійських робітників уже в 1839 р. проповідувався «священний місяць» — припинення роботи в національному масштабі (див. *Енгельс.* «Становище робітничого класу в Англії», стор. 279 [454]), і це дістало такий відгук, що фабричні робітники Північної Англії в липні 1842 р. спробували здійснити це на ділі.— Великого значення надавалося загальному страйкові і на женевському конгресі альянсистів 1 вересня 1873 р., але тут усіма було визнано, що для цього потрібна організація всього робітничого класу і наповнена каса. А саме в цьому і вся заковика! З одного боку, уряди, особливо коли їх підбадьорюють утриманням від політики, ніколи не допустять, щоб організація і каса робітників досягли такого рівня; з другого боку, політичні події й утиски з боку панівних класів приведуть до визволення робітників значно раніше, ніж пролетаріат встигне створити цю ідеальну організацію і цей колосальний резервний фонд. А якби він мав їх, йому не треба було б іти обхідним шляхом загального страйку, щоб досягти мети.

У кожного, хто хоч трохи обізнаний з таємними пружинами Альянсу, не викликає сумніву, що пропозиція вдатися до цього випробуваного засобу виходила від швейцарського центру. Як би там не було, іспанські ватажки знайшли в цьому вихід, що відкривав їм можливість хоч що-небудь робити, не втручаючись прямо в «політику», і пішли на це з радістю. Скрізь почали проповідувати чудодійні властивості загального страйку; почали готуватися до того, щоб почати його в Барселоні і в Алької.

Тим часом політична обстановка дедалі більше наближалася до кризи. Старі балакуни з федералістів-республіканців, Кастелар

і компанія, злякалися руху, який переріс їх; вони змушені були поступитися владою Пі-і-Маргалю, який спробував добитися згоди з інтрансиженгами. Серед офіційних республіканців Пі був єдиним соціалістом, єдиною людиною, яка усвідомлювала, що республіці треба спиратися на робітників. Він зразу ж подав програму заходів соціального характеру, які можна було негайно здійснити і які повинні були не тільки принести безпосередню вигоду робітникам, а й своїми наслідками спонукали б до дальших кроків і таким чином дали хоч би перший поштовх соціальній революції. Проте бакуністи — члени Інтернаціоналу, які повинні відкидати навіть найреволюційніші заходи, оскільки вони йдуть від «держави», визнали за краще підтримати найбільш навіжених шарлатанів серед інтрансиженгів, але тільки не міністра. Переговори Пі з інтрансиженгами затяглися; інтрансиженги почали виявляти нетерпіння, а найзапальніші з них підняли в Андалузії кантональне повстання. Тут повинні були виступити й ватажки Альянсу, якщо не хотіли тягтися на буксирі в буржуа інтрансиженгів. Отже, наказано було почати загальний страйк.

У Барселоні було розклеєно, між іншим, таке оголошення:

> «Робітники! Ми організовуємо загальний страйк, щоб виразити глибоке обурення, яке охоплює нас, коли ми бачимо, як уряд використовує війська для приборкання наших трудящих братів, але не хоче воювати проти карлістів» і т. д.

Робітників Барселони, найбільшого фабричного міста Іспанії, історія якого знає більше барикадних боїв, ніж історія будь-якого іншого міста в світі, заклика́ли, таким чином, виступити проти збройної сили уряду не із зброєю, яка була в їхніх руках, а... з загальним страйком, тобто із заходом, який зачіпає безпосередньо тільки окремих буржуа, а не їхнього спільного представника — державну владу! У періоди бездіяльності мирного часу барселонські робітники могли ще вислухувати фрази смирних людей, подібних до Алеріні, Фарга Пелісера і Віньяса, які закликали до насильства; але коли настав час діяти, коли Алеріні, Фарга Пелісер і Віньяс спочатку обнародували свою горезвісну виборчу програму, потім всіляко проповідували спокій і, нарешті, замість того, щоб закли́кати до зброї, оголосили загальний страйк,— тоді робітники почали ставитися до них просто-таки з презирством. Зовсім слабенький інтрансижент виявляв усе ж більше енергії, ніж найдіяльніший альянсист. Альянс і обдурені ним секції Інтернаціоналу втратили всякий вплив, і коли ці пани проголосили загальний страйк, ніби з метою паралізувати таким чином уряд, робітники просто висміяли їх. Але діяльність лжеінтернаціоналу все ж призвела до того, що Барселона не взяла участі в кантональному повстанні; а Барселона була єдиним містом, приєднання якого до руху могло дати робітничому елементові, що скрізь відігравав у ньому значну роль, велику підтримку, а разом

з тим і надію оволодіти кінець кінцем усім рухом. Крім того, з приєднанням Барселони перемога була б майже забезпечена. Але Барселона і пальцем не поворухнула; розкусивши інтрансиджентів, барселонські робітники, обдурені альянсистами, залишилися бездіяльними і забезпечили тим самим остаточну перемогу мадрідського уряду. Однак усе це не завадило альянсистам Алеріні і Бруссу (докладніше про них — у доповіді про Альянс [455]) заявити в своїй газеті «Solidarité révolutionnaire» [456]:

«Революційний рух поширюється по всьому півострову з блискавичною швидкістю... в Барселоні *ще нічого не сталося*, але *на площах, у громадських місцях — перманентна революція»!*

Але то була революція альянсистів, яка полягає в тому, що безперервно б'ють у литаври, і яка саме тому «перманентно» стоїть на «місці».

Одночасно загальний страйк був поставлений на порядок денний в Алької. Алькой — молоде фабричне місто, де тепер налічується близько 30 000 жителів, в якому Інтернаціонал у бакуністській формі з'явився тільки рік тому і дуже швидко поширився. Робітники цього міста, які до того часу були зовсім непричетні до руху, охоче сприймали соціалізм у будь-якій формі, подібно до того, як це повторюється то тут, то там у відсталих містечках Німеччини, де Загальний німецький робітничий союз [457] раптом здобуває багато новоспечених прихильників. Саме тому Алькой було вибрано місцеперебуванням бакуністської іспанської федеральної комісії. З діяльністю цієї самої федеральної комісії ми тут і ознайомимось.

7 липня робітничі збори ухвалюють оголосити загальний страйк і наступного дня відправляють депутацію до алькальда (бургомістра) з пропозицією в 24 години скли́кати фабрикантів і поставити їм вимоги робітників. Алькальд Альборс, буржуазний республіканець, затримує робітників, викликає війська з Аліканте, а фабрикантам радить не поступатися, а забарикадуватися в своїх будинках. Сам же він буде на своєму посту. Після наради з фабрикантами,— ми йдемо тут за офіційним звітом федеральної комісії альянсистів, датованим 14 липня 1873 р.[458],— він, що спочатку обіцяв робітникам зберігати нейтралітет, випускає прокламацію, в якій «ображає робітників і зводить на них наклеп, стає на бік фабрикантів і таким чином знищує право і свободу страйкарів, провокуючи їх на боротьбу». Як можуть благочестиві побажання бургомістра знищувати право і свободу страйкарів, залишається в усякому разі неясним. Як би там не було, але керовані Альянсом робітники заявляють через комісію міській раді, що коли вона не має наміру зберігати обіцяний нейтралітет відносно страйку, то, щоб уникнути конфлікту, їй було б краще скласти свої повноваження. Комісія не була прийнята, і, коли вона за-

лишала ратушу, поліцейські відкрили вогонь по беззбройному натовпу, який мирно стояв на площі. Так, за альянсистським звітом, почалась боротьба. Народ озброївся, почався бій, що тривав нібито «двадцять годин». З одного боку — робітники, кількість яких «Solidarité révolutionnaire» визначає в 5000, з другого боку — 32 жандарми в ратуші, та ще кілька озброєних чоловік у чотирьох чи п'яти будинках на ринку; ці будинки — за прусським зразком — були спалені народом. Нарешті, у жандармів вийшли бойові припаси, і вони змушені були здатися.

«Не довелося б оплакувати так багато жертв»,— говориться в звіті альянсистської комісії,— «якби алькальд Альборс не обманув народ: він зробив вигляд, що здається, а потім малодушно наказав убити тих, хто, покладаючись на його слово, увійшов у ратушу; і сам алькальд не був би вбитий населенням, охопленим справедливим обуренням, якби він не вистрелив впритул з револьвера в людей, які його заарештовували».

Які ж були жертви цієї боротьби?

«Хоч ми й не маємо можливості точно підрахувати кількість убитих і поранених» (з боку народу), «ми все-таки можемо сказати, що їх *не менше десяти*. В рядах тих, що нападали, налічується не менше *п'ятнадцяти* вбитих і поранених».

Це був перший вуличний бій, який витримав Альянс. Протягом двадцяти годин 5000 чоловік билися проти 32 жандармів і кількох озброєних буржуа і, після того як ті вистріляли всі свої патрони, перемогли їх, втративши всього тільки *десять чоловік*. Очевидно, Альянс вдовбав своїм послідовникам вислів Фальстафа про те, що «обережність — найкращий прояв хоробрості» *.

Зрозуміло, що всі повідомлення буржуазних газет про всілякі страхіття, про безцільно спалені фабрики, про масові розстріли жандармів, про людей, облитих гасом і підпалених,— чистісінькі вигадки. Робітники, що перемогли, навіть тоді, коли ними керують альянсисти, девіз яких: «Бий, трощи!», завжди поводяться навіть надто великодушно із своїми переможеними противниками, а останні через те приписують їм усі ті ганебні дії, які *самі вони* обов'язково вчинили б, якби перемогли.

Отже, перемогу було здобуто.

«В Алької»,— торжествує «Solidarité révolutionnaire»,— «наші друзі, у кількості 5000 чоловік, стали господарями становища».

Як же скористалися ці «господарі» з свого «становища»?

Про це не говорять нам жодного слова ні звіт Альянсу, ні альянсистська газета; ми змушені звернутись до звичайних газетних повідомлень. З них ми довідуємось, що в Алької відразу було засновано «комітет добробуту», тобто революційний уряд. Правда, альянсисти на своєму конгресі в Сент-Ім'є, в Швейцарії, 15 вересня 1872 р. ухвалили, що «всяка організація політичної, так зва-

* Шекспір. «Король Генріх IV», частина 1, акт V, сцена четверта. *Ред.*

ної тимчасової або революційної влади може бути тільки новим обманом і була б такою ж небезпечною для пролетаріату, як усі нині існуючі уряди». Члени іспанської федеральної комісії, що засідала в Алької, також доклали всіх зусиль до того, щоб ця резолюція була прийнята і з'їздом Інтернаціоналу в Іспанії. І ось, незважаючи на все це, ми виявляємо, що Северіно Альбаррасін, член цієї комісії, а за деякими відомостями і Франсіско Томас, її секретар, були членами цієї тимчасової і революційної урядової влади — алькойського комітету добробуту!

Що ж робив цей комітет добробуту? Яких ужив він заходів до того, щоб здійснити «негайне повне визволення робітників»? Комітет заборонив усім чоловікам виїжджати з міста, тимчасом як жінкам це було дозволено, якщо тільки вони... мали *паспорти!* Противники всякого авторитету знову вводять паспорти! І в усьому іншому — абсолютна безпорадність, розгубленість і бездіяльність.

Тим часом з Аліканте наближався з військами генерал Веларде. Уряд мав досить причин бажати покінчити з місцевими повстаннями в провінціях без усякого галасу. А в «господарів становища» в Алької було досить причин бажати вибратися з становища, в якому вони не знали, щó робити. Так що роль депутата Сервери, який був посередником, була легкою. Комітет добробуту склав свої повноваження, війська 12 липня ввійшли в місто без будь-якого опору, і єдиною обіцянкою, яку за це було дано комітетові добробуту, була... загальна амністія. Альянсистські «господарі становища» ще раз благополучно вийшли з безвихідного становища. Цим і закінчилась алькойська авантюра.

У Санлукар-де-Баррамеда, поблизу Кадіса, повідомляє нам звіт Альянсу,

> «алькальд закриває приміщення Інтернаціоналу і викликає гнів робітників своїми погрозами і своїми безперервними посяганнями на особисті права громадян. Обрана комісія вимагає від міністра, щоб дотримано було законності і було відкрито свавільно закрите приміщення. Пан Пі погоджується на це в принципі... але ухиляється від виконання на ділі; робітникам стає зрозуміло, що уряд має намір систематично піддавати опалі їх Товариство; вони усувають усіх представників місцевої влади і призначають на їх місце нових, які знову відкривають приміщення Товариства».

«У Санлукарі... народ є господарем становища!» — торжествує «Solidarité révolutionnaire». Альянсисти, яким і тут також довелося всупереч їх анархістським принципам утворити революційний уряд, не знали, щó робити з своєю владою. Вони витрачали час на пусті суперечки і паперові резолюції; а коли генерал Павіа, взявши Севілью і Кадіс, послав 5 серпня в Санлукар кілька рот з бригади Соріа,— то він... не зустрів ніякого опору.

Ось які героїчні подвиги вчинив Альянс там, де в нього не було ніяких суперників.

III

Відразу вслід за вуличною боротьбою в Алької в Андалузії повстали інтрансиженти. Пі-і-Маргаль був ще при владі і весь час вів переговори з вождями цієї партії, бажаючи утворити з них міністерство; навіщо ж було починати повстання, коли переговори ще тривали? Причина цієї поспішності і досі не зовсім ясна; проте одне безсумнівно: пани інтрансиженти прагнули насамперед якнайшвидше здійснити на ділі федеративну республіку, щоб захопити в свої руки владу і ті численні урядові пости, які мали бути заново засновані в окремих кантонах. Кортеси в Мадріді надто довго затягували роздрібнення Іспанії; отже, треба було самим узятися за справу і скрізь проголосити суверенні кантони. Попередня поведінка Інтернаціоналу (бакуністського), дуже замішаного з часу виборів у справах інтрансижентів, дала можливість розраховувати на його допомогу: хіба він тільки що не оволодів насильно Алькоєм і не почав, отже, відкриту боротьбу з урядом? До того ж бакуністи протягом багатьох років проповідували, що всяка революційна дія згори вниз шкідлива; усе повинно бути організоване і проведене знизу вгору. І ось тепер траплялася нагода здійснити знизу вгору знаменитий принцип автономії, принаймні для окремих міст! Інакше не могло й бути: бакуністські робітники попались на гачок і почали тягати каштани з вогню для інтрансижентів, щоб потім, як завжди, дістати в нагороду від своїх союзників стусани чоботом і рушничні кулі.

Яка ж була позиція членів бакуністського «Інтернаціоналу» в усьому цьому русі? Вони допомогли надати йому характеру федералістської роздрібненості, вони здійснили, наскільки це було можливо, свій ідеал анархії. Ті самі бакуністи, які в Кордові, за кілька місяців до того, оголосили заснування революційних урядів зрадою і обдурюванням робітників, засідали тепер у всіх міських революційних урядах Андалузії, але скрізь у меншості, так що інтрансиженти могли робити те, що їм було завгодно. У той час як інтрансиженти тримали в своїх руках політичне і військове керівництво, від робітників відбувалися пишними фразами і показними проектами соціальних реформ найнедоладнішого і безглуздого сенсу, які до того ж лишалися тільки на папері. Коли ж бакуністські ватажки вимагали справжніх поступок, вони зустрічали безцеремонну відмову. А на запитання кореспондентів англійських газет інтрансиженти, які стояли на чолі руху, насамперед заявили, що не мають нічого спільного з цими так званими «членами Інтернаціоналу», не несуть за них ніякої відповідальності і тримають під найсуворішим поліцейським наглядом як їх ватажків, так і всіх емігрантів Паризької Комуни. Нарешті, як ми побачимо далі, в Севільї під час бою з урядовими військами

інтрансиженти стріляли також і в своїх бакуністських союзників *.

Вийшло так, що за кілька днів уся Андалузія опинилася в руках озброєних інтрансижентів. Севілья, Малага, Гранада, Кадіс і т. д. перейшли до їхніх рук майже без опору. Кожне місто оголосило себе суверенним кантоном і заснувало революційний урядовий комітет (хунту). За ними пішли Мурсіа, Картахена, Валенсія. У Саламанці було зроблено подібну ж спробу, але більш мирного характеру. Таким чином, більшість великих міст Іспанії була в руках повстанців, за винятком столиці Мадріда, міста розкоші, яке майже ніколи не виступало рішуче, а також Барселони. Якби повстала Барселона, то остаточний успіх був би майже забезпечений, а разом з тим була б забезпечена могутня підтримка робітничим елементам руху. Проте, як ми бачили, інтрансиженти були в Барселоні значною мірою безсилі, а члени бакуністського «Інтернаціоналу», які мали там на той час ще дуже великий вплив, скористалися загальним страйком як приводом для того, щоб *ухилитися* від повстання. Таким чином, цього разу Барселона не була на своєму посту.

Незважаючи на те, що повстання було почато безглуздо, воно мало все ж великі шанси на успіх, якби воно було спрямоване хоч з краплиною глузду, хоча б навіть за зразком іспанських військових бунтів. При таких бунтах повстає гарнізон одного міста, переходить у сусіднє місто, веде за собою його гарнізон, розпропагований вже раніше, і таким чином повстанці, зростаючи кількісно подібно до лавини, ідуть на столицю, поки щаслива битва або перехід посланих проти них військ на їхній бік не вирішить перемоги. Цей спосіб був особливо зручним для застосування в цьому разі. Інсургенти були давно вже організовані скрізь у добровольчі батальйони; правда, дисципліна в них була погана, але в усякому разі не гірша, ніж у решти старої, здебільшого розпущеної, іспанської армії. Єдиними надійними військами в уряду були жандарми (guardias civiles), але вони були розсіяні по всій країні. Завдання полягало, насамперед, у тому, щоб перешкодити цим жандармам стягнутися докупи, а це було б можливо тільки за допомогою наступальних дій і сміливого виступу на бій у відкритому полі. Великої небезпеки такий спосіб дій не становив, бо уряд міг виставити проти добровольців тільки такі самі недисципліновані війська, як і самі ці добровольці. І хто хотів перемогти, у того не було інших шляхів до перемоги.

Але ж ні. Федералізм інтрансижентів і їх бакуністського охвістя в тому й полягав, що кожне місто діяло на власний страх, оголосивши найважливішою справою не спільні дії з іншими міс-

* Наступні три абзаци у «Volksstaat» (№ 106 від 2 листопада 1873 р.) були помилково уверстані в кінець третього розділу. Їх переставив Енгельс під час передруку статті в 1894 р. в збірнику «Internationales aus dem «Volksstaat»». *Ред.*

тами, а відокремлення від інших міст, і виключивши тим самим будь-яку можливість загального наступу. Те, що було неминучим злом в епоху німецької Селянської війни і під час травневих повстань у Німеччині в 1849 р., а саме роздрібненість і відособленість революційних сил, що дало змогу тим самим урядовим військам придушувати одне окреме повстання за одним [459],— те було тут проголошено принципом найвищої революційної мудрості. Бакунін міг бути задоволений. Вже у вересні 1870 р. («Листи до француза» [460]) він заявив, що єдиний засіб вигнати за допомогою революційної війни пруссаків з Франції полягає в тому, щоб знищити всяке централізоване керівництво і дати можливість кожному місту, кожному селу, кожній громаді вести війну на власний риск. Варто тільки протиставити прусському війську, підпорядкованому єдиному керівництву, звільнені від оков революційні пристрасті,— і перемога забезпечена. Перед лицем загального розуму французького народу, якому, нарешті, знову дали змогу діяти самостійно, індивідуальному розумові самого тільки Мольтке довелося б, звичайно, ступуватися. Французи не хотіли тоді зрозуміти цього; але в Іспанії Бакунін досяг блискучих успіхів, як ми вже бачили і ще побачимо далі.

Тим часом це скороспішне, без будь-якого приводу почате повстання позбавило Пі-і-Маргаля можливості продовжувати переговори з інтрансижентами. Він змушений був піти; замість нього до влади прийшли справжні республіканці кастеларівського гатунку, буржуа без усякої маски; першою метою їх було — доконати робітничий рух, який вони раніше використовували, але який тепер їм тільки перешкоджав. Зібрали одну дивізію, під командою генерала Павіа, проти Андалузії і другу, під командою Кампоса,— проти Валенсії і Картахени. Ядро їх становили зібрані з усієї Іспанії жандарми, самі тільки старі солдати, дисципліна серед яких ще не була розхитана. Як при атаках версальських військ на Париж, жандарми мали й тут надати стійкості деморалізованим лінійним військам і йти скрізь на чолі атакуючих колон; і те і друге завдання вони виконали в міру своїх сил. Крім жандармів, у ці дивізії було включено ще кілька збірних лінійних полків, так що кожна з них налічувала приблизно по 3 000 чоловік. Це було все, що уряд міг виставити проти інсургентів.

Генерал Павіа вирушив у похід близько 20 липня. 24-го загін жандармів і лінійних військ, під командою Ріполя, зайняв Кордову. 29-го Павіа атакував забарикадовану Севілью, яка була взята ним 30 чи 31 липня (за телеграмами це число важко встановити). Він залишив тут летючий загін для приборкання околиць і рушив на Кадіс, захисники якого відстоювали, та й то дуже слабо, лише підступи до міста, а потім, 4 серпня, без усякого опору дозволили себе обеззброїти. Наступними днями Павіа

обеззброїв, також без усякого опору, Санлукар-де-Баррамеду, Сан-Роке, Таріфу, Альхесірас і багато інших дрібних міст, що раніше оголосили себе суверенними кантонами. Одночасно він послав загони проти Малаги і Гранади, які здалися без опору, перша 3, а друга 8 серпня, так що до 10 серпня менш як через два тижні і майже без боротьби, була підкорена вся Андалузія.

26 липня Мартінес Кампос почав наступ проти Валенсії. Тут повстання було підняте робітниками. Під час розколу іспанських організацій Інтернаціоналу перевага у Валенсії була на боці членів справжнього Інтернаціоналу, і нова Іспанська федеральна рада була перенесена в це місто. Незабаром після проголошення республіки, коли попереду мали бути революційні бої, бакуністські робітники Валенсії, не довіряючи прикритому ультрареволюційними фразами ухилянню барселонських ватажків, запропонували членам справжнього Інтернаціоналу свою допомогу в усіх місцевих рухах. Коли спалахнув кантональний рух, ті і другі, використавши інтрансижентів, негайно підняли повстання і прогнали урядові війська. Який був склад валенсійської хунти,— залишилося невідомим; але з повідомлень кореспондентів англійських газет видно, що в ній, як і в рядах валенсійських добровольців, безумовно переважали робітники. Ці кореспонденти відзивалися про валенсійських повстанців з повагою, якої вони аж ніяк не виявляли щодо інших повсталих, серед яких переважали інтрансиженти; вони вихваляли мужню дисципліну валенсійців, порядок, що панував у місті, і пророкували тривалий опір та наполегливу боротьбу. Вони не помилились. Валенсія, відкрите місто, витримувала атаки дивізії Кампоса з 26 липня до 8 серпня, тобто довше, ніж уся Андалузія, разом узята.

У провінції Мурсія головне місто тієї самої назви було зайняте без опору; після падіння Валенсії Кампос вирушив на Картахену, одну з найсильніших фортець Іспанії, захищену з боку суші суцільним валом і висунутими вперед фортами на пануючих над містом висотах. 3 000 чоловік урядових військ, без будь-якої облогової артилерії, були, звичайно, із своїми легкими польовими гарматами безсилі проти важкої артилерії фортів і змушені були обмежитись облогою міста з суші; але така облога не мала великого значення, поки картахенці панували на морі завдяки військовому флоту, захопленому ними в гавані. Повстанці, зайняті тільки собою в той час, як у Валенсії та Андалузії йшла боротьба, почали думати про зовнішній світ тільки після придушення всіх інших повстань, коли в них самих кінчалися гроші і харчові припаси. Тільки тоді було зроблено спробу вирушити проти Мадріда, розташованого на відстані не менш як 60 німецьких миль *,

* Німецька миля=7 420,438 м. *Ред.*

тобто більш як у два рази далі, ніж, наприклад, Валенсія і Гранада! Недалеко від Картахени експедицію спіткала сумна доля. Облога відрізала будь-яку можливість повторювати дальші сухопутні вилазки; тому вхопилися за вилазки за допомогою флоту. Але що то були за вилазки! Про те, щоб знову підняти за допомогою картахенських військових суден повстання в щойно підкорених приморських містах, не могло бути й мови. Через це флот суверенного кантону Картахени обмежився тим, що почав загрожувати бомбардуванням іншим,— за картахенською теорією також суверенним,— приморським містам, від Валенсії до Малаги, а при нагоді і справді бомбардував їх, якщо вони на його вимогу не доставляли на борт харчових припасів і воєнної контрибуції дзвінкою монетою. Поки ці міста, як суверенні кантони, воювали проти уряду, у Картахені дотримувались принципу: «кожний за себе». Коли ж вони зазнали поразки, був проголошений принцип: «Усі за Картахену!». Так розуміли картахенські інтрансиженти і їх бакуністські спільники федералізм суверенних кантонів.

Щоб посилити ряди борців за свободу, уряд Картахени випустив на волю близько 1800 каторжників — наймерзенніших розбійників і вбивць Іспанії, що сиділи в міській каторжній в'язниці. Що такий революційний захід був йому підказаний бакуністами,— не викликає вже найменшого сумніву після викриттів, наведених у доповіді про Альянс. Там показано, як Бакунін мріє про «розгнуздання всіх лихих пристрастей» і виставляє російського розбійника взірцем для всіх справжніх революціонерів. Але те, що росіянинові здорово, те іспанцеві смерть. Коли картахенський уряд розгнуздав «лихі пристрасті» 1 800 бандитів, що сиділи під замкóм, і тим самим довів до краю деморалізацію в рядах своїх військ,— він діяв, отже, цілком у дусі Бакуніна. А коли іспанський уряд замість того, щоб зруйнувати дощенту свої власні фортечні споруди, чекав падіння Картахени від внутрішньої дезорганізації серед її захисників,— він дотримувався цілком правильної політики.

IV

Послухаємо тепер, що говориться про весь цей рух у доповіді Нової мадрідської федерації.

«У другу неділю серпня у Валенсії мав відбутися з'їзд, який повинен був, між іншим, визначити позицію Іспанської федерації Інтернаціоналу в зв'язку з важливими політичними подіями, що відбулися в Іспанії, починаючи з 11 лютого, коли була проголошена республіка. Проте безглузде» (descabellada — буквально: розтріпане) «кантональне повстання, яке зазнало такої сумної поразки і в якому члени Інтернаціоналу майже в усіх повсталих провінціях брали найактивнішу участь, не тільки паралізувало

діяльність Федеральної ради, розігнавши більшість її членів, але майже зовсім дезорганізувало і місцеві федерації і, що найгірше, накли́кало на членів цих федерацій усю ту ненависть і ті переслідування, які бувають наслідком усякого народного повстання, що ганебно було почате і зазнало поразки...

Коли спалахнуло кантональне повстання, коли організувались хунти, тобто уряди окремих кантонів, тоді ці люди» (бакуністи), «які так шалено виступали проти політичної влади і обвинувачували нас в авторитарності, поспішили вступити в кантональні уряди. У найважливіших містах, як Севілья, Кадіс, Санлукар-де-Баррамеда, Гранада і Валенсія, в кантональних хунтах засідало багато членів Інтернаціоналу, що називали себе антиавторитаристами, засідало, не маючи ніякої іншої програми, крім автономії провінції чи кантону. Це офіційно підтверджується опублікованими цими хунтами прокламаціями та іншими документами, під якими красуються імена відомих членів цього «Інтернаціоналу».

Така кричуща суперечність між теорією і практикою, між пропагандою і ділом, не мала б великого значення, якби в результаті була хоч яка-небудь користь для нашого Товариства, хоч який-небудь прогрес в організації наших сил, хоч якесь наближення до досягнення нашої головної мети — визволення робітничого класу. Проте сталося якраз протилежне, та інакше й бути не могло. Не вистачало головної умови — дійового співробітництва іспанського пролетаріату, співробітництва, якого так легко було добитися, діючи від імені Інтернаціоналу. Не вистачало одностайності серед місцевих федерацій; рух був залишений на індивідуальну або місцеву ініціативу, без усякого керівництва (крім хіба того, *яке міг нав'язати йому таємничий Альянс, а цей Альянс, на сором нам, усе ще панує над іспанською організацією Інтернаціоналу*), без усякої програми, крім програми наших природних ворогів, буржуазних республіканців. І ось кантональний рух був придушений найганебніше, майже без опору, а разом з ним загинули престиж і організація Інтернаціоналу в Іспанії. Яке б не сталося безчинство, злочин, насильство — республіканці звалюють його тепер на членів Інтернаціоналу; ми маємо навіть вірогідні відомості про те, що в Севільї, під час бою, інтрансиженти стріляли в своїх союзників, членів» (бакуністського) «Інтернаціоналу. Реакція, спритно використовуючи нашу дурість, нацькувала на нас республіканців і зводить наклепи на нас перед широкими масами, настроєними індиферентно; те, чого їй не вдалося досягти в часи Сагасти, їй удасться, очевидно, зробити тепер: зганьбити ім'я Інтернаціоналу в широких масах іспанських робітників.

У Барселоні багато робітничих секцій відокремилось від Інтернаціоналу, рішуче протестуючи проти панів з газети «Federacion»» (головний орган бакуністів) [461] «і їх незрозумілої поведінки. В Хересі, Пуерто-де-Санта-Марія та в інших місцях федерації прийняли рішення про саморозпуск. У Лосі (провінція Гранада) населення прогнало кількох членів Інтернаціоналу, які там жили. У Мадріді, де користуються ще найбільшою свободою, стара» (бакуністська) «федерація не подає ніяких ознак життя, а наша змушена нічого не робити і мовчати, щоб не розплачуватися за чужі гріхи. У містах півночі ми позбавлені всякої можливості діяти через карлістську війну, яка з кожним днем набирає дедалі більш запеклого характеру. Нарешті, у Валенсії, де уряд після п'ятнадцятиденної боротьби залишився переможцем, члени Інтернаціоналу, які не встигли втекти, змушені були сховатися, а Федеральна рада зовсім розпалася».

Ось що повідомляє мадрідська доповідь. Легко переконатися, що вона ні в чому не розходиться з наведеним вище історичним нарисом.

Який же результат усього нашого дослідження?

1. Бакуністи були змушені, як тільки виникло серйозне революційне становище, викинути за борт усю свою попередню програму. Насамперед вони пожертвували своєю доктриною про обов'язкове утримання від політичної діяльності і, особливо, утримання від участі у виборах. Потім такої самої долі зазнала анархія, знищення держави; замість того, щоб знищити державу, вони, навпаки, намагалися створити багато нових, дрібних держав. Потім вони викинули за борт той принцип, що робітники не повинні брати участі в жодній революції, яка не ставить мети негайного цілковитого визволення пролетаріату, вони самі брали участь у русі явно суто буржуазному. Нарешті, вони знехтували щойно проголошений ними самими принцип: ніби встановлення революційного уряду є лише новий обман і нова зрада робітничому класу,— вони знехтували його, спокійнісінько засідаючи в урядових комітетах окремих міст і притому майже скрізь як безсила меншість, майоризована панами буржуа і політично експлуатована ними.

2. Однак це відречення від проповідуваних доти принципів виявилось у найполохливішій, найоблуднішій формі і під тиском нечистої совісті, так що ні самі бакуністи, ні керовані ними маси, вступаючи в рух, не мали ніякої програми або взагалі не знали, чого вони хочуть. Який же був природний результат цього? — Той, що бакуністи або перешкоджали всякому рухові, як у Барселоні, або залучалися в розрізнені, позбавлені плану, безглузді повстання, як в Алької і Санлукар-де-Баррамеда; або ж керівництво повстанням потрапляло до рук буржуа-інтрансиджентів, як це було в більшості повстань. Отже, як тільки дійшло до діла, ультрареволюційні вигуки бакуністів перетворилися або в ухилянння, або в явно безнадійні повстання, або ж у приєднання до буржуазної партії, яка найганебніше політично експлуатувала робітників і до того ж нагороджувала їх стусанами.

3. Від так званих * принципів анархії, вільної федерації незалежних груп і т. ін. не лишається нічого, крім безмірного і безглуздого роздрібнення засобів революційної боротьби, що дало можливість урядові за допомогою жменьки солдатів підкорити майже без опору одне місто за одним.

4. Усе це призвело не тільки до того, що добре організовані і сильні своєю чисельністю іспанські секції Інтернаціоналу,— як вигаданого, так і справжнього,— полетіли в прірву слідом за інтрансиджентами і нині фактично не існують, але ще й до того, що їм приписується багато вигаданих безчинств, без яких філістери всіх країн не можуть собі навіть і уявити робітничого повстання. А внаслідок цього може на цілі роки стала неможли-

* У газеті «Volksstaat» замість слів «так званих» надруковано: «широкомовних». *Ред.*

вою нова організація Інтернаціоналу серед іспанського пролетаріату.

5. Одним словом, бакуністи дали нам в Іспанії незрівнянний зразок того, як *не* слід робити революцію.

Написано Ф. Енгельсом у вересні — жовтні 1873 р.

Надруковано в газеті «Der Volksstaat» № 105, 106 і 107, 31 жовтня, 2 і 5 листопада 1873 р. Видано окремою брошурою в Лейпцігу в 1874 р. Передруковано в книзі: Engels F. Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—75), Berlin, 1894

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 440—456

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПРОГРАМА БЛАНКІСТСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ КОМУНИ [462]

(СТАТТЯ II ІЗ СЕРІЇ «ЕМІГРАНТСЬКА ЛІТЕРАТУРА»)

Після кожної революції, що зазнала поразки, або контрреволюції, серед емігрантів, які втекли за кордон, розвивається гарячкова діяльність. Створюються партійні угруповання різних відтінків, кожне з яких докоряє іншим за те, що вони завели коня в трясовину, і обвинувачує їх у зрадництві та у всіляких інших смертних гріхах. При цьому зберігають тісний зв'язок з батьківщиною, організовують, ведуть конспіративну роботу, друкують листівки і газети, клянуться, що через двадцять чотири години знову «почнеться», що перемога забезпечена, а в передбаченні цього вже заздалегідь розподіляють урядові пости. Зрозуміло, розчарування йде за розчаруванням, а оскільки це не зв'язують з неминучими історичними умовами, яких не хочуть зрозуміти, а приписують випадковим помилкам окремих осіб,— то нагромаджуються взаємні обвинувачення, і справа закінчується загальною склокою. Такою є історія всіх еміграцій, починаючи від роялістських емігрантів 1792 р. і аж до нинішнього дня; а хто з емігрантів зберігає розум і розсудливість, той намагається відійти далі від марних чвар, як тільки є можливість зробити це в тактовній формі, і береться за що-небудь більш корисне.

Французька еміграція після Комуни також не уникла цієї неминучої долі.

Внаслідок загальноєвропейської кампанії наклепу, яка обрушилась на всіх однаково, і особливо в Лондоні — внаслідок наявності в ньому загального центру, який французька еміграція знайшла в особі Генеральної Ради Інтернаціоналу,— вона змушена була деякий час стримувати, хоча б перед зовнішнім світом, свої внутрішні чвари, але за останні два роки була неспроможною зберігати в таємниці дедалі швидший процес розкладу в своєму середовищі. Скрізь спалахнула відкрита ворожнеча. У Швейцарії частина емігрантів, головним чином під впливом *Малона*, який сам був одним із засновників таємного Альянсу [324], примкну-

ла до бакуністів. Потім у Лондоні так звані бланкісти відокремились від Інтернаціоналу й утворили самостійну групу під назвою «Революційна комуна». Потім виникла ще безліч інших груп, які, однак, перебували в стані безперервного перетворення й перебудови і не створили нічого путнього навіть щодо маніфестів; зате бланкісти в прокламації до «Communeux» * тільки що довели до відома всього світу свою програму.

Бланкістами вони називаються зовсім не тому, що являють собою групу, засновану самим Бланкі — з тридцяти трьох осіб, які підписали програму, хіба тільки дві-три мали коли-небудь нагоду розмовляти з Бланкі,— а тому, що вони хочуть діяти в його дусі і за його традицією. Бланкі переважно політичний революціонер; соціаліст він тільки за почуттям, із співчуття до страждань народу, але в нього немає ні соціалістичної теорії, ні певних практичних пропозицій соціальної перебудови. У своїй політичній діяльності він був переважно «людиною діла», яка вірила, що невелика, добре організована меншість, виступивши у належний момент із спробою революційного перевороту, може кількома першими успіхами повести за собою народну масу і зробити таким чином переможну революцію. За Луї-Філіппа таке ядро він міг організувати, зрозуміло, тільки у формі таємного товариства, і тут сталося те, що звичайно буває при змовах: люди, яким набридло вічне стримування і пусті обіцянки, що ось, мовляв, скоро почнеться, втратили, нарешті, усяке терпіння, збунтувалися і тоді довелось вибирати одне з двох — або дати змові розпастися, або ж без усякого зовнішнього приводу почати повстання. Повстання було підняте (12 травня 1839 р.) і вмить придушене [463]. А втім, ця змова Бланкі була єдиною, якої поліція так і не зуміла вистежити; повстання було для неї ударом грому серед ясного дня.— З того, що Бланкі уявляє собі всяку революцію як переворот, учинений невеликою революційною меншістю, само собою випливає необхідність диктатури після успіху повстання, диктатури, цілком зрозуміло, не всього революційного класу, пролетаріату, а невеликої кількості осіб, які вчинили переворот і які самі, у свою чергу, вже заздалегідь підкорені диктатурі однієї або кількох осіб.

Як бачите, Бланкі — революціонер минулого покоління.

Такі уявлення про хід революційних подій, принаймні для німецької робітничої партії, давно застаріли, та й у Франції можуть зустріти співчуття тільки в менш зрілих або в більш нетерплячих робітників. Ми побачимо також, що і в згаданій програмі ці уявлення зазнали певних обмежень. Однак і в наших лондонських бланкістів в основі лежить той самий принцип, що революції взагалі не робляться самі, а що їх роблять; що їх здійснює

* — «Комунарів». *Ред.*

порівняно незначна меншість і за виробленим заздалегідь планом; і, нарешті, що в будь-який момент може «скоро початися».

З такими принципами люди, природно, стають безнадійною жертвою будь-якого емігрантського самообману і роблять одну дурницю за одною. Найбільше хочеться їм грати роль Бланкі, «людини діла». Проте доброго бажання тут замало; революційний інстинкт Бланкі, його швидка рішучість дані не кожному, і скільки б Гамлет не твердив про енергію, він завжди залишиться Гамлетом. А коли нашим тридцяти трьом людям діла абсолютно нічого робити в тій галузі, яку вони називають ділом, тоді наші тридцять три Брути потрапляють швидше в комічну, ніж у трагічну суперечність з самими собою,— в суперечність, яка аж ніяк не стає трагічнішою від того, що вони походжають з похмурим виглядом, ніби кожний з них «Мерос з кинджалом за пазухою», що, зрештою, їм навіть на думку не спадає. Що ж вони роблять? Вони підготовляють черговий «вибух», складаючи наперед проскрипційні списки, щоб очистити (épuré) ряди людей, які брали участь у Комуні; тому інші емігранти і називають їх *чистими* (les purs). Чи приймають вони самі цей титул, мені невідомо, та деяким з них він би дуже мало й підійшов. Засідання в них закриті, а рішення повинні зберігатися в таємниці, що, однак, аж ніяк не перешкоджає всьому французькому кварталові судачити про них наступного ранку. І, як завжди трапляється з отакими серйозними людьми діла там, де нічого робити, вони встряли спочатку в особисту, а потім у літературну суперечку з якимсь гідним противником, з одним з найпідозріліших людей малої паризької преси, з досить відомим Вермершем, який при Комуні видавав газету «Père Duchêne», жалюгідну карикатуру на газету Ебера 1793 року [464]. У відповідь на їх доброчесне обурення цей благородний витязь в одному із своїх памфлетів обзиває їх усіх «шахраями або спільниками шахраїв», осипаючи їх напрочуд багатим набором паскудної лайки:

«Що не слово, то нічний горщок, і зовсім не порожній» *.

І з таким противником наші тридцять три Брути вважають за потрібне возитися на очах у публіки!

У чому справді не можна сумніватися, то це в тому, що після виснажливої війни, після голоду в Парижі і особливо після страшенного кровопускання в травневі дні 1871 р. паризький пролетаріат потребує тривалого періоду спокою, щоб знову зібратися з силами, і що всяка передчасна спроба повстання може призвести лише до нової, можливо ще страшеннішої поразки. Наші бланкісти — іншої думки.

Розпад монархістської більшості [465] у Версалі сповіщає, на їх погляд:

* Гейне. «Диспут». *Ред.*

«падіння Версаля, реванш за Комуну. Бо ми наближаємось до одного з тих великих історичних моментів, до однієї з тих великих криз, коли народ, який, здавалося б, гине в своїх нещастях і приречений на смерть, знову виступає з новими силами в революційний похід».

Отже, знову починається, і притому негайно. Ця надія на негайний «реванш за Комуну» — не звичайна емігрантська ілюзія; це необхідний символ віри в людей, які вбили собі в голову, що вони повинні бути «людьми діла» в такий час, коли робити в їх розумінні, у розумінні революційного повстання, абсолютно нічого.

Стара пісня. Оскільки вже починається, то їм здається, що «настав момент, коли всі в еміграції, хто ще не втратив життєздатності, повинні визначити свою позицію».

І при цьому самі тридцять три заявляють нам, що вони 1) атеїсти, 2) комуністи, 3) революціонери.

Наші бланкісти мають ту спільну з бакуністами рису, що вони хочуть бути представниками найбільш далекосяжного, найбільш крайнього напряму. А тому, до речі, при всій протилежності їх цілей, вони все-таки часто сходяться з бакуністами у засобах. Отже, йдеться про те, щоб бути радикальнішими за всіх відносно атеїзму. У наші дні бути атеїстом, на щастя, вже не дивно. Атеїзм є чимось майже само собою зрозумілим в європейських робітничих партіях, хоч у деяких країнах він частенько має такий самий характер, як атеїзм того іспанського бакуніста, який заявив: вірити в бога — це суперечить усякому соціалізмові, але вірити в діву Марію — це зовсім інша річ, у неї, звичайно, повинен вірити кожний порядний соціаліст. Про величезну більшість * німецьких соціал-демократичних робітників можна навіть сказати, що в них атеїзм уже став пройденим етапом; це суто негативне позначення до них уже застосувати не можна, бо вони протистоять вірі в бога вже не теоретично, а практично; вони *просто покінчили з богом*, вони живуть і мислять у дійсному світі і тому є матеріалістами. Приблизно таке саме становище й у Франції. Якщо ж ні, то що може бути простіше, ніж потурбуватися про масове розповсюдження серед робітників чудової французької матеріалістичної літератури минулого століття, тієї літератури, яка досі як за формою, так і за змістом є найвищим досягненням французького духу і яка, враховуючи тодішній рівень науки, за змістом ще й тепер стоїть безмірно високо, а за формою все ще залишається недосяжним взірцем. Та нашим бланкістам це не до смаку. Щоб довести, що вони радикальніші за всіх,— бог, як у 1793 р., скасовується декретом:

«Нехай Комуна навіки звільнить людство від цього привиду минулих нещасть» (від бога), «від цієї причини» (неіснуючий бог — причина!) «його

* Слова «величезну більшість» додані Енгельсом у виданні 1894 р. *Ред.*

нинішніх бідувань.— У Комуні немає місця попам; будь-яка релігійна проповідь, будь-яка релігійна організація має бути заборонена».

І ця вимога — перетворити людей в атеїстів par ordre du mufti * — підписана двома членами Комуни **, які напевно мали змогу переконатись, по-перше, що можна писати скільки завгодно наказів на папері, нітрохи не забезпечуючи цим їх виконання на ділі, а по-друге, що переслідування — найкращий засіб зміцнити небажані переконання! Одне безсумнівно: єдина послуга, яку в наш час можна ще зробити богові,— це проголосити атеїзм примусовим символом віри і перевершити протицерковні закони Бісмарка про культуркампф [466] — забороною релігії взагалі.

Другий пункт програми — комунізм.

Тут ми вже перебуваємо в значно звичнішій галузі, бо корабель, на якому відбувається тут плавання, має назву «Маніфест Комуністичної партії», опублікований у лютому 1848 року [132]. Вже восени 1872 р. п'ять бланкістів, які вийшли з Інтернаціоналу, оголосили себе прихильниками соціалістичної програми, що збігається в усіх істотних пунктах з програмою нинішнього німецького комунізму, а свій вихід мотивували тільки тим, що Інтернаціонал відмовлявся подібно до цієї п'ятірки грати в революцію. Тепер і рада тридцяти трьох приймає цю програму разом з її матеріалістичним розумінням історії, хоч її переклад на бланкістську французьку мову і залишає бажати кращого, там де текст «Маніфесту» не був відтворений майже буквально, як наприклад, у такому місці:

«З експлуатації праці, як останнього вираження всіх форм рабства, буржуазія зірвала містичні покрови, що оповивали її раніше: уряди, релігії, сім'я, закони, установи як минулого, так і сучасного постали, нарешті, у цьому суспільстві, зведеному до простої протилежності капіталістів і найманих робітників, як знаряддя гноблення, за допомогою яких буржуазія підтримує своє панування і придушує пролетаріат».

Порівняйте з цим «Комуністичний Маніфест», розділ 1:

«Словом, експлуатацію, прикриту релігійними і політичними ілюзіями, вона замінила експлуатацією відкритою, безсоромною, прямою, черствою. Буржуазія позбавила священного ореолу всі роди діяльності, які до того часу вважалися почесними і на які дивилися з побожним трепетом. Лікаря, юриста, священика, поета, людину науки вона перетворила в своїх платних найманих працівників. Буржуазія зірвала з сімейних відносин їх зворушливо-сентиментальний покров і звела їх до суто грошових відносин» і т. д.[467]

Але як тільки ми спускаємося з висот теорії в сферу практики,— виявляється відмітна особливість тридцяти трьох:

* — за велінням муфтія, за наказом зверху. *Ред.*
** — Е.-Ф.-Д. Едом і М.-Е. Вайяном. *Ред.*

«Ми — комуністи тому, що хочемо досягти своєї мети, не спиняючись на проміжних станціях, не йдучи на компроміси, які тільки віддаляють день перемоги і подовжують період рабства».

Німецькі комуністи є комуністами тому, що вони через усі проміжні станції і компроміси, створені не ними, а ходом історичного розвитку, ясно бачать і постійно добиваються * кінцевої мети: знищення класів і створення такого суспільного ладу, при якому не буде місця приватній власності на землю і на всі засоби виробництва. Тридцять три бланкісти є комуністами тому, що вони уявляють, що коли *вони* хочуть перескочити через проміжні станції і компроміси, то й усе гаразд, і що коли,— в чому вони твердо переконані,— цими днями «почнеться», і влада опиниться в їхніх руках, то післязавтра «комунізм буде введений». Отже, якщо цього не можна зробити негайно, то й вони не комуністи.

Що за дитяча наївність — висувати власне нетерпіння як теоретичний аргумент!

Нарешті, наші тридцять три є «революціонерами».

Що ж до пишномовних слів, то в цій галузі бакуністи, як відомо, досягли межі людських можливостей; однак наші бланкісти вважають за свій обов'язок перевершити і їх. Але як? Відомо, що весь соціалістичний пролетаріат, від Ліссабона і Нью-Йорка до Будапешта і Белграда, негайно ж узяв на себе en bloc ** відповідальність за дії Паризької Комуни. Нашим бланкістам цього мало:

«Що ж до нас, то ми вимагаємо своєї частки відповідальності за ті страти, які» (при Комуні) «спіткали ворогів народу» (далі йде підрахунок розстріляних), «ми вимагаємо своєї частки відповідальності за ті підпали, які було здійснено для зруйнування знаряддя монархістського чи буржуазного гноблення або для захисту тих, що боролися».

У всякій революції неминуче робиться безліч дурниць так само, як і в усякий інший час; і коли, нарешті, люди заспокоюються настільки, щоб знову стати здатними до критики, вони обов'язково приходять до висновку: ми зробили багато такого, чого краще було б не робити, і не зробили багато чого, що треба було б зробити, тому справи і йшли погано.

Але яка відсутність критики потрібна для того, щоб канонізувати Комуну, оголосити її непогрішимою, твердити, що з кожним спаленим будинком, з кожним розстріляним заложником повелися точно, аж до крапки над і, так, як треба було! Чи не означає це твердити, що в травневий тиждень народ розстріляв саме тих людей, і не більше, кого треба було розстріляти, спалив саме ті будівлі, і не більше, які треба було спалити? Хіба це не те саме, як коли б почали твердити, що під час першої французької революції [468] кожний обезголовлений дістав по заслузі — спочатку ті,

* Слова «і постійно добиваються» додані Енгельсом у виданні 1894 р. *Ред.*
** — цілком, повністю. *Ред.*

хто був обезголовлений за наказом Робесп'єра, а потім — сам Робесп'єр? Ось до якої легковажності доходить справа, коли по суті зовсім смирні люди дають волю прагненню здаватися дуже страшними.

Досить. При всіх емігрантських дурницях і при всіх простотаки комічних спробах надати хлопчикові Карлу (чи Едуарду?) * страшного вигляду, не можна не бачити в цій програмі істотного кроку вперед. Це перший маніфест, в якому *французькі робітники приєднуються до сучасного німецького комунізму*. І до того ж — робітники того напряму, який вважає французів народом-обранцем революції, а Париж — революційним Єрусалимом. Те, що вони прийшли до цього, є безумовною заслугою *Вайяна*, підпис якого, серед інших, стоїть під маніфестом і який, як відомо, дуже добре знає німецьку мову і німецьку соціалістичну літературу. А німецькі соціалістичні робітники, які довели в 1870 р., що вони зовсім вільні від усякого національного шовінізму, можуть вважати доброю прикметою ту обставину, що французькі робітники приймають правильні теоретичні положення, хоч вони й виходять з Німеччини.

Написано Ф. Енгельсом у червні 1874 р.

Надруковано в газеті «Der Volksstaat» № 73, 26 червня 1874 р., а також у книзі: Engels F. Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—75). Berlin, 1894
Підпис: Ф. Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 490—496

* Енгельс обігрує слова Філіппа II з драми Шіллера «Дон Карлос», дія I, 6. Слова «(чи Едуарду?)» — натяк на Едуара Вайяна — випущені Енгельсом у виданні 1894 р. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПРО СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЇ [469]

(СТАТТЯ V ІЗ СЕРІЇ «ЕМІГРАНТСЬКА ЛІТЕРАТУРА»)

Пан Ткачов мимохідь повідомляє німецьким робітникам, що в мене немає про Росію ні «найменших відомостей», що, навпаки, я виявляю саме тільки «неуцтво»; тому він почуває себе змушеним роз'яснити їм справжній стан справ, а особливо — ті причини, внаслідок яких саме тепер соціальна революція в Росії може бути здійснена легко і жартома, значно легше, ніж у Західній Європі.

«У нас немає міського пролетаріату, це правда; але зате в нас немає і буржуазії... Нашим робітникам треба буде боротися тільки *з політичною владою: влада капіталу* у нас ще в зародку. А вам, вельмишановний пане, відомо, що боротьба з політичною владою набагато легша, ніж боротьба з владою капіталу» [470].

Переворот, до якого прагне сучасний соціалізм, полягає, коротко кажучи, у перемозі пролетаріату над буржуазією і в створенні нової організації суспільства шляхом знищення всіляких класових відмінностей. Для цього необхідна наявність не тільки пролетаріату, який здійснить цей переворот, а також і буржуазії, в руках якої суспільні продуктивні сили досягають такого розвитку, коли стає можливим остаточне знищення класових відмінностей. У дикунів і в напівдикунів часто також немає ніяких класових відмінностей, і через такий стан пройшов кожний народ. Відновлювати його знову нам і на думку не може спасти вже через одне те, що з цього стану, з розвитком суспільних продуктивних сил, неминуче виникають класові відмінності. Тільки на певному, навіть для наших сучасних умов дуже високому, ступені розвитку суспільних продуктивних сил стає можливим піднести виробництво до такого рівня, щоб ліквідація класових відмінностей стала справжнім прогресом, щоб вона була міцною і не спричинилася до застою або навіть занепаду суспільного способу виробництва. Але такого ступеня розвитку продуктивні сили досягли тільки в руках буржуазії. Отже, буржуазія і з цього по-

гляду є такою самою необхідною попередньою умовою соціалістичної революції, як і сам пролетаріат. Тому людина, здатна твердити, що цю революцію легше здійснити в такій країні, де *хоч* немає пролетаріату, але *зате* немає і буржуазії, доводить тільки те, що їй треба вчитися ще азбуки соціалізму.

Отже, російським робітникам — а ці робітники, як говорить сам пан Ткачов, «хлібороби і як такі не є пролетарі, а *власники*»,— зробити це легше, бо їм треба буде боротися не з владою капіталу, а «тільки з політичною владою», з російською державою. А ця держава

«тільки здаля здається силою... Вона не має ніякого коріння в економічному житті народу, вона не втілює в собі інтересів будь-якого стану... У вас держава зовсім не уявна сила. Вона обома ногами спирається на капітал; вона втілює в собі» (!) «певні економічні інтереси... У нас щодо цього все якраз навпаки; наша суспільна форма зобов'язана своїм існуванням державі, яка, так би мовити, висить у повітрі, не має нічого спільного з існуючим соціальним ладом і коріння якої знаходиться в минулому, а не в сучасному».

Не будемо спинятися на плутаному уявленні, ніби економічні інтереси потребують для свого *втілення* держави, яку саме вони і створюють, або на сміливому твердженні, начебто російська «суспільна форма» (адже до якої належить і общинна власність селян) «зобов'язана своїм існуванням державі», а також на суперечливому твердженні, що ця держава «не має нічого спільного» з існуючим соціальним ладом, який нібито є її витвором. Придивимося краще відразу до цієї «держави, яка висить у повітрі» і яка не представляє інтересів будь-якого стану.

В Європейській Росії селяни мають 105 мільйонів десятин землі, дворяни (так я називаю тут для стислості великих землевласників) 100 мільйонів десятин, з яких майже половина належить 15 000 дворян, що мають, таким чином, у середньому по 3300 десятин кожний. Отже, селянської землі тільки ледь-ледь більше, ніж землі дворянської. Як бачите, у дворян немає ні найменшої зацікавленості в тому, щоб існувала російська держава, яка забезпечує їм володіння половиною країни! Далі. Селяни з своєї половини платять на рік 195 мільйонів карбованців земельного податку, дворяни — 13 мільйонів! Дворянські землі в середньому в два рази родючіші, ніж селянські, бо при поділі, проведеному в зв'язку з викупом панщини, держава забрала в селян і передала дворянам не тільки більше землі, а й кращу землю, причому селяни змушені були за свою гіршу землю платити дворянству по ціні якнайкращої *. І російське дворянство зовсім не зацікавлене в існуванні російської держави!

Селяни — у масі своїй — в результаті викупу опинилися в надзвичайно тяжкому, зовсім нестерпному становищі. У них не

* Винятком була тільки Польща, де уряд хотів розорити вороже йому дворянство і привернути на свій бік селян. *(Примітка до тексту, опублікованого в газеті «Volksstaat»; у виданнях 1875 і 1894 рр. її немає.)*

тільки забрали більшу і кращу частину їх земель, так що навіть у всіх родючих областях імперії селянські наділи — за російськими землеробськими умовами — виявились надто малими, щоб на них можна було прогодуватися. З селян не тільки взяли за цю землю надмірно високу ціну, яку авансом за них виплатила держава і яку вони змушені тепер поступово виплачувати державі разом з процентами. На них не тільки звалили майже весь тягар земельного податку, тоді як дворянство від нього майже зовсім звільнене; цей податок один поглинає і навіть перевищує всю вартість ренти з селянської землі, так що всі інші платежі, які має вносити селянин — про них ми скажемо нижче,— становлять уже пряме відрахування з тієї частини його доходу, яка становить собою його заробітну плату. Мало того. До земельного податку, до викупних платежів і процентів за аванс, виплачений державою, додались ще після введення місцевого управління губернські й повітові збори. Дуже істотним наслідком цієї «реформи» був новий податковий тягар для селян. Держава цілком зберегла свої доходи, але значну частину видатків вона звалила на губернії і повіти, які ввели для їх покриття нові податки, а в Росії є правилом, що вищі стани майже звільнені від податків, а селянин платить майже все.

Таке становище ніби навмисно створене для лихваря, а лихваря там ніде не бракує при майже безприкладній здібності росіян до торгівлі в її нижчих формах, до використання сприятливих обставин і до нерозривно зв'язаного з цим ошуканства: адже недарма ще Петро І говорив, що один росіянин справиться з трьома євреями. Як тільки наближається час стягування податей, приходить лихвар, куркуль — часто багатий селянин тієї самої общини — і пропонує свої готові гроші. Селянинові гроші потрібні що б там не було, і він змушений приймати умови лихваря беззаперечно. Тим самим він тільки ще глибше потрапляє в лещата, потребує готових грошей дедалі більше. На момент жнив з'являється хліботорговець; нужда в грошах змушує селянина збути частину зерна, потрібного для прожитку власної сім'ї. Торговець хлібом поширює брехливі чутки, які знижують ціни, платить низьку ціну, та й ту часом сплачує частково всілякими товарами за високою розцінкою, бо система оплати товарами в Росії дуже розвинута. Великий вивіз російського хліба грунтується, таким чином, просто на голодуванні селянського населення.— Другий спосіб експлуатації селян полягає в тому, що спекулянт орендує в уряду на тривалий строк ділянку казенної землі, обробляє її сам, поки земля дає добрий урожай без удобрення; потім він ділить цю ділянку на дрібні клаптики і здає виснажену землю за високу оренду сусіднім малоземельним селянам. Якщо вище ми бачили англійську систему оплати товарами, то тут ми маємо

точну копію ірландських middlemen *. Одним словом, немає іншої такої країни, в якій при всій первісній дикості буржуазного суспільства був би так розвинутий капіталістичний паразитизм, як саме в Росії, де вся країна, вся народна маса придушена і обплутана його тенетами. І всі ці кровопивці, що ссуть селян, усі вони аж ніяк не зацікавлені в існуванні російської держави, закони і суди якої охороняють їх спритні й прибуткові дільця!

Велика буржуазія Петербурга, Москви, Одеси, яка розвинулася з нечуваною швидкістю за останні десять років, особливо завдяки будівництву залізниць, і яка дуже відчутно зачеплена останньою кризою, всі ці експортери зерна, конопель, льону й сала, всі діла яких будуються цілком на злиднях селян, уся російська велика промисловість, що існує тільки завдяки наданим їй державою протекційним митам,— хіба всі ці впливові і швидко зростаючі елементи населення не зацікавлені в існуванні російської держави? Нічого вже й говорити про незліченну армію чиновників, яка наводнює та обкрадає Росію і утворює там справжній стан. І коли після цього пан Ткачов запевняє нас, що російська держава «не має ніякого коріння в економічному житті народу, не втілює в собі інтересів будь-якого стану», що вона «висить у повітрі», то нам починає здаватися, що не російська держава, а скоріше сам пан Ткачов висить у повітрі.

Що становище російських селян з часу звільнення від кріпосної залежності стало нестерпним, що довго це тривати не може, що вже з цієї причини революція в Росії наближається,— це ясно. Питання тільки в тому, який може бути, який буде результат цієї революції? Пан Ткачов говорить, що вона буде соціальною революцією. Це чистісінька тавтологія. Усяка справжня революція є соціальна революція, оскільки вона приводить до панування новий клас і дає йому можливість перетворити суспільство за своїм образом і подобою. Проте пан Ткачов хоче сказати, що революція буде соціалістичною, що вона запровадить у Росії ще раніше, ніж ми досягнемо цього на Заході, ту суспільну форму, до якої прагне західноєвропейський соціалізм,— і це при такому стані суспільства, коли і пролетаріат і буржуазія є поки що не всюди і перебувають на нижчому ступені розвитку! І це, мовляв, можливо, бо росіяни є, так би мовити, обраним народом соціалізму, маючи артіль і общинну власність на землю!

Про артіль пан Ткачов згадує тільки побіжно, але ми тут на ній спинимося, бо вже з часів Герцена багато росіян приписує їй таємничу роль. Артіль — це дуже поширена в Росії форма товариства, найпростіша форма вільної асоціації, подібна до тієї, яка зустрічається в мисливських племен під час полювання. І назвою і суттю вона не слов'янського, а татарського походження. І те і

* — посередників. *Ред.*

друге зустрічається в киргизів, якутів і т. д., з одного боку, і в саамів, ненців та інших фінських народів — з другого *. Тому артіль у Росії розвивається спочатку не на південному заході, а на півночі і сході, у місцях межування з фіннами і татарами. Суворий клімат потребує різнорідної промислової діяльності, а недостатній розвиток міст і нестача капіталу компенсується в міру можливості цією формою кооперації.— Одна з найважливіших відмітних ознак артілі, кругова порука її членів один за одного перед третіми особами, грунтувалася спочатку на узах кровного споріднення, як взаємна порука у стародавніх германців, кривава помста і таке інше.— А втім, слово артіль застосовується в Росії не тільки до всякого роду спільної діяльності, а й до загальних установ **.

У робітничих артілях завжди обирають старосту (starosta, старшина), який виконує обов'язки скарбника, рахівника і т. ін., а в міру потреби — управителя і одержує окрему платню. Такі артілі виникають:

1) для тимчасових підприємств, по закінченні яких вони розпадаються;

2) серед осіб, що займаються яким-небудь одним промислом, наприклад, серед вантажників і т. ін.;

3) для постійних підприємств, промислових у власному розумінні слова.

Вони засновуються на основі контракту, який підписують усі члени. Якщо ж ці члени не можуть самі зібрати потрібного капіталу, як це часто буває, наприклад у сироварінні і в рибальстві (для купівлі сітей, суден та ін.), то артіль потрапляє в лапи лихваря, що позичає за високі проценти суму, якої не вистачає, і з цього моменту кладе собі в кишеню більшу частину трудового доходу. Але ще мерзенніше експлуатуються ті артілі, які цілком наймаються до підприємця як наймані робітники. Вони самі керують своєю власною промисловою діяльністю і тим заощаджують капіталістові витрати по нагляду. Капіталіст здає їм халупи під житло і надає в кредит харчування, причому знову якнаймерзенніше розвивається система оплати товарами. Таке становище в лісорубів і смолокурів Архангельської губернії, у багатьох промислах у Сибіру та інших (пор. Flerovsky. «Polozenie rabočago klassa v Rossiji». Флеровський. «Становище робітничого класу в Росії», С.-Петербург, 1869). Отже, артіль є тут засобом, який істотно *полегшує* капіталістові експлуатацію найманих робітників. З другого боку, однак, є й такі артілі, що самі мають найманих робітників, які *не* є членами цієї асоціації.

---

* Про артіль див., між іншим, «Sbornik materialow ob Arteljach v Rossiji» («Збірник матеріалів про артілі в Росії», випуск 1. С.-Петербург, 1873 р.). *(Примітка Енгельса.)*

** Далі була фраза: «Біржа — також вид артілі», випущена Енгельсом у виданні 1894 р. *Ред.*

Отже, артіль — це стихійно виникла і тому ще дуже нерозвинута форма кооперативного товариства і як така не являє собою нічого виключно російського або навіть слов'янського. Такі товариства утворюються скрізь, де в них є потреба: в Швейцарії в молочній справі, в Англії в рибальстві, де вони навіть дуже різноманітні. Сілезькі землекопи (німці, аж ніяк не поляки), які побудували в 40-х роках стільки німецьких залізниць, були організовані в справжні артілі. Переважання цієї форми в Росії доводить, звичайно, про наявність у російському народі великого прагнення до асоціації, але зовсім ще не доводить, що цей народ може за допомогою цього прагнення перескочити просто з артілі в соціалістичний суспільний лад. Для такого переходу насамперед треба було б, щоб сама артіль стала здатною до розвитку, щоб вона відкинула свою стихійну форму, в якій вона, як ми бачили, служить більше капіталу, ніж робітникам, і піднялась *принаймні* до рівня західноєвропейських кооперативних товариств. Але, якщо на цей раз повірити панові Ткачову (що після всього попереднього, правда, більш ніж ризиковано),— до цього ще дуже далеко. Навпаки, з надзвичайно характерною для його точки зору зарозумілістю, він запевняє нас:

«Щодо кооперативних і кредитних товариств за німецьким» (!) «зразком, які з недавнього часу штучно насаджуються в Росії, то вони прийняті більшістю наших робітників з цілковитою байдужістю і майже скрізь зазнали фіаско».

Сучасне кооперативне товариство довело, принаймні, свою здатність самостійно вести з вигодою великі промислові підприємства (прядильні й ткацькі в Ланкаширі). Артіль і досі не тільки нездатна до цього, але вона неминуче повинна загинути при зіткненні з великою промисловістю, якщо не стане на шлях дальшого розвитку.

Общинна власність російських селян була відкрита в 1845 р. прусським урядовим радником Гакстгаузеном, і він розголосив про неї на весь світ як про щось надзвичайно дивне, хоч на своїй вестфальській батьківщині Гакстгаузен міг би ще знайти чимало її залишків, а як урядовий чиновник навіть повинен був знати про них точно [471]. Герцен, сам російський поміщик, уперше від Гакстгаузена довідався, що його селяни спільно володіли землею, і скористався цим для того, щоб показати російських селян як справжніх носіїв соціалізму, природжених комуністів на противагу робітникам старіючого, загниваючого європейського Заходу, яким доводиться тільки штучно вимучувати з себе соціалізм. Від Герцена ці відомості перейшли до Бакуніна, а від Бакуніна до пана Ткачова. Послухаємо ж Ткачова.

«Наш народ... у своїй величезній більшості... пройнятий принципами общинного володіння; він, якщо можна так висловитись, комуніст з інстинкту, з традиції. Ідея колективної власності так міцно зрослася з усім світо-

гладом» (ми далі побачимо, який широкий світ російського селянина) «російського народу, що тепер, коли уряд починає розуміти, що ця ідея несумісна з принципами «впорядкованого» суспільства і в ім'я цих принципів хоче ввести в народну свідомість і народне життя ідею приватної власності, то він може досягти цього тільки за допомогою штиків і батога. З цього ясно, що наш народ, незважаючи на своє неуцтво, стоїть значно ближче до соціалізму, ніж народи Західної Європи, хоч вони й освіченіші за нього».

Насправді общинна власність на землю являє собою такий інститут, який ми знаходимо на низькому ступені розвитку в усіх індоєвропейських народів від Індії до Ірландії, і навіть у малайців, які розвиваються під індійським впливом, наприклад на Яві. Ще в 1608 р. існування загальновизнаної общинної власності на землю на тільки що завойованій півночі Ірландії стало для англійців приводом оголосити землю безхазяйною і як таку конфіскувати на користь корони. В Індії до цього часу існує цілий ряд форм общинної власності. У Німеччині вона була загальним явищем; общинні землі, які подекуди зустрічаються ще й тепер, є її залишками; часто, особливо в горах, зустрічаються ще її виразні сліди: періодичні переділи общинної землі і таке інше. Точніші вказівки і подробиці про старогерманську общинну власність можна знайти в ряді творів *Маурера*, які з цього питання є класичними [472]. У Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Малоросію, ця общинна власність перетворилась, на певному ступені суспільного розвитку, в окови, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була мало-помалу усунута. Навпаки, у Великоросії (тобто власне Росії) вона збереглася до цього часу, доводячи тим самим, що сільськогосподарське виробництво і відповідні йому сільські суспільні відносини тут ще дуже нерозвинуті, як це й є насправді. Російський селянин живе і діє тільки в своїй общині; увесь інший світ існує для нього лише остільки, оскільки він втручається у справи його общини. Це в такій мірі правильно, що російською мовою одне і те саме слово *мир* означає, з одного боку, «всесвіт», а з другого — «селянську общину». Ves' mir, весь мир мовою селянина означає збори членів общини. Отже, коли пан Ткачов говорить про *«світогляд»* російського селянина, то він явно неправильно переклав російське слово *мир*. Така повна ізоляція окремих общин однієї від одної, яка, правда, створює по всій країні однакові, але ні в якому разі не спільні інтереси, становить природну основу для *східного деспотизму*; від Індії до Росії, скрізь, де переважала ця суспільна форма, вона завжди породжувала його, завжди знаходила в ньому своє доповнення. Не тільки російська держава взагалі, а й навіть її специфічна форма, царський деспотизм, зовсім не висить у повітрі, а є необхідним і логічним продуктом російських суспільних умов, з якими він, за словами пана Ткачова, «не має нічого спільного»! — Дальший розвиток Росії в *буржуазному* напрямі мало-помалу знищив би і тут общинну власність без усякого втручання «шти-

ків і батога» російського уряду. І це тим більше, що общинну землю селяни в Росії не обробляють спільно, з тим щоб ділити тільки продукти, як це буває ще в деяких областях Індії. Навпаки, в Росії землю періодично переділяють між окремими главами сімей, і кожний обробляє свою ділянку для себе. Це створює можливість дуже великої нерівності в добробуті окремих членів общини, і ця нерівність справді існує. Майже скрізь серед членів общини буває кілька багатих селян, іноді мільйонерів, які займаються лихварством і висмоктують соки з селянської маси. Ніхто не знає цього краще від пана Ткачова. Запевняючи німецьких робітників у тому, що тільки батіг і штик можуть примусити російського селянина, цього комуніста з інстинкту, з традиції, відмовитись від «ідеї колективної власності», він розповідає в той же час у своїй російській брошурі, на стор. 15 [473]:

«У середовищі селянства виробляється клас *лихварів* (kulakov), *покупців* і *наймачів* селянських і поміщицьких земель — мужицька аристократія».

Це саме такі кровопивці, про яких ми писали вище.

Найсильнішого удару общинній власності завдав знову-таки викуп панщини. Поміщик одержав більшу і кращу частину землі; селянам залишилось ледве-ледве удосталь, а часто-густо зовсім недостатньо для того, щоб прогодуватись. При цьому ліси відійшли до поміщиків; дрова, виробний і будівельний ліс, які раніше селянин міг брати даром, він змушений тепер купувати. Отже, у селянина немає тепер нічого, крім хати і голого клаптика землі, немає і засобів для його обробітку; не вистачає звичайно і землі, щоб проіснувати з сім'єю від урожаю до врожаю. За таких умов і під гнітом податків та лихварів общинна власність на землю перестає бути благодіянням, вона перетворюється в окови. Селяни часто втікають з общини, з сім'ями або без сімей, залишають свою землю і шукають джерело існування у відхожих промислах *.

З усього цього ясно, що общинна власність у Росії давно вже пережила час свого розквіту і, як видно, іде до свого розкладу. Проте безперечно є можливість перевести цю суспільну форму у вищу, якщо тільки вона збережеться доти, поки визріють умови для цього, і якщо вона буде здатною до розвитку в тому розумінні, що селяни почнуть обробляти землю вже не окремо, а спільно **, причому цей перехід до вищої форми повинен буде здійснитися без того, щоб російські селяни пройшли через проміжний

---

* Про становище селян див., між іншим, офіційний звіт урядової сільськогосподарської комісії (1873 р.), далі — *Скалдін.* «W Zacholusti i w Stolice» («У глушині і в столиці». С.-Петербург, 1870 р.) Ця остання праця належить перу поміркованого консерватора. *(Примітка Енгельса.)*

** У Польщі, особливо в Гродненській губернії, де поміщики в результаті повстання 1863 р. здебільшого розорені, селяни тепер часто купують або орендують поміщицькі садиби і обробляють їх спільно й *на загальну користь.* А ці селяни вже віками не мають ніякої общинної власності і притому це не великороси, а поляки, литовці й білоруси. *(Примітка Енгельса.)*

ступінь буржуазної парцельної власності. Але це може статися тільки в тому разі, якщо в Західній Європі, ще до остаточного розпаду цієї общинної власності, здійсниться переможна пролетарська революція, яка створить російському селянинові необхідні умови для такого переходу,— зокрема матеріальні засоби, які будуть йому потрібні для того, щоб учинити неминуче зв'язаний з цим переворот у всій його системі землеробства. Отже, пан Ткачов говорить справжнісіньку нісенітницю, твердячи, що російські селяни, хоч вони і «власники», стоять «ближче до соціалізму», ніж позбавлені власності робітники Західної Європи. Якраз навпаки. Коли що-небудь може ще врятувати російську общинну власність і дати їй можливість перетворитися в нову, дійсно життєздатну форму, то це саме пролетарська революція в Західній Європі.

Так само легко, як з економічною революцією, розправляється пан Ткачов і з політичною. Російський народ, розповідає він, «безустанно протестує» проти рабства у формі «релігійних сект... відмовлення від сплати податків... розбійницьких ватаг (німецькі робітники можуть поздоровити себе з тим, що Ганс-шкуродер виявляється батьком німецької соціал-демократії) підпалів... бунтів... і тому російський народ можна назвати революціонером з інстинкту». Все це переконує пана Ткачова, що «треба тільки розбудити одночасно в кількох місцевостях нагромаджене почуття озлоблення і незадоволення... яке завжди кипить у грудях нашого народу». Тоді «об'єднання революційних сил станеться вже *само собою*, а боротьба... повинна буде скінчитися сприятливо для справи народу. Практична необхідність, інстинкт самозбереження» створять уже самі собою «тісний і нерозривний зв'язок між протестуючими общинами».

Більш легкої і приємної революції не можна собі й уявити. Досить тільки в трьох-чотирьох місцях одночасно почати повстання, а там «революціонер з інстинкту», «практична необхідність», «інстинкт самозбереження» зроблять усе інше «вже самі собою». Просто не можна зрозуміти, як же це при такій неймовірній легкості революція давно вже не здійснена, народ не визволений і Росія не перетворена в зразкову соціалістичну країну.

В дійсності справа зовсім інша. Російський народ, цей «революціонер з інстинкту», піднімав, правда, численні розрізнені селянські повстання проти *дворянства* і проти окремих чиновників, але *проти царя — ніколи*, крім тих випадків, коли на чолі народу ставав *самозванець* і вимагав собі трону. Останнє велике селянське повстання при Катерині II було можливе тільки тому, що Омелян Пугачов видавав себе за її чоловіка, Петра III, нібито не вбитого жінкою, а тільки позбавленого трону і посадженого в тюрму, з якої він, однак, утік [474]. Навпаки, селянин уявляє собі царя земним богом: Bog vysok, Car daljok, до бога високо, до царя

далеко, вигукує він у відчаї. Що маса селянського населення, особливо з часу викупу панщини, поставлена в становище, яке дедалі більше примушує її до боротьби з урядом і з царем,— це не викликає ніякого сумніву; але казки про «революціонера з інстинкту» нехай уже пан Ткачов розповідає комусь іншому.

А крім того, *якби* навіть маса російських селян була якнайреволюційніша з інстинкту; *якби* навіть ми уявили собі, що революції можна робити на замовлення, як кусок узорчатого ситцю або самовар,— навіть тоді дозвольте запитати: чи личить людині, що вийшла вже з дванадцятирічного віку, мати таке надзвичайно дитяче уявлення про хід революції, яке ми тут бачимо? І подумати тільки, що це написано вже після блискучого провалу в Іспанії в 1873 р. першої виготовленої за цим бакуністським зразком революції. Там також повстання почали відразу в кількох місцях. Там також розраховували на те, що практична необхідність, інстинкт самозбереження вже самі собою встановлять міцний і нерозривний зв'язок між протестуючими общинами. І що ж вийшло? Кожна община, кожне місто захищали тільки самих себе, про взаємну підтримку не було й мови, і Павіа, маючи в своєму розпорядженні тільки 3 000 солдатів, за два тижні підкорив одне місто за другим і поклав край усій цій анархістській величі (див. мою статтю «Бакуністи за роботою» *, де це описано докладно).

Росія, безперечно, перебуває напередодні революції. Фінанси до краю розладнані. Податковий прес відмовляється служити, проценти по старих державних боргах сплачуються за допомогою нових позик, а кожна нова позика натрапляє на все більші труднощі; тільки під приводом будівництва залізниць вдається ще діставати гроші! Адміністрація давно розбещена до самих кісток; чиновники живуть більше злодійством, хабарами і здирством, ніж на свою платню. Усе сільськогосподарське виробництво — найважливіше в Росії — розладнане до краю викупом 1861 року; великому землеволодінню не вистачає робочої сили, селянам не вистачає землі, вони придушені податками, обібрані лихварями; сільськогосподарська продукція з року в рік скорочується. Усе це в цілому стримується з великими труднощами і тільки зовнішньо за допомогою такого азіатського деспотизму, про сваволю якого ми на Заході навіть не можемо скласти собі ніякого уявлення, деспотизму, який не тільки з кожним днем заходить у дедалі більш кричущу суперечність з поглядами освічених класів, особливо з поглядами швидко зростаючої столичної буржуазії, але який в особі нинішнього свого носія сам заплутався, сьогодні ідучи на поступки лібералізму, щоб завтра з переляку взяти їх назад, і таким чином сам дедалі більше підриває всяке до себе

---

* Див. цей том, с. 439—454. *Ред.*

довір'я. При цьому серед більш освічених верств нації, які концентруються в столиці, зміцнюється усвідомлення, що таке становище нестерпне, що близький переворот, але в той же час виникає й ілюзія, піби цей переворот можна спрямувати в спокійне конституційне русло. Тут поєднуються всі умови революції; цю революцію почнуть вищі класи столиці, може навіть сам уряд, але селяни розгорнуть її далі і швидко виведуть за межі першої конституційної фази; ця революція матиме величезне значення для всієї Європи хоча б тому, що вона одним ударом знищить останній, все ще незачеплений резерв усієї європейської реакції. Ця революція безперечно наближається. Тільки дві події могли б надовго відстрочити її: вдала війна проти Туреччини або Австрії, для чого потрібні гроші й надійні союзники, або ж... передчасна спроба повстання, яка знову зажене імущі класи в обійми уряду.

Написано Ф. Енгельсом у березні — першій половині квітня 1875 р.

Надруковано в газеті «Der Volksstaat» № 43, 44 і 45; 16, 18 і 21 квітня 1875 р. і у вигляді окремої брошури: Engels F. Soziales aus Rußland. Leipzig, 1875, а також у книзі: Engels F. Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—75). Berlin, 1894
Підпис: Ф. Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 515—525

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПІСЛЯМОВА ДО ПРАЦІ «ПРО СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЇ» [475]

Насамперед я повинен зробити ту поправку, що пан П. Ткачов, якщо говорити точно, був не бакуністом, тобто анархістом, а видавав себе за «бланкіста». Помилка ця була природна, бо згаданий пан Ткачов, дотримуючись тодішнього звичаю російських емігрантів, оголошував себе перед Західною Європою солідарним з усією російською еміграцією і в своїй брошурі [470] справді захищав також і Бакуніна з компанією від моєї критики, захищав так, начебто вона була спрямована особисто проти нього.

Погляди на російську комуністичну селянську общину, які він обстоював у полеміці зі мною, були по суті поглядами Герцена. Цей останній, панславістський белетрист, якого роздули в революціонера, довідався з «Етюдів про Росію» Гакстгаузена [471], що кріпаки в його маєтках не знають приватної власності на землю, а час від часу провадять між собою переділ орної землі і лук. Як белетристові, йому нічого було вивчати те, що скоро стало відомим усім і кожному, а саме, що общинна власність на землю є формою володіння, яка в первісну епоху панувала у германців, кельтів, індійців, словом у всіх індоєвропейських народів, в Індії існує ще й понині, в Ірландії і Шотландії тільки недавно насильствено знищена, в Німеччині трапляється місцями навіть тепер, що це відмираюча форма володіння, яка на ділі являє собою явище, спільне для всіх народів на певному ступені розвитку. Але як панславіст, Герцен, що був соціалістом у кращому разі на словах, побачив в общині новий привід для того, щоб у ще яскравішому світлі виставити перед гнилим Заходом свою «святу» Русь та її місію — омолодити і відродити, в разі потреби навіть силою зброї, цей прогнилий Захід, який віджив свій вік. Те, чого не можуть здійснити, незважаючи на всі свої зусилля, одряхлілі французи і англійці, росіяни мають у готовому вигляді у себе дома.

«Зберегти общину і дати свободу особі, поширити сільське і волосне самоврядування по містах і всій державі, зберігаючи народну єдність,—

ось у чому полягає питання про майбутнє Росії, тобто питання тієї самої соціальної антиномії, розв'язання якої цікавить і хвилює уми Заходу» (Герцен. Листи до Лінтона) [476].

Отже, в Росії, мабуть, ще існує політичне питання; але «соціальне питання» для Росії вже розв'язане.

Так само просто, як і Герцен, дивився на справу Ткачов, який сліпо наслідував його. Хоч у 1875 р. він і не міг більше твердити, нібито «соціальне питання» в Росії вже розв'язане, проте він говорив, що російські селяни, як природжені комуністи, стоять незрівнянно ближче до соціалізму і, крім того, їм живеться незрівнянно краще, ніж бідним, забутим богом західноєвропейським пролетарям. Якщо французькі республіканці, завдяки їх столітній революційній діяльності, вважали свій народ обраним народом у політичному відношенні, то багато тодішніх російських соціалістів проголошували Росію обраним народом у соціальному відношенні; не західноєвропейський пролетаріат принесе, мовляв, своєю боротьбою відродження старому економічному світові, ні, це відродження прийде до нього з самих надр російського селянства. Проти цього дитячого погляду і була спрямована моя критика.

Проте російська община привернула увагу і заслужила собі визнання і таких людей, які стоять незрівнянно вище Герценів і Ткачових. Серед них був і Микола Чернишевський, цей великий мислитель, якому Росія зобов'язана незмірно багато чим і чиє повільне вбивство довгорічним засланням серед сибірських якутів навіки залишиться ганебною плямою на пам'яті Олександра II «Визволителя».

Внаслідок інтелектуального бар'єра, який відокремлював Росію від Західної Європи, Чернишевський ніколи не знав творів Маркса, а коли з'явився «Капітал», він давно вже був у Середньо-Вілюйську, серед якутів. Весь його духовний розвиток повинен був проходити в тих умовах, які були створені цим інтелектуальним бар'єром. Те, чого не пропускала російська цензура, майже або навіть зовсім не існувало для Росії. Тому, якщо в окремих випадках ми і знаходимо у нього слабкі місця, обмеженість кругозору, то доводиться тільки дивуватися, що таких випадків не було значно більше.

Чернишевський теж бачить у російській селянській общині засіб для переходу від сучасної суспільної форми до нового ступеня розвитку, який стоїть, з одного боку, вище, ніж російська община, а з другого — вище, ніж західноєвропейське капіталістичне суспільство з його класовими протилежностями. І в тому, що Росія має такий засіб, тимчасом як Захід його не має, в цьому Чернишевський вбачає перевагу Росії.

«Запровадження кращого порядку справ надзвичайно утруднюється в Західній Європі безмежним розширенням прав окремої особи... не легко від-

мовлятися хоч би навіть від незначної частини того, чим звик уже користуватися, а на Заході окрема особа звикла вже до безмежності приватних прав. Корисності і необхідності взаємних поступок може навчити тільки гіркий досвід і тривалий роздум. На Заході кращий порядок економічних відносин зв'язаний з пожертвуваннями, і тому його запровадження дуже утруднене. Він суперечить звичкам англійського і французького селянина». Але «те, що здається утопією в одній країні, існує в іншій як факт... ті звички, проведення яких у народне життя здається справою незмірної трудності англійцеві і французові, існують у росіянина як факт його народного життя... Порядок справ, до якого таким важким і довгим шляхом прагне тепер Захід, ще існує у нас у могутньому народному звичаї нашого сільського побуту... Ми бачимо, які сумні наслідки породила на Заході втрата общинної поземельної власності і як важко західним народам повернути свою втрату. Приклад Заходу не повинен бути втрачений для нас». (Чернишевський. Твори, женевське видання, т. V, стор. 16—19; цитовано у Плеханова, «Наші незгоди» *, Женева, 1885.) [477]

А про уральських козаків, у яких ще панував громадський обробіток землі з наступним поділом продукту між окремими сім'ями, він говорить:

«Якщо уральці доживуть у нинішньому своєму ладі до того часу, коли будуть запроваджені в хліборобство машини, то уральці будуть тоді дуже раді, що зберігся у них лад, який допускає застосування таких машин, що вимагають господарства у величезних розмірах, на сотнях десятин». (Ibidem **, стор. 131).

Не слід тільки при цьому забувати, що уральці з своїм громадським обробітком землі, який охороняється від загибелі з міркувань воєнного характеру (адже і у нас існує казармений комунізм), стоять у Росії цілком відособлено, приблизно так само, як у нас подвірні общини [Gehöferschaften] на Мозелі, з їх періодичними переділами. І якщо нинішній лад збережеться у них до моменту запровадження машин, то від цього дістануть вигоду не самі уральці, а російський військовий фіск, слугами якого вони є.

В усякому разі, факт такий: у той час як у Західній Європі капіталістичне суспільство розпадається і неусувні суперечності його власного розвитку загрожують йому загибеллю, в цей самий час у Росії близько половини всієї оброблюваної землі перебуває ще, як спільна власність, у руках селянських общин. Якщо на Заході розв'язання суперечностей з допомогою нової організації суспільства передбачає, як неодмінну умову, перехід усіх засобів виробництва, а отже і землі, у власність усього суспільства, то в якому ж відношенні до цієї спільної власності, яку на Заході тільки треба буде створити, перебуває общинна власність, що вже існує або, точніше, ще існує в Росії? Чи не може вона стати вихідним пунктом народного руху, який, перестрибнувши через весь капіталістичний період, відразу перетворить російський селянський комунізм у сучасну соціалістичну спільну власність на всі

* В оригіналі назва книжки написана по-російському латинськими буквами. *Ред.*

** — Там же. *Ред.*

засоби виробництва, збагативши його всіма технічними досягненнями капіталістичної ери? Або, як формулював думку Чернишевського Маркс в одному листі, цитованому нижче *: «Чи повинна Росія, як того хочуть її ліберальні економісти, почати з руйнування сільської общини, щоб перейти до капіталістичного ладу, чи, навпаки, вона може, не зазнавши мук цього ладу, заволодіти всіма його плодами, розвиваючи свої власні історичні дані?»

Уже сама постановка питання показує той напрям, в якому треба шукати його розв'язання. Російська община проіснувала сотні років, і всередині неї ні разу не виникло стимулу виробити з самої себе вищу форму спільної власності; так само стояла справа з німецькою маркою, кельтським кланом, індійською та іншими общинами з їх первісно-комуністичними порядками. Всі вони з часом, під впливом товарного виробництва і обміну між окремими сім'ями і окремими особами, яке оточувало їх, а також і виникало всередині них і поступово захоплювало їх, все більше й більше втрачали свій комуністичний характер і перетворювалися в общини незалежних один від одного землевласників. Тому, якщо взагалі можна ставити питання про те, чи не чекає російську общину інша і краща доля, то причина цього криється не в ній самій, а тільки в тій обставині, що в одній з європейських країн вона зберегла відносну життєву силу до такого часу, коли в Західній Європі не тільки товарне виробництво взагалі, а навіть його найвища і остання форма — капіталістичне виробництво зайшло в суперечність із створеними ним самим продуктивними силами, коли воно стає нездатним керувати далі цими силами і коли воно гине від цих внутрішніх суперечностей і зумовлених ними класових конфліктів. Уже з цього випливає, що ініціатива такого перетворення російської общини може виходити виключно лише від промислового пролетаріату Заходу, а не від самої общини. Перемога західноєвропейського пролетаріату над буржуазією і зв'язана з цим заміна капіталістичного виробництва суспільно керованим виробництвом,— ось неодмінна попередня умова для піднесення російської общини на такий самий ступінь розвитку.

Справді: ніде і ніколи аграрний комунізм, який зберігся від родового ладу, не породжував з самого себе нічого іншого, крім власного розкладу. Сама російська селянська община уже в 1861 р. являла собою порівняно ослаблену форму цього комунізму; спільний обробіток землі, що існує ще в окремих місцевостях Індії і в південнослов'янській домашній общині (задрузі), ймовірній родоначальниці російської общини, змушена була уступити місце веденню господарства окремими сім'ями; общинна власність проявлялась ще тільки в повторюваних переділах землі, які проводилися в різних місцевостях через найрізноманітніші про-

* Див. цей том, с. 479—481. *Ред.*

міжки часу. Варто цим переділам припинитися самим по собі або в результаті особливої постанови,— і перед нами село парцельних селян.

Але самий той факт, що, існуючи поруч з російською селянською общиною, капіталістичне виробництво в Західній Європі наближається в той же час до моменту своєї загибелі і в ньому самому вже є зародок нової форми виробництва, при якій засоби виробництва як суспільна власність застосовуватимуться в плановому порядку,— самий цей факт не може вдихнути в російську общину силу, яка дала б їй можливість розвинути з самої себе цю нову суспільну форму. Яким чином община може освоїти гігантські продуктивні сили капіталістичного суспільства як суспільну власність і суспільне знаряддя, перш ніж саме капіталістичне суспільство зробить цю революцію? Яким чином може російська община показати світові, як вести велику промисловість на суспільних засадах, коли вона розучилася вже обробляти на суспільних засадах свої власні землі?

Правда, в Росії є немало людей, які добре знають західне капіталістичне суспільство з усіма його непримиренними протилежностями і конфліктами і ясно уявляють собі, де вихід з цього уявного тупика. Але, по-перше, ті кілька тисяч людей, які це розуміють, живуть не в общині, а ті не менш як п'ятдесят мільйонів людей, що у Великоросії живуть ще в умовах общинної власності на землю, не мають про все це анінайменшого уявлення. Їм щонайменше так само чужі і незрозумілі погляди цих кількох тисяч людей, як були чужі і незрозумілі англійським пролетарям 1800—1840 рр. ті плани, які вигадував для їх порятунку Роберт Оуен. І серед робітників, що працювали на фабриці Оуена в Нью-Ланарку, більшість складалася з людей, які теж виросли при порядках і звичаях комуністичного родового ладу, що розпадався, в кельтсько-шотландському клані, проте Оуен ні слова не говорив про те, що у цих людей він зустрів краще розуміння. А, по-друге, історично неможливо, щоб суспільству, яке стоїть на нижчому ступені економічного розвитку, треба було розв'язати завдання і конфлікти, які виникли і могли виникнути лише в суспільстві, що стоїть на значно вищому ступені розвитку. Всі форми родової общини, які виникли до появи товарного виробництва і приватного обміну, мають з майбутнім соціалістичним суспільством тільки те спільне, що певні речі, засоби виробництва, перебувають у спільній власності і в спільному користуванні певних груп. Але одна ця спільна властивість не робить нижчу суспільну форму здатною створити з себе самої майбутнє соціалістичне суспільство, цей останній продукт капіталістичного суспільства, породжуваний ним самим. Кожна дана економічна формація повинна розв'язувати свої власні завдання, які з неї самої виникають; братися за розв'язання завдань, які стоять

перед іншою зовсім чужою формацією, було б абсолютним безглуздям. І російської общини це стосується не меншою мірою, ніж південнослов'янської задруги, індійської родової общини або всякої іншої суспільної форми періоду дикості чи варварства, що характеризується спільним володінням засобами виробництва.

Але зате не тільки можливо, а й безсумнівно, що після перемоги пролетаріату і переходу засобів виробництва в спільне володіння у західноєвропейських народів ті країни, яким тільки що довелося стати на шлях капіталістичного виробництва і в яких уціліли ще родові порядки або залишки їх, можуть використати ці залишки общинного володіння і відповідні їм народні звичаї як могутній засіб для того, щоб значно скоротити процес свого розвитку до соціалістичного суспільства і уникнути більшої частини тих страждань і тієї боротьби, через які доводиться прокладати нам шлях у Західній Європі. Але неминучою умовою для цього є приклад і активна підтримка поки ще капіталістичного Заходу. Тільки тоді, коли капіталістичне господарство буде переборене на своїй батьківщині і в країнах, де воно досягло розквіту, тільки тоді, коли відсталі країни побачать на цьому прикладі, «як це робиться», як поставити продуктивні сили сучасної промисловості як суспільну власність на службу всьому суспільству в цілому,— тільки тоді зможуть ці відсталі країни стати на шлях такого скороченого процесу розвитку. Але зате успіх їм тоді забезпечений. І це стосується не тільки Росії, а й усіх країн, які перебувають на докапіталістичному ступені розвитку. В Росії, однак, це буде порівняно найлегше, бо тут частина корінного населення вже засвоїла собі інтелектуальні результати капіталістичного розвитку, завдяки чому в період революції тут можна буде здійснити суспільну перебудову майже одночасно з Заходом.

Це було вже висловлено Марксом і мною 21 січня 1882 р. в передмові до російського видання «Комуністичного Маніфесту» в перекладі Плеханова. Ми писали там:

«Але поряд із швидко зростаючою капіталістичною гарячкою і тільки тепер утворюваною буржуазною земельною власністю ми бачимо в Росії більшу половину землі в общинному володінні селян. Тепер постає питання: чи може російська община — ця, правда, дуже вже зруйнована форма первісного спільного володіння землею — безпосередньо перейти у вищу, комуністичну форму спільного володіння? Чи, навпаки, вона повинна пережити спочатку той самий процес розкладу, який властивий історичному розвиткові Заходу? Єдино можлива в даний час відповідь на це питання полягає ось у чому. Якщо російська революція буде сигналом для пролетарської революції на Заході, так що обидві вони доповнять одна одну, то сучасна російська общинна власність на землю може стати вихідним пунктом комуністичного розвитку» [478].

Не слід, проте, забувати, що згаданий тут розклад російської общинної власності, який далеко зайшов, зробив з того часу значний крок уперед. Поразки під час Кримської війни ясно показали необхідність для Росії швидкого промислового розвитку. Насамперед потрібні були залізниці, а їх велике поширення неможливе без вітчизняної великої промисловості. Попередньою умовою для виникнення останньої було так зване звільнення селян; разом з ним настала для Росії капіталістична ера, але тим самим і ера швидкого руйнування общинної власності на землю. Обтяження селян викупними платежами і підвищеними податками при одночасному наданні їм зменшених і гірших земельних наділів неминуче призвело до того, що селяни опинилися в руках лихварів, здебільшого членів селянської общини, які розбагатіли. Залізниці відкрили для багатьох раніше віддалених місцевостей доступ до ринків збуту вироблюваного ними хліба; але зате по тих самих залізницях почали доставляти туди дешеві продукти великої промисловості, які витісняли кустарний промисел селян, що до того часу виготовляли такі вироби почасти для власного споживання, а почасти для продажу. Одвічні господарські відносини були порушені, почався розпад зв'язків, яким скрізь супроводиться перехід від натурального господарства до грошового, серед членів общини з'явилися значні майнові відмінності,— бідняки потрапляли в кабалу до багатіїв. Одним словом, тут почався розклад російської общини в результаті того самого процесу проникнення грошового господарства, який в Афінах незадовго до Солона призвів до розкладу афінського роду *. Солон міг, правда, за допомогою революційного вторгнення в тоді ще досить юне право приватної власності звільнити закабалених боржників, просто анулювавши їхні борги. Але повернути до життя староафінський рід він не міг, і так само немає такої сили в світі, яка була б спроможна відновити російську общину, тільки-но процес її розкладу досяг певного рівня. До того ж російський уряд заборонив провадити переділи землі між членами общини частіше, ніж раз на 12 років, для того, щоб селянин все більше й більше відвикав від переділів і починав дивитися на себе як на приватного власника свого наділу.

Маркс висловився в цьому дусі ще в 1877 р. в одному своєму листі в Росію. Якийсь пан Жуковський, той самий, який нині як касир Державного банку ставить свій підпис на російських кредитних білетах, надрукував щось про Маркса у «Вестнике Европы» (Věstnik Jevropy), інший письменник ** виступив із запереченням йому в «Отечественных Записках» (Otetschestvenyja Zapiski) [480]. Як поправку до цієї останньої статті Маркс написав

* Див. Енгельс. «Походження сім'ї і т. д.», 5 вид., Штутгарт, 1892, стор. 109—113. *(Примітка Енгельса.)* [479]

** — М. К. Михайловський. *Ред.*

редакторові «Записок» листа, який довго циркулював у Росії в рукописних копіях з французького оригіналу, а потім був опублікований у російському перекладі в 1886 р. у «Вестнике Народной Воли» (Věstnik Narodnoj Voli) в Женеві, а пізніше і в самій Росії [481]. Лист цей, як і все, що виходило з-під пера Маркса, привернув до себе велику увагу в російських колах і тлумачився зовсім по-різному; тому я наведу тут в істотних рисах його зміст [482].

Насамперед Маркс відкидає нав'язаний йому «Отечественными Записками» погляд, нібито він, так само, як і російські ліберали, вважає, що для Росії немає більш невідкладної справи, як знищити селянську общинну власність і стрімко перейти до капіталізму. Його коротке зауваження про Герцена в додатку до першого видання «Капіталу» анічогісінько не доводить. У цьому зауваженні говориться: «Якщо на європейському континенті вплив капіталістичного виробництва, яке підриває рід людський... розвиватиметься, як це було досі, рука в руку з конкуренцією в роздуванні масштабів національної вояччини, державних боргів, податків, у витонченому способі ведення війни і т. д.,— то, мабуть, кінець кінцем, стане дійсно неминучим омолодження Європи з допомогою батога і обов'язкового вливання калмицької крові, про що так серйозно пророкує напівросіянин, але зате цілковитий московіт Герцен (зауважимо, між іншим, що цей белетрист зробив свої відкриття про «російський комунізм» не в Росії, а в творі прусського регірунгсрата Гакстгаузена)» («Капітал», т. I, перше німецьке видання, стор. 763) [483]. Потім Маркс продовжує: це місце «ні в якому разі не може бути ключем до моїх поглядів на зусилля» (далі в оригіналі йде цитата російською мовою) «росіян знайти для своєї вітчизни шлях розвитку, відмінний від того, яким йшла і йде Західна Європа» і т. д.— «У післямові до другого німецького видання «Капіталу» [484] я говорю про «великого російського вченого і критика»» (Чернишевського) «з високою повагою, якої він заслуговує. Цей учений у своїх чудових статтях дослідив питання — чи повинна Росія, як того хочуть її ліберальні економісти, почати з руйнування сільської общини, щоб перейти до капіталістичного ладу, чи, навпаки, вона може, не зазнавши мук цього ладу, заволодіти всіма його плодами, розвиваючи свої власні історичні дані. Він висловлюється в розумінні цього останнього розв'язання».

«А втім, через те що я не люблю залишати «місця для здогадів», я висловлюсь прямо. Щоб мати можливість із знанням справи судити про економічний розвиток Росії, я вивчив російську мову і потім протягом багатьох років вивчав офіційні та інші видання, які мають відношення до цього предмета. Я прийшов до такого висновку. *Якщо Росія і далі йтиме тим шляхом, яким вона йшла з 1861 р., то вона пропустить найкращу нагоду,*

яку історія будь-коли давала будь-якому народові, і зазнає всіх фатальних злигоднів капіталістичного ладу» *.

Далі Маркс роз'яснює ще деякі помилки, яких допустив його критик; єдине місце, що стосується розглядуваного нами питання, говорить:

«Отже, що ж міг здобути мій критик з цього історичного нарису в застосуванні до Росії». (Йдеться про первісне нагромадження капіталу.) «Тільки ось що. Якщо Росія має тенденцію стати капіталістичною нацією на зразок націй Західної Європи,— а за останні роки вона немало попрацювала в цьому напрямі,— вона не досягне цього, не перетворивши попередньо значної частини своїх селян у пролетарів; а після цього, вже опинившись у лоні капіталістичного ладу, вона буде підпорядкована його невблаганним законам, як і інші нечестиві народи. От і все».

Так писав Маркс у 1877 році. В Росії в ті часи було два уряди: уряд царя і уряд таємного виконавчого комітету (ispolnitel'nyj komitet) змовників-терористів [485]. Влада цього другого, таємного уряду зростала з кожним днем. Повалення царизму здавалося близьким; революція в Росії повинна була позбавити всю європейську реакцію її дуже сильного оплоту, її великої резервної армії, і тим самим дати також новий могутній поштовх політичному рухові Заходу, створивши для нього до того ж незрівнянно сприятливіші умови боротьби. Недивно, що Маркс у своєму листі радить росіянам не особливо поспішати із стрибком у капіталізм.

Революція в Росії не відбулася. Царизм переміг тероризм, який у даний момент навіть штовхнув в обійми царизму всі імущі класи, що «люблять порядок». І протягом 17 років, що минули з того часу, як був написаний лист Маркса, і розвиток капіталізму і розпад селянської общини в Росії пішли далеко вперед. Як же йдуть справи тепер, у 1894 році?

Оскільки після поразок у Кримській війні і самогубства імператора Миколи I старий царський деспотизм і далі існував у незмінному вигляді,— залишався тільки один шлях: якнайшвидший перехід до капіталістичної промисловості. Армію погубили гігантські простори імперії, погубили тривалі переходи до театру воєнних дій; треба було знищити цю віддаленість за допомогою мережі стратегічних залізниць. Але залізниці означають створення капіталістичної промисловості і революціонізування примітивного землеробства. З одного боку, починають безпосередньо стикатися з світовим ринком землеробські продукти навіть найвіддаленіших частин країни; з другого боку, неможливо збудувати і експлуатувати широку мережу залізниць, не маючи вітчизняної промисловості, яка постачала б рейки, локомотиви, вагони і т. д.

* Курсив Енгельса. *Ред.*

Але не можна створити *одну* галузь великої промисловості, не запроваджуючи разом з нею всю систему; текстильна промисловість порівняно сучасного типу, яка вже раніше пустила коріння в Московській і Владимирській губерніях, а також у Прибалтійському краї, дістала поштовх до нового піднесення. За будівництвом залізниць і фабрик ішло розширення вже існуючих банків і заснування нових; звільнення селян від кріпосної залежності породжувало свободу пересування, причому треба було чекати, що слідом за тим само собою станеться звільнення значної частини цих селян і від володіння землею. Таким чином, за короткий час у Росії були закладені всі основи капіталістичного способу виробництва. Але разом з тим була занесена сокира і над корінням російської селянської общини.

Скаржитися на це тепер — даремно. Якби після Кримської війни царський деспотизм був замінений прямим парламентським пануванням дворянства і бюрократії, то процес цей був би, може, трохи уповільнений; якби при владі стала буржуазія, що народжувалась, то процес цей напевно був би прискорений. За умов, що склалися, іншого вибору не було. В той час як у Франції існувала Друга імперія, в той час як в Англії пишно розцвіла капіталістична промисловість, не можна ж було справді вимагати від Росії, щоб вона на основі селянської общини кинулася стрімголов робити згори державно-соціалістичні експерименти. Щось повинно було статися. І сталося те, що було можливе за таких умов; як скрізь і завжди в країнах товарного виробництва, люди діяли здебільшого лише напівсвідомо або ж цілком механічно, не знаючи, щó вони роблять.

Тим часом настав новий період, початок якому поклала Німеччина, період революцій згори, а разом з тим період швидкого зростання соціалізму в усіх європейських країнах. Росія взяла участь у загальному русі. Як і слід було чекати, рух цей набрав тут форми рішучого штурму з метою повалення царського деспотизму, з метою завоювання свободи інтелектуального і політичного розвитку нації. Віра в чудодійну силу селянської общини, з надр якої може і повинно прийти соціальне відродження,— віра, від якої не був цілком вільний, як ми бачили, і Чернишевський,— ця віра зробила своє діло, піднісши запал і енергію героїчних російських передових борців. Цих людей, яких було яких-небудь кілька сотень чоловік, але які своєю самовідданістю і відвагою довели царський абсолютизм до того, що йому доводилося вже думати про можливість капітуляції і про її умови,— цих людей ми не потягнемо до відповідальності за те, що вони вважали свій російський народ обраним народом соціальної революції. Але поділяти їхні ілюзії ми зовсім не повинні. Час обраних народів минув безповоротно.

А поки кипіла ця боротьба, капіталізм у Росії жваво йшов

уперед і все більше й більше досягав тієї мети, якої не вдалося досягти терористам: примусити царизм до капітуляції.

Царизмові потрібні були гроші. Потрібні були не тільки для придворної розкоші, для бюрократії і насамперед — для армії і зовнішньої політики, заснованої на підкупах, а особливо для його жалюгідного фінансового господарства і відповідної йому безглуздої політики в галузі залізничного будівництва. За кордоном більше не хотіли і не могли покривати всі дефіцити царської казни; доводилось шукати допомоги всередині країни. Частину залізничних акцій довелося поширити в самій країні; також і частину позик. Першою перемогою російської буржуазії були залізничні концесії, за якими акціонерам діставалися всі майбутні прибутки, а державі всі майбутні збитки. Потім почалися субсидії і премії за заснування промислових підприємств, а також протекційні мита в інтересах вітчизняної промисловості, мита, через які ввіз багатьох предметів став кінець кінцем зовсім неможливим. Російській державі, при її безмежній заборгованості і при її майже цілком підірваному кредиті за кордоном, доводиться в прямих інтересах фіску дбати про штучне насадження вітчизняної промисловості. Їй завжди потрібне золото для сплати процентів по державних боргах за кордоном. Але в Росії немає золотого обігу,— там мають обіг тільки паперові гроші. Деяка кількість золота надходить від мит, які стягуються тільки в золоті, що́, між іншим, підвищує величину цих мит на 50 процентів. Але найбільша кількість золота повинна надходити від перевищення вивозу російської сировини над ввозом виробів іноземної промисловості; векселі, які видаються іноземними покупцями на суму цього надлишку, російський уряд скуповує всередині Росії на паперові гроші і одержує по них золото. Тому, якщо уряд не хоче для сплати процентів по закордонних боргах вдаватися до нових іноземних позик, йому треба подбати про те, щоб російська промисловість швидко зміцніла настільки, щоб задовольняти весь внутрішній попит. Звідси — вимога, щоб Росія стала незалежною від закордону промисловою країною, що самопостачається; звідси — судорожні зусилля уряду за кілька років довести капіталістичний розвиток Росії до вищої точки. Бо якщо цього не станеться, то не залишиться нічого іншого, як взятися за нагромаджений у Державному банку і державній скарбниці металевий воєнний фонд або ж зважитись на державне банкротство. І в тому і в другому випадку це був би кінець російської зовнішньої політики.

Ясно одно: за таких обставин молода російська буржуазія тримає державу цілком у своїх руках. В усіх важливих економічних питаннях держава змушена підкорятися її бажанням. Якщо буржуазія ще мириться з деспотичним самодержавством царя і його чиновників, то тільки тому, що це самодержавство, крім того, що воно пом'якшується підкупністю бюрократії, дає їй біль-

ше гарантій, ніж зміни, хоч би і в буржуазно-ліберальному дусі, наслідки яких при нинішньому стані справ усередині Росії ніхто не може передбачити. Так і йде в дедалі швидшому темпі перетворення Росії в капіталістично-промислову країну, пролетаризація значної частини селян і руйнування старої комуністичної общини.

Я не берусь судити, чи уціліла нині ця община в такій мірі, щоб у потрібний момент, як Маркс і я ще сподівалися в 1882 р., вона змогла, при поєднанні з переворотом у Західній Європі, стати вихідним пунктом комуністичного розвитку. Але одне не викликає сумніву: для того щоб від цієї общини що-небудь уціліло, необхідно насамперед повалення царського деспотизму, революція в Росії. Російська революція не тільки вирве більшу частину нації, селян з ізольованості їх сіл, що становлять їх світ *, їх всесвіт, не тільки виведе селян на широку арену, де вони пізнають зовнішній світ, а разом з тим самих себе, зрозуміють своє власне становище і засоби визволення від теперішніх злиднів,— російська революція дасть також новий поштовх робітничому рухові Заходу, створить для нього нові кращі умови боротьби і тим прискорить перемогу сучасного промислового пролетаріату, перемогу, без якої сьогоднішня Росія ні на основі общини, ні на основі капіталізму не може досягти соціалістичної перебудови суспільства.

Написано в першій половині січня 1894 р.

Надруковано в книзі: Engels F. Internationales aus dem «Volksstaat». (1871—75). Berlin, 1894

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 416—430

* В оригіналі російське слово, написане латинськими буквами. *Ред.*

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ЛИСТИ

МАРКС — ЙОСИФУ ВЕЙДЕМЕЙЄРУ

В НЬЮ-ЙОРК

Лондон, 5 березня 1852 р.

...Щодо мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їх боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти — економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало в доказі ось чого: 1) що *існування класів* зв'язане лише з *певними історичними фазами розвитку виробництва*, 2) що класова боротьба неминуче веде до *диктатури пролетаріату*, 3) що ця диктатура сама є лише перехід до *знищення всяких класів* і до *суспільства без класів*...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400

ЕНГЕЛЬС — МАРКСУ

В ЛОНДОН

Манчестер, 6 червня 1853 р., увечері

...Відсутність приватної власності на землю дійсно є ключем до розуміння всього Сходу [486]. В цьому основа всієї його політичної і релігійної історії. Але чому східні народи не прийшли до приватної власності на землю, навіть до феодальної власності? Мені здається, що це пояснюється головним чином кліматом і характером грунту, особливо ж великою смугою пустинь, яка тягнеться від Сахари через Аравію, Персію, Індію і Татарію [487] аж до найбільш підвищеної частини азіатського плоскогір'я. Перша умова землеробства тут — це штучне зрошення, а воно є справою або общин, або провінцій, або центрального уряду. Уряди на Сході завжди мали тільки три відомства: фінансів (пограбування своєї країни), війни (пограбування своєї країни і чужих країн)

і громадських робіт (турбота про відтворення). Британський уряд в Індії організував № 1 і № 2, надавши їм більш філістерського вигляду, а № 3 зовсім занедбав, у результаті чого індійське землеробство гине. Вільна конкуренція там зовсім оскандалилася. Родючість землі досягалася штучним способом, і вона негайно зникала, коли зрошувальна система занепадала; цим пояснюється той незрозумілий інакше факт, що цілі області, які раніше прекрасно оброблялися, тепер занедбані й безлюдні (Пальміра, Петра, руїни в Йємені і ряд місцевостей в Єгипті, Персії та Індостані). Цим пояснюється і той факт, що досить бувало однієї спустошливої війни, щоб обезлюдити країну і знищити її цивілізацію на сотні років. До цього ж розряду явищ належить, на мою думку, і знищення південноарабської торгівлі в період, що передував Мухаммеду, яке ти цілком справедливо вважаєш одним з найважливіших моментів мусульманської революції. Я не досить добре обізнаний з історією торгівлі шести перших століть християнської ери, щоб мати змогу судити, наскільки саме загальні, світові матеріальні умови змусили віддати перевагу торговельному шляху через Персію до Чорного моря і через Персидську затоку в Сірію і Малу Азію перед торговельним шляхом через Червоне море. Але в усякому разі немалу роль відігравало те, що в упорядкованому перському царстві Сасанідів каравани ходили порівняно безпечно, тоді як Йємен з 200 до 600 р. майже постійно був поневолений абіссінцями, які завойовували і грабували країну. Міста Південної Аравії, які були ще за римських часів у квітучому стані, в VII ст. являли собою безлюдні купи руїн. Сусідні бедуїни за ці 500 років створили суто міфічні, казкові легенди про їх походження (див. коран і арабського історика Новаїрі), а алфавіт, яким зроблено написи в цих містах, був майже зовсім невідомий, хоч *іншого не було*, так що фактично *всяка писемність* була забута. Такі явища дають привід зробити висновок, що поряд з витісненням, викликаним загальними торговельними умовами, відбулося й пряме насильствене зруйнування, яке можна пояснити тільки вторгненням ефіопів. Вигнання абіссінців сталося за 40 років до Мухаммеда; це було першим актом пробудження арабського національного почуття, яке крім того підігрівалося навалами з півночі персів, що доходили майже до Мекки. Вивчати історію самого Мухаммеда я почну тільки цими днями. Поки що мені здається, що ця історія має характер бедуїнської реакції проти осілих, але все більш занепадаючих міських феллахів, які були дуже розколоті і в релігійному відношенні і релігія яких являла собою суміш культу природи з іудейством, що розкладалося, і християнством...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 207—208

МАРКС — ЕНГЕЛЬСУ

В МАНЧЕСТЕР

[Лондон], 27 липня 1854 р.

...Мене дуже зацікавила книга Тьєррі «Історія походження і успіхів третього стану», 1853 [488]. Дивно, як цей пан, батько «класової боротьби» у французькій історіографії, обурюється в передмові на «нових людей», які тепер бачать також антагонізм між буржуазією і пролетаріатом і прагнуть виявити сліди цієї протилежності вже в історії третього стану до 1789 року. Він з усіх сил намагається довести, що третій стан включає в себе всі стани, крім дворянства і духовенства, і що буржуазія відіграє роль представниці всіх цих інших елементів. Він наводить, наприклад, цитату з донесень венеціанських посольств:

«Так звані стани королівства складаються з трьох груп осіб: з духовенства, дворянства і всіх інших, яких можна назвати загальним ім'ям *народ*».

Якби пан Тьєррі прочитав наші речі, то він би знав, що гострий антагонізм між буржуазією і народом виникає, природно, лише з того моменту, як тільки буржуазія перестає протистояти дворянству і духовенству як третій стан. Що ж до «історичних коренів» «антагонізму, *який тільки вчора народився*», то якраз його власна книга дає найкращий доказ того, що ці «корені» виникли разом з виникненням третього стану. З вислову «Senatus populusque Romanus» * цей, взагалі кажучи, вправний критик повинен був би зробити із своєї точки зору висновок, що в Римі ніколи не існувало іншого антагонізму, крім як між сенатом і народом. Мене дуже зацікавило, що слово «catalla, capitalia», тобто капітал, як це видно з наводжуваних ним документів, входить у вжиток разом із зростанням міських комун. Крім того, зовсім цього не бажаючи, він довів, що ніщо так не затримувало перемогу французької буржуазії, як те, що тільки в 1789 р. вона зважилася діяти заодно з селянами. Дуже непогано викладено, хоч без відповідних узагальнень:

1) Як відразу ж, принаймні з моменту піднесення міст, французька буржуазія стає особливо впливовою завдяки тому, що організується у вигляді парламентів, бюрократії і т. д., а не так, як в Англії, завдяки одній торгівлі і промисловості. Це безумовно характерно навіть і для сучасної Франції.

2) З його викладу прекрасно видно, яким чином відбувається піднесення класу, в той час як різні форми, в яких у різний час зосереджується його центр ваги, і різні частини класу, які набували впливу завдяки цим формам, гинуть. Цей послідовний ряд

* — «сенат і римський народ». *Ред.*

метаморфоз, пророблюваних класом, поки він не досягне панування, ніде, по-моєму, до цього не був показаний так добре — принаймні щодо багатства матеріалу. На жаль, він обмежився загальними і загальновідомими фразами відносно maîtrises, jurandes * і т. д., коротше кажучи, тих форм, в яких відбувався розвиток промислової буржуазії, хоч і в цій галузі тільки він один знає матеріал. Що він добре показує й підкреслює — це змовницький і революційний характер міських рухів у XII столітті...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 303—304

МАРКС — ЕНГЕЛЬСУ

В РАЙД

[Лондон], 25 вересня 1857 р.

...Твоя «Армія» чудова; тільки розміри її вразили мене, бо тобі шкодить так багато працювати. А якби я знав, що ти почнеш працювати ночами, я краще послав би всю цю затію к чорту.

Історія *армії* наочніше за все підтверджує правильність нашого погляду на зв'язок продуктивних сил і суспільних відносин. Взагалі, армія відіграє важливу роль в економічному розвитку. Наприклад, заробітна плата цілком розвивається насамперед в армії у стародавніх. Так само peculium castrense ** у римлян є першою правовою формою, в якій володіння рухомою власністю визнається за особами, що не перебувають на становищі батьків сімей. Так само і цеховий лад бере свій початок у корпорації fabri ***. Тут же вперше застосовуються машини у великому масштабі. І навіть особлива цінність металів і використання їх як грошей грунтується, очевидно, спочатку — після того як минув гріммівський кам'яний вік,— на їх воєнному значенні. Саме в арміях був уперше здійснений і поділ праці *всередині* однієї галузі виробництва. Крім того, в історії армії з разючою ясністю резюмується вся історія громадянського суспільства. Якщо в тебе якось буде час, ти повинен розробити дане питання з цієї точки зору.

Єдині пункти, на мою думку, пропущені в твоєму викладі, такі: 1) перша поява — в усталеній формі, у великій кількості і відразу — найманого війська у карфагенян (для нашої вужчої мети я перегляну твір одного берлінця про карфагенське військо, про який я дізнався лише недавно [489]); 2) розвиток військової

* — майстрів, виборних службових осіб, привілейованої верхівки цеху. *Ред.*
** — табірне майно (позначення особистого майна солдатів у таборі в стародавніх римлян). *Ред.*
*** — робочих команд при війську, військових ремісників у стародавніх римлян. *Ред.*

справи в Італії в XV і на початку XVI століття. В усякому разі, тут були вироблені тактичні прийоми. Разом з тим, дуже забавний опис у Макіавеллі в його історії Флоренції того способу, яким бились кондотьєри [490] (я зроблю виписки для тебе). (А втім, якщо я приїду до тебе в Брайтон — але коли [491]? — я краще привезу тобі том Макіавеллі. Його історія Флоренції, це — шедевр.) Нарешті, 3) азіатська військова система в тому вигляді, як вона вперше з'являється у персів, а потім, хоч і в дуже видозміненій формі, фігурує, між іншим, у монголів і турків...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 149—150

ЕНГЕЛЬС — МАРКСУ

В ЛОНДОН

Манчестер, 14 липня 1858 р.

...До речі. Пришли мені все-таки обіцяну «Філософію природи» Гегеля [492]. Я вивчаю тепер трохи фізіологію і збираюсь пов'язати з цим вивчення порівняльної анатомії. В них багато надзвичайно важливого з філософської точки зору, але все це відкрито тільки недавно; мені дуже хотілося б знати, чи не передбачав старик що-небудь з цього. Не викликає сумніву, що коли б йому довелося писати «Філософію природи» *тепер*, то докази злітались б до нього звідусіль. А втім, про успіхи, досягнуті в природознавстві за останні тридцять років, ніхто не має ніякого уявлення. Для фізіології вирішальне значення мали, по-перше, величезний розвиток органічної хімії, по-друге, мікроскоп, який став правильно використовуватись тільки двадцять років тому. Це останнє привело до ще важливіших результатів, ніж хімія. Головний факт, що революціонізував усю фізіологію і вперше зробив можливою порівняльну фізіологію, це — відкриття клітини: у рослині — Шлейденом, у тварині — Шванном (близько 1836 року). Усе є клітина. Клітина є гегелівське в-собі-буття і в своєму розвитку проходить саме гегелівський процес, поки з неї, нарешті, не розвивається «ідея», даний завершений організм.

Другий результат, який би дуже порадував старика Гегеля, це в галузі фізики співвідношення сил, або закон, згідно з яким за даних умов механічний рух — отже, механічна сила (наприклад, через тертя) — перетворюється в теплоту, теплота — у світло, світло — у хімічну спорідненість, хімічна спорідненість (наприклад, у вольтовому стовпі) — в електрику, а ця — у магнетизм. Ці переходи можуть також відбуватись інакше, у цьому самому порядку або в зворотному. Тепер якийсь англієць, імені якого я

не можу пригадати *, довів, що ці сили в цілком певних кількісних співвідношеннях переходять одна в одну, так що, наприклад, певна кількість однієї сили, наприклад, електрики, відповідає певній кількості всякої іншої, наприклад, магнетизму, світла, теплоти, хімічної спорідненості (позитивної або негативної — синтетичної або аналітичної) і руху. Безглузда теорія про приховану теплоту таким чином знищується. Та чи не є це чудовим матеріальним доказом того способу, яким розумові визначення переходять одне в одне?

Як би там не було, вивчаючи порівняльну фізіологію, відчуваєш величезне презирство до ідеалістичного звеличування людини над іншими тваринами. На кожному кроці натикаєшся носом на цілковиту відповідність будови людини з іншими ссавцями; в основних рисах ця відповідність помітна в усіх хребетних тварин і навіть — у більш прихованій формі — у комах, ракоподібних, глистів і т. д. Гегелівська історія з якісним стрибком у кількісному ряді теж чудово сюди підходить. Кінець кінцем, у нижчих інфузорій ми приходимо до прообразу, до простої клітини, яка живе самостійно і яка, проте, знов-таки нічим помітним не відрізняється від нижчих рослин (від грибків, що складаються з простих клітин,— хвороботворних грибків картоплі, винограду і т. д.) і зародків більш високих ступенів розвитку, до людського яйця і сперматозоїдів включно, і має такий самий вигляд, як незалежні клітини в живому організмі (кров'яні тільця, клітини епітелію і слизової оболонки, клітини, що виділяються залозами внутрішньої секреції, нирками і т. д.)...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 265—267

МАРКС — ЕНГЕЛЬСУ

В МАНЧЕСТЕР

[Лондон, близько 11 січня 1860 р.]
11 січня 1860 р.

...На мою думку, найвизначніші події в світі тепер — це, з одного боку, американський рух рабів, що почався після смерті Брауна [493], і, з другого боку,— рух рабів у Росії. Ти, звичайно, помітив, що дворянство в Росії вдалося до прямої агітації за конституцію і що двох чи трьох членів найзнатніших родин уже заслано в Сибір. В той же час Олександр зіпсував свої відносини і з селянами, заявивши буквально в своєму останньому маніфесті, що «общинне начало» повинно зникнути разом із звільненням.

* — Д.-П. Джоуль. *Ред.*

Так почався «соціальний» рух на Заході і на Сході. Разом з майбутнім крахом у Центральній Європі це буде грандіозно...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 30, с. 4

МАРКС — ФЕРДІНАНДУ ЛАССАЛЮ

В БЕРЛІН

Лондон, 16 січня 1861 р.

...Дуже значна праця Дарвіна [494], вона годиться мені як природничо-наукова основа розуміння історичної боротьби класів. Доводиться, звичайно, миритися з грубою англійською манерою викладу. Незважаючи на всі недоліки, тут уперше не тільки завдано смертельного удару по «телеології» в природознавстві, а й емпірично пояснено її раціональний зміст...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 30, с. 455

МАРКС — ЕНГЕЛЬСУ

В МАНЧЕСТЕР

Лондон, 9 квітня 1863 р.

...Я був присутній на мітингу, влаштованому тред-юніонами, на якому головував Брайт [495]. Він мав вигляд справжнього індепендента, і щоразу, коли він говорив: «У Сполучених Штатах немає ні короля, ні єпископів»,— лунав грім оплесків. Самі робітники говорили *чудово*, без будь-яких слідів буржуазного фразерства, і нітрохи не приховуючи свого антагонізму щодо капіталістів (на яких, зрештою, накинувся також і папаша Брайт).

Чи скоро звільняться англійські робітники від їх явного розбещення буржуазією, покаже майбутнє. А в усьому іншому, щодо головного в твоїй книзі [496], то все це до найдрібніших подробиць підтвердилося дальшим розвитком після 1844 року. Я якраз знову порівняв твою книгу з моїми замітками про пізніший час. Тільки дрібні німецькі міщанчики, які міряють всесвітню історію на свій аршин і судять про неї з останніх «цікавих газетних повідомлень», можуть уявити, що в таких величезних процесах 20 років значать трохи більше, ніж один день, хоч згодом можуть знову настати дні, в яких зосереджується по 20 років.

Коли я знову перечитував твою книгу, то з жалем помітив, що ми старіємо. Як свіжо, пристрасно, з яким сміливим передбаченням, без учених та наукових сумнівів написана ця річ! І сама

ілюзія, що завтра або післязавтра можна буде навіч побачити історичний результат, надає всьому так багато тепла і життєрадісності, порівняно з якими наша пізніша манера писати «в похмурих тонах» породжує почуття страшенної досади...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 30, с. 266—267

МАРКС — ЕНГЕЛЬСУ

В МАНЧЕСТЕР

[Лондон], 4 листопада 1864 р.

...2) *Міжнародне Товариство Робітників.*

За якийсь час до цього лондонські робітники послали паризьким робітникам звернення з приводу Польщі і запросили їх спільно виступити в цьому питанні [497].

Парижани, із свого боку, прислали депутацію, на чолі якої був робітник на ім'я *Толен — справжній робітничий кандидат на останніх виборах у Парижі* [498],— дуже славний хлопець. (Його супутники були також славні хлопці.) На 28 вересня 1864 р. було призначено публічні збори в Сент-Мартінс-холі. Вони були скликані Оджером (швець, голова тутешньої Ради всіх лондонських тред-юніонів, а також тред-юніоністського товариства для агітації за виборче право [499], товариства, яке підтримує зв'язок з Брайтом) і Крімером — муляром, секретарем спілки мулярів. (Саме ці двоє були організаторами великого мітингу тред-юніонів у Сент-Джемс-холі під головуванням Брайта для висловлення симпатій Північній Америці, ditto * маніфестацій на честь Гарібальді [500].) До мене прислали якогось *Ле Любе* спитати, чи не візьму я участі як представник від німецьких робітників і чи не можу прислати на збори і т. д. спеціально як промовця німецького робітника. Я рекомендував Еккаріуса, який чудово справився із своїм завданням; ditto я сам був присутній — як безмовна постать на трибуні. Я знав, що цього разу як від Лондона, так і від Парижа були представлені дійсні «сили», і тому вирішив відступити від свого звичайного правила — відмовлятися від усіх подібних запрошень.

(*Ле Любе* — молодий француз, тобто років 30, який, однак, виріс на Джерсі і в Лондоні, чудово розмовляє англійською мовою і дуже хороший посередник між французькими та англійськими робітниками.) (Учитель музики і французької мови.)

На зборах — зал був *повнісінький* (бо тепер явно пожвавився робітничий рух) — лондонське *італійське* робітниче товариство [501]

* — а також. *Ред.*

було представлене майором Вольфом (Турн-Таксіс, ад'ютант Гарібальді). Було вирішено заснувати «Міжнародне Товариство Робітників», Генеральна Рада якого повинна міститися в Лондоні і «здійснювати зв'язок» між робітничими товариствами в Німеччині, Італії, Франції та Англії. Вирішено також, що в 1865 р. повинен бути скликаний загальний робітничий конгрес у Бельгії. На зборах було обрано Тимчасовий комітет, куди увійшли Оджер, Крімер та багато інших, частково старі чартисти, старі оуеністи і т. д.— від Англії; майор Вольф, Фонтана та інші італійці — від Італії; Ле Любе і т. д.— від Франції; Еккаріус і я — від Німеччини. Комітетові надано право залучати до свого складу скільки завгодно нових членів.

Поки що все йде добре. Я був присутній на першому засіданні Комітету. Було обрано *Підкомітет* (куди потрапив і я) для вироблення декларації принципів і складання тимчасового статуту [502]. Хвороба перешкодила мені бути на засіданні Підкомітету і на засіданні пленуму Комітету, яке відбулося після того.

На цих двох засіданнях — Підкомітету і проведеному слідом за ним засіданні пленуму Комітету,— на яких мене не було, сталося таке:

Майор *Вольф* запропонував використати для нового Товариства регламент (статут) *італійських робітничих товариств* [503] (у них є центральна організація, але, як пізніше з'ясувалося, вона в основному об'єднує товариства взаємодопомоги). Я потім бачив цю нісенітницю. Це була, цілком очевидно, писанина *Мадзіні*, і тому ти наперед можеш здогадатися, в якому дусі і в яких висловах зображувалося там дійсне питання — робітниче питання; так само — як протаскувалося питання про національності.

Крім того, склав надзвичайно плутану і неймовірно багатослівну програму старий оуеніст Уестон — тепер сам фабрикант, дуже мила і славна людина.

Наступне пленарне засідання Комітету доручило Підкомітетові переробити програму Уестона, а також статут Вольфа. Сам Вольф виїхав, щоб бути на з'їзді італійських робітничих товариств у Неаполі і переконати їх приєднатись до лондонського центрального Товариства.

На другому засіданні Підкомітету я теж не був, бо мене надто пізно повідомили про нього. Ле Любе оголосив там «декларацію принципів» і перероблений ним статут Вольфа; Підкомітет прийняв і те й друге з тим, щоб внести їх на обговорення пленуму Комітету. Пленум Комітету засідав 18 жовтня. Оскільки Еккаріус написав мені, що periculum in mora *, я прийшов і просто жахнувся, почувши прочитаний наймилішим Ле Любе надзвичайно фразистий, погано написаний і зовсім незрілий вступ, який

* — небезпека в проганнні (слова з твору римського історика Тіта Лівія «Історія Риму від його заснування», книга XXXVIII, розд. 25). *Ред.*

претендує бути декларацією принципів і в якому раз у раз проглядав Мадзіні крізь оболонку з надзвичайно розпливчастих уривків французького соціалізму. Крім того, загалом і в цілому було прийнято італійський статут, який, не кажучи вже про інші помилки, ставив собі за мету щось справді неможливе: свого роду центральний уряд робітничих класів *Європи* (звичайно, з Мадзіні на задньому плані). Я в м'якій формі заперечував, і після довгих переговорів Еккаріус запропонував знову передати ці документи «на редакцію» Підкомітетові. «Sentiments»*, викладені в декларації Ле Любе, були вотовані.

Через два дні, 20 жовтня, у мене вдома зібралися Крімер від англійців, Фонтана (Італія) і Ле Любе. (Уестон не міг бути.) Документів (написаних Вольфом і Ле Любе) я до того часу не тримав у руках, тому нічого не зміг приготувати заздалегідь. Але я твердо вирішив по можливості не залишити без змін жодного рядка цієї нісенітниці. Щоб виграти час, я запропонував: перш ніж нам «редагувати» вступ, треба «обговорити» статут. Так і зробили. Була вже година ночі, коли перший із 40 пунктів статуту був прийнятий. Крімер сказав *(я саме цього і прагнув):* «Нам нічого запропонувати Комітетові, який має засідати 25 жовтня. Треба його відкласти до 1 листопада. А Підкомітет може зібратися 27 жовтня і зробити спробу досягти остаточного результату». Ця пропозиція була прийнята, і «документи» були «залишені» мені для перегляду.

Я побачив, що немає ніякої можливості зробити що-небудь з цієї нісенітниці. Щоб якось виправдати той надзвичайно своєрідний спосіб, яким я збирався відредагувати вже вотовані «sentiments», я написав *Маніфест до робітничого класу* ** (чого в первісному плані не було; щось подібне до огляду долі робітничого класу з 1845 року). Під тим приводом, що в цей «Маніфест» увійшов уже весь фактичний матеріал і що не варто повторювати тричі одне й те саме, я змінив весь вступ, викинувши «декларацію принципів», і нарешті замість 40 пунктів статуту залишив 10. Коли в «Маніфесті» мова йде про інтернаціональну політику, я говорю про країни, а не про національності і викриваю Росію, а не minores gentium ***. Підкомітет прийняв усі мої пропозиції. Мене тільки зобов'язали у вступі до «Статуту» вставити дві фрази про «обов'язки» і «право», ditto про «істину, мораль і справедливість», але їх вставлено так, що це не може завдати ніякої шкоди.

На засіданні Центральної Ради мій «Маніфест» і т. д. було прийнято з великим ентузіазмом (одноголосно). Обговорення питання про надрукування і т. д. відбудеться у найближчий вівто-

* — «Погляди». *Ред.*
** Див. цей том, с. 143—150. *Ред.*
*** — другорядні держави. *Ред.*

рок *. Ле Любе взяв копію «Маніфесту» для перекладу французькою мовою, а Фонтана — для перекладу італійською. (В першу чергу це з'явиться в щотижневику *«Bee-Hive»* [504], який виходить за редакцією тред-юніоніста Поттера, щось на зразок офіційного вісника.) Перекласти цю річ німецькою мовою взявся я сам.

Було дуже важко зробити так, щоб наші погляди були висловлені у формі, яка робила б їх прийнятними для сучасного рівня робітничого руху. Ці ж самі люди тижнів через два будуть влаштовувати мітинги разом з Брайтом і Кобденом з приводу виборчого права. Потрібен час, поки нове пробудження руху зробить можливою колишню сміливість мови. Треба бути fortiter in re, suaviter in modo **. Як тільки ця річ буде надрукована, ти її одержиш.

3) *Бакунін* просить тобі кланятись. Він сьогодні поїхав в Італію, де проживає (Флоренція). Я вчора побачив його вперше після шістнадцяти років. Повинен сказати, що він мені дуже сподобався, більше, ніж раніше. З приводу польського руху він говорить таке: російському урядові цей рух потрібний був для того, щоб тримати у спокої саму Росію, але уряд аж ніяк не розраховував на вісімнадцятимісячну боротьбу. Він сам спровокував цю історію в Польщі. Польща зазнала невдачі через дві речі: через вплив Бонапарта і, по-друге, через те, що польська аристократія барилася з самого початку відкрито і недвозначно проголосити *селянський соціалізм* [505]. Він (Бакунін) тепер, після провалу польського руху, братиме участь тільки в соціалістичному русі.

Взагалі, це один з тих небагатьох людей, які, по-моєму, за ці шістнадцять років не пішли назад, а, навпаки, розвинулися далі. Ми з ним розмовляли також про уркартистські викриття. (До речі. Міжнародне Товариство, напевно, доведе мене до розриву з цими друзями! [506]) Він дуже розпитував про тебе і Лупуса ***. Коли я повідомив його про смерть Лупуса, він зразу ж сказав, що рух утратив незамінну людину.

4) *Криза.* На континенті вона ще далеко не закінчилася (особливо у Франції). А втім, тепер часте повторення криз почасти компенсує їх недостатню інтенсивність.

Привіт.

Твій ***К. М.***

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 10—15

* — 8 листопада. *Ред.*
** — сильним по суті, лагідним за формою. *Ред.*
*** — В. Вольфа. *Ред.*

МАРКС — ЛІОНУ ФІЛІПСУ

В ЗАЛТБОММЕЛ

Лондон, 29 листопада 1864 р.

...Доданий друкований «Маніфест» * написав я. Було це так. У вересні паризькі робітники послали до лондонських робітників депутацію у зв'язку з демонстрацією на захист Польщі. З цієї нагоди було створено міжнародний робітничий Комітет. Справа ця зовсім немаловажна, бо 1) в Лондоні на чолі стоять ті самі люди, які влаштували Гарібальді грандіозний прийом і колосальним мітингом, з участю Брайта, у Сент-Джемс-холі *відвернули війну із Сполученими Штатами* [495]. Одно слово, це справжні робітничі ватажки Лондона, за одним чи двома винятками, всі самі — робітники. 2) З боку парижан на чолі стоять пан Толен (теж сам робітник) і К°, тобто ті самі люди, яким тільки інтрига Гарньє-Пажеса, Карно та ін. перешкодила на останніх виборах у Парижі увійти до Законодавчого корпусу представниками паризьких робітників [498], і 3) з боку італійців увійшли представники 40—50 італійських робітничих товариств; кілька тижнів тому вони провели в Неаполі свій загальний з'їзд, який навіть газета «*Times*» визнала досить важливим, щоб присвятити йому дюжину-другу рядків [503].

Не в «Маніфесті», а у вступі до «Статуту» я повинен був, з чемності до французів і італійців, яким завжди потрібні пишні фрази, вставити кілька некорисних висловів...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 354—355

МАРКС — ЙОГАННУ-БАПТІСТУ ШВЕЙЦЕРУ

В БЕРЛІН

[Лондон, 13 лютого 1865 р.]

...Коаліції і професійні спілки, які з них виростають, мають надзвичайно важливе значення не тільки як засіб організації робітничого класу для боротьби з буржуазією,— значення їх у цьому відношенні підтверджується, між іншим, тим, що навіть робітники Сполучених Штатів, незважаючи на виборче право і на республіку, не можуть обійтися без спілок; але в Пруссії і взагалі в Німеччині право коаліцій, крім того, означає прорив у пануванні поліції і бюрократизму, воно кладе край уложенню про челядь і хазяйнуванню дворянства на селі [507], словом, це такий спосіб перетворення «підданих» у повноправних громадян, на

* Див. цей том, с. 143—150. *Ред.*

який у сто разів швидше погодиться прогресистська партія [508], тобто будь-яка буржуазна опозиційна партія в Пруссії (якщо вона не втратила розуму), ніж прусський уряд і тим більше уряд Бісмарка! Навпаки, королівсько-прусська урядова допомога кооперативним товариствам — і всякий, хто обізнаний з прусськими умовами, знає наперед про її неминуче карликові розміри — як економічний захід дорівнює нулю, у той же час ця допомога означає розширення системи опіки, підкуп частини робітничого класу, вихолощення руху. Подібно до того як буржуазна партія в Пруссії знеславила себе і дійшла до теперішнього жалюгідного стану саме завдяки тому, що серйозно повірила, ніби разом з «новою ерою» їй з ласки принца-регента звалиться з неба урядова влада [509], так і робітнича партія знеславить себе ще більше, якщо уявить, що в еру Бісмарка або яку-небудь іншу прусську еру їй прямо в рот, з ласки короля, падатимуть золоті яблука. Немає ніякого сумніву, що розчарування у злощасній помилці Лассаля щодо «соціалістичного» втручання прусського уряду неодмінно настане. Логіка речей зробить своє. Але *честь* робітничої партії вимагає, щоб вона відмовилася від таких ілюзій ще до того, як їх примарність виявиться на досвіді. Робітничий клас або революційний, або він ніщо.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 364—365

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС — ЗАЯВА ДО РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ «SOCIAL-DEMOKRAT» [510]

Лондон і Манчестер, 23 лютого 1865 р.

Нижчепідписані обіцяли своє співробітництво в «Social-Demokrat» і дозволили опублікувати свої імена в списку співробітників тільки за неодмінної умови, що газета редагуватиметься в дусі тієї короткої програми, яка була їм повідомлена. Ні на хвилину не випускали вони з уваги важкого становища «Social-Demokrat» і через це ніяких вимог, що не підходять для берлінського меридіана, не ставили. Але вони не раз вимагали, щоб проти міністерства і феодально-абсолютистської партії виступали, принаймні, так само сміливо, як проти прогресистів [508]. Тактика, якої додержується «Social-Demokrat», виключає можливість їх дальшого співробітництва в ньому. Погляд нижчепідписаних на королівсько-прусський урядовий соціалізм і на правильну позицію робітничої партії щодо такого роду обману був уже докладно розвинутий в № 73 «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» від 12 вересня 1847 р. у відповідь на № 206 «Rheinischer Beobachter» [511], який виходив тоді в Кельні і в якому пропонувався союз «пролетаріату» з «уря-

дом» проти «ліберальної буржуазії». Ми й сьогодні підписуємось під кожним словом нашої тодішньої заяви.

Фрідріх Енгельс, Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 79

МАРКС — ЛЮДВІГУ КУГЕЛЬМАНУ

В ГАННОВЕР

Лондон, 23 лютого 1865 р.

...Насамперед я хочу коротко викласти Вам моє ставлення до *Лассаля*. Під час його агітації наші стосунки були перервані: 1) внаслідок його настирливого самохвальства, яке разом з тим поєднувалося в нього з найбезсоромнішим плагіатом моїх та інших творів, 2) тому, що я *рішуче засудив* його *політичну* тактику, 3) тому, що тут, у Лондоні, ще *до* початку його агітації я докладно роз'яснив і «довів» йому, що безпосередньо *соціалістичне* втручання *«держави Пруссії»* — це нісенітниця. В своїх листах до мене (з 1848 по 1863 р.), як і при особистих побаченнях зі мною, він завжди оголошував себе прихильником партії [217], яку я представляю. Але як тільки він переконався в Лондоні (в кінці 1862 р.), що *зі* мною йому не вдасться вести свою гру, він вирішив виступити як «робітничий диктатор» *проти* мене і старої партії. Незважаючи на все це, я визнавав його агітаційні заслуги, хоч під кінець його короткої кар'єри навіть і ця агітація стала здаватися мені дедалі більш двозначною. Його раптова смерть, стара дружба, жалісливі листи графині Гацфельдт, огида до *боягузливої зухвалості* буржуазних газет щодо того, кого вони так боялися за життя,— все це спонукало мене виступити з короткою заявою — яка, однак, не торкалася *змісту* діяльності Лассаля,— проти підлого Блінда (Гацфельдт послала цю заяву в *«Nordstern»* [512]). З тих же міркувань і маючи надію, що вдасться усунути елементи, які здавалися мені небезпечними, я разом з Енгельсом обіцяв співробітничати в *«Social-Demokrat»* (там був надрукований переклад «Установчого Маніфесту» *, і на прохання газети я написав у зв'язку із смертю Прудона статтю про нього **) і, після того як Швейцер подав нам *задовільну програму своєї редакції,* дозволив йому назвати нас як співробітників [166]. Гарантією нам була ще та обставина, що *В. Лібкнехт* був неофіційним членом редакції. Тим часом скоро виявилося — докази цього потрапили в наші руки,— що справді *Лассаль зрадив* партію. Він уклав формену угоду з Бісмарком (не забезпечивши *себе* при

* Див. цей том, с. 143—150. *Ред.*
** Див. цей том, с. 156—162. *Ред.*

цьому, звичайно, *ніякими* гарантіями). В кінці вересня 1864 р. він мав відправитися в Гамбург і там (разом з навіженим Шраммом і прусським поліцейським шпигуном Марром) *«примусити»* Бісмарка приєднати Шлезвіг-Гольштейн, тобто оголосити це приєднання від імені «робітників» і т. д., за що Бісмарк обіцяв загальне виборче право і деякі соціальні шарлатанства [513]. Шкода, що Лассалю не довелося розіграти цю комедію! Вона показала б його в такому смішному і безглуздому світлі, що раз назавжди поклала б край усяким подібним спробам!

Лассаль став на цей неправильний шлях тому, що він був *«реальним політиком»* на зразок пана Мікеля, тільки більшого масштабу і з більш значними цілями. (Сказати до речі, вже давно достатньою мірою розкусивши Мікеля, я пояснював собі його поведінку тим, що Національний союз [514] являє для дрібного *ганноверського* адвоката чудову можливість бути почутим у Німеччині поза межами свого маленького закутка і, підвищивши, таким чином, *«реальність»* своєї власної персони, добитися рикошетом визнання у своїй ганноверській батьківщині і при цьому розігрувати під *прусською* охороною *ганноверського* Мірабо.) Подібно до того, як Мікель і його теперішні друзі вхопилися за проголошену прусським принцом-регентом «нову еру» [509], щоб прикути себе і Національний союз до колісниці «прусської зверхності» [515], подібно до того як вони взагалі розвивали свою «громадянську гордість» під *охороною Пруссії*, так само і Лассаль хотів розігрувати маркіза Позу пролетаріату при укермаркському Філіппі II * з Бісмарком у ролі звідника між ним і прусською короною. Він лише наслідував панів з Національного союзу. Але в той час, як ті волали до прусської «реакції» в інтересах буржуазії, він тиснув руку Бісмарку в ім'я інтересів пролетаріату. Пани з Національного союзу мали для цього більше підстав, ніж Лассаль, оскільки буржуа звик розглядати як «реальність» лише ті інтереси, що безпосередньо лежать у нього під носом, і оскільки цей клас фактично всюди йшов на компроміс навіть з феодалізмом, тоді як робітничий клас із самої природи речей повинен бути чесно «революційним».

Для такої марнославно-театральної натури, як Лассаль (якого, проте, не можна було підкупити такими подачками, як посади, пост бургомістра і т. д.), дуже спокусливою була думка про безпосередній подвиг в інтересах пролетаріату, вчинений Фердінандом Лассалем! Але насправді він виявляв надто велике неуцтво щодо дійсних економічних умов такого подвигу, щоб критично поставитись до самого себе! З другого боку, в результаті підлої *«реальної політики»*, внаслідок якої німецька буржуазія терпіла реакцію 1849—1859 рр. і лишалася простим свідком обдурювання

* — маркіз Поза і Філіпп II — персонажі з драми Шіллера «Дон Карлос». Під «укермаркським Філіппом II» мається на увазі Вільгельм I. *Ред.*

народу, німецькі робітники були надто *«деморалізовані»*, щоб не вітати такого ярмаркового шарлатана-рятівника, який обіцяв одним стрибком перенести їх в обітовану землю!..

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 368—370

ЕНГЕЛЬС — ФРІДРІХУ-АЛЬБЕРТУ ЛАНГЕ

В ДУЙСБУРГ

Манчестер, 29 березня 1865 р.

...Між іншим, мимовільна затримка моєї відповіді дала мені можливість одержати за цей час Вашу книгу про робітниче питання [516]; я прочитав її з великим інтересом. Мені також при першому читанні Дарвіна [494] впала в очі разюча схожість його зображення життя рослин і тварин з теорією Мальтуса. Тільки висновок я зробив не той, який зробили Ви. А саме: я вважаю, що для сучасного буржуазного розвитку найбільшою ганьбою є та обставина, що він не вийшов ще за межі економічних форм тваринного царства. Для нас так звані «економічні закони» є не вічними законами природи, а законами історичними, що виникають і зникають, а кодекс сучасної політичної економії, оскільки економісти склали його об'єктивно правильно, є для нас лише сукупністю законів і умов, за яких тільки і може існувати сучасне буржуазне суспільство. Словом, цей кодекс є абстрактне вираження і резюме умов виробництва та обміну сучасного буржуазного суспільства. Тому для нас жодний з цих законів, оскільки він виражає *суто буржуазні відносини*, не старший за сучасне буржуазне суспільство. Ті закони, які в більшій чи меншій мірі мають силу для всієї попередньої історії, виражають тільки такі відносини, які є спільними для всякого суспільства, заснованого на класовому пануванні і на класовій експлуатації. До перших належить так званий закон Рікардо [517], який не має сили ні для кріпосного ладу, ні для античного рабства. До останніх належить те, що є правильного в так званій теорії Мальтуса.

Піп Мальтус просто вкрав у своїх попередників цю теорію, як, зрештою, і всі інші свої ідеї; йому в цій теорії нічого не належить, крім суто довільного застосування обох прогресій [518]. Сама ця теорія в Англії вже давно зведена економістами до розумного змісту: населення тисне не на засоби існування, а на *засоби зайнятості;* людство могло б розмножуватися швидше, ніж це може бути потрібним сучасному буржуазному суспільству. Для нас це є зайвою підставою, щоб оголосити це буржуазне суспільство перешкодою розвитку, такою перешкодою, яка повинна бути усунута.

Ви самі ставите питання, як привести у відповідність приріст населення і приріст засобів існування. Але, крім однієї фрази в передмові, я не знайшов у Вас жодної спроби розв'язати це питання. Ми виходимо з того, що ті самі сили, які створили сучасне буржуазне суспільство — парова машина, сучасні машини, масова колонізація, залізниці і пароплави, світова торгівля — і які тепер завдяки перманентним торговельним кризам вже працюють над його руйнуванням і, кінець кінцем, над його знищенням,— що ці засоби виробництва та обміну будуть також достатні для того, щоб протягом короткого часу докорінно змінити це співвідношення і настільки піднести продуктивну силу кожної окремої людини, що вона зможе виробляти достатню кількість для споживання двох, трьох, чотирьох, п'яти, шести осіб; що в міській промисловості звільниться достатня кількість людей для того, щоб направити на допомогу землеробству зовсім інші сили, ніж це було досі; що, нарешті, і наука зможе бути застосована в землеробстві у масовому масштабі і з тією ж послідовністю, як і в промисловості; що експлуатація областей Південно-Східної Європи і Західної Америки, невичерпно родючих, удобрених для нас самою природою, може бути здійснена в незрівнянно грандіознішому масштабі, ніж це робилося досі. Якщо після того, як всі ці області будуть розорані, не вистачатиме продуктів, то буде ще досить часу, щоб виголосити: caveant consules [519].

Виробляється надто мало — в цьому вся справа. Але *чому ж* виробляється надто мало? Зовсім не тому, що нібито досягнуто межі виробництва,— навіть на сьогоднішній день і при сучасних засобах. Зовсім ні, а тому, що ця межа виробництва визначається не кількістю голодних шлунків, а кількістю купуючих, платоспроможних *гаманців*. Буржуазне суспільство не бажає і не може бажати виробляти більше. Робітники, що не мають грошей, з порожніми шлунками, праця яких не може бути застосована *з прибутком* і які, виходить, неспроможні купувати, збільшують цифру смертності. Коли ж при раптовому промисловому піднесенні, як це раз у раз трапляється, стає можливим застосувати їх працю з прибутком, то вони одержують гроші, щоб купувати, і в такому разі засоби існування завжди знаходяться. Це те вічне circulus viciosus *, в якому обертається вся політична економія. Беруть за основу всю сукупність буржуазних відносин, а потім доводять, що всяка окрема частина є їх необхідною частиною, ergo **, «вічним законом».

Мене дуже потішив Ваш опис шульцевських кооперативних товариств [427]. Усе це, в тій чи іншій формі, існувало і тут, але тепер уже майже зовсім минуло. У німецького народу ще з'явиться пролетарська гордість.

* — зачароване коло. *Ред.*
** — отже. *Ред.*

Я не можу не згадати про Ваше зауваження з приводу старика Гегеля, якому Ви відмовляєте у глибокій математичній і природничо-науковій освіті. Гегель так знав математику, що ніхто з його учнів не був здатний видати численні математичні рукописи, які залишилися після нього. Єдина людина, яка, наскільки мені відомо, в достатній мірі знає математику і філософію для того, щоб це зробити,— це Маркс. Охоче визнаю, звичайно, що в подробицях філософії природи трапляється нісенітниця, але його *справжня* філософія природи міститься в другій книзі «Логіки» [520], в ученні про сутність, яке, власне кажучи, і є ядро всієї доктрини. Сучасна природничо-наукова теорія про взаємодію сил природи (Гров — «Співвідношення сил», книга, яка з'явилася, коли не помиляюсь, вперше у 1838 р.[521]) є лише інший виклад або, краще сказати, позитивний доказ правильності розвинутих Гегелем думок щодо причини, дії, взаємодії, сили і т. д. Я, звичайно, тепер більше вже не гегельянець, але почуваю все ще велику пошану і прихильність до великого старика...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 380—383

МАРКС — ЕНГЕЛЬСУ

В МАНЧЕСТЕР

[Лондон], 20 червня 1866 р.

...Ти повинен тепер «критично» тримати мене в курсі подій в Італії і Німеччині.

Вчора були дебати в Раді Інтернаціоналу про теперішню війну. Про це було оголошено заздалегідь, і в нашій кімнаті було повно народу. Пани італійці також знов прислали своїх представників. Дебати звелися, як і слід було сподіватись, до питання про «національності» взагалі і про наше ставлення до нього. Обговорення цього питання [522] буде продовжено у найближчий вівторок.

Французи, яких було дуже багато, не приховували своєї відвертої неприхильності до італійців.

Представники «молодої Франції» *(неробітники)* висували ту точку зору, що всяка національність і сама нація — «застарілі передсуди». Прудоністське штірнеріанство. Розкласти все на дрібні «групи» або «комуни», які потім утворять «союз», але не державу. І в той час як відбувається ця «індивідуалізація» людства і розвивається відповідний «мютюелізм», історія в усіх інших країнах повинна спинитись, і весь світ повинен чекати, поки французи дозріють для здійснення соціальної революції. Тоді вони пророблять у нас перед очима цю спробу, і решта світу, переможена силою їхнього прикладу, зробить те саме. Це якраз те,

чого чекав Фур'є від свого зразкового фаланстера. Взагалі ж усі, хто ускладнює «соціальне» питання «забобонами» старого світу,— «реакціонери».

Англійці дуже сміялися, коли я почав свою промову з того, що наш друг Лафарг та інші, які скасували національності, звертаються до нас *«по-французькому»*, тобто мовою, незрозумілою для $^{9}/_{10}$ зборів. Далі я натякнув, що Лафарг, сам того не усвідомлюючи, під запереченням національностей розуміє, здається, їх поглинення зразковою французькою нацією.

Взагалі становище зараз дуже важке, бо треба виступати в однаковій мірі як проти дурного англійського італофільства, так і проти неправильної французької полеміки з ним, і особливо уникати всякої демонстрації, яка потягла б наше Товариство на шлях однобічності...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 187—188

МАРКС — ЛЮДВІГУ КУГЕЛЬМАНУ

В ГАННОВЕР

Лондон, 9 жовтня * 1866 р.

...Я дуже побоювався за перший конгрес у Женеві [205], але всупереч моєму сподіванню він пройшов у цілому добре. Вплив його у Франції, Англії і Америці перевершив усі сподівання. Я не міг і не хотів поїхати на конгрес, але написав програму лондонських делегатів **. Я обмежив її навмисно такими пунктами, на які робітникам можна безпосередньо погодитись і діяти спільно і які дають потребам класової боротьби та організації робітників у клас безпосередній матеріал і поштовх. У панів парижан голови набиті пустенькими прудоністськими фразами. Вони базікають про науку, а самі нічого не знають. Вони презирливо ставляться до всякої *революційної*, тобто такої, що випливає з самої класової боротьби, дії, до всякого концентрованого, громадського руху, тобто такого, який може бути проведений також і *політичними засобами* (як, наприклад, *законодавче* скорочення робочого дня). Під *приводом свободи* і антигувернаменталізму, або антиавторитаризму — індивідуалізму, ці пани — які 16 років спокійнісінько зносили і зносять найганебніший деспотизм — проповідують на ділі звичайне буржуазне господарство, лише по-прудоністськи ідеалізоване! Прудон завдав величезної шкоди. Спочатку його мнима критика і його мнима протилежність утопістам (сам він являє собою лише дрібнобуржуазного утопіста, тоді як в

* В оригіналі описка: «листопада». *Ред.*
** Див. цей том, с. 208—216. *Ред.*

утопіях таких людей, як Фур'є, Оуен та ін., є передбачення і фантастичне зображення нового світу) захопила і підкупила «блискучу молодь», студентів, потім робітників, особливо паризьких, які, займаючись виробництвом предметів розкоші, дуже тяжіють, самі того не усвідомлюючи, до старого мотлоху. Неосвічені, марнославні, претензійні, балакучі, бундючні, вони мало не зіпсували все, з'явившись на конгрес у такій великій кількості, яка зовсім не відповідала кількості їх членів. У звіті, не називаючи їх прямо, я віддам їм належне.

Велику радість дав мені американський робітничий з'їзд у Балтіморі, який відбувався одночасно. Лозунгом була там організація для боротьби проти капіталу, і, дивна річ, більшість вироблених мною для Женеви вимог була так само висунута і там завдяки правильному інстинктові робітників [209].

Тутешній рух за реформу, що покликала до життя наша Центральна Рада (guorum magna pars fui *), набрав тепер величезних розмірів і стає нездоланним [210]. Я весь час тримався за кулісами і не турбуюся більше про це, коли справа пішла на лад...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 428—431

МАРКС — ЕНГЕЛЬСУ

В МАНЧЕСТЕР

Лондон, 30 листопада 1867 р.

...Англійці ще не знають того, що з 1846 р. економічний зміст, а тому і політична мета англійського панування в Ірландії вступили в зовсім нову стадію, і саме тому феніанство [395] відзначається соціалістичною тенденцією (в негативному розумінні, як рух, спрямований проти привласнення землі) і тим, що є рухом нижчих класів. Що може бути безглуздішим, як ототожнювати звірства Єлизавети чи Кромвеля, які хотіли витіснити ірландців, замінивши їх англійськими колоністами (в римському розумінні), з теперішньою системою, яка хоче витіснити ірландців, замінивши їх вівцями, свиньми і биками! Система, яка існувала в 1801—1846 рр. (згін із землі був у той час лише як виняток, у першу чергу в Ленстері, де земля придатна насамперед для скотарства) з її руйнівною орендною платою і посередниками, зазнала краху в 1846 році. Скасування хлібних законів [192], яке стало почасти прямо результатом ірландського голоду і в усякому разі прискорене ним, позбавило Ірландію *монополії* постачати Англії хліб у звичайні роки. Вовна і м'ясо стали лозунгом дня,

* — в цьому велика заслуга належить мені (Вергілій. «Енеїда», книга друга). *Ред.*

а це означало перетворення орної землі в пасовища. Звідси початок систематичного укрупнення ферм. Акт про обтяжені боргами маєтки, який перетворив масу колишніх розбагатілих посередників у лендлордів, прискорив цей процес[523]. *Очищення маєтків в Ірландії* — ось єдиний смисл теперішнього англійського панування в Ірландії. *Дурний* англійський уряд у Лондоні, звичайно, навіть нічого не знає про цю величезну зміну з 1846 року. Але ірландці знають про неї. Починаючи з *прокламації Мігера* (1848) і аж до *виборчої відозви Хеннессі* (торі і уркартиста) (1866) ірландці висловлюють це цілком ясно і в дуже енергійній формі.

Постає питання, що *ми* повинні радити *англійським* робітникам? На мою думку, вони повинні зробити пунктом своєї програми *скасування унії* (коротше кажучи, *вимогу 1783 р.*, тільки демократизовану і пристосовану до сучасних умов)[524]. Це — єдино *легальна* форма ірландського визволення і тому єдино можлива для прийняття у програму *англійської* партії. Досвід згодом повинен показати, чи зможе існувати довго проста особова унія між обома країнами. Я наполовину вірю, що це можливе, якщо станеться вчасно.

Ірландцям потрібне ось що:

1. Самоврядування і незалежність від Англії.

2. Аграрна революція. Англійці, при всьому бажанні, не можуть зробити цю революцію за ірландців, але вони можуть дати їм легальні засоби, щоб ті самі зробили її для себе.

3. *Протекційні мита проти Англії.* З 1783 по 1801 р. всі галузі ірландської промисловості процвітали. Унія, з встановленням якої були скасовані протекційні мита, впроваджені свого часу ірландським парламентом, зруйнувала все промислове життя в Ірландії. Незначна лляна промисловість ні в якому разі не покриває цього. Унія 1801 р. зробила на ірландську промисловість цілком такий самий вплив, як заходи, вжиті англійським парламентом за Анни, Георга II та ін., що ведуть до знищення ірландської шерстяної промисловості і т. д. Як тільки ірландці стануть незалежними, нужда примусить їх стати протекціоністами, подібно до Канади, Австралії і т. д.

Перш ніж викласти свої погляди в Центральній Раді (у найближчий вівторок, цього разу, на щастя, *без* репортерів), мені хотілося б, щоб ти повідомив мені в кількох словах свою думку...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 327—329

МАРКС — ЕНГЕЛЬСУ

В МАНЧЕСТЕР

[Лондон], 25 березня 1868 р.

...Ad vocem * *Маурера.* Його книги мають величезне значення [472]. Не тільки первісна епоха, а й весь дальший розвиток — вільні імперські міста, поміщики, що користуються імунітетом, державна влада, боротьба між вільним селянством і кріпосництвом — усе це дістає зовсім нове висвітлення.

В людській історії відбувається те саме, що в палеонтології. Навіть найвидатніші уми принципово, внаслідок якоїсь сліпоти судження, не помічають речей, які у них під самим носом. А потім настає час, коли починають дивуватися з того, що скрізь виявляються сліди тих самих явищ, яких раніше не помічали. Перша реакція на французьку революцію і зв'язане з нею Просвітництво, природно, полягала в тому, щоб бачити все в середньовічному, романтичному світлі, і навіть такі люди, як Грімм, не вільні від цього. А друга реакція,— і вона відповідає соціалістичному напрямові, хоч ці вчені й не підозрівають про свій зв'язок з ним,— полягає в тому, щоб заглянути за межі середньовіччя в первісну епоху кожного народу. І отут вони, на свій подив, у найдавнішому знаходять найновіше, аж до поборників рівності, які заходять так далеко, що це сповнило б жахом самого Прудона.

Ось наскільки всі ми буваємо зв'язані цією сліпотою судження: якраз на *моїй* батьківщині, на *Хунсрюку* [525], старогерманська система ще існувала аж до *недавнього* часу. Я пригадую тепер, що мій батько, *як адвокат*, розповідав мені про це! Другий доказ: подібно до того як геологи, навіть кращі з них, як-от Кюв'є, тлумачили деякі факти зовсім перекручено, так і філологи такого рангу, як Грімм, *перекладали* неправильно найпростіші латинські фрази, бо цілком перебували під впливом Мезера (який, пам'ятаю, захоплювався тим, що у німців ніколи не існувало «свободи», але зате «повітря робить кріпаком») і до нього подібних. Наприклад, відоме місце у Таціта: «*arva* per annos mutant et *superest ager*», що означає: вони міняють (жеребкуванням, звідки *sortes* в усіх пізніших «Leges Barbarorum» [526]) поля (arva), і, крім того, залишається общинна земля (ager на противагу arva як ager publicus), Грімм та ін. перекладають так: вони обробляють щороку нові поля, і все ж залишається ще (необроблена) земля! **

Так само місце: colunt *discreti ac diversi* *** мало бути доказом того, що германці споконвіку вели господарство на хуторах, подібно до вестфальських юнкерів. Але в *тому самому* місці далі

* — З приводу. *Ред.*

** Таціт. «Германія», розд. 26. *Ред.*

*** — орють землю поодинці і кожний окремо (Таціт. «Германія», розд. 16). *Ред.*

сказано: *«Vicos locant* non in nostrum morem, *connexis et cohaerentibus aedificiis*; suam quisque locum *spatio circumdat»* *, а такі первісні германські села описаної вище форми ще й досі існують подекуди в Данії. Скандінавія, природно, мала набути для германської юриспруденції і політичної економії такого ж важливого значення, як і для германської міфології. І тільки виходячи з цього, ми змогли заново розібратися в нашому минулому. А втім, адже й сам Грімм та ін. знаходили у Цезаря вказівку, що германці завжди селилися родовими общинами, а не поодинці: «gentibus cognationibusque, qui uno coierunt» **.

Але що сказав би старик Гегель, коли б дізнався на тім світі, що *загальне [Allgemeine]* означає у германців і скандінавських народів не що інше, як общинну землю, а *окреме [Sundre, Besondre]* — не що інше, як приватну власність [Sondereigen], яка виділилася з цієї общинної землі. Прокляття! Виходить, що логічні категорії все ж прямо випливають з «наших відносин» [aus «unsrem Verkehr»].

Дуже цікавою є праця Фрааса (1847): *«Клімат і рослинний світ у часі, їх історія»* [527], особливо як доказ того, що в *історичну* епоху клімат і флора змінюються. Він — дарвініст до Дарвіна і припускає виникнення *видів* навіть в історичну епоху. Але в той же час він агроном. Він твердить, що з розвитком культури — і відповідно до ступеня її розвитку — зникає така бажана для селян «вологість» (звідси переселення рослин з півдня на північ) і, нарешті, утворюються степи. Первісний вплив культури благотворний, але кінець кінцем вона діє спустошливо, викликаючи збезлісення і т. д. Ця людина такий же серйозний ученийфілолог (він писав книги *грецькою мовою*), як і хімік, агроном і т. д. Висновок такий, що культура,— якщо вона розвивається стихійно, а не *спрямовується свідомо* (до цього він як буржуа, звичайно, не додумується),— залишає після себе пустиню: Персія, Месопотамія і т. д., Греція. Отже, і в нього несвідома соціалістична тенденція!

Цей Фраас — цікава фігура, характерна для німців. Спочатку доктор медицини, потім інспектор і викладач хімії й технології, тепер начальник баварського ветеринарного управління, професор університету, керівник державних агрономічних експериментів і т. д. На його останніх працях позначається його похилий вік, але він усе ще — бадьорий хлопець. Багато мандрував по Греції, Малій Азії, Єгипту! Значною є і його «Історія сільського господарства». Фур'є він називає «благочестивим і гумористичним соціалістом». Про албанців і т. д. висловлюється: «всі види мавпоподібної розпусти і насильства» [528].

* — «села вони будують не за нашим звичаєм — із суміжними будинками, що стоять щільно один біля одного; навколо кожного будинку залишають вільний простір». *Ред.*

** — «роди і союзи родичів селилися вкупі» (Цезар. «Записки про галльську війну». Кн. VI, розд. 22). *Ред.*

Треба грунтовно вивчити всю нову і найновішу літературу про землеробство. *Фізична* школа протистоїть *хімічній*...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 41—44

МАРКС — ЙОГАННУ-БАПТІСТУ ШВЕЙЦЕРУ

В БЕРЛІН

Лондон, 13 жовтня 1868 р.

...Насамперед, щодо лассалівського Союзу [457], то він був заснований під час реакції. Лассаль — і це лишається його невмирущою заслугою — знову пробудив робітничий рух у Німеччині після п'ятнадцятирічної сплячки. Але він зробив великі помилки. Він надто піддавався впливові безпосередніх умов того часу. Дрібну вихідну точку — свою незгоду з таким пігмеєм, як Шульце-Деліч,— він зробив центральним пунктом своєї агітації: державна допомога на противагу самодопомозі. Таким чином, він знову висунув той лозунг, який *Бюше* — глава *католицького* соціалізму — висував у 1843 р. і в наступні роки проти справжнього робітничого руху у Франції. Будучи надто розумним, щоб вважати цей лозунг чимсь більшим, ніж перехідним засобом у найгіршому разі, Лассаль міг виправдати його тільки його безпосередньою (нібито) здійсненністю. Для цього він повинен був твердити, що цей лозунг здійсненний у *найближчому* майбутньому. «Держава», *як така*, перетворилася, таким чином, у прусську державу, внаслідок чого він змушений був робити поступки прусській монархії, прусській реакції (феодальній партії) і навіть клерикалам. З лозунгом Бюше про державну допомогу асоціаціям він поєднав чартистський лозунг загального виборчого права. Він недоглянув, що умови в Німеччині і Англії різні. Він не зрозумів уроків bas empire * у питанні про загальне виборче право у Франції. Потім він з самого початку надав своїй агітації релігійного, сектантського характеру, як і всякий, хто твердить, що у нього напоготові є панацея проти страждань мас. Насправді всяка секта релігійна. Далі, як засновник секти він заперечував усякий природний зв'язок з попереднім робітничим рухом як у Німеччині, так і за кордоном. Він допустився помилки Прудона, яка полягала в тому, що він не шукав реальної основи для своєї агітації в дійсних елементах класового руху, але хотів спрямувати хід цього руху за якимсь певним доктринерським рецептом.

Більшу частину того, що я говорю тепер post factum **, я го-

* — імперії часів занепаду (позначення пізньої Римської або Візантійської імперії); тут — Друга імперія у Франції. *Ред.*

** — із запізненням, заднім числом. *Ред.*

ворив Лассалю заздалегідь, коли він у 1862 р. приїхав у Лондон і запрошував мене стати разом з ним на чолі нового руху.

Ви на власному досвіді дізналися, в чому протилежність між сектантським рухом і класовим рухом. Для секти зміст її існування і питання честі полягають не в тому, що у неї є *спільного* з класовим рухом, а в тому *особливому талісмані*, який її від цього руху *відрізняє*. Тому, коли Ви в Гамбурзі запропонували скликати з'їзд для заснування професійних спілок, то Ви змогли зламати сектантський опір тільки своєю погрозою відмовитися від президентства [529]. Ви були змушені, крім того, ніби роздвоїтися, заявивши, що Ви в одному випадку дієте як глава секти, а в другому — як представник класового руху.

Розпуск Загального німецького робітничого союзу [530] давав Вам *історичний* привід зробити великий крок уперед і заявити, довести, якщо це було потрібно, що тепер настала нова стадія розвитку і сектантський рух дозрів для розчинення в класовому русі і для того, щоб покінчити з усяким сектантством. А те, що було істинного у секти, те вона, подібно до всіх попередніх робітничих сект, внесла б у загальний рух як елемент, що збагачує цей рух. Замість цього Ви фактично зажадали від класового руху, щоб він підпорядкувався окремому сектантському рухові. Ваші недруги зробили звідси той висновок, що Ви хочете за всяку ціну зберегти свій «власний робітничий рух».

Щодо берлінського з'їзду [531], то, насамперед, нічого було поспішати, бо закон про коаліції ще не пройшов. Через це Ви повинні були домовитися з лідерами *не* лассальянських кіл і разом з ними виробити план і скликати з'їзд. Замість цього Ви тільки поставили їх перед альтернативою: відкрито приєднатися до *Вас* або йти *проти Вас*. Самий з'їзд був тільки розширеним виданням гамбурзького з'їзду.

Щодо проекту статуту, то я вважаю його принципово помилковим, а в галузі професійних спілок у мене, я думаю, не менший досвід, ніж у будь-якого з моїх сучасників. Не вдаючись у деталі, зауважу тільки, що організація, побудована на основі *централізму*, придатна для таємних товариств і сектантських рухів, але суперечить суті професійних спілок. Коли б вона була навіть можлива,— а я заявляю, що вона просто неможлива,— вона була б небажана, особливо в Німеччині, де робітник з дитячих років живе в атмосфері бюрократичної регламентації і вірить в авторитети, в начальство і де його треба насамперед *привчати до самостійності*.

Але Ваш план і з інших поглядів непрактичний. Виходить, що в «Союзі» три незалежні влади різного походження: 1) *комітет*, який обирають по *професійних спілках*; 2) *президент* (у даному разі цілком зайва особа), якого обирають *загальним голосуванням*; 3) з'їзд, який обирають *місцеві організації*. Таким чином,

всюди — колізії, і це начебто має сприяти «швидкості дії». У Статуті Міжнародного Товариства Робітників теж фігурує голова Товариства. Але фактично його єдина функція зводилась до того, що він головував на засіданнях Генеральної Ради. На мою пропозицію це звання, від якого я відмовився в 1866 р., в 1867 р. зовсім скасували і замінили головуючим (chairman), якого обирають на кожному щотижневому засіданні Генеральної Ради. В *Лондонській раді тред-юніонів* [499] теж є тільки головуючий. Постійною службовою особою є там лише *секретар*, бо він веде поточну ділову роботу. Лассаль зробив великий промах, запозичивши з французької конституції 1852 р. пост президента, «якого обирають загальним голосуванням». Тим більше це не годиться для професійного руху! Цей рух обертається головним чином навколо грошових питань, і Ви незабаром переконаєтесь, що тут настає кінець усякому диктаторству.

А втім, хоч би які були помилки організації, їх, може, вдасться більш-менш усунути розумною практикою. Як секретар Інтернаціоналу я готовий виступити посередником між Вами і нюрнберзькою більшістю, яка прямо приєдналася до Інтернаціоналу,— але, звичайно, на розумних умовах [532]. Те саме я написав у Лейпціг. Я не заплющую очей на труднощі Вашого становища і ніколи не забуваю про те, що дії кожного з нас більше залежать від обставин, ніж від власної волі.

Обіцяю Вам, в усякому разі, бути безстороннім — це мій обов'язок. Але, з другого боку, я не можу Вам обіцяти, що я не виступлю у свій час як *приватна особа* з відкритою критикою лассальянських передсудів, як я це зробив у свій час щодо прудоністських *, коли визнаю це абсолютно необхідним в інтересах робітничого руху...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 450—452

ЕНГЕЛЬС — МАРКСУ

В ЛОНДОН

Манчестер, 1 листопада 1869 р.

Дорогий Мавр!

Резолюція про земельну власність зробила справжні чудеса [533]. Вперше, з того часу як Лассаль розпочав свою агітацію, ця резолюція змушує молодців у Німеччині мислити,— а це досі вважалося цілком зайвим. Це ясно видно з листа Бонхорста. Лист мені загалом сподобався: незважаючи на хизування і малу інтелігентність, у ньому є якийсь здоровий народний гумор, та й у питанні

* Див. цей том, с. 156—162. *Ред.*

про іпотеки він попав якраз у точку [534]. А втім, крім головного питання про велику земельну власність, люди забувають також, що існують різного роду селяни: 1) селянин-орендар, якому байдуже, належить земля державі чи великому землевласникові; 2) власник: по-перше, великий селянин, проти реакційного єства якого треба підбурити поденника і наймита; по-друге, середні селяни, які теж будуть реакційними і чисельність яких не дуже велика, і, по-третє, обтяжений боргами дрібний селянин, якого можна привернути завдяки іпотеці. До того ж можна сказати, що пролетаріат поки що не зацікавлений у тому, щоб порушувати питання про *дрібну* земельну власність...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 292—293

МАРКС — ЛАУРІ і ПОЛЮ ЛАФАРГ

У ПАРИЖ

Лондон, 5 березня 1870 р.

...У циркулярному листі Ради до наших комітетів в окремих країнах я пояснив значення ірландського питання [535].

Ви, звичайно, розумієте, що я керувався не тільки почуттям гуманності. Крім цього є й інші причини. Для того щоб прискорити соціальний розвиток Європи, треба прискорити крах офіційної Англії. А для цього треба завдати їй удару в Ірландії. Це її найуразливіший пункт. З утратою Ірландії Британській «Імперії» — кінець, і класова боротьба в Англії, яка проходила досі у дрімотно-затяжній формі, набере гострого характеру. Адже ж Англія — метрополія лендлордизму і капіталізму в усьому світі.

Що чути про Бланкі? Чи в Парижі він?

Мій перекладач пан К.* не подавав вам ніяких вістей про себе? Я, як і раніше, в скрутному становищі.

Книга Флеровського «Становище робітничого класу в Росії» — видатна праця. Я дуже радий, що можу тепер досить вільно читати її з допомогою словника. Тут уперше повністю змальовано економічне становище Росії. Це сумлінна праця. Протягом 15 років автор подорожував від західних кордонів країни до Східного Сибіру, від Білого моря до Каспійського з єдиною метою — вивчити факти і викрити традиційну брехню. Звичайно, він має деякі ілюзії щодо «la perfectibilité perfectible» ** російської нації і щодо провіденціального характеру *общинної власності* в її російській формі. Але не в цьому головне. Після вивчення його праці приходиш до глибокого переконання, що в Росії є неминучою і близь-

* — Ш. Келлер. *Ред.*
** — «необмеженої здатності до удосконалення». *Ред.*

кою найграндіозніша соціальна революція — зрозуміло, в тих початкових формах, які відповідають сучасному рівневі розвитку Московії. Це — добрі вісті. Росія і Англія — два великі стовпи сучасної європейської системи. Всі інші мають другорядне значення, навіть прекрасна Франція і вчена Німеччина...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 521

МАРКС — ЗІГФРІДУ МЕЙЄРУ і АВГУСТУ ФОГТУ

В НЬЮ-ЙОРК

Лондон, 9 квітня 1870 р.

...Після багаторічної роботи над ірландським питанням я прийшов до висновку, що вирішальний удар пануючим класам в Англії (а він є вирішальним для робітничого руху в усьому світі) може бути завданий *не в Англії*, а *тільки в Ірландії*.

1 січня 1870 р.* Генеральна Рада випустила конфіденційний, складений мною французькою мовою, циркулярний лист [535] (для зворотного впливу на Англію є важливими саме французькі, а не німецькі газети) про зв'язок ірландської національної боротьби з визволенням робітничого класу і, отже, про ту позицію, яку повинно зайняти Міжнародне Товариство щодо ірландського питання.

Повідомляю вам тут коротко головні пункти.

Ірландія є цитаделлю *англійської земельної аристократії*. Експлуатація цієї країни є не тільки головним джерелом її матеріальних багатств. Вона становить її величезну *моральну* силу. Англійська земельна аристократія фактично втілює *панування Англії над Ірландією*. Тому Ірландія є найважливішим засобом, за допомогою якого англійська аристократія зберігає *своє панування* в самій *Англії*. З другого боку, якщо англійська армія і поліція покинуть завтра Ірландію, в Ірландії відразу ж почнеться аграрна революція. Але падіння англійської аристократії в Ірландії зумовлює і має своїм неминучим наслідком її падіння в Англії. Тим самим були б створені попередні умови пролетарської революції в Англії. Оскільки в Ірландії *земельне питання* є досі *виключною формою* соціального питання, оскільки воно являє собою питання існування, *питання життя чи смерті* для величезної більшості ірландського народу, і, в той же час, невіддільне від *національного* питання, то знищення англійської земельної аристократії в Ірландії — безмірно легша операція, ніж у самій Анг-

* В рукопису описка: «1 грудня 1869 р.». *Ред.*

лії, не кажучи вже про більш пристрасний і більш революційний характер ірландців у порівнянні з англійцями.

Що ж до англійської *буржуазії*, то насамперед вона зацікавлена разом з англійською аристократією в тому, щоб перетворити Ірландію в одне суцільне пасовище, яке постачало б на англійський ринок м'ясо і вовну за найдешевшими цінами. Вона зацікавлена разом з нею також і в тому, щоб довести ірландське населення через вигнання орендарів і примусову еміграцію до такої незначної кількості, яка дала б можливість *англійському капіталові* (орендному капіталові) «надійно» функціонувати в цій країні. Вона зацікавлена разом з нею в «очищенні» ірландських маєтків, як була зацікавлена в «очищенні» сільських районів Англії і Шотландії. Слід, крім того, взяти до уваги ті 6000—10 000 фунтів стерлінгів доходів землевласників, що не живуть у своїх маєтках, та інших надходжень з Ірландії, які тепер щороку спливають до Лондона.

Але англійська буржуазія має ще значно істотніші інтереси в сучасному ірландському господарстві. Ірландія внаслідок все збільшуваної концентрації орендних ділянок весь час постачає своє надлишкове населення на англійський ринок праці і таким чином знижує заробітну плату, погіршує матеріальне і моральне становище англійського робітничого класу.

І, нарешті, найважливіше! Всі промислові і торговельні центри Англії мають тепер робітничий клас, який *поділено* на два *ворожі* табори: англійський пролетаріат і ірландський пролетаріат. Звичайний англійський робітник ненавидить ірландського робітника як конкурента, що знижує його рівень життя. Він почуває себе щодо нього представником *пануючої* нації і саме тому стає знаряддям у руках своїх аристократів і капіталістів *проти Ірландії*, зміцнюючи цим їхнє панування *над самим собою*. Він має релігійні, соціальні і національні упередження щодо ірландського робітника. Він ставиться до нього приблизно так, як білі бідняки ставляться до негрів у колишніх рабовласницьких штатах американського Союзу. Ірландець з лихвою відплачує йому тією самою монетою. Він вбачає в англійському робітникові одночасно співучасника і сліпе знаряддя *англійського панування в Ірландії*.

Цей антагонізм штучно підтримується і розпалюється пресою, церковними проповідями, гумористичними журналами — коротше кажучи, всіма засобами, що їх мають у своєму розпорядженні пануючі класи. *У цьому антагонізмі* полягає *таємниця безсилля англійського робітничого класу*, незважаючи на його організованість. У ньому ж полягає таємниця збереження могутності капіталістичного класу. Останній цілком це усвідомлює.

Але зло цим не обмежується. Воно перекидається за океан. Антагонізм між англійцями і ірландцями є прихованою основою конфлікту між Сполученими Штатами і Англією. Він робить

неможливим усяке серйозне і щире співробітництво між робітничими класами обох країн. Він дає можливість урядам обох країн завжди, коли вони захочуть, позбавляти соціальний конфлікт його гостроти шляхом нацьковування обох країн однієї на одну і в разі потреби шляхом війни між ними.

Англія, як метрополія капіталу, як держава, що досі панує на світовому ринку, є поки що найважливішою країною для робітничої революції і до того ж *єдиною* країною, в якій матеріальні умови цієї революції досягли певного ступеня зрілості. Тому найважливіша мета Міжнародного Товариства Робітників — прискорити соціальну революцію в Англії. А єдиний засіб до цього — зробити Ірландію незалежною. Через це Інтернаціонал повинен поставити собі завданням — всюди висувати на перший план конфлікт між Англією і Ірландією і всюди відкрито ставати на бік Ірландії. Спеціальне завдання Центральної Ради в Лондоні — пробудити в англійському робітничому класі свідомість того, що *національне визволення Ірландії є для нього* не абстрактне питання справедливості і людинолюбності, а *перша умова його власного соціального визволення.*

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 527—529

МАРКС — ПОЛЮ ЛАФАРГУ

В ПАРИЖ

Лондон, 19 квітня 1870 р.

...Щоб увести Вас у суть справи, мушу зробити стислий огляд інтриг Бакуніна [536].

Бакунін є членом *Інтернаціоналу* всього лише близько півтора року. Це новонавернений. На Бернському * конгресі *(вересень 1868) Ліги миру і свободи* [337] (він був *одним з членів виконавчого комітету* цієї міжнародної буржуазної організації, заснованої на противагу пролетарському Інтернаціоналові) Бакунін зіграв одну із своїх улюблених фіглярських ролей; він вніс ряд резолюцій, які самі по собі безглузді, але розраховані на те, щоб нагнати страху на буржуазних кретинів своїм хвастливим радикалізмом. З цієї причини, забалотований більшістю, він з шумом вийшов з Ліги і урочисто оповістив про цю велику подію в європейській пресі. Він майже такий самий майстер реклами, як Віктор Гюго, що, за словами Гейне, не просто егоїст, а гюгоїст **.

Тоді Бакунін вступив у наше Товариство — в його Романське відділення в Женеві. Його першим кроком була організація змо-

* Тут і далі у Маркса в рукопису описка: «на Лозаннському». *Ред.*
** Гейне. «Лютеція», частина I. *Ред.*

ви. Він заснував *Альянс соціалістичної демократії* [324]. Програма цього товариства являла собою не що інше, як ті резолюції, що були запропоновані Бакуніним Бернському конгресові Ліги миру. Воно було побудоване як секта з головним центром у Женеві і являло собою *міжнародну* організацію з своїми власними загальними конгресами, що мала існувати як самостійне міжнародне об'єднання і *в той же самий час* становити невід'ємну частину нашого *Інтернаціоналу*. Одним словом, наше Товариство повинно було поступово, за допомогою цього контрабандного таємного товариства, перетворитись у знаряддя росіянина — Бакуніна. Приводом для заснування нового товариства була нібито спеціальна мета — «вести теоретичну пропаганду». Досить сміховинно, коли врахувати, що Бакунін та його прибічники — цілковиті неуки в теорії. Але *«теорією»* була програма Бакуніна. Вона містила фактично три пункти:

1) Перша вимога соціальної революції — *скасування права спадкування*, старий сен-сімоністський мотлох [537], відповідальним видавцем якого став шарлатан і *неук* Бакунін. Цілком очевидно, що коли б трапилась можливість за один день здійснити соціальну революцію в результаті всенародного волевиявлення [par décret plébiscitaire], то відразу ж були б скасовані земельна власність і капітал, і тим самим відпала б і всяка потреба займатися *правом спадкування*. З другого боку, якщо такої можливості немає (і, зрозуміло, було б безглуздо припускати, що вона може бути), проголошення *скасування права спадкування* було б не серйозним актом, а дурною погрозою, яка згуртувала б усе селянство і всю дрібну буржуазію навколо реакції. Уявіть собі, наприклад, що янкі не змогли скасувати рабство силою зброї. Яким ідіотським вчинком було б проголошення *скасування права спадкування на рабів!* Уся ця теорія грунтується на застарілій ідеалістичній точці зору, ніби існуюча юриспруденція є базисом нашого економічного ладу, замість того щоб вбачати в нашому економічному ладі базис і джерело нашої юриспруденції! Щодо Бакуніна, то йому тільки хотілося сфабрикувати програму свого власного виробу. Оце й усе. Це була суто випадкова програма.

2) *«Зрівняння* різних *класів»*. Припускати, з одного боку, збереження існуючих *класів*, а з другого боку, *рівність* представників цих класів — це кричуще безглуздя відразу показує безсоромне неуцтво і верхоглядство цього молодчика, який вбачає свою «особливу місію» в тому, щоб просвіщати нас в «теорії».

3) Робітничий клас не повинен займатися *політикою*. Його завдання полягає тільки в тому, щоб організуватися в тред-юніони. Одного чудового дня, з допомогою *Інтернаціоналу*, вони займуть місце всіх існуючих держав. Ви бачите, в яку карикатуру він перетворив моє вчення! Оскільки перетворення існуючих держав в асоціацію є наша кінцева мета, то ми, мовляв, повинні доз-

волити урядам, цим гігантським тред-юніонам пануючих класів, робити все, що їм заманеться, бо коли ми матимемо з ними справу — це означатиме, що ми їх визнаємо. Он як! Так само соціалісти старої школи говорили: вам не слід займатися питаннями заробітної плати, бо ви хочете знищити найману працю, а боротися з капіталістом за підвищення рівня заробітної плати означає визнавати систему найманої праці! Цей осел навіть не зрозумів, що всякий класовий рух *як такий* неминуче є і завжди був *політичним* рухом.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 532—534

ЕНГЕЛЬС — МАРКСУ [538]

В РАМСГЕТ

Манчестер, 15 серпня 1870 р.

...Мені здається, що справа ось у чому: Німеччину Баденге * втягнув у війну за її національне існування. Якщо її переможе Баденге, то бонапартизм зміцниться на багато років, а Німеччині на багато років, можливо на цілі покоління,— кінець. Про самостійний німецький робітничий рух у такому разі не буде й мови, боротьба за відновлення національного існування забиратиме всі сили, і, в кращому разі, німецькі робітники опиняться на буксирі у французьких. Якщо Німеччина переможе, то з французьким бонапартизмом буде в усякому разі покінчено, вічні чвари із-за створення німецької єдності нарешті припиняться, німецькі робітники зможуть організуватися в зовсім іншому національному масштабі, ніж досі, а французькі, хоч би який там створився уряд, матимуть, безсумнівно, вільніше поле діяльності, ніж при бонапартизмі. Вся маса німецького народу, всіх класів, зрозуміла, що в першу чергу йдеться саме про національне існування, і тому зразу виявила готовність виступити. Мені здається неможливим, щоб за таких умов яка-небудь німецька політична партія проповідувала à la Вільгельм цілковиту протидію і висувала всякі побічні міркування замість головного.

До того ж Баденге не зміг би вести цю війну без шовінізму маси французького населення: буржуа, дрібних буржуа, селян і створеного Бонапартом у великих містах імперіалістично настроєного, османівського будівельного пролетаріату, що вийшов з селянства [539]. До того часу, поки цьому шовінізмові не буде завдано смертельного удару, мир між Німеччиною і Францією неможливий. Можна було сподіватися, що це зробить пролетарська рево-

* — Наполеон III. *Ред.*

люція; але після того як почалася війна, німцям не лишається нічого іншого, як зробити це самим, і притому негайно.

Тепер другорядні міркування. Тим, що ця війна ведеться під керівництвом Лемана *, Бісмарка і К⁰ і, якщо вони вдало закінчать її, сприятиме їх тимчасовій славі, ми зобов'язані убозтву німецької буржуазії. Це, звичайно, дуже огидно, але тут нічого не вдієш. Однак було б абсурдом зводити з цієї причини антибісмаркізм в єдиний керівний принцип. По-перше, Бісмарк і тепер, як і в 1866 р., виконує частинку нашої роботи, він це робить *по-своєму* і сам того не бажаючи, але все-таки він її робить. Він ще більше розчищає для нас грунт. І потім, зараз уже не 1815 рік. Південні німці тепер неминуче увійдуть до рейхстагу, і тим самим буде створено противагу пруссацтву. До того ж національні обов'язки, що лежать на Бісмарку, роблять, як ти сам писав, явно неможливим союз з Росією. Взагалі безглуздо бажати à la Лібкнехт переробити всю історію з 1866 р., тому що вона йому не подобається. Але ж ми знаємо наших зразкових південних німців. З цими дурнями нічого не вдієш.

Я думаю, наші могли б:

1) приєднатися до національного руху — який він сильний, ти бачиш з листа Кугельмана [540] — оскільки і доти, поки він обмежується захистом Німеччини (що не виключає за певних обставин наступу аж до укладення миру);

2) підкреслювати при цьому відмінність між національно-німецькими і династично-прусськими інтересами;

3) протидіяти всякій анексії Ельзасу і Лотарінгії — Бісмарк дає тепер зрозуміти, що він має намір приєднати їх до Баварії і Бадена;

4) як тільки в Парижі буде при владі республіканський, нешовіністичний уряд,— добиватися почесного миру з ним;

5) завжди підкреслювати єдність інтересів німецьких і французьких робітників, які не схвалювали війни і не воюють одні з одними;

6) *Росія*,— як у відозві Інтернаціоналу **...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 31—33

---

* — прізвисько Вільгельма І. *Ред.*

** Див. цей том, с. 229. *Ред.*

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС — КОМІТЕТОВІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ[541]

У БРАУНШВЕЙГ

[Лондон — Манчестер], між
22 і 30 серпня 1870 р.

...Військова камарилья, професура, бюргерство і трактирні політики твердять, що це * — засіб назавжди захистити Німеччину від війни з Францією. Навпаки, це — найвірніший спосіб перетворити дану війну в ***європейську інституцію***. Це — справді найкращий засіб увічнити в оновленій Німеччині військовий деспотизм як необхідну умову панування над *Польщею Заходу* — Ельзасом і Лотарінгією. Це — безпомилковий спосіб перетворити майбутній мир на звичайне перемир'я доти, поки Франція не зміцніє настільки, щоб зажадати повернення їй втраченої території. Це — безпомилковий засіб розорити Німеччину і Францію взаємним самовинищенням.

Негідники і дурні, які винайшли такі гарантії вічного миру, повинні були б знати, хоч би з прусської історії, на прикладі того, як жорстоко Наполеон розплатився за Тільзітський мир[246], що подібні насильствені заходи для приборкання життєздатного народу призводять до прямо протилежних результатів. А що являє собою Франція, навіть після втрати Ельзасу і Лотарінгії, порівняно з Пруссією після Тільзітського миру!

Якщо французький шовінізм, поки існувала *попередня* система *держав*, знаходив певне матеріальне виправдання в тому, що з 1815 р. столиця Франції — Париж, а тим самим і сама Франція ставала, після небагатьох програних битв, беззахисною, то яку нову поживу здобуде цей шовінізм, як тільки кордон пройде на сході — коло Вогезів, а на півночі — коло Меца.

Що лотарінгці і ельзасці хочуть жити під захистом *німецького* уряду,— цього не сміє твердити навіть і найшаленіший ** тевтон. На цей раз проголошується принцип пангерманізму і «надійних» кордонів, який нібито приведе на сході до чудових результатів для Німеччини і Європи.

Той, хто не зовсім ще оглушений теперішнім галасом або *не зацікавлений* у тому, щоб оглушати німецький народ, повинен зрозуміти, що війна 1870 р. так само неминуче таїть у собі ***війну між Німеччиною і Росією***, як війна 1866 р. таїла в собі війну 1870 року.

Я кажу ***неминуче***, ***неодмінно***, якщо не враховувати того мало-

* Йдеться про анексію Ельзасу і Лотарінгії. *Ред.*
** Слово «найшаленіший», замінене в тексті листівки крапками, вписане в примірнику з помітками Енгельса, його рукою. *Ред.*

ймовірного випадку, що ***в Росії*** до цього часу може вибухнути ***революція.***

Якщо цього малоймовірного випадку не станеться, то війну між Німеччиною і Росією доводиться вже зараз розглядати як fait accompli (доконаний факт).

Чи буде ця війна шкідлива, чи корисна,— цілком залежить від теперішньої поведінки німців-переможців.

Якщо вони захоплять Ельзас і Лотарінгію, то Франція ***разом*** з Росією воюватиме проти Німеччини. Немає потреби вказувати на згубні наслідки такої війни.

Якщо ж вони укладуть з Францією почесний мир, то ця війна визволить Європу від московитської диктатури, розчинить Пруссію в Німеччині, створить можливість мирного розвитку на заході континенту і, нарешті, допоможе прорватись соціальній революції в Росії, елементи якої потребують для свого розвитку тільки такого зовнішнього поштовху,— отже, така війна буде корисна і для російського народу.

Але я побоююсь, що негідники і дурні безперешкодно продовжуватимуть свою безумну гру, якщо німецький робітничий клас en masse* не піднесе свого голосу.

Нинішня війна відкриває нову всесвітньо-історичну епоху тим, що Німеччина, навіть коли виключити німецьку Австрію, довела свою здатність, ***незалежно від закордону,*** іти своїм власним шляхом. Те, що Німеччина спершу знаходить свою *єдність у прусській казармі*, є карою, яку вона цілком заслужила. Але *результату*, хоч і таким способом, все-таки досягнуто. Безглузді дрібниці, як, наприклад, конфлікт між північнонімецькими націонал-лібералами і південнонімецькою Народною партією [542], надалі не стоятимуть даремно впоперек дороги. Відносини розгорнуться в більшому масштабі і спростяться. І якщо тоді німецький робітничий клас не відіграє історичної ролі, яка випала на його долю, то це — його провина. ***Нинішня війна перенесла центр ваги континентального робітничого руху з Франції в Німеччину.*** Тим самим на німецький робітничий клас лягає ще більша відповідальність...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 265—267

---

* — у масі. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС — ІСПАНСЬКІЙ ФЕДЕРАЛЬНІЙ РАДІ МІЖНАРОДНОГО ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ [543]

У МАДРІД

Лондон, 13 лютого 1871 р.

...Безперечно, пусті декламації старих політичних партій привертали до себе, як ви це зазначаєте, надто багато уваги народу і створювали таким чином значну перешкоду для нашої пропаганди. Те саме відбувалося скрізь у перші роки пролетарського руху. У Франції, в Англії, у Німеччині соціалісти мусили — і досі ще змушені — боротися з впливом і діяльністю старих політичних партій — аристократичних або буржуазних, монархічних або навіть республіканських. Досвід показав скрізь, що найкращим засобом звільнити робітників від цього панування старих партій було створення в кожній країні пролетарської партії, яка веде самостійну політику, виразно відмінну від політики інших партій, оскільки повинна виражати умови визволення робітничого класу. Деталі цієї політики можуть змінюватися залежно від особливих умов кожної країни; але оскільки основні відношення між працею і капіталом всюди одні й ті самі і політичне панування імущих класів над класами експлуатованими існує скрізь, то принципи і мета пролетарської політики будуть скрізь одні й ті самі, принаймні в усіх країнах Заходу. Імущі класи, земельна аристократія і буржуазія, тримають трудящий народ у рабстві не тільки могутністю свого багатства, самою тільки експлуатацією праці капіталом, але також і силою держави, за допомогою армії, бюрократії, судів. Зректися боротьби з нашими противниками на політичній арені — означало б відмовитися від одного з наймогутніших засобів боротьби і особливо організації та пропаганди. Загальне виборче право дає нам прекрасний засіб боротьби. У Німеччині робітникам, організованим у міцну політичну партію, вдалося послати шість депутатів у так зване національне представництво; і опозиція, яку наші друзі Бебель і Лібкнехт могли там організувати проти завойовницької війни, зробила значно могутніший вплив в інтересах нашої інтернаціональної пропаганди, ніж багаторічна пропаганда, яка проводилася через пресу і збори...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 284—285

МАРКС — ВІЛЬГЕЛЬМУ ЛІБКНЕХТУ

У ЛЕЙПЦІГ

[Лондон], 6 квітня 1871 р.

...Звістка, що ти і Бебель, а також і брауншвейгці звільнені [544], була тут, у Центральній * Раді, зустрінута з великою радістю.

Очевидно, парижани будуть переможені. Це їх провина, але провина, яка насправді сталася від надмірної *чесності*. Центральний комітет, а потім і Комуна дали страхітливому виродкові Тьєру час зосередити ворожі сили: 1) Тому, що вони безрозсудно не хотіли починати *громадянської війни*, начебто Тьєр не почав її сам своєю спробою насильственого роззброєння Парижа, начебто Національні збори, покликані лише для розв'язання питання про війну або мир з пруссаками, не оголосили негайно війну *республіці!* 2) Щоб уникнути докору навіть у найменшому намірі протизаконно захопити владу, вони втратили дорогоцінні хвилини на вибори Комуни, організація яких і т. д. знов-таки потребувала часу,— а треба було негайно рушити на Версаль після поразки реакції в Парижі (на Вандомській площі) [545].

З усієї тієї нісенітниці про внутрішні події в Парижі, яку ти бачиш у газетах, ти не повинен вірити жодному слову. Усе це — брехня і обман. Ніколи ще буржуазна підла газетна писанина не поставала в такому блиску.

Дуже характерно, що імператор [546] єдиної Німеччини, єдина імперія і єдиний парламент у Берліні немовби *зовсім не існують* для зовнішнього світу. Всякий подув вітру в Парижі викликає більше інтересу...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 159—160

МАРКС — ЛЮДВІГУ КУГЕЛЬМАНУ

В ГАННОВЕР

Лондон, 12 квітня 1871 р.

...Якщо ти заглянеш в останній розділ мого «Вісімнадцятого брюмера» **, ти побачиш, що дальшою спробою французької революції я оголошую: не передати з одних рук в інші бюрократично-військову машину, як бувало досі, а *зламати* її, і саме така є попередня умова всякої дійсної народної революції на континенті. Якраз у цьому й полягає спроба наших геройських паризьких товаришів. Яка гнучкість, яка історична ініціатива, яка здатність

* — Генеральній. *Ред.*
** Див. цей том, с. 79. *Ред.*

самопожертви у цих парижан! Після шестимісячного голодування і розорення, викликаного значно більше внутрішньою зрадою, ніж зовнішнім ворогом, вони повстають під прусськими штиками, наче війни між Францією і Німеччиною і не було, неначе ворог не стояв ще біля брами Парижа! Історія не знає ще прикладу такого героїзму! Якщо вони будуть переможені, виною буде не що інше, як їхня «великодушність». Треба було зараз же йти на Версаль, як тільки Вінуа, а слідом за ним і реакційна частина паризької національної гвардії [22] втекли з Парижа. Момент було упущено через совісність. Не хотіли *починати громадянської війни*, начебто страхітливий виродок Тьєр уже не почав громадянської війни своєю спробою обеззброїти Париж! Друга помилка: Центральний комітет занадто рано склав свої повноваження, щоб поступитися місцем Комуні. Знов-таки через «чесність», доведену до помисливості! Як би там не було, теперішнє паризьке повстання, якщо воно навіть і буде придушене вовками, свиньми і підлими псами старого суспільства, є найславнішим подвигом нашої партії з часу паризького червневого повстання [25]. Нехай порівняють з цими готовими штурмувати небо парижанами холопів німецько-прусської священної римської імперії [243] з її допотопними маскарадами, від яких тхне казармою, церквою, юнкерством, а найбільше філістерством...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 163

МАРКС — ЛЮДВІГУ КУГЕЛЬМАНУ

В ГАННОВЕР

[Лондон], 17 квітня 1871 р.

...Твого листа одержав. Зараз я завалений справами. Тому лише декілька слів. Для мене зовсім незрозуміло, як ти можеш порівнювати дрібнобуржуазні демонстрації à la 13 червня 1849 р.[49] та ін. з теперішньою боротьбою в Парижі.

Творити світову історію було б, звичайно, дуже зручно, якби боротьба розпочиналася тільки з умовою непогрішно-сприятливих шансів. З другого боку, історія мала б дуже містичний характер, якби «випадковості» не відігравали ніякої ролі. Ці випадковості входять, звичайно, і самі складовою частиною до загального ходу розвитку, врівноважуючись іншими випадковостями. Але прискорення і уповільнення великою мірою залежать від цих «випадковостей», серед яких фігурує також і такий «випадок», як характер людей, що стоять спочатку на чолі руху.

Вирішальний несприятливий «випадок» цього разу треба шукати аж ніяк не в загальних умовах французького суспільства,

а в тому, що у Франції, під самим Парижем, стоять пруссаки. Парижани знали це дуже добре. Це знали і буржуазні версальські каналії. Тому-то вони й поставили перед парижанами альтернативу: або прийняти виклик до боротьби, або здатися без боротьби. Деморалізація робітничого класу зрештою була б значно більшим нещастям, ніж загибель якої завгодно кількості «ватажків». Боротьба робітничого класу з класом капіталістів і його державою вступила завдяки Паризькій Комуні в нову фазу. Як би не скінчилася справа безпосередньо цього разу, новий вихідний пункт всесвітньо-історичної ваги все-таки завойовано...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 166

МАРКС — ЛЕО ФРАНКЕЛЮ і ЛУЇ-ЕЖЕНУ ВАРЛЕНУ

В ПАРИЖ

[*Чернетка*]

[Лондон], 13 травня 1871 р.

Дорогі громадяни Франкель і Варлен!

Я бачився з подавцем листа *.

Чи не слід було б заховати в безпечному місці документи, які компрометують версальських каналій? Такий застережний захід ніколи не завадив би.

Мені писали з Бордо, що на останніх муніципальних виборах було обрано чотирьох членів Інтернаціоналу [547]. У провінції починається заворушення. На нещастя, рух там має надто місцевий і «мирний» характер.

Я написав на захист вашої справи кілька сотень листів у всі кінці світу, де існують наші секції. А втім, робітничий клас був за Комуну з самого її виникнення.

Навіть англійські буржуазні газети відмовилися від своїх первісних лютих нападок. Час від часу мені вдається протягувати в них співчутливі замітки.

Комуна витрачає, по-моєму, надто багато часу на дрібниці і особисті рахунки. Видно, що поряд з впливом робітників є й інші впливи. Усе це не мало б значення, якби вам вдалося надолужити згаяний час.

Цілком необхідно, щоб ви поспішили з тим, що вважаєте за потрібне зробити за межами Парижа, в Англії або в інших країнах. Пруссаки не передадуть фортів у руки версальців, але після остаточного укладення миру (26 травня [548]) вони дадуть можливість урядові оточити Париж його жандармами. Оскільки Тьєр і

* — очевидно, Ейлау. *Ред.*

К⁰ в договорі, укладеному Пуйє-Кертьє, виговорили собі, як ви знаєте, величезний хабар [271], то вони відмовилися від допомоги німецьких банкірів, запропонованої Бісмарком. Інакше вони втратили б свій хабар. Оскільки попередньою умовою здійснення *їхнього* договору було підкорення Парижа, то вони просили Бісмарка відстрочити сплату першого внеску до окупації Парижа. Бісмарк прийняв цю умову. І оскільки Пруссія сама дуже потребує цих грошей, то вона надасть версальцям усі можливості для того, щоб полегшити їм найскорішу окупацію Парижа. Тому будьте насторожі!

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 178—179

МАРКС — ЕДУАРДУ-СПЕНСЕРУ БІЗЛІ

В ЛОНДОНІ

Лондон, 12 червня 1871 р.

...Незважаючи на моє захоплення Вашими статтями в «Bee-Hive» [549], я дуже жалкую, що бачу Ваше ім'я в цій газеті.— (Дозвольте мені, між іншим, зауважити, що як партійна людина я стою на рішуче ворожій позиції щодо контизму [550], а як людина науки дуже невисокої думки про нього, але Вас я вважаю єдиним контистом, як в Англії, так і у Франції, який розглядає поворотні пункти (crises) в історії не як сектант, а як історик у кращому розумінні цього слова.) — «Bee-Hive» видає себе за робітничу газету, а насправді — це орган ренегатів, Сам, що запродався. Морлі і К⁰. Під час останньої, франко-прусської війни, Генеральна Рада Інтернаціоналу була змушена порвати всякі відносини з цією газетою і заявити публічно, що вона псевдоробітнича газета [551]. Однак великі лондонські газети відмовились надрукувати цю заяву, винятком була лише місцева лондонська газета «Eastern Post» [552]. За таких обставин Ваше співробітництво в «Bee-Hive» — це ще одна жертва, яку Ви приносите в ім'я справедливої справи.

Одна моя приятелька * через три або чотири дні їде в Париж. Я даю їй оформлені за всіма правилами паспорти, щоб вона відвезла їх деяким членам Комуни, які тепер ще переховуються в Парижі. Якщо Ви або хто-небудь з Ваших друзів хоче дати туди доручення, напишіть, будь ласка, мені.

Мене тішать ті нісенітниці, які щодня друкують у «petite presse» ** з приводу моїх статей і мого ставлення до Комуни і які щодня надсилають мені з Парижа. Це доводить, що версаль-

* — Є. Л. Томановська. *Ред.*
** — «бульварній пресі». *Ред.*

ська поліція не може дістати справжніх документів. Я підтримував зв'язок з Комуною через одного німецького купця *, який протягом усього року робить ділові поїздки з Парижа в Лондон і назад. Усе передавалось усно, за винятком двох випадків:

По-перше, я послав членам Комуни — через цього ж посередника — лист у відповідь на їх запит, як вони могли б продати на Лондонській біржі деякі цінні папери.

По-друге, 11 травня, за десять днів до катастрофи, я повідомив ** тим же шляхом усі подробиці таємного договору між Бісмарком і Фавром у Франкфурті [553].

Я одержав цю інформацію від правої руки Бісмарка — людини ***, яка раніше (з 1848 по 1853 р.) належала до таємного товариства, керівником якого був я [217]. Ця людина знає, що в мене ще зберігаються всі звіти, які вона посилала мені з Німеччини і про Німеччину. Вона цілком залежить від моєї скромності. Звідси її постійні старання довести мені свої добрі наміри. Це та сама людина, яка, як я Вам говорив, попередила мене, що Бісмарк вирішив мене арештувати, коли я цього року знову приїду до доктора Кугельмана в Ганновер.

Якби тільки Комуна послухалась моїх перестороґ! Я радив її членам укріпити північний бік висот Монмартра — прусський бік, і вони мали ще час це зробити; я попереджав їх, що інакше вони опиняться в пастці; я викрив перед ними Піа, Груссе і Везіньє; я вимагав, щоб вони негайно прислали в Лондон усі папери, які компрометують членів уряду національної оборони, щоб таким чином певною мірою стримувати шаленство ворогів Комуни,— тоді план версальців був би почасти розладнаний.

Якби версальці знайшли ці документи, вони не публікували б підроблених.

«Відозва» Інтернаціоналу **** вийде не раніше середи *****. Я тоді негайно надішлю Вам примірник. Матеріал, розрахований на чотири-п'ять аркушів, був надрукований на двох аркушах. Це викликало численні коректури, перегляди і друкарські помилки. Звідси й затримка.

Відданий Вам

Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 180—181

* — очевидно, Ейлау. *Ред.*
** — Див. цей том, с. 523—524. *Ред.*
*** — Й. Мікеля. *Ред.*
**** — Див. цей том, с. 239—278. *Ред.*
***** Відозву було надруковано у вівторок, 13 червня 1871 р. *Ред.*

ЕНГЕЛЬС — ЕЛІЗІ ЕНГЕЛЬС

У БАРМЕН

Лондон, 21 жовтня 1871 р.

Дорога мамо!

Не писав тобі так довго тому, що хотів відповісти на твої останні зауваження щодо моєї політичної діяльності в такій формі, яка не образила б тебе. Але коли я знову і знову виявляв у «Kölnische Zeitung» [554] найганебнішу брехню, особливо мерзотності цього негідника Вахенхузена, коли я читав, як ті самі люди, які під час війни бачили в усій французькій пресі суцільну брехню, тепер розголошують по Німеччині як незаперечну істину кожну вигадку поліції, кожен наклепницький виступ найпродажнішої паризької бульварної газетки щодо Комуни,— у мене з'являвся такий настрій, який навряд чи годився для написання відповіді. Зчиняють крик із-за кількох заложників, розстріляних за прусським зразком, із-за кількох палаців, спалених за прусським прикладом (бо все інше — брехня), але про вчинене версальцями вбивство 40 000 чоловіків, жінок і дітей, *після* того, як у них було відібрано зброю, про це ніхто не говорить! А втім, ви не можете знати всього цього; ви змушені черпати відомості з «Kölner» і «Elberfelder Zeitung» [555], які вас буквально начиняють брехнею. Однак тобі вже доводилось у своєму житті чути, як деяких людей ославляли справжніми людоїдами, наприклад членів Тугендбунду при старому Наполеоні, демагогів 1817 і 1831 рр.[556], людей 1848 р., а потім завжди виявлялось, що вони зовсім не були такі погані і що під впливом корисливої манії переслідування про них спочатку вигадували всілякі страшні небилиці, які потім розвіювались як дим. Сподіваюсь, мила мамо, що ти згадаєш про це і це приверне тебе до людей 1871 р., коли читатимеш у газетах про ці вигадані злочини.

Тобі відомо, що в моїх поглядах, яких я дотримуюсь ось уже скоро 30 років, нічого не змінилось. І для тебе не повинно було бути несподіванкою, що я, якби події цього від мене вимагали, почав би не тільки захищати їх, а й виконав би свій обов'язок в усіх інших відношеннях. Тобі було б соромно за мене, якби я цього не зробив...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 243—244

МАРКС — ФРІДРІХУ БОЛЬТЕ

В НЬЮ-ЙОРК

[Лондон], 23 листопада 1871 р.

...*Інтернаціонал* був заснований для того, щоб замінити соціалістичні і напівсоціалістичні секти справжньою організацією робітничого класу для боротьби. Первісний Статут і Установчий Маніфест * відразу ж вказують на це. З другого боку, Інтернаціонал не міг би зміцнитись, якби сектантство не було вже розбите ходом історії. Розвиток соціалістичного сектантства і розвиток справжнього робітничого руху завжди перебувають в оберненому відношенні один до одного. Секти мають своє (історичне) виправдання, лише поки робітничий клас ще не дозрів для самостійного історичного руху. Як тільки він досягає такої зрілості, всі секти стають, по суті, реакційними. А втім, в історії Інтернаціоналу повторилося те саме, що завжди виявляється в історії. Застаріле прагне відновитись і зміцнитися в рамках нововиниклих форм.

Історія Інтернаціоналу теж була *безперервною боротьбою Генеральної Ради* проти сект і дилетантських спроб, які намагалися зміцнитися всередині самого Інтернаціоналу всупереч справжньому рухові робітничого класу. Ця боротьба велася на *конгресах* і ще більшою мірою шляхом негласних переговорів Генеральної Ради з окремими секціями.

Оскільки в Парижі прудоністи (мютюелісти [557]) були серед засновників Товариства, то природно, що в перші роки вони стояли там на чолі руху. Згодом, звичайно, там на противагу їм утворилися колективістські, позитивістські та інші групи.

У Німеччині — кліка лассальянців. Я сам протягом двох років листувався з горезвісним Швейцером і неспростовно довів йому, що лассальянська організація [457] — суто сектантська і, як така, ворожа тій організації *справжнього* робітничого руху, до якої прагне Інтернаціонал. Але у нього була своя «підстава» не зрозуміти цього.

Наприкінці 1868 р. до *Інтернаціоналу* вступив росіянин Бакунін з метою створити в ньому, *під своїм власним керівництвом, другий інтернаціонал* під назвою *«Альянс соціалістичної демократії»* [324]. Він, людина без усяких теоретичних знань, претендував на те, щоб у цій окремій корпорації представляти *наукову* пропаганду Інтернаціоналу і зробити її спеціальністю цього другого *інтернаціоналу всередині Інтернаціоналу*.

Його програмою була поверхово насмикана звідусіль мішанина — *рівність класів (!)*, *скасування права спадкування* як *вихідна точка* соціального руху (сен-сімоністський мотлох), *ате-*

---

* Див. цей том, с. 143—150. *Ред.*

їзм, що приписується членам Інтернаціоналу як *догма*, і т. д., а як головна догма *(по-прудоністському) — утримування від участі в політичному русі.*

Ці дитячі казки були співчутливо прийняті (і до певної міри це триває й тепер) в Італії і Іспанії, де реальні передумови робітничого руху ще мало розвинуті, а також серед деяких марнославних, честолюбних, пустих доктринерів у Романській Швейцарії та Бельгії.

Для пана Бакуніна його доктрина (нісенітниця, складена з кусочків, запозичених у Прудона, Сен-Сімона і т. д.) була і є справою другорядною, лише засобом для свого власного звеличення. Але якщо в теоретичному відношенні він нуль, то як інтриган почуває себе в своїй стихії.

Генеральній Раді доводилось роками боротися проти цієї змови (яка до певної міри користувалася підтримкою французьких прудоністів, особливо в *Південній Франції).* Нарешті резолюціями конференції — 1, 2 і 3, IX, XVI і XVII — вона завдала давно підготовлюваного удару [558].

Само собою зрозуміло, що Генеральна Рада не стане підтримувати в Америці того, проти чого вона бореться в Європі. Резолюції 1, 2, 3 і IX дають тепер Нью-йоркському комітетові законну зброю, щоб покінчити з усяким сектантством і дилетантськими групами і в разі потреби виключити їх...

Політичний рух робітничого класу, зрозуміло, має своєю кінцевою метою завоювання ним для себе політичної влади, а для цього, звичайно, необхідна попередня організація робітничого класу, яка досягла певного ступеня розвитку і виростає з самої економічної боротьби.

А з другого боку, всякий рух, в якому робітничий клас протистоїть як *клас* пануючим класам і прагне перемогти їх тиском іззовні, є політичний рух. Так, наприклад, прагнення з допомогою страйків і т. ін. примусити окремих капіталістів на якій-небудь окремій фабриці або навіть в якій-небудь окремій галузі промисловості обмежити робочий час є суто економічний рух; навпаки, рух, що має на меті змусити видати *закон* про восьмигодинний робочий день і т. д., є *політичний* рух. І, таким чином, з розрізнених економічних рухів робітників повсюдно виростає *політичний* рух, тобто рух *класу*, який прагне здійснити свої інтереси в загальній формі, тобто у формі, що має примусову силу для всього суспільства. Якщо для цих рухів потрібна певна попередня організація, то вони, із свого боку, в такій же мірі є і засобом розвитку цієї організації.

Там, де робітничий клас ще не досяг достатнього успіху в своїй організації, щоб розпочати рішучий похід проти колективної влади, тобто політичної влади пануючих класів, його треба

в усякому разі підготовляти до цього постійною агітацією проти цієї влади і зайнявши ворожу позицію щодо політики пануючих класів. У противному разі робітничий клас залишиться іграшкою в їх руках, як це довела вереснева революція у Франції [559] і як це до певної міри доводить гра, яку понині вдається вести в Англії пану Гладстону і К°.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 264—265, 268

ЕНГЕЛЬС — МОРІСУ ЛАШАТРУ [560]

В САН-СЕБАСТЬЯН

[*Чернетка*]

[Лондон, друга половина лютого 1873 р.]

...Приймаю Вашу пропозицію написати нарис життя Карла Маркса, який буде водночас і нарисом історії німецької комуністичної партії до [18]48 р. і соціалістичної партії після [18]52 року.

Життєпис однієї людини, розглядуваний у такому аспекті, перетвориться в історію тієї партії, найвищим утіленням якої безперечно є Маркс, і становитиме для французької демократії величезний інтерес. Саме це міркування спонукає мене облишити мої заняття і присвятити себе цій праці, яка потребує чимало дослідницької роботи й часу, щоб бути гідним свого предмета. Але я зможу взятися за діло лише після того, як Ви повідомите мені в другому листі свої умови, про які — очевидно через недогляд — не згадали в своєму листі від 14 лютого.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 50, с. 423

ЕНГЕЛЬС — АВГУСТУ БЕБЕЛЮ

В ГУБЕРТУСБУРГ

Лондон, 20 червня 1873 р.

...Не можна дозволити збивати себе з пантелику криками про «об'єднання». Саме ті, хто найбільше носиться з цим лозунгом, і є головними призвідниками чвар; такі є нинішні бакуністи Швейцарської Юри, ініціатори всіх розколів, які ні про що так голосно не кричать, як про об'єднання. Ці фанатики об'єднання або обмежені люди, що хочуть змішати все в невиразне місиво, якому треба тільки відстоятись, щоб суперечності поновилися в ще гострішій формі, оскільки всі ці елементи тоді опиняться в

одному котлі (в Німеччині у вас є чудовий приклад в особі панів, які проповідують примирення робітників і дрібних буржуа); або це люди, які хочуть несвідомо (як, наприклад, Мюльбергер) або свідомо фальсифікувати рух. Ось чому запеклі сектанти і найбільші склочники та шахраї у певні моменти голосніше всіх кричать про об'єднання. Ні від кого ми протягом нашого життя не бачили більших неприємностей і підступів, ніж від крикливих проповідників об'єднання.

Звичайно, всяке партійне керівництво прагне успіхів, і це дуже добре. Але бувають обставини, коли треба мати мужність пожертвувати *негайним* успіхом заради більш важливих речей. Особливо така партія, як наша, кінцевий успіх якої абсолютно забезпечений і яка за наш час і на наших очах так надзвичайно виросла, зовсім не потребує завжди і безумовно негайного успіху. Візьміть, наприклад, Інтернаціонал. Після Комуни він мав величезний успіх. Як громом оглушені, буржуа оголосили його всемогутнім. Переважна більшість членів Інтернаціоналу думала, що так триватиме вічно. А ми прекрасно знали, що булька *повинна* лопнути. До Інтернаціоналу присмокталася всяка шушваль. Сектанти, які були в ньому, знахабніли, зловживали Інтернаціоналом, сподіваючись, що їм будуть дозволені найбільші дурниці і підлоти. Ми цього не потерпіли. Прекрасно знаючи, що булька колинебудь мусить лопнути, ми намагалися не відтягувати катастрофи, а вивести з неї Інтернаціонал чистим і нефальсифікованим. У Гаазі булька лопнула, і Ви знаєте, що більшість делегатів конгресу роз'їхалися по домах у похмільному розчаруванні [388]. Адже ж майже всі ці розчаровані, які сподівалися знайти в Інтернаціоналі ідеал загального братерства і примирення, розводили в себе дома ще жорстокішу склоку, ніж та, що вибухнула в Гаазі! Тепер сектантствуючі склочники проповідують примирення і кричать про нас, що ми люди незлагідні, диктатори! А якби ми в Гаазі виступали по-примиренському, якби ми запобігли розколові,— які були б наслідки? Сектанти, а саме бакуністи, дістали б у своє розпорядження зайвий рік часу, щоб чинити від імені Інтернаціоналу ще значно більші дурниці і мерзоти; робітники найбільш розвинутих країн відвернулися б з огидою; булька не лопнула б, вона б повільно зморщилась, пошкоджена шпильковими уколами, і найближчий конгрес, на якому криза все ж повинна була б вибухнути, перетворився б у скандал між найнегіднішими людцями, тому що *принцип* уже був би принесений у жертву в Гаазі! От тоді б Інтернаціонал дійсно загинув, загинув від «єдності»! — Замість цього ми позбулися з честю для нас гнилих елементів — члени Комуни, які були на останньому, вирішальному засіданні, говорять, що жодне засідання Комуни не справляло на них такого незвичайного враження, як цей суд над зрадниками європейського пролетаріату,— ми дали їм можливість

протягом десяти місяців з усіх сил брехати, зводити наклепи, інтригувати, а що з цього вийшло? Ці мнимі представники величезної більшості Інтернаціоналу самі тепер заявляють, що вони не зважуються з'явитися на найближчий конгрес (подробиці в статті, що посилається одночасно з цим для «Volksstaat» [561]). І якби нам довелося діяти ще раз, ми загалом і в цілому зробили б не інакше; тактичні помилки, зрозуміло, завжди можливі...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 470, 472

МАРКС — ФРІДРІХУ-АДОЛЬФУ ЗОРГЕ

В ХОБОКЕН

[Лондон], 27 вересня 1873 р.

...Беручи до уваги стан справ у Європі, я вважаю безумовно корисним тимчасово відсунути на задній план формальну організацію Інтернаціоналу і тільки, якщо це можливо, не випускати з рук центрального пункту в Нью-Йорку, щоб ідіоти, подібні до Перре, або авантюристи, подібні до Клюзере, не захопили керівництва і не скомпрометували всю справу. Події і неминучий розвиток та ускладнення обстановки самі подбають про відновлення Інтернаціоналу в поліпшеній формі. А поки досить буде не випускати цілком з рук зв'язків з найбільш діловими елементами в усіх країнах, а до того ж не звертати найменшої уваги на місцеві женевські рішення, просто ігнорувати їх. Єдине хороше рішення, яке було там прийняте,— відкласти конгрес на 2 роки — полегшує такий спосіб дії. Крім того, це розладнує наміри континентальних урядів використати привид Інтернаціоналу під час *майбутнього хрестового походу реакції*, оскільки буржуа всюди вважають цей привид благополучно похованим...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 484

ЕНГЕЛЬС — ФРІДРІХУ-АДОЛЬФУ ЗОРГЕ

В ХОБОКЕН

Лондон, 12 [—17] вересня 1874 р.

...З твоїм виходом [562] *старий* Інтернаціонал повністю завершив своє існування. І це добре. Він належав до періоду Другої імперії, коли гніт, що панував у всій Європі, диктував робітничому рухові, який щойно знову пробуджувався, єдність і утримування

від усякої внутрішньої полеміки. Це був момент, коли загальні міжнародні інтереси пролетаріату були висунуті на перший план. Німеччина, Іспанія, Італія, Данія тільки що вступили в рух або ще тільки вступали в нього. У 1864 р. теоретичний характер самого руху в усій Європі, тобто в масах, в дійсності був ще дуже неясний, німецький комунізм ще не існував як робітнича партія, прудонізм був надто слабий, щоб виїжджати на своєму улюбленому коньку, а нова нісепітниця Бакуніна не існувала ще і в його власній голові; навіть лідери англійських тред-юніонів вважали за можливе вступити в рух на основі програми, викладеної у вступній частині Статуту. Перший великий успіх повинен був зруйнувати це наївне співробітництво всіх фракцій. Такий успіх являла собою Комуна, яка була, безперечно, духовним дітищем Інтернаціоналу, хоч Інтернаціонал і пальцем не ворухнув для того, щоб викликати її до життя; таким чином, на Інтернаціонал до певної міри цілком справедливо покладалась відповідальність за Комуну. Коли ж Інтернаціонал завдяки Комуні став у Європі моральною силою,— зараз же почалася склока. Кожна течія хотіла використати цей успіх для себе. Почався розпад, який був неминучий. Заздрість до зростаючої сили єдиних людей, які дійсно готові були продовжувати роботу на основі старої широкої програми,— до німецьких комуністів — штовхнула бельгійських прудоністів у обійми бакуністських авантюристів. Гаагський конгрес [388] був фактично кінцем, і притому для обох партій. Єдиною країною, де іменем Інтернаціоналу ще можна було щось зробити, була Америка, через що здоровий інстинкт і підказав перенести туди верховне керівництво. Але тепер і там престиж його вичерпаний, і всяке дальше зусилля вдихнути в нього нове життя було б дурницею і марною тратою сил. Протягом десяти років Інтернаціонал панував над однією стороною європейської історії — саме тією стороною, в якій закладене майбутнє, і він може з гордістю оглянутися на свою роботу. Але в старій формі він себе пережив. Для того щоб був створений новий Інтернаціонал на зразок старого, союз усіх пролетарських партій усіх країн, для цього було б необхідне загальне придушення робітничого руху, подібно до того як це було в 1849—1864 роках. Але для цього пролетарський світ став тепер надто великий, надто широкий. Я думаю, що наступний Інтернаціонал — після того як твори Маркса протягом ряду років робитимуть свій вплив — буде суто комуністичним і проголосить саме наші принципи...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 511—512

ПРИМІТКИ

[1] *«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»*, написано К. Марксом у грудні 1851 — березні 1852 р. німецькою мовою, входить до праць основоположників марксизму, присвячених підведенню підсумків досвіду європейських революцій 1848—1851 рр. У назві цього твору міститься натяк на державний переворот, здійснений генералом Бонапартом, майбутнім Наполеоном I, 9 листопада 1799 р. (18 брюмера VIII р. за революційним календарем). Праця Маркса присвячена аналізові революційних подій у Франції з лютого 1848 р. аж до їх заключного моменту — державного перевороту, здійсненого племінником Наполеона I, Луї Бонапартом, 2 грудня 1851 р. (див. примітку 3).

Перше німецьке видання «Вісімнадцятого брюмера Луї Бонапарта» набуло дуже невеликого поширення: книга друкувалася в Бостоні (Америка) і в Європу потрапили лічені примірники. Тільки в 1869 р. став можливим вихід у світ у Гамбурзі (Німеччина) другого видання з передмовою автора (див. цей том, с. 3—4). Третє видання вийшло в світ у 1885 р., уже після смерті Маркса, з передмовою Енгельса (див. цей том, с. 90—91). У перекладі французькою мовою «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» з'явилося тільки в 1891 р., а перший російський переклад був здійснений у 1894 р. У цьому томі праця «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» публікується за текстом німецького видання 1869 р. Прагнучи зробити його доступнішим для широкого німецького читача, Маркс частково скоротив численні натяки на обставини й осіб, які надавали першому виданню гостропамфлетного характеру, але з часом стали малозрозумілими.

Найважливіші різночитання між двома виданнями, що становлять інтерес для історії і теорії марксизму, подаються під рядком.— *1, 5, 90.*

[2] *Громадянська війна*, що розгорнулася в 1861—1865 рр. в Америці між Південними рабовласницькими і Північними промисловими штатами, була своєрідною формою буржуазної революції, яка набрала завдяки рішучому втручанню широких мас трудящих буржуазно-демократичного характеру. У боротьбі за скасування рабства брали участь багато революціонерів, що емігрували з Європи після 1849 р.— *3, 144, 154, 172, 217, 222, 237.*

[3] Мається на увазі *державний переворот 2 грудня 1851 р.*, здійснений Луї Бонапартом. Займаючи з 10 грудня 1848 р. пост президента Фран-

цузької республіки, він, захопивши владу в свої руки, добився розпуску Законодавчих зборів і державної Ради; у 32 департаментах було оголошено воєнний стан, багато депутатів були заарештовані, соціалістичні і республіканські лідери вислані з Франції. Нова конституція, прийнята 14 січня 1852 р., зосередила всю владу в руках президента; через 10 місяців, 2 грудня 1852 р., Луї Бонапарт був проголошений імператором Франції під ім'ям Наполеона III.

Тут і далі в німецькому оригіналі Маркс зберігає стосовно до подій 2 грудня 1851 р. французьке словосполучення «coup d'état», яке означає «державний переворот».— *3, 7, 222, 227, 255, 257, 284.*

[4] *Hugo V.* Napoléon le Petit. Londres, 1852.— *3.*

[5] Мається на увазі книга: *Прудон П.-Ж.* Соціальна революція в світлі державного перевороту 2 грудня. Париж, 1852 (*Proudhon P. J.* La Révolution sociale démontrée par le coup d'État du 2 Décembre. Paris, 1852).— *3, 161.*

[6] *Вандомська колона* — пам'ятник, споруджений у 1806—1810 рр. у Парижі на відзначення воєнних перемог Наполеона I з бронзи ворожих гармат, захоплених під Аустерліцом (див. примітку 60).

З цитованих тут рядків «Вісімнадцятого брюмера Луї Бонапарта», що мали алегоричний характер, видно, що вже на початку 1852 р. Маркс передбачав неминуче розчарування мас у бонапартистському режимі і, відповідно, крах культу Наполеона I. Зростання антибонапартистських настроїв у Франції в кінці 60-х рр. підтвердило правильність цього передбачення, якому судилося бути також і фактично здійсненим під час Паризької Комуни. Вандомська колона була знесена 16 травня 1871 р. за постановою Ради Комуни, а в 1875 р. відновлена перемігшою реакцією.— *4, 89, 265.*

[7] Мається на увазі книга: *Charras J. B. A.* Histoire de la campagne de 1815. Waterloo. Bruxelles, 1851 (*Шаррас Ж.-Б.-А.* Історія кампанії 1815 року. Ватерлоо. Брюссель, 1851).— *4.*

[8] Йдеться про книгу: *Sismondi Simonde de.* Études sur l'économie politique. Bruxelles, 1837—1838. T. I—II (*Сісмонді Сімонд де.* Нариси політичної економії. Брюссель, 1837—1838. Т. I — II). Цитується т. I, с. 35.— *4.*

[9] *Гора* (La Montagne) — так називали себе представники блоку демократів і дрібнобуржуазних соціалістів в Установчих і пізніше в Законодавчих зборах 1848 р., що групувалися навколо газети «La Réforme», за аналогією до революційно-демократичної групи в Конвенті 1792—1794 рр., яка займала в залі засідань верхні лави (звідси й назва Гора).— *5.*

[10] Натяк на те, що Луї Бонапарт, перебуваючи в еміграції в Англії, добровільно вступив у підрозділ так званих спеціальних констеблів (поліцейський резерв із цивільних осіб), що діяли разом з поліцією проти демонстрації, організованої чартистами 10 квітня 1848 р.

«Маленький капрал» — поширене серед французьких солдатів прізвисько Наполеона I.— *5.*

[11] *Бедлам* — будинок для божевільних у Лондоні.— *7.*

[12] 10 грудня 1848 р. внаслідок загального голосування Луї Бонапарт був обраний президентом Французької республіки.— *7.*

[13] Натяк на епізод з біблійної легенди про втечу євреїв з Єгипту; під впливом труднощів шляху й голоду малодушні пожалкували за тим часом, коли, перебуваючи в неволі, сиділи біля котлів з м'ясом і їли хліба досита.— *7, 363.*

[14] *Hic Rhodus, hic salta!* (Тут Родос, тут стрибай!) — слова з байки Езопа, в якій розповідається про хвалька, що твердив, посилаючись на свідків, що одного разу на Родосі він чудово стрибнув; йому на це відповіли: «Навіщо свідки; тут Родос, тут стрибай». У переносному розумінні: тут головне, тут доводь.

Тут роза, тут танцюй! — перефразування попередньої цитати ('Ρόδος — по-грецьки назва острова, а також «роза»), дане Гегелем у передмові до книги «Філософія права».— *8.*

[15] *У другу неділю травня 1852 р.* минав строк президентських повноважень Луї Бонапарта. Згідно з французькою конституцією 1848 р., вибори нового президента мали проводитись кожні чотири роки, у другу неділю травня.— *8.*

[16] *Хіліасти* (від грецького слова «хіліас» — тисяча) — прибічники релігійно-містичного вчення про друге пришестя Христа і встановлення на землі «тисячолітнього царства» справедливості, загальної рівності і благоденства.— *9.*

[17] *In partibus infidelium* (буквально: «в країні невірних») — додаток до титулу католицьких єпископів, що призначалися на суто номінальні посади єпископів нехристиянських країн. Цей вислів часто зустрічається у Маркса і Енгельса стосовно до різних емігрантських урядів, що формувалися за кордоном без будь-якого врахування реальної обстановки в країні.— *9, 221.*

[18] *Капітолій* — пагорб у Римі, що являв собою укріплену цитадель, де були збудовані храми Юпітера, Юнони та ін. Згідно з переказом, у 390 р. до н. е., під час навали галлів, Рим був урятований лише завдяки крикові гусей з храму Юнони, що розбудили варту Капітолія, яка заснула.— *9.*

[19] *Династичні партії* — маються на увазі дві монархічні партії:

Легітимісти — прибічники поваленої у Франції 1792 р. і реставрованої 1814 р. династії Бурбонів; представляли інтереси великої земельної аристократії і вищого духівництва.

Орлеаністи — прибічники герцогів Орлеанських, молодшої парості династії Бурбонів, що була при владі в період Липневої монархії (1830—1848); представляли інтереси фінансової аристократії і великої буржуазії.

У період Другої республіки (1848—1851) обидва монархічні угруповання утворили ядро «партії порядку» (див. примітку 27).— *9, 236, 247, 284.*

[20] *Сині і червоні республіканці* — під першими маються на увазі буржуазні республіканці, під другими — демократи і соціалісти різних напрямів.— *9.*

[21] *Династична опозиція* — монархічна група в палаті депутатів у період Липневої монархії (1830—1848), очолювана Оділоном Барро, була за проведення поміркованої виборчої реформи в інтересах ліберальної промислової і торговельної буржуазії.— *10.*

22 *Національна гвардія* — озброєне цивільне добровільне ополчення з виборним командуванням; була вперше створена у Франції в 1789 р., на початку буржуазної революції; існувала з перервами до 1871 р. На початку революції 1848 р. в Парижі значна частина національної гвардії підтримала повсталих, проте під час червневого повстання (див. примітку 25) її окремі загони були використані тимчасовим урядом проти робітників. У 1870—1871 рр. паризька національна гвардія, в яку в умовах франко-прусської війни влилися широкі демократичні маси, відіграла революційну роль. Утворений у лютому 1871 р. Центральний комітет національної гвардії очолив пролетарське повстання 18 березня 1871 р. і в початковий період Паризької Комуни 1871 р. здійснював (до 28 березня) функції першого в історії пролетарського уряду. Після придушення Паризької Комуни національна гвардія була розпущена.— *10, 285, 522.*

23 *Липнева монархія* — царювання Луї-Філіппа (1830—1848), що дістала свою назву від липневої революції 1830 р.— *10.*

24 *15 травня 1848 р.*, під час масової демонстрації протесту проти внутрішньої і зовнішньої політики тимчасового уряду, група робітників і ремісників увірвалася в зал засідання Установчих зборів, вимагаючи їх розпуску і створення революційного уряду. Демонстранти були розігнані національною гвардією і військами, їх керівники (Бланкі, Барбес, Альбер, Распайль, Собріє та ін.) заарештовані (див. примітку 63).— *11.*

25 *Червневе повстання* — героїчне повстання робітників Парижа *23—26 червня 1848 р.*, з винятковою жорстокістю придушене французькою буржуазією.— *11, 236, 245, 284, 296, 342, 522.*

26 *Мобільна гвардія* була створена декретом тимчасового уряду від 25 лютого 1848 р. як знаряддя боротьби проти революційно настроєних народних мас. Її загони, що складалися в основному з люмпен-пролетарів, були використані для придушення червневого повстання паризьких робітників. Пізніше вона була розпущена на настійну вимогу бонапартистських кіл, які побоювалися, що в конфлікті президента Луї Бонапарта з республіканцями мобільна гвардія стане на бік повсталих.— *11, 285.*

27 *Партія порядку* — партія великої консервативної буржуазії, що виникла в 1848 р., являла собою коаліцію двох монархічних фракцій Франції: легітимістів і орлеаністів (див. примітку 19); з 1849 р. аж до державного перевороту 2 грудня 1851 р. займала керівне становище в Законодавчих зборах Другої імперії.— *12, 245.*

28 Натяк на легенду, згідно з якою римський імператор Константин (274—337) перед битвою з претендентом на престол Максенцієм у 312 р. побачив у небі хрест з написом: «Цим переможеш!». Церковна традиція пов'язує з цією легендою поворот Константина від переслідування християнства до покровительства йому.— *12.*

29 *Тюїльрійський палац* — королівська резиденція в Парижі. У травні 1871 р. більша частина приміщень згоріла. У 1882 р. палац було знесено.— *13, 236.*

30 *«Le National»* («Національна газета») — французька щоденна газета, виходила в Парижі з 1830 по 1851 р.; орган поміркованих «синіх» буржуазних республіканців.— *13, 251.*

[31] *«Journal des Débats politiques et littéraires»* («Газета політичних і літературних дебатів») — французька щоденна буржуазна газета, заснована в Парижі в 1789 р. У період революції 1848 р. газета виражала погляди партії порядку.— *13.*

[32] *Віденські трактати* — система договорів і угод, вироблених на Віденському конгресі (вересень 1814 — червень 1815 р.), виражала прагнення коаліції європейських реакційних держав, що здобули перемогу над Наполеоном I, звести нанівець усі завоювання Французької буржуазної революції кінця XVIII ст., відновивши в Європі феодальний старий режим. У Франції, територія якої була зведена до кордонів 1790 р., повернулась на трон династія Бурбонів.— *13.*

[33] *Конституційна хартія,* прийнята після буржуазної революції 1830 р. у Франції, була основним законом Липневої монархії (1830—1848), формально проголошувала суверенні права нації, водночас лише частково обмежуючи владу короля.— *15.*

[34] Збіг старогрецької назви потойбічної країни вічного спокою, раю,— Елізіум, або Єлисейські поля, з назвою одного з головних проспектів Парижа — Єлисейські поля і паризького Єлисейського палацу, що досі є резиденцією президента республіки,— не раз іронічно обігрується Марксом у цьому творі.— *17.*

[35] *Кліші* — боргова в'язниця в Парижі в 1826—1867 рр.— *17.*

[36] *Триколірний прапор* (синьо-біло-червоний) — державний прапор Франції з часу буржуазної революції кінця XVIII ст. та імперії Наполеона I. Цей прапор у період Реставрації (1814—1830) і Липневої монархії (1830—1848) залишався емблемою буржуазних республіканців, що групувалися навколо газети «National».— *18.*

[37] *Преторіанцями* в Стародавньому Римі називали привілейовану особисту гвардію полководця чи імператора; преторіанці постійно брали участь у внутрішніх заколотах і нерідко садили своїх ставлеників на престол.
Тут мається на увазі *«Товариство 10 грудня»* (про нього див. цей том, с. 46—48).— *19.*

[38] Мається на увазі спільна участь Неаполітанського королівства і Австрії в інтервенції проти Римської республіки в травні — липні 1849 р.— *19.*

[39] У 1832 р. Луї Бонапарт прийняв швейцарське громадянство в кантоні Тургау (див. також примітки 10 і 68).— *19.*

[40] Про значення виборів 10 грудня Маркс пише в праці «Класова боротьба у Франції» (див. це видання, т. 3, с. 249—252).— *19.*

[41] *Реставрація* — період повторного правління у Франції династії Бурбонів у 1814—1830 рр., яка встановила реакційний режим в інтересах дворян і клерикалів.— *20.*

[42] Французький уряд добився від Установчих зборів асигнувань для спорядження експедиційного корпусу в Італію на чолі з генералом Удіно в квітні 1849 р. під приводом захисту П'ємонту і Римської республіки. Справжньою метою експедиції, розпочатої за таємною змовою з Австрією і Неаполітанським королівством, була інтервенція проти Римської республіки і реставрація світської влади папи.— *21.*

[43] Натяк на *книгу Луї Бонапарта «Наполеонівські ідеї»* («Des idées napoléoniennes»), що вийшла в Парижі 1839 р.; у цьому пропагандистському, апологетичному творі державні та адміністративні заходи Наполеона I, спрямовані на ліквідацію феодалізму і зміцнення буржуазного ладу у Франції, зображуються як вияв піклування про народні маси, а диктаторські, поліцейські методи управління виправдовуються нібито політичною незрілістю французького народу. Тут і далі Маркс не раз підкреслює, що, дотримуючись на словах «наполеонівських ідей», Луї Бонапарт у своїй політичній діяльності підкоряється цілком своїм особистим, випадковим інтересам там, де Наполеон I керувався міркуваннями державного масштабу.— *22.*

[44] *«Le Moniteur universel»* («Загальний вісник») — французька щоденна газета, офіційний урядовий орган, виходила в Парижі з 1789 по 1901 р. Листа Л. Бонапарта Удіно було надруковано в газеті 8 травня 1849 р.— *22.*

[45] *Квесторами* в Законодавчих зборах називались службові особи, які відали господарством і охороною безпеки. Законопроект про надання права виклику військ голові Національних зборів було внесено 6 листопада 1851 р. і після гострих дебатів відхилено 17 листопада.— *23.*

[46] *16 квітня 1848 р.* в Парижі мирна демонстрація робітників з петицією тимчасовому урядові про «організацію праці» та «скасування експлуатації людини людиною» була розігнана буржуазною національною гвардією, мобілізованою для цієї мети.

15 травня — див. примітку 24.

Червневі дні — див. примітку 25.— *23.*

[47] *Фронда* — дворянсько-буржуазний рух у Франції 1648—1653 pp. проти абсолютизму. Дворянські ватажки руху, спираючись на свої пóчти та на іноземні війська, використовували в своїх інтересах повстання селян і демократичний рух міст, що відбувалися в той час.— *24.*

[48] Правлячі бонапартистські кола і контрреволюційна преса під час підготовки державного перевороту 2 грудня 1851 р. і президентських виборів у травні 1852 р. всіляко залякували обивателя загрозою революції, соціалізму, анархії. Особливу роль відіграла тоді брошура колишнього префекта поліції А. Ром'є «Червоний привид у 1852 р.» («Le spectre rouge de 1852»), опублікована в Брюсселі в 1851 р.— *25.*

[49] Маються на увазі події *13 червня 1849 р. в Парижі*, коли організована дрібнобуржуазною партією Гори мирна демонстрація протесту проти порушень конституції була розігнана військами. Після провалу демонстрації, що не дістала підтримки в масах, у Франції почалися репресії проти демократів, у тому числі й іноземців. Зокрема, був висланий з Парижа Карл Маркс, який приїхав туди після поразки революції в Німеччині, у перших числах липня 1849 р.

Слова *«втратила все, у тому числі й честь»* є перефразуванням слів французького короля Франціска I, сказаних ним після поразки під Павією (1525 р.): «усе втрачено, крім честі».— *26, 253, 522.*

[50] *Лілії* — геральдичний знак королівської династії Бурбонів.

Про *Триколірний прапор* — див. примітку 36.— *26.*

[51] *Емс* — курорт у Західній Німеччині. Поряд з м. *Вісбаденом* був однією з постійних резиденцій графа Шамбора — внука короля Карла X, пре-

тендента на французький престол з династії Бурбонів, під ім'ям Генріха V.— *27*.

52 *Клермонт* — замок поблизу Лондона, резиденція Луї-Філіппа після його втечі з Франції у 1848 р.; один із центрів орлеаністських інтриг з метою відновити династію Орлеанів на французькому престолі.— *27*.

53 Посланий в Італію французьким урядом експедиційний корпус під командуванням Удіно 30 квітня 1849 р. був відкинутий від Рима військами Римської республіки. Проте, порушивши терміни підписаного французами перемир'я, Удіно 3 червня розпочав новий наступ, що супроводжувався артилерійським обстрілом міста. Після місячної облоги Рима республіка впала 3 липня 1849 р.— *30, 245*.

54 *10 серпня 1849 р.* Законодавчі збори прийняли закон, за яким «призвідники і підсобники змови і замаху 13 червня» (див. примітку 49) повинні були стати перед Верховним судом. 34 депутати Гори (у тому числі Ледрю-Роллен, Ф. Піа, В. Консідеран) були позбавлені депутатських мандатів і віддані під суд, а тих, що емігрували з Франції, судили заочно.— *30*.

55 *15 червня 1849 р. в Ліоні*, як відгук на паризькі події 13 червня, спалахнуло повстання серед робітників і ремісників, що населяли передмістя Круа-Русс, яке вкрилося барикадами. Повстання було придушено військами після впертого опору.— *30*.

56 Маються на увазі газети: «*La Réforme*» («Реформа») — французька щоденна газета, орган дрібнобуржуазних демократів-республіканців і дрібнобуржуазних соціалістів, видавалася в Парижі з 1843 по 1850 р. і «*La Démocratie pacifique*» («Мирна демократія») — щоденна газета фур'єристів, виходила в Парижі в 1843—1851 рр. за редакцією В. Консідерана.— *30*.

57 *Єрихон* — найдавніше місто в Палестині, неприступні стіни якого, за біблійним переказом, упали від звуку священних труб єврейських племен, які тримали його в облозі.— *31, 253*.

58 «Ви базіки — і більше нічого!» — цей вислів Маркс цитує з листа П.-Ж. Прудона, опублікованого в газеті «Le Peuple» 20 липня 1850 р.— *33*.

59 Натяк на плани Луї Бонапарта, який розраховував одержати імператорську корону з рук римського папи Пія IX, відновленню світської влади якого він сприяв. За біблійним переказом, Давід був помазаний на царювання пророком Самуїлом на противагу староєврейському цареві Саулу.— *34*.

60 *Битва під Аустерліцом* (Моравія) 2 грудня (20 листопада) 1805 р. закінчилась вирішальною перемогою Наполеона I над російсько-австрійськими військами.— *34*.

61 *Податок на вино*, скасувати який Установчі збори ухвалили з 1 січня 1850 р., був відновлений рішенням Законодавчих зборів 20—21 грудня 1849 р.

Закон про освіту, що поставив школу фактично під контроль духівництва і клерикалів, було прийнято Законодавчими зборами 15—27 березня 1850 р.— *38*.

[62] *Бургграфами* прозвали 17 членів французьких Законодавчих зборів, які входили в комісію по виробленню нового виборчого закону. Прізвисько запозичено з однойменної історичної драми Віктора Гюго, у якій виведені типи реакційних і самовладних імператорських намісників у містах і округах середньовічної Німеччини.— *42.*

[63] *У Буржі 7 березня — 3 квітня 1849 р.* слухався процес учасників подій *15 травня 1848 р.*, звинувачуваних у змові проти уряду (див. примітку 24). Барбес був засуджений на довічне ув'язнення, Бланкі — на 10 років тюрми. Альбер, Дефлотт, Собріє, Распайль та ін.— до різних строків тюремного ув'язнення і заслання в колонії; див. також примітку 54.— *42.*

[64] За законом про пресу, прийнятому Законодавчими зборами в липні 1850 р., було значно збільшено грошову заставу, яку були зобов'язані вносити видавці газет, і введено штемпельний збір, поширюваний також на брошури.— *43.*

[65] *«La Presse»* («Преса») — щоденна газета, яка виходила в Парижі з 1836 р.; в період Липневої монархії мала опозиційний характер; в 1848—1849 рр.— орган буржуазних республіканців; пізніше — бонапартистський орган.— *43.*

[66] *Лаццароні* — спочатку — неаполітанські жебраки; тут — взагалі декласовані люмпен-пролетарські елементи, яких не раз використовували реакційно-монархічні кола в боротьбі проти ліберального і демократичного руху.— *46.*

[67] *Кайєнна* — місто у Французькій Гвіані (Південна Америка), місце каторги політичних в'язнів.— *46, 250.*

[68] Йдеться про дві спроби Луї Бонапарта захопити владу шляхом військового заколоту в період Липневої монархії. *30 жовтня 1836 р.* йому вдалося з допомогою бонапартистськи настроєних офіцерів підняти два артилерійські полки *страсбурзького* гарнізону, проте через кілька годин заколотники були обеззброєні, а Луї Бонапарт заарештований і висланий в Америку; *6 серпня 1840 р.* він висадився з купкою змовників *у Булоні*, розраховуючи підняти місцевий гарнізон, але зазнав повного провалу; засуджений на довічне тюремне ув'язнення, він утік у 1846 р. в Англію.— *46.*

[69] Організовані буржуазним урядом після лютневої революції 1848 р. *Національні майстерні* з казарменим режимом і неосмисленою примусовою працею були задумані як засіб дискредитувати ідеї соціалізму і відвернути робітників від політики. Але для ста тисяч паризьких пролетарів, майбутніх учасників червневого повстання 1848 р. (див. примітку 25), вони виявилися справжньою школою класової боротьби.— *47.*

[70] Натяк на те, що державний переворот був учинений Луї Бонапартом у ніч з 1 на 2 грудня 1851 р.— *51.*

[71] Під *Code pénal* (Карним кодексом), а також і згадуваним нижче *Code Napoléon* (Кодексом Наполеона) Енгельс має на увазі всю систему буржуазного права у Франції, представлену п'ятьма кодексами (цивільним, цивільним процесуальним, торговельним, карним і карно-процесуальним), прийнятими за Наполеона I в 1804—1810 рр. Французький Ци-

вільний кодекс (власне Кодекс Наполеона) Енгельс назвав «класичним зводом законів буржуазного суспільства».— *53.*

[72] Згаданий тут указ був опублікований у газеті «La Patrie» 2 січня 1851 р.— *54.*

[73] *Парламенти* — вищі судові установи у Франції до буржуазної революції кінця XVIII ст. Парламенти здійснювали реєстрацію королівських указів і мали так зване право ремонстрації, тобто право опротестовувати укази, що не відповідали звичаям і законодавству країни.— *56.*

[74] *Бель-Іль* — острів у Біскайській затоці; місце ув'язнення політичних в'язнів.— *58.*

[75] Маркс перефразовує репліку, передану античним письменником Атенеєм (II—III ст.) у книзі «Застільні бесіди учених мужів». Єгипетський фараон Тахос, натякаючи на малий зріст спартанського царя Агесілая, що прийшов з військом йому на допомогу, сказав: «Гора була вагітна. Зевс злякався. Але гора народила мишу». Агесілай відповів: «Я здаюся тобі мишею, але настане час, коли я здаватимусь тобі левом».— *60.*

[76] *«L'Assemblée nationale»* («Національні збори») — щоденна французька газета монархічного напряму, виходила в Парижі з 1848 по 1857 р. У 1848—1851 рр. відображала погляди прихильників злиття обох династичних партій — легітимістів і орлеаністів.— *62.*

[77] Венеція в 50-х рр. XIX ст. була місцеперебуванням легітимістського претендента на французький престол — графа Шамбора.— *62.*

[78] Маються на увазі тактичні розбіжності в таборі легітимістів у період Реставрації. Людовік XVIII і його прибічник Віллель стояли за обережніше проведення реакційних заходів, тоді як граф д'Артуа (з 1824 р.— король Карл X) і Поліньяк цілком ігнорували обстановку у Франції і виступали за повне відновлення старого режиму.

Марсанський павільйон — одне з приміщень Тюїльрійського палацу (див. примітку 29). У період Реставрації був резиденцією графа д'Артуа.— *64.*

[79] *«The Economist»* («Економіст») — англійський щотижневий журнал з питань економіки і політики, орган великої промислової буржуазії, виходить у Лондоні з 1843 р. Маркс широко користувався друкованими в ньому матеріалами.— *66.*

[80] *Лондонська промислова виставка* — перша всесвітня торговельно-промислова виставка; відбувалася у травні — жовтні 1851 р.— *69.*

[81] *«Le Messager de l'Assemblée»* («Вісник зборів») — французька щоденна газета антибонапартистського напряму; виходила в Парижі з 16 лютого по 2 грудня 1851 р.— *71.*

[82] При загальному пасивному ставленні буржуазних і дрібнобуржуазних верств до подій 2 грудня 1851 р. розрізнені спроби окремих груп населення учинити опір державному переворотові були порівняно швидко і жорстоко придушені бонапартистськими військами і поліцією. У *Парижі 4 грудня 1851 р.* була вчинена кривава розправа над повстанням республіканців, очоленим лівими депутатами і деякими ватажками робітничих і таємних товариств.— *74.*

83 *Довгий парламент* (1640—1653) — англійський парламент, скликаний королем Карлом I в обстановці буржуазної революції, що почалася, і перетворений у її законодавчий орган. У 1649 р. парламент засудив Карла I до страти і проголосив Англію республікою; розігнаний Кромвелем у 1653 р.— *74.*

84 Маркс порівнює репресії бонапартистських властей проти учасників республіканського руху, у тому числі й селян, з переслідуванням так званих «демагогів» у Німеччині в 20—30 рр. XIX ст.

«Демагогами» називали в Німеччині учасників опозиційного руху серед німецької інтелігенції. Слово ввійшло в ужиток після Карлсбадської конференції міністрів німецьких держав у серпні 1819 р., що ухвалила спеціальні постанови проти підступів «демагогів».— *81, 282.*

85 *Севенни* — гірський район провінції Лангедок у Франції, в якому в 1702—1705 рр. селянське повстання «камізарів», що почалося через переслідування протестантів, набрало яскраво вираженого антифеодального характеру.— *81.*

86 *Вандея* — департамент на заході Франції; під час Французької революції 1789—1794 рр.— один із центрів монархічного заколоту, в який були втягнуті відсталі верстви селянства. Слово «Вандея» стало загальною назвою для позначення контрреволюційних виступів.— *81.*

87 Йдеться про участь селян у республіканських повстаннях, що спалахнули в кінці 1851 р. у відповідь на бонапартистський переворот (див. примітку 3) і охопили до 20 департаментів. Проте ці повстання мали ізольований характер і були швидко придушені поліцією і військами.— *82.*

88 На горі *Сінай*, згідно з біблійною легендою, пророкові і законодавцеві Мойсею відкрилися десять заповідей (Звід законів і релігійних правил).— *86.*

89 *Констанцський собор* (1414—1418) був скликаний з метою зміцнення становища католицької церкви, що похитнулося, в умовах розпочатого реформаційного руху.— *86.*

90 Маються на увазі сентиментально-філантропічні, відірвані від реального життя проекти соціальних реформ прибічників німецького дрібнобуржуазного «істинного соціалізму» — публіцистів Грюна, Гесса, Кріге та ін.— *86.*

91 Натяк на період Регентства — правління у Франції в 1715—1723 рр. Філіппа Орлеанського при малолітньому Людовіку XV.— *88.*

92 Цей дотеп, а також дошкульне висловлювання про бонапартистський режим пані де Жірарден Марксу повідомив разом з багатьма іншими відомостями, використаними при написанні праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», німецький емігрант у Парижі, секретар Генріха Гейне Ріхард Рейнхардт.— *89.*

93 *Трірський священний хітон* — католицька реліквія, що зберігалася в Трірському соборі і являла собою облачення, нібито зняте з Христа перед його стратою.— *89.*

94 Статті *«Британське панування в Індії»* та *«Майбутні результати британського панування в Індії»* написані Марксом для американської де-

мократичної газети «New-York Daily Tribune», у якій він регулярно співробітничав із серпня 1851 по березень 1862 р.

«New-York Daily Tribune» («Нью-йоркська щоденна газета») — американська щоденна газета, виходила з 1841 по 1924 р.— *92, 98, 133, 222.*

95 Мається на увазі так звана імперія Великих Моголів, заснована в 1526 р. завойовниками тюркського походження, що захопили Північну Індію; проіснувала до першої половини XVIII ст.— *92, 98.*

96 *Релігія Лінгама* — культ божества Шіви, поширений серед південноіндійської секти лінгаятів (від «лінгі» — емблеми Шіви), яка не визнає кастових відмінностей і відмовляється від постів, жертвоприношень і паломництва.— *92.*

97 *Джаггернаут* (Джаганнатх) — одне із втілень індуського бога Вішну. Жерці храму Джаггернаута мали великі доходи від масового паломництва (при цьому заохочувалась проституція жінок-баядерок, які жили при храмі). Культ Джаггернаута відзначався крайнім релігійним фанатизмом, що виявлявся в самокатуванні і самовбивствах віруючих. У дні великих свят деякі з них кидалися під колісницю, на якій везли зображення Вішну-Джаггернаута.— *92, 201.*

98 *Гептархія* (семивладдя) — термін, прийнятий в англійській історіографії для позначення політичного ладу Англії в період раннього середньовіччя, коли країна була роздроблена на сім англосаксонських королівств (VI—VIII ст.); Маркс за аналогією застосовує тут цей термін для позначення феодальної роздробленості Декана (Центральна і Південна Індія) до завоювання його мусульманами.— *92.*

99 *Брахмани* — одна з чотирьох найдавніших каст Індії, до якої спочатку в основному належав привілейований стан жерців; пізніше, як і інші індійські касти, крім жерців охоплювала людей різних професій і соціального стану.— *92, 102.*

100 *Ост-Індська компанія* (1600—1858) — англійська торговельна компанія, що була знаряддям англійської колоніальної політики в Індії, Китаї та інших країнах Азії, заснована в 1600 р. Прийнятий у 1853 р. закон урізав монопольні права Компанії на управління Індією. У 1858 р. вона була ліквідована остаточно.— *92, 101.*

101 *Острів Сальсетта*, розташований на північ від Бомбея, славився своїми 109 буддійськими печерними храмами.— *93.*

102 *Маратхі* — індійська народність, що займала територію в північно-західній частині Декана. У середині XVII ст., завдавши серйозного удару імперії Великих Моголів і сприяючи її розпадові, маратхі створили незалежну державу, феодальна верхівка якої незабаром стала на шлях завойовницьких воєн. У кінці XVII ст. маратхська держава була ослаблена феодальними усобицями. Обезкровлені участю в боротьбі за панування над Індією і внутрішніми чварами, маратхські князівства стали здобиччю Ост-Індської компанії, яка підкорила їх внаслідок англо-маратхської війни 1803—1805 рр.— *98.*

103 *Заміндарі* і *райятварі* — дві земельно-податкові системи, запроваджені англійськими властями в Індії в кінці XVIII і на початку XIX ст.— *99.*

104 *Campbell G.* Modern India: a Sketch of the System of Civil Government. London, 1852, p. 59—60 (*Кемпбелл Дж.* Сучасна Індія. Нарис системи цивільного правління. Лондон, 1852, с. 59—60).— *101.*

105 Маркс цитує книгу О. Д. Салтикова «Lettres sur l'Inde» (Paris, 1848, p. 61) («Листи про Індію») (Париж, 1848, с. 61). Російське видання вийшло в Москві в 1851 р.— *102.*

106 *Джати* — кастова група в Північній Індії; основну масу її становили селяни-землероби, до неї належали також представники військово-феодального стану.— *102.*

107 Над цим *Вступом*, що зберігся у вигляді незакінченого рукопису, Маркс працював у кінці серпня 1857 р.; він призначався для першого начерку майбутнього «Капіталу» (рукопис 1857—1858 рр.), який Маркс мав намір публікувати окремими випусками під заголовком «До критики політичної економії». При підготовці першого випуску цього видання в 1859 р. Маркс відмовився від свого первісного задуму і замість загального Вступу написав до книги Передмову (див. цей том, с. 130—133).— *104.*

108 Цей заголовок, позначений римською цифрою I, стосується, точно кажучи, лише до розділів 1 «Виробництво» (с. 104) і 2 «Загальне відношення виробництва до розподілу, обміну, споживання» (с. 109) і не охоплює ні розділу 3 «Метод політичної економії» (с. 118), ні розділу 4, у якому трактується відношення форм свідомості до виробничих відносин (с. 126). У подальшому тексті Вступу римські цифри, які, очевидно, мали позначати більш укрупнене членування рукопису, більше не зустрічаються.— *104.*

109 *Contrat social* (суспільний договір) — за уявленням Руссо, певна добровільна угода між первісними людьми, які жили спочатку в «природному стані», що привів до утворення держави. Ця концепція докладно розвинута в книзі: *Rousseau J. J.* Du Contrat social, ou Principes du droit politique. Amsterdam, 1762 (*Руссо Ж.-Ж.* Про суспільний договір, або Принципи політичного права. Амстердам, 1762).— *104.*

110 Ζῶον πολιτιϰόν (в латинській транскрипції: zoon politikon) — буквально: «політична тварина», у ширшому розумінні: «суспільна тварина» — цими словами визначає людину Арістотель на початку I книги своєї «Політики». У 13-ій примітці до 11-го розділу I тому «Капіталу» Маркс таким чином розкриває *вужчий* зміст цього арістотелівського визначення людини: «Арістотелівське визначення твердить, суворо кажучи, що людина через саму свою природу є громадянин міської республіки» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 313).— *105.*

111 Маркс має на увазі праці вульгарних економістів Бастіа і Кері, розглянуті ним у незакінченому начеркові в липні 1857 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 46, ч. I, с. 3—14).— *105.*

112 Маються на увазі неправильні філософсько-історичні побудови Прудона в книзі: *Proudhon P. J.* Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Paris, 1846. T. I—II (*Прудон П.-Ж.* Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів. Париж, 1846. Т. I—II), піддані Марксом критиці в його «Злиденності філософії» (див. це видання, т. 3, с. 50—53).— *105, 158, 221, 411.*

113 *Mill J. St.* Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy. In two volumes. London, 1848. Vol. I. Book I: Production (*Мілль Дж.-Ст.* Засади політичної економії з деякими з їх застосувань до соціальної філософії. В двох томах. Лондон, 1848. Т. I. Кн. I: Виробництво).— *106.*

[114] *Про прогресуючий і стагнаційний стани суспільства* А. Сміт говорить у розділі VIII і у висновку до розділу XI першої книги своєї праці «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» (London, 1776) («Дослідження про природу та причини багатства народів») (Лондон, 1776).— *107.*

[115] Тут Маркс посилається на с. 25—26 книги Дж.-Ст. Мілля (див. примітку 113).— *107.*

[116] *Determinatio est negatio* — визначення є заперечення. Маркс наводить тут це положення Спінози в тлумаченні Гегеля, яке стало широко відомим. У Спінози цей вислів уживається в розумінні «обмеження є заперечення» (див.: *Спіноза Б.* Листування, лист № 50). У Гегеля (див.: Наука логіки, кн. I, відд. I, розд. 2. Примітка «Реальність і заперечення»; Енциклопедія філософських наук. Частина перша: «Логіка», № 91, Додаток) підкреслюється момент заперечення, внутрішньо притаманний будь-якому певному буттю, будь-якому «дещо».— *110.*

[117] *«Соціалістичними белетристами»* Маркс називає тут таких дрібнобуржуазних соціалістів, як німецькі «істинні соціалісти», зокрема Карл Грюн, і П.-Ж. Прудон.— *113.*

[118] Про погляди *Сея* і *Шторха* на співвідношення між виробництвом і споживанням див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 26, ч. I, с. 74—76.— *113.*

[119] Говорячи про *«так званий обмін між діловими людьми і діловими людьми»*, Маркс має на увазі поділ усієї сфери обігу, що його проводить А. Сміт, на дві галузі: обіг, що відбувається тільки між діловими людьми, і обіг, що відбувається між діловими людьми та індивідуальними споживачами.— *118.*

[120] Відомості про Перу, яким воно було до іспанського завоювання, Маркс почерпнув з книги американського історика Прескотта «History of the Conquest of Peru, with a Preliminary View of the Civilisation of the Incas». Fourth edition. In three volumes (London, 1850) («Історія завоювання Перу, з поданим у ній оглядом цивілізації інків». 4-е вид. В трьох томах) (Лондон, 1850). Про те, що інки не знали грошей, говориться на с. 147 першого тому.— *121.*

[121] Маркс цитує с. 145—146 першого тому двотомного твору Прудона (див. примітку 112) в праці «Злиденність філософії» (див. це видання, т. 3, с. 55—58).— *125.*

[122] Мається на увазі концепція, що намагається пояснити всі явища людського суспільства виключно природними факторами (географічне середовище, клімат і т. ін.).— *127.*

[123] З 1843 р. англійський видатний винахідник Річард Робертс очолював манчестерську інженерно-конструкторську фірму «Робертс і К°», зокрема, йому належить винахід сельфактора.— *128.*

[124] *Crédit Mobilier* (повна назва Société générale du Crédit Mobilier — Акціонерне товариство рухомого кредиту) — великий французький банк, заснований у 1852 р.; став відомий своїми великими фінансовими операціями і кінець кінцем збанкрутував (в 1867 р.). В 1856—1857 рр. Маркс написав ряд статей, в яких викривав спекулятивну діяльність

банку, пов'язану з правлячими колами імперії Наполеона III.— *128, 243.*

[125] *Printing House Square* — площа в Лондоні, місцезнаходження редакції і друкарні найбільшої англійської щоденної газети «The Times».— *128.*

[126] Ця *Передмова* була надрукована в першому і єдиному, що вийшов, випуску праці Маркса «До критики політичної економії» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 1—152), виданому німецькою мовою в Берліні в 1859 р., а також у скороченому вигляді — в газеті «Das Volk» 4 липня 1859 р. Передмова — важливий автобіографічний документ, у якому сам Маркс зафіксував основні етапи виникнення й розвитку теорії наукового комунізму.

«Das Volk» («Народ») — щотижнева газета; виходила німецькою мовою в Лондоні з 7 травня по 20 серпня 1859 р. при безпосередній участі Маркса. З початку липня він став її фактичним редактором.— *130.*

[127] *«Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe»* («Рейнська газета з питань політики, торгівлі та промисловості») — щоденна газета, виходила в Кельні з 1 серпня 1842 по 31 березня 1843 р. Газета була заснована представниками рейнської буржуазії, опозиційно настроєної щодо прусського абсолютизму; до співробітництва в газеті були залучені і деякі молодогегельянці. З квітня 1842 р. Маркс став співробітником, а з жовтня того ж року — одним з редакторів газети. В «Rheinische Zeitung» було опубліковано ряд статей Маркса і Енгельса.— *130, 220.*

[128] Мається на увазі стаття Маркса «Комунізм і аугсбурзька «Allgemeine Zeitung»» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 108—112), спрямована проти спотворення в газеті ідей утопічного комунізму і соціалізму.

«Allgemeine Zeitung» («Загальна газета») — німецька щоденна реакційна газета, заснована в 1798 р.; з 1810 по 1882 р. виходила в Аугсбурзі.— *131.*

[129] *«Deutsch-Französische Jahrbücher»* («Німецько-французький щорічник») видавався в Парижі за редакцією К. Маркса і А. Руге німецькою мовою. Вийшов у світ лише перший, подвійний, випуск у лютому 1844 р. В ньому були опубліковані твори Маркса «До єврейського питання» і «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (праця Маркса «До критики гегелівської філософії права» була опублікована тільки в 1927 р. Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 207—342), а також твори Енгельса «Начерки до критики політичної економії» та «Становище Англії. Томас Карлейль. «Минуле й сучасне»». Ці праці знаменують остаточний перехід Маркса й Енгельса до матеріалізму й комунізму. Головною причиною припинення видання журналу були принципові незгоди Маркса з буржуазним радикалом Руге.— *131, 221.*

[130] Див. це видання, т. 1, с. 209—455.— *132, 363.*

[131] Йдеться про рукописи Маркса й Енгельса 1846 р., відомі під назвою «Німецька ідеологія», опубліковані в повному обсязі лише в 1932 р. (див. це видання, т. 2).— *132.*

[132] Див. це видання, т. 3, с. 133—162.— *132, 405.*

[133] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 391—404.— *133.*

134 Див. це видання, т. 3, с. 1—102.— *133, 158, 221, 357, 374, 426.*

135 Маються на увазі лекції, прочитані Марксом у Німецькому робітничому товаристві в Брюсселі в другій половині грудня 1847 р. Видати їх окремою брошурою тоді не вдалось, і вперше праця була надрукована в квітні 1849 р. під назвою «Наймана праця і капітал» як серія статей у газеті «Neue Rheinische Zeitung» (див. це видання, т. 3, с. 183—206).

«Німецьке робітниче товариство» в Брюсселі було засноване Марксом і Енгельсом у кінці серпня 1847 р. з метою політичної освіти німецьких робітників, які проживали в Бельгії, і пропаганди серед них ідей наукового комунізму. Під керівництвом Маркса, Енгельса та їх соратників товариство стало легальним центром об'єднання німецьких революційних пролетарів у Бельгії. Кращі елементи товариства входили до брюссельської громади Союзу комуністів. Діяльність «Німецького робітничого товариства» в Брюсселі припинилась незабаром після лютневої буржуазної революції 1848 р. у Франції в зв'язку з арештами і висланням його членів бельгійською поліцією.— *133.*

136 *«Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie»* («Нова Рейнська газета. Орган демократії») виходила щоденно в Кельні за редакцією Маркса з 1 червня 1848 по 19 травня 1849 р. До складу редакції входили: Ф. Енгельс, В. Вольф, Г. Веєрт, Ф. Вольф, Е. Дронке, Ф. Фрейліграт і Г. Бюргерс.

Бойовий орган пролетарського крила демократії, «Neue Rheinische Zeitung» відігравала роль вихователя народних мас, піднімала їх на боротьбу з контрреволюцією. Передові статті, що визначали позицію газети з найважливіших питань німецької і європейської революції, писали, як правило, Маркс і Енгельс. Рішуча і непримиренна позиція газети, її бойовий інтернаціоналізм, поява на її сторінках критики політики прусського уряду і місцевих кельнських властей потягли за собою цькування газети з боку феодально-монархічної і ліберально-буржуазної преси, а також переслідування з боку уряду.

Незважаючи на переслідування і поліцейські рогатки, «Neue Rheinische Zeitung» мужньо відстоювала інтереси революційної демократії, інтереси пролетаріату. В травні 1849 р., в обстановці загального наступу контрреволюції, прусський уряд, скориставшись тим, що Маркс не одержав прусського підданства, віддав наказ вислати Маркса за межі Пруссії. Висилка Маркса і репресії проти інших редакторів «Neue Rheinische Zeitung» призвели до припинення виходу газети, останній номер якої вийшов 19 травня 1849 р.— *133, 221.*

137 *Британський музей* — найбільше сховище різних пам'яток людської історії та культури (рукописів, книг, творів мистецтва, зброї та ін.); заснований у 1753 р. Сучасний будинок Музею споруджено в 1823—1847 рр., в 1854—1857 рр. до споруди було прибудовано великий читальний зал. У бібліотеці Музею систематично працювали Маркс і Енгельс, а пізніше — В. І. Ленін (в 1908 р.).— *133, 222.*

138 *Рецензія на книгу К. Маркса «До критики політичної економії»*, написана Енгельсом спеціально для газети «Das Volk» (див. примітку 126), залишилася незакінченою.

Третя частина, в якій Енгельс мав намір розглянути економічний зміст книги, друком не з'явилася через припинення виходу газети; рукопис не знайдено.— *134.*

139 *Реформація* — перший значний антифеодальний рух бюргерства (міської буржуазії) (1517—1555), що виявився у формі релігійної боротьб-

би протестантів проти папства і католицької імперії Габсбургів; був пов'язаний в Німеччині з ім'ям Мартіна Лютера. Рух було використано великими феодалами для утворення ряду протестантських держав, що зберегли феодальні порядки і роздробленість Німеччини до XIX ст.

Селянська війна (1524—1526) — найбільше повстання феодального селянства і плебейських верств міст, пов'язане з ім'ям Томаса Мюнцера.— *134.*

140 *Тридцятилітня війна* (1618—1648) — загальноєвропейська війна, викликана боротьбою між протестантами і католиками. Німеччина стала головною ареною цієї боротьби, об'єктом воєнного грабежу і загарбницьких домагань учасників війни. Укладений у 1648 р. Вестфальський мир сприяв дальшому ослабленню і роздробленості Німеччини.— *134, 428.*

141 З 1477 по 1555 р. Голландія входила до складу Священної Римської імперії німецької нації, після поділу якої вона опинилася під владою Іспанії. Під кінець буржуазної революції XVI ст. Голландія звільнилася від іспанського панування і стала незалежною буржуазною республікою.— *134.*

142 *Митний союз* німецьких держав, заснований у 1834 р., був першим кроком до об'єднання Німеччини під егідою Пруссії.— *135.*

143 *Камералістика* (або *камеральні науки*) — єдиний курс із адміністративних, фінансових, економічних та інших дисциплін, що викладався в середньовічних, а пізніше також у буржуазних університетах ряду європейських країн.— *135.*

144 Маються на увазі лідери дрібнобуржуазної демократії, що виступали після поразки революції 1848—1849 рр. з нападками на пролетарських революціонерів. Див. памфлет Маркса і Енгельса «Великі мужі еміграції» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 233—335).— *137.*

145 *Діадохами* називалися спадкоємці Олександра Македонського, які вступили після його смерті в міжусобну боротьбу, що призвела до розпаду імперії. Енгельс тут іронічно натякає на правих гегельянців, які посідали в 30—40-х рр. XIX ст. багато кафедр у німецьких університетах і використовували своє становище для нападок на представників більш радикального напряму у філософії.— *138.*

146 Див.: *Hegel G. W. F.* Wissenschaft der Logik. Th. 1, Abt. 2 (*Гегель Г.-В.-Ф.* Наука логіки, ч. 1, відд. 2).— *139, 405.*

147 Маються на увазі книги Г.-В.-Ф. Гегеля «Phänomenologie des Geistes» («Феноменологія духу»), «Vorlesungen über die Aesthetik» («Лекції з естетики») та «Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie» («Лекції з історії філософії»).— *139.*

148 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 27—29.— *141.*

149 *«Установчий Маніфест Міжнародного Товариства Робітників»*, укладений Марксом між 21 і 27 жовтня 1864 р., був одноголосно затверджений на засіданні Ради 1 листопада 1864 р. Тоді ж був затверджений і укладений Марксом Тимчасовий Статут (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 14—16), дійсний до скликання загального конгресу, який повинен був надати йому остаточного характеру (див. примітку 160).

Установчий Маніфест уперше був опублікований англійською мовою 5 листопада 1864 р. в газеті «Bee-Hive», а потім разом із Стату-

том — у вигляді брошури; тоді ж він був перекладений самим Марксом на німецьку мову і надрукований 21 і 30 грудня 1864 р. в газеті «Social-Demokrat» (див. примітку 166). Російською мовою вперше з'явився 1871 р.

Міжнародне Товариство Робітників (Перший Інтернаціонал) було засноване в Лондоні 28 вересня 1864 р. на зборах представників робітників різних країн. Присутній на зборах як представник німецьких робітників Карл Маркс був обраний до складу Тимчасової Центральної Ради (надалі Генеральної Ради) нової організації і був автором її перших програмних документів — Установчого Маніфесту, Статуту (див. лист Маркса Енгельсу 4 листопада 1864 р., цей том, с. 492—495) та ряду інших найважливіших звернень і відозв.

Діяльність І Інтернаціоналу як першої масової міжнародної пролетарської організації проходила під керівництвом Маркса і Енгельса і тривала фактично до 1874 р.; вона поклала початок організованому рухові міжнародного пролетаріату і заклала основу для виникнення масових марксистських партій.— *143.*

150 Маркс цитує промову канцлера державної скарбниці Гладстона в англійській палаті громад 7 квітня 1864 р. за газетним звітом.— *143.*

151 *«Душителі»* («garroters») — так називали грабіжників, які хапали свою жертву за горло; поширеність таких нападів у Лондоні в 60-х рр. XIX ст. стала предметом парламентської інтерпеляції.— *143.*

152 *Сині книги* (Blue Books) — загальноприйняте позначення офіційних публікацій матеріалів англійського парламенту і дипломатичних документів міністерства закордонних справ, що випускалися в Англії з XVII ст. в синій обкладинці; є основним офіційним джерелом з економічної та дипломатичної історії країни.

У даному разі мова йде про «Report of the Commissioners appointed to inquire into the Operation of the Acts relating to Transportation and Penal Servitude» (London, 1863. Vol. 1) («Звіт комісії по розслідуванню чинності законів, що стосуються заслання і каторжних робіт») (Лондон, 1863. Т. 1).— *143.*

153 Мається на увазі: Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. 1863. London, 1864 (Шостий звіт санітарного інспектора Таємної ради за 1863 р. Лондон, 1864).— *144.*

154 Тут і нижче Маркс цитує промову англійського канцлера державної скарбниці У. Гладстона в палаті громад 16 квітня 1863 р. за газетним звітом про засідання, що був опублікований у ряді лондонських газет.— *145.*

155 *Чартистський рух* — перший в історії самостійний організований політичний рух робітничого класу, що виник в Англії в 30-х рр. XIX ст. Програма чартистської асоціації, що оформилася 1838 р., містила вимогу загального виборчого права з усіма його гарантіями і виражала, на думку Маркса і Енгельса, прагнення робітників до завоювання політичної влади для соціальних перетворень. Після провалу масової чартистської демонстрації, підготовленої в Лондоні до 14 квітня 1848 р. на підтримку революції на континенті, рух розпався. Спроби відродити його були зроблені англійським соціалістом, одним із перших пропагандистів марксизму в Англії, другом Маркса Ернестом Джонсом на початку 50-х рр.— *147, 295, 406, 442.*

156 Боротьба робітничого класу за законодавче обмеження робочого дня десятьма годинами велася в Англії з кінця XVIII ст. і з початку 30-х рр. XIX ст. охопила широкі пролетарські маси.

Білль (законопроект) про десятигодинний робочий день, який поширювався лише на підлітків і жінок, було ухвалено парламентом 8 червня 1847 р. Проте багато фабрикантів на практиці ігнорували його.— *148, 169.*

157 Маються на увазі статті Е. Джонса в чартистській газеті «Notes to the People» № 2 і 21, 10 травня і 20 вересня 1851 р., присвячені критиці діяльності буржуазних кооператорів, які намагалися відвернути робітників від політичної боротьби.— *149.*

158 Мається на увазі промова прем'єр-міністра Пальмерстона 23 червня 1863 р., опублікована в «Times» 24 червня 1863 р.— *149.*

159 Маються на увазі виступи англійських робітників у кінці 1861 — на початку 1862 р. під час Громадянської війни в Америці (див. примітку 2) проти втручання англійського уряду у війну на боці Південних рабовласницьких штатів. Ці виступи сприяли зміцненню ідеї міжнародної солідарності пролетаріату.— *150.*

160 *«Загальний Статут Міжнародного Товариства Робітників»* — основний програмний документ Першого Інтернаціоналу, друкується за текстом офіційного видання трьома мовами (англійською, французькою, німецькою), підготовленого до друку Марксом відповідно до рішення Лондонської конференції 1871 р. (див. примітку 321). Перша, вступна частина цього документа, його преамбула, що викладає вихідні принципи Інтернаціоналу як міжнародної масової організації робітників, точно відтворює відповідну частину Тимчасового Статуту, складеного Марксом у 1864 р. (див. примітку 149). Текст цієї преамбули був затверджений Женевським конгресом Інтернаціоналу 1866 р. (див. примітку 205) і надалі не зазнавав будь-яких істотних змін; преамбула набула широкого розповсюдження багатьма мовами як перша платформа організованого робітничого руху, що виникав у різних країнах.

В другій частині Загального Статуту, що склалася на основі намічених у Тимчасовому Статуті окремих пунктів, знайшли відображення зміни, які вносилися щорічними конгресами Товариства. Додатком до Статуту був Організаційний регламент, що фіксував детальніше права та обов'язки Генеральної Ради і конгресів Інтернаціоналу, його національних і місцевих організацій (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 435—441).— *151.*

161 У кінці публікації подається список членів Генеральної Ради і секретарів-кореспондентів для окремих країн, який за встановленим звичаєм друкувався в кінці всіх найважливіших офіційних документів Ради; в цьому виданні не наводиться.— *153, 155, 218, 230, 237, 278.*

162 *Звернення Міжнародного Товариства Робітників до президента США А. Лінкольна* з нагоди його повторного обрання було написане Марксом на пропозицію Генеральної Ради і затверджене нею 29 листопада 1864 р. Текст його англійською мовою за підписом усіх членів Ради, які в цьому виданні не наводяться, був переданий Лінкольну через американського посланника в Лондоні Ч.-Ф. Адамса. Відповідь Генеральній Раді від імені Лінкольна була зачитана на засіданні Генеральної Ради і опублікована в газеті «Times» в лютому 1865 р.— *154.*

[163] Мається на увазі *«Декларація незалежності»*, яка була прийнята 4 липня 1776 р. на конгресі у Філадельфії делегатами 13 англійських колоній у Північній Америці і яка проголосила їх відокремлення від Англії і утворення незалежної буржуазної республіки — Сполучених Штатів Америки. У цьому документі були сформульовані такі буржуазно-демократичні принципи, як свобода особи, рівність громадян перед законом, положення про народний суверенітет і т. д. Проголошення цих принципів у той час, коли в Європі ще панували феодально-абсолютистські порядки, зробило значний вплив на європейський революційний рух, зокрема на Французьку буржуазну революцію кінця XVIII ст.

Проте американська буржуазія і великі землевласники із самого початку порушували демократичні права, проголошені в Декларації, усували народні маси від участі в політичному житті і зберегли інститут рабства, який позбавляв елементарних людських прав негрів, що становили значну частину населення республіки.— *154.*

[164] *Бавовняна криза* була викликана припиненням поставок бавовни з Америки через блокаду Південних рабовласницьких штатів флотом північан під час Громадянської війни (див. примітку 2). Більша частина бавовняної промисловості Європи була паралізована, що тяжко відбилось на становищі робітників. Незважаючи на всі злигодні, європейський пролетаріат рішуче підтримував Північні штати.— *155.*

[165] *Війна за незалежність Північноамериканських колоній Англії* (1775—1783) проти англійського панування була викликана прагненням американської буржуазної нації, що створювалася, до самостійності і до знищення перешкод для розвитку капіталізму. В результаті перемоги північноамериканців була створена незалежна буржуазна держава — Сполучені Штати Америки.— *155, 217.*

[166] Стаття *«Про Прудона»* була написана Марксом у зв'язку із смертю Прудона на прохання редактора газети «Social-Demokrat» Й.-Б. Швейцера. У першому німецькому виданні «Злиденності філософії» стаття вміщена як додаток.

«Social-Demokrat» («Соціал-демократ») — орган лассальянського Загального німецького робітничого союзу. Під цією назвою газета видавалася в Берліні з 15 грудня 1864 по 1871 р.; у 1864—1867 рр. редагував її Й.-Б. Швейцер.

Одержавши від Швейцера в листопаді 1864 р. проспект газети, Маркс і Енгельс, не маючи в своєму розпорядженні іншого друкованого органу в Німеччині, дали згоду на співробітництво в «Social-Demokrat», неофіційним редактором якого був В. Лібкнехт. Проте, перекопавшись незабаром, що Швейцер спрямовує газету на шлях згоди з юнкерським урядом Бісмарка, Маркс і Енгельс публічно оголосили про свій розрив з ним у заяві від 23 лютого 1865 р. (див. цей том, с. 497—498).— *156, 498.*

[167] Мається на увазі праця: *Proudhon P. J.* Essai de grammaire générale (*Прудон П.-Ж.* Нарис загальної граматики), уміщена в книзі: *Bergier.* Les éléments primitifs des Langues. Besançon, 1837 (*Берж'є.* Первісні основи мов. Безансон, 1837).— *156.*

[168] *Proudhon P. J.* Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1840 (*Прудон П.-Ж.* Що таке власність? або Дослідження про принцип права і влади. Париж. 1840).— *156.*

[169] Мається на увазі книга: *Malthus Th. R.* An Essay on the principle of population. London, 1798 (*Мальтус Т.-Р.* Нарис про закон народонаселення. Лондон, 1798).— *157.*

[170] Йдеться про працю: *Brissot J. P.* Recherches philosophiques. Sur le droit de propriété et sur le vol, considérés dans la nature et dans la société (*Бріссо Ж.-П.* Філософські дослідження. Про право власності і про крадіжку, що розглядаються в природі і в суспільстві), надруковану в книзі «Bibliothèque philosophique du législateur, du politique, du jurisconsulte» (Berlin — Paris — Lyon, 1782. T. VI) («Філософська бібліотека законодавця, політика, юриста») (Берлін — Париж — Ліон, 1782. Т. VI).— *158.*

[171] Див. це видання, т. 3, с. 66.— *159.*

[172] Див. це видання, т. 3, с. 70.— *159.*

[173] На сторінках газет «Le Populaire» і «Le Populaire de 1841», що видавалися в 30—40-х рр. XIX ст., Етьєнн Кабе, поряд з пропагандою проектів у дусі мирного утопічного комунізму, критикував режим Липневої монархії і сприяв поширенню демократичних ідей. У своїх творах, статтях, листівках Кабе піддав різкій критиці капіталістичний лад. Ці виступи відіграли значну роль у справі політичної освіти французького пролетаріату.— *160.*

[174] *Dunoyer Ch.* De la liberté du travail, ou Simple exposé des conditions dans lesquelles les forces humaines s'exercent avec le plus de puissance. Paris, 1845. T. I—III (*Дюнуайє Ш.* Про свободу праці, або Просте зображення умов, за яких людські сили проявляються з найбільшою ефективністю. Париж, 1845. Т. I—III).— *160.*

[175] Мається на увазі лютнева революція 1848 р. у Франції.— *160, 296.*

[176] Виступаючи на засіданні Національних зборів 31 липня 1848 р., Прудон висунув ряд пропозицій у дусі дрібнобуржуазних утопічних доктрин (скасування позичкового процента і т. д.), але водночас затаврував розправу над учасниками пролетарського повстання в Парижі 23—26 червня 1848 р. як вияв насильства і сваволі.— *160.*

[177] Мається на увазі промова Тьєра 26 липня 1848 р. проти пропозицій Прудона про реформу кредиту і податкової системи, раніше внесених у фінансову комісію Національних зборів Франції.— *160.*

[178] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 60—65.— *161.*

[179] Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (Даровий кредит. Дискусія між паном Фр. Бастіа і паном Прудоном. Париж, 1850).— *161.*

[180] Мається на увазі праця: *Proudhon P. J.* Théorie de l'impôt, question mise au concours par le conseil d'État du canton de Vaud en 1860 (*Прудон П.-Ж.* Теорія податку, питання, висунуте на конкурс Державною радою кантону Во в 1860 р.), видана в Брюсселі і Парижі в 1861 р.— *161.*

[181] У праці «Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur congrès» (Paris, 1863) («Чи перестали існувати договори 1815 року? Акти майбутнього конгресу») (Париж, 1863) Прудон виступав проти пере-

гляду реакційних рішень Віденського конгресу 1815 р. про Польщу і проти підтримки європейською демократією польського національно-визвольного руху.— *162*.

182 Мова йде про книгу «Théorie des lois civiles, ou Principes fondamentaux de la société» («Теорія цивільних законів, або Основні принципи суспільства»), яка вийшла анонімно в Лондоні в 1767 р. в двох томах.— *162*.

183 Доповідь *«Заробітна плата, ціна і прибуток»* була прочитана Марксом на двох засіданнях Генеральної Ради 20 і 27 червня 1865 р. Про причини, що спонукали його виступити, Маркс писав Енгельсові 20 травня 1865 р.: «Сьогодні ввечері екстрене засідання Інтернаціоналу. Один славний дивак, старий оуеніст *Уестон* (тесля) висунув два положення, які він постійно захищає... 1) що загальне підвищення рівня заробітної плати не може дати робітникам ніякої користі; 2) що внаслідок цього і т. д. тред-юніони *шкідливі*. Якби обидві ці тези, в які у нашому Товаристві вірить лише *він* один, були прийняті, ми опинилися б у надзвичайно смішному становищі як перед лицем тутешніх тред-юніонів, так і перед лицем тієї епідемії страйків, яка панує тепер на континенті» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 31, с. 101).

Текст доповіді, що зберігся у вигляді рукопису, був опублікований вперше англійською мовою під заголовком «Вартість, ціна і прибуток» 1898 р. молодшою дочкою Маркса, Елеонорою. Того ж 1898 р. в перекладі німецькою мовою праця вийшла під заголовком «Заробітна плата, ціна і прибуток». Вступ і перші шість параграфів у рукопису не мали заголовків і були озаглавлені Евелінгом; у цьому виданні ці підзаголовки публікуються в квадратних дужках.— *163*.

184 Перший конгрес Інтернаціоналу, який намічалось провести в 1865 р., відбувся 3—8 вересня 1866 р. в Женеві.— *163*.

185 У період Французької буржуазної революції якобінський Конвент прийняв закони від 4 травня, 11 і 29 вересня 1793 р. і 20 березня 1794 р., які встановили тверді максимальні ціни на хліб, борошно та інші предмети першої потреби, поряд з твердою максимальною заробітною платою.— *170*.

186 *Британська асоціація сприяння розвиткові науки* була заснована в 1831 р. й існує до цього часу. У вересні 1861 р. в Манчестері проходили чергові, 31-і щорічні збори цієї організації, на яких був присутній Маркс, що гостював у той час в Енгельса. Доповідачем, якого Маркс має на увазі, був У. Ньюмарч.— *170*.

187 Йдеться про шеститомну працю англійського економіста Томаса Тука «Історія цін і стан грошового обігу» (Tooke T. «A History of Prices, and of the State of the circulation»). Дослідження друкувалося в Лондоні з 1838 по 1857 р. Останні два томи видали Тук у співавторстві з У. Ньюмарчем.— *170*.

188 Див.: *Owen R.* Observations on the Effect of the Manufacturing System. London, 1817, p. 76 (*Оуен Р.* Зауваження про вплив промислової системи. Лондон, 1817, с. 76). Перше видання книги вийшло в 1815 р.— *170*.

189 Йдеться про Кримську війну 1853—1856 рр.— *171*.

190 В середині XIX ст. певну роль у посиленні масового знесення житла в сільських місцевостях відіграла та обставина, що розмір податку на

користь бідних, сплачуваного землевласником, значною мірою залежав від кількості бідних, які проживали на його землі. Землевласники свідомо зносили ті приміщення, в яких самі не мали потреби, але які могли бути пристановищем для «надлишкового» сільського населення (докладно про це див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 637—655).— *171.*

191 *Товариство мистецтв і ремесел* (Society of Arts) — буржуазно-освітнє і філантропічне товариство, засноване в 1754 р. у Лондоні. Згаданий реферат був прочитаний сином Джона Мортона — Джоном-Чалмерсом Мортоном.— *172.*

192 Білль про *скасування хлібних законів* був прийнятий у червні 1846 р. Так звані хлібні закони, спрямовані на обмеження або заборону ввозу хліба з-за кордону, були запроваджені в Англії в інтересах великих землевласників-лендлордів. Прийняття білля означало перемогу промислової буржуазії, яка боролася проти хлібних законів під лозунгом свободи торгівлі.— *172, 504.*

193 *Ricardo D.* On the Principles of Political Economy, and Taxation. London, 1821, p. 26 (*Рікардо Д.* Начала політичної економії і оподаткування. Лондон, 1821, с. 26). Перше видання книги вийшло в Лондоні в 1817 р.— *180.*

194 *Franklin B.* A Modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency (*Франклін Б.* Скромне дослідження природи і необхідності паперових грошей); праця була вперше видана в Бостоні в 1729 р.— *182.*

195 *Smith A.* An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Edinburgh, 1814. Vol. I, p. 93 (*Сміт А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Едінбург, 1814. Т. I, с. 93).— *186.*

196 *Hobbes Th.* Leviathan: or, the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil (*Гоббс Т.* Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і світської). Книга була вперше опублікована англійською мовою в Лондоні в 1651 р.— *188.*

197 Йдеться про участь Англії (з 1793 р.) у війнах європейських коаліцій проти Французької республіки (так звані антиякобінські війни) і наполеонівської Франції, які тривали, з перервами, до 1815 р. Під час цих воєн англійський уряд встановив у своїй країні жорстокий режим терору проти трудящих мас. Зокрема, в зазначений період було придушено ряд народних заворушень і прийнято закони, що забороняють робітничі спілки.— *199.*

198 Мається на увазі брошура: *Malthus T. R.* An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by with it is regulated. London, 1815 (*Мальтус Т.-Р.* Дослідження про природу і зростання ренти, а також про принципи, що її регулюють. Лондон, 1815).— *199.*

199 Мається на увазі анонімна брошура, яка вийшла в Лондоні в 1770 р., «An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes» («Нарис про ремесло і торгівлю, що містить зауваження про податки»); авторство приписується Дж. Каннінгему.— *199.*

200 *Робітні доми* були запроваджені в Англії в XVII ст.; за «законом про бідних», прийнятим у 1834 р., ці заклади перетворювалися в єдину

форму допомоги бідним; робітні доми відзначалися тюремно-каторжним режимом і були прозвані в народі «бастіліями для бідних».— *200.*

201 В лютому — березні 1832 р. в англійському парламенті обговорювався внесений навесні 1831 р. законопроект про обмеження робочого дня для дітей і підлітків до 10 годин (див. примітку 156).— *200.*

202 *Thornton W. Th.* Over-population and its Remedy. London, 1846 (*Торнтон У.-Т.* Перенаселення і способи до його усунення. Лондон, 1846).— *203.*

203 *За законами про бідних*, що існували в Англії з XVI ст., у кожній парафії стягувався особливий податок на користь бідних; ті жителі парафії, які не могли забезпечити себе і свою сім'ю, одержували допомогу через касу допомоги бідним.— *204.*

204 *Ricardo D.* On the Principles of Political Economy, and Taxation. London, 1821, p. 479.— *205.*

205 *«Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань»* була написана Марксом у кінці серпня 1866 р. для делегатів Генеральної Ради (до кінця 1866 р. керівний орган Інтернаціоналу називався Центральною Радою), які направлялися в Женеву на перший конгрес Інтернаціоналу.

Женевський конгрес, що завершив період конституювання Інтернаціоналу, відбувся 3—8 вересня 1866 р. На ньому було 60 делегатів, у тому числі представники двадцяти п'яти секцій, які вже активно діяли в Англії, Франції, Швейцарії, Німеччині, та одинадцяти робітничих товариств, що приєдналися до Інтернаціоналу в цих же країнах. Конгрес затвердив план організації, запропонований Марксом у Тимчасовому Статуті, і надав цьому документові остаточного характеру, доповнивши його Організаційним регламентом (див. примітку 160). Інструкція Маркса озброювала делегатів Генеральної Ради для боротьби проти властивих різним течіям дрібнобуржуазного соціалізму реформістських поглядів, нехтування питаннями організації робітничого класу, відмови від активних політичних виступів і від страйків. Сформульовані в Інструкції проблеми інтернаціонального об'єднання дій робітничого класу, скорочення робочого дня, жіночої і дитячої праці, значення кооперації і професійних спілок лягли в основу резолюцій конгресу і були прийняті в гострій боротьбі проти французьких і швейцарських прудоністів, широко на ньому представлених.— *208, 301, 503.*

206 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 14—16.— *208.*

207 Мається на увазі *Лондонська конференція (25—29 вересня 1865 р.)*, яка була скликана з ініціативи Маркса, для попереднього обговорення програми конгресу, передбаченого в Тимчасовому Статуті; в роботі конференції брали участь члени Генеральної Ради і делегати, що прибули з Франції (6 осіб, у тому числі А. Толен, Е. Варлен і В. Шілі), з Бельгії (Сезар де Пап), з Швейцарії (Ф. Дюпе і Й.-Ф. Беккер); В. Лібкнехт (з Німеччини) надіслав письмову доповідь.— *208.*

208 Запропонована Марксом загальна схема статистичного обстеження становища робітничого класу була одноголосно прийнята Женевським конгресом; на практиці збирання відомостей та їх публікація не здійснювалися через відсутність матеріальних засобів.— *210.*

209 Вимога законодавчого встановлення 8-годинного робочого дня була прийнята на Установчому з'їзді Національного робітничого союзу США (див. примітку 214) в Балтіморі в серпні 1866 р.— *210, 504.*

210 Йдеться про широку участь тред-юніонів у загальнодемократичному русі за другу реформу виборчого права в Англії в 1865—1867 рр.

З ініціативи і за найближчою участю англійських членів Генеральної Ради 23 лютого 1865 р. була заснована *Ліга реформи* як політичний центр масового руху за реформу виборчого права. На домагання Маркса було висунуто вимогу загального виборчого права для всього дорослого чоловічого населення, яка відроджувала традиції чартизму (див. примітку 155). В результаті хитань буржуазних радикалів, які входили до керівництва Ліги реформи, та угодовства опортуністичних лідерів тред-юніонів англійській буржуазії вдалося розколоти рух; у 1867 р. була проведена помірковна реформа, що поширила виборче право на деякі верстви дрібної буржуазії та верхівку робітничого класу.— *214, 504.*

211 Під час Громадянської війни в США (див. примітку 2) американські тред-юніони активно підтримували Північні штати у їх боротьбі з рабовласниками.— *214.*

212 Конференція англійських тред-юніонів у Шеффілді 17—21 липня 1866 р. ухвалила резолюцію, що закликáла тред-юніони приєднуватися до Інтернаціоналу.— *214.*

213 *Священний союз* — реакційне об'єднання європейських монархів, засноване в 1815 р. царською Росією, Австрією і Пруссією для придушення революційного руху в окремих країнах і збереження феодально-монархічних режимів.— *215.*

214 *Звернення до Національного робітничого союзу* було написане Марксом у зв'язку з загрозою війни між Англією і США навесні 1869 р. від імені Генеральної Ради й затверджене на її засіданні 11 травня; Звернення було опубліковане у вигляді листівки, а також у ряді газет і журналів.

Національний робітничий союз було створено в США в серпні 1866 р. на з'їзді в Балтіморі; активну участь у створенні Союзу взяв визначний діяч американського робітничого руху У. Сілвіс. З моменту свого утворення Союз виступив з підтримкою Міжнародного Товариства Робітників і мав намір у 1870 р. приєднатися до його організації. Проте цей намір здійснений не був. Керівництво Національного робітничого союзу незабаром захопилося утопічними проектами грошової реформи, метою якої було знищення банкової системи і забезпечення державою дешевого кредиту. В 1870—1871 рр. від Союзу відійшли тред-юніони, і в 1872 р. він фактично припинив своє існування. Незважаючи на всі слабкі сторони Національного робітничого союзу, він відіграв значну роль у розгортанні боротьби в США за самостійну політику робітничих організацій, за солідарність негрів і білих робітників, за 8-годинний робочий день і права жінок-робітниць.— *217.*

215 В оригіналі «shoddy aristocrats»; «shoddy» — «бавовняні пачоси», які в той час не становили ніякої цінності. В Америці «shoddy aristocrats» називали людей, що швидко розбагатіли завдяки війні.— *218.*

216 Ця перша біографія Маркса, написана Енгельсом, була надрукована в газеті «Die Zukunft» 1 серпня 1869 р. При передрукові її в «Demo-

kratisches Wochenblatt» 21 серпня 1869 р. редактор газети В. Лібкнехт випустив дуже важливе місце, де говориться, що Лассаль основний зміст своїх творів запозичав у Маркса, вульгаризуючи його ідеї.— *219.*

217 Мається на увазі *Союз комуністів* — перша міжнародна комуністична організація пролетаріату, яка була створена під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса в червні 1847 р. в Лондоні і проіснувала до 1852 р. Докладніше див. статтю Ф. Енгельса «До історії Союзу комуністів» (це видання, т. 6).

Союз комуністів відіграв велику історичну роль у міжнародному робітничому русі як школа пролетарських революціонерів, зародок пролетарської партії, попередник Міжнародного Товариства Робітників — Першого Інтернаціоналу.— *219, 498, 525.*

218 *Кельнський процес комуністів* (4 жовтня — 12 листопада 1852 р.) — провокаційний процес, організований прусським урядом проти 11 членів Союзу комуністів. Звинувачені в державній зраді на підставі підроблених документів і лжесвідчень, семеро з підсудних були засуджені до ув'язнення в фортеці строком від 3 до 6 років. Підлі провокаційні методи, застосовувані прусською поліцейською державою проти міжнародного робітничого руху, були викриті Марксом і Енгельсом. Див. статтю Енгельса «Недавній процес у Кельні» і памфлет Маркса «Викриття про кельнський процес комуністів» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 397—403, 405—471).— *219.*

219 Йдеться про вихід у світ у 1859 р. праці Маркса «До критики політичної економії» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 1—152).— *219.*

220 Мається на увазі початок царювання прусського короля Фрідріха-Вільгельма IV (1840—1857), на якого ліберальна буржуазія покладала несправджені надії.— *220.*

221 Йдеться про статті Маркса, опубліковані в «Rheinische Zeitung» під спільним заголовком «Дебати шостого рейнського ландтагу» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 29—79, 113—152).— *220.*

222 Гегель трактував поняття громадянське суспільство (по-французьки «société civile», по-німецьки «bürgerliche Gesellschaft») як відмінну від держави сферу економічних відносин, де всебічно переплітається залежність усіх від усіх.— *220.*

223 Йдеться про другий конгрес Союзу комуністів (див. примітку 217), що відбувся в Лондоні 29 листопада — 8 грудня 1847 р. Конгрес одноголосно прийняв розроблені Марксом і Енгельсом принципи наукового комунізму, які, відповідно до рішення конгресу, вони потім виклали в програмному документі Союзу — «Маніфесті Комуністичної партії» (див. це видання, т. 3, с. 133—162).— *221.*

224 Мається на увазі спроба німецьких дрібнобуржуазних демократів Г. Гервега та ін., що перебували в Парижі під час лютневої революції 1848 р., організувати вторгнення в Німеччину, щоб підняти там повстання. Добровольчий загін Гервега був розгромлений південнонімецькими військами при переході кордону в квітні 1848 р.— *221.*

225 *«Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue»* («Нова Рейнська газета. Політико-економічний огляд») — журнал, заснований Марк-

сом і Енгельсом як теоретичний і політичний орган Союзу комуністів, продовження «Neue Rheinische Zeitung»; виходив з грудня 1849 по листопад 1850 р.; усього вийшло в світ шість номерів журналу. В журналі були опубліковані «Класова боротьба у Франції» Маркса, «Німецька кампанія за імперську конституцію» і «Селянська війна в Німеччині» Енгельса, а також ряд інших їх праць. Журнал припинив своє існування через поліцейські утиски в Німеччині і відсутність матеріальних засобів.— *222.*

226 Мається на увазі війна між Францією і Сардінським королівством (П'ємонтом), з одного боку, і Австрією — з другого, яка тривала з 29 квітня до 8 липня 1859 р.— *222.*

227 Політичний памфлет Маркса «Пан Фогт» був спрямований на захист пролетарської партії, її програми і її діячів, членів Союзу комуністів, від нападок К. Фогта та інших дрібнобуржуазних демократів, що стали в 1859 р. пособниками бонапартистських інтриг у європейській політиці (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 14, с. 377—659).— *222.*

228 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 1—152. Передмову Маркса до «До критики політичної економії» див. цей том, с 130—133.— *222.*

229 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23 (це видання, т. 7).— *222.*

230 Маються на увазі звіти парламентських комісій по обстеженню становища в різних галузях англійської промисловості, що публікувалися в так званих *Синіх книгах* (див. примітку 152).— *223.*

231 На цей час організації Інтернаціоналу існували в Англії, Франції, Швейцарії, Німеччині та Австро-Угорщині, проведено було три щорічних конгреси — в Женеві (1866), Лозанні (1867) і Брюсселі (1868).— *223.*

232 *Російська секція І Інтернаціоналу* була заснована навесні 1870 р. в Швейцарії групою російських політичних емігрантів з різночинної демократичної молоді, вихованої на ідеях великих революціонерів-демократів — Чернишевського і Добролюбова. 12 березня 1870 р. Комітет секції надіслав Генеральній Раді свою програму, статут, а також лист Марксу з проханням бути її представником в Генеральній Раді Міжнародного Товариства Робітників. Програма Російської секції так визначала завдання, що стояли перед нею: «1. Пропагувати в Росії всіма можливими раціональними засобами... ідеї і засади Інтернаціональної Асоціації. 2. Сприяти влаштуванню інтернаціональних секцій в середовищі російських робітничих мас. 3. Допомагати встановленню міцного, солідарного зв'язку між трудящими класами Росії і Західної Європи та поданням взаємної допомоги сприяти успішнішому досягненню їх спільної мети визволення» (Народное дело, 1870, 15 квітня, № 1).

На засіданні Генеральної Ради 22 березня 1870 р. Російська секція була прийнята в Інтернаціонал, і Маркс узяв на себе обов'язки секретаря-кореспондента для Росії.— *224.*

233 Див.: *Флеровский Н.* Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования. С.-Петербург, 1869.— *224.*

234 *Перша відозва про франко-прусську війну* була написана Марксом за дорученням Генеральної Ради Інтернаціоналу і затверджена на її засіданні 26 липня 1870 р. Вона набула широкого розповсюдження в Англії, з'явилася друком і витримала два видання у вигляді листівки.

Французький і німецький тексти Відозви також з'явилися друком у вигляді листівок у Швейцарії.

Франко-прусська війна 1870—1871 рр., що завершила процес об'єднання Німеччини під егідою Пруссії, була підготовлена і спровокована Бісмарком, але розв'язали її Наполеон III та його генералітет, які шукали в черговій воєнній авантюрі виходу з кризи бонапартистського режиму. Питання про війну обговорювалося в Законодавчому корпусі 15 липня і було розв'язане всупереч думці парламентської опозиції і волі французького народу, а 19 липня офіційне оголошення війни було вручено прусському послу в Парижі. Опинившись у становищі сторони, яка обороняється, Пруссія дістала підтримку решти німецьких держав, які вступили у війну нібито для захисту загальнонаціональних інтересів. На першому етапі війни німецькі армії, здобувши ряд вирішальних перемог, окупували значну територію на північному сході Франції і в кінці серпня 1870 р. загрожували Парижу.

Маркс, визначаючи характер війни на цьому етапі, розглядав її як конфлікт двох реакційних мілітаристських держав, проте вже тоді передбачав, що поразка бонапартистської армії потягне за собою революцію у Франції.— *226.*

235 Мається на увазі *плебісцит* (всенародне голосування), проведений 8 травня 1870 р. урядом Наполеона III у питанні про демократичні реформи. Водночас із цим демагогічним маневром, розрахованим на зміцнення позиції бонапартизму в буржуазно-ліберальних колах, були посилені репресії проти робітничого і соціалістичного руху. Керівники організацій Інтернаціоналу в Парижі і провінції були арештовані і віддані під суд за фальшивим звинуваченням у змові проти життя імператора. На процесі, що слухався 22 червня — 5 липня 1870 р. в Парижі, повністю виявилася безглуздість звинувачення, але сама належність до Інтернаціоналу була визнана підсудною, і найактивніші члени французьких секцій були засуджені й опинилися у в'язниці на початку війни.— *226, 311, 335.*

236 *«Le Réveil»* («Пробудження») — орган лівих республіканців, виходив у Парижі з липня 1868 по січень 1871 р., публікував документи Інтернаціоналу і матеріали про робітничий рух.— *227.*

237 *«La Marseillaise»* («Марсельєза») — щоденна газета, орган антибонапартистського блоку лівих республіканців і робітничих організацій; виходила в Парижі з грудня 1869 по вересень 1870 р.— *227.*

238 Натяк на підтримку, яку Наполеон III діставав від правлячих кіл європейських держав, що бачили в ньому захисника монархічного принципу, який урятував Європу від революції.— *228.*

239 *Битва під Садовою* відбулася 3 липня 1866 р. в Чехії і стала вирішальною в австро-прусській війні 1866 р., що закінчилася перемогою Пруссії над Австрією.— *228.*

240 Під так званою «визвольною війною» Маркс має на увазі участь німецьких держав у 1813—1815 рр. у війні проти Наполеона I, перемога над яким призвела до реставрації старого порядку і збереження феодальної роздробленості Німеччини.— *228, 282.*

241 *Друга відозва про франко-прусську війну* була написана Марксом за дорученням Генеральної Ради Інтернаціоналу між 6 і 9 вересня 1860 р., уже після розгрому наполеонівської армії під Седаном і про-

голошення республіки в Парижі (див. наступну примітку). У зв'язку з цими подіями характер війни між Францією і Німеччиною різко змінився, тепер Німеччина воювала проти молодої республіки, загрожуючи її існуванню, цілісності і незалежності французької нації. Завданням членів Інтернаціоналу, робітників і демократів усіх країн на цьому другому етапі війни ставала боротьба за припинення воєнних дій, за визнання Французької республіки і укладення з нею почесного миру без анексій. Відозва, написана англійською мовою, була опублікована в Лондоні в пресі і листівкою, німецький текст з'явився в лейпцігській газеті «Volksstaat» 21 вересня 1870 р., французький — у швейцарській і бельгійській пресі; у Франції її вдалося надрукувати тільки в Бордо, де перебував у той час Лафарг.— *231.*

242 1—2 вересня французька армія була розбита *під Седаном* і разом з імператором узята в полон. Седанська катастрофа ознаменувала крах Другої імперії і привела до проголошення 4 вересня 1870 р. республіки у Франції. Було сформовано новий уряд, так званий «уряд національної оборони».— *231, 242, 285, 307, 336.*

243 До серпня 1806 р. Німеччина входила до складу так званої Священної Римської імперії германської нації, що була заснована в X ст. і являла собою об'єднання феодальних князівств і вільних міст, які визнавали верховну владу імператора.— *232, 522.*

244 У 1618 р. курфюрство Бранденбурзьке об'єдналося з герцогством Прусським (Східною Пруссією), яке утворилося на початку XVI ст. з володінь Тевтонського ордену і перебувало в ленній залежності від Речі Посполитої. Бранденбурзький курфюрст як герцог Прусський залишався васалом Польщі до 1657 р., коли, скориставшись її труднощами у війні із Швецією, він добився визнання за ним суверенних прав на прусські володіння.— *232.*

245 Мається на увазі *Базельський мирний договір*, сепаратно укладений Пруссією, учасницею першої антифранцузької коаліції європейських держав, з Французькою республікою 5 квітня 1795 р.— *233.*

246 *Тільзітський договір*, укладений 7—9 липня 1807 р. між наполеонівською Францією і учасниками четвертої антифранцузької коаліції — Росією і Пруссією, які зазнали поразки у війні. Умови миру були дуже тяжкі для Пруссії, що втратила значну частину своєї території. Росія була змушена визнати посилення позиції Франції в Європі і приєднатися до блокади Англії (так званої континентальної блокади). Тільзітський мир викликав гостре незадоволення серед населення Німеччини, підготувавши тим самим грунт для визвольного руху проти наполеонівського панування, який розгорнувся в 1813 р.— *234, 518.*

247 Маються на увазі дипломатичні кроки, ужиті Бісмарком напередодні австро-прусської війни 1866 р. і франко-прусської війни 1870—1871 рр., щоб забезпечити собі прихильний нейтралітет з боку Франції в першому випадку і Росії — в другому.— *234.*

248 *Північнонімецький союз*, що включав 19 держав і 3 вільних міста Північної і Центральної Німеччини, був утворений у 1867 р. за пропозицією Бісмарка. Утворення Союзу було одним з вирішальних етапів возз'єднання Німеччини під гегемонією Пруссії. В січні 1871 р. Союз припинив своє існування в зв'язку з утворенням Німецької імперії.— *234, 337.*

249 Мається на увазі маніфест «До всіх німецьких робітників», який видав 5 вересня 1870 р. Комітет німецької Соціал-демократичної робітничої партії, місцеперебування якого було в Брауншвейзі. За два дні до його опублікування в газеті «Volksstaat» № 73, 11 вересня 1870 р., увесь склад брауншвейзького комітету (В. Бракке, Л. Бонхорст та ін.) був заарештований за звинуваченням у державній зраді.— *235, 337.*

250 Починаючи з 5 вересня в Лондоні та інших великих містах відбувалися мітинги і демонстрації, учасники яких в резолюціях і петиціях вимагали від англійського уряду негайного визнання Французької республіки. Безпосередню участь в організації цього руху брали англійські члени Генеральної Ради Інтернаціоналу.— *237.*

251 Натяк на активну участь Англії в створенні коаліції феодально-абсолютистських держав (див. примітку 197), а також на ту обставину, що англійська правляча олігархія перша в Європі визнала бонапартистський режим у Франції після державного перевороту 2 грудня 1851 р. (див. примітку 3).— *237.*

252 *«Громадянська війна у Франції»* — один із найважливіших творів наукового комунізму, був написаний Марксом як відозва Генеральної Ради Інтернаціоналу до всіх членів Товариства в Європі й Сполучених Штатах і затверджений Радою 31 травня 1871 р. «Громадянська війна у Франції» була вперше опублікована в Лондоні близько 13 червня 1871 р. англійською мовою у вигляді брошури тиражем 1000 прим. Незабаром було випущено друге англійське видання тиражем 2000 прим., яке поширювалося по здешевленій ціні серед робітників. Це видання було доповнене другим документом у розділі «Додатків». У списку членів Генеральної Ради, вміщеному під відозвою, були зроблені зміни: викреслені прізвища реформістів тред-юніоністів Лекрафта і Оджера, які в буржуазній пресі висловили незгоду з відозвою, а також додані прізвища нових членів, обраних до Генеральної Ради. В серпні 1871 р. було випущене третє англійське видання. Німецький переклад «Громадянської війни у Франції» був здійснений Енгельсом після виходу в світ англійського видання; в кінці липня 1871 р. книга уже вийшла друком у Лейпцигу. Ніяк не знижуючи теоретичного рівня оригіналу, Енгельс, неначе розгортаючи лаконічні формулювання Маркса, зробив текст доступнішим для читача, не обізнаного з французькою дійсністю, дав до нього примітки. Переклад Енгельса, перевиданий 1891 р. із спеціальним Вступом, став основою для перекладів іншими мовами, у тому числі російською. Перший російський переклад «Громадянської війни у Франції», зроблений з англійського тексту, був виданий у Цюріху в 1871 р. і ліг в основу ряду наступних гектографованих і друкарських видань. Незадоволений якістю цього перекладу, В. І. Ленін сам відредагував новий переклад, зроблений з німецького видання 1891 р. Книга вийшла в світ в Одесі у 1905 р., під час першої російської революції. В. І. Ленін вніс у текст точну економічну і політичну термінологію, усунув численні перекручення й неточності старого перекладу, відновив ті місця тексту, які в попередньому виданні були випущені царською цензурою, місцями дав до тексту свої примітки.

У цьому виданні «Громадянська війна у Франції» публікується за 3-м англійським виданням 1871 р., звіреним з німецькими перекладами 1871 і 1891 рр., та з урахуванням роботи В. І. Леніна над російським перекладом. Найважливіші для теорії та історії марксизму різночитання подані під рядком.— *239, 297.*

[253] *«Journal Officiel de la République Française»* («Офіційна газета Французької республіки») — офіційний орган Паризької Комуни, виходила з 20 березня по 24 травня 1871 р.; зберегла назву офіційної газети уряду Французької республіки, що випускалася в Парижі з 5 вересня 1870 р. (під час Паризької Комуни під цією ж назвою випускалася у Версалі газета уряду Тьєра). Лист Альфонса-Сімона Гіо було опубліковано в газеті 25 квітня 1871 р.— *242.*

[254] *28 січня 1871 р.* між Бісмарком і представником уряду національної оборони Ж. Фавром була підписана *«Конвенція про перемир'я і капітуляцію Парижа».* Ганебна капітуляція означала зраду національних інтересів Франції. Фавр, спонукуваний страхом перед революційним робітничим класом, погодився на всі вимоги, пред'явлені пруссаками: сплату в двотижневий строк контрибуції в 200 млн. франків, здачу більшої частини паризьких фортів, видачу польової артилерії та бойових припасів Паризької армії.— *242, 285.*

[255] *Capitulards* (капітулянти) — зневажливе прізвисько прибічників капітуляції Парижа під час облоги 1870—1871 рр.; надалі увійшло в словниковий запас французької мови.— *242.*

[256] Маркс цитує за лівореспубліканською газетою «Le Vangeur» від 28 квітня 1871 р.— *242.*

[257] *«L'Étendard»* («Прапор») — французька газета бонапартистського напряму, виходила в Парижі з 1866 по 1868 р.— *243.*

[258] *«L'Électeur libre»* («Вільний виборець») — французька газета, орган правих республіканців, виходила в Парижі з 1868 по 1871 р.; в 1870—1871 рр. була зв'язана з міністерством фінансів уряду національної оборони.— *243.*

[259] 14 і 15 лютого 1831 р. в Парижі, на знак протесту проти легітимістської демонстрації на панахиді на пам'ять герцога Беррійського, натовп, що зібрався, розгромив церкву Сен-Жермен-л'Осерруа і палац архієпископа Келена. Тьєр, який був присутній при цій події, умовляв національних гвардійців не перешкоджати діям натовпу.

В 1832 р. Тьєр, який займав пост міністра внутрішніх справ, розпорядився заарештувати матір легітимістського претендента на французький престол графа Шамбора, герцогиню Беррійську, і зробити їй медичний огляд з метою надати розголосу її таємному шлюбові і політично скомпрометувати її.— *244.*

[260] Натяк на роль Тьєра (в той час міністра внутрішніх справ) у придушенні народного повстання, піднятого в Парижі 13—14 квітня 1834 р. таємним республіканським Товариством прав людини. Під час звірячої розправи з повстанцями були перебиті й жителі одного з будинків на вулиці Транснонен.

Вересневі закони — реакційні закони проти преси, видані французьким урядом у вересні 1835 р.; передбачали тюремне ув'язнення й великі грошові штрафи за виступи проти власності та існуючого державного ладу.— *244.*

[261] У січні 1841 р. Тьєр виступив у палаті депутатів з проектом створення навколо Парижа військових укріплень, переважно поблизу робітничих районів. У революційно-демократичних колах цей проект був сприйнятий як підготовчий захід для придушення народних рухів.— *244.*

262 У січні 1848 р. неаполітанські війська Фердінанда II, який дістав згодом за жорстоке бомбардування Мессіни восени цього ж року прізвисько «короля-бомби», піддали артилерійському обстрілу Палермо, намагаючись придушити народне повстання, що стало сигналом до буржуазної революції в італійських державах у 1848—1849 рр.— *244*.

263 Маються на увазі книги: *Thiers A.* Histoire de la révolution française (*Тьєр А.* Історія французької революції), *Thiers A.* Histoire du Consulat et de l'Empire (*Тьєр А.* Історія консульства і імперії).— *246*.

264 15 липня 1840 р. Англія, Росія, Пруссія, Австрія і Туреччина без участі Франції підписали в Лондоні конвенцію про подання допомоги турецькому султанові проти єгипетського правителя Мухаммеда-Алі, якого підтримувала Франція. Внаслідок укладення конвенції виникла загроза війни між Францією та коаліцією європейських держав, проте король Луї-Філіпп не зважився на війну і відмовився від підтримки Мухаммеда-Алі.— *246*.

265 Бажаючи посилити версальську армію для придушення революційного Парижа, Тьєр звернувся до Бісмарка з проханням дозволити йому збільшити контингент військ за рахунок французьких військовополонених, головним чином з армій, що капітулювали в Седані (3 вересня 1870 р.) і Меці (27 жовтня 1870 р.) — *246, 288*.

266 *«Chambre introuvable»* («незрівнянна палата») — палата депутатів Франції в 1815—1816 рр. (перші роки режиму Реставрації), що складалася з крайніх реакціонерів.— *248*.

267 *«Поміщицька палата», «зібрання селюків»* — зневажливе прізвисько Національних зборів, що зібралися 12 лютого 1871 р. в Бордо і складалися в більшості своїй з реакціонерів-монархістів: провінційних поміщиків, чиновників, рантьє і торговців, обраних у сільських виборчих округах. Із 630 депутатів на зборах було близько 430 монархістів.— *248*.

268 Згідно з умовами *прелімінарного мирного договору від 26 лютого 1871 р.*, Франція віддавала Німеччині Ельзас і Східну Лотарінгію і виплачувала контрибуцію в розмірі 5 млрд. франків; до виплати контрибуції зберігалась окупація частини французької території німецькими військами. Остаточний мирний договір був підписаний у Франкфурті 10 травня 1871 р.— *248, 286, 399, 424*.

269 10 березня 1871 р. Національні збори прийняли закон «Про відстрочку платежів по грошових зобов'язаннях», укладених з 13 серпня до 12 листопада 1870 р.; для платежів по зобов'язаннях, укладених після 12 листопада, відстрочка не надавалась. Таким чином, закон завдав важкого удару по робітниках і малоімущих верствах населення, а також викликав банкротство багатьох дрібних промисловців і торговців. У кінці березня 1871 р. настав строк чергових платежів за квартплату, проте Національні збори не приймали ніякого рішення. Висунутий Тьєром і Дюфором законопроект передбачав, що за несплату квартплати протягом двох років домовласник мав право виселити жильців і забрати їхні меблі й домашні речі.— *248*.

270 *Décembriseur* — від слова «décembre» («грудень»), маються на увазі учасники і прибічники бонапартистського державного перевороту 2 грудня 1851 р. (див. примітку 3).— *248*.

271 За повідомленнями газет, із внутрішньої позики, яку вирішив провести уряд Тьєра, сам Тьєр та інші члени його уряду мали одержати більше 300 млн. франків під виглядом «комісійної» винагороди. 20 червня 1871 р., після придушення Паризької Комуни, закон про позику був прийнятий.— *248, 524.*

272 *31 жовтня 1870 р.* паризькі робітники і революційна частина національної гвардії, дізнавшися про рішення уряду національної оборони почати переговори з пруссаками, підняли повстання і, захопивши міську ратушу, створили орган революційної влади — Комітет громадського порятунку на чолі з Бланкі. Під тиском робітників уряд національної оборони був змушений дати обіцянку піти у відставку і призначити на 1 листопада вибори в Комуну. Проте, скориставшися недостатньою організованістю революційних сил Парижа і незгодами між бланкістами і дрібнобуржуазними демократами-якобінцями, які керували повстанням, уряд з допомогою батальйонів національної гвардії, які залишилися на його боці, заволодів ратушею і відновив свою владу.— *252, 285.*

273 *Бретонці* — частини мобільної гвардії з Бретані, які Трошю використав як жандармські війська для придушення революційного руху в Парижі.

Корсіканці при Другій імперії становили значну частину корпусу жандармів.— *252.*

274 *22 січня 1871 р.* з ініціативи бланкістів була зроблена спроба підняти повстання в Парижі під лозунгом повалення буржуазного уряду і проголошення Комуни. За розпорядженням уряду національної оборони робітники і частини національної гвардії, які вийшли на вулицю, були розстріляні бретонськими мобілями. Учасники виступу були заарештовані, клуби і робітничі збори заборонені, демократичні і робітничі газети закриті.— *252.*

275 *Sommations* (вимога розійтись) — форма попередження при розгоні властями демонстрацій, зборів і т. д. За законом 1831 р. ця вимога повторювалася тричі під барабанний бій або звуки труб, після чого власті мали право застосувати силу.

Акт про безпорядки (Riot act), що набрав сили в Англії в 1715 р., забороняв будь-які «бунтівні збориша» більше ніж 12 чоловік: в разі порушення закону представники влади були зобов'язані зачитувати спеціальне попередження і застосовувати силу, якщо учасники зборів не розходилися протягом години.— *253.*

276 Йдеться про репресивні закони, прийняті в 1849 р.: 19 червня — закон про асоціації, 27 липня — закон про пресу, 9 серпня — закон про стан облоги.— *253.*

277 Під час подій 31 жовтня 1870 р. (див. примітку 272) Флуранс перешкодив розстрілові членів уряду національної оборони, до якого закликáв один із учасників повстання.— *254.*

278 Згадуваний Марксом декрет про заложників був прийнятий Комуною 5 квітня 1871 р. (Маркс зазначає дату публікації в англійській пресі). Згідно з цим декретом, всі особи, обвинувачені в зносинах з Версалем, оголошувалися заложниками. Цим заходом Паризька Комуна прагнула перешкодити розстрілам комунарів версальцями.— *254, 287.*

279 *«The Times»* («Часи») — найбільша англійська щоденна газета консервативного напряму; виходить у Лондоні з 1785 р.— *255.*

280 *Інвеститура* — система призначення службових осіб, для якої характерна повна залежність тих, що стоять на нижчому щаблі ієрархічної драбини, від вищестоящих, протиставляється тут виборній системі.— *260.*

281 *Жірондисти* — в період Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. партія великої буржуазії (назву дістала від департаменту Жіронди), що виступала проти революційної диктатури з позиції федералізму й автономії.— *260.*

282 *«Kladderadatsch»* («Кладдерадач») — ілюстрований сатиричний щотижневий журнал, видавався в Берліні з 1848 р.

«Punch, or the London Charivari» («Петрушка, або Лондонське шаріварі») — англійський щотижневий гумористичний журнал буржуазно-ліберального напряму, виходить у Лондоні з 1841 р.— *261, 376.*

283 Мається на увазі декрет Паризької Комуни від 16 квітня 1871 р. про розстрочку на 3 роки платежів по всіх боргових зобов'язаннях та про скасування виплати по них процентів.— *263.*

284 Маркс має на увазі відхилення Установчими зборами 22 серпня 1848 р. законопроекту про «полюбовні угоди», в якому передбачалась відстрочка платежів для боржників. Внаслідок цього значна частина дрібної буржуазії зовсім розорилася й опинилася під владою кредиторів з великої буржуазії.— *263.*

285 *Frères ignorantins* («невігластвуючі брати») — прізвисько релігійного ордену, що виник у Реймсі в 1680 р., члени якого зобов'язувалися присвятити себе навчанню дітей бідняків; у школах ордену учні діставали головним чином релігійне виховання, набуваючи дуже мізерних знань з інших галузей.— *263.*

286 *Республіканський союз департаментів* — політична організація, що об'єднувала представників дрібнобуржуазних верств, уродженців різних областей Франції, які проживали в Парижі; закликáла жителів усіх департаментів підтримати Паризьку Комуну в боротьбі проти версальського уряду.— *263.*

287 Мабуть, ідеться про відозву Паризької Комуни «До трудящих сіл» («Aux travailleurs des campagnes»), опубліковану в квітні — на початку травня 1871 р. в газетах Комуни і випущену окремою листівкою.— *263.*

288 Маркс має на увазі закон від 27 квітня 1825 р. про виплату колишнім емігрантам компенсації за конфісковані в них у роки Французької буржуазної революції маєтки.— *263.*

289 *Додатковий податок у 45 сантимів* на кожний франк прямих податків був установлений тимчасовим урядом Другої республіки 16 березня 1848 р. Податок, увесь тягар якого ліг на селянство, викликав у його середовищі глибоке незадоволення, яким скористалися великі землевласники і католицькі священики для агітації проти демократів і робітників Парижа та перетворення селянства в резерв контрреволюції.— *264.*

290 Маються на увазі реакційні заходи, здійснені французьким урядом на початку 1850 р.,— указ про поділ Франції на військові округи, надання президентові республіки права знімати й призначати мерів, закон про сільських учителів, про народну освіту та ін.— *264.*

291 В монастирі Пікпюс у результаті обшуків виявилися випадки багаторічного ув'язнення черниць у келіях, були знайдені також знаряддя тортур; у церкві святого Лаврентія було знайдено таємне кладовище, що стало доказом вчинених убивств. Ці факти Комуна розголосила в газеті «Mot d'Ordre» («Пароль») 5 травня 1871 р., а також у брошурі «Les Crimes des congrégations religieuses» («Злочини церковників»).— *266.*

292 *Вільгельмсгеє* (поблизу Касселя) — зáмок пруських королів, де з 5 вересня 1870 по 19 березня 1871 р. перебував полонений Наполеон III та його офіцери, головним заняттям яких було виготовлення цигарок для власного вжитку.— *266, 285, 337.*

293 *Абсентеїсти* (від слова «absent» — «відсутній») — великі землевласники, які звичайно не проживали в своїх маєтках, що управлялися земельними агентами або здавалися в оренду спекулянтам-посередникам, які в свою чергу здавали їх на кабальних умовах в суборенду дрібним орендарям.— *267.*

294 У цьому описові Парижа за Комуни Маркс використав замітки Лафарга про перебування в Парижі 9—18 квітня 1871 р., опубліковані ним у «Tribune de Bordeaux» 24 квітня 1871 р.— *267.*

295 *Francs-fileurs* (буквально: «вільні втікачі») — глузливе прізвисько, дане паризьким буржуа, які втекли з міста під час його облоги. Іронічного характеру цьому прізвиськові надавала його співзвучність із словом «francs-tireurs» («вільні стрільці») — назва французьких партизанів, які брали активну участь у боротьбі проти пруссаків.— *268.*

296 *Кобленц* — місто в Німеччині, під час Французької буржуазної революції кінця XVIII ст.— центр дворянсько-монархічної еміграції і підготовки інтервенції проти революційної Франції. В Кобленці перебував емігрантський уряд на чолі з запеклим реакціонером, колишнім міністром Людовіка XVI де Калонном.— *268.*

297 *Шуанами* комунари називали монархічно настроєний загін версальської армії, навербований у Бретані, за аналогією з учасниками контрреволюційного заколоту в Північно-Західній Франції в період буржуазної революції кінця XVIII ст.— *269.*

298 *Зуави* — рід французької легкої піхоти (назва «зуави» походить від найменування одного з алжірських племен). Спочатку, в 20-х рр. XIX ст., це були колоніальні війська з місцевого населення, згодом комплектувалися з французів, при цьому в них зберігався колишній східний одяг.

Мається на увазі полк папської гвардії, організований і навчений за зразком зуавів.— *269.*

299 Під впливом пролетарської революції в Парижі, що привела до створення Паризької Комуни, в Ліоні (в березні 1871 р.) і Марселі (в квітні) відбулися революційні виступи з метою проголосити Комуну. Проте виступи народних мас були жорстоко придушені урядовими військами.— *270.*

300 Прийнятий 6 червня 1871 р. Національними зборами закон про пресу передбачав суворі покарання, аж до закриття друкованих органів, за виступи проти властей.

За законом про процедуру військових судів, внесеним Дюфором у Національні збори, вирок мав бути ухвалений і виконаний протягом 48 годин — *270.*

301 Йдеться про торговельний договір між Англією і Францією, підписаний 23 січня 1860 р. В цьому договорі Франція відмовлялася від заборонної митної політики і замінювала її введенням мит, які не могли перевищувати 30 % вартості товарів. Наслідком укладення цього договору було різке посилення конкуренції на внутрішньому ринку Франції в результаті припливу товарів з Англії, що викликало незадоволення французьких промисловців.— *271.*

302 Мається на увазі обстановка терору і кривавих репресій у Стародавньому Римі на різних стадіях кризи рабовласницької Римської республіки в I ст. до н. е. *Диктатура Сулли* (82—79 рр. до н. е.).

Перший і другий римський тріумвірати (60—53 і 43—36 рр. до н. е.) — диктатура римських полководців, у першому випадку — Помпея, Цезаря і Красса, в другому — Октавіана, Антонія і Лепіда.— *273.*

303 *«Journal de Paris»* («Газета Парижа») — щотижнева газета, виходила в Парижі з 1867 р., дотримувалася монархічно-орлеаністського напряму. Маркс цитує нижче статтю Ерве з газети від 31 травня 1871 р., в якій відтворюється цитата з твору Таціта «Історія», книга 3, розділ 83.— *274.*

304 У серпні 1814 р., під час війни між Англією і США (1812—1814), англійські війська, захопивши Вашінгтон, спалили Капітолій (будинок конгресу), Білий дім (резиденцію президента) та інші громадські будинки столиці.

У жовтні 1860 р., під час колоніальної війни Англії і Франції проти Китаю (1856—1860), англо-французькі війська пограбували і потім спалили літнє палацове містечко поблизу Пекіна — багатюще зібрання скарбів китайської архітектури і мистецтва.— *275.*

305 Натяк на пожежі в Москві під час Вітчизняної війни 1812 р.— *275.*

306 Мається на увазі лист А. Жакме від 26 червня 1848 р., опублікований у лондонській французькій газеті «La Situation» 25 квітня 1871 р.— *276.*

307 Маркс називає прусську палату депутатів *«chambre introuvable»* («незрівнянна палата») за аналогією з французькою (див. примітку 266). Збори, обрані в січні — лютому 1849 р., складалися з привілейованої аристократичної «палати панів» і другої палати, до двоступеневих виборів у яку допускалися лише так звані «самостійні пруссаки». Бісмарк, обраний до другої палати, був у ній одним із лідерів крайнього правого юнкерського угруповання.— *277.*

308 *Robinet J. F. E.* Political notes on the present situation of France & Paris. Ed. by Edward Spencer Beesly. London. [1871], p. 3, 6 (*Робіне Ж.-Ф.-Е.* Політичні замітки про сучасне становище Франції і Парижа. Вид. Едуардом-Спенсером Бізлі. Лондон, [1871], с. 3, 6).— *278.*

309 *«The Daily News»* («Щоденні новини») — англійська ліберальна газета, орган промислової буржуазії; виходила під цією назвою в Лондоні з 1846 по 1930 р.— *279.*

310 *«Le Temps»* («Час») — французька щоденна газета консервативного напряму, орган великої буржуазії; виходила в Парижі з 1861 по 1943 р.— *279.*

311 *«The Evening Standard»* («Вечірній прапор») — вечірній випуск англійської консервативної газети «Standard»; виходив у Лондоні в 1857—1905 рр.— *279.*

312 Ця заява Генеральної Ради була написана Марксом і Енгельсом у зв'язку з циркуляром Жюля Фавра від 6 червня 1871 р., який звернувся до європейських урядів із закликом організувати спільне переслідування Інтернаціоналу. Заява була опублікована за підписом секретаря Ради Джона Хейлза в «Times» 13 червня 1871 р. і широко відтворена в європейській робітничій і демократичній пресі. Її текст був включений як додаток до «Громадянської війни у Франції» в друге і третє англійські видання, а також у німецькі видання 1871, 1876, 1891 рр.— *280.*

313 У зв'язку з обговоренням у пресі проекту Тьєра про укріплення Парижа (див. примітку 261), утопічний комуніст Етьєнн Кабе різко засудив газету «National», яка гаряче підтримала проект, спрямований проти робітничого і демократичного руху. Це стало приводом для полеміки між Кабе і газетою, що 10 квітня 1841 р. надрукувала статтю з нападками особистого характеру на Кабе. Той звернувся до суду, який у травні 1841 р. зобов'язав газету опублікувати написане Кабе спростування.— *280.*

314 Мається на увазі написаний Марксом циркулярний лист Генеральної Ради від 22 грудня 1868 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 339—341).— *280.*

315 *«The Spectator»* («Глядач») — англійський щотижневик ліберального напряму, виходив у Лондоні з 1828 р.— *281.*

316 Цей *Вступ* Енгельс написав для третього німецького видання праці Маркса «Громадянська війна у Франції», яка вийшла в 1891 р. до двадцятої річниці Паризької Комуни. Енгельс включив до цього видання написані Марксом Першу і Другу відозви Генеральної Ради про франко-прусську війну, які з того часу звичайно публікуються разом з «Громадянською війною у Франції».— *282.*

317 *Виняткоеий закон проти соціалістів* був запроваджений у Німеччині 21 жовтня 1878 р. За цим законом були заборонені всі організації соціал-демократичної партії, масові робітничі організації, робітнича преса, конфісковувалася соціалістична література, соціал-демократи зазнавали репресій. Під натиском масового робітничого руху закон був скасований 1 жовтня 1890 р.— *282.*

318 Мається на увазі липнева буржуазна революція 1830 р. у Франції, в якій робітники не виступали ще як самостійна сила.— *284.*

319 *Proudhon P. J.* Idée générale de la Révolution au XIX siècle. Paris, 1868.— *290, 411.*

320 *Посибілісти* — опортуністична течія у французькому соціалістичному русі, очолювана Бруссом, Малоном та ін., що призвела в 1882 р. до розколу в Робітничій партії Франції. Лідери цієї течії проголосили

реформістський принцип — добиватися лише «можливого» («possible»); звідси назва посибілісти.— *290.*

321 *Лондонська конференція І Інтернаціоналу,* що ознаменувала важливий етап у боротьбі Маркса і Енгельса за пролетарську партію, відбулася 17—23 вересня 1871 р. Скликана в обстановці жорстоких репресій після поразки Паризької Комуни, вона була порівняно вузькою за своїм складом: у роботі її взяли участь 22 делегати з ухвальним голосом і 10 — з дорадчим. Країни, що не змогли послати делегата на конференцію, були представлені відповідними секретарями-кореспондентами Генеральної Ради. Маркс представляв на конференції Німеччину, Енгельс — Італію.

Промова Енгельса «Про політичну дію робітничого класу» була виголошена на засіданні конференції 21 вересня 1871 р. на обгрунтування резолюції IX, що визнала за необхідне створити в кожній країні особливу самостійну політичну партію робітничого класу, «яка протистоїть усім старим партіям, створеним імущими класами». Гаагський конгрес Інтернаціоналу, що відбувся в 1872 р., ухвалив включити резолюцію про політичну дію в Загальний Статут як статтю 7а (див. цей том, с. 343). Зберігся підготовлений до друку Марксом примірник Загального Статуту з відповідною зміною; видання не було здійснене в зв'язку з загальною політичною обстановкою (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 44, с. 422).

Промова Енгельса, виголошена французькою мовою, друкується за збереженим авторським записом.— *293, 298.*

322 *Промова Маркса «Про семиріччя Інтернаціоналу»* була виголошена на урочистих зборах у Лондоні 24 вересня 1871 р.; збереглася лише в кореспондентському записі, опублікованому в американській газеті «The World», яка прихильно ставилася до Інтернаціоналу.— *295.*

323 *Праця Маркса і Енгельса «Мнимі розколи в Інтернаціоналі»* становить собою циркуляр, затверджений Генеральною Радою Інтернаціоналу на засіданні 5 березня 1872 р. У цій праці документально обгрунтована принципова позиція і тактика Генеральної Ради в боротьбі проти одного з різновидів дрібнобуржуазного анархізму — бакунізму. Прямим приводом для написання цієї праці став з'їзд швейцарських бакуністів у Сонвільє 12 листопада 1871 р. і прийнятий на ньому документ, у якому заперечувалися повноваження Лондонської конференції 1871 р. (див. примітку 321) і проти Генеральної Ради висувалися наклепницькі звинувачення в перевищенні влади та порушенні Статуту Інтернаціоналу. Після Лондонської конференції Інтернаціоналу, на якій уперше обговорювалося питання про поведінку бакуністів у Швейцарії, їх напади на Генеральну Раду, на принципи її керівництва та її особовий склад набрали особливо гострого характеру; постала потреба роз'яснити членам Інтернаціоналу справжній стан речей.

Написаний французькою мовою циркуляр «Мнимі розколи в Інтернаціоналі» був надрукований у Женеві в кінці травня 1872 р. в кількості 2000 прим.— *297.*

324 Мається на увазі *Міжнародний Альянс соціалістичної демократії* (Альянс) — революційне анархістське товариство, засноване М. Бакуніним у Женеві в жовтні 1868 р. на противагу Міжнародному Товариству Робітників; проіснувало в різних формах до середини 70-х рр. у Швейцарії, Іспанії та Італії. Альянс не раз оголошував про свій розпуск і знову відроджувався, то як відкрите або таємне товариство, то у вигляді місцевої організації, то видаючи себе за організацію Інтернаціоналу.— *297, 348, 455, 515, 527.*

325 Із червня 1871 р. Генеральна Рада займалася збиранням і розподілом матеріальної допомоги, а також працевлаштуванням емігрантів Комуни, які втекли в Англію від переслідувань версальського уряду.— *298.*

326 У травні 1871 р. почався великий страйк будівельних і машинобудівних робітників Ньюкасла. Ввезення в Англію штрейкбрехерів було зірване завдяки енергійній підтримці Генеральної Ради Інтернаціоналу, і страйк у Ньюкаслі закінчився в жовтні 1871 р. перемогою робітників: вони добилися встановлення 54-годинного робочого тижня.— *298.*

327 *Базельський конгрес І Інтернаціоналу* відбувся 6—11 вересня 1869 р. Маркс на конгресі не був присутній, але взяв найактивнішу участь у його підготовці. На конгресі були прийняті рішення про об'єднання професійних спілок у національному і міжнародному масштабі, резолюції в питанні про земельну власність та ряд рішень з організаційного зміцнення Інтернаціоналу і розширення повноважень Генеральної Ради.

Згадуване нижче «Конфіденціальне повідомлення всім секціям» див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 435.— *298, 335.*

328 Йдеться про Лондонську конференцію 1865 р. (див. примітку 207), що була скликана замість передбачуваного конгресу Інтернаціоналу в Брюсселі, та Лондонську конференцію 1871 р. (див. примітку 321).— *299.*

329 У циркулярній депеші Ж. Фавра від 26 травня 1871 р. дипломатичним представникам Франції за кордоном пропонувалося добиватися від європейських урядів арешту й видачі емігрантів Комуни як звичайних карних злочинців.

Дюфором був запропонований законопроект, розроблений спеціальною комісією французьких Національних зборів і ухвалений 14 березня 1872 р. За законом належність до Інтернаціоналу каралася тюремним ув'язненням.— *299.*

330 Влітку 1871 р. Бісмарк і канцлер Австро-Угорщини Бейст вжили заходів для спільної боротьби з робітничим рухом. 17 червня 1871 р. Бісмарк послав Бейсту пам'ятну записку, де повідомляв про заходи, вжиті в Німеччині і у Франції, проти діяльності Інтернаціоналу. В серпні 1871 р. на побаченні німецького і австрійського імператорів у Гаштейні і у вересні 1871 р. в Зальцбурзі питання про заходи спільної боротьби з Інтернаціоналом було винесене на спеціальне обговорення.

Італійський уряд включився в загальний похід проти Інтернаціоналізму, що виявилося в розгромі неаполітанської секції в серпні 1871 р. та в переслідуванні членів Товариства.

Навесні і влітку 1871 р. іспанський уряд вжив проти робітничих організацій і секцій Інтернаціоналу репресивних заходів; у зв'язку з цим члени Іспанської федеральної ради Мора, Мораго та Лоренцо були змушені емігрувати в Ліссабон.— *299.*

331 В Австро-Угорщині в червні 1870 р. були заарештовані й засуджені за обвинуваченням у державній зраді діячі австрійської соціал-демократії Г. Обервіндер, А. Шей, Й. Мост і Ф. Папст; переслідувань зазнали також деякі робітничі товариства.

У Німеччині були заарештовані і віддані під суд члени Комітету німецької Соціал-демократичної робітничої партії (див. примітку 249). 17 грудня 1870 р. за виступи проти загарбницької війни був заарештований Бебель, а пізніше — Лібкнехт, які звинувачувалися в «підготовчих діях до державної зради».— *299.*

332 Центральний комітет Північноамериканської федерації Міжнародного Товариства Робітників 12 серпня 1871 р. ухвалив не посилати делегатів на Лондонську конференцію, а наявні кошти використати для допомоги емігрантам Комуни. Становище робітників США і діяльність Центрального комітету були висвітлені в спеціальній доповіді від 20 серпня 1871 р., зміст якої коротко виклав Маркс на засіданні конференції 22 вересня 1871 р.— *299.*

333 Лондонська конференція 1871 р. на пропозицію Маркса доручила Генеральній Раді утворити для Англії окрему *Федеральну раду* Інтернаціоналу; до цього часу функції Федеральної ради в Англії виконувала безпосередньо сама Генеральна Рада, що перебувала в Лондоні. 25 жовтня 1871 р. з представників лондонських секцій і деяких тред-юніонів, що приєднувалися до Інтернаціоналу, була створена Лондонська федеральна рада, яка з березня 1872 р. шляхом приєднання до федерації ряду місцевих секцій почала діяти як Федеральна рада для Англії. Група реформістів (Дж. Хейлз та ін.), що очолювала її, прагнула протиставити Федеральну раду Генеральній Раді Інтернаціоналу, виступаючи проти її інтернаціоналістської позиції і відмовляючися визнати рішення Гаагського конгресу. На початку грудня 1872 р. в Федеральній раді стався розкол; частина її членів, які залишалися вірними рішенням Гаагського конгресу, конституювалась як Британська федеральна рада. Серед них були ветерани Союзу комуністів (Ф. Лесснер та ін.). Активну допомогу і підтримку їм подали Маркс і Енгельс.— *300.*

334 Йдеться про резолюції IX Лондонської конференції 1871 р. «Про політичну дію робітничого класу» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 414—415).— *300.*

335 Мається на увазі резолюція II Лондонської конференції 1871 р. «Про найменування національних рад і т. д.», яка забороняла створювати сепаратистські секції, що претендували на виконання особливих завдань, відмінних від спільної мети Інтернаціоналу (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 411—412).— *300.*

336 Йдеться про прокламацію Бакуніна «Російським, польським і всім слов'янським друзям», опубліковану в додатку до «Колокола» № 122—123, 15 лютого 1862 р.

«Колокол» — російська революційно-демократична газета, видавалася в 1857—1867 рр. О. І. Герценом та М. П. Огарьовим російською мовою і в 1868—1869 рр.— французькою мовою з російськими додатками; виходила до 1865 р. в Лондоні, потім у Женеві.— *300.*

337 *Ліга миру і свободи* — буржуазно-пацифістська організація, створена в 1867 р. в Швейцарії рядом дрібнобуржуазних і буржуазних республіканців та лібералів; провела конгреси в Берні в 1868 р. і в Лозанні в 1871 р.— *300, 514.*

338 Резолюція про ставлення до Ліги миру і свободи була ухвалена на засіданні Брюссельського конгресу Інтернаціоналу 12 вересня 1868 р. В резолюції зазначалося, що існування пацифістської Ліги, яка претендує на керівництво міжнародним робітничим рухом, є зайвим. Лізі пропонувалося приєднатися до Інтернаціоналу, а її членам — вступити в його секції.

Брюссельський конгрес Інтернаціоналу відбувся 6—13 вересня 1868 р. У підготовці конгресу Маркс брав безпосередню участь, але

сам на ньому не був присутній. На конгресі брало участь до 100 делегатів, було ухвалено найважливіше рішення про необхідність передачі в суспільну власність залізниць, надр, шахт і рудників, лісів, а також орної землі. Конгрес ухвалив також запропоновані Марксом резолюції про 8-годинний робочий день, про застосування машин, про ставлення до Бернського конгресу 1868 р. Ліги миру і свободи (див. примітку 337).— *300.*

339 Йдеться про спробу Бакуніна добитися на конгресі Ліги миру і свободи (див. примітку 337), що відбувся в Берні у вересні 1868 р., прийняття складеної ним плутаної соціалістичної програми. Після відхилення більшістю голосів його проекту Бакунін вийшов з Ліги миру і заснував Міжнародний Альянс соціалістичної демократії (див. примітку 324).— *300.*

340 Циркулярний лист Генеральної Ради від 22 грудня 1868 р. був написаний Марксом у зв'язку з обговоренням на засіданні питання про прийом Альянсу в Інтернаціонал, а також його Програми і Статуту. Зберігся надісланий примірник брошури цих документів з нанесеними на неї критичними зауваженнями Маркса (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 44, с. 371—375).

Циркулярний лист Генеральної Ради був розісланий усім секціям Інтернаціоналу як конфіденційне повідомлення і вперше опублікований у цій праці; збереглося кілька рукописів тексту листа з незначними варіантами.— *301.*

341 *Лозаннський конгрес* Інтернаціоналу, що відбувся 2—8 вересня 1867 р., заслухав звіт Генеральної Ради і доповіді з місць, які свідчили про зміцнення організацій Інтернаціоналу в окремих країнах. Всупереч Генеральній Раді, прудоністи нав'язали свій порядок денний: їм удалося добитися ухвалення кількох своїх резолюцій. Проте вони не змогли захопити керівництво Інтернаціоналом у свої руки. Конгрес переобрав Генеральну Раду в попередньому складі і зберіг місце її перебування в Лондоні.— *301.*

342 Складений Марксом, після наради з Енгельсом, другий циркулярний лист Генеральної Ради від 9 березня 1869 р. так само, як і перший, був розісланий секціям як конфіденційне повідомлення і вперше опублікований у цій праці.— *303.*

343 Відповідно до умов, поставлених Генеральною Радою Інтернаціоналу в своєму циркулярному листі від 9 березня 1869 р., Центральне бюро Альянсу внесло поправку в свою програму, офіційно заявило про розпуск своєї міжнародної організації і конституювалось як місцева секція в Женеві під назвою «Альянс соціалістичної демократії. Центральна секція»; головою її став М. Бакунін, який фактично й далі здійснював керівництво таємною міжнародною організацією, що зберігалася всередині Інтернаціоналу.— *304.*

344 На Базельському конгресі 1869 р. (див. примітку 327) відбулася перша відкрита дискусія між прихильниками Генеральної Ради, які вже стояли на грунті наукового соціалізму, і бакуністами з усіх питань порядку денного. Конгрес переобрав на новий строк увесь склад діючої Генеральної Ради, розширивши її повноваження, і зберіг її місцеперебування в Лондоні.— *304.*

345 *Нечаєвський процес* — процес над учнівською молоддю, яку звинувачували в таємній революційній діяльності, слухався в Петербурзі в

липні — серпні 1871 р. Ще в 1869 р. Нечаєв установив зв'язок з Бакуніним, розгорнув діяльність по створенню в ряді міст Росії змовницької організації «Народна розправа», у якій проповідувались анархістські ідеї «абсолютного руйнування». Революційно настроєних студентів і різночинну інтелігенцію в нечаєвську організацію привабили гостра критика царського режиму і заклик до рішучої боротьби з ним. Використовуючи одержаний від Бакуніна мандат «Європейського революційного союзу», Нечаєв видавав себе за представника Інтернаціоналу і вводив в оману членів створеної ним організації. На судовому процесі були розголошені авантюристичні методи, які застосовував Нечаєв для досягнення своєї мети.— *304.*

346 *«Le Progrès»* («Прогрес») — бакуністська газета, видавалася французькою мовою в Локлі за редакцією Гільйома з грудня 1868 по квітень 1870 р.— *304.*

347 *«L'Égalité»* («Рівність») — щотижнева швейцарська газета, орган Романської федерації Інтернаціоналу; виходила в Женеві французькою мовою з грудня 1868 по грудень 1872 р. Деякий час перебувала під впливом Бакуніна. У січні 1870 р. Романська федеральна рада добилася виведення бакуністів з редакції, після чого газета почала підтримувати лінію Генеральної Ради.— *304.*

348 Далі цитується пункт 1 укладеного Марксом циркулярного листа «Генеральна Рада — Федеральній раді Романської Швейцарії» від 1 січня 1870 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 385—392). У цьому документі, адресованому керівництву секціями Інтернаціоналу в Романській Швейцарії, була вперше проаналізована розкольницька діяльність бакуністів у рядах Інтернаціоналу. Сучасникам він був відомий під назвою «Конфіденціальне повідомлення», під якою він у доповненому вигляді був повідомлений Марксом Л. Кугельману для членів Інтернаціоналу в Німеччині (див.: там же, с. 410—421).— *304.*

349 *«Le Travail»* («Праця») — французька щотижнева газета, орган паризьких секцій Інтернаціоналу, видавалася з 3 жовтня по 12 грудня 1869 р. в Парижі.— *305.*

350 *Ліга громадського блага* (Ligue du bien public) — одне з численних пацифістських товариств, що виникали в Європі в кінці 50 — на початку 60-х рр. XIX ст.; було засноване французьким публіцистом, соціалістом-утопістом Едмоном Потоньє.— *305.*

351 *«La Solidarité»* («Солідарність») — щотижнева бакуністська газета, виходила французькою мовою (квітень — вересень 1870 р.) в Невшателі і (березень — травень 1871 р.) в Женеві.— *306.*

352 *«Фабрикою»* («La Fabrique») в Женеві та її околицях у той період називали виробництво годинників і ювелірних виробів, яке велося у великих і дрібних майстернях мануфактурного типу, а також робітниками-надомниками.— *306.*

353 Резолюцію, ухвалену Генеральною Радою 28 червня 1870 р., з приводу розколу на з'їзді Романської федерації в Шо-де-Фоні, див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 431. Згодом група бакуністських секцій, яка відкололася на з'їзді, прибрала назву Юрської федерації, за місцезнаходженням секції в гірському районі Юри (Швейцарія).— *306.*

354 Йдеться про відозву «До секцій Інтернаціоналу» від 5 вересня 1870 р., укладену бакуністами Дж. Гільйомом і Г. Бланом і опубліковану в Невшателі як додаток до № 22 газети «Solidarité».— *307*.

355 *Повстання в Ліоні* почалося *4 вересня 1870 р.* в зв'язку із звісткою про поразку під Седаном (див. примітку 242). Бакунін, який прибув у Ліон 15 вересня, взяв у свої руки керівництво рухом і, намагаючись здійснити анархістську програму «соціальної ліквідації», проголосив 28 вересня скасування держави; через відсутність певного плану дій і зв'язків Бакуніна та анархістів з робітничими масами авантюра закінчилася провалом.— *307*.

356 Бакуніст Робен звернувся в квітні 1870 р. до Паризької федеральної ради з пропозицією визнати створений анархістами на з'їзді в Шо-де-Фоні федеральний комітет як Романський федеральний комітет. Після того як Генеральна Рада роз'яснила членам Паризької федеральної ради суть розколу, що відбувся в Швейцарії, Федеральна рада вирішила, що не має права втручатися в справу, яку належить розглянути в Генеральній Раді.— *308*.

357 Мається на увазі розгорнутий текст: «Резолюція Лондонської конференції про розкол у Романській Швейцарії» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 420—422).— *308*.

358 *Malon B.* La troisième défaite du prolétariat français. Neuchâtel, 1871 (*Малон Б.* Третя поразка французького пролетаріату. Невшатель, 1871).— *308*.

359 *Секція пропаганди і революційної соціалістичної дії* виникла 6 вересня 1871 р. замість розпущеної в серпні женевської секції «Альянс соціалістичної демократії». В її організації, крім колишніх членів цієї секції М. Жуковського, Ш.-Е. Перрона та ін., взяли участь деякі французькі емігранти, зокрема Ж. Гед і Б. Малон.— *309*.

360 *«La Révolution Sociale»* («Соціальна революція») — щотижнева газета, видавалася в Женеві французькою мовою з жовтня 1871 по січень 1872 р., з листопада 1871 р.— офіційний орган анархістської Юрської федерації.— *309*.

361 Див.: *Leo A.* La guerre sociale. Discours prononcé au Congrès de la paix à Lausanne 1871. Neuchâtel, 1871, p. 7 (*Лео А.* Соціальна війна. Промова, виголошена на конгресі Ліги миру в Лозанні, 1871 р. Невшатель, 1871, с. 7).— *309*.

362 *«Le Figaro»* («Фігаро») — французька реакційна газета, виходить у Парижі з 1854 р., була зв'язана з урядом Другої імперії.

«Le Gaulois» («Галл») — щоденна газета консервативно-монархічного напряму, орган великої буржуазії та аристократії, виходила в Парижі з 1867 по 1929 р.

«Paris-Journal» («Паризька газета») — щоденна реакційна газета, зв'язана з поліцією; видавалась Анрі де Пеном у Парижі з 1868 по 1874 р. Поширювала брудні наклепи про Інтернаціонал і Паризьку Комуну.— *309*.

363 Рішення Генеральної Ради «Про конфлікт у Ліонській секції» від 8 березня 1870 р. було складене Марксом (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 44, с. 378—379).— *310*.

364 Мається на увазі «Резолюція Генеральної Ради з приводу виступу Ф. Піа» від 7 липня 1868 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 311).— *310.*

365 Резолюцію Генеральної Ради від 10 травня 1870 р. про «Французьку федеральну секцію в Лондоні» див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 427. Протягом 1869 р. в Генеральній Раді не раз порушувалося питання про офіційне відмежування від групи французьких дрібнобуржуазних емігрантів у Лондоні, прибічників Ф. Піа. Навесні 1870 р. таке відмежування стало особливо необхідним, оскільки у Франції готувався третій процес проти членів Інтернаціоналу, які звинувачувалися в змові з метою вбивства Наполеона III, і як обвинувальні матеріали на ньому фігурували документи так званої Французької секції в Лондоні.— *311.*

366 *Енгельс Ф.* Резолюція Генеральної Ради про виключення Дюрана.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 426.— *311.*

367 *Маркс К.* Резолюція Генеральної Ради про статут Французької секції 1871 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 428—429.— *312.*

368 *Маркс К.* Проект резолюції Генеральної Ради про Французьку секцію 1871 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 453—454. Уперше ця резолюція в скороченому вигляді публікується в цій праці Маркса і Енгельса.— *312.*

369 Мається на увазі ухвалена Лондонською конференцією 1871 р. резолюція, яка відзначала, що німецькі робітники під час франко-прусської війни виконали свій інтернаціональний обов'язок (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 416).— *313.*

370 *«Qui Vive!»* («Хто йде!») — щоденна газета, виходила в 1871 р. в Лондоні французькою мовою; орган Французької секції 1871 р.; лист О. Серрайє від 11 листопада 1871 р. опубліковано в газеті 16 листопада 1871 р., а також у ряді інших газет.

«La Constitution» («Конституція») — французька радикально-республіканська газета, виходила в Парижі в 1871 р.

«La Radical» («Радикал») — французька буржуазно-демократична газета, видавалася в Парижі в 1871—1872 рр.

«L'Émancipation» («Визволення») — французька республіканська газета, виходила в Тулузі з 1867 р.

«L'Europe» — очевидно, мається на увазі *«Le Courrier de l'Europe»* («Європейський кур'єр») — французька орлеаністська газета, видавалася в Лондоні з 1840 по 1889 р.— *314.*

371 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 441—445.— *314.*

372 Congrès ouvrier de l'Association Internationale des Travailleurs tenu à Genève du 3 au 8 Septembre 1866. Genève, 1866, p. 27, note.— *314.*

373 Troisième procès de l'Association Internationale des Travailleurs à Paris, 1870, p. 4.— *315.*

374 Йдеться про резолюцію XVII Лондонської конференції «Про розкол у Романській Швейцарії» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 417—418).— *315.*

375 *«Journal de Genève national, politique et littéraire»* («Женевська національна, політична і літературна газета») — консервативна газета, видається з 1826 р.— *317.*

376 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 414—415.— *318.*

377 *Ікарійці* — прибічники мирного утопічного комунізму Етьєнна Кабе, автора книги-утопії «Подорож в Ікарію».— *319.*

378 Про циркуляр Ж. Фавра від 6 червня 1871 р. див. примітку 312, а також написану Марксом і Енгельсом з цього приводу заяву (див. цей том, с. 280—281).

До доповіді, поданої Саказом 5 лютого 1872 р. від імені комісії, що розглядала законопроект Дюфора (див. примітку 329), Маркс і Енгельс повертаються в кінці цієї праці (див. цей том, с. 333).— *320.*

379 Тут і нижче Маркс цитує текст Статуту Інтернаціоналу, затверджений Женевським конгресом, за виданням, що вийшло в Лондоні англійською мовою («Rules of the International Working Men's Association», 1867).— *321.*

380 Тут описка. Стаття 6 Загального Статуту була ухвалена на Женевському конгресі Інтернаціоналу 1866 р.— *323.*

381 *Робітнича федерація* була створена в Туріні восени 1871 р. і перебувала під впливом мадзіністів. У січні 1872 р. з федерації вийшли пролетарські елементи, які утворили товариство *Визволення пролетаря*, прийняте потім як секція в Інтернаціонал. На чолі товариства аж до лютого 1872 р. стояв провокатор Терцагі.

«Il Proletario» («Пролетар») — італійська газета, видавалася в Туріні з 1872 по 1874 р., виступала на захист бакуністів проти Генеральної Ради і рішень Лондонської конференції.— *323.*

382 *З'їзд шістнадцяти* — мається на увазі з'їзд швейцарських бакуністів у Сонвільє 12 листопада 1872 р. (див. цей том, с. 315).— *326.*

383 У листопаді 1871 р. буржуазний демократ Стефаноні висунув проект створення *«Універсального товариства раціоналістів»*, програма якого являла собою мішанину буржуазно-демократичних поглядів з ідеями дрібнобуржуазного утопічного соціалізму (організація землеробських колоній для розв'язання соціального питання і т. д.). Завданням товариства було відвернути увагу робітників від Інтернаціоналу і перешкодити поширенню його впливу в Італії; але водночас Стефаноні заявляв про свою солідарність з Альянсом соціалістичної демократії. Викриття Марксом і Енгельсом справжніх цілей Стефаноні і прямих зв'язків анархістів з буржуазними демократами, поряд із виступами діячів італійського робітничого руху проти проекту Стефаноні, призвели до його провалу.— *330.*

384 Називаючи керівників лассальянського Загального німецького робітничого союзу (див. примітку 457) «бісмарківськими соціалістами», а їх орган *«Neuer Social-Demokrat»* («Новий соціал-демократ») (виходив у Берліні з 1871 по 1876 р.) «поліцейською газетою», Маркс і Енгельс мали на увазі здійснювану лассальянцями політику пристосування до бісмарківського режиму, загравання з панівними класами, які поєднувалися з ворожими випадами проти марксистського керівництва Інтернаціоналу і німецької Соціал-демократичної робітничої партії, під-

тримкою, що виявлялася бакуністам і представникам інших антипролетарських течій.— *330.*

[385] *«Білосорочечники»*, або *«білі блузи»*,— учасники банд, навербовані у Франції з декласованих елементів префектурою поліції Другої імперії. Видаючи себе за робітників, вони влаштовували провокаційні демонстрації і виступи, створюючи привід для переслідування справді робітничих організацій.— *330.*

[386] *Richard A. et Blanc G.* L'Empire et la France nouvelle. Appel du peuple et de la jeunesse à la conscience française. Bruxelles, 1872.— *331.*

[387] Ці три резолюції були написані Марксом для оголошення 18 березня 1872 р. на публічному мітингу, який скликала Генеральна Рада на честь річниці Паризької Комуни 1871 р. Одержавши відповідну вказівку від лондонських властей, господар приміщення в останній момент відмовився надати його для наміченої мети. Численні бажаючі відзначити дату, що зібралися, перейшли в менш просторе приміщення клубу емігрантів Комуни, де провели урочисті збори.— *334.*

[388] *«Звіт Генеральної Ради п'ятому щорічному конгресові Міжнародного Товариства Робітників»*, складений Марксом, був затверджений на засіданні Генеральної Ради в кінці серпня 1872 р. На відкритому засіданні Гаагського конгресу 5 вересня звіт був прочитаний Марксом німецькою мовою; перед читанням Маркс попередив присутніх, що змушений торкатися діяльності Інтернаціоналу в найзагальніших рисах, оскільки звіт призначений для публікації в пресі. Потім звіт Генеральної Ради був прочитаний секретарями конгресу французькою, англійською і голландською мовами й прийнятий усіма делегатами, крім іспанських делегатів — членів Альянсу, які утрималися від голосування. Текст звіту був опублікований в англійській, німецькій, бельгійській, швейцарській та іспанській пресі Інтернаціоналу і як листівка німецькою мовою.

Гаагський конгрес І Інтернаціоналу відбувся 2—7 вересня 1872 р. На ньому були присутні 65 делегатів від 15 національних організацій. Роботою конгресу особисто керували Маркс і Енгельс, які спеціально приїхали в Гаагу. На конгресі була завершена багаторічна боротьба Маркса і Енгельса та їх соратників проти дрібнобуржуазного сектантства і реформізму в робітничому русі. Розкольницька діяльність анархістів була засуджена, і їхні лідери виключені з Інтернаціоналу. Рішення Гаагського конгресу заклали фундамент для створення в майбутньому самостійних політичних партій робітничого класу в різних країнах.— *335, 352, 530, 532.*

[389] Мається на увазі написана Марксом 3 травня 1870 р. заява Генеральної Ради «Про переслідування членів французьких секцій» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 425—426).— *335.*

[390] Маркс має на увазі опубліковані в Парижі в кінці 1870—1871 рр. у двох томах «Papiers et correspondance de la Famille impériale» («Документи і листування імператорської сім'ї»), у першому томі яких були вміщені відповідні депеші міністра Олів'є.— *335.*

[391] Йдеться про третій процес членів паризької організації Інтернаціоналу, який відбувався 22 червня — 8 липня 1870 р. До суду було притягнуто 38 чоловік, у тому числі Варлен (йому вдалося втекти), Франкель, Жоаннар, Авріаль та інші діячі робітничого руху. Обвинувачені були

засуджені до тюремного ув'язнення до одного року і до грошового штрафу.— *336.*

[392] Звернення за підписом 50 членів Інтернаціоналу було опубліковане у французькій газеті «Réveil» № 409, 12 липня 1870 р. і передруковане рядом газет Інтернаціоналу.— *336.*

[393] Мається на увазі виступ Бебеля і Лібкнехта в рейхстазі 26 листопада 1870 р. (див. примітку 331).

Незважаючи на арешт, під час загальних виборів у березні 1871 р. Бебель був знову обраний депутатом рейхстагу.— *338.*

[394] *Загальний робітничий союз* — перша соціалістична організація в Угорщині; Союз вів соціалістичну пропаганду, керував страйковою боротьбою робітників. Керівники Союзу (Кароль Фаркаш, Антал Ірлінгер, Віктор Кюльфельді) входили в угорську секцію Міжнародного Товариства Робітників, були зв'язані з австрійськими і німецькими соціал-демократами і безпосередньо з Марксом. За організацію демонстрації солідарності з Паризькою Комуною 11 червня 1871 р. Союз був розпущений, а його керівники були заарештовані за звинуваченням у державній зраді. Проте через відсутність будь-яких доказів у звинуваченні і під тиском громадської думки підсудні були виправдані.— *338.*

[395] *Фенії* — учасники таємної ірландської революційно-демократичної організації, що боролася з кінця 50-х рр. за створення Ірландської республіки, незалежної від Англії. Фенії суворо переслідувалися англійськими властями, розглядалися як карні злочинці, зазнавали в ув'язненні найжорстокішого поводження, голоду й тортур. Маркс і Енгельс, засуджуючи змовницьку тактику і буржуазно-націоналістичні помилки фенїів, високо цінували революційний характер цього руху і прагнули спрямувати його на шлях масових виступів і спільних дій з англійськими робітниками. За ініціативою Маркса Генеральна Рада 30 листопада 1869 р. ухвалила резолюцію, що засуджувала — в особі прем'єр-міністра Гладстона — політику англійського уряду щодо ірландських в'язнів (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 384).— *339, 504.*

[396] *«Norddeutsche Allgemeine Zeitung»* («Північнонімецька загальна газета») — щоденна консервативна газета; в 60—80-х рр. офіціоз уряду Бісмарка; виходила в Берліні з 1861 по 1918 р.— *340.*

[397] Йдеться про циркуляр від 14 серпня 1871 р. міністра внутрішніх справ Італії Ланци, що наказував розпустити секції Інтернаціоналу. На підставі цього циркуляру 20 серпня була розгромлена єдина велика секція Інтернаціоналу в Італії — Неаполітанська.

У січні 1872 р. міністр внутрішніх справ Іспанії Сагаста також опублікував циркуляр, що наказував розпустити організації Інтернаціоналу. Ці циркуляри Ланци і Сагасти були ніби відповіддю італійського та іспанського урядів на заклик Ж. Фавра до спільної боротьби з Інтернаціоналом.— *340.*

[398] Обшук на квартирі в Утіна й перегляд його особистих паперів і документів Інтернаціоналу був зроблений 26—28 січня 1872 р. З протестом проти цієї змови всіх європейських урядів проти Інтернаціоналу виступили кантональна рада женевських секцій і Генеральна Рада Інтернаціоналу, опублікувавши написану Марксом і Енгельсом «Заяву Генеральної Ради про поліцейську сваволю швейцарських властей» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 477—478).— *341.*

399 У зв'язку з поліцейськими переслідуваннями, яких зазнали члени Інтернаціоналу в ірландських містах Дубліні і Корку, Генеральна Рада 2 квітня 1872 р. призначила комісію, до якої увійшов Маркс, для написання відповідної публічної заяви. Була випущена листівка під назвою «Поліцейський терор в Ірландії», в якій говорилося про необхідність зірвати «останні клапті ліберальної маски» з британського уряду, а «газети Інтернаціоналу в усьому світі день у день ставитимуть ім'я пана Гладстона в один ряд з іменами Сагасти, Ланци, Бісмарка і Тьєра» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 599—600).— *341.*

400 Натяк на зустріч імператорів Німеччини, Австро-Угорщини і Росії в Берліні у вересні 1872 р., що була спробою відновити реакційний союз цих держав; серед обговорюваних питань було також питання про спільну боротьбу з революційним рухом.— *342, 353.*

401 Офіційний текст резолюцій, ухвалених Гаагським конгресом, підготували до друку трьома мовами Маркс і Енгельс, які входили до складу редакційної комісії. В основу більшої частини ухвалених резолюцій лягли пропозиції Маркса і Енгельса, прийняті Генеральною Радою при обговоренні порядку денного конгресу влітку 1872 р. Такі резолюції статті 7а про Статут, про Регламент, про виключення американської секції № 12 та ін. Резолюція про місцеперебування Генеральної Ради, внесена на конгрес Марксом і Енгельсом, була обгрунтована в промові Енгельса (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 616—617). Резолюція про міжнародні зв'язки між товариствами опору була ухвалена за пропозицією Лафарга.

Зберігся рукопис Енгельса французькою мовою з повним текстом резолюцій, підготовлених до друку.— *343.*

402 Цей пункт резолюцій Гаагського конгресу підтвердив рішення Генеральної Ради від 5 і 12 березня 1872 р. про виключення тимчасово (до скликання чергового конгресу) Нью-йоркської секції № 12, на чолі якої стояли дві буржуазні феміністки — В. Вудхалл і Т. Клафлін (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 46).— *346.*

403 *Нова мадрідська федерація* була створена 8 липня 1872 р. членами редакції газети «Emancipación» (див. примітку 415) після того, як вони були виключені із старої Мадрідської федерації її бакуністським керівництвом. Визнана Генеральною Радою на правах самостійної організації Інтернаціоналу (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 117), секція вела рішучу боротьбу проти анархістського впливу в Іспанії, пропагувала на сторінках своєї газети ідеї наукового соціалізму; в її утворенні та діяльності активну участь брав П. Лафарг.— *347, 426.*

404 Рішення Гаагського конгресу про перенесення місцеперебування Генеральної Ради з Лондона в Нью-Йорк було прийняте за пропозицією Енгельса. Висуваючи його, основоположники марксизму керувалися тверезим аналізом загальної обстановки, що склалася в Європі, несприятливої для діяльності керівного органу Інтернаціоналу, а також побоюванням, що, залишаючись у Лондоні, Рада може опинитися в руках англійських реформістів або емігрантів-бланкістів.— *350.*

405 Закінчивши роботу, Маркс разом з іншими делегатами виїхав з Гааги в Амстердам на запрошення місцевої секції Інтернаціоналу. 8 вересня він виступив на мітингу з промовою (виголошеною німецькою і французькою мовами) про підсумки Гаагського конгресу, яка містила важливий внесок в теорію пролетарської революції. Текст промови зберігся в кореспондентському записі.— *352.*

406 *Праця Енгельса «До житлового питання»* склалася з трьох серій його статей, які друкувалися в газеті «Volksstaat» у травні 1872 — січні 1873 р. і тоді ж були видані як три окремі випуски. У 2-му виданні праці, підготовленому до друку автором, яке вийшло в світ у 1887 р. окремою книжкою, заголовки трьох розділів відповідають первісним назвам серій. Внесені Енгельсом у видання 1887 р. незначні зміни відбиті в підрядкових примітках, що публікуються в цьому томі.

В роки чинності в Німеччині виняткового закону проти соціалістів (див. примітку 317) праця Енгельса значилася в списку заборонених видань.— *355, 424.*

407 *«Der Volksstaat»* («Народна держава») — центральний орган німецької Соціал-демократичної робітничої партії (ейзенахців), видавався в Лейпцігу з 2 жовтня 1869 по 29 вересня 1876 р. Загальне керівництво газетою здійснювали В. Лібкнехт і А. Бебель. Надаючи великого значення діяльності газети, Маркс і Енгельс систематично постачали її матеріалами, друкували в ній свої статті, піддавали критиці окремі її промахи, газета відіграла значну роль у справі поширення марксизму.— *357, 424.*

408 Енгельс має на увазі шість статей про житлове питання («Die Wohnungsfrage»), надрукованих без підпису в газеті «Volksstaat» в лютому — березні 1872 р. і випущених також окремим виданням. Пізніше з'ясувалося, що автором їх був А. Мюльбергер, лікар за професією.— *357, 425.*

409 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 534—535.— *358.*

410 Енгельс цитує повний текст примітки про прудонівські категорії, даної Марксом на початку другого розділу I тому «Капіталу» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, розд. II, с. 92—93).— *361.*

411 Енгельс згадує дві події XIX ст., що ознаменували вихід пролетаріату на історичну арену як класу,— Червневе повстання 1848 р. (див. примітку 25) і Паризьку Комуну 1871 р.— *363.*

412 Мається на увазі промисловий переворот, стрибок у розвитку продуктивних сил, який полягає в переході від мануфактури до машинного виробництва. В Англії це відбулося в 60-х рр. XVIII ст. В XIX ст. у різний час ступили на шлях промислового перевороту інші європейські країни.— *363.*

413 Нехай загине світ, але хай переможе справедливість — слова, приписувані імператору Фердінанду I (1503—1564).— *365.*

414 Маються на увазі Equitable Labour Exchange Bazaars, or Offices (Базари, або контори, для справедливого обміну продуктів праці). Перший з них був заснований соціалістом-утопістом Оуеном у Лондоні і проіснував з 1832 по 1834 р. Обмін здійснювався за допомогою паперових трудових грошей, одиницею яких була 1 година робочого часу.— *367.*

415 *«La Emancipación»* («Визволення») — іспанська щотижнева робітнича газета, орган Інтернаціоналу, виходила в Мадріді в 1871—1873 рр. за участю Х. Меса і якийсь час П. Лафарга, вела боротьбу проти анархізму. В 1872—1873 рр. газета публікувала праці Маркса і Енгельса, поклавши початок поширенню ідей марксизму в Іспанії.— *368.*

416 Натяк на те, що перші закони проти лихварства були запроваджені афінським правителем Солоном у 594 р. до н. е.— *371.*

417 Енгельс відсилає читача до «Капіталу», розд. IV (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 164—206).— *372.*

418 *Sax E.* Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform. Wien, 1869 (*Закс Е.* Житлові умови трудящих класів та їх реформа. Відень, 1869). Далі Енгельс неодноразово цитує цю книгу.— *376, 425.*

419 *«Illustrated London News»* («Ілюстровані лондонські новини») — англійський щотижневий журнал, виходить з 1842 р.

«Ueber Land und Meer» («Суходолом і морем») — німецький щотижневий ілюстрований журнал, виходив у Штутгарті з 1858 по 1923 р.— *376.*

420 *«Gartenlaube»* («Альтанка») — назва німецького щотижневого літературного журналу дрібнобуржуазного напряму, виходив у 1853—1903 рр. у Лейпцігу і в 1903—1943 рр. у Берліні.— *376.*

421 Див. це видання, т. 3, с. 158.— *377.*

422 *«Le Socialiste»* («Соціаліст») — французька щотижнева газета, з 1885 по 1902 р.— орган Робітничої партії, в газеті співробітничав Ф. Енгельс.

Статті про колонії в Гізі див. у газеті від 3 і 24 липня 1886 р.— *385.*

423 *«Harmony Hall»* («Хармоні-хол») — комуністична колонія, заснована англійськими соціалістами-утопістами на чолі з Робертом Оуеном у кінці 1839 р.; проіснувала до 1845 р.— *385.*

424 Мається на увазі книга: *Huber V. A.* Sociale Fragen. IV. Die Latente Association. Nordhausen, 1866 (*Губер В.-А.* Соціальні питання. IV. Латентна асоціація. Нордхаузен, 1866).— *385.*

425 Див. це видання, т. 1, с. 360—362, 364.— *386.*

426 Енгельс відсилає до своєї примітки в розділі «Окремі галузі праці» (див. це видання, т. 1, с. 364).— *388.*

427 Мається на увазі агітація німецького буржуазного економіста, одного з лідерів прогресистської партії, Шульце-Деліча (див. примітку 508), за створення ощадно-позичкових кас, споживчих і виробничих кооперативів, організовуваних на кошти самих робітників. Намагаючися відвернути робітників від революційної боротьби, Шульце-Деліч проповідував гармонію класів, доводячи, що кооперація може радикально поліпшити становище робітничого класу в межах капіталізму, врятує від розорення дрібних виробників-ремісників.— *392, 501.*

428 Енгельс має на увазі неодноразові заяви буржуазного економіста А. Вагнера про те, що пожвавлення кон'юнктури в Німеччині після франко-прусської війни 1870—1871 рр., і особливо внаслідок 5-мільярдної контрибуції, одержаної тоді від Франції, значно поліпшить становище трудящих мас.— *399.*

429 Маються на увазі переговори німецького і австрійського імператорів та їх канцлерів у серпні 1871 р. в Гаштейні і у вересні 1871 р. в Зальцбурзі. Енгельс називає ці конференції штіберівськими за ім'ям

начальника прусської політичної поліції Штібера, тим самим підкреслюючи їх поліцейсько-реакційний характер.— *399.*

[430] Див. це видання, т. 1, с. 262—264.— *400.*

[431] Відповідь Мюльбергера на статті Енгельса була опублікована в газеті «Volksstaat» 26 жовтня 1872 р. під заголовком «Zur Wohnungsfrage (Antwort an Friedrich Engels von A. Mülberger)» («До житлового питання (Відповідь А. Мюльбергера Фрідріху Енгельсу)»).— *403, 425.*

[432] Internationale et révolution. A propos du congrès de la Haye par des réfugiés de la Commune, ex-membres du Conseil Général de l'Internationale. Londres, 1872 (Інтернаціонал і революція. Написана з приводу Гаагського конгресу емігрантами Комуни, колишніми членами Генеральної Ради Інтернаціоналу. Лондон, 1872). Розгляд цієї брошури див. у праці Енгельса «Програма бланкістських емігрантів Комуни» (цей том, с. 455—461).— *405.*

[433] *Mülberger A.* Die Wohnungsfrage. Eine sociale skizze. Separat-Abdruck aus dem «Volksstaat». Leipzig, 1872, S. 25 (*Мюльбергер А.* Житлове питання. Соціальний нарис. Окремий відбиток з «Volksstaat». Лейпціг, 1872, с. 25).— *407.*

[434] Див. це видання, т. 3, с. 145, 155—156.— *407.*

[435] *Proudhon P. J.* De la justice dans la révolution et dans l'église. Paris, 1858. T. 1—3.— *412.*

[436] *Proudhon P. J.* La guerre et la paix. Paris, 1869. T. 1—2.— *412.*

[437] *Lassalle F.* Das System der erworbenen Rechte. Eine Versöhnung des positiven Rechts und Rechtsphilosophie. Leipzig, 1861, Th. I, S. VII—XXI.— *413.*

[438] Мається на увазі адміністративна реформа 1872 р. в Пруссії, за якою скасовувалася спадкова вотчинна влада поміщиків на селі і запроваджувалися деякі елементи самоврядування на місцях: виборні старости в общинах, окружні ради при ландратах і т. ін.— *414.*

[439] Йдеться, мабуть, про книгу: *Liebig J.* Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie (*Лібіх Ю.* Хімія в застосуванні до землеробства та фізіології), перше видання вийшло в двох томах у Брауншвейзі в 1840 р. Енгельс посилається на перший том.— *417.*

[440] Про великі успіхи датських соціалістів у пропаганді рішень Інтернаціоналу з аграрного питання Енгельс, який виконував обов'язки секретаря-кореспондента для Данії, дізнався з листування з датським соціалістом Луї Піо (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 33, с. 342).— *421.*

[441] Йдеться про Передмову до книги Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» (див. це видання, т. 1, с. 213—215).— *421.*

[442] Перший том «Капіталу» К. Маркса (див. це видання, т. 7.)— *422.*

[443] *Катедер-соціалісти* — представники одного з напрямів у буржуазній ідеології в 70—90-х рр. XIX ст., насамперед професори німецьких університетів; катедер-соціалісти проповідували з університетських кафедр

(по-німецьки Katheder) під виглядом соціалізму буржуазний реформізм. Катедер-соціалісти (А. Вагнер, Г. Шмоллер, В. Зомбарт та ін.) твердили, що держава є надкласовим інститутом, здатним примирити ворожі класи і поступово запровадити «соціалізм», не зачіпаючи інтересів капіталістів. Програма катедер-соціалізму зводилася до організації страхування робітників від хвороб і нещасних випадків, проведення деяких заходів у галузі фабричного законодавства і т. д. і мала на меті відвернення робітників від класової боротьби. Катедер-соціалізм став одним з ідейних джерел ревізіонізму.— *427*.

444 У роки виняткового закону проти соціалістів (див. примітку 317) фактичне керівництво німецькою соціал-демократичною партією, загнаною в підпілля, здійснювали соціал-демократи, обрані в загальнонімецький рейхстаг, які користувалися депутатським імунітетом.— *427*.

445 Йдеться про голод у 1882 р., що особливо тяжко вразив селян району Ейфель (Рейнська провінція Пруссії).— *428*.

446 Мається на увазі австро-прусська війна 1866 р. і франко-прусська війна 1870—1871 рр., внаслідок яких завершився процес утворення німецької буржуазної держави під верховенством Пруссії. Енгельс розглядає їх як етапи буржуазної «революції згори» (див.: *Ф. Енгельс*. Роль насильства в історії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 428—429).— *429*.

447 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 445—455.— *431*.

448 Стаття «Про авторитет», написана Енгельсом на прохання редактора газети «La Plebe» Біньямі для щорічника «Almanacco Repubblicano» на 1873 р., була надрукована в цьому виданні на 1874 р., оскільки перший надісланий рукопис пропав під час арешту Біньямі в грудні 1872 — березні 1873 р. Діяльність Енгельса як секретаря-кореспондента Генеральної Ради Інтернаціоналу для Італії з жовтня 1871 р., його співробітництво з літа 1872 р. в газеті «La Plebe», що виходила в Лоді (Італія), поклали початок поширенню ідей марксизму в цій країні.— *433*.

449 *«Попередні зауваження»* були написані Енгельсом на початку січня 1894 р. під час публікації статті «Бакуністи за роботою» в збірнику «Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—75)», випущеному видавництвом «Vorwärts» у Берліні; у текст Енгельс уніс деякі редакційні виправлення.

Стаття *«Бакуністи за роботою»* була написана по безпосередніх слідах подій, що розгорнулися влітку 1873 р. в Іспанії; присвячена аналізові шкідливої тактики іспанських анархістів, що призвела до поразки повстання 5—26 липня 1873 р., одного із завершальних етапів п'ятої буржуазної революції 1868—1874 рр. в Іспанії.

Стаття вперше була надрукована в жовтні — листопаді 1873 р. в газеті «Volksstaat» і того ж року вийшла окремим виданням, а в 1894 р.— у збірнику статей Енгельса.

На російську мову стаття «Бакуністи за роботою» була вперше перекладена за редакцією В. І. Леніна і видана окремою брошурою ЦК РСДРП в Женеві в 1905 р. і в Петербурзі в 1906 р.— *437, 439*.

450 *Карлісти* — реакційне, клерикально-абсолютистське угруповання, яке підтримувало в першій половині XIX ст. претендента на іспанський престол дон Карлоса, брата короля Фердінанда VII. Спираючись на вояччину і католицьке духівництво та підтримку відсталого селянства деяких районів Іспанії, карлісти розв'язали в 1833—1840 рр. громадян-

ську війну, яка фактично перетворилася на боротьбу між феодально-католицькими і буржуазно-ліберальними елементами. Після смерті дон Карлоса, в 1855 р., карлісти підтримували кандидатуру його внука, дон Карлоса молодшого. В 1872 р. діяльність карлістів активізувалася і вилилася в нову громадянську війну, що закінчилася лише до 1876 р.— *437*.

451 Йдеться про статтю А. Гепнера «Каліостро Бакунін», написану на основі доповіді *«Альянс соціалістичної демократії і Міжнародне Товариство Робітників»*, яку написали за дорученням Гаагського конгресу Маркс і Енгельс за участю П. Лафарга французькою мовою (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 313—435); була надрукована в газеті «Volksstaat» № 87—90, 19—26 вересня 1873 р.— *439*.

452 *Черговий, (VI) конгрес Інтернаціоналу*, який за рішенням Гаагського конгресу 1872 р. мав відбутися в Швейцарії (див. цей том, с. 351), відкрився в Женеві 8 вересня 1873 р.; він не мав міжнародного характеру, оскільки багато країн не змогли бути представленими через поліцейські переслідування і за браком коштів.

Доповідь Нової мадрідської федерації (див. примітку 403) VI конгресу, за датою 24 серпня 1873 р. і підписом Меса та Іглесіаса, збереглася у вигляді рукопису.— *439*.

453 *Альфонсисти* — угруповання, зв'язане з реакційними колами, підтримувало претендента на іспанський престол з династії Бурбонів, проголошеного в 1874 р. королем під ім'ям Альфонса XII.— *441*.

454 Див. це видання, т. 1, с. 400.— *442*.

455 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 313—435.— *444*.

456 *«Solidarité révolutionnaire»* («Революційна солідарність») — анархістська щотижнева газета, видавалася в Барселоні в червні — вересні 1873 р. французькою мовою.— *444*.

457 Мається на увазі *Загальний німецький робітничий союз* — політична організація німецьких робітників; був заснований 23 травня 1863 р. на з'їзді в Лейпцігу; одним з його організаторів і першим президентом був Ф. Лассаль. До реформістської програми Союзу входило завоювання загального виборчого права, з тим щоб надалі мирним парламентським шляхом добитися державної допомоги продуктивним асоціаціям, покликаним усунути соціальні суперечності; щоденна економічна боротьба заперечувалася. Орієнтуючись на об'єднання Німеччини під верховенством Пруссії, Союз відмовлявся й від активної боротьби за буржуазно-демократичні свободи. Із заснуванням І Інтернаціоналу Загальний німецький робітничий союз став гальмом для створення в Німеччині справжньої пролетарської партії.— *444, 508, 527*.

458 Звіт федеральної комісії, яка очолювала після з'їзду в Кордові анархістські організації в Іспанії, був опублікований у газеті «Internationale» 24 серпня 1873 р.— *444*.

459 Див. праці Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині» (це видання, т. 3, с. 319—397) та «Німецька кампанія за імперську конституцію» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 7, с. 105—196).— *449*.

460 Енгельс має на увазі видану анонімно в Невшателі в 1870 р. брошуру Бакуніна під назвою «Lettres à un français sur la crise actuelle».— *449*.

[461] *«La Federación»* («Федерація») — іспанська щотижнева газета, орган Барселонської федерації Інтернаціоналу, перебувала під впливом бакуністів; виходила з 1869 по 1873 р.— *452.*

[462] Приводом для написання статті Енгельса *«Програма бланкістських емігрантів Комуни»* стала брошура «Aux Communeux» («Комунарам»), видана в Лондоні в червні 1874 р. від імені 33 французьких емігрантів Комуни, серед яких були Е. Вайян, Ф. Курне, Ед.-К. Мартен; автори брошури закликали до негайного розгортання революції у Франції без урахування загальноєвропейської обстановки і реального становища в самій країні.

Присвячені аналізові нових тенденцій у робітничому і соціалістичному русі після Паризької Комуни статті, що увійшли в серію *«Емігрантська література. I—V»*, Енгельс писав спеціально для газети «Volksstaat» (див. примітку 407), де вони друкувалися з червня 1874 по квітень 1875 р. У 1894 р. другу і п'яту статті з цієї серії Енгельс включив до підготовлюваного ним до друку збірника «Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—75)» («Статті на міжнародні теми з газети «Volksstaat» (1871—75)»), де він дав заголовки, під якими вони друкуються в цьому виданні.

В російському перекладі збірник був виданий під заголовком «Ф. Энгельс. Статьи 1871—75» (Спб., 1906).— *455.*

[463] Мається на увазі виступ 12 травня 1839 р. в Парижі, підготовлений таємною змовницькою організацією Товариство пір року, заснованою О. Бланкі та А. Барбесом у 1837 р.; мало на меті повалення монархії і панування фінансової олігархії.— *456.*

[464] *«Le Père Duchêne»* («Татко Дюшен») — газета, що видавалася в Парижі в 1790—1794 рр. Ж. Ебером; виражала настрої міських напівпролетарських мас.

«Le Père Duchêne» («Татко Дюшен») — французька щоденна газета, видавалася Вермершем у Парижі з 6 березня по 21 травня 1871 р.; за своїм напрямом була близька до бланкістської преси.— *457.*

[465] Енгельс згадує про один з моментів парламентської боротьби, що проходила в 1873—1874 рр. у французьких Національних (так званих Версальських) зборах між прибічниками відновлення монархії і буржуазними республіканцями. Питання про збереження республіки було розв'язане в позитивному плані 30 січня 1874 р. більшістю всього в один голос (353 проти 352). Певну роль у такому результаті боротьби відіграли незгоди в монархічному таборі.— *457.*

[466] *Культуркампф* (боротьба за культуру) — назва, дана буржуазними лібералами системі заходів уряду Бісмарка в 70-х рр. XIX ст., що здійснювалися під прапором боротьби за світську культуру проти католицької церкви і партії центру, які підтримували сепаратистські антипруські настрої в католицьких районах Пруссії і державах Південно-Західної Німеччини.— *459.*

[467] Див. це видання, т. 3, с. 138.— *459.*

[468] Йдеться про Французьку буржуазну революцію кінця XVIII ст.— *460.*

[469] Праця Енгельса *«Про соціальне питання в Росії»* є V статтею із серії «Емігрантська література» (див. примітку 462).

Уперше стаття була надрукована в «Volksstaat» у квітні 1875 р., а потім випущена окремою брошурою в Лейпцигу в 1875 р. під заголов-

ком «Soziales aus Rußland» («Про соціальне питання в Росії»). У 1894 р. стаття разом з написаною до неї Післямовою увійшла до збірника статей Енгельса «Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—75)».

Уперше російською мовою стаття і Післямова були опубліковані в перекладі В. Засулич у брошурі «Фрідріх Енгельс про Росію», виданій у Женеві в 1894 р. групою «Визволення праці».— *462.*

470 Тут і далі Енгельс цитує брошуру Ткачова «Offener Brief an Herrn Friedrich Engels» («Відкритий лист панові Фрідріху Енгельсу»), надруковану в Цюріху в 1874 р.— *462, 473.*

471 Енгельс має на увазі книгу: *Haxthausen A.* Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands (*Гакстгаузен А.* Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установ Росії), яка вийшла в трьох частинах у 1847—1852 рр. в Ганновері і Берліні.— *467, 473.*

472 Маються на увазі такі праці Маурера (Maurer G.): Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856 (Історія маркового стану в Німеччині. Ерланген, 1856); Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Erlangen, 1862—1863, Bd. 1—4 (Історія панських дворів, селянських дворів і подвірного стану в Німеччині. Ерланген, 1862—1863. Т. 1—4); Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Erlangen, 1865—1866. Bd. I—II (Історія сільського стану в Німеччині. Ерланген, 1865—1866. Т. I—II).— *468, 506.*

473 *Ткачов П. М.* Завдання революційної пропаганди в Росії. Лист до редактора журналу «Вперед». [Лондон], 1874, с. 15.— *469.*

474 Мається на увазі селянська війна в Росії в 1773—1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова.— *470.*

475 *Післямова до праці «Про соціальне питання в Росії»* була написана Ф. Енгельсом у першій половині січня 1894 р. у зв'язку з перевиданням її в збірнику «Internationales aus dem «Volksstaat» (1871—75)» (див. примітку 469). У Передмові до збірника Енгельс повідомляв про причини, що спонукали його перевидати зазначену працю з докладною Післямовою до неї.— *473.*

476 Енгельс цитує уривок з третього листа Герцена до У. Лінтона за книгою: *Плеханов Г. В.* Наши разногласия. Женева, 1885, с. 9.—*474.*

477 Тут і нижче Енгельс цитує статті М. Г. Чернишевського «Замітки про журнали» та «Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установ Росії. Барона А. Гакстгаузена», опубліковані в книзі: *Чернишевський М. Г.* Статті про общинне володіння землею. Женева, 1872. Енгельс, мабуть, цитує їх за книгою: *Плеханов Г. В.* Наши разногласия. Женева, 1885, с. 16—17, 15.— *475.*

478 Енгельс цитує тут Передмову до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1882 р. в зворотному перекладі з російського перекладу Г. В. Плеханова (див. це видання, т. 3, с. 166).— *478.*

479 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 108—112.— *479.*

480 Йдеться про статтю Ю. Г. Жуковського «Карл Маркс і його книга про капітал» у журналі «Вестник Европы», книга 9 за 1877 р. і відповідь

на неї М. К. Михайловського в журналі «Отечественные записки» № 10 за 1877 р. під назвою «Карл Маркс перед судом Ю. Г. Жуковського».

«Вестник Европы» — щомісячний історико-політичний і літературний журнал буржуазно-ліберального напряму; виходив у Петербурзі з 1866 по 1918 р.

«Отечественные записки» — літературно-політичний журнал, почав видаватися в Петербурзі в 1820 р., з 1839 р. стає одним з кращих прогресивних журналів того часу. «Отечественные записки» зазнавали безперервних цензурних переслідувань і в квітні 1884 р. були закриті царським урядом.— *479.*

481 Мається на увазі «Лист до редакції «Отечественных записок»» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 19, с. 114—119); він був написаний Марксом восени 1877 р., незабаром після появи в журналі статті М. К. Михайловського, але не був тоді надісланий. Уперше лист був опублікований Енгельсом після смерті Маркса в журналі «Вестник Народной воли» № 5 за 1886 р.

«Вестник Народной воли» — журнал, що видавався в 1883—1886 рр. у Женеві членами Виконавчого комітету «Народної волі», які емігрували з Росії. Вийшло всього 5 номерів.

В російській легальній пресі лист Маркса був опублікований у жовтні 1888 р. в журналі «Юридический вестник».— *480.*

482 Далі Енгельс переказує, наводячи великі цитати, зміст листа Маркса до редакції «Отечественных записок». Повний текст його див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 19, с. 114—119.— *480.*

483 В другому німецькому виданні I тому «Капіталу» і в усіх наступних виданнях це зауваження Марксом випущене.— *480.*

484 *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23 с. 19—20.— *480.*

485 Очевидно, маються на увазі керівні органи народницьких організацій «Земля і воля» (з осені 1876 по осінь 1879 р.) та «Народна воля» (із серпня 1879 по березень 1881 р.); остання проголосила терор основним засобом політичної боротьби.— *481.*

486 Деякі думки, висловлені Енгельсом у цьому листі, були використані Марксом під час роботи над статтею «Британське панування в Індії» (див. цей том, с. 92—97).— *485.*

487 Татарією в XIX ст. називали територію Центральної Азії і частини Туркестану.— *485.*

488 Мається на увазі книга: *Thierry A.* Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers état. Seconde éd. Paris, 1853. T. I—II (*Тьєррі О.* Нарис історії походження та успіхів третього стану. 2-е вид. Париж, 1853. Т. I—II).— *487.*

489 Очевидно, мається на увазі книга: *Bötticher W.* Geschichte der Carthagen. Berlin, 1827 (*Беттіхер В.* Історія Карфагена. Берлін, 1827), присвячена в основному воєнній історії Карфагена.— *488.*

490 *Machiavelli N.* Le Istorie Florentine (Макіавеллі. Історія Флоренції). Перше видання книги вийшло в 1532 р. в Римі і Флоренції.

Кондотьєри — ватажки загонів військових найманців в Італії XIV—XV ст.— *489.*

491 Маркс зустрівся з Енгельсом у Брайтоні, мабуть, близько 30 вересня 1857 р.— *489.*

492 Мається на увазі: *Hegel G. W. F.* Vorlesungen über die Naturphilosophie.— Werke. Berlin, 1842. Bd. VII (*Гегель Г.-В.-Ф.* Лекції з філософії природи.— Твори. Берлін, 1842. Т. VII).— *489.*

493 16 жовтня 1859 р. американський фермер Джон Браун намагався підняти повстання негрів; з невеликим загоном він захопив державний арсенал в Харперс-Феррі в штаті Віргінія. Проте ви́кликати ширше повстання Брауну не вдалося. Майже всі учасники цього виступу (22 чоловіка, в тому числі 5 негрів), які чинили відчайдушний опір урядовим військам, загинули. Сам Браун був страчений. Повстання Джона Брауна сприяло посиленню боротьби негрів проти рабства і згуртуванню аболіціоністських сил країни.— *490.*

494 *Darwin Ch.* On the origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. London, 1859 (*Дарвін Ч.* Про походження видів шляхом природного добору, або Збереження стійкіших порід у боротьбі за життя. Лондон, 1859).— *481, 500.*

495 26 березня 1863 р. в Сент-Джемс-холлі відбувся робітничий мітинг, організований Лондонською радою тред-юніонів для вираження солідарності англійського робітничого класу з Північноамериканськими штатами в їх боротьбі проти рабства. Головував на мітингу Бранг, який був противником збройного втручання Англії в Громадянську війну в США на боці Південних штатів.— *491, 496.*

496 Йдеться про книгу Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» (див. це видання, т. 1, с. 209—455).— *491.*

497 Написане лондонськими робітниками в листопаді 1863 р. звернення під заголовком «To the Workmen of France from the Working Men of England» («Робітникам Франції від робітників Англії») було опубліковане в «The Bee-Hive Newspaper» № 112, 5 грудня 1863 р.— *492.*

498 Маються на увазі додаткові вибори до французького Законодавчого корпусу в березні 1864 р. Напередодні виборів, у лютому 1864 р., група робітників, які висунули своїх кандидатів, опублікувала свою програму — «Маніфест шістдесяти», що свідчила про відхід робітників від буржуазних республіканців, їх перехід до самостійної класової політики.— *492, 496.*

499 *Лондонська рада тред-юніонів* була вперше обрана на конференції делегатів тред-юніонів Лондона в травні 1860 р. Очолюючи багатотисячну масу організованих робітників столиці, Рада впливала на весь робітничий клас Англії. В першій половині 60-х рр. вона очолила виступи англійських робітників проти інтервенції в США, на захист Польщі та Італії, а пізніше — за легалізацію тред-юніонів.

Тред-юніоністська асоціація боротьби за виборче право для всіх дорослих чоловіків і таємне голосування була заснована у вересні 1864 р. Визначні діячі цієї асоціації згодом увійшли до складу Генеральної Ради І Інтернаціоналу.— *492, 510.*

500 На початку квітня 1864 р. Гарібальді здійснив агітаційну поїздку в Англію з метою зібрати кошти для організації нової експедиції в Італію, розраховуючи також одержати для своєї експедиції, спрямованої проти австрійського панування у Венеції, якусь допомогу з боку англійських правлячих кіл. Але його виступи на захист польських повстанців викликали розчарування в англійської буржуазії, яка розпочала в пресі кампанію проти італійського революціонера. Гарібальді був змушений негайно покинути Англію.

Про мітинг тред-юніонів див. примітку 495.— *492.*

501 Мається на увазі товариство взаємодопомоги — *Асоціація спільного прогресу*, засноване в кінці червня 1864 р. італійськими робітниками, які проживали в Лондоні, перебувало під впливом Мадзіні; почесним головою його був обраний Гарібальді. У січні 1865 р. Асоціація приєдналася до Інтернаціоналу.— *492.*

502 *Підкомітет* (Subcommittee) — комісія, обрана Тимчасовою Центральною Радою для вироблення програмних документів Міжнародного Товариства Робітників; надалі, перетворившись на виконавчий орган Генеральної Ради, почала називатися Постійним комітетом (Standing Committee). До його складу входили: голова Генеральної Ради (у вересні 1867 р. цей пост був скасований), секретар, скарбник і секретарі-кореспонденти для окремих країн. Фактично керівництво Постійним комітетом здійснював Маркс, який входив до його складу як секретар-кореспондент для Німеччини.— *493.*

503 Запропонований Л. Вольфом на засіданні Підкомітету 8 жовтня 1864 р. статут являв собою переклад англійською мовою «Акту братерства італійських робітничих товариств», прийнятого на з'їзді італійських робітничих товариств у Неаполі в кінці жовтня 1864 р., що були під впливом мадзіністів. На з'їзді був заснований Союз італійських робітничих товариств, який приєднався до Міжнародного Товариства Робітників. Пропонуючи цей статут, написаний з позицій буржуазної демократії, Мадзіні та його прибічники розраховували захопити в свої руки керівництво міжнародним робітничим рухом.— *493, 496.*

504 *«The Bee-Hive Newspaper»* («Газета-Вулик») — англійський щотижневий тред-юніоністський орган; видавався в Лондоні з 1861 по 1876 р. В листопаді 1864 р. газета була оголошена органом Інтернаціоналу; друкувала звіти про засідання Генеральної Ради і документи Інтернаціоналу. З 1869 р. газета фактично стала радикально-буржуазним органом. У квітні 1870 р. на пропозицію Маркса Генеральна Рада порвала з нею.— *495.*

505 Мається на увазі національно-визвольне повстання в польських землях, що почалося в січні 1863 р., спрямоване проти гніту царського самодержавства. Національний уряд (комітет), який очолив повстання, проголосив у січні 1863 р. програму боротьби за національну незалежність Польщі, а також ряд вимог аграрно-демократичного характеру, що не замірялися, проте, на привілеї великих землевласників; тому основна маса селянства не підтримала повстання.— *495.*

506 Йдеться про використання Марксом у своїх статтях документів та інших матеріалів з друкованих органів, що видавалися колишнім дипломатом Давідом Уркартом, якого Маркс різко критикував за антидемократичні погляди.— *495.*

507 Уложенням про челядь Маркс іронічно називає промисловий статут, який був чинним у Пруссії і забороняв коаліції та страйки робітників, а також закон 1854 р. про правові норми наймитів.— *496.*

508 *Прогресистська партія* — партія прусської буржуазії, що виникла в червні 1861 р., добивалась об'єднання Німеччини під верховенством Пруссії, а також скликання загальнонімецького парламенту і створення сильного ліберального міністерства, відповідального перед палатою депутатів. Через страх перед робітничим класом і ненависть до соціалістичного руху прогресистська партія йшла на компроміс із прусським юнкерством.— *497.*

509 При вступі в жовтні 1858 р. в регентство прусський принц Вільгельм (з 1861 р.— король Пруссії) дав відставку міністерству Мантейфеля і закликав до влади поміркованих лібералів. У буржуазній пресі цей курс дістав гучну назву «нової ери». Насправді політика Вільгельма була спрямована виключно на зміцнення позиції прусської монархії і юнкерства; обмануті в своїх надіях, буржуа відмовилися затвердити поданий урядом проект військової реформи. Конституційний конфлікт, що виник у зв'язку з цим у 1862 р., і прихід до влади Бісмарка у вересні 1862 р. поклали край «новій ері».— *497, 499.*

510 *Заяву К. Маркса і Ф. Енгельса до редакції газети «Social-Demokrat»* про припинення співробітництва в ній написав Маркс 18 лютого 1865 р., потім послав Енгельсу, який, цілком схваливши і підписавши заяву, повернув її Марксу; 23 лютого 1865 р. вона була надіслана Марксом до редакції «Social-Demokrat» (див. примітку 166).

Надсилаючи заяву в «Social-Demokrat» і побоюючись, що Швейцер її не надрукує, Маркс добився через Лібкнехта та інших друзів у Німеччині її публікації між 26 лютого і 1 березня 1865 р. в ряді німецьких газет, що змусило Швейцера також надрукувати заяву в газеті «Social-Demokrat» 3 березня 1865 р.— *497.*

511 Мається на увазі стаття Маркса «Комунізм газети «Rheinischer Beobachter» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 187—200).

«Deutsche-Brüsseler-Zeitung» («Німецька брюссельська газета»), заснована німецькими політичними емігрантами в Брюсселі, виходила з січня 1847 по лютий 1848 р. З вересня 1847 р. Маркс і Енгельс стали її постійними співробітниками; під їхнім керівництвом газета, що тільки створювалася, стала органом революційної партії пролетаріату — Союзу комуністів.

«Rheinischer Beobachter» («Рейнський оглядач») — щоденна консервативна газета; видавалася в Кельні в 1848 р.— *497.*

512 Див.: *Маркс К.* Редакторові газети «Beobachter» в Штутгарті.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 22—24.

«Nordstern» («Північна зоря») — німецька щотижнева газета, видавалася в Гамбурзі в 1860—1866 рр.; з 1863 р.— лассальянського напряму.— *498.*

513 Відомості про те, що Лассаль став на шлях угоди з реакційним урядом Бісмарка, обіцявши йому підтримку з боку Загального німецького робітничого союзу замість запровадження загального виборчого права, Марксові повідомив В. Лібкнехт у листі, написаному раніше 20 січня 1865 р.— *499.*

514 *Національний союз*, заснований 15—16 вересня 1859 р. на з'їзді буржуазних лібералів німецьких держав у Франкфурті-на-Майні, добивався об'єднання всієї Німеччини, за винятком Австрії, під верховенством Пруссії. Після створення Північнонімецького союзу (див. примітку 248), 11 листопада 1867 р., Союз оголосив про свій розпуск.— *499.*

515 *«Прусське верховенство»* («preußische Spitze») — вислів, ужитий прусським королем Фрідріхом-Вільгельмом IV у промові від 20 березня 1848 р., у якій він заявив про свою готовність стати «для врятування Німеччини на чолі (an die Spitze) всієї вітчизни».— *499.*

516 *Lange F. A.* Die Arbeiterfrage. Ihre Bedeutung für Gegenwart und Zukunft. Duisburg, 1865 (*Ланге Ф.-А.* Робітниче питання та його значення для сучасного і майбутнього. Дуйсбург, 1865).— *500.*

517 Критику рікардовського «закону народонаселення» Марксом див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 598—599, приміт. 79; т. 26, ч. II, с. 113—117.— *500.*

518 Докладніше про плагіати Мальтуса в його праці «Нарис про закон народонаселення» Маркс говорить у першому томі «Капіталу» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 584—585, приміт. 75).— *500.*

519 Формула *«Caveant consules ne quid respublica detrimenti capiat»* («Нехай будуть пильні консули, щоб республіка не зазнала шкоди») застосовувалася староримським сенатом у момент наближення якоїсь зовнішньої чи внутрішньої небезпеки для держави; у таких випадках консулам надавалися диктаторські повноваження.— *501.*

520 Твір Гегеля «Наука логіки» складається з трьох книг: 1) об'єктивна логіка, вчення про буття; 2) об'єктивна логіка, вчення про сутність; 3) суб'єктивна логіка, або вчення про поняття.— *502.*

521 Йдеться про книгу: *Grove W. R.* The Correlation of Physical Forces (*Гров У.-Р.* Співвідношення фізичних сил). Перше видання книги вийшло в Лондоні в 1846 р.— *502.*

522 Дискусія з питання про австро-прусську війну 1866 р. відбувалася на засіданнях Генеральної Ради 19, 26 червня і 17 липня 1866 р.— *502.*

523 Мається на увазі прийнятий у 1849 р. англійським парламентом закон (акт) про створення королівської комісії для сприяння продажу за пільговими цінами обтяжених боргами маєтків. Цей захід був викликаний розоренням багатьох ірландських лендлордів через повсюдні неврожаї, що сталися в середині 40-х рр.

Закон, прийнятий як тимчасовий захід, що потім не раз продовжувався і доповнювався протягом 50-х рр., сприяв переходу землі з рук лендлордів у руки буржуазно-лихварських елементів і прискорив розвиток капіталізму в сільському господарстві Ірландії.— *505.*

524 Мається на увазі *«акт про зречення»* 1783 р., яким підтверджувався закон 1782 р. про скасування права англійського парламенту видавати закони для Ірландії; це означало надання Ірландії автономії в галузі законодавства. Проте після придушення ірландського національно-визвольного повстання 1798 р. англійський уряд фактично анулював ці поступки Ірландії і нав'язав їй *англо-ірландську унію*, що набрала чинності з 1 січня 1801 р. Унія знищила останні сліди автономії Ір-

ландії, скасувала ірландський парламент, зміцнила в країні колоніальне панування Англії.— *505.*

525 *Хунсрюк* — гори в Рейнській провінції.— *506.*

526 *Leges barbarorum* (Варварські правди) — записи звичаєвого права різних германських племен, укладені між V і IX ст.— *506.*

527 *Fraas C.* Klima und Pflanzenwelt in der Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte Beider. Landshut, 1847.— *507.*

528 *Fraas C.* Geschichte der Landwirtschaft. Prag, 1852, S. 12.— *507.*

529 У Гамбурзі 22—26 серпня 1868 р. відбулися річні загальні збори Загального німецького робітничого союзу. Пропозиція про скликання загальнонімецького з'їзду робітничих професійних товариств натрапила на значні заперечення з боку делегатів. Швейцер і Фріцше з труднощами добилися згоди зборів на те, щоб з'їзд був скликаний ними персонально, як депутатами рейхстагу.— *509.*

530 Загальний німецький робітничий союз, правління якого перебувало в Лейпцігу, був розпущений розпорядженням місцевої саксонської поліції 16 вересня 1868 р. Проте через три тижні діяльність Союзу вже відновилася під тією ж назвою, але місцезнаходження керівництва було перенесене в Берлін. У новому статуті, опублікованому в газеті «Social-Demokrat» 11 жовтня 1868 р., виражалася готовність суворо дотримуватися прусських законів і мирних методів боротьби; усі місцеві відділення Союзу були розпущені.— *509.*

531 Мається на увазі *загальний німецький робітничий з'їзд*, який відбувся 26 вересня 1868 р. в Берліні; на ньому були присутні 206 делегатів, які представляли більше 142 000 робітників, головним чином міст Північної Німеччини. Робітничим товариствам, що входили в очолювану Бебелем і Лібкнехтом нюрнберзьку організацію, взагалі було відмовлено в представництві на цьому з'їзді. В результаті з'їзду було засновано кілька профспілок, створених на зразок сектантської організації лассальянців і об'єднаних в один спільний союз, цілком підлеглий Загальному німецькому робітничому союзові.— *509.*

532 Під *«нюрнберзькою більшістю»* маються на увазі делегати з'їзду Союзу німецьких робітничих товариств, що відбувся в Нюрнберзі 5—7 вересня 1868 р., які більшістю голосів (69 проти 46) висловилися за приєднання до Інтернаціоналу. На чолі Союзу німецьких робітничих товариств стояли Бебель і Лібкнехт.— *510.*

533 Йдеться про прийняту на Базельському конгресі, що відбувся 6—11 вересня 1869 р., резолюцію про скасування приватної власності на землю і перетворення її в суспільну власність.— *510.*

534 У листі до Маркса 25 жовтня 1869 р. Бонхорст писав: «Ви повинні також краще від інших знати, де у *німецького* селянина найболючіше місце. Якщо ми обіцяємо йому операцію на цьому місці, то він стоятиме за нас горою. Так, я вважаю... прекрасною можливістю можуть стати іпотеки».— *511.*

535 Мається на увазі циркуляр Генеральної Ради від 1 січня 1870 р.: *Маркс К.* Генеральна Рада — Федеральній раді Романської Швейцарії, пункт 5.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 387—390.— *511, 512.*

536 У цьому листі, зміст якого перегукується з даною в праці Маркса і Енгельса «Мнимі розколи в Інтернаціоналі» (див. цей том, с. 297—333) критикою практичної діяльності Бакуніна, докладніше розглядаються висунуті ним чужі Інтернаціоналу програмні положення.— *514*.

537 Вимога скасування права спадкування була висунута послідовниками Сен-Сімона, які виступили в кінці 20-х рр. XIX ст. з популяризацією і розвитком його вчення. У 1830 р. вони видали книгу, в якій знайшли відображення погляди сен-сімоністів на право спадкування.— *515*.

538 У цьому листі Енгельса викладена позиція основоположників марксизму щодо франко-прусської війни на її першому етапі. Ця позиція знайшла дальший розвиток у їхньому листі Комітетові Соціал-демократичної робітничої партії (див. цей том, с. 518—519).— *516*.

539 Йдеться про робітників, зайнятих на роботах по перебудові Парижа, що у великих масштабах провадилися префектом департаменту Сени Османом у 50—60-х рр. XIX ст.— *516*.

540 У листі Кугельмана до Маркса 7 серпня 1870 р. містилися відомості про національне піднесення в Німеччині у зв'язку з оголошенням війни.— *517*.

541 *Лист Маркса і Енгельса Комітетові Соціал-демократичної робітничої партії* був відповіддю на його звернення до Маркса з проханням висловитися про позицію, яку німецьким робітникам належало зайняти щодо франко-прусської війни. Це було тим більш важливо, що редакція газети «Volksstaat», займаючи в цілому інтернаціоналістську позицію, допустила на початку війни певне ігнорування завдань національного об'єднання країни. Оскільки мова йшла про *«директиви, що намічають лінію поведінки німецьких робітників»* (як писав Маркс Енгельсу 17 серпня 1870 р.), він спеціально поїхав до Енгельса в Манчестер (між 22 і 30 серпня 1870 р.) для спільного вироблення остаточного тексту відповіді. Лист був надісланий у Німеччину за підписом Маркса. Рукопис листа не зберігся. Дійшла до нас лише його центральна частина, яка була відтворена в маніфесті «До всіх німецьких робітників», випущеному 5 вересня 1870 р. окремою листівкою Комітетом Соціал-демократичної робітничої партії (див. примітку 249), а потім передрукованому в ряді газет.— *518*.

542 *Німецька Народна партія*, що виникла в 1865 р., складалася з демократичних елементів дрібної буржуазії і почасти буржуазії головним чином південнонімецьких держав; виступала проти встановлення гегемонії Пруссії в Німеччині і відстоювала план так званої «Великої Німеччини», до якої мала входити як Пруссія, так і Австрія. Проводячи антипрусську політику і висуваючи загальнодемократичні лозунги, ця партія водночас була виразницею партикуляристських прагнень деяких німецьких держав. Пропагуючи ідею федеративної німецької держави, вона виступала проти об'єднання Німеччини у формі єдиної централізованої демократичної республіки.— *519*.

543 Лист Іспанській федеральній раді був написаний Енгельсом як тимчасовим секретарем-кореспондентом Генеральної Ради для Іспанії у відповідь на лист Іспанської федеральної ради від 14 грудня 1870 р. Лист зберігся у витягах французькою мовою.— *520*.

544 А. Бебель, В. Лібкнехт і А. Гепнер, арештовані 17 грудня 1870 р. за звинуваченням у державній зраді, були звільнені 28 березня 1871 р.

з попереднього ув'язнення до сесії суду. Суд відбувся в березні 1872 р. і присудив кожного з них до двох років ув'язнення у фортеці Губертусбург.— *521.*

545 Йдеться про спробу паризьких монархістів здійснити контрреволюційний путч 22 березня 1871 р. Змовники відкрили на Вандомській площі вогонь по національних гвардійцях, але які змусили їх тікати.— *521.*

546 Натяк на проголошення прусського короля Вільгельма I 18 січня 1871 р. німецьким імператором.— *521.*

547 На муніципальних виборах у Бордо в квітні 1871 р. здобули перемогу демократичні сили. Зокрема, були обрані 4 делегати секції I Інтернаціоналу, які виступали на виборах з програмою, аналогічною програмі Паризької Комуни.— *523.*

548 Остаточний *Франкфуртський мирний договір*, що завершив франко-прусську війну (1870—1871), був підписаний 10 травня 1871 р. (В даті, наведеній Марксом, описка.) Цьому договорові передував прелімінарний мирний договір між Францією і Німецькою імперією (див. примітку 268), основні положення якого увійшли в умови Франкфуртського мирного договору. За подану французькій буржуазії допомогу в розгромі Комуни німецькі мілітаристи домоглися включення в нього нових умов, які позбавляли Францію ряду важливих стратегічних позицій і промислових областей.— *523.*

549 Йдеться про статті Бізлі, присвячені Паризькій Комуні й опубліковані в газеті «Bee-Hive» 25 березня, 1, 15 і 22 квітня, 20 і 27 травня, 3 і 10 червня 1871 р. Збереглися деякі вирізки з газети з позначками Маркса. Про газету див. примітку 504.— *524.*

550 *Контизм*, або позитивізм,— буржуазно-філософська течія, названа за ім'ям її засновника Огюста Конта. Позитивісти були противниками всяких революційних дій, заперечуючи непримиренність класових інтересів пролетаріату і буржуазії. Їх ідеалом було співробітництво класів. Позитивісти прагнули «науково» довести, що капіталізм є найкращою організацією суспільства.— *524.*

551 Див.: *Маркс К.* Проект резолюції Генеральної Ради про газету «Bee-Hive».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 422.— *524.*

552 *«The Eastern Post»* («Пошта Іст-Енду») — англійська робітнича щотижнева газета, виходила в Лондоні з 1868 по 1873 р. З лютого 1871 по червень 1872 р.— орган Генеральної Ради Інтернаціоналу.— *524.*

553 Одночасно з підписанням у Франкфурті 10 травня 1871 р. офіційного мирного договору (див. примітку 548) Бісмарк і Фавр уклали таємну усну угоду про спільні дії проти Комуни (переговори про угоду велися з 6 травня 1871 р.). Ця додаткова секретна угода передбачала з метою «відновлення порядку в Парижі» пропуск версальських військ через німецькі лінії, припинення підвезення продовольства в Париж і пред'явлення німецьким командуванням ультимативної вимоги Комуні про роззброєння укріплень, що утворюють фортечний вал Парижа.

21 травня 1871 р. версальські війська вдерлися в Париж.— *525.*

554 *«Kölnische Zeitung»* («Кельнська газета») — німецька щоденна газета, виходила з 1802 р.; орган великої буржуазії і націонал-ліберальної партії; в 70-х рр. вважалася рупором Бісмарка.— *526.*

555 *«Elberfelder Zeitung»* («Ельберфельдська газета») — німецька щоденна газета, виходила з 1834 по 1904 р. В 60-х рр. XIX ст. була органом ліберальної буржуазії.— *526.*

556 *«Тугенбунд»* («Союз доброчесності») — одне з патріотичних товариств у Пруссії, заснованих після розгрому Пруссії наполеонівською Францією в 1806 р.; об'єднувало представників ліберального дворянства і буржуазної інтелігенції. Метою товариства була пропаганда ідеї визвольної війни проти Наполеона і підтримка поміркованих ліберальних реформ у Пруссії. На вимогу Наполеона Тугенбунд у 1809 р. був заборонений прусським королем. Проте товариство продовжувало існувати аж до закінчення наполеонівських воєн.

Про *«демагогів»* див. примітку 84.— *526.*

557 *Мютюелісти* («mutuel» — взаємний) — так називали себе в 60-х рр. XIX ст. прудоністи, які висували реформістський дрібнобуржуазний план визволення трудящих шляхом організації взаємодопомоги (створення кооперативів, товариств взаємодопомоги і т. ін.).— *527.*

558 Маються на увазі резолюції Лондонської конференції 1871 р. «Про найменування національних рад і т. д.» (резолюція II, пункти 1, 2, 3), «Про політичну дію робітничого класу» (резолюція IX), «Про Альянс соціалістичної демократії» (резолюція XVI) та «Про розкол у Романській Швейцарії» (резолюція XVII) (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 411, 414—415, 417 і 417—418).— *528.*

559 Мається на увазі революція 4 вересня 1870 р., що проголосила у Франції республіку.— *529.*

560 Лист адресовано видавцеві I тому «Капіталу» французькою мовою М. Лашатру, який мав намір умістити біографію Маркса в підготовлюваному ним виданні.— *529.*

561 Див.: *Енгельс Ф.* В Інтернаціоналі.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 436—439.— *531.*

562 Ф.-А. Зорге вийшов із складу Генеральної Ради в серпні, про що він повідомив Енгельсу в листі від 14 серпня 1874 р., офіційно відставка була прийнята 25 вересня 1874 р.— *531.*

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Г

Д

Е

К

М

Н

О

П

Р

С

Т

Х

Ц

Ч

Ш

Ю

ЛІТЕРАТУРНІ ТА МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНАЖІ

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

В

Г

І

Л

М

Н

О

П

ЗМІСТ

Маркс К., Енгельс Ф.
Вибрані твори: В 9 т. Т. 4.— К.: Політвидав України, 1989.— XXII, 654 с.— У надзаг.: Ін-т історії партії при ЦК Компартії України — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.
ISBN 5-319-00641-1

М $\frac{0101010000—087}{М201(04)—89}$ Передплатне **ББК 11.24**

Російською мовою
том підготували до друку
І. А. Бах-Балаховська,
К. І. Коннова і Р. Г. Лебедєва

Предметний покажчик підготовлено
М. Б. Арзумановим

За загальною редакцією
О. І. Малиша і М. Ю. Колпінського

Редактор українського перекладу
М. М. Фещенко

Коректор
О. М. Сиротюк

КАРЛ МАРКС, ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС

Избранные сочинения в 9 томах
том 4

(На украинском языке)

Киев
Издательство
политической литературы
Украины
1989

Завідуючий редакцією *І. Є. Городиський*
Відповідальні за випуск
І. К. Ващенко, Н. З. Лахтадир, Ж. К. Рудик
Художник *Р. К. Пахолюк*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічний редактор *Н. С. Подоляк*
Коректор *Г. М. Аксельруд*

ИБ № 5299

Здано до набору 6.12.88. Підп. до друку 16.10.89.
Формат 60×90$^{1}/_{16}$. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 42,5. Ум. фарб.-відб. 43,5.
Обл.-вид. арк. 46,9. Тираж 10 000 пр. Зам. 9—3611. Ціна 1 крб. 90 к.

Політвидав України
252025, Київ-25, Десятинна, 4/6

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057, Київ-57, вул. Довженко, 3.